

MAGYAR NYELVŐR

4.

TARTALMÁBÓL

Kiss Jenő: A nyelvjárások és a dialektológiaoktatás Kárpát-medencei magyar szakos hallgatók szemével

Szili Katalin: Kosztolányi a nyelvről (Kosztolányi nyelv-szemléletének kérdéséhez)

Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi és stílusviták a Nyugatban

Bañcerowski Janusz: A kommunikációs tér fogalma és szerepe a nyelvhasználatban

Haader Lea: Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből

Balogh Judit: A beszélt nyelvi értelmező

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LÖRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Kiss Jenő</i> : A nyelvjárások és a dialektológiaoktatás Kárpát-medencei magyar szakos hallgatók szemével	1
<i>Szili Katalin</i> : Kosztolányi a nyelvről (Kosztolányi nyelvszemléletének kérdéséhez)	14

Nyelv és stílus

<i>Heltainé Nagy Erzsébet</i> : Nyelvi és stílusviták a Nyugatban	29
---	----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bañczeroski Janusz</i> : A kommunikációs tér fogalma és szerepe a nyelvhasználatban	43
<i>Haader Lea</i> : Írásbeli megakadási jelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből	48
<i>Balogh Judit</i> : A beszélt nyelvi értelmező	66

Kisebbségi közlemények

<i>Havas Ferenc</i> : Hozzászólás a különírás és egybeírás kérdéséhez	81
<i>Földi Ervin</i> : Hozzászólás Dobsonyi Sándor A tulajdonnevek helyesírásának néhány kérdése a szabályzattervezet tükrében című cikkéhez	82

MAGYAR NYELVŐR

133. ÉVF.

*

2009. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

A nyelvjárások és a dialektológiaoktatás Kárpát-medencei magyar szakos hallgatók szemével

2001-ben egy átfogó felmérést végeztem, amelynek célja a magyar nyelvjárásokról, a nyelvjárástani oktatásról és a magyar dialektológiáról való vélekedésnek a feltérképezése volt. A jelen tanulmányban ennek a vizsgálatnak bizonyos eredményeiről, tanulságairól szólok.

A tudomány eredményeit közvetítő felsőoktatástól függ elsősorban, milyen felkészültségű tanárok oktatják a közoktatásban részt vevő diákokat. Tehát a nyelvtudománynak, jelen esetben pedig a dialektológiának az eredményeitől, a dialektológia felsőfokú oktatásától és a magyar szakos tanároktól függ elsősorban (a humánértelmisség bizonyos más csoportjaitól pedig másodsorban), hogy a vonatkozó korszerű ismeretek eljutnak-e, s mennyi jut el a tanulói fűjsághoz, illetőleg a művelt nagyközönséghez. Az objektív állapotleírás egyik lehetőségét egyrészt azok az egyetemi és főiskolai hallgatók kínálják, akik éppen elkezdik felsőfokú tanulmányaikat, mert ők még csak középiskolai tudásukra hagyatkozhatnak a kérdőívek kitöltésekor. Másrészt azok, akik már túl vannak nyelvészeti stúdiumaik egy részén vagy többségén (vagy akár mindegyiken), mert rajtuk, felsőfokú tanulmányaik során szerzett ismereteiken mérhető le a felsőfokú dialektológiai képzés hatékonysága vagy hatástalansága. Céлом egy olyan vizsgálat elvégzése volt, amellyel megbízható állapotrajz készíthető, s ennek alapján reálisabban meghatározhatjuk az esetleges teendőket – mind a dialektológiában, mind a dialektológiaoktatásban, mind pedig a közoktatásban és a tudományos ismeretterjesztés, a nyelvi kultúra területén. Ezt bocsátom most további felhasználásra mindazoknak, akiket illet.

A felmérést 1000 Kárpát-medencei magyar szakos egyetemi és főiskolai hallgató körében végeztem. A kérdőíves kérdésekre adott válaszok alapján a megkérdezettek nyelvjárásokkal kapcsolatos tudásáról (ismeretéről, vélekedéséről) adok összefoglaló tájékoztatást. Arról, mit tudtak 2001-ben a nyelvjárásokról az érettségi után egyetemi/főiskolai tanulmányaikat megkezdők. Illetőleg arról, mennyiben alakította a dialektológiai kurzus az ezt a tárgyat elvégzettek nyelvészeti tudását és a nyelvjárásokról való ismeretét, azokkal kapcsolatos szemléletmódját.

A kérdőíveket először anyaintézményem, az ELTE magyar szakos hallgatóinak többségével töltettem ki. A próbagyűjtések után véglegesített kérdőíveket minden olyan Kárpát-medencei egyetemre és főiskolára eljuttattam, ahol 2001-ben magyar szakos képzés folyt. (Hálás köszönettel tartozom minden kollégámnak, aki így vagy úgy részt vett a kérdőívek sokszorosításában, kitöltetésük megszervezé-

sében és elküldésében. Közreműködésük nélkül tervem kudarcra lett volna ítélve. Köszönöm a hallgatók közreműködését is: a döntő többség érdemi választ adott a legtöbb kérdésre.) Irreális cél lett volna, hogy mindegyik intézmény összes érintett magyar szakos hallgatója válaszoljon, s hogy mindenki minden kérdésre válaszoljon. A korpusz a reprezentativitás követelményének így is bőven megfelel, az órák látogatottsága viszont (szinte mindig vannak hiányzók) a 100%-os részvételt eleve nem is tette volna lehetővé.

800 adatközlő még nem végezte el, 200 elvégezte a dialektológiai kurzust. Szándékos volt a kezdők túlsúlya. Az ő véleményük alapján körvonalazható ugyanis, hogy az érettségizetteknek a nyelvjárásokkal kapcsolatban általában véve milyen ismereteik, vélekedéseik vannak. E viszonylag népes, szociológiai és szociokulturális értelemben heterogén csoport tagjai vélekedésének az ismerete nemcsak felsőoktatási, hanem nyelvi kulturális, tágon értelmezett nyelvi tervezési szempontból is fontos. Hozzájuk (az összes érettségizetthez) képest a magyar szakra felvételt nyertek száma elenyésző. Számításba veendő az is, hogy a magyar szakra jelentkezőknek összességében több ismerete van a nyelvi regionalitás kérdésköréről, mint azoknak, akik nem bölcsészérdeklődésűek. Bizonyos tehát, hogy az a kép, amelyet a magyar szakra jelentkező kezdő hallgatók véleménye alapján megrajzolhatunk, jóval pozitívabb, jobb, mint ami az akkor érettségizett korosztályt általában jellemezte. Nem feledve azt sem, hogy a megfelelési kényszer vagy késztetés – különösen talán éppen a diákság körében – inkább többé, mint kevésbé ható tényező, de pontos arányát megállapítani nem lehet.

Az adatközlők intézményi megoszlása a következő volt: A) Nem végezte még el a nyelvjárást: egyetemek: Budapest (ELTE) 358, Szeged 80, Miskolc 60, Ungvár 25, Pozsony 24, Nyitra 23, Piliscsaba (PPKE) 20, Debrecen 20. Főiskolák: Budapest (ELTE) 70, Nyíregyháza (Bessenyei György Tanárképző Főiskola) 52, Szeged (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola) 48, Szombathely (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola) 20. – B) Elvégezte a dialektológiát: egyetemek: Budapest (ELTE) 70, Piliscsaba (PPKE) 30, Debrecen 20, Ungvár 20, Pozsony 7, Kolozsvár 7, Nyitra 4. Főiskola: Szeged (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola) 42.

A dialektológiai oktatásban nem részesült hallgatók véleménye

1. Van-e nyelvjárási háttere?

A válaszadók 74%-ának nincs, 26%-ának van. (Az egyetemisták és a főiskolások között az arány tekintetében elhanyagolhatóan minimális különbség volt.) Megállapítható tehát, hogy a nyelvjárási háttérű fiatalok messze számarányuk alatt vannak a magyar szakosok között. Ez annak a közismert ténynek a következménye, hogy egyrészt a nyelvjárási beszélők körében magas az alacsonyabb iskolázottságúak száma, illetőleg hogy felsőfokú tanulmányokat elsősorban a magasabb iskolázottságú családok/szülők gyermekei végeznek. Szignifikáns különbség abban a tekintetben van, hogy hol: a fővárosban, magyarországi vidéki vagy szomszédos országokbeli felsőoktatási intézményekben végzi-e tanulmányait a hallgató. Ugyanis:

Nyelvjárási háttér	Budapest	Vidék	Szomszédos országok
nincs	92%	85%	23%
van	8%	15%	67%

Ha a magyar anyanyelvű népesség megközelítően felét – laikusok számára is érzékelhető értelemben – nyelvjárási környezetűnek tekintjük (ez nem jelenti azt, hogy egyúttal nyelvjárási beszélők is volnának; korábbi becslésekre is l. Kiss 2001: 49–50), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a szakmai tanulmányaikat ezekben az években megkezdő magyar szakosok háromnegyedének nincs nyelvjárási háttere. Ebből következhet egyrészt a nyelvi regionalitás iránti érdeklődés mérsékelt volta vagy teljes hiánya, másrészt a nyelvjárásiasság szerepének alulbecsülése, esetleg negligálása a hallgatók körében.. Ebből adódó feladat, hogy a dialektológia oktatásában a nyelvjárásokkal összefüggő nyelvszociológiai tények megismertetésére az eddigieknél nagyobb hangsúlyt érdemes fektetni.

2. Mit gondol, a magyar anyanyelvűeknek körülbelül hány százaléka beszél nyelvjárásban, illetőleg a köznyelv mellett abban is?

Az adatközlők 15%-a szerint 40%-a, 14%-a szerint 60%-a, 11%-a szerint 70%-a, 10%-a szerint 50%-a, 9%-a szerint 30%-a. Az adatközlők majdnem fele nem vállalkozott tehát becslésre (a két leginkább irreális vélemény, tudniillik egy-egy adatközlő szerint minden magyar anyanyelvű beszél valamely nyelvjárásban is, illetőleg a népességnek csupán 3%-a). Minthogy megfelelő felmérések hiányában a megközelítően pontos választ sem tudhatja senki sem, s mivel a vonatkozó s szakemberektől származó becslésekről is keveseknek van tudomása, természetes, hogy a hallgatók nagy számban tartózkodtak a véleménynyilvánítástól. Ami például Németországban évtizedek óta gyakorlat, az nálunk ismeretlen. Ott a népszámlálás egyik kérdése (már több ízben) a megkérdezettek nyelvjárási tudására vonatkozott (l. Niebaum–Macha 1999: 145; Magyarországon az idegen nyelvi tudásra vonatkozó kérdés szerepelt). Ehhez képest a hallgatók meglepően jól tippeltek.

3. Magyarországon vagy a kisebbségi magyarság körében élnek nagyobb arányban nyelvjárási beszélők?

Az összesített válasz szerint Magyarországon: 23%, kisebbségi körülmények között: 77%. Többnyire jól érzékelik tehát az adatközlők azt, ami nyelvtudományi közhely, hogy tudniillik a kisebbségi körülmények elősegítik a nyelvjárási nyelvhasználat megőrződését és a nyelvjárási jelenségek továbbélését. Anyaországi körülmények között az erősebb köznyelvi hatás következtében gyorsabb és mélyrehatóbb a nyelvjárási nyelvhasználat térszűkítése, a regionális sajátosságok halványulása és a nyelvjárási beszélők számának a csökkenése. A válaszadást természetesen befolyásolja az adatközlők személyes tapasztalata. Az, hogy volt-e, s milyen nyelvi élményük volt magyarországi és határon túli magyar beszélőkkel való találkozásaik során. Nyilván előfordultak olyan esetek is, hogy az adatközlők egy része (szomszéd

országokbeliek és magyarországiak egyaránt) magyarországiakkal való beszélgetésük során nagyobb fokú nyelvjárásiassággal találkoztak, mint akkor, amikor határontúliakkal beszélgettek.

Szignifikáns különbség itt is van a budapesti, magyarországi vidéki és a szomszédos országokbeli felsőoktatási intézményekben tanulók válaszai között:

Hol élnek nagyobb arányban nyelvjárási beszélők?	Budapest	Vidék	Szomszédos országok
Magyarországon	20%	39%	22%
Kisebbségben	80%	61%	78%

4. Bizonyára van több-kevesebb tapasztalata a nyelvjárási beszédről. Milyennek találta?

A következő válaszadási lehetőségek voltak megadva: 1. szép, 2. csúnya, 3. egyik sem, 4. nehezen érthető, 5. furcsa, 6. egyéb. Ezzel a kérdéssel részben a nyelvjárássokhoz való hallgatói viszonyulásra kívántam választ kapni. Tudvalevő ugyanis, hogy nem kis részben ez szabja meg, milyen érdeklődéssel vagy érdektelenséggel viseltetnek a hallgatók mindaz iránt, ami nyelvjárási (beleértve a dialektológiai kurzust is). A 800 adatközlőből 751 válaszolt.

A) Az **összesített adatok** ezt mutatják: 1. szép 45%, 2. furcsa 30%, 3. sem nem szép, sem nem csúnya 10%, 4. nehéz, nehezen érthető 7,5%, 5. érdekes, különleges 6,5%, 6. személyfüggő 0,4%, 7. csúnya 0,2%, 8. emberi, természetes 0, 1%.

B) A nyelvjárási beszéd **szép**: 1. a budapesti bölcsészkar hallgatói 55%, 2. a budapesti főiskolai kar hallgatói 48%, 3. a szomszédos országokbeli egyetemisták 47%, 4. a vidéki egyetemeken tanulók 42%, 5. a vidéki főiskolások 37%. – A nyelvjárási beszéd **furcsa** (a minősítés többnyire tartózkodóan negatív megítélést takar): 1. a vidéki főiskolák hallgatói 42%, 2. a budapesti főiskolai kar hallgatói 36%, 3. a vidéki egyetemek hallgatói 30%, 4. a szomszédos országok egyetemeinek hallgatói 26%, 5. a budapesti bölcsészkar hallgatói 21%. – A nyelvjárási beszéd **sem nem szép, sem nem csúnya (semleges)**: 1. szomszédos országok 16%, 2. budapesti bölcsészkar 13%, 3. vidéki egyetemek 12%, 4. vidéki főiskolák 4%, 5. budapesti főiskolai kar 1%. – A nyelvjárási beszéd **nehezen érthető**: 1. ELTE főiskolai kar 11%, 2. vidéki főiskolák 9%, 3. ELTE bölcsészkar 8%, 4. szomszédos országok 6%, 5. vidéki egyetemek 5%. – A nyelvjárási beszéd **érdekes (ízese, színes, különleges, szokatlan)**: 1. vidéki egyetemek 11%, 2. vidéki főiskolák 7%, 3. szomszédos országok 5%, 4. ELTE főiskolai kar 5%, 5. ELTE bölcsészkar 3%.

C) A **fővárosban tanuló diákok** véleménye szerint: 1. szép 53%, 2. furcsa 23%, 3. sem nem szép, sem nem csúnya 10%, 4. nehéz, nehezen érthető 9%, 5. érdekes 4%, 6. csúnya 0,3% („személyfüggő” és „emberi, természetes” válasz nem volt). – A **vidéken tanulók** véleménye szerint: 1. szép 40%, 2. furcsa 36%, 3. érdekes 9%, 4. sem nem szép, sem nem csúnya 8%, 5. nehezen érthető 6%, 6. csúnya 0,2% („emberi, természetes” és „nehezen érthető” válasz nem volt). – A **szomszédos**

dos országokban tanulók szerint: 1. szép 47%, 2. furcsa 26%, 3. sem nem szép, sem nem csúnya 16%, 4. nehezen érthető 6%, 5. érdekes 5% („csúnya”, „személyfüggő” és „emberi, természetes” válasz nem volt).

5. Hol szokott találkozni nyelvjárási beszéddel? Falun, városban, a médiában, kabaréműsorokban, színházban, a szépirodalomban, nyelvészeti órákon, középiskolai anyanyelvi órákon, illetve tankönyvekben, kollégiumokban?

1. falun 35%, 2. szépirodalmi alkotásokban 17%, 3. nyelvészeti órákon 12%, 4. városokban 10%, 5. kollégiumokban 7%, 6. kabarékban 7%, 7. a médiában 5%, 8. középiskolai tanulmányai során 4%, 9. színházban 3%.

A válaszokból az derül ki, hogy az adatközlők kétharmada nemigen fordult elő a nyelvjárási nyelvhasználat tipikus színhelyén, falun. Ez azt is jelenti egyszerűen, hogy a majd kétharmados többségnek nincs megbízható közvetlen tapasztalata nyelvjárási beszélőkkel sem. A szépirodalmi alkotások majdnem egyötödös aránya azt mutatja, hogy az irodalomórakon szóba kerülnek bizonyos nyelvjárásiaságok, illetőleg a jelenségkör maga, ez persze természetes. Egy viszonylag friss felmérés azt mutatja, hogy a népi írók műveinek az olvasása, ismerete határozottan visszaszorult (Kiss 2007). A kabarék alapján való „ismeretszerzés” semmi jóval nem kecsegtet sem a nyelvjárási beszédmód, sem a nyelvjárási beszélők reális megítélését illetően.

6. Élnek ma is tévképzetek a nyelvjárásokról a magyar társadalomban? Ha véleménye szerint élnek, akkor nevezzen meg néhányat.

A) 1. műveletlenséget jelez a nyelvjárási beszéd 41%, 2. helytelen, hibás 17%, 3. csúnya, illetlen, durva 8%, 4. elavult, elmaradott beszédmód 3%, 5. paraszti, mucsai beszédmód 3%, 6. intelligenciahiányra utal 2%, 7. alacsonyabb rendű nyelvváltozat, mint a köznyelv 2%, 8. a köznyelv romlott változata 1%, 9. visszaszorítandó 1%, 10. magyartalan 0,5%, 11. nevetséges 0,5%, 12. fölösleges 0,3%, 13. szegényes 0,3%, 14. nem kell ápolni 0,1%.

B) 1. nem tud tévképzetekről 17%, 2. nem élnek tévképzetek 2%.

C) 1. csak falun beszélnek 0,4%, 2. csak öregek beszélnek 0,4%, 3. csak földművesek beszélnek 0,1%, 4. csak nagyon kevesen beszélnek 0,1%. (Azért nem jön ki a 100%, mert többen többet is megneveztek.)

A hallgatók jól érzékelik, hogy a nyelvjárások, a nyelvjárási nyelvhasználat és a nyelvjárási beszélők széles tömegek vélekedésében stigmatizálva vannak (Magyarország legnagyobb stigmatizált csoportját minden bizonnyal a nyelvjárási beszélők alkotják). S mivel ebben az esetben a hallgatóknak nem saját maguk másokról alkotott véleményét kellett megfogalmazniuk, mivel tehát föl voltak oldva a megfelelési kényszer alól, a válaszok megbízhatósági foka magas. Az adatok önmagukért beszélnek, ezért ismételten érdemes fölvetni az anyanyelvoktatás, az iskolák, az ismeretterjesztő fórumok és természetesen a magyar szakos nyelvészeti-oktatás, illetőleg a magyar tanárok felelősségének a kérdését. Az adatok azt is jól mutatják, hol van szükség türelmes, de határozott, meggyőző érvelésre. Vö. még

Trudgill sorait: „széles körben elterjedt nézet, hogy a dialektusok régimódiak, műveletlenek, megosztják a társadalmat és gazdasági szempontból hátrányosak. E hiedelem ellen felhozható az a nagyon érdekes tény, hogy az egy főre eső nemzeti jövedelmet fölmérő vizsgálatok szerint Európa három leggazdagabb állama Luxemburg, Svájc és Norvégia. Túlzás lenne azt állítani, hogy Luxemburg, Svájc és Norvégia azért gazdag, mert polgárai dialektusban beszélnek. De ne becsüljük alá az elidegenedésnek azt a mértékét sem, amely azokban a helyzetekben áll elő, amikor az emberektől megtagadják annak a méltóságát, hogy beszédük alapnyelvi formája [elsődleges nyelvváltozata, vernakulárisa] is tekintéllyel bírjon” (in: Csernicskó–Váradi 1996: 8–9).

7. Bizonyára van több-kevesebb tapasztalata a nyelvjárási beszélőkkel. Milyennek találta őket? Szimpatikusak, műveletlenek, kedvesek, idegesítők, elmaradottak, ügyetlenek, bizalomgerjesztők?

E kérdés megfogalmazását megelőzte a hazai és külföldi dialektológiai szakirodalomban való tájékozódás, valamint egy előzetes, a lehetséges válaszokra tippeket nem adó kérdőívvel történt felmérés ELTE-hallgatók körében. A válaszok aránya: 1. kedvesek 38%, 2. szimpatikusak 37%, 3. nem a nyelvjárásuktól, hanem személyüktől függ, milyennek találjuk őket 9%, 4. bizalomgerjesztők 8%, 5. elmaradottak 4%, 6. műveletlenek 2%, 7. idegesítők 2%, 8. ügyetlenek 1%. Azaz: 83% pozitív, 8% pedig negatív személyiségjegyekkel ruházza fel a nyelvjárási beszélőket. 9% számára személyfüggő, s nem nyelvhasználatától függ a nyelvjárási beszélők megítélése. Valószínűsíthető, hogy a vélemények megfogalmazásában a megfelelési kényszer is szerepet játszott. Lásd még: „A »paraszt« jellemzésének mindkét időpontban [1981 és 1991], konzekvensen a moralitás kiemelése és a szerényebb intellektuális értékek kölcsönöztek sajátos jelleget [...]. 1994-ben kulcsfontosságú társadalmi foglalkozási kategóriák jellemzésének hasadt ellentmondásossága ha nem is kiúttalanságot, de társadalmi dilemmahelyzetet jelez. Mint kitűnt, a »menedzser« hatékony, de nem becsületes. Különb nála a »tanár«, aki művelt ugyan, de nem hatékony, vagy a »földműves«, aki becsületes ugyan, de korántsem művelt?” (Hunyady 1996: 221–2).

A negatív vélekedések megjelennek középiskolások körében végzett felmérésekben is, mégpedig nagyobb arányban, mint ahogy a szóban forgó főiskolások, egyetemisták adatai mutatják. Példák: egy vidéki város gimnáziumában és egészségügyi szakközépiskolájában 2006-ban végzett, 200 fős felmérés alapján készült elemzésből idézek: „Totál idiótának nézem a szerencsétlent [= a nyelvjárásban beszélőt]. Ja, és elkerülöm ezek után 200 m-es körzetben [!]”. „Ha nagyon úgy [= nyelvjárási] beszél, akkor egy parasztnak tartom. Ha csak egy kicsit, akkor aranyosnak.” Egy másik szerint a nyelvjárási beszélő „[k]jábrándító tud lenni. Népies és furcsa.” „Semmilyen véleményem nincs ilyen emberekről. De rossz benyomás alakul ki bennem” (Streli 2007b: 23).

8. Milyen jövő vár véleménye szerint a nyelvjárásokra?

1. Kihalnak; beolvadnak a köznyelvbe, illetve egyre kevesebben beszélik (= 5%) 41%, 2. megmaradnak 26%. A többiek szerint nem lehet tudni.

Részletesebben:

	Budapest	vidék	szomszédos országok	egyetemisták	főiskolások
Kihal, beolvad	38%	50%	21%	33%	55%
Megmarad	16%	33%	43%	27%	21%

A magyarországiak jóval nagyobb arányban vélik azt, hogy eltűnnek a nyelvjárások, mint a kisebbségi magyar hallgatók. Ennek egyik, sőt fő oka abban van, hogy a kisebbségi magyarok anyanyelvi környezetében a nyelvjárási használat jóval gyakoribb és kiterjedtebb, mint Magyarországon. Néhány tipikus vélemény: „Változni fognak, de alapvetően tovább élnek”; „Háttérbe szorulnak, feltéve, ha a nyelvészek tesznek valamit ellene”; „Minden marad a régiben”; „Sokak szerint kihal, de én nem hiszem, hogy ez megtörténhet”; „Mivel sokan nincsenek jó véleményekkel róluk, ezért szerintem el fognak tűnni a beszédből”; „Félő, hogy ha nem ápolják őket, akkor elvesznek”; „Mintha mostanában megint divat lenne nyelvjárásban beszélni”; „Elsorvadnak, ahogya a zárt ő”; „Kihalnak, ha nem használják őket”.

9. Jelentenek-e a nyelvjárások véleménye szerint nyelvi kommunikációs problémákat (magyar) anyanyelvűek nyelvi kapcsolatában? Ha igen, hol, miben?

Sajnos csak 634-en válaszoltak. E szerint 1. jelenthetnek 54%, 2. nem jelentenek 31%, 3. jelentenek 15%. A válaszadás ebben az esetben elsősorban tapasztalatfüggő, így mindegyik lehet közlője által megtapasztalt igazság. Hiszen ha valaki járt például Csángóföldön, akkor tapasztalhatta, hogy bizony súlyos megértési nehézségek is felléphetnek. Másfelől Magyarországon egyre általánosabb tapasztalat (a kettős-nyelvűség terjedésével), hogy a falvakban időző egyesnyelvű (köznyelvi) városi beszélővel társalognak eleve kerülnek, s kódváltásukkal sikeresen ki is kerülnek a helybeli öregek is ilyen helyzetekben a nyelvjárás használatát. Azaz: nincs megértési nehézség. A „jelenthetnek” válasz tudományos szempontból helyes általánosítás. Ugyanis az általában vett körülményektől, a beszédpartner(ek)től és a beszédtemától függ elsősorban, találkozunk-e számunkra nem érthető regionalizmusokkal (például tájszavakkal vagy frazeologizmusokkal).

10. Jelent-e pozitívumot, többletet egy nyelvjárás birtoklása? S ha igen, vajon milyen értelemben?

32-en nem válaszoltak, a többiek igen. E szerint igen 93%, nem 7%. Néhány tipikus vélemény: „Kulturális többletet is jelent, s nagyobb anyanyelvi gazdagságot”;

„A szűkebb közösséghez tartozást ki lehet fejezni vele”; „Nyelvi sokszínűséggel jár és szemléleti mássággal”. Vö még: „Szerintem szép, ha valaki nyelvjárásban beszél, mert arról meg lehet ismerni, honnan jött” (az utóbbira l. Streli 2007: 23).

11. Volt már a kezében olyan könyv, kötet, amely nyelvjárásokkal vagy valamely nyelvjárással foglalkozott?

1. Igen 44%, 2. nem 42%, 3. nem válaszolt 14%. A „nem válaszolt” kategóriát nyugodtan a „nem”-ek kategóriájába sorolhatjuk, s akkor a sorrend: 1. nem 56%, 2. igen 44%. A kérdés kiegészítéseként azt is kértem, nevezzék meg az általuk ismert, nyelvjárásokkal foglalkozó munkát. Az igennel válaszolóknak csupán harmada nevezett meg valamit, többnyire tájszótárt, illetőleg (jóval kevesebben) nyelvjárási atlaszt, amelyekről egyebek mellett a nyelvészeti proszemináriumokon hallhattak.

12. Hallott-e véleményt az egyetemi nyelvjárástani órákról felsőbb évfolyamos társaitól? Ha igen, milyet?

Kezdő hallgatók kapták ezt a kérdést, választ a 800-ból 650-en adtak, s 70%-uk nemmel, 30%-uk igennel válaszolt. Ez az arány természetes, hiszen a válaszadók még nem tervezték a nyelvjárástani kurzus elvégzését, ezért nem is érdeklődtek felsőbb évfolyamos társaikról, ismerőseiktől. Miként az is, hogy nem szokott gyakori téma lenni a hallgatók között az olyan kurzus, amelyet éppen nem látogatnak. (Így volt ez korábban is.) A válaszok során említett véleményekből viszont tartalmas, tanulságos összeállítás készíthető. Íme egy csokor: „Volt, aki érdekesnek találta, volt, aki szerint fölösleges időpocsékolás”; „Érdekesnek találták, de nem túlságosan fontosnak”; „Túl sok lexikai tudást igényel”; „Azt hallottam, hogy nagyon nehéz és magas a bukási szám”; „Tetszett nekik”; „Szerették”; „Érdekes”; „Szerencséjük volt: saját nyelvjárásukból vizsgáztak”.

13. Hogyan várja a nyelvjárástani órákat?

Három választípust neveztem meg: 1. érdeklődéssel, 2. közömbösen, 3. őszintén szólva nem várom. A 650 válasz szerint: 1. érdeklődéssel 77%, 2. közömbösen 15%, 3. nem várta 8%. Részletesebben: Szombathelyen és Nyitrán minden hallgató érdeklődéssel várta a nyelvjárástani kurzust, a szomszédos országokbeli intézményekbe járók valamivel nagyobb arányban várták érdeklődéssel, mint a magyarországiak, illetőleg arány szerint kevesebben jelezték érdektelenségüket, mint a magyarországiak. A különbség azonban nem szignifikáns, mindössze néhány százaléknyi.

A dialektológiai oktatásban részesült hallgatók véleménye

A megkérdezettek némely kérdés esetében feltűnően magas arányban nem adtak választ.

1. Van-e nyelvjárási háttere? Beszéli esetleg valamelyik nyelvjárást?

59 hallgató (29,5%): igen, a 141 (71,5%): nem. A 67 ELTE-hallgatóból 7, a 41 szegedi főiskola hallgatóból 31, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem 30 hallgatójából 2 válaszolt igennel. Az arány nagyjából megegyezik a másik csoport tagjaitól adott válaszokéval (igen: 26%, nem: 74%).

2. Milyen eredménnyel végezte a dialektológiai kurzust?

Csak néhányan nem válaszoltak. Az átlag – az intézményi összesítések alapján – 4,3. A legtöbb jobb jegyet az ELTE hallgatói kapták (átlaguk 4,7), az ellentett „pólus” a Pázmány és a szegedi tanárképző főiskola volt a maga 4,1-es átlagával. Tekintettel arra, hogy tudomásom szerint nincs összehangolt, egyeztetett standard követelményrendszer az érintett intézmények között, az adatok csupán tájékoztató jellegűek. Annyit mégis észrevételezhetünk, hogy szó sincs túlzott osztályozási szigorról.

3. Milyen témából írta a szemináriumi dolgozatát?

Meglepően kevesen, csak 134-en válaszoltak a 200-ból (már nem emlékeztek?). Ekképpen: 1. X nyelvjárás sajátosságai, fő jellemzői: 62, 2. nyelvjárási szöveg lejegyzése és/vagy elemzése: 37, 3. lexikológiai vizsgálat regionális szókészlet és szakszókincs, illetve nyelvatlasz(ok) alapján: 17, 4. többnyire kérdőíves szöveggyűjtés, interjú átírása és elemzése: 11, 5. nyelv földrajzi vizsgálat nyelvatlasz(ok) alapján: 7. Mai szemmel (2009) feltűnő a nyelvjárás-szociológiai (szociodialektológiai) dolgozatok teljes hiánya, különös tekintettel arra, hogy az adatközlők 51%-a vélte úgy, hogy a nyelvjárástani órákon hattározottan érvényesült a szociolingvisztikai szemléletmód (l. alább a 12. kérdést). Ha azonban az akkor rendelkezésre álló nyelvjárástani tankönyvkínálatot nézzük (l. alább), akkor nincs min csodálkoznunk.

4. Mit vagy miket használt tankönyvül?

A csak 133 válaszadó közül 95-en Kálmán Béla tankönyvét említették (*Nyelvjárásaink*. Budapest, 1966), a főiskolások közül pedig 35-en Szabó Géza tankönyvét (*A magyar nyelvjárások*. Budapest, 1980) és 8-an az A. Jászó Anna szerkesztette könyv (*A magyar nyelv könyve*. Budapest, 1991) Király Lajostól írt nyelvjárástani fejezetét. (Megjegyzés: az új dialektológiai tankönyv 2001 végén jelent meg, tehát még nem használhatták sem a tanárok, sem a hallgatók.)

5. Milyen más tárgyak tanulásában vette hasznát nyelvjárás(tan)i ismereteinek?

186-an válaszoltak, természetesen többen több tantárgyat is megneveztek. Bizonyára még többet megneveztek volna, ha tanulmányaik végén kérdeztem volna meg őket. A sorrend: 1. szociolingvisztika 35%, 2. nyelvtörténet 32%, 3. fonetika

és 4. magyar irodalomtörténet: 6–6%, 5. mai magyar nyelvi órák és 6. egyikben sem: 5–5%, 7. általános nyelvészet 4%, 8. szakmódszertan és 9. néprajz: 2–2%, 10. jelentéstan, 11. stilisztika és 12. nyelvművelés: 1–1%, illetőleg 1–1 adattal: helyesírás, idegennyelv-oktatás, kommunikációtan, olvasásshociológia, pszicholingvisztika.

A szociolingvisztika és a nyelvtörténet magas aránya magától értődik. Az viszont, hogy csak minden huszadik hallgató jelezte: hasznát vette dialektológiai ismereteinek a mai magyar nyelvi órákon, fölvet gondolatokat. Egyrészt azt, hogy a dialektológia oktatásában hiányos a más nyelvtudományi területekkel való kapcsolatoknak a tudatosítása, felmutatása (l. az 5. kérdést). Másrészt azt, hogy hiányos a számba jöhető tudományágak részéről a befogadókészség a dialektológia kínáلتa lehetőségek irányában (l. az előző fejezet 13. kérdését is). A hallgatói válaszok szerint 4% hallott mai magyar nyelvi órákon a nyelvjárások kínáلتa tanulságokról. Ez meglepően alacsony, ha arra gondolunk, hogy nem csak grammatikai kurzusokról van szó. S nyilván összefügg azzal, amit Lotz János a magyar nyelvészet túlzott köznyelvközpontúságának nevezett. Illetőleg azzal a szemlélettel, amely az írott köznyelvben látja a leíró nyelvészeti vizsgálatok követendő alapját, s nem vet eléggé számot a köznyelv rétegzettségének a tényével, s emiatt a köznyelvvél kapcsolatos vizsgálatokból is többnyire eleve kizár mindenféle regionalizmust. Márpedig a beszélt köznyelvre is jellemző bizonyos fokú területi differenciáltság, s ezt tudni illik a magyar szakosoknak. Vö. Deme: „ha magát a normát nem tekintjük eléggé rétegzettnak, könnyen olyan »ideált« találunk körvonalazni, amelynek a realitáshoz kevés köze van; azaz olyan »normát« találunk felállítani, amelyhez mérve (most csak a határainkon belüli létszámot véve) tíz millió ember rosszul beszél, s a maradék is épp csak tanulja a helyeset. Mert »köznyelv« az is, amit Debrecenben, Szombathelyen vagy akár Kolozsváron, Újvidéken és Pozsonyban hallunk a műveltektől” (1982: 129). Vö. még a köznyelv szétretegződéséről, a magyar nyelv szétfejlődéséről és a határtalanításról szóló irodalmat, hogy lássuk, mennyire nem dialektológiai belügy az, amiről szó van.

6. Mennyiben tudott meg többet „a” nyelvről nyelvjárás(tan)i ismeretei révén?

A nem válaszolók száma itt minimális. A válaszok: 1. jobban tudatosult a nyelvi változatosság, heterogenitás: 34%, 2. tágult, bővült a nyelvi és anyanyelvi horizont: 27%, 3. nem tudtam meg többet: 24%, 4. előítéletektől szabadított meg: 8%, 5. a nyelvi változások fel- és megismerésében segített, illetve 6. csak keveset segített: 3–3%. Néhányan említették csak a következőket: nyelvhasználat és társadalom összefüggése, a nyelvek hangtani lehetőségeinek kérdésköre, a nyelvazonosság problémái, a kodifikált normától nem irányított nyelvváltozat működése, elméleti nyelvészeti alapozáshoz jó. Összesítve azt mondhatjuk, a hallgatók egynegyede véli úgy, nem tudott meg többet a nyelvről általában, háromnegyede pedig ennek ellenkezőjét állítja. Megjegyzés: túl magas a negatív véleményt formálók aránya. Ennek okát magam elsősorban abban keresem, hogy a dialektológiaoktatásban nem kapnak elég hangsúlyt azok a nyelvrendszertani, a nyelvi változásokkal összefüggő, nyelv és kultúra kapcsolatára vonatkozó, valamint a nyelvi mentalitással, attitűdökkel és

az anyanyelvoktatással összefüggő kérdések, amelyek nélkül bizony könnyen válhat unalmas penzumává a nyelvjárás tan.

7. Az ismeretközlés (a nyelvjárások jellemzői, atlaszok, szótárak, egyezményes hangjelölés stb.) mellett merültek föl nyelvészeti problémák is a dialektológiai órákon? Például melyek?

Itt is majdnem mindenki válaszolt, többen több nyelvészeti kérdést is említettek. Az összes válasz százalékos megoszlása ez: igen: 72%, nem emlékszik: 19%, nem merült föl: 9%. A megnevezett nyelvtudományi kérdéskörök: a nyelvhasználat társadalmi vonatkozásai: 25%, a nyelvhelyesség: 12%, az anyanyelvoktatás és a nyelvjárási nyelvhasználat: 10%, a nyelvi változások: 9%, hang- és alaktani kérdések: 5–5%, a nyelvezonosság kérdésköre: 4%. Egy-két válaszban fordult csak elő: a nyelvi tudat, az anyaországi és a kisebbségi nyelvjárások, a kodifikált és a nem kodifikált nyelvváltozatok viszonya, a gyűjtésmódszertan, a nyelvi jelenséghatárok, a nyelvjárási szókészlet és a lexikológia, a hang, a fonéma és a betű kérdésköre.

Kritikai észrevételek is megfogalmazódtak: „Őszintén szólva elég gyenge órára jártam”; „Sajnálatos, hogy nem hagyott bennem mély nyomokat az óra. Ez természetesen részben az én hibám is, de többet vártam ettől az órától, így aztán – motiváltság hiányában – a minimumra szorítkoztam. Minden, ami megmaradt az óra anyagából, az a néhány szókincsbeli érdekesség, amelyet magam fedeztem fel atlaszokban, szótárakban”; „Elég sok volt az elméleti rész, több gyakorlat kellett volna”.

8. Volt nyelvjárásgyűjtésen?

Csak 67-en válaszoltak igennel, azaz a hallgatóknak csupán egyharmada. Legtöbben a szegedi főiskola hallgatói vettek részt nyelvjárásgyűjtésen. Ez az arány lehangolóan alacsony. A nyelvjárási nyelvhasználat, egyszersmind pedig nyelvjárási beszélőkkel eredeti környezetükben találkozni szakmai, emberi, kulturális és honismereti okból is tanulságos volna mindazoknak, akiknek ilyen tapasztalataik nincsenek. Márpedig a 200 hallgatóból 141 ebbe a kategóriába tartozik. Korábban az egyetemen (gondolom, nem csak az ELTE-n) volt külön támogatás a szakmai gyakorlatként elkönyvelt nyelvjárásgyűjtő kirándulásokra. Ma ilyen nincs. S ezzel a jövőendő értelmiség szemléletformálásának, valóságismerete, társadalmi érzékenysége finomításának az egyik lehetősége esik ki. Hiba volna feladni ezt a nem csak nyelvészeti szempontból fontos ismeretszerzési formát (lásd a következő kérdésre adott válaszokat is).

9. Megváltozott-e korábbi véleménye a nyelvjárásokról és a nyelvjárási beszélőkről a nyelvjárási gyűjtés(ek) után? Ha igen, miért és miben?

Egyharmad igennel, kétharmad nemmel válaszolt. De vajon mi áll az igenek és nemek mögött? Az utóbbi válaszok magas arányának nyilván több oka is van. Az egyik az, hogy valóban nem változott meg, mert korábban is ismert nyelvjárási

beszélőket és legalább egy nyelvjárást, s megvolt már a korábban kialakított véleménye (bármilyen is volt az). A másik: bár sem egyikről, sem másikról nem volt közvetlen tapasztalata, a nyelvjárásgyűjtő kiránduláson szerzett tapasztalatok semmilyen nem módosították korábbi, más források alapján megformált vélekedését. Meggyőzően egybehangzó az igenek esetében az a vélemény, hogy a korábbi negatív vélekedések pozitívvá változtak. Néhány jellemző példa: „Nem az órák, hanem a terepgyakorlat járult hozzá véleményem megváltozásához”; „Másként hallgatom a nyelvjárási beszédet, jobban odafigyelek”; „Rájöttem, milyen gazdag és színes lehet egy nyelvjárás”; „Csupa kellemes élmény ért”; „Megszerettem a nyelvjárásokat”; „Már nem zavar a nyelvjárási beszéd”; „Számomra maga a gyűjtés volt élmény”; „Már nem tartom a nyelvjárási beszélőket helytelenül beszélőknek”; „A csángó gyűjtőút a reveláció erejével hatott”; „Csökkentek előítéleteim, de sajnos nem szűntek meg teljesen”; „Továbbra is elfogadom a nyelvjárások létjogosultságát”. Kivételesen előfordul az is, hogy a nyelvjárás idealizálását váltotta föl a józan megítélés: „Túlidealizáltam az erdélyi nyelvjárásokat, ma már nem”.

10. Osztályozza a nyelvjárástani órákat. A többi nyelvészeti órához viszonyítva milyen „érdemjegy”-et adna?

A 173 válaszoló átlagban 3.9-es osztályzatot adott. Megjegyzés: a diákoknak adott nyelvjárástani osztályzat átlaga 4,3 volt!

11. Mit gondol, miért él annyi tévképzet a nyelvjárásokról és a nyelvjárási beszélőkről?

Kevés, mindössze 118 válasz született. A következők: 1. ismerethiány, tájékozatlanság: 51%, 2. előítéletes beállítottság: 11%, 3. az anyanyelvoktatás hiányosságai, túlzott normatív (írott köznyelvi) irányultsága: 10%, 4. a tömegtájékoztatás és az iskola egyoldalúsága: 6%, 5–6. a média és a túlzott főváros-központúság: 5–5%, 7. nem tudja: 4%, 8. a dialektológiaoktatás színvonala: 3%, 9. a főváros–vidék szembenállás: 3%. Egy-két válaszban fordult csak elő: kabarék, a felvilágosodás öröksége, a nyelvművelők „áldásos” tevékenysége, urbánus-népi ellentét. Igen: a megfelelő (iskolai) oktatás, illetőleg a szélesebb körű tájékoztatás, ismeretterjesztés jelentheti csak a tévképzetek visszaszorításának legjobb lehetőségét.

12. Mennyire érvényesült a nyelvjárástani órákon a szociolingvisztikai szemléletmód? Egyáltalán nem? Gyengén? Határozottan?

A 173 válasz alapján: 1. határozottan: 51 %, 2. gyengén 42%, 3. egyáltalán nem: 7%.

13. Hallott-e más nyelvészeti órákon is a nyelvjárások kínálta tanulságokról, adatokról? Ha nem, ne írjon semmit, ha igen, nevezze meg, mely órákon.

Négyen nem válaszoltak, a 196 válasz alapján: 1. nyelvtörténeti órákon: 40%, 2. szociolingvisztikai kurzusokon: 33%, 3. fonetikai órákon: 13%, 4. mai magyar nyelvi órákon: 4%, 5., 6. és 7.: magyar irodalomtörténeti, nyelvművelő és szókészletani

órákon: 3–3%. Egy-két adatközlő válaszában fordult csak elő: prozeminárium, általános nyelvészet, szakmodszertan, retorika, nyelvművelés, kommunikáció-tan, névtan.

Befejezés

A köznyelv és a nyelvjárások kapcsolatát elsődlegesen az anyanyelvi nyelvhasználat időben változó, két nyelvváltozattípushoz (nyelvjárás és standard) kötődő, speciális, egyszerismind természetes szerepkörmegosztásaként célravezető láttatnunk. A hangsúlyt tehát arra kellene helyezni, hogy a nyelvjárásoknak is megvan a maguk sajátos szerepköre. Ez pedig nem egyéb, mint a nyelvközösségen belül a szűkebb közösséghez tartozásnak a kifejezése, jelölése. A köznyelv és a nyelvjárás közötti lényeges különbség ebből a szempontból az, hogy a köznyelv az azon nyelvi presztízsközösségnek és a nyilvánosságnak, a nyelvjárás pedig a területi-társadalmi alapon szerveződő kisebb-nagyobb szolidaritásközösségeknek és a familiaritásnak a kifejezőeszköze, szimbóluma.

A válaszok egy része óhatatlanul eszünkbe juttatja a labovi elveket, tudniillik az adósság elvét és a tévedések korrigálásának elvét (Labov 1982; Kontra 2006: 181). Vö. ehhez: „A dialektológia napjainkban valószínűleg legfontosabb alkalmazásának az oktatásban lehetünk tanúi: a nyelvjárási »öntudat« kifejtésének széles körben elismert módszere annak, hogy a gyermekkorban tudatosítsák a kortárs társadalom heterogenitását és benne elfoglalt helyüket” (Crystal 1998: 40). A pedagógusoknak és minden rendű és rangú nyelvi ismeretterjesztőnek e tekintetben megkerülhetetlen társadalmi felelőssége van.

SZAKIRODALOM

- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Csernicskó István–Váradi Tamás (szerk.) 1996. *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest, Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt.
- Csernicskó István–Márkus Anita (szerk.) 2007. „*Hiába repülsz te akárhová...*”. *Segédkönyv a kárpátaljai magyar nyelvjárások tanulmányozásához*. Ungvár, PoliPrint. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola.
- Csernicskó István–Kontra Miklós (szerk.) 2008. *Az üveghegyen innen. Anyanyelv-változatok, identitás és magyar anyanyelvi nevelés*. Ungvár–Budapest, PoliPrint Kft. És MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Fedinec Csilla (szerk.) 2008. *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság.
- Hunyady György 1996. *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Labov, William 1982. Objectivity and commitment in linguistic science: The case of the Black English trial in Ann Arbor. *Language in Society* 11: 165–201.
- Niebaum, Hermann–Macha, Jürgen 1999. *Einführung in die Dialektologie des Deutschen*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest, 2001. Osiris Kiadó.
- Kiss Jenő 2007. Népi írók egy dialektológiai felmérésben. *Irodalomismeret* XVIII/1: 36–7.

- Kontra Miklós 2006. Magyar nyelvtudomány, társadalmi felelősség, politika. *Alkalmazott Nyelvtudomány* VI/1–2: 177–85.
- Menyhárt József–Presinszky Károly–Sándor Anna 2008. *Bevezetés a szlovákiai magyar nyelvjárások tanulmányozásába*. Nyitra. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.
- Péntek János 2008. A magyar nyelv erdélyi helyzete és perspektívái. In: Fedinec 2008. 136–52.
- Streli Zita Ágnes 2007a. A székesfehérvári székelyek és a szlavóniai csángók – avagy mit tudnak a középiskolások a nyelvjárásokról. In: Guttman Miklós–Molnár Zoltán (szerk.): V. Dialektológiai szimpozium. Szombathely. *A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanulmányok Kiadványai VIII.* 244–51.
- Streli Zita Ágnes 2007b. Hogy is van ezekkel a nyelvjárásokkal? PhD-dolgozat, ELTE Magyar Nyelvtudományi Doktori Program.
- Szilágyi N. Sándor 2008. A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In: Fedinec 2008. 105–17.
- Trudgill, Peter 1983. *On Dialect. Social and Geographical Perspectives*. New York–London. New York University Press.

Kiss Jenő
ELTE BTK

SUMMARY

Kiss, Jenő

Dialects and the teaching of dialectology as students of Hungarian from the Carpathian Basin see them

The author reports on a questionnaire study that was conducted in 2001 with the participation of 1000 university or college students majoring in Hungarian language and literature and coming from all over the Carpathian Basin. Most items of the questionnaire inquired into the subjects' knowledge concerning Hungarian dialects. Students who had already completed their dialectology courses were also asked about the education in dialectology they had received and the extent to which it influenced their thinking. The results revealed some deficiencies in the subjects' knowledge on the one hand, and directed the author's attention to certain shortcomings of the teaching of dialectology that tend to occur alongside its obvious advantages, on the other.

Kosztolányi a nyelvről* **(Kosztolányi nyelvszemléletének kérdéséhez)**

Bevezetés

Kosztolányi Dezső még egyetemistaként írja első nyelvről szóló cikkét a *Bácskai Hírlap*ba 1905-ben. A neki adatott nem túl hosszú, három évtizednyi alkotói időszakban a vidéki lapot számos (hozzávetőleg hatvan) folyóirat, napilap váltja fel

* A cikk rövidített német változata elhangzott a Ludwig Maximilian Egyetem Finnugor és Uráli Tanszéke által szervezett Nyugat-esten, Münchenben, 2008. december 1-jén.

(*Nyugat*, *Budapesti Napló*, *Színházi Élet*, *A Hét*, *Világ*, *Új Idők*, *Magyar Nyelvőr* stb.), s a nagy műveltségű, ám dekadens művészpálinkából a magyar prózairodalom utánozhatatlan mestere lesz. Arról, hogy a *Magyar Nyelvőr*-beli megjelenést milyen nagy megtiszteltetésnek tartja, Simonyinak írt köszönőleveléből értesülhetünk: „nagy örömmel láttam, hogy a *Nyelvőr* átvette igénytelen cikkecskémet... A *Nyelvőrt* nagyon-nagyon szeretem. Minden lap közt a legszívesebben olvasom” (Kosztolányi 1998: 412). Azt gondolhatnánk, az irodalmi sikerek eltántorítják a hírlapírói munkától s ezzel együtt a nyelvről szóló publikációktól, ez azonban koránt sincs így. Kosztolányi nem tud és nem is akar szabadulni munkaeszközétől, a nyelvtől. Cikkeinek meghatározó hányada (több mint nyolcvan) a nyelvről, nyelvészeti kérdésekről szól, sőt az idő előrehaladtával tekintélyének teljes súlyával áll a 20-as évektől kibontakozó nyelvművelő mozgalom mellé. Ezzel a teljesítménnyel – eltekintve Kazinczytól – messze kitűnik a nyelvvel foglalkozó írók, költők köréből. Több nyelven is tudott: a kötelező latin és görög mellett kiválóan beszélt németül, franciául, olaszul, spanyolul, angolul, portugálul, sőt eszperantóul is. Felsőfokú tanulmányait a budapesti egyetemen kezdte meg 1903-ban magyar–német szakon. Az egyetem megannyi szellemi hatásából szempontunkból a Négyesy László által vezetett híres stílusgyakorlatok emelendők ki, amelyen többek között Babitscsal, Juhász Gyulával együtt vett részt, valamint az a tény, hogy a kor meghatározó nyelvészének, Simonyi Zsigmondnak az óráit hallgatta. Nyelvészeti ismereteit később is szünet nélkül gazdagította, önmagát „műkedvelő, szerény nyelvésznek” tartva, mindent elolvasott: „Semmi sem kerüli el a figyelmemet, amit nyelvészek írnak... Számomra, ki nem vagyok szakember, a nyelvészet szerelem, s egy lelkes dilettáns áhításával olvasok el mindent, amit Önök írnak” – írja Tolnai Vilmosnak (Kosztolányi 1998: 470).

Dolgozatom kettős megfontolásból íródott. Fő célkitűzésemet nyelvészeti tevékenységének „féloldalas” feldolgozása ösztönözte. Nyelvművelői szerepéről többen is szólnak (Deme 1946; uő. 1960; Fábíán 1986; Kemény 1986; Szűts 1991; Radics 2002), kevesebben foglalkoznak ellenben azokkal a szellemi hatásokkal, amelyek meghatározták nyelvszemléletét (Szegedy-Maszák 1994; Láncz 2003). Érdekes felvetésnek tűnt emellett az is, milyen megvilágításba helyezi az elmúlt majdnem egy évszázad a gondolatait, azaz van-e ezeknek a rövidebb-hosszabb munkáknak, műfajukat tekintve szövszeneteknek, vitairatoknak, karcolatoknak mának szóló üzenetük, vagy eljárt felettük az idő, s kordokumentumok, letűnt pillanatok hírmondói, pillanatfelvételei csupán.

Munkamódszerem a szűkebb értelemben vett nyelvészeti cikkeinek filológiai elemzésén alapult. (Az esztétikai vonatkozású dolgozataiban is vannak nyelvészeti megjegyzések, de ezek nem módosítják alapvetően az előbbieket mondanivalóját.) Ismereteimet emellett a még ide tartozó források (Kosztolányi 1998; Kosztolányi Dezsőné 1938) és több Kosztolányi-mű újraolvasásával bővítettem, frissítettem. Tudjuk, hogy a nyelvről szóló dolgozatait Illyés Gyula gyűjtötte egybe, s jelentette meg a *Hátrahagyott művek. Erős várunk a nyelv* című kötetben 1940-ben, amelynek bővített, javított változatát Réz Pál rendezte sajtó alá *Nyelv és lélek* címmel 1971-ben. Jómagam ennek harmadik kiadásából idézek (Kosztolányi 1999), megadva az elemzett mű címét is. Tüzetesen végigolvasva a kiválasztott forrásokat,

felállítottam azokat a téziseket, amelyek olvasatomban Kosztolányinak a nyelvekről, illetve a magyar nyelvről való gondolkodását meghatározták. Ezek: 1. a nyelv a néplélek megtestesülése; 2. a nyelvek egyenrangúan szépek – a sokféleség érték; 3. a nyelvi szépség viszonylagos; 4. az első az egyenlők között: az anyanyelv; 5. a nyelv játék és tett. Megfogalmazásuk nem volt túlságosan nehéz feladat, mert az őt érdeklő kérdésekre (egyes méltatói szerint mániákusan) vissza-visszatért. (Az ismétlődések oka nagyon is prózai: Tábor utcai háza hitelének törlesztése, a család eltartása feszült tempójú újságírói munkára kényszerítette.) És most vegyük sorra a fenti öt alapvetést a lehetséges szellemi ösztönzőket, valamint aának szóló üzeneteiket is figyelembe véve.

1. A nyelv a néplélek megtestesülése

Kosztolányit mindvégig szenvedélyesen foglalkoztatták a nyelvfilozófiai problémák, jelesen a nyelv, annak természete, jellege, fejlődésének mozgatórugói. Az eddigi szakirodalom egységes abban, hogy nyelvszemléletét a romantikában, pontosabban Humboldt tanaiban gyökerezeti: „Kosztolányi nézetei összességükben mégis inkább Humboldt nyelvbölcseletével rokoníthatók” (Szegedy-Maszák 1994: 48); „S bár egyetlen alkalommal sem említi, Wilhelm von Humboldt nyelvelmélete lehetett rá hatással” (Láncz 2003: 4); „A nyelvet Humboldthoz hasonlóan szervezettként fogja fel” (Radics 2002: 6). Ez a vélemény helytálló ugyan, de figyelmen kívül hagyja, hogy Humboldt gazdag munkássága több 19. századi nyelvészeti irányzatra hatott megtermékenyítően. Közelebb járunk tehát az igazsághoz, ha egy hozzávetőleg nyolcvanéves forrás helyett tágabb és korban közelebb álló ösztönzőket keresünk. Olvasmányélményei, az időszak tudományos, irodalmi kiválóságaihoz fűződő személyes kapcsolatai minden bizonnyal befolyásolták a könnyen lelkesedő, a friss szellemi élmények iránt fogékony író, következőképpen az új kapcsolódási pontok megelégséhez én a korszak szellemi, nyelvészeti történéseit állítottam a középpontba.

Vizsgálódásom hozadékaként az is világossá vált, tetten érhető-e valamilyen módosulás a nyelvről alkotott elképzeléseiben három évtizedes tevékenysége során. Szegedy-Maszák Mihály szerint igen, de alapvető átalakulás helyett „helyesebb egyértelműsödéstről beszélni” (i. m. 2). Meglátásával azzal a megszorítással értek egyet, ha azt a 10-es évek elejétől napvilágot látott munkáira vonatkoztatjuk. Az első hat, szigorú értelemben vett nyelvészeti tárgyú cikkében ugyanis csak csírájában fedezhetők fel a későbbiek állandó mondanivalóját alkotó gondolatok. Az *új magyar nyelv* és a *Magyar Nyelvőr*ben is megjelent *A magyar nyelv* nyelvünk szeretetének, igényes használatának fontosságát hangsúlyozzák, és inkább a nyelvművelő Kosztolányi szárnypróbálgatásainak tekinthetők. A *Budapest, a szó-játszó* azért érdemel említést, mert – tudtommal elsőként – az utca, a kocsimák beszédéből, a kabaré világából formálódó pesti nyelv létjogosultsága, életrevalósága mellett érvel megengedő és demokratikus hangnemben: „Az utca szellemes. Utcai szellemesség, lapos, durva és banális, de mégis szellemesség” (i. m. 16). Négy

évvel később a *Csibésznyelv*ben szapulja annak igénytelenségét, magyartalanságát, s itt is a kávéházak, illetve a tiszta, szép beszédű vidéki cselédek nyelvhasználatában látja azt az erőt, amely helyes irányba terelhetné a pesti nyelvet.

Ha a 10-es évek előtti nyelvi képét akarnánk megrajzolni, kissé zavarban lennénk, mert koherens rendszerről tanúskodó megjegyzésre nemigen akadunk nála. (Ez huszonéves fiatalemberről lévén szó, természetes is.) A *nyelvtanulásról* című dolgozatában a nyelvet „minden szellemi kincsünk alapföltételét” (i. m. 8) így jellemzi: „egymagában álló hatalmas szervezet, egy természetproduktum, melynek oly furfangos, de lényegében fölségesen egyszerű törvényei vannak, mint a természetnek” (i. m. 7). A szavak talmi értékén, a szókincs változásának útjain merengő *Öreg szavakban* élő, állandó változó voltát hangsúlyozza: „a nyelv élete talán leginkább hasonlít a miénkhez, melyet megörögzíteni lehetetlenség, hisz múlt és jövő között örökös mozgásban halad előre” (i. m. 14). A dinamikus felfogás Humboldtól eredeztethető, de Szegedy-Maszák a nyelvtanulásról szóló írásából vett idézetet is a német tudós nevével hozza összefüggésbe, mondván, hogy „[a] szervesség eszményét Humboldt állította föl őelőtte a legegységelműbb formában” (i. m. 48). De vajon ugyanazt értették-e mindketten a „szervezet” szón? Nem biztos. Máté Jakab figyelmeztet arra, hogy az *Organismus* szót Humboldt még filozófiai értelemben használta annak érzékeltetésére, hogy „a nyelv szervezete” nem merev mechanizmus, hanem szakadatlanul változik, mint az élő szervezet, következésképpen nem ergon, hanem energiea (Máté 1997: 65). A 19. század közepétől létezik viszont a nyelvészetben az úgynevezett naturalista irányzat, amelynek August Schleicher (Humboldt tanítványa) a legjelesebb képviselője. Schleicher a hegeli distinkció alapján a nyelvészetet a szükségszerűség birodalmába, a természettudományok körébe helyezi (szemben a „szabad” társadalomtudományokkal). Darwin korszakalkotó művének hatására (*A fajok eredete*, 1859) munkásságában egyre erőteljesebbé válik a biológiai koncepció, vagyis annak hangoztatása, hogy a nyelv biológiai értelemben véve élő szervezet. A naturalista felfogás meglehetősen népszerű a század második felének magyar nyelvészetében. Brassai Sámuelnél is kimutathatók a nyomai, de Schleicher hívének tekinthető Riedl Szende, Ponori Thewrewk Emil is, akiről a cikk írásakor még egyetemi hallgató Kosztolányi bizonyára hallott. Arra, hogy nála a „szervezet” szó biológiai jelentésére helyeződhet a hangsúly, az idézett naturalista ízü nyelvdefiníción kívül más szövegbéli utalásokból is következtethetünk: a nyelvről mint „természeterő”-ről beszél (i. m. 8), s a működését irányító megfelelő „természettörvények” megfejtését a „természettudományos nyelvészet”-től (i. h.), vagyis a naturalista nyelvészettől várja.

A nyelvszemléletének formálódásában általam határvonalnak tekintett, 1914-ben született *A! Aszó*-ban a Gombocz Zoltán és Melich János által szerkesztett etimológiai szótárt mutatja be. Figyelmes olvasással a későbbi írásaiban kulcsmotívumként jelen lévő összes fogalmat meglegjük benne. Érezhetően a szótár hatása alá kerül, elragadtatott szavakkal dicséri (l. 4. pont ide vonatkozó idézetét), és biztos szemmel ismeri fel azt is, hogy a történeti nyelvészet szellemiségétől, módszereitől eltérő, új gondolatokkal átitatott munkát tart a kezében, amelyet nem „cédulázó, bolhászkodó” „aggályos bohóc” alkotott, hanem „alkotó tudós, a **lélek** bányásza, az

intuíció lámpájával világító bűvár, aki a mai **lélek**nek a múlttal való kapcsolatát, az élet bensőséges rezzenéseit, a nyelvben szunnyadó energiák törvényeit keresi” (i. m. 23, kiemelés tőlem). Az önálló magyar szavalóstílus hiányát panaszolva ugyanitt lemondóan jegyzi meg, hogy ha lennének is a verseket megfelelően visszaadó színészek, „nem akadna közönség, amely megértse, minthogy nem él a **nyelve kultúrájában**, amely a művészet, a **lélek kultúrája**” (i. h., kiemelés tőlem). Úgy tartja, hogy e hiányosságára nem lehet rávezetni a népet, „**ösztönösen**, önmagától kell megsejtenie” (i. h., kiemelés tőlem).

A hangsúlyozott szavak, kifejezések egyértelműen mutatják, hogy mindaz, amit Kosztolányi üdvözlő a szótárban, nem idegen a humboldti tanoktól, de túl is mutat rajtuk. Nézzük meg tehát, mi az a szellemi többlet, amelyet az író már saját korából vont el. Tudjuk, hogy erősen hatott rá Freud pszichológiája, Nietzscheért ifjú korában rajongott, majdnem biztos, hogy mindent elolvasott tőle (a jelentésértelmezésük közötti analógiáról l. Györfy Livia 2008), befolyásolta a kor irracionális filozófiája, gondolkodik mindenekelőtt Henry Bergsonra, valamint az olasz Benedetto Croce-ra. Bergsonnak Babits, akkor még Kosztolányi barátja, költőtársa, szellemi mentora 1910-ben tanulmányt szentelt, amelyet maga Bergson a legjobb értelmezésnek tartott (Babits 1910: 136–57). Mind Bergson, mind Croce tanításainak alappillére az intuíció. Bergson szerint a világlényeget az intuíció, a tárgyat közvetlenül átélő, a tárgyba a szubjektumot beleélő tudati aktus ragadhatja csak meg. Croce felfogásában a nyelv az egyén alkotó intuíciójának terméke, olyan képek rendszere, amelyet az egyén csak intuitív úton hozhat létre és foghat fel, vagyis lényegében a lélek megnyilvánulása (l. Humboldt).

Szintén Humboldt észmerendszeréből táplálkozik a 19. század végén kialakult úgynevezett lélektani irányzat, amelynek megalapítója Heymann Steinhilber, aki szerint az egyén pszichikuma a beszédaktusban realizálódik. Mivel az egyén csak egy közösség tagjaként képzelhető el, a közösségekben bizonyos közös lelki sajátosságok alakulnak ki. A nyelvtudomány feladata ennek a népléleknek (*Völkerpsychologie*-nak) a megértetése. A lélektani vonulat magyar szempontból is legnagyobb hatású képviselője azonban Wilhelm Wundt. Steinhilbertől eltérően a nyelvet közösségi produktumnak tartja, amely a társadalmi fejlődés során kifejtett közös szellemi tevékenység eredményeképpen jön létre. Wundt szellemében munkálkodott Gombocz Zoltán, a századelő legjelesebb nyelvésze is pályafutásának kezdetén, de befolyással volt több ifjú magyar nyelvészre, többek között Zlinszky Aladár stilisztikájára, Zolnai Béla nyelvésztétikájára. Kosztolányi olvasta írásaikat, eszmét cserélt velük, kiváltképpen aktív kapcsolatot tartott fenn Zolnaival (l. *Levelek – Naplók*), aki a *Pesti Hírlap Nyelvőr*-ének is szerzője volt.

1925-ben beszélgetést folytatott Gomboczcal a *Pesti Hírlap*-ban. Ebben a nyelvész új törekvéseiről kérdezte a tudóst. A Gombocz által festett kép és Kosztolányinak a nyelvről írt ismétlődő észrevételei között egyszerű filológiai módszerrel kimutatható a párhuzam. Bizonyítéku álljon itt Gombocz összegzése és néhány Kosztolányitól vett idézet (l. 1. táblázat).

1. táblázat. Párhuzamok Gombocz Zoltán és Kosztolányi nyelvről szóló állításai között

	Gombocz	Kosztolányi
A nyelv a néplélek kifejezője	„A mai nyelvészet itthon is a lélektan felé fordul: az utóbbi tíz esztendő öröndetes eseménye, hogy a történelem és nyelvtudomány egymásra lelt. együtt vizsgálódik... mi, nyelvészek a nyelvet is csak a lélek eszközének tekintjük, s azt tartjuk, hogy fontosabb az, amit ki akarunk fejezni, mint annak külső megnyilvánulási formája” (Gombocz Zoltán 1925: 55).	„a nyelvi változás nem rajtunk múlik, hanem véletlenek sorozatán, a tömeglélektan kifürkészhetetlen titkain” (<i>Ábécé</i> , 75). „a lélek munkálja meg a nyelvet, a lélek forrósága olvasztja meg és ragasztja össze” (<i>A magyar nyelv helye a földgolyón</i> , 90). „A nyelv hatalmas kifejezése egy nép lelkének” (<i>Használati utasítás</i> , 157). „A nyelv az ember vallomása... Leheletével beszél, a lélegzésével, melyet az ősnépek <i>lélek</i> -nek hívnak” (<i>A lélek beszéde</i> , 193–4).
A nyelv társadalmi produktum	„a franciák Durkheim hatása alatt érzik, hogy a nyelv nemcsak egyéni, hanem szociális termék is” (i. m. 55).	„A nyelv közkinces, a mai tudomány szerint társadalmi tény” (<i>A nyelvtisztaságért</i> , 153).
A nyelv ösztönös	„Az új nyelvtudomány már <i>Herbart</i> óta tisztában van azzal, hogy a nyelv jó része öntudatlanunkban rejlik, az emberek ösztönösen, majdnem tudatlanul beszélnek... (i. m. 55).	„a nyelvben csak lélektani következetesség van... Minden a megszokáson múlik” (<i>Pár szó a nyelvújításhoz</i> , 130). „egy kifejezés jogosságát mindig inkább a lélektan és a nyelvszokás szabja meg, nem az értelem” (<i>Nyelvtisztítók és nyelvpiszkitók</i> , 137). A nyelvet „[c]sak vértünk érzi. Értelmünk mindig elámul, ha elemezzük és tudatosítjuk azt, amit vértünk érez” (<i>Kagyló és tenger</i> , 147). „Anyanyelvünkkel nemigen szoktunk gondolni... Anyanyelvünk ösztönös (<i>Használati utasítás</i> , 155).

2. A nyelvek egyenrangúan szépek. – A sokféleség érték

Kosztolányi számára a nyelv minden, az élet, a teremtés alfája és ómegája. Ízig-veéig szabad szellemű művészként érdeklődéssel és olthatatlan kíváncsisággal fordul minden nyelv felé: „Egy új világ kezdődik minden nyelv küszöbén, a szépség új birodalma, új értelmi és érzelmi törvényekkel” (*A tíz legszebb szó*, 212). Szimbolikus jelentőségűnek tartom, hogy a *Nyelvművelés* című, Schöpplin Aladárral vitatkozó cikkében találjuk a legtöbb, a nyelvek tiszteletére épülő, egyenrangúságukat hangoztató állítást: „a nyelvek között nem ismerek rangkülönbséget. A csettintő hottentottára éppoly bámulattal tekintek, mint a görögre vagy spanyolra” (*Nyelvművelés*, 185). Mint ismeretes, Schöpplin a *Nyugat* 1933. április 16-i számában annak az aggodalmának adott hangot, hogy a Kosztolányi által is képviselt nyelvtisztító mozgalom „a nyelvi sovinizmus” irányába kanyarodhat. Fenntartása részben jogos volt, hiszen az idegen szavak elleni küzdelem ilyen irányt is vehetett volna, de Kosztolányi válasza nem hagy kétséget afelől, hogy a mozgalom – az ő törekvései-

nek szellemében mindenképpen – a nyelvek és kultúrák egyedisége, autonómiája védelmében törekszik az idegenszerűségek kiküszöbölésére, mivel „[m]inden nyelv... csak a maga keretében élhet, a maga természete szerint lehet szép és tiszteletre méltó” (i. m. 185). A nyelv és a kultúra szövevényes egymásba fonódásának, kölcsönös függőségének ismeretében úgy látja, hogy az idegen szavak nagy tömegű beáramlása nemcsak egyszerűen a szavak mozgását jelenti egyik nyelvből a másikba, hanem maga után vonja a kölcsönző nyelv szegényedését is, az azt beszélők nyelvi ösztönének tompulását, világlátásuk, szokásrendszerük átalakulását, idomulását a kölcsönt adóéhoz. (Időszzerű, sajnálatosan a nyelvvel foglalkozókat véglegesen megosztó felvetések, amelyeknek taglalása szétfeszítené tanulmányom kereteit.)

Azt már az Antoine Meillet-hez írt, a *Magyar Nyelvőrben* publikált mintaszerű vitairatából tudjuk (A magyar nyelv helye a földgolyón, 1930), hogy mily hévvel érvel a professzor valóban kirekesztő elveket tartalmazó azon javaslata ellen, amely az egységesség és ésszerűség jegyében, magasabb rendű „modern” értékekre hivatkozva lesöpörné Európa térképéről az általa jelentéktelen tartott, „kis” nyelveket, így a magyart is (amelyről igen csekély és hamis ismeretei vannak), s helyükbe természetesen a franciát ültetné. Kosztolányi „a józan ész örületé”-nek tartja az ötletet (i. m. 90), amely ellentétes a nyelvi szépség viszonylagosságába, a nyelvek egyenrangúságába, a tudományosság pártatlanságába vetett hitével. Csalódottságának hangot is ad: „Hajdan azt képzeltem, hogy az összehasonlító nyelvész egyformán gyönyörködik a nyelvek változatos csodáiban, mindegyiket csak vizsgálati tárgyának tekinti, belülről, önmaga által, a belső arányai szerint igyekszik megérteni a nyelvet, s nem kívülről hasznossági szempontokból, nem széptani észleletei alapján” (i. m. 91).

Arra nincs adatunk, hogy eljutottak-e hozzá a modern kulturális antropológia kutatási módszereit kidolgozó Franz Boas művei, így az 1911-ben *A primitív ember értelme* címen megjelent írása, de az egybeesés vitathatatlan megállapításaik között. Boas különböző eszkimó és indián törzsek között folytatott terepmunkájának eredményeire támaszkodva kategorikusan elveti a civilizált társadalmak magasabb rendűségének gondolatát az úgynevezett primitív népekkel szemben, valamint a népcsoportok, rasszok „fejlettség” szerinti osztályozását (nem véletlen vetették az említett könyvét a náci máglyára 1933-ban). Hirdeti, hogy minden kultúra egyenlő, vagyis önmagában teljes, mással össze nem mérhető produktuma egy adott közösségnek, következésképpen helyteleníti az összevető módszer alkalmazását leírásukban, mondván, az egyes kultúrák csak önmagukban érthetők meg. Kosztolányinál a nyelvre vonatkoztatva sűrűn találkozunk ezzel az érvel (l. az előző idézeteket), de az alábbi okfejtése is Boas tanításaival rokon szellemiségű: „egy nyelv nagyságának még mennyiségi szempontból sincs föltétlen mértéke. Nem mértéke a civilizáció sem... A civilizációnak nincs mértéke” (*A magyar nyelv helye a földgolyón*, 97).

A 20. század elején a felgyorsuló gazdasági-technikai fejlődés folyamánaként egyre elkerülhetetlenebbé válik, hogy találjanak vagy alkossanak egy, a latinhoz hasonló szerepet betöltő, a különböző népek megértését szolgáló nyelvet. A fentiek tükrében nem meglepő, hogy Kosztolányit erősen foglalkoztatja a nyelvi sokszínűség és az egymás megértésének szükségszerűsége között feszülő ellentét,

s nyomon követi a bábeli nyelvzavar megszüntetésére irányuló kísérleteket. 1906-ban *Az új kultúrnyelv*ben lelkesen üdvözlí az eszperantót, amelyet „matematikai számítással megszerkesztett szervetlen” alkotásnak mond ugyan, de őszintén hiszi, hogy „élő orgánus lesz” (i. m. 10), s a jövő „egységes világnyelv”-évé válik (i. m. 11). Dicséri a körülötte folyó csendes munkát, azt, hogy „magasztalásában nem találkozunk azzal a hóbortos, vásári hűhóval, mely a többi világnyelvnek szánt mondvacsinált szózagyalék nyomában járt” (i. m. 10). Szigorú minőségi követelményeinek is megfelel: nyelvtanát okosnak, világosnak, nagyszerűnek mondja (i. m. 11), s javára írja, hogy könnyen tanulható (i. m. 10).

1933-ra viszont mintha gyökeresen átalakulna a véleménye, már nem lelkesíti annyira az a jövő, amelyben a nemzeti nyelveket „az emberiség leendő egységes világnyelve fogja helyettesíteni” (*Az anyanyelv édessége és végtelensége*, 202), sőt természetellenes, „emberietlen történet”-nek mondja (i. h.). A *Pesti Hírlap*ba írt cikksorozatából kiderül, hogy tud róluk („egyre-másra születnek a jobb és rosszabb műnyelvek” [*Az anyanyelv édessége és végtelensége*, 198]), elismeri, hogy „némi eredménnyel is dicsekedhetnek” (i. m. 199), de súlyos kritikával is illeti őket: „Vadonatújak és merevek, mint azok a gyári áruk, melyeket az imént szállítottak haza” (*Műnyelvek*, 194). „Az olyan nyelv, mely csakis a megértést és a megértetést szolgálja, voltaképpen felesleges is” – jelenti ki a Schleyher Márton által „kiagyalt” volapükről (*Az anyanyelv édessége és végtelensége*, 198). Talán még jobban bosszantja C. G. Ogden hétszázötven szóból összeállított „Basic English”-e, amellyel lényegében „megölt egy élő nyelvet” (i. m. 199).

A műnyelvekkel kapcsolatos általános pálfordulás okát nagyszót a nyelvszemléletében bekövetkező döntő változásban kell keresnünk: 1933-ban ellenérvei már biztos néplélektani alapokon nyugszanak: „A nyelv varázsa... éppen az, hogy telis-tele van emberi tartalommal... Családi emlékek évezredes kincstára az élő nyelv. Azért tudunk rajta beszélni, mert hasonlít hozzánk: éppoly eleven és gyarló, mint mi... a műnyelveknek nincs emlékezetük, se térben, se időben... A műnyelveknek nincs gyermekszobájuk” (*Műnyelvek*, 194). Noha a kommunikációs problémákat megoldó világnyelv gyakorlati hasznát látja (l. még *A magyar nyelv helye a földgolyón*, 88), de tart attól, hogy aláássa a nemzeti nyelveket, amelyekben „valamiképp még kifejeződött a tömegek egyénisége s a tömegek halhatatlansága” (*Halhatatlanságunk*, 202); „Az úgynevezett világnyelv, mely mindenkié lenne, valójában senkié se lenne.” Egy ilyen közhasználati cikk túlon túl tág ékszerartója lenne az egyéni emlékek kincsének” (i. h.). Az utóbbi mondatokban nem nehéz felismerni Wundt hatását.

De a mindenféle egységesítéstől, a kulturális és nyelvi sokféleség eltörlésétől való idegenkedésében nem elhanyagolható szerepet játszhattak a nemzetközi politikai történések, a Szovjetunióról érkező hírek, amelyek a számára ellenszenves nemzetközi embertípus létrehozásának kísérletéről szóltak. Felesége, Görög Ilona szerint a kommün idején gyakran tette fel a kérdést a barátainak: „Nem érzitek, hogy ez a nemzetköziség a magyarság, a magyar nyelv ellensége?” (Kosztolányi Dezsőné i. m. 230). Noha feltételezhetjük, hogy a feleség feledtetni igyekszik Kosztolányi kezdeti szimpátiáját az őszirózsás forradalom iránt, gyorsan felébredő bizalmatlansága állandósult: „Nemzetközi ember nincsen. Az politikai fogalom, annak is

ábrándos és korcs” (*Kis Mezzofantik*, 45) –, jelentette ki egy három évvel később született publicisztikájában. A megoldást természetesen a maga módján képzelte el: „Ez az áhítat, mely egyaránt tiszteli a nyelvek egyéniségét és egyaránt ellenzi egyéniségük elkorcsosítását vagy meghamisítását, hitem szerint sokkal közelebb van az igazi nemzetköziséghez, mint az a papiros ábránd, mely a természetet tagadva úgy akarja létrehozni az emberi közösséget, hogy összezagválja az egybe nem tartozó és egymást kizáró elemeket” (A „*soviniszta*” nyelv, 185).

Annak megítélésében, hogy ellenérzését a kezdetben üdvözölt eszperantóra is kiterjesztette-e, megoszlik a szakirodalom. (Megjegyzem terminológiája – *mesterséges nyelv, műnyelv, világnyelv, nemzetközi nyelv* – nem egyértelmű, és ez nem könnyíti meg gondolatai pontos értelmezését.) Noha voltak fenntartásai vele szemben, talán Rátkai Árpád jár közelebb az igazsághoz, amikor azt mondja, Kosztolányi mesterséges volta ellenére is elfogadta az eszperantót (Rátkai 2008). Ennek szerintem két magyarázata lehet: időközben elterjedt, új szavak keletkeztek benne, műveket írtak rajta, vagyis élő organizmussá lett, ez pedig Kosztolányi szemében nagyon fontos ismérve egy nyelvnek. (A szavakkal kapcsolatban is ez az álláspontja: ha már bekerültek a nyelvbe, annak részévé váltak, hagyni kell őket élni.) Másrészt minőségi jellemzőit tekintve is felülmúlja a többi műnyelvet, s ez szintén nem elhanyagolható tényező nála.

3. A nyelvi szépség viszonylagos

A nyelvnek a beszélők világlátását meghatározó szerepére többször is utal Kosztolányi: „Szavakban gondolkozunk, s nemcsak a gondolkodás hat vissza a nyelvre, hanem a nyelvtudás is visszahat a gondolkodásra” (*Kis Mezzofantik*, 44); „A képzetünkben meglévő fogalomrendszereket a nyelv szabja meg, azért tudok valamit úgy, ahogy tudom, mert az anyanyelvem ezt a képet mutatja a világról”; „Kétségtelen, hogy sok esetben szolgálja őt a nyelv, de sok esetben ő maga szolgálja a nyelvet, ezt a titokzatos valóságot, melyben legmélyebb ember volta tárul ki” (*A lélek beszéde*, 193–4); „Nem csak mi gondolkozunk: a nyelv is gondolkozik. Munkatársunk a nyelv, egyenjogú társszerzőnk” (*Túlvilági séták*, 111). E megjegyzései vitathatatlanul Humboldt híres tézisének idézik – „Ihre Sprache ist ihr Geist und ihr Geist ihre Sprache” –, de egybeesnek Wittgenstein hasonló gondolataival (nyelvem határai világom határai; a nyelvi világkép örökölt háttér, amellyel különbséget teszünk igaz és nem igaz között), sőt rokoníthatók akár Edward Sapir relativitáselméletével is. Szegedy-Maszák szerint nem valószínű, de ki sem lehet teljesen zárni, hogy ismerhette Sapirnak a 20-as évekbeli, a *The Dial* hasábjain publikált munkáit. A folyóiratot egy előadásában említette, s fordított is attól a két amerikai költőtől, akivel Sapir foglalkozott egy, a költői nyelvről írt tanulmányában. Sőt, Sapir némely tanulmányai „kísértetiesen emlékeztetnek Kosztolányinak a harmincas évek elején tett nyilatkozataira” (Szegedy-Maszák i. m. 50).

Kosztolányi számos példával szemlélteti, hogyan befolyásolja a nyelv a világlátásunkat. „Az indogermán népek (a németek, a franciák, az oroszok stb.) ezt mondják: *két emberek*. Úgy gondolkoznak, hogy két ember több ember, ennél fogva

a jelzett szót többes számba teszik. A finnugor népek (a magyarok, finnek, vogulok stb.) ezt mondják: *két ember*. Úgy gondolkoznak, hogy mikor két embert említene, már jelezték, hogy több emberről van szó, s udvariasan föltételezik, hogy ezt nem is felejtjük el, míg a jelzett szó végére nem érünk... Az angolok a havat *mély-nek* látják, mert felülről nézik... A franciák közelednek valaki-*től* (nem pedig valakihez). A németek követnek valaki-*nek*, mi követünk valakit...” (*Használati utasítás*, 157).

A nyelv és kultúra, a külső világ és a nyelvi világkép, a nyelv és a gondolkodás összefüggéseit ma már a nyelvészetnek külön irányzata, a kulturális nyelvészet tanulmányozza, amelynek számos részdiszciplínája (kulturális szemantika, interkulturális nyelvészet és pragmatika stb.) foglalkozik a Kosztolányi által érintett kérdésekkel, de említhetnénk a rokon felvetéseket úgyszintén taglaló kognitív nyelvészetet is. A válaszok természetesen más elméleti keretbe foglaltatnak, teljesebbek is, de meglátásainak érvényessége nem kérdőjeleződött meg a legújabb eredmények tükrében sem.

4. Az első az egyenlők között – az anyanyelv

Kosztolányi csodál minden nyelvet, de szívének legkedvesebb a magyar: „Az a tény, hogy anyanyelvem magyar, és magyarul beszélek, gondolkozom, írok, életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható” (*Ábécé a nyelvről és lélekről*, 72). A hozzá való viszonyát tulajdonképpen a romantikában gyökeredző azonosuló, érzelmes magatartás jellemzi, amely a 20. század elején még általánosnak mondható. Neveltetése, egyéni elkötelezettsége csak felerősítették, egyedivé tették az anyanyelvhez fűződő érdeklődését, szeretetét, amely a szabadkai eszmélő, önképző köri próbálkozásaitól szó szerint a haláláig elkísérte. Lényegében „nyelvi okokból” csapták ki érettségi előtt a gimnáziumból: előbb a történelemórán képtelen volt kordában tartani rímelő kedvét, s Kossuthról sütött el egy gyermekesen szellemes sorpárt (*Kossuth Lajos élete meglehetősen monoton. / Született Monokon*), majd az őt magyartalansággal vádoló irodalomtanárával került összetűzésbe. Mivel a legérzékenyebb pontján érte támadás (bizonyára alaptalanul), udvariatlanul torkollta le (Kosztolányi Dezsőné i. m. 108). Stockholmban, halálos betegen, amikor az őt kezelő professzor már csak azzal tudta biztatni a feleségét, hogy talán még élve haza tudja vinni, kendőbe bugyolált fejjel, csontváz soványan elment Lotz János magyarázója, mert „[h]aldokolva a szenvedéstől látni akarja azokat a svéd fiúkat, svéd lányokat, akik az ő nyelvét annyira szeretik, hogy meg akarják tanulni” (i. m. 343). Többször panaszkodott az anyanyelv irányában megnyilvánuló közömbösség miatt: „Szeretni ezt az árva, gyönyörű nyelvet sohase szerették önmagáért” (*A magyar nyelv*, 21); „a nyelvünk iránt való régi szeretet is veszendőben van” (*Nyelvtisztítás*, 28). Tudásvágya kiapadhatatlan. A Gombocz és Melich szerkesztette *Magyar etymológiai szótár* méltatásakor például így fejezi ki elragadtatását: „Nekem ennek az új szótárnak az átlapozása izgatóbb művészi élmény volt, mint egy regény. Két-három napig bujkáltam a szavak rengetegében. Azután gyönyörködtem külön-külön egy szó muzsikájában” (*A! – Aszó*, 23). Felesége arról panaszkodik, hogy

minden útjára töméntelen könyvet vitt magával. Az elmaradhatatlan Arany-, Rilke-, Shakespeare-kötetek mellett „sok-sok testes szótárt, nyelvészeti könyvet” is becsomagolt (i. m. 297), „reggel könyv után nyúlt és éjjel az utolsó mozdulatával a könyvet tette le” (i. m. 258).

Az anyanyelv az otthonosság érzetének forrása, az utánozhatatlan csoda, a korlátlan tudás lehetőségeinek megtestesítője számára: „Csak az anyanyelvvel nem lehet soha jóllakni, csak attól nem kapunk soha csömört, csak azt fogadjuk magunkba korlátlanul” (*Lélek és nyelv*, 100); „A nyelv maga a végtelenség. Minél tovább foglalkozom vele, annál inkább látom, hogy sohase lehet a végére érni” (*Kagyló és tenger*, 147); „Itt kezdődik a nyelv, az anyanyelvnél, és itt végződik” (*Az anyanyelv édessége és végtelensége*, 201). Annak ellenére, hogy sok nyelven tudott, az anyanyelvét érezte az igazinak, mert az az ösztönös, s csak abban ismerheti az ember azt az árnyalatot, „amely mindig egy időpontnak és összefüggésnek a kiszolgáltatottja” (Szegedy Maszák i. m. 50).

A trianoni döntés után mély fájdalom, keserűség, csalódottság lesz rajta úrrá, hiszen darabokra törik meghitt, levendulaillatú, szabadkai világa (idősödő apja elveszíti igazgatói állását, a rokonság egy része marhavagonokban tengődik Pesten). Az anyanyelvet ebben a helyzetben még becsesebb szereppel ruházza fel, az elszakított országrészek magyarságát összetartó erővé emeli: „Nyelvünk az egyetlen élő valóság, melyet még az ország földarabolói se vehetnek el” (*Csonka magyar nyelv*, 36). Felesége szerint barátainak gyakran hangoztatja a következőket: „A nemzet akkor hal mag igazán, ha feladja nyelvét, nem akkor, mikor határát adja fel. A határokat vissza lehet szerezni, a nyelvet soha” (Kosztolányi Dezsőné i. m. 284). (Az efféle keserű mondatokat, a veszteség feletti fájdalom állapotában tanúsított magatartást, amely az akkori magyar társadalmat egyöntetűen jellemezte, szokásos történelmi és egyéni összefüggéseikből kiszakítva igaztalan jelzőkkel illetni, félremagyarázni, holott azokban a kultúrákban, ahol a nyelv az önazonosítás eszköze, a kritikus történelmi helyzetekben a nyelvbe való kapaszkodás, a nyelv presztízsének emelkedése szükségszerű védekezési reakció.)

Úgy gondolom, a legfeltűnőbb változást Kosztolányi anyanyelvhez való viszonyában az érzelmek terén hozták az elmúlt évtizedek. A gazdasági fejlődés, a racionális, az objektív magatartást előnyben részesítő, az érzelmeket pedig a gyanús, a kontrollálhatatlan, a nőies kategóriába soroló angolszász kulturális minták térhódításának következtében az azonosuló, érzelmekre épülő kapcsolat a nyelvhez (és a hazához) az avított, maradi, megmosolyognivaló kategóriába csúszott át. Ahogy nem divat a közösségi, az összetartozás érzésén alapuló hazaszeretet, úgy a nyelv is meghatározott társadalmi funkciókat betöltő eszközzé vált, amelyhez közömbös, pragmatikus viszony köti a használót.

A 20. század utolsó évtizedeitől a kommunikáció korszakát éljük. De ez ne tévesszen meg bennünket. A kommunikációval szembeni legfőbb társadalmi követelmény ugyanis a hatékonyság, a minél több információ átadása minél rövidebb időn belül. Mindez legjobb esetben is kettős következménnyel járhat: egyrészt maga után vonja a nyelv funkcionális, célirányos használatát szolgáló jegyek előtérbe kerülését, így a szövegek tárgyszerűek lesznek, szókincsük, a megértést megkönnyítendő, leegyszerűsítetté válik. Ezzel egyidejűleg a szövegalkotás időigényes

összetevői (választékosság, a helyesírási hibák kiküszöbölése stb.) háttérbe szorulnak, a mondatok, minthogy létrehozójuk minél több információt kíván beléjük tuszkolni, bonyolultak, rövidítésekkel teletűzdeltek, nemegyszer rosszul szerkesztettek lesznek. Az új technikai lehetőségek (e-mail, SMS) szintén a gyorsan odavetett, lényegre szorítókozó közlésmódoknak kedveznek, amelyek számos leleményes megoldásra készítenek ugyan a létrehozókat, de általában sem az egységes (helyes) írásmódnak, sem a szabatos fogalmazás követelményeinek nem felelnek meg.

Tegyük fel a kérést: maradt-e valami a Kosztolányi által képviselt nyelvi igényességből, anyanyelvünk megismerésének vágyából bennünk. Képesek vagyunk-e (nem napokra) legalább egy órácskára elmerülni valamelyik szótárunkban? Ha megakad a szemünk egy-egy furcsa szón, kifejezésen, utánajárunk-e jelentésének, törekszünk-e arra, hogy az általános megértést biztosító 5000 szónyi alapszókincsünket folyamatosan gazdagítsuk? Félő, hogy nem. És ami talán ennél is aggasztóbb: nem is létezik effajta társadalmi elvárás. Az olvasási kultúra háttérbe szorult, a gyermekek alig olvasnak klasszikusokat (jó esetben lebutított, lerövidített változatban), a kötelező olvasmányok listája egyre kurtább, a helyesírás szabályait nem ismerni lassan inkább érdem lesz, mint pironkodásra készítő hiányosság.

5. A nyelv játék és tett

A játék, a korszak filozófiai, nyelvfilozófiai gondolkodásának meghatározó fogalma különösen mély benyomást gyakorolt az érzékeny, amúgy is gyermeki lelkületű Kosztolányi életére, műveire. Görög Ilona visszaemlékezése szerint játszva élt és dolgozott: gyorsan, könnyedén vetette papírra a napi penzumot, „a többi időt pedig tréfálkozással, mókázással, játékkal” töltötte (Kosztolányi Dezsőné i. m. 204). Ő maga is elválaszthatatlan egységben látta a két tevékenységet, amelyről a *Munka és játék* című írása is tanúskodik (Kosztolányi 1999: 294–7). Szeretett kártyázni, ismert, hogy legkedvesebb játszótársával, Karinthy Frigyessel számos gyerekes ugratás, tréfa kiöltői voltak, sőt külön társaságot (Balkán Egylet) hoztak létre, amelynek egyetlen célja a közös mókázás volt, de a feleségével is volt egy közös játékuk, az úgynevezett „kisilonka” játék. (Talán ennek élménye ihlette a lírai szépségű *Akarsz-e játszani* című versét.)

Minden bizonnyal eljutottak a nyelv funkciójáról vallott rokon nézetek is hozzá, gondolok elsősorban Wittgensteinnek a *Tractatus* után íródott *Tagebücher* (1914–1916) című munkájára, amelyben a nyelvet nem a körülöttünk levő világ tükrözésére szolgáló eszközként értelmezi, hanem a kultúrát és az intézményrendszert is magában foglaló összetett társadalmi tevékenységrendszer részének. Gondolatmenete szerint az így felfogott nyelv, a „nyelvjáték” az egész életünket áthatja, s rajta kívül nincsen semmi, ami kimondható volna.

Kosztolányi művészete ebben az értelemben is a wittgensteini gondolat megvalósulása. A nyelvvel is játszott: „Úgy rímelt, mint a vízfolyás. Olykor reggeltől estig rímben beszélt otthon” (Kosztolányi Dezsőné i. m. 187). A háború kitérősekor rárontó rémületet is a szavak játékával próbálta oszlatni: „Kecskerímekkel mulat s az egész városban elharapódzott, intarziás szójátékban a legszebbeket al-

kotja” (i. h.). A nyelvi játék több irodalmi alkotásában megjelenik, hol közvetlenül, hol kevésbé direkt módon. *Esti Kornél*ja a nyelvet a tudat létezési formájának tartja (Paksi László 2009: 2), kihasználja a nyelv játékoságát, tudatosan kísérletezik a nyelv lehetőségeivel, gondoljunk a bolgár kalauzzal folytatott nyelv nélküli társalgására (IX. fejezet). Szabó Gábor szerint a *Horoszkóp* című novellában az embernek a nyelvi játék által való meghatározottságát bizonyítja (Szabó 1997: 218–25).

Ugyancsak Wittgensteint idézi jelentésfelfogásának nem egy eleme. Mint ismeretes, a német filozófus a nyelvi kifejezések jelentését lehetséges alkalmazási helyzetükre vonatkoztatva azonosítja, vagyis lényegében egyenlőségjelet tesz a jelentés és használat között. Nem nehéz meglátnunk a hasonlóságot a „jelentés a használat a nyelvben”, a „szó tett” wittgensteini gondolatok és Kosztolányi alábbi sorai között: „A szó maga a valóság, magának a valóságnak a veleje, kútfeje és kezdete” (Az ige, 207). Esti Kornél pedig így elmélkedik a szó hatalmáról: „A jó szó, melyet még nem valósítottak meg, minden szűz lehetőséget magába zár, és több, mint a jó tett, melynek kimenetele kétes és hatása vitás. Általában a szó mindig több, mint a tett” (idézi Paksi 2005: 2). A hazug szavak hatalmát érzékelteti a IV. fejezet abszurdja, ahol azzal a gondolattal játszik el, mi történik, ha mindennapi, konvencionális hazugságainkat igaz közlésekkel cseréljük fel. Az alábbi eszmefuttatása viszont már egyenesen Austint, a pragmatika megteremtőjét idézi az 1950-es évekből: a megnyilatkozások kimondásával a beszélő cselekszik, s cselekvésének célja az, hogy változást hozzon létre a világban. Kosztolányi szavaival: „Ha a színház zsúfolt nézőterén az előadás alatt ennyit mondok: »Tűz van«..., akkor nagy változások történnek. A jelenlevők fölugrálnak... Valóban tűz van? Talán nincs is... De ez mindegy. Tűz van, mert azt mondtam, hogy *tűz van*” (Az ige, 207).

Jól sejti azt, amit az etnometodológiai, kulturális, interkulturális nyelvészeti kutatások bizonyítanak majd jó fél évszázaddal később: egy-egy nyelv nemcsak másfajta világlátást, de a többitől eltérő viselkedésmódokat is jelent. Az idegen nyelv-tudás tehát e sajátos „belső” törvények, szokások, kulturális tanítások ütköztetését, megértését is feltételezi. Goethét idézve jegyzi meg, hogy „aki nem ismer idegen nyelveket, az anyanyelvét sem ismeri... Csak tükörből pillanthatjuk meg tulajdon arcunkat, akkor tudjuk meg, kik vagyunk, ha látjuk, miben különbözünk másoktól” (*Kis Mezzofantik*, 44). Az utóbbi gondolatával tulajdonképpen az interkulturális kompetencia lényegét, az úgynevezett „insider” és „outsider” attitűd meglétének szükségességét fogalmazza meg.

Szintén megelőzi korát, amikor a nyelvek eltérő interakciós és interpretációs normáinak problematikáját feszegeti: „*Üljön le* – mondom angol látogatómnak, s az megköszöni előzékenységemet. Ha bármilyen magyar látogatómnak ugyanezt mondom, megsértődik... Így csak a törvényszéki elnök beszél a vádlottal vagy a tanár a diákkal, aki egy kukkot se tudott” (*Udvariasság*, 163). Az *Au revoir* fordításának kérdésén elmélkedve arra hívja fel a figyelmet, hogy a megfelelő jelentés visszaadásához számba kell vennünk az adott szituáció külső és belső tényezőit. Ezek felsorolása szociopragmatikai szempontból teljes, és ma is helytálló (i. m. 162–3). De pragmatikai probléma a kiindulópontja a *Kagyló és tenger* bájos történetének is.

6. Összegzés

Vizsgálataim reményeim szerint kellő megalapozottsággal bizonyítják, hogy Kosztolányi nyelvről szóló munkáiban egy felelősen gondolkodó művész ösztönös felismerései, megérzései elegyednek a sokszor a nyelvészeket is megszégyenítő okos szakmai megállapításokkal. Nyelvészeti életműve tárháza a nyelvről szóló megszívlelendő üzeneteknek, a mai irányzatok (pragmatika, kulturális, interkulturális nyelvészet) előtt is megoldandó feladatként álló megsejtéseknek. Végezetül hadd idézzem a nyelvvel kapcsolatos gondolatait, érzéseit szerintem leginkább kifejező szép vallomását: „Beletörődöm abba, hogy megsemmisülök. De nem tudom elfogadni, hogy szellemiségemnek legalább az a töredéke ne maradjon utánam, melyet valaha átítattam lelkemmel, s hogy miután lélegzetem mindörökre elakad, legalább azok a szavak ne lebegjenek sírom fölött, melyeket egykor a leheletemmel mozgatam, az anyanyelvem, a legközelebbi testvéreim beszéde, a lélek beszéde, mely minden elmúláson túl is olyan, mint a családi folytonosság dallama. Úgy érzem, az élet e nyelvi túlvilág nélkül aljasan állati volna, s a halál vigasztalanabb, még sötétebb” (*A lélek beszéde*, 202).

Epilógus

Ennek a dolgozatnak a megírása szívet-lelket melengető, de nehéz feladat volt. Az előbbi azért, mert igényesen formába öntött érdekes, okos, vitára ösztönző gondolatokkal találkozhattam, az utóbbi azért, mert a tárgyam – érzésem szerint – az átlagosnál odaadóbb munkára kötelezett. Ezért is kedvetlenített el egy (tudtommal csak az interneten keringő) róla szóló írás. Fő célját tekintve mai megosztó világunk igazi terméke. Szerzője beavat bennünket munkamódszerének titkaiba is, a kezdeti töprengésektől addig a momentumig, amikor művét a megcélzott folyóirat formai és „szellemi egyenruhájába” bújtatja. Nos, a cikk sugalmazóinak szándéka jelen esetben nem hagy semmi kétséget maga felől: Kosztolányi, a „szent”, a „gyökér” szigorú kritikánktól megsemmisítve, darabokra tépve. Követői rajta keresztül megalázva, nevetségessé téve...

A nyegle, durva, gyalázkodó hangnem, a kusza szerkezet az író minősíti: le style c'est l'homme. Abban biztos vagyok, hogy Kosztolányi nem lett kevesebb e nemtelen támadástól. De egyszer el kell jönnie annak az időnek, amikor a szellemi egyenruhák kötelező kiegészítői közé tartozik majd a mások véleményének elfogadása, tisztelete, a szakmai tisztesség, felelősség.

SZAKIRODALOM

- Babits Mihály 1910. Bergson filozófiája. In: Belia György (szerk.) 1978: *Babits Mihály művei. Esszék, tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Deme László 1946. Kosztolányi Dezső, az elméleti és gyakorlati nyelvtisztító. *Magyar Nyelv* 42: 34–42.

- Deme László 1960. Kosztolányi és a magyar nyelv. *Magyar Nyelvőr* 84: 136–48.
- Fábián Pál 1986. Kosztolányi Dezső nyelvművelés-történeti helye és szerepe. *Magyar Nyelv* 82: 257–63.
- Györfy Livia 2008. *A motivált szójelentéstől a konvencionális megnevezésig.*
<http://www.iahs.eu/doktor/gyorfyl.html>
- Halász Gyula 1940. Erős várunk a nyelv. Kosztolányi Dezső hátrahagyott művei I. *Nyugat*, 284–7.
- Kemény Gábor 1986. Kosztolányi nézetei a nyelv esztétikumáról. *Magyar Nyelv* 82: 280–8. a MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 95–105.
- Kosztolányi Dezső 1999. *Nyelv és lélek.* (Szerk.: Réz Pál.) Osiris Kiadó, Budapest.
- Kosztolányi Dezső 1998. *Levelek – Naplók.* (Szerk.: Réz Pál–Kelevész Ágnes–Kovács Ida.) Osiris Kiadó, Budapest.
- Kosztolányi Dezsőné 1938. *Kosztolányi Dezső.*
- Láncz Irén 2003. *Kosztolányi gondolatai a nyelvről.*
<http://www.zetna.org.yu/zek/folyoiratok/80/lancz.html>.
- Máté Jakab 1997. *A 19. századi nyelvtudomány rövid története.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Paksi László 2005. *A nyelv problematikája Kosztolányi Dezső Esti Kornéljában.*
<http://www.papiruszportal.hu>
- Radics Anita 2002. *Kosztolányi Dezső helye és szerepe a magyar nyelvművelés történetében.*
<http://www.zetna.org.yu/zek/folyoiratok/65/radicsa.html>.
- Rátkai Árpád 2008. *Kosztolányi – Radics Anita és Láncz Irén értelmezésében.* <http://209.85.129.132>
- Szabó Gábor 1997. A költő és a nyelvtanár. *Irodalomtörténet*, 218–25.
- Szegedy-Maszák Mihály 1994. Kosztolányi nyelvszemlélete. *Alföld* 8: 50.
- Szűts László 1991. Kosztolányi Dezső nyelvszemlélete. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szili Katalin
 ELTE BTK

SUMMARY

Szili, Katalin

On Kosztolányi's views on language

The paper characterises the intellectual trends fertilizing Dezső Kosztolányi's linguistic thinking via five recurrent ideas found in his writings: (1) language is a manifestation of the soul of a community; (2) all languages are equally beautiful – diversity is an asset; (3) linguistic beauty is relative; (4) one's mother tongue is the first among equals; and (5) language is a game, language is action. With respect to the first thesis, the paper enlarges on the opinion held in the literature and claims that although the poet's strong belief in the unity of language and soul can be traced back to Humboldt's tenets, it is more closely attributable to the irrational philosophy and psychological trends of the early twentieth century. His thoughts with respect to the equal beauty of languages and to linguistic relativity are akin to the major claims of Franz Boas, the founder of modern cultural anthropology, and Edward Sapir, the pioneer of linguistic relativism. His ideas on the role of language can be associated with Wittgenstein's late works but they also show the poet as a forerunner of present-day pragmatics, exhibiting as they do a number of components of its view of language.

Nyelvi és stílusviták a Nyugatban

1. Bevezetés

Jelen tanulmány témájaként a címben jelölt nyelvi és stílusviták a korabeli irodalmi nyelv és stílus kérdéseiről a Nyugatban folytatott, illetve a Nyugat stílusával kapcsolatos vitákra vonatkoznak. Ezekből emelek ki néhányat a folyóirat első, második és harmadik korszakából.

Előtte azonban bevezetésképpen szólni kívánok a Nyugatról, a korabeli magyar nyelv állapotáról, a stílusviták irodalmi és nyelvi környezetéről.

A Nyugat irodalmi, művelődéstörténeti szerepét, nyelvi-stilisztikai jelentőségét nehéz röviden méltatni. A folyóirat megindulásának 100. évfordulóján számos megemlékezés, szakmai konferencia foglalkozott a Nyugat nyelvi örökségének az értékelésével. A 2008. május 28-án Debrecenben tartott, *A Nyugat stílári sokszínűsége* című konferencia például (Szikszainé Nagy szerk. 2008), amelyen a jelen tanulmány rövidebb változata is elhangzott előadásként, *Stílusviták a Nyugatban* címen. Megemlítem még Kemény Gábornak *A Nyugat jelentősége a modern magyar szépirodalmi stílus kiteljesedésében* című tanulmányát (Kemény 2008a), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2008. november 11-i ünnepi ülésén elhangzott *Stílusfejlődési tendenciák a Nyugat első korszakában* című, Péter Mihályt köszöntő előadását (Kemény 2008b).

Mindezekhez csatlakozva elemzésem végső soron a Nyugat nyelvi-stilisztikai jelentőségének értékeléséhez kíván hozzájárulni, illetve néhány ismert és kevésbé ismert alkotói polémián keresztül szeretne rámutatni a nyelv ügyével kapcsolatos vitakultúra jellegére és jelentőségére. Mert ahogy Szathmári István a *Tanulmányok a századforduló stílustörékvégeiről* (Fábián–Szathmári [szerk.] 1989) című kötetben összefoglalta: „A huszadik század fordulója nagy korszak volt, furcsaságaival, buktatóival és értekeivel együtt, mert az előbbieket elenyésztek, az utóbbiak viszont megmaradtak, s mai nyelvünk szerves részét alkotják” (Szathmári 1989: 120). Ennek a folyamatnak a nyelv körüli viták is szerves részét képezték, és maguk is alakítóivá váltak a korabeli és későbbi nyelvi változásoknak.

2. A Nyugat és a nyelv alkotói (kultikus) szemlélete

2.1. Ismeretes, hogy a *Nyugat* címadás a tájékozódás irányát jelzi. Ignóus briliáns beköszöntő cikke azt jelentette a későbbiekre nézve is, hogy Kelet népe a Nyugat mellett döntött. De érdemes szó szerint is idézni Ignóus szavait: „A nap s az embe-

riség s a történelem keletről nyugatra tart. Kelet népének is ez az útja, s ha járja: azon nap alatt jár, annak az emberiségnek felese, annak a történelemnek alakítója, mint a legnagyobb nemzetek” (Ignotus: Kelet népe. *Nyugat* 1908. 1. szám, 2).

Miként az is ismeretes, hogy a Nyugat nemcsak folyóirat, hanem mind a mai napig ható szellemi, kulturális mozgalom. Ahogy az 1972-es Nyugat-vitában (Kabdebó [szerk.] 1973) megfogalmazódott, korszakai, fordulatai, irodalmi és nyelvi vitái értékelésekor nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy „egy mozgalom fejlődése nem fejeződik be megszűntével, és szerepe nem mérhető csupán egyes produktumaival. A vele érintkező, belőle induló, tőle tanuló egyéb művészi törekvésekben múltja, illetve múltjának megmaradó, azaz lényeges mozzanatai továbbra is jelenvalók” (Tverdota 1973: 220).

2.2. Még egy gondolkört kiemelek, ez pedig a nyelv művészi, írói, alkotói és legalábbis részben *kultikus* szemléletére vonatkozik. Alkotókról lévén szó, a nyelv iránti és a nyelvvel kapcsolatos erőteljes, sokszor különös érzékenységet, az érzelmeket és a hatáskeltés szándékát a vitákból nem lehet kihagyni. A politikát, közéletet sem, de velük most közvetlenül nem foglalkozom.

Ignotus is ebből a személyes alkotói viszonyból indult ki a Nyugat már említett beköszöntőjében: „A nyelve lehet, hogy csak neki szép, s költői, lehet, hogy csak az ő szívéhez szólnak.” Ez a vitákra is messzemenően igaz. Minden vitázó szívből beszélt, és az olvasók szívéhez akart szólni. Az ebből a magatartásból eredő nyelvféltés, nyelvmegőrzés, nyelvteremtés szándéka érteti meg a retorikát, a szenvedélyt, a hevesiséget, amellyel a vitákban találkozunk.

Arany János szavait idézem még a viták ismertetése előtt: „A nyelvnek is törvényeit / Széppé, jóvá mi teszi: / Nyelvész urak jobban »tudják«, / A költő jobban »érzi« (Aesthesis). Jobb kiindulópontot nehéz volna találni ezekhez a vitákhoz, amelyekben nyelv- és irodalomtudósok, filológusok „csapnak össze” írókkal, költőkkel. Alkotók, akik *érzik*, alkotva teremtik a nyelvet, a sajátjukat és a közösségét. Tudósok, akik *tudják*, hogy a nyelvközösség már nem homogén, egészen más, mint a megelőző évtizedekben volt. Hogy a nyelv most is *szubsztanciális*, de a személyiség nyelvi meghatározottsága minden addiginál jobban előtérbe került (Tolcsvai Nagy 2004: 64).

Ignotus és Arany János szavaival gondolatmenetemnek azon összetevőjére kívántam rámutatni, amely a vitákban is számos ponton, például Ady Endre vagy Kosztolányi megnyilatkozásaiban is előtérbe kerül. Az írói nyelvbölcseletek háttérére gondolok, a nyelv sajátos, ünnepi, magasztos, olykor már-már kultikus szemléletére. Arra, amely évszázadokon át hagyományozódva, a romantika korában kiteljesedve jellegzetes metaforarendszerekben tovább él a Nyugat idején is, sőt az azt követő évtizedekben is, és nemcsak az alkotói vélekedéseket hatja át, hanem az olvasók jelentős része is sajátjának mondhatja ezt a nyelvszemléletet. (Részletesebben erről: Heltainé Nagy 2000, 2007.)

2.3. A 2000-ben megjelent ünnepi kötet, *A mi nyelvünk* (szerk. Grétsy László) méltatása kapcsán az irodalomtudós Margócsy István a magyar nyelv megdicsőítésének, mindenek fölé helyezésének sajátos közösségi történetét áttekintve a *kultikus nyelvszemlélet*, *kultikus megközelítés* kifejezést használja (Margócsy 2006). Lényegében ugyancsak a szubsztanciális nyelvszemléletre érti, amelyre én is uta-

lok, és amelynek gyökerei a humboldtiánus paradigmarendszerre nyúlnak vissza, illetőleg ezen nyelvszemlélet metaforikus, pátosszal teli, a nyelvet mindennek fölé helyező, olykor a transzcendenssel is összefüggő megjelenítésének tekinthetők. Ő is megállapítja, hogy a kultusz és a pátosz regiszterében megszólaló nyelvről való beszéd hangütése tulajdonképpen máig fennmaradt a magyar diskurzus egy nagyon jelentős hagyományában. A nyelvről való viták is ezt erősítik meg, ezért is használom magam is időnként a *kultikus* kifejezést.

3. A századforduló nyelvi állapotáról

Szathmári István *Új jelenségek nyelvünkben a XX. század fordulója körül* című, már említett áttekintésében (1989: 105–20) leszögezi, hogy az irodalmi nyelv és a köznyelv kialakult, megállapodott ugyan, de korántsem kész. A szó- és a kifejezőkészletben sok az új elem, az elvont fogalmak száma nő. A nyelvjárási anyanyelvváltozatok mellett a legújabb kommunikációs színtereken formálódnak a nagyvárosi, a polgári nyelvváltozatok, új nyelvi és stílusrétegek jelennek meg, előbb a beszélt, majd az írott nyelvben: a nagyvárosi nyelv, a kávéházi nyelv, a városi népnyelv stb. A nem magyar nyelvű hatások igen erőteljesek, különösen a német. Az új ortológia (Magyar Nyelvőr, Magyar Nyelv és a napilapok) fórumain rendszeresen megállapítják, hogy a grammatika, a nyelvhelyesség, a kiejtés, a hangsúlyozás területén sok a hiba, hogy megszorodtak a szórendi helytelenségek; küzdenek a germanizmusokkal; stb. stb.

Ugyanakkor a nyelvi változások felgyorsultak és nyilvánosabbak, mint korábban valaha voltak. A nyelvi átvételek, az új képződmények gyorsabban terjednek, hamarabb ismertté válnak, nem utolsósorban éppen a Nyugatnak köszönhetően. Az értelmiség nyugatra figyelő, nyitott, befogadó ugyan, de az újítások nyelvi megvalósítását másként, többféleképpen képzelik el.

4. A viták

Természetes, hogy ilyen helyzetben az irodalmi modernség és a nyelvi ortológia képviselői között felújulnak a viták. Nyelvi köntösben ekkor is fontos társadalmi-polgárosodási kérdések jelennek meg, miként máskor is a magyar művelődés történetében.

A folyóiratokban, napilapokban az új költők, írók stílusát elmarasztaló cikkek látnak napvilágot. Lényegük, hogy nincs új mondanivaló, ezért a nyelv szabályainak felforgatásával, feltűnő nyelvi képtelenségekkel akarnak az új írók feltűnni. Meglehetősen értetlenség fogadja tehát a Nyugatban reprezentálódó új irodalmi nyelvet és stílust.

Az elsőként bemutatandó vita mintegy összegzi és reprezentálja ezt az új nyelvi körképet és a kérdésekre adott, akkor szinte törvényszerűen adható reakciókat.

4.1. Vita a Nyugat első korszakában (1908–1920-ig). Horváth János és Ignotus vitája a Nyugat magyartalanságairól; Ady hozzászólása. A vitához tartozó írások a következők:

Horváth János 1911. A „Nyugat magyartalanságairól”. *Magyar Nyelv* 7: 61–74.

Ignotus 1911 és 1912. A Nyugat magyartalanságairól. I–II–III. *Nyugat* 24.; IV. *Nyugat* 3.

Horváth János 1912. Ignotus felolvasása a Nyugat magyartalanságairól. *Magyar Nyelv* 8: 5–10.

Ignotus 1912. A Nyugat magyartalanságairól. IV. Válasz Horváth Jánosnak. *Nyugat* 3., Disputa.

Ady Endre hozzászólása 1912. *Nyugat* 3. Disputa.

Horváth János 1914. Szomorizmusok a Nemzeti színpadján. *Magyar Nyelv* 10: 88–9.

Horváth János 1914. Nemzeti Színház, helyes magyarság, pesti nyelv, argot, jassz. *Magyar Nyelv* 10: 302–5.

Szathmári István feldolgozását is alapul véve (1989: 109–120) a következőket emelem most ki: Horváth János nem sokkal a Nyugat indulása után, 1911-ben jelentette meg vitacikkét. A neves irodalomtörténész, filológus korán észrevette tehát a folyóirat szerepét az új irodalmi stílus alakulásában és a mindennapi nyelvre való hatásában. Megalapozott az irodalmi nyelv történetére, a hagyomány szerepére vonatkozó érvelése, jól ismeri a kortárs irodalom, mindenekelőtt Ady stílusújító törekvéseit. Az *Ady és a legújabb magyar líra* című tanulmányában (1910) együtt kezeli a nyelvhelyességet és a „stilisztikai helyességet”, de az előbbivel együtt egészében véve az utóbbit is elmarasztalja. A részleteket néhány „vitairat” kiemelésével mutatom be.

4.1.1. Horváth János: „A Nyugat magyartalanságairól” (*Magyar Nyelv* 1911: 61–74). Mintegy összefoglalva Horváth megállapításait, néhány kiemelést előljáróban: Fiatal íróink „nem úgy akarnak írni, ahogy a régiek”, „a drágább és fárasztó gondolat helyett meghökkentő stílus”, „frivolság”, „stilisztikai affektáltság”, „stilisztikai furcsaságok” jellemzik őket.

- „Különös művészek, kik a nyelvet éppen legértékesebb, megkülönböztető elemeiben gyilkolják ily barbár érzéketlenséggel”; „felhigítják, bonyolítják, a mit a természetes beszéd fesztelen rövidséggel tudna kifejezni; kerülő utat tétetnek meg a gondolattal, mikor az egyenes útnak semmi akadályja sem volna” (Horváth 1911: 63).
- „Ez a slendriánság nemcsak a Nyugat sajátja; de nem érdemli meg addig a Nyugat nevet, míg legalább egy kis stilisztikai kényességet nem követel meg paczuha munkatársaitól” (Horváth 1911: 71).
- „Különbözöm, tehát vagyok» – mondja Ignotus valahol; s mintha a Nyugatbeli új magyarnyelv is ezt harsogtatná fülünkbe. Csakhogy létezését különösen két torzvonás teszi szembeötlővé: félbemaradt, hamvábaholt ma-

gyarsága, és stilisztikai különczkódésekre fordított frivol figyelme. Kíváncsú (a Nyugat érdekében is), hogy általánosabbá válják lapjain a tiszta magyarság s a stilisztikai becsületesség cultusa” (Horváth 1911: 73–4).

Idézzük azonban Horváth János célját is: „csak azért teszem, mert minden nyelvtorzítás elhallgatása, nemcsak a nyelv, nemcsak a helyes gondolkodás, hanem (ez talán rajtuk is fog) a művészet szempontjából is vétkes mulasztás volna. S ha a következő megfigyelésekkel szemben az idő (bár ezt kötve hiszem) nekik találna igazat adni: akkor ám legyen ez a kis bogarászás az ő stil- és nyelvreformatori érdemeinek első szerény leltározása” (Horváth 1911: 63).

Ehhez még hozzátehetjük azt a szempontot, hogy Horváth János véleményének legfontosabb eleme az érték szempont. A nyelv mint magában vett érték és mint értékteremtő, értékhordozó tényező meghatározó a közösség életében. Az irodalom szerepe ennek a hagyománynak a továbbörökítése a kulturális emlékezet folyamatában. Ebből a szempontból teszi mérlegre az újdonságokat, ebből mérlegeli a kifejezés szabadságát, a stílus értékét; a hagyomány és az eredetiség kérdéseit már a bevezető gondolatban: „Boldog írók, kiknek beszédük már csecsemő koruktól fogva eredeti. Némelyiké oly szerfölött az, hogy – Szomory Dezsővel szólva az »*összes hajak zsírosan és lesimítva*« égneek merednek tőle a barbár magyar fejen. [...] *Nem a gondolatban, hanem a kifejezésben iparkodnak feltűnőbb eredetiségre.* A kifejezés szokatlansága, igaz szokatlan árnyalatot (majdnem árnyékot mondtam) vethet a gondolatra is. De állandó gyakorlata eltorzítja a gondolkodást, s hajhászása *stilisztikai affektáltságra* vezet. Van esztétikai értéke a kifejezésnek is, de az is csak akkor állandó, ha gondolat szülte. A stilisztikai affektáltság, sőt nemegyszer *frivolitás*, pillanatnyi hatásra számít, s övé a rögtönzött siker. Állandó érték, idővel daczoló frissesség csak a gondolatban van, s ha van, tiszta megnyilatkozást csak a hű kifejezés, csak a stilisztikai becsületesség biztosíthat neki” (Horváth 1911: 62).

Legfőbb értékhez, a hagyományhoz Horváth János a stílust illetően is túlságosan ragaszkodott. Azért bírál, mert minden nyelvtorzítás elhallgatása a nyelv és „a művészet szempontjából is vétkes mulasztás volna”. „A sok közül csak azon vétségeket válogatom ki, melyek a nyelvérzéknek valami általánosabb romlottságára vallanak” (Horváth:1911: 63). – Pedig az új mondanivaló mindig új nyelvet követel. Az alkotó tágítja a nyelvi és még inkább a stilisztikai lehetőségeket, normákat, csak így képes újítani, a hagyományt újrafogalmazni.

A Horváth János által sorra vett „stilisztikai furcsaságok” sorrendben a következők:

1. A kötőszavakkal való visszaélés: *és, s, meg, pedig hát*; mindegyik helyett *és-t* „potyogtatnak”: „*Én [...] ezt már hallottam. És hol vagyok én, az én nyugalmam, az én vágyaim? (= hát én, hát az én nyugalmam?)*” (67).

„Ez a négy kivégzett kötőszó nem négy szó vesztését jelenti, hanem a gondolatkötés négy kategóriájának összegomolyodását; megbénulását, idétlen kibicsaklását a gondolatnak. Különös művészek, kik a nyelvet éppen legértékesebb, megkülönböztető elemeiben gyilkolják ily barbár érzéketlenséggel” (67).

2. Körmönfont mondatok: vagy pongyolaság, vagy a szójáték látszatát kel-
tik. E stilisztikai „furcsaságok” között első helyen olyan mondatokat idéz, „amelyek-
ről bajos megállapítani, vajjon pongyolaságot affektálnak-e vagy pedig a szójáték
látszatától sem irtózó kérlelhetetlen logikus kifejtést”: „Az igazvalóság és alakos-
kodás felemás alakja, akinek igazvalósága alakoskodás, alakoskodása pedig igaz-
valóság” (63). Versben még eredetibb, mondja Horváth János: „*Hadd robogok
feléd jövő, te szép jövőndő! Feléd, eléd, beléd*”; „*Csalás, Család [...] Ha csal is,
ád is. Együtt: csak család – ez is vers*”. „Melegen ajánlom az etymológiai szótár
szerkesztőinek” (63). – Tudjuk, hogy a szójáték mennyire kedvelt műfaj: Csoko-
nai, Petőfi, Arany, Ady, Kosztolányi, Karinthy stb. is élt vele.

Szomory **paradox mondásai** különösen meglepőek: „meg kellett nevez-
nem, mert ez az ő különlegessége” (63): „*Láthatatlan s távoli fénye mint egy fák-
lya világított, mindenki látta és senki sem*”; „*Ez mindennél szebben hangzott.
Semmi értelme nem volt, és mégis sok értelme volt*”; „*Valami nagyon buta, valami
nagyon gyönyörű*” (uo.). – A paradoxon, játék ellentétes szavak, mondatok szem-
antikai oldalával, kifejező lehet, sokféle asszociációt kelthet.

3. Új szóösszetételek, képzések: „Egyes szavak helyett összetett szót, több
mondat helyett egyet erőszakolnak ki szükségtelenül. Túlszűfolttság, homály jel-
lemzi az ilyen mondatot: ők bizonyára tömörségnek s mélységnek minősítik” (64).
Több mint harminc kifejezést sorol fel, sok új „németes nehézségű” elvont fő-
nevet: *ugyanaz a semmi csapástól le nem törhetőség, dilettáns foghegyrőlvalóság,
munkátsajnáló béketüretlenség, lírai személyes jelenvalóság, egészen individuális
magába-feledkezés, öntudatos így-akarási; nem csinálmány, hanem lettség, kinövöttség;
összenöttség ember s dolga között; nem-sikerülések; elhallgatásainak halk
kísérlete; rezignált nekiindulások a magányosságok felé* stb. – Az efféle összeté-
telek intellektuálisabbá, elvontabbá tették a nyelvet, a felsoroltak is effelé mutatnak.

„Csak a szokatlannak a hajszolása indokolhatja a következő újításokat”: „*fog-
lalkozásosan (= hivatásszerűen), fölénytelenység, sietséges, történetstelen* stb.” (65).
– Ezek a képzésformák mára is hapaxként hatnak, nem állandósultak.

„*Forma, alak, alakítás, kiképzés, kifejezés:* dohos ócskaságok; ezeket ma »meg-
csinálás«-nak nevezik”. „*Mesterkéletlenség, keresetlenség* sincs már, csak »egyszerű
megcsinálatlanság«” (65). – Észreveszi tehát a divatszavak jelenségét és proble-
matikáját is.

4. Egyes szófajokkal kapcsolatos stilisztikai megállapításai: A melléknévi
igenév állítmányi használatát hibáztatja: „*Szép darab és szépen megírott*”, „*nem
egyenletesek s hamar kimerülők*”. A benne névmási határozószó helyett a *benn*
használat: „Ebben a gyönyörű dalocskában *benn* van az egész Gyulai” (73). Ige-
köteket elhagytak vagy kitétek, véli: „az eszmét Horváth Mihály pendítette” (meg).
A határozatlan mértéket, mennyiséget jelentő szavak előtti *egy* elhagyását helyte-
leníti: „*azért veszedelmes, mert akkor hangsúlyra kap a kifejezés ott maradt fele,
a jelző, s legott egyebet jelent. Kevés datolya más, mint egy kis datolya*”, „*pár em-
lék: stíl-fiúk önkényes rövidítése*” (71).

A birtokos szerkezettel kapcsolatban megjegyzi: „*Divatba jött a birtokos jelző
hátravetése*” (69); „*szándékos-e vagy sem: nem merném eldönteni*”: „*Öröme e meg-
ismerkedésnek...*” „Ez még csak hagyján! De mily nagyot döccsen a mondat, ha

a megfordítás következtében az egymáshoz tartozó részek ketté szakadnak: *»itt a természetes vég csak egy lassú átsiklása a homokszemeknek a homokóra felső részéből az alsóba lehet«*” (69).

5. A szórend felforgatása: „akaratlan, s hogy stilisztikai érvekkel nem, csak tudatlansággal magyarázható: az már egészen bizonyos” (69): *„Nagy hűvös ház e tenger mellett állott üvegből”; „El-eltűnik a képecskén az éles kontúr, válik elmosódott, lágy átmenetté”* (uo.).

6. Szóátvételek, idegen szavak: A „*kacérkodás*” körébe sorolja a Nyugat írói által használt olyan idegen szavakat, „melyekre mindre van magyar szó” (65); hozzáteszi, „de melyekhez bizonyára más gesztus tartozik”. „Érzik-e önök a gaillard, bohém mellékízt, mit bele kell képzelni e szavakba? (uo.). – Szathmári véleménye szerint (1989: 117), minden bizonnyal e mellékíz miatt maradt meg a felsorolt hűsz, főként művészetekkel kapcsolatos szóból tizenhárom (mint a *poézis, poéta, muzsikusz, originális*). Egyetértek.

Szathmári István említett tanulmányában a századforduló nyelvi tablójába helyezve tárgyalja és értékeli Horváth János vitacikkét. Megállapítja, hogy A) a nyelvi normát, a nyelvhelyességet közvetlenül érintő eseteket mai ismereteink szerint is joggal minősíti helytelennek: hibás alakok, ragozási formák, idegenszerűségek, a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata stb. B) Árnyaltabb már a nyelvi normát és a stílust közvetve érintő esetek megítélése: birtokos szerkezet, az *egy* névelő, az *és*, *s* kötőszó divatja. C) És még nagyobb körütekintést igényelnek a stilisztikai jelenségekről tett megállapítások: a „nem úgy akarnak írni, ahogy a régiek”, „a drágább és fárasztó gondolat helyett meghökkentő stílus”, „frivolság”, „stilisztikai affektáltság”, „stilisztikai furcsaságok”-féle, részjelenségekre tett Horvát János-i megállapítások. A részletekre vonatkoztatva, de mindig az egészre értve mindezeket (Szathmári 1989: 110).

Összegezve Horváth János tanulmányát, megállapíthatjuk, hogy – amint maga is megemlíti – nem módszeres és rendszeres felmérést végzett, hanem a neki nem tetsző jelenségeket tette szóvá. Egy évszázad elteltével, a mai nyelvi normák, szokások, stílusváltozatok felől szemlélve meg másként hatnak a megjegyzései. A jelenségek egy része ugyanis mára nyelvténnyé vált, használati körük kitágult. Az akkor új formák részben megszokottá hagyományozódtak, részben pedig irodalmi nyelv-történeti sajátosságok maradtak. Fontos tanulság például, hogy a grammatikai normák (a közvetlen grammatikai szabályok) sokkal kötöttebbek, zártabbak, mint a stílusnormák, a grammatikai eszközök felhasználásának lehetőségei (Szathmári 1989: 111). – A grammatikusnak kritikájában sok ponton igaza volt, a stílus felől nézve azonban túl szigorúan ítélte meg az újat Horváth János. De tanulmánya alapján kirajzolódni látszott már akkor valamiféle körkép a Nyugat stílusáról.

Végezetül ugyancsak a már említett összefoglalóból idézve: „Horváth János vélekedése a felelős tudós vélekedése volt, aki ugyan nem vonhatta ki magát a kor sokféle – köztük a nyelvi és stilisztikai jelenségek megítélésével kapcsolatos – hatása alól sem, s mint láttuk, néhol túl szigorúan ítélte meg a nyelvi újat, a stilisztikai újításokat pedig még kevésbé tudta elfogadni, de aki máig reális meglátásaival, vitát kiváltó vagy éppen irreálisnak bizonyult észrevételeivel is mai irodalmi és köznyelvünk kialakítását segítette” (Szathmári 1989: 120).

4.1.2. Ignotus: A Nyugat magyartalanságairól. Nyugat 1911, 24 (I–II–III. részben). Ignotus azon nyomban reflektált Horváth János írására: válaszát előbb egy szabadegyetemi előadásban olvasta fel, majd a Nyugatban közölte még 1911-ben. Nagy erudícióval bírálja vitapartnerét. Visszautasítja azt a speciálisan tanári bírálói módot, „mely nem tud leszokni arról, hogy jó vagy rossz osztályzatokat adjon”. „Horváth Jánosnak e tanulmánya az értéktelenségig elmerül. A értéktelenségig – noha sok jó megfigyelése van, noha sok helytelenítésben igaza van, noha sok tételének a megállapított grammatika szempontjából nincs mit ellene vetni. Nem gondolkozik – s ezt e téren nem lehet az ő külön bűnül felírni, mert mi sem igen gondolkoztunk eddig ilyesmiről. Ezért én hálás is vagyok a támadásért, mert engem gondolkodóba ejtett, s szeretném, ha ő is, önök is velem gondolkoznának” (Ignotus 1911: 4).

Mindenekelőtt az írók nyelvalkotó jogait védi meg Ignotus a parttalan szabadság, a mindent megengedő művészet nevében: „Nevetséges dolog, kivenni a Nyugat írói közül éppen Ady Endrét és Móricz Zsigmondot, meg sem említeni köztük Halász Imrét, Ambrus Zoltánt, Heltai Jenőt, s csakis azokról bélyegezni meg, kikben grammatikai hibákat vagy stílusbeli kacérságokat vélnek felfedezni” (1911: 2). – „Rettenetes volna, ha pusztán a grammatika kedvéért, a magyar írónak rossz kicsengésű mondatokkal kellene letennie a reményről, hogy az embereknek a fülükön át a lelkükhöz szólhat. Rettenetes cenzura volna ez, bilincs volna a lelkeken, s örökérvényűségével hiábavalóvá tenne minden szabadságharcot. Ám, ha a grammatika csakugyan ilyen szűkkeblű, akkor annál rosszabb a grammatikára nézve. Az írók nem fogják föbe lőni magukat – inkább a grammatika akassza föl magát” (3).

Tanulságosak Ignotusnak a nyelvi változással kapcsolatos okfejtései: „A nyelvre igenis visszahat az írók munkája. A márvány nem változik meg, ha száz szobrász száz Carrarát felfarag is szobornak. De a magyar nyelv igenis megváltozik minden egyes íróval, ki magyarul ír, sőt minden egyes emberrel, ki magyarul beszél. Hogy e változások minéműségében van – és szép és helyes, mert stilusos, ha követeltetik törvényszerűség: azt elismerem. Csakhogy e törvényszerűség nem lehet sem oly folyamatos, sem oly következetes, mint mondjuk, a szilárdság vagy a teherbírás törvényei” (4).

Az egyéni stílusról ugyancsak határozottan és hatásosan fejti ki álláspontját: „Horváth János diadallal bizonyíttatja, hogy Szomory Dezső nem ír magyarul. S nem gondol arra, hogy ez teljesen mindegy, ha tud szomoryul, s ha szomoryul ki tudja fejezni, amit ki akart fejezni. Való igaz: a Szomory nyelve merész vegyülete magyar szókinsnek, francia szórendnek és ezen felül sok mindennek, ami külön-külön lehet barbárság, különcség vagy gyökeretlenség. Együttvéve azonban oly orgonálóan szép stílus, olyan aranyfürdő, olyan patakoztatosság, mely úgy borítja be, úgy emeli hátára s úgy viszi magával az olvasót, ahogy akarja” (5).

4.1.3. Ignotus: Újabb hozzászólás. Nyugat 1912, 3. (IV. rész) Szociolingvisztikai látásmódja miatt érdemes idézni belőle. „Semmiféle érzés, harag, káromkodás, szent fájdalom vagy rossz osztályzat nem változtat azon, hogy a nyelvet azok csinálják, akik beszélnek, s úgy csinálják, ahogy, mint németül mondják, a szájuk nőtt. Az a magyarság, mely tíz-tizenkét millió idegen beleolvadásával gyarapszik,

beszélhetne ugyan, joga volna hozzá, úgy, mint a mai csíki széky – de egészen bizonyos, hogy nem fog úgy beszélni. S ami köznyelv (Horváth János aláhúzza, tehát én is aláhúzom) – ami köznyelv így kialakul majd s most van kialakulóban, annak is az írók nem szolgálai, hanem urai. Sajnálom, hogy erről nem tudtam meggyőzni Horváth Jánost, s ha már nem: hogy az ő felelete viszont nem tud meggyőzni arról, hogy nincs igazam” (6).

4.1.4. Ady Endre is hozzászól a vitához, Ignotus mellett, de konzervatív álláspontot fogalmaz meg. Gondolatait a *Van-e magyar nyelv?* című írásában fejti ki (*Nyugat* 1910, 22). Írására felfigyelt az akkori nyelvészeti szakirodalom is (vö. AEÖPM X. 368), megjegyezve, hogy véleménye Szarvas Gábor nézeteihez sokkal közelebb áll, mint Ignotuséhoz.

Miközben számos ponton elmarasztalja a nyelvújítást, felismeri az új jelenségek között a nagyvárosi nyelv formálódását. Véleménye elutasító: „Van azután egy nyelv, mely liberálisan magyar nyelvnek nevezetik, de arról nevezetes, hogy ezt a nyelvet kinek-kinek meg kell csinálnia. Van azután Budapesten egy másik magyar nyelv is: kérem az Istent, oltsa el mihamarabb életem mécsét, mert ha csak három évig fogok élni barangolva, száműzötten, idegenben, hiába jövök haza. Nem fogok tudni kenyeret és bort kérni Budapesten, mert minden lévő, értető szavainkat ekkorra kiirtják, s lopnom fog kelleni egy hatalmas tolvajnyelv miatt” (AEÖPM X. 103–5). Ami fontos viszont: „ez a pénztelen, gyártalan, lélektelen, egészségtelen és zagyva Budapest kezd új-magyar nyelvet csinálni” (uo.).

A vitához való viszonyát is érzékelteti: „Én magam csak fejlődési stációnak szeretem ezt a nagy demokráciát, de hozzá kell adnom e szeretetemhez a magyar nyelv szeretetét, mert e nyelv az enyém, művészi és politizáló szerszámom. Egy demokrata Magyarország (*bocsássanak meg konzervatív testvéreim a Nyugatnál*) elintézi a mi nyelvkérdésünket is, mert nem minden vasút Pestre megy s a magyar vidék akkor majd meg fogja tanítani magyar nyelvre még Budapestet is” (uo.). Orvosság pedig erre a helyzetre a régi, a nyelvújítás előtti magyar nyelv és a tájnyelvek lehetnének, amint ezt kifejti a *Szavak a patvarban* című írásában (*Nyugat* 1910, 23). De azt is látja, hogy „az eldobott magyar nyelvet közös akarattal talán föltámaszthatnók, de ha föltámad máma, kikkel beszélhetnénk vele?”.

4.2. Stílusviták a Nyugatban II. A második korszak. A húszas, harmincas évek. Mint tudjuk, ekkorra, a századelő nyelvújító stílusrobbanása és Trianon után a nyelvmegtartás, a nyelvmegőrzés, a nyelvápolás, a nyelvébresztés gondolköre kerül előtérbe. A kor sajátosságai: *Kelet vagy Nyugat* dilemmája; a *mi a magyar?* kérdése, a nyelvben való megmaradás fontossága. Ezért is irányul egyre nagyobb figyelem a nyelvre; a nyelvi mozgalmakra. A nyelvművelés intézményesült háttére az MTA Nyelvművelő Bizottsága és folyóirata a *Magyarosan*, illetve a *Magyar Nyelvőr*. De egyéni írói törekvésekkel is találkozunk, ilyen Kosztolányi egyéni mozgalma, a *Pesti Hírlap Nyelvőre*.

A viták elszigeteltebbek; a nyelvtudomány önállóbb ugyanis, ezért az előző korszakhoz képest más fórumokon, más módszerekkel vitáznak. Kisebb jelentőségű a tudósok és alkotók vitája; inkább alkotók vitáznak alkotókkal, nyelvtudósok nyelvtudósokkal. Nyelvelfogások, nyelvértelmezések csapnak össze, mögöt-

tük eltérő tudományos paradigmák hatnak, például a szinkron nyelvi folyamatok vagy a nyelvújítás megítélésében.

A kor kedvelt műfaja az esszé – Kosztolányi, Schöppflin, Babits, Cs. Szabó, Németh László –, ez pedig kiválóan alkalmas nyelvi-kulturális polémikra, nagy erudícióval megjelenített egyéni alkotói vélemények érzékeltetésére. Kiemelhetjük szempontunkhoz például Cs. Szabó László: *Ne bántsd a magyar nyelvet!* című vitairatát (Nyugat 1938, 6) vagy Halász Gyula írásait (Édes anyanyelvünk. Nyugat, 1937, 10), amelyeknek gyűjteményét ugyanezen a címen éppen a Nyugat jelentette meg. A cím – hosszú időre az ismert rádióműsor címeként is jelképpé vált.

4.2.1. Babits stíluskritikai rovata (Könyvről könyvre. Nyugat, 1933-tól).

Ez a rovat például önmagában is jól mutatja a fenti tendenciákat. *A messzeség és az itthoni fű*; *A magyar stílus gatyában jár* (Nyugat, 1935) stb. metaforikus címek az ellentmondásokra, a lemaradásokra is utalnak, és a jó stílus kérdését járják körül. Lássunk belőlük két gondolattöredéket:

- „*A magyar stílus valóban a Csáky szalmája*. Itt el sem tudok képzelni stílushibát, amely vitát keltene, amelyet valaki megemlíteni is érdemesnek tartana. Megvetésreméltó szörszálhasogatásnak tűnnék föl, valamely író stílusáról általános (többszörre magasztaló) megjegyzéseken és frázisokon kívül még csak szót is ejteni” (Nyugat 1935. 2., Figyelő 2).
- „Kosztolányi néhány év óta tiszteletreméltó küzdelmet folytat nyelvünk tisztaságáért. Hasonló *harcot kellene indítani a magyar irodalmi nyelv szépségéért is*. Nem az idegen szavak csufítják el legjobban a nyelvet, hanem a csunyán használt magyar szavak, a kúszált mondatok, logikai hibák, grammatikai hanyagságok, és a rettenetes képzavarok” (uo.).

4.2.2. Kiemelt vita: Schöppflin és Kosztolányi vitája a nyelv és stílus kérdéseiről. Schöppflin Aladár (Nyelvművelés. Nyugat 1933, 5, 1933, 8) leszögezi, hogy az irodalmi stílus színesedése az írók munkájának eredménye, annak bővítése nem a tudomány dolga, hanem az írói intuícióé. Majd Kosztolányi mozgalmát értékeli A Pesti Hírlap Nyelvőre kapcsán. Az idegen szavakról megállapítja, hogy könnyebb átvenni egy kész szót, mint újat alkotni; s ha sikerül, még nem jelenti azt, hogy el is terjed. Tárgyalja a divatszavak, a szósznobizmus (műveltség fitogtatása idegen szavakkal) jelenségét, de a kultúra nemzetközi fogalomnyelvéből átvett szavakat megvédi: „Ezeket nyelvünkéből száműzni annyit jelent, mint elvágni néhány szálát, ami gondolkodásunkat az egyetemes emberi gondolkodáshoz fűzi.”

Mivel a beszélt nyelvben vannak léhaságok, burjánzik a félműveltség, sok a tisztázatlan fogalom; a nyelv pedig a mindenkori szellemi állapot kifejezője, van értelme a mozgalomnak – mondja Schöppflin. Mert jó, ha van egy intézmény, amely képviseli nyelvi téren a konzerváló erőt, őrzi a nyelvi kontinuitást. Kosztolányit azonban ugyanakkor nyelvi sovinizmussal vádolja meg, mégis lényegében kérdőjelezve meg ezzel a mozgalmát.

4.2.3. Kosztolányi Dezső: Nyelvművelés. Válasz Schöppflin Aladárnak. Nyugat 1933, 9. Kosztolányi Dezső válaszol Schöppflin Aladárnak a Nyugat 1933. 9. számában, több címen megjelentetett írásában: *Nyelvművelés; Nyelvtan és vaskalap*;

Veszedelemben van-e nyelvünk?; A „sovinisza” nyelv; Azok az idegen szavak; Újjító teremtés; Mi a teendők?

Kosztolányi természetesen azonnal reflektál Schöpflin állítására: „Ezt, hogy »sovinisza«, nem én dobtam a vitába. Schöpflin Aladár állapítja meg első cikkében, hogy a nyelvtisztítás egy »veszedelmes irányvonalba« kanyarodik s nem is egyéb, mint »nyelvi sovinizmus«. Én ezt a szót azonnal fölkaptam és magamévá tettem. Válaszomban kifejtettem, hogy az értékelés ugyan politikai, de szívesen alkalmazom a nyelvre, minden nyelvre. A nyelv az ősi »sovinisza«. Az, ami és nem más. Úgy, ahogy az almafa is csak almát terem, de nem nyit gyümölcskereskedést: az almafa az alma sovinisztája. Isteni egyoldalúság van benne. Nem tud sem a körtéről, sem a barackról. Ilyen egyoldalú a nyelv is. Természete az, hogy jellegét, egyéniségét korlátlanul érvényesítse, tekintet nélkül a többiekre. Hogy ezt helyeslem-e vagy sem, nem rám tartozik. Nem én teremtettem sem az almát, sem a nyelveket. El kell fogadnunk, hogy így van.” (5.)

Veszedelemben van-e nyelvünk? – teszi fel a kérdést Kosztolányi, Schöpflinnek is válaszolva. Igen, mivel „a nyegle nemzetköziség [...] idegenné változtatott olyan szavakat és kifejezéseket is, melyeket annakelőtte csak magyarul használtunk. Ez a fontoskodó szellem halaványnak érzett mindent, ami a miénk. Az egészséges érzéketlenséget póriának, laposnak tartotta. Nem torkoskodtak és nyalakodtak többé gyermekeink, csak: »nasoltak«. Egy értelmes, okos, eszes ember: »intelligens« lett, a jellemes ember: »karakteres«, az elmés, sziporkázó, ötletes ember: »vicces«.” „Szöröstül-böröstül elfogadtunk mindent, »mentalitás«-t és »sofort-Program«-ot. A hetvenes években még *körkérdés*ről, *értekezletről*, *vitaestről* írtak: ma *ankét*ről, akkor *szelvényt* emlegettek: ma *bolettát*, akkor *mulatóról* beszéltek: ma *lokálról* stb. Annakelőtte minden fogalom észrevétlenül megmagyarosodott. Most a magyar is idegenné vedlett.” (110.)

Kosztolányi *Mi a teendők?* címen foglalja össze mozgalmát és nyelvszemléletét: „Ezt a kérdést én rég pedzettem, épen itt a Nyugat-ban, nyomban a megindulás után. Huszonnégy esztendővel ezelőtt, a második évfolyamban így írtam: »Hogyha az előbbi kor a bírálata volt, a mostani az alkotásé, az igen-mondásé, a nyelvújításé« (Öreg szavak. *Nyugat* 1909, szeptember 1.). „Később, a háború alatt már határozottan síkra szálltam a nyelvtisztításért, sürgettem egy hivatalos szerv megalakítását, azt ajánlottam, hogy ebbe a mozgalomba »a napisajtót kellene belevonni« s azzal fejeztem be cikkemet, hogy az idegen szavak »fitogtatása vagy tudatlanság vagy pongyolaság vagy tudálékosság«”. (Nyelvtisztítás. *Nyugat* 1916. február 1.). „Fölszólalásomra akkoriban senkise hederített. A tudományos világon kívül nem igen foglalkoztak nyelvünk ügyével. Bennem is lassan érlelődött az a gondolat, mely most megvalósult.” „Rájöttem arra is, hogy a nyelvtisztításnak van határa: a mindenkori lehetőség és ízlés, de a nyelvpiszkításnak nincs határa: az végtelen, mint a pongyolaság és ízléstelenség. Most pedig hitté izmosodott bennem a meggyőződés, hogy a nyelvtisztítás a belső arány és szépség parancsa. Ez a mi magányunk daca, a mi egyedülálló, rokontalan, ázsiai nyelvünk büszkesége és erkölce” (*Nyugat* 1933, 9).

4.3. Harmadik korszak: a harmincas évek második fele (1941-ig)

4.3.1. Babits Mihály: Pajzzsal és dárdával. Könyvről könyvre. *Nyugat*, 1939, 8. „Pajzzsal és dárdával – Hitviták korát éljük, mint valaha Magyar és Pázmány idején; egymás hiteiben keressük az »országban való sok romlások okait«. Amit egyikünk imád, a másik elégeti; különös eretnokségek támadnak, s legdrágább szentképeinket jelölik máglyára. Jellegzetes terméke ennek a lelkiállapotnak Németh László új könyve: Kisebbségben. Pajzzsal és dárdával kell kiszállni ellene; ahogy a régi prédikátorok szálltak ki írásaikban egymás ellen.”

4.3.2. Cs. Szabó László „Ne bánts d a magyar nyelvet!” (*Nyugat*, 1938, 6), Halász Gyula Édes anyanyelvünk (*Nyugat*, 1937, 10) című írásai tematikájukban és retorikájukban a vitatkozó attitűd helyett inkább a nyelvféltő, ismeretterjesztő publicisztikai hagyományba illeszkednek.

4.3.3. Illyés Gyula: Reformok vagy szavak sorsa. *Nyugat*, 1937, 2. *Naplójegyzetek*. (*Nyugat* 1941, 8). Illyés a *Nyugat* társszerkesztője. A fenti cikkéből idézek még két gondolattöredéket.

Az első a szójelentéssel foglalkozik, és csak közvetve polemizál: „A szavak üres edények, minden kor azt tölti beléjük, amit akar, de aztán azt is issza ki. Micsoda részegítő-lelkesítő tartalma volt száz évvel ezelőtt ennek a szónak: reform... Egyik fővárosi lapunk a hetekben körkérdést intézett az ország szellemi és közéleti vezetőihez: Milyen reformokkal javítanák meg magyar életünket? Az edénybe tehát ismét új ital kerül, méltó arra, hogy számot adjunk róla. [...] Mik is hát a leg-sürgősebb reformok? A nemrég oly sokat hangoztatott földreformról az 52 kiválóság közül csak 2 tesz említést... Az új reformkövetelések olyan bombaszt-buborékok, amilyeneket már a falusi hordók szónokai sem mernek a levegőbe eresztetni. Nagyjaink közül legértelmesebben még azok nyilatkoznak, akiknek a reform szó jelentése már eszükbe se jut vagy ha igen, hát tiltakoznak ellene. Az általános színvonalat egyik nagyhírű politikusunk kijelentése jellemzi: »Eltiltanám a rúzszt és kötelezővé tenném a háztartást.«”

A másik a *Nyugat* utolsó számából való: „Akinek mondataiban ellentmondás van, az – természetes – hazudik. A nyelv könyörtelen volt valaha, könyörtelen bírója a gondolatoknak. Most csak az írókat vallatja? Meg merném kockáztatni: *a stílus fejlődése az igazság fejlődése*. A butasággal szemben a nyelv veszi fel a harcot, könyörtelenül, egyre könyörtelenebbül.”

Itt már nem a közvetlen polémia áll a középpontban, hanem olyan, jellegzetesen írói, nyelvbölcseleti megközelítés, amely a nyelvtudomány eredményeire is épít, de lényegében továbbviszi azt a kultikus alkotói hozzáállást, amely Ady, Ignótus, Kosztolányi stb. nyelvfelfogásából – még talán a fenti bemutatásokból is – kirajzolódik.

5. Összefoglalás

Röviden összegezve a vitákat, mindenekelőtt azt mondhatjuk, hogy a *Nyugat* e tekintetben is nagy korszak volt. A vitákban is nyomon követhető, hogy a folyóirat első szakasza – ahogy Kosztolányi fogalmazta – „az alkotásé, az igen-mondásé,

a nyelvújításé”. A második a nyelvtisztaságé: „harc a pongyolaság és az ízléstelenség ellen” a stílus pontosságáért. A harmadikban pedig mindez folytatódik, a viták bölcséleti háttere elmélyül. Ahogy Illyés megfogalmazta, újraértelmezve a retorika és stilisztika alapigazságát: *a stílus fejlődése az igazság fejlődése*.

„Bóka Lászlóval elmondhatjuk, hogy Ady és a Nyugat mozgalma »stilisztikailag is győzött« (Bóka 1961: 142), mert eredményeinek lényege (nem a nyelvi külsőségek, hanem a nyelvhez való megváltozott viszony) maradandónak bizonyult” (Kemény 2008a: 299).

1941-ben, Babits halálával megszűnik a Nyugat. Az alkotói gárda Illyés Gyula szerkesztésében még három évig *Magyar Csillag* néven viszi tovább a Nyugat örökségét. A folyóirat valódi öröksége, benne a stílusviták tanulságai azonban nemzedékek életművébe épültek be, és éltették tovább ezt az örökséget az elmúlt száz évben.

Források

- Ady Endre 1910. Van-e magyar nyelv? *Nyugat* 22.
 Ady Endre hozzászólása 1912. *Nyugat* 3, Disputa
 Babits Mihály 1939. Pajzzsal és dárdával. Könyvről könyvre. *Nyugat* 8.
 Cs. Szabó László 1938. „Ne bánts a magyar nyelvet!” *Nyugat* 6.
 Halász Gyula 1937. Édes anyanyelvünk. *Nyugat* 10.
 Horváth János 1911. A „Nyugat magyartalanságairól”. *Magyar Nyelv* 7: 61–74.
 Horváth János 1912. Ignótus felolvasása a Nyugat magyartalanságairól. *Magyar Nyelv* 8: 5–10.
 Horváth János 1914. Nemzeti Színház, helyes magyarság, pesti nyelv, argot, jassz. *Magyar Nyelv* 10: 302–5.
 Horváth János 1914. Szomorjuszok a Nemzeti színpadján. *Magyar Nyelv* 10: 88–9.
 Ignótus 1911. és 1912. A Nyugat magyartalanságairól. I–II–III. *Nyugat* 24.
 Ignótus 1912. A Nyugat magyartalanságairól. IV. Válasz Horváth Jánosnak. *Nyugat* 3, Disputa.
 Illyés Gyula 1937. és 1941. Reformok vagy szavak sorsa. *Nyugat* 2, Naplójegyzetek.; *Nyugat* 8.
 Kosztolányi Dezső 1933. Válasz Schöpfung Aladárnak. *Nyugat* 9. Nyelvművelés; Nyelvtan és vas-
 kalap Veszedelemben van-e nyelvünk?; A „sovinisza” nyelv; Azok az idegen szavak; Újító
 teremtés; Mi a teendőnk?
 Schöpfung Aladár 1933. Nyelvművelés. *Nyugat* 5, 8.

SZAKIRODALOM

- Bóka László 1961. Egy új stílus bölcsőjénél. In: *Stilisztikai tanulmányok*. A Kiadói Főigazgatóság stilisztikai előadásorozatának teljes anyaga. Gondolat, Budapest, 116–46.
 Fábíán Pál–Szathmári István szerk. 1989. *Tanulmányok a századforduló stílustörékvéseiről*. Tankönyvkiadó, Budapest.
 Grétsy László szerk. 2000. *A mi nyelvünk. Íróink és költőink a magyar nyelvről*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
 Heltainé Nagy Erzsébet 2000. *Írói nyelvművelés Magyarországon a XX. század első felében. Ady Endréről Illyés Gyuláig*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Studia et Dissertationes 23, Budapest.
 Heltainé Nagy Erzsébet 2007. Az írói nyelvbölcsöletek és a „hiányzó paradigma”. *Magyar Nyelv* 109: 199–204.

- Ignotus 1908. Kelet népe. *Nyugat* 1. Beköszöntő.
- Kabdebó Lóránt (szerk.) 1973. *Vita a Nyugatról – 1973*. Az 1972. ápr. 27-i Nyugat-konferencia anyaga. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Kemény Gábor 2008a. A Nyugat jelentősége a modern magyar szépirodalmi stílus kiteljesedésében. *Magyar Nyelvőr* 132: 279–302.
- Kemény Gábor 2008b. *Stílusfejlődési tendenciák a Nyugat első korszakában*. Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság Péter Mihályt köszöntő ülésén, 2008. november 11-én.
- Margócsy István 2006. „Istennőm, végzetem, mindenem, magyar nyelv!” A magyar nyelv kultikus megközelítései. 1. rész: *Beszélő* 11. évfolyam, 10. szám, 2006. október, 95–109; 2. rész: *Beszélő* 11. évfolyam 11. szám, 2006 november, 90–98.
- Szathmári István 1989. Új jelenségek nyelvünkben a XX. század fordulója körül. In: Fábíán Pál–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a századforduló stílustörékvéiseiről*. Budapest, Tankönyvkiadó, 105–20.
- Szikszainé Nagy Irma (szerk.) 2008. A Nyugat stílárís sokszínűsége. A Nyugat születésének 100. évfordulója alkalmából a 2008. május 28-án Debrecenben tartott tudományos emlékülés anyaga. A DE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai, 87. szám.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Budapest, Áron Kiadó.
- Tverdota György 1973. Hozzászólás a Nyugat-vitán. In: Kabdebó Lóránt (szerk.): *Vita a Nyugatról – 1973*. Az 1972. ápr. 27-i Nyugat-konferencia anyaga. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 207–20.

Heltainé Nagy Erzsébet
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Heltainé Nagy, Erzsébet

Debates on language and style in *Nyugat*

The study deals with controversies on language and style published in *Nyugat* and related to its style, highlighting arguments that can be regarded as characteristic, prototypical of certain periods of the journal.

The dispute between János Horváth and Ignotus from the first period represents the situation that was typical at the start of *Nyugat*; it demonstrates the then-new linguistic views and their reception. Schöpflin and Kosztolányi's debate from the second period is discussed as a typical conflict between the views on language of a philosopher and those of a writer, paying special attention to the popular genre of the polemics: the essay. From the following period (until 1941), the survey highlights Babits's intention and activity of style criticism, emphasizing the heading 'From Book to Book' (*Könyvről Könyvre*) and indicating the continuity of language cultivation and the necessity of style criticism. Finally, the summary covers Gyula Illyés's philosophical approach and discusses the connections of language, style, and behaviour.

Through these debates of philosophers and writers, the review wishes to show the role that the periodical (100 years old this year) and the intellectual movement formed around it played in the development of modern literary language and style, and in the process of standardization of Hungarian in the 20th century. It also highlights the debate culture that *Nyugat* represented.

A kommunikációs tér fogalma és szerepe a nyelvhasználatban

Mint ismeretes, a nyelvi közlések értelmezésének a folyamata szorosan összefügg az egyén saját tapasztalatával és gondolkodásának alkati sajátosságaival is. Ez az állítás azonban könnyen olyan gondolatot szülhet, hogy a nyelvi értelmezés egyes aktusainak a szubjektív voltát semmi sem korlátozza, tehát ugyanannak a nyelvi szövegnek korlátlan számú olvasata lehetséges, és ennek következményeként az olvasatok között szintén korlátlan számú eltérés jelenhet meg. Hasonló vélemény-nyel elég gyakran találkozhatunk a kognitív szemantikában és a transzlatorikában is. Ez nyilvánvaló ellenreakciója annak az eltúlzott strukturalista felfogásnak, amely az adott kommunikációs közösségben használt nyelvi és kulturális kódok objektivitásával és egységes, uniformizált jellegével függ össze. Attól függetlenül, hogy a beszélő szubjektum bármilyen nyelvi közlésben képes felismerni több olyan kifejezést, amely saját nyelvi tapasztalatában létezik, és amely képes azonnal felidézni benne a megfelelő képi reakciót is, a nyelvi anyag egységes egészzé történő egybeolvadásának a folyamata olyan egyéni emlékezeti és asszociációs erőfeszítést igényel, amely elválaszthatatlan az adott egyén sajátos alkatától. Érdemes feltenni a kérdést, hogy vajon arról van-e szó, hogy a nyelvi közlésnek a nyelvhasználó által megvalósított interpretációs folyamata nem tartalmaz semmi olyan közös vonást, esetleg ráutalást stb., amelyet mások is sajátjukként ismerhetnek fel? S ehhez kapcsolódik egy másik kérdés is: ilyen körülmények között a beszélgető partnerekben egyáltalán hogyan jöhet létre az a belső érzés, illetve meggyőződés, hogy valójában értik egymást? Sajnos, ezekre a kérdésekre egyelőre nincs kimerítő és egyértelmű válasz.

A feltett kérdésekkel kapcsolatosan figyelembe kell venni azt az egyszerűnek tűnő tényt is, hogy semmilyen nyelvi aktus nem valósulhat meg „légtüres térben”. Ahhoz, hogy a nyelvhasználó létrehozassa, illetve értelmezhesse az adott közlést, szüksége van arra, hogy egyidejűleg érzékelje azt a nagyobb terjedelmű szellemi teret is, amelyhez elképzelései szerint az adott közlés tartozik, és amelybe harmonikusan beilleszkedik. Így minden nyelvi közlésnek egy szélesebb körű gondolati képben van helye, és e gondolati képhez való kötöttsége jelentős mértékben meghatározza a közlés jelentését. Ahhoz, hogy megváltoztathassuk a közlés értelmét, tehát elérjük, hogy egészen más olvasata legyen, át kell térnünk egy másik gondolati térbe, amelyben a szóban forgó közlés már más helyet foglal el, s ennek megfelelően teljesen eltérő lesz. Ezt a műveletet viszont, sokszor minden akaratunk ellenére is, nagyon nehéz véghez vinni, mivel a mindennapi kommunikációban nincs is lehetőségünk, de szükségünk sincs arra, hogy minden ilyen lépést végiggondoljunk. Így az ilyen változtatás potenciális lehetősége inkább a kivételes esetekhez sorolható. Általában az a gondolati közeg, amelybe a beszédpartnerek „bemerítik” saját közléseiket, ha nem is lehet teljesen azonos, de mindenképpen hasonlóságokkal rendelkezik. Ez egyáltalán nem teszi uniformizálttá különböző beszélők számára a nyelvi közlések értelmezési folyamatát, hiszen ez a folyamat valójában a hasonló szellemi térben lehorgonyozott közlések olyan tulajdonságain alapul, amelyek kölcsönösen felismerhetők. Ezt a gondolatilag elképzelt közeget (teret), amelyben a nyelvhasználó a nyelvi tevékenysége során minden alkalommal elhelyezkedik, és amelyben tevékenysége produktumainak integráns részét képezi, **kommunikációs térnek** nevezhetjük.

A **kommunikációs tér** fogalma rendkívül összetett, és több különböző komponensből áll. E fogalom magában foglalja például a nyelvi közlés témáját, tárgyi tartalmát, műfaját azzal a közös intellektuális szférával együtt, amelyhez ez a tárgyi tartalom tartozik. Ide sorolható a kommunikációs szituáció is azzal a számtalan közvetlenül benne lévő vagy közvetett módon hozzárendelt komponenssel együtt, amelyekből a beszélgető partnerekben egy általános szituációs kép kialakul. Ez olyan kérdésekkel kapcsolatos, mint például a kommunikáció módja, helye, ideje, eszközei, valamint a kommunikációs aktusban részt vevő partnerek száma. A közlés szempontjából nem mindegy, hogy milyen módon zajlik a kommunikáció: „szemtől szembe” vagy valamilyen technikai eszköz felhasználásával, például a televíziós kamerák előtt, mikrofon vagy telefon közvetítésével. Nem közömbös az sem, hogy hány partner szerepel a kommunikációs folyamatban, van-e vagy nincs néma tanú a beszélgetéskor stb. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a hely és az idő tényezőit sem. Meg kell különböztetni a saját, illetve idegen lakásban, hivatalban, közösségi helységeben, közlekedési eszközön stb. folyó beszélgetéseket. Időbeli tényező a napszak, az évszak stb. Ezek a paraméterek nem mindig nyilvánvalók. Köztudott, hogy másképpen alakul a közvetlen kommunikációban szereplő és másképpen a telefonkagylóba mondott szöveg. A kommunikációs szituáció további paramétereit a társadalmi és a szociális tényezők jelölik ki, például: a kommunikációs partnerek neme, kora, társadalmi hovatartozása, képzettsége, szakmája stb., a partnerek közötti viszony (pl. rokonság stb.) vagy rangbeli viszony (pl. tanár-tanuló, tiszt-sorkatona, professzor-egyetemi hallgató, főnök-beosztott stb.). Ezek a tényezők nyelvi síkon is tükröződnek. Nem egyenrangú viszony esetében például a nyelvi aktusok külön formája jelenik meg: parancs, tiltás, kérés, figyelmeztetés, fenyegetés, bírálat, fegyelmezés stb. Ebben a kontextusban említést kell tenni az olyan tényezőkről is, mint például: 1. a beszélő szándéka és az ezzel kapcsolatos nyelvi funkciók; 2. a beszélő viszonya a beszédaktushoz (a beszédaktus hivatalos, nyilvános közegnek szól-e, ahol tanúk stb. is szerepelnek, vagy olyan közegnek, amely kizárja a harmadik személy aktív szereplését, de a jelenlétét megengedi); 3. magának a nyelvnek olyan paraméterei, mint például a kommunikációs fragmentumok hosszúsága, mennyisége, formája stb. (Bańcerowski 2000: 177–94).

A kommunikációs térnek fontos összetevőjét képezi az adott közlés szerzőjének azon elképzelése is, amely arra a reális, illetve potenciális partnerre vonatkozik, akivel kommunikál: milyen a partner érdeke, célja, szándéka, beállítódása, milyenek a vele kialakult személyes és nyelvi kapcsolatok stb.

A kommunikációs tér terjedelmének a meghatározásánál figyelembe kell venni a beszélő szubjektum öntudatát és önértékelését, valamint elképzeléseit arról, hogy ő maga és az általa létrehozott közlés milyen benyomást fog kelteni másokban.

A nyelvi tevékenységben – függetlenül jellegétől és szituációjától – a fellejtett tulajdonságok nem külön paradigmákként, hanem oszthatatlan, egymásba olvadt elemek konglomerátumaként jelennek meg. Az adott közlés által keltett esztétikai vagy emocionális hatás például attól függ, hogy hogyan percipáljuk a közlés műfaját. A műfaj felismert tulajdonságai viszont változnak a beszéd emocionális tónusától függően. A szóban forgó aspektusok együttvéve a nyelvi közlés számára egységes gondolati közeget (teret) alkotnak. A kommunikációs tevékenység szituációs, stílári, műfaji, pragmatikai természete nem jelenti azonban azt, hogy a felsorolt attribútumok olyan különálló elemek, amelyek rárakódnak a közlés alaptartalmára, és ennek következményeként bizonyos modifikációkat hajthatnak végre rajta. Ellenkezőleg, ezek az attribútumok olyan kommunikációs teret alkotnak, amely az adott közlés értelmének az alapját képezi. Így a kommunikációs tér a benne szereplő aspektusok összességében és kölcsönhatásában olyan kommunikációs közeget hoz létre, amelybe a beszélők nyelvi tevékenységük során „belemerülnek”. A kommunikációs tér, amelyre a beszélő elképzeléseiben kivetítődik az általa átélt kommunikációs tapasztalat, egy olyan „színpadra” emlékeztet, amelyen egy adott pillanatban az értelmi jelenet játszódik.

A kommunikációs tér képe a beszélő elképzeléseiben az egymással kölcsönhatásban lévő, egymásba olvadó és egy adott konkrét szituáció által aktivált, előhívott visszaemlékezések óriási

halmazából alakul ki. Hasonló a helyzet a hallgató esetében is, aki igyekszik értelmezni (rekonstruálni) a neki szánt közlés tartalmát, és megfelelő módon alakítani a saját nyelvi viselkedését az adott kommunikációs szituációra való tekintettel. Hozzá kell tenni azt is, hogy ez a tevékenység minden alkalommal a nyelvi tapasztalatban lerakódó objektumok láthatatlan környezetében történik. Például az interlokútorban egy „gyanús embert”, „ravasz nőt”, „fanatikus hívőt”, „értelmisségit”, „külföldit”, „csalót”, „szimpatikus fiataalt” stb. látunk, a konkrét szituációt pedig úgy érzékeljük, mint „formálisat”, „barátságosat”, „vidámat”, „ünnepit”, „hivatalosat”, „kínosat”, „feszültet”, „kellemeset”, amely szórakoztat vagy esetleg idegesít bennünket; stb. Az elhangzott szöveget úgy minősíthetjük, mint „reklámat”, „politikai nyilatkozatot”, „baráti beszélgetést a politikáról” stb. Ezek és a hasonló lehetséges benyomások, érzékelések, minősítések, értékelések stb. összessége abból adódik, hogy a tapasztalatunkban kialakult egy bizonyos elképzelés arról, hogy „mit lehet elvárni” egy hasonló beszélgetéstől, cikktől, partnertől, az adott témától vagy a szituációtól, amelybe kerültünk. Az ilyen jellegű elképzelések meghatározzák nyelvi viselkedésünket az adott szöveggel, illetve az adott partnerrel kapcsolatosan. Meghatározzák azt is, hogyan fogjuk interpretálni a közléseket az adott kommunikációs térben, valamint azt is, hogyan fogjuk felépíteni saját nyelvi viselkedésünket abban a kommunikációs térben, amelyben jelenleg benne vagyunk. Az adott közlés által aktivált asszociációk soha sem lesznek azonosak azokkal az asszociációkkal, amelyeket ugyanaz a közlés más közegben hív elő. Az, amit egy adott kommunikációs térben helyénvalónak, normálisnak, esetleg többé vagy kevésbé elfogadhatónak tartunk, más kommunikációs térben furcsának, nem helyénvalónak, helytelennek, esetleg érthetetlennek is tűnhet.

Ahhoz, hogy érzékelhessük a kommunikációs teret, nincs szükségünk arra, hogy valamilyen módon megfogalmazzuk a benyomásainkat. Ezek spontán módon jelennek meg prototipikus képek formájában, például mint tárgyak, személyek, helyzetek stb. műfaji és emocionális köntösben. Az ily módon létrejött kommunikációs tér képe természetesen nem azonos valamely állandó vagy diszkrét paraméterek egyszerű halmazával. Ezek a paraméterek sokféle módon folyhatnak át egymásba, átfedhetik egymást, vagy helyet cserélhetnek egymással stb., és ily módon bármely prototipikus vetületnek különféle árnyalatokat és modifikációt biztosítanak. Hozzá kell tenni azt is, hogy a nyelvhasználók kommunikációs szándékainak a sokfélesége komoly akadálya annak, hogy egyértelműen fogalmazhassuk meg a kommunikációs aktusok pragmatikai orientációját.

A kommunikációs szituációt nem tudjuk kiemelni emlékezetünk tapasztalataiból és „tabularasá”-nak, valami teljesen újnak és soha eddig nem létezőnek tekinteni. Hasonló módon nem tudjuk érzékeltetni a képeket sem anélkül, hogy ne lokalizáljuk őket az analógiák egész hálózatába, amelyeket már ismerünk korábbi vizuális tapasztalatainkból. Úgy tűnik, hogy nem vagyunk képesek átélni egy konkrét kommunikációs szituációt anélkül, hogy ne vetítsük azt az előző nyelvi tapasztalatból eredő, mentális képi térképünkre. Minden nyelvi cselekvést a kommunikációs térhez kötötten látunk, és ezt a cselekvést azon az alapon értékeljük, hogy milyen benyomást tesz ránk az adott konkrét kommunikációs térben. Az adott közlés „elhelyezése” a kommunikációs térben közvetlen ráutalással is történhet, például akkor, ha ismerjük a beszélő személyét, jellemét, beszédmódját, szándékait, érdekeit, beállítottságát stb., vagy ha ismerjük az adott szerzőt vagy újságot, valamint a stílusát és véleményét, és ez az ismeret aktiválódik a tudatunkban egy olyan közeg formájában, amely meghatározza az elolvasott szöveg olvasási és értelmezési folyamatát. Más esetekben viszont a szóban forgó „kivetítés” többé vagy kevésbé világos sztereotip analógiák közepette valósul meg. A mindennapi gyakorlatban egy közléssel akarva-akaratlanul aktiválódik bennünk az általunk már ismert, további kommunikációs szituációk képe is, és ennek eredményeként olyan analógiás háttér jön létre, amelyre „kivetődik” az adott közlés.

A különböző sztereotip analógiákkal átszőtt gondolati tér, amelyben a szöveg létrehozása vagy értelmezése végbemegy, a beszélő gondolatának olyan fókuszálását jelenti, amelyet, ha nem is teljesen, de legalább bizonyos mértékig más beszélők is osztanak és értenek. Elvileg az emlékezetünk tartományaiban végbemenő gondolati mozgást semmi sem korlátozza, de az a kommunikációs

közeg, amelyben a beszélő rekonstruálja (felfogja) vagy saját maga létrehozza az adott közlést, a gondolat „munkájának” nagyobb meghatározottságát, érzékelhetőségét eredményezi. Természetesen egyetlenegy nyelvhasználó számára sem adott, hogy teljes mértékig ellenőrizze azt, hogy milyen asszociációs mezők aktiválódnak egy aktuális beszédpillanatban. Sem ő, sem pedig senki más nem lesz képes megismételni azt a szövevényes utat, amelyet a gondolat megtett. Függetlenül attól, hogy a beszéd folyamatában milyen értelmi lépések történnek a tudatunkban, ezek a lépések mindig olyan reakciókat fognak kiváltani, amelyek megfelelnek a kommunikációs tér tulajdonságainak. Az adott közlés az egyik beszélőben mindig meghatározott asszociációt vált ki, és ugyanaz a közlés egy másikban (vagy ugyanabban a beszélőben, de más beszédpillanatban) teljesen más asszociációt hív elő. Ennek ellenére egyik asszociáció sem önmagában jön létre, hanem mindig beilleszkedik az éppen megfelelő kommunikációs térbe. A kommunikációs tér fókuszáló hatása csak akkor válik igazán észrevehetővé, amikor erre nekünk valójában szükségünk van, például amikor még nem teljesen szabadon használunk egy idegen nyelvet. Talán közsímet az a szituáció, amikor hirtelen bekapcsolódunk egy idegen nyelven folyó beszélgetésbe, amelynek nem ismerjük sem a témáját, sem más kommunikációs paramétereit. Nyilvánvalóan ilyenkor komoly megértési problémákkal szembesülünk, függetlenül attól, hogy egyes szavakat, illetve fragmentumokat képesek vagyunk-e felismerni. De amikor tudatosan bennünk a beszélgetés témája, azonnal megváltozik a helyzet. Így sokkal könnyebben össze tudjuk rakni a felismert fragmentumokat egy egésszé, a hiányzókat pedig megsejtjük, kigondoljuk, és belátásunk szerint pótoljuk. Hasonló, de sokkal egyszerűbb a helyzet az anyanyelven folyó beszélgetés esetében. Ez azért van így, mert óriási tapasztalattal rendelkezünk arra vonatkozóan, hogyan lehet rekonstruálni a megfelelő kommunikációs közeget akkor is, ha a hozzánk érkező nyelvi szignálok csak töredékes vagy csak futólagosan, részlegesen felismert alakban jelennek meg. Az adott nyelvi közösség tagjaiban, mivel állandó interakcióban vannak egymással, a sztereotip analógiák spektruma bizonyos hasonlóságokat mutat, de tekintettel az egyéni sajátosságokra soha sem lehet teljes mértékig azonos. Minél lazább a kommunikációs partnerek közötti kapcsolat, és minél bonyolultabb és szokatlanabb az a kommunikációs tevékenység, amelynek a résztvevői, annál gyengébb és jelentősebb eltéréseket tartalmazhat értelmezési tevékenységük is, amely végső soron a teljes „egyet nem értéshez” is vezethet. Abban az esetben, amikor olyan partnerrel van dolgunk, akinek a nyelvi, szociális, kulturális tapasztalata erősen különbözik a miénktől, a nyelvi tevékenységünket a világról alkotott nyelvi képeink közötti kisfokú korreláció fogja megszabni, amelynek ez esetben stabilizáló hatása is lehet. Azt, ami más kommunikációs térben furcsának, extravagánsnak, idéetlennek tűnhet, bizonyos szituációkban (pl. külföldivel történő kommunikáció esetén) egyszerűen nem vesszük figyelembe, elengedjük a fülünk mellett, hiszen ez lényegesen nem befolyásolja a közlések végső értelmezési eredményét.

Hozzá kell tenni azt is, hogy a kommunikációs térben a beszélgető partnerek közötti kontaktusok összehangolását biztosító közlések fókuszálásán kívül, van még egy aspektusa a szóban forgó jelenségnek. Nevezetesen az, hogy a beszélők tudatában megjelenő kommunikációs tér képei nem állandóak, hanem változó, dinamikus és nem folytonos jellegűek. A kommunikációs teret ez a sajátossága különbözteti meg a nyelvi és a kulturális kommunikálás kodifikált modelljétől. Az értelmezési gondolat állandóan, a nyelvi cselekvés minden pillanatában adaptálódik ahhoz a kommunikációs térhez, amelyben az adott pillanatban ez a cselekvés végbemegy. A következő pillanatban azonban a kommunikációs tér képe különféle tényezők hatására kisebb vagy nagyobb mértékben változhat, ez pedig szükségszerűen maga után vonja a nyelvi fragmentumok kibontakozási és értelmezési folyamatának a megváltozását is. Bármely új inger megjelenése spontán módon befolyásolja, azaz átrendezi a beszélő tudatában tükröződő kommunikációs térnek a képét, és ezzel együtt átrendeződnek az értékelésekkel, minősítésekkel és asszociációkkal együtt azok a pályák is, amelyeken az előző kommunikációs térben a gondolat kibontakozott. A kommunikációs tér átrendezésekor a beszélő pillanatok alatt új kommunikációs világba kerül, ahol minden másképpen történik, és így más eredmények, más elvárások stb. születnek, amelyek más operatív cselekvéseket is igényelnek.

Az ilyen változás néha hirtelen és drámai módon következhet be. Ilyen esetben az a beszélő, akiben már kialakult a szituáció meghatározott sztereotípiája, a hozzá érkező szignálokat gyorsan igyekszik elhelyezni ebbe a sztereotípiába, és ilyenkor hirtelen és drámai módon átrendeződik az adott nyelvi tapasztalat értelme is. Az ilyen szituációkat gyakran tudatosan is kreálják a különféle szövegekben, hogy így ériék el a kívánatos komikus vagy drámai hatást. Az efféle szituációk spontán módon is keletkezhetnek a mindennapi nyelvhasználatban, de hozzá kell tenni, hogy a nyelvi tevékenységünket általában a kommunikációs tér nem hirtelen, hanem folyamatos és fokozatos transzformációja kíséri.

SZAKIRODALOM

- Bańczerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE BTK, Budapest.
- Bańczerowski Janusz 2008. *A világ nyelvi képe. A világtkép mint a valóság metaképe a nyelvben és nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bartmiński, Jerzy 2007. *Językowe podstawy obrazu świata*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin.
- Bartmiński, Jerzy–Tokarski, Ryszard (szerk.) 1998. *Profilowanie w języku i w tekście*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin.
- Bónus Tibor 2001. *Diskurzusok összjátéka*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Scherer, K. 1972. Judging Personality from Voice: A Cross-Cultural Approach to an Old Issue in Interpretational Perception. *Journal of Personality* 40/2: 191–210.
- Eco, Umberto 1990. *The Limits of Interpretation*. Indiana, Bloomington–Indianapolis, Univerity Press.
- Van Dijk, T. A. (ed.) 1998. *Discourse as Structure and Process*. Sage Publications, London–Thousand Oaks–New Dehli.

Bańczerowski Janusz
ELTE BTK

SUMMARY

Bańczerowski, Janusz

The concept of communicative space and its role in language use

The concept of communicative space is rather complex and consists of a number of diverse components. For instance, it includes the topic of a linguistic message, its objective content and genre, together with the common intellectual sphere that the content pertains to. It further involves the innumerable components either directly contained in, or indirectly associated with, the communicative situation, from which the participants form a general map of the situation for themselves. Another important component of the communicative space is the speaker's idea of her actual or potential partner in communication: her idea of the partner's interests, aims, intentions, attitudes, and personal or linguistic links with the speaker. In defining communicative space, and in establishing its actual size, the speaker's self-awareness and self-evaluation also have to be taken into consideration, as well as her idea of what impression her person and message would create in others. The map of communicative space is created in the speaker's mind out of a huge set of reminiscences that are interacting and blending into one another, activated by the given concrete situation. The listener's case is similar in that she is trying to interpret (reconstruct) the content of the message she receives and to shape her own linguistic behaviour appropriately to the given communicative situation.

Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből

1. Bevezető megjegyzések

A következőkben tárgyalandó kérdések a *Régi magyar kódexek* kiadássorozattal kapcsolatban, az egyes kódexek közzétételi munkálatainak során merültek fel, és csak fokozatosan formálódtak kutatási témává. A nyelvemlék-kiadásokhoz előzetesen készült szabályzat pontosan meghatározta, hogyan kell kezelni a mindenkori kézirat javításait és törléseit. Ez utóbbiak érzékeltetésére a csúcsos zárójel szolgált, javítások esetén pedig a scriptor szándékának tekinthető változat került a főszövegbe, a töle elvetett variáns dokumentálásának pedig lábjegyzetben volt a helye. A filológiai ellenőrzés során aztán az is világossá vált, hogy nem mindig egyszerű eldönteni, mi lehetett a scriptor intenciója, mit és mire javított. A közzétevő, mire egy-egy hosszabb szöveget készítő másolótól „megvált”, nagyjából tisztában volt embere szokásos hibázásaival. A hibatipológia fontossága régóta foglalkoztatott, többek között azért is, mert az egyes scriptori kezek elkülönítésekor (ha azok paleográfai-lag kétes azonosságúak, és ez nem ritka eset), egyéb nyelvészeti fogódzók mellé ezt is igénybe lehetett támpontként venni (vö. Haader 1995: 429–30; 2004: 197).

A kiadások lábjegyzetei, azaz a filológiai jegyzetek – a törlésekkel kiegészítve – jóval több tanulságot rejtene, mint amennyi figyelmet fordítottunk rájuk – eddig vajmi keveset.¹ Pedig a hibajavításokat vizsgálva feltűnik, hogy a különböző scriptorok hasonló jellegű javításai nyalábokba, csomópontokba sűrűsödnek, és az egykori másolók-szövegalkotók grammatikai-nyelvi tudatába, azoknak rejtettebb rétegeibe is betekintést nyújtanak. Így a látszólag csupán filológiai munkának történeti pszicholingvisztikai vonatkozásai vannak – bizonyítva egyben azt is hogy a kiadások befejeztével is vannak még felteendő kérdések, mégpedig olyanok, amelyek e kiadások nélkül meg sem fogalmazódhattak volna.

A beszédkutatásban a spontán beszéd folyamatosságát megtörő hibák, az úgynevezett megakadásjelenségek vizsgálatának a magyarra vonatkoztatva egyre bővülő szakirodalma van (vö. első-sorban Gósy 2002; valamint a Beszédkutatás 2004. kötetét). „...a hibák azért fontosak, mivel azokra a folyamatokra, illetőleg működéseikre utalnak, amelyekről nem kaphatunk közvetlen információt a hibátlan közlések elemzésekor” (Gósy 2002: 192). Ez a megállapítás a spontán beszédben megjelenő szünetekre és nyelvbottlásokra vonatkozik, de mutatis mutandis a történeti megakadásokra is érvényesnek látszik. Nichols (2000: 487) ezt így fogalmazza meg: „...a középkori kézirat [...] a szerző kezéhez és elméjéhez juttathat közelebb minket”.

Bár megakadásjelenségekről elsősorban a spontán beszéddel kapcsolatban szokás beszélni, egyes kutatók írásbeli megakadásjelenségekről is szót ejtenek (Fromkin 1980: 11; Potter, John M. 1980).² Igaz, az ott tárgyalt kérdések (Hotopf 1980: 99) más jellegűek, mint amelyekkel én találtam szemben magamat, abban azonban megerősített, hogy a jelenség – minden különbség mellett – a megakadásjelenségek tágas ernyője alá vonható.

A speciális problémák főleg a történetiségből adódnak: a középkori szövegprodukción – a szövegmásolás – mentális folyamatai nincsenek tisztázva (még a pszicholingvisták számára sem). A szakirodalmi megállapítások és gyűjtött anyagom alapján úgy vélem, hogy a másoló *írottól* → *írott* szövegprodukcója legalább két nagyobb fázist foglal magában:

- (1) Az olvasási fázist annak alfázisaival együtt: az optikai ingerből induló dekódolást, a graféma-fonéma megfeleltetést, majd a szófelismerést, a megértést. Megjegyzendő, hogy a graféma-fonéma megfeleltetés elvégzésével a folyamat a beszédpercepció szintre kapcsol át (Gósy 1999: 240).

¹ Kivételként említendő meg Dienes Erzsébet tanulmánya (1980) a Karthausi Névtelen javításairól.

² Hálás vagyok Gósy Máriának a szakirodalom megszerzésében nyújtott segítségéért.

- (2) Ezt követően az írás fázisát: az írott szöveg produkciójához szükséges fonéma-graféma megfeleltetés elvégzését, majd a grafomotorikus kivitelezést, azaz a leírás műveletét (Lengyel 1999: 3).

Történetileg ezeket a folyamatokat, megfeleltetéseket még tovább komplikálja a fonéma-graféma viszonyok ómagyar kori sokszínűsége, a korban használatos két írásrendszer alapvetően eltérő (és nagymértékben keveredő) volta, a normatív nyelvtípus hiánya. De bonyolítja a következő is: a beszélt nyelvben a hiba elkövetése, a „megakasztás” és annak korrekciója lineárisan követik egymást. Az általam vizsgált szövegekben (és talán általában az írásprodukcióban is) ez nem így van. A hiba észlelésének ideje kitolódhat, pontosabban legalább kétfázisú:

- vannak hibák, amelyeket a scriptor azonnal észlel és korrigál (tipikusan ilyenek a megkezdett és félbehagyott betűk, a félig leírt és törölt, majd újrakezdett szavak stb.),
- és vannak olyanok, amelyeket az utólagos átolvasáskor, az emendálásakor javít (az interlineáris, marginális betoldások tipikusan ilyenek, de a hosszabb törlések is gyanúsak).

Ez viszont kétfajta olvasási módra világít rá: az első, a másolással összefüggő a dolog természeténél fogva kisebb egységeket azonosít, míg az utólagos olvasás ellenőrző jellegű, és tartalmilag nagyobb egységeket fog át (értőbb).

A szövegek javításai és törlései elsősorban természetesen **egyéni** megakadásjelenségek (egyénspecifikusak), az összeadódott scriptori nyelvhasználatoknak, nyelvi tudatoknak viszont már a **kor-ról** is van mondanivalójuk (korspecifikusak). Mindemelllett általánosságukban nyelvspecifikusak is, és megfelelnek az uniformitás elvének. A következőkben mindkét oldalt megpróbálom „anyagosítani”: bemutatom részletesen egyetlen scriptor hibázásait-javításait, majd megemlítek néhány, a kódexek hasonló javításaiból kivilágító típusos jelenséget is. A kiválasztott scriptor Sövényházi Márta, aki a 16. század harmincas éveiben dolgozott a Nyulak szigeti domonkos kolostorban. Két kódexben maradt fenn munkája: az ÉrsK.-ben több részletben is, valamint a ThewrK.-ben. A jelenlegi vizsgálat az ÉrsK. 1–310. lapjáig terjedő anyagból készült. A kódex nagyalakú, jobbra kéthasábos, a szöveg írástípusa bastarda. Sövényházi kurzívval is írt a kódexbe, ezt a továbbiakban majd összehasonlítási anyagnak szánom. A korspecifikus jelenségek bemutatásához több kódexet néztem át.

Megakadásjelenségnek anyagomban a **scriptor önkorrektúrájával** megjelölt helyeket tekintem. Önkorrektúrával, azaz csak saját kezű törléssel, betoldással, javítással. Korabeli idegen vagy későbbi kéz (kezek) javításait nem veszem (vehetem) figyelembe, ezek másfajta nyelvi (és nem nyelvi) jelenségekről adnak hírt (vö. Haader 2006). Jelezni kell azonban, hogy a scriptor keze vagy korabeli idegen kéz problematikája eléggé súlyos kérdés: ha egy bastardában író kéz például kurzívval javít – és ez nem ritka eset –, máris bonyolulttá válik a helyzet: a paleográfia módszertani parancsa, hogy összevetni csak azonos írástípusú szövegeket lehet. Azt is meg kell említeni, hogy a scriptor által saját kezűleg javított helyek is lehetnek az előzményszöveg hibáinak korrekciói (azaz mások szövegprodukciójának emendálása), ez azonban kideríthetetlen, ezért ezt a lehetőséget figyelmen kívül hagyom. Javítatlanul maradt megakadásjelenségekről az ómagyar korban nehéz nyilatkozni (ezeket csak kivételes és kétségtelen esetekben hozom szóba) – két okból is:

- (1) ebben a korban még hiányzik az egyértelmű zsinórmérték, a viszonyítási alap: a mihez képest.³ Norma még nincs, maga az előzményszöveg is többnyire a variáns variánsa.

³ A szóbeli megakadásjelenségek mércéje a szabályozott köznyelv, a nyelvi sztenderd, a nyelvjárási jelenségeket figyelmen kívül hagyják. Még így is aggályos lehet azonban, hogy nem mindig deríthető ki, mi származik nyelvjárási háttérből; például *a két ember jönnek* vagy *két emberek jönnek* típusú egyeztetések minden további nélkül lehetnek nyelvjárási alakok (vö. Rácz 1991: 58 kk.).

A középkori kéziratkultúrára a korábbi művek folyamatos átirása jellemző, és ez „a középkori szövegmásolást inkább alkotói kalanddá tette, mintsem hűséges imitációvá” (Nichols 2000: 483) – még a viszonylag egyszerűbb használatra készült művekben is.

- (2) A javítatlan hiba éppúgy származhat az előzményszövegből, mint magától a scriptortól. Vannak olyan „hű” másolók, akik a szövegen igyekeznek a végsőkéig nem változtatni.

2. Sövényházi Márta javításai

2.1. Betűbetoldások

A betűbetoldásoknak több típusával (és egyben több indítékával) lehet találkozni a vizsgált szövegrészben.

2.1.1. Fonéma-megkülönböztető szerep

2.1.1.1. A leggyakoribb – többnyire interlineárisan – betoldott betű az *e*, mégpedig egy másik *e* fölé. (Bizonyos mértékig hasonló jelenséggel találkozni a FestK.-ben is.) A javítás indítéka az *e* és *é* fonéma megkülönböztetésének szándéka. Mint ismeretes, az ómagyar folyamán az *e* mindkét fonéma jelölését betölthette, és be is töltötte. A kezdeti törekvések a hosszú magánhangzók elkülönítésére a betűkettőzés technikájával indultak, stabilizálódni azonban a mellékjeles helyesírás megoldásaival stabilizálódtak (a Huszita Biblia *e*-féle jelölései már a 15. században ebbe az irányba tett kísérletek voltak). Természetesen a szöveg számos esetben „simán”, javítatlanul tartalmaz *ee*-ket. Hogy a hosszú magánhangzók megléte már az előzményszöveg sajátja volt-e, hogy Sövényházi felejtette-e ki, és pótolta utólag az előzményszövegben esetleg eleve meglevő hosszúságjelölést, azt csak finomabb összevető vizsgálatokkal lehetne valószínűsíteni. (Némi elképzelést erre nézve l. később.) Szempontunkból azonban most inkább az érdekes, hogy melyek azok az esetek, amelyekben korrekciójával jelezte: fontosságát látja annak, hogy a fonémamegkülönböztetés nyilvánvalóvá váljék. Itt sem kell azonban mindig fonológiai tudatosságra gondolni, az úzusnak legalább akkora szerepe lehetett.

- Töszóban: *Heeth* (147a/26); *meehebewl* (168b/5); *meegh* (7/10, 273b/27, 303a/18, 306b/3); *bezeed* (184a/17, 201a/16); *fejeer* (128b/31); *keespre* (297a/6); *Neema* (301a/7); az *sz~v* tövű igéknek gyakori a hosszú magánhangzós tőalakja: *leegyen* (175b/20); *eezen* (180b/37); *leezen* (113b/23); *theeteleket* (198a/36); *weetethnek* (192b/15); stb.

A betoldott *e* nyelvjárási változatot is jelezhet: *keeserne* (241a/27); *Ireegyőkezet* (225a/5).

- Igei szóalakokban
 - Felszólító módú alakokban: *eerczeetek* (236a/25); *engettesseek* (226a/28); *emlekezjeel* (9/32); *Wegjeetek* (223b/8, 225a/17); *theewezeetek* (223b/15); *zerezeetek* (201b/38); *Vesseetek* (198b/3); *Rejzeetek* (194b/16); stb. A betoldott *e*-k részben az általános (alanyi) és határozott (tárgyas) ragozású alakok megkülönböztetésére is szolgálnak, például: *szerezzetek ~ szerezzeetek*, *vessetek ~ vessétek* stb.
 - Feltételes módú alakokban: *eýthetneed* (301a/18); *wethkezneek* (279a/10); *lelhethneem* (240a/35).
 - Az *-di/-é* jeles múlt alakjaiban: *ýeleneek* (128a/15); *zarmazeek* (131a/20); *alazthatheek* (192a/25); *leen* (284b/11).

- Igenévképzőkben: *terçmteeçknek* (= teremőjüknek) (248b/37); *mywelkedween* (151b/20); *eelween* (246b/6).
- Névszói alakokban
 - Tővégi magánhangzó időtartamát váltakoztató tövek esetében: *ygeeketh* (130b/22).
 - E/3. birtokos személyjeles alakokban: *zerelmeeth* (289a/26); *bezeedeeben* (155a/15); *testee-nek* (132b/20); *zyneen* (115b/10). Ezek egy részében a fonémamegkülönböztetés külön fontossága, hogy elkülöníti a személyjeles alakot az a nélkülítől (*lelkeeth* – *lelkeeth*).
 - Képzőkben: *-ság/-ség, -ás/-és, -ász/-ész: zentseegees* (8/36); *beteghseegeh* (240b/3); *zegen-seeghben* (246b/32); *bekeseegh* (198a/37, 223a/27); *eppwleesek* (205a/9); *Wethekedees-nek* (142a/16); *kertheez* (123a/20). A *-ság/-ség* képzővel alakult szavakat Lengyel hátul informatívoknak mondja, amely ténynek a szófelismerésben van fontossága. Ez igaz lehet a másik két képzőre is.
 - Egyéb: *Isteneerth* (209b/13); *çk ees* [= ök is] (258b/19); *meegh ees* [= mégis] (175a/5). Az *is* illetén jelölése az ÉrdyK. gyakorlatával mutat rokonságot.

2.1.1.2. Az *a* betű betoldása az *á* fonéma érzékeltetésére az előzőkhöz hasonló módon történik (az-az interlineárisan a szövegben már meglevő *a* fölé), de Sövényházi gyakorlatában és az egész kódexirodalomban jóval ritkább, mint az *e* kettőzése.

- Tőszóban: *haazban* (126a/13); *aad* (3/19).
- Igei szóalakokban
 - Felszólító módú alakokban: *agyaatok* (237a/10); *akaryaatok* (235a/32, 191b/4); *mongyaa-tok* (205a/35 és 37). Mindezek T/2. tárgyas ragozású alakok, amelyeknek az alanyi ragozásúaktól való megkülönböztetésében a fonémák egyértelmű jelölésének döntő szerepe van.
 - Múlt idejű alakokban: *mondaa* (214b/40); *kewantaak* (218b/5); *lattaak* (75b/24); *foga-daak* (1/17); *walaanak* (8/16). A tárgyas és alanyi ragozás megkülönböztetése részben itt is szerepet játszik.
- Névszói alakokban (tővégi időtartamot váltakoztató tőtípus, *-ás/-és, -ság/-ség* képzők): *faak* (248b/33); *waczoraath* (72a/22); *alazatossaag* (252a/30).

2.1.1.3. Az *o* interlineáris betoldására egyetlen esetben kerül sor, a fonémamegkülönböztetés szükségessége egyértelmű: *koor* (137a/12).

2.1.2. Egyéb típusok

2.1.2.1. Kimaradt betű pótlása (funkció nélküli): *honnem* (279a/4); *kewessee* (229b/30); *wizbe* (91a/8; a javított szó feletti sorban *wýzre* áll). Észrevehető a hangjelölésre nézve, hogy a betoldásoknál Sövényházi sok esetben az *i*-t részesíti előnyben az ómagyarban jóval általánosabb *y*-nal szemben (akkor is, amikor szavakat told be utólag, pl. *mig* 89a/15). Ez mutathatja a lassú változást, a későbbi „nyertes” graféma fokozatos térhódítását olyan esetekben, ahol az előzményszöveg kevésbé köti a másolót, de más – prózaibb – okból is történhetett, mégpedig a betoldásokban helykímélés miatt is választhatta a karcsúbb grafémát. Ennek a gyakorlati szempontnak a jelentősége jól látszik a térképek hangjelölésén (pl. Lázár-térkép), ahol kis helyen kellett elhelyezni a névanyagot, és előnyösebb volt a helykímélőbb megoldás.

Sövényházi aránylag gyakrabban felejt le szó eleji betűket (ellentétben pl. a KulcsK. scriptorával, Pápai Pállal, aki ezt a szóvégi betűkkel teszi): *zālaltatjyk* (273a/5); *ha* (278b/5); *njāwaljās* (299a/8). Szóvéget egyetlen esetben kell pótolnia: *Nemes* (290b/33). (Az itt tapasztaltakhoz képest más eredményre jutott Lengyel Zsolt tízéves gyerekekkel végzett kísérletében: a betűkihagyás abszolút szó elején ritka, abszolút szó végén csaknem 50%; vö. Lengyel 1999: 159).

2.1.2.2. A hibázás háttérében beszélt nyelvi forma állhatott (pl. *l* kiesés): *mennekjysseb* (305b/8); *halalthoknak* (18/35).

2.1.2.3. Hangérték nélküli *h* hiánya. Kevéssé tűnik megakadásnak, két esetben mégis betoldja a scriptor: *thaghyäy* (180a/33); *zerzethben* (212a/9; a betoldás ebben az adatban sorvégre esik, ott és a szóvégen a *th* pozíciója igen szilárd volt).

2.2. Betűcserék

A korrekció módja: betűjavítás.

2.2.1. Zöngés-zöngétlen bizonytalanság; hasonulás (az adatokban a nyíl előtt a javított betű áll, a korrigált változat a szóalakban félkövérral van jelezve):

- $k \rightarrow g$: ($k \rightarrow$) *ha^wghsaagh* (185b/27). A szövegkörnyezetben (szövegegységben) 10 *k*-s és 5 *g*-s szóalak található. Ugyanezt az ingadozó használatot mutatja a *zokogyam* (171a/5) szóalak, amelyben a *g* fölött *k* áll, és egyik sincs törölve: a scriptor nem tudott (nem akart) dönteni.
- $n \rightarrow m$: ($n \rightarrow$) *kjethlembewl* (239b/36), az etimologikus írásmód helyett a fonetikusát választotta.

2.2.2. Betűformák hasonlóságán alapuló betűtévesztés:

- Főként az $\int \rightarrow f$ betűket érinti: ($f \rightarrow$) *dychæseghoth* (32b/8); *solthar* (187b/19); *sjetmek* (30b/31).
- $c \sim t$ tévesztés: $c \rightarrow t$ *bantja* (235b/17).

Az optikai jegyek elégtelen megkülönböztethetőségéből adódó betűtévesztés korszecifikus, és írástípustól is függ. Mai *s* és *f* betűket nem valószínű, hogy összetévesztenénk, míg az ÉrdyK. átírásán dolgozó egyetemisták kezdetben szinte törvényszerűen *f*-nek írják át a számukra már ismeretlen úgynevezett hosszú *s*-et. Az ómagyar kódexekben hemzseggő *k*~*t* tévesztésnek például a *c* és *t* formák akkori hasonlósága áll a háttérben – hozzá a *k* fonéma egykori *c* jelével. De említhetjük az *x* és *r* összecserélését az ÉrsK. egyik legendájában (*Marinus* és *Maxinus*).

2.2.3. Az $a \rightarrow o$, $o \rightarrow a$ betűcserék háttérében különböző indítékok állhatnak.

- A javítások egy része funkcionális (igeragozási) bizonytalanságot tükröz: [*thwdom mjczoda dologhrol*] *thanaczkoztak* (83b/7; a szó utolsó *a*-ja fölé a scriptor *o*-t írt, egyiket sem törölte; Júdás beszédét közvetíti az adat); *hat negyed napj halat* (75a/10; itt is *o* áll a második *a* felett). A két betű formája is mutat ugyan hasonlóságot, felcserélésüknek azonban mégsem ez az oka; ezt a funkcionális bizonytalankodás egyértelművé teszi.
- Az $a \rightarrow o$ javítások másik részében a hibázás egyben anticipációnak is felfogható:

(a→) *lozagokkal* (249b/32); *onnath* (151a/13).

- Az o→a javítások esetében is van bizonytalankodás, amelyekben a scriptor nem döntött: *hollottal* (112a/35; az első o fölé a-t írt).
- Van anticipációval és perszeverációval is egybeeső betűcsere korrekciója (hiába, sok az a és az o a szavakban!): (o→) *thaghado* (18/2); *waczorara* (26a/33).
- Latinos és magyaros alakváltozat közötti csere: (o→) *Iacab* (277b/10).

2.2.4. Illabiális~labiális magánhangzók váltakoztatása. A háttérben itt többnyire olyan nyelvjárás-használati okok állnak, amelyeknek felderítése felettébb bonyolult. Nem ismerjük az alapszöveg eredeti, esetleg már kevert nyelvjárását, amelyen – többszörös másolat esetében – több scriptor is nyomot hagy(hat)ott, nemigen vagyunk továbbá általában tisztában az éppen másoló scriptor nyelvjárási hovatartozásával és másolói attitűdjével.

- Sövényházinál jellemzőbb az illabiális→labiális (e→ö) javítási irány: (e→) *gýottrelnøknek* (206b/11).

Ugyanakkor ezekkel kapcsolatban is megmutatkozik a scriptor bizonytalankodó javítása:

nagy kez (= köz, úr) (134b/30; az ez betűkapcsolat fölé a sorközbe *oz-t* toldott be, mindkét lehetőséget megtartotta); *kezýth* (135a/8; az *e* fölött *o* áll interlineárisan betoldva); *eeletwnk* (165b/16; ugyancsak *o* a harmadik *e* fölött). Ehhez a javításhoz csatlakozik még néhány olyan adat, amely szokatlan helyzetű *ö* javításaival azt sejteti, hogy a scriptor nem „érezte”, mely helyzetekben lehet az *ö* az *e* alternánása: (e→) *kohresnøtøk* (225b/31); *fejødølem* (77a/10); *fejødølmeth* (118a/5); *serøømmel* (28b/19).

De ingadozást jelez az alábbi javított – nem javított páros is:

(e→) *kethelkøtetheek* (132a/23) és *ketelkettetneek* (132a/24).

Olykor – a saját gyakorlathoz képest – szokatlan grafémával javít: *eth*→*eýh* (75a/12).

- A labiális→illabiális korrekciók jóval ritkábbak: (ø→) *ørømben* (26/2); *theremteth* (155a/9); *ýeletnek* (267a/34).

Ezek a javítások arra is utalhatnak, hogy a másolandó szöveg hibás adatait korrigálta a scriptor. Ugyanakkor az előző javítgatásokkal együtt valamiféle korabeli labiálisabb nyelvállapothoz való igazodás igényét is sejtethetik, amely – anyanyelvjárási kompetencia hiányában – furcsa alakokat, megoldásokat produkált.

További illabiális választások:

(ø→) *fel keel* (74/29); *zerethe* [= szerető] (131b/15); *ýkseegeh* (199b/8).

2.2.5. Egyéb nyelvjárási hátterű javítások:

(ý→) *ellyenek* [= éljenek] (133a/8).

Bizonytalankodva, eldöntetlenül: (e~i) *terhetik* [= tűrhetik] (102a/8; az első *e* fölött *i* interlineárisan betoldva).

2.2.6. A fonéma-graféma megfelelések megváltoztatása:

(u→) *bennwnk* (181b/17). Az *w* a fővariáns az *ü* fonéma megjelenítésére, mellékvariánsként szórványosan előfordul az *u* is. A scriptor javításával a fővariánst választotta. Ilyen esetekben felmerül, hogy mi lehetett az előzményszöveg hangjelölése. Sövényházinál, aki ebből a szempontból ingatag másoló, ezt nehezebb eldönteni, mint egy konzekvensebb scriptor esetében.

(z→) *keeseth* [= késett] (15/16).

(t→) *haborotdatok* (125a/24); a javítás az etimologikus helyesírás irányába mutat, de a szóalak éppen a korrekcióval vált hibássá.

2.2.7. A „javítóbetű”. Sövényházi és általában a Nyulak szigetiék, jelesül korábban Ráskay Lea, betűkezdeményeket, tévesen leírt betűket előszeretettel alakítottak *h*-vá (vö. MargL. 27, 29, 101, 186 stb.; DomK. 20, 33, 43, 44, 89, 112, 113, 132, 178 stb.). A *h*-nak korrektúrabetűként való alkalmazása a javítás korabeli módozataihoz képest (kivakarás, kidörzsölés, felhígítás és elmázolás) szellemes megoldásnak tűnik. A *h* ugyanis nemcsak hangértéknélkülisége (vö. *th*, *gh*, *dh*) miatt volt alkalmas téves betűk elfedésére, hanem azért is, mert az ómagyar betűvetésben egy „háromvonalas” betű formájával rendelkezett, és ez a tulajdonsága felső, középső és alsó betűszárak elfedésére is igencsak alkalmassá tette. Néhány példa:

alkohttatot (78b/38); *sýrassahl* (84a/4); *halhzanal* (80b/28); *teg*→*teh* [=te] (549/17);

(lm→) *gottrehtók* (207a/13; itt az látszik, hogy a scriptor téves szót (*gyötrelm*) választott, ezt javította ilyen módon).

A javítóbetűről a későbbiekben is többször szó esik még.

2.3. Anticipáció és perszeveráció

A másolással keletkezett szövegek tipikus megakadásjelenségei.

2.3.1. Anticipáció

A scriptor szeme előbbre téved, ilyenkor későbbi betűt, szót, esetleg sor(ok)at hoz előre. Ez összefügghet azzal, hogy a grafomotorikus kivitelezés (írás) balról jobbra halad (Lengyel 1999: 135). A korrekció két módon történhet: betűjavítással vagy törléssel. Ez utóbbi a ritkább, elsősorban a nem betűnagyságú anticipációk javítására alkalmazza Sövényházi. A betűelírásokat gyakran *h* javítóbetűvel korigálja. Leggyakrabban egyetlen betű anticipációja történik.

- Az anticipáció mértékében a fő szerepet az aktuális helytől némileg távolabbi, 2–3 betűre elhelyezkedő elem játssza. Ez összefüggésben lehet a scriptor szemmozgásának ütemével (a példákban a nyíl előtt a hibás, javított betű áll, félkövérrrel az, amire a scriptor javította, aláhúzva a szóalakokban pedig az indukáló betű található):

(a→) *sýralmý* (174b/28);

(k→) *belpoklos* (207b/38);

(p→) *napon* (167b/17);

(s→) *baahrson* (96b/33);

(g→) *Enhmagamat* (295a/3); *ehngemet* (168b/43);

(e→) latin szövegben: *honore* (198a/25);

hara<sk>goskodnyá (190a/27).

Bizonyos betűk (betűkapcsolatok) hajlamosabbaknak látszanak a téveszthetőségre. Ezeket a betű-környezet miatt most itt tárgyaljuk, de valójában a betűformák következtében előállt tévesztések kategóriájába is tartoznak.

Ilyen az *m* és az *n* (~*n+e*, *i*) felcserélése:

(*n*→) *mon*d*as*y (228a/6);

(*m*→) *neem*n*nek* [= nemnek] (266a/2);

(*n*→) *dwzmattak* wag^yw*nk* (230b/18)

t~c felcserélés:

(*c*→) *pen*t*encia* (262b/7); *erthe*c*z* (56b/2).

Azonos betűszekvenciák természetesen kedveznek a hibázásnak:

(*n*y→) *wala* *zol*n*y* (307b/30);

(*e*→) *kjhn*y*erb* *ol* (166b/30).

- Az aktuális betűt követő betű anticipációja ritkább (az előzőhöz képest az arány 2/3–1/3):

(*y*→) *halottha*y*b* *ol* (17/17);

(*r*→) *thjz*r*e* (143a/21);

(*a*→) *rdh*g*ttak* (135a/5);

(*y*→) *hog*y (306b/5);

(*a*→) *patr*y*arkanak* (220a/16);

(*u*→) *zengeese*e*uel* (253a/16). Ez a hiba és korrekciója azt sugallja, hogy az *é* értékű *ee* már a másolandó szöveg sajátja lehetett, és inkább Sövényházi hagyta ki – majd javítás-képpen toldotta be – interlineárisan a második *e*-ket.

- A tágabb szöveggörnyezet is hathatott, az anticipáció a szóhatárt is átléphette. Úgy tünik a következő szó elejének ebből a szempontból, kitüntetett szerepe van, de néha még tágabb szöveggörnyezetben található meg az indukáló egység:

(*k*→) *sol*thar *ken*y*ben* (278b/22);

(*g*→) *ma*hpon *ma*g*at* (22/14);

*hoz*y*ank* <*z*> *walo* *zerzees*r*ol* (132a/20);

(*u*→) *azer*th *aua*g (280b/26);

(*p*→) *zen*th *pal* *apostolla* (167a/23);

(félbehagyott *w*→) *.aj*t*atra* *wag*y*ö* (63a/4).

- Tipikusnak nevezhető anticipáció a kódexmásolási gyakorlatban az, amely általában terjedelmesebb szövegdarabokat érint, javítási módja szokásosan a törlés (ritkábban, kisebb szövegdarabok esetében a rubrumos javítás). Ezekhez részleges szövegazonosságok és a scriptor figyelmetlensége vezetnek:

<Annak *wthanna* az *zent apostholokath*> *Es* Annak *wtanna* Az *zent Angyalokath* [...] An-
nak *wthanna* az *zent apostolokath* (290a/14–16);

De <*okossagok*> az *barom lelkes allathok* wannak *eelnek* *ereznek* *De okossagok* *njncz*
(133a/21).

2.3.2. Perszeveráció

Ebben az esetben az aktuális helyen egy korábbi elem jelenik meg.

- A korábbi elem(ek) az aktuálist több hellyel megelőző betű(k):

(*r*→) *m*y*koron* (115a/30);

(*s*→) *Calas*t*romba* (221a/26);

(*r*→) *ra*k*wa* (252a/16).

A hatás a szóhatárt is átlépheti:

(s→) *eēs nemes mestehr* (36b/28; a *h* javítóbetű alatt a szóvégeken alkalmazott *s* forma volt).

- A korábbi elem(ek) a közvetlenül megelőző betű(k):
(n→) *menybee* (83a/7);
(g→) *kerekseeghehez* (135a/11);
(e→) *kewehr* (263b/32). Ebben az adatban akár az előbbre álló *e* is lehetne indukátor, viszont az *é* érték miatt valószínűbbnek tűnik a közvetlenül előtte levő. Amúgy azért is kivételes javítás, mert éppen a fonémamegkülönböztetés ellenében javított. Ebből arra lehetne következtetni, hogy a korábbi sok *ee* az alapszöveg sajátja volt, és a javítások abból adódtak, hogy ez a scriptor gyakorlatának csak kismértékben felelt meg.
- A közvetlenül megelőző szótag vagy szó újbóli lemásolása:
crýstwstwsnak (59b/28–29; javítatlan);
menyek<nyek>nek (139a/32; a megismételt szótag új sorba került);
mýnden<ko>koron (195b/12);
merth nem <nem> Tharthatok meg (114a/37);
Harmadzor <merth> merth ó (138b/13). Sövényházi a törlésben elég rapszodikus, hol az elsőként leírt, hol az újbóli elemet törli.

Azt is érdemes megjegyezni (mert a korszak laza helyesírási úzusára jellemző, továbbá egyes scriptorokra, akik közé Sövényházi is tartozott), hogy a közvetlenül egymás után lemásolt két elem helyesírása többé-kevésbé eltérhet egymástól, például: *annak elletthe <elette>* (137a/20). A 237. lapon (b hasáb 20–35. sor) 16 sornyi törlés van, amellyel olyan szöveget töröl a scriptor, amelyet a 215. lapon egyszer már leírt – de nem ugyanazzal a helyesírással.

- Részleges szövegazonosságok esetében figyelmetlenségből eredő perszeveráció (sortévesztés):
Mennyetek el Es wratoknak <menyetek> megh ýzennýeetek (307b/36);
awagý twdatlansagomnak myatta Awagý <thwdath> keserwsegének myatta (266a/10).

2.4. Szótévesztés

Sövényházi gyakorlatában valamivel ritkábbnak látszik, mint egyes férfi másolóknál. Ez összefügghet azzal, hogy a tévesztés hátterében – a figyelem lankadása következtében – egy fajta automatizmus figyelhető meg: a kontextus és a gyakoriság alapján a megszokott, a gyakoribb hívódik elő. Ez elsősorban az egyházi szókincs rögzült fordulataival, sztereotip jelzős szerkezeteivel, egyéb ilyen szintagmáival kapcsolatos tévesztéseket jelenti. A korrekció módja: javítás vagy törlés utáni újraindítás (a locus után zárójelben a hibát indukáló, gyakran használt kifejezések):

az magas kerezifarol kywel ó zent (attýath→) annyýath ó tanýtwanýanak aýanlotta wala (41b/7; szent atya);

nem lehet en edes <Azzoný> Annýam marýa (81a/27; édes asszonyom);

ýdwesseghnek (remenseegeth→) rementeelensegeth (270b/23–24; üdvösségnek reménysége);

zent <Ieronýmos> Ieremýas profeta (167a/37; szent Jeromos).

2.5. Morfoszintaktikai jellegű megakadások

A scriptor a szöveg morfoszintaktikai szerkezetén alakít: hibát javít, vagy csak egyszerűen változtat. A korrekció módjai (gyakorisági sorrendben): betoldás, átjavítás, törlés. Bizonytalanságot, döntésképtelenséget mutat, ha interlineáris betoldáskor az eredeti változatot is állva hagyja. Ez minden esetben igealakokat érint (személy- vagy időváltoztatást):

gywllýetek (~gywllýenek) egybe az zýzek (255a/35);

Ezth meg býzonýttýa (~býzonýttaa) ldwezýitenk Mýkoron lazarth ... fel tamaztaa (10/10);

Es az fáýdalom newekedek (~newekedik) holoth Semmý zozath nýncz (303b/33).

A javított jelenségek típusai:

- Igei (igenévi) alakokat érintő
- Hatóképző betoldása: *azok megh (erthnek→) erthhethnek Sokaknak (301a/12).*
- A főnévi igenév képzője véghangzóihiányos változatának korrigálása: *wgý mond Ez zenth aldozath aldothnak (lenne→) lennie (180a/27; a hangzó változatra nézve egészen biztosat nem lehet állítani: lennye, ill. lennie).*
- Igei szóalakok korrekciója szám, személy, igeidő, alanyi vagy tárgyas ragozás tekintetében:

Ighen ýol <hallod> hallýatok (209b/27);

(elý→) elýetek, nýwgodalomban En zerehmes attýamfýay (198a/29);

Oh hol wagý<on>... býzoný zeretemek ... kwhfeýe (304b/11);

(ghondolýad→) ghondolýaa elqor azth (286a/12; az alanyok a tagmondatokban általában E/2., de ebben a tagmondatban E/3: halandó ember);

the wagý az Iesws ký ...mýnden wýlaghnak hatalmassagath wehende (wona→) wonal (117a/23);

De (keerdenel→) keerdened te azth (163b/28);

Dragalatos testenek semmýnemq epet [= épét] ...nem (ýsmerz→) ýsmered hogý mellýeket [...] nem ýllethek wolna (34b/13);

Negýwen ee nappa (bqýthqlt→) bqýthple (210a/28);

Ezeketh mýkoró hallotta (+) uolna az elsew attýank adam (112a/24);

Mýkort kedýgh lattha wolna hogý el maradoth (+) volna az q...fýatwl (86b/24);

A betoldások a latinos igemódhasználat választását mutatják. Hasonló irányú, de hibásra sikerült korrekció (*léssen→légyen*) kontaminált igealakot hozott létre:

megh twldhatta wolna hogý ha ez leezgýen elew ýstennek fýa (6/28).

- Névszóalakokat érintő
 - Téves ragváltás javítása:
- le fýggq feýet ...q kezeý(t→)wel [...] q melýere wonzýa (59b/31; egyben perszeveráció is lehet);*
- rwha az ostorozaserth q Hozýa Es az q sebeýbql→)hn ragadoztak wala (50b/26);*
- Sokan fel mennek wala ýerwsalembql→)hn az Effrembql (77a/25; egyben anticipáció is);*
- pokol fenekee(r→)be merwltethneethek (170b/3).*
- Elmaradt ragok pótlása:
- ha ýo(+t) mýwelkedwnk (310b/17);*
- mýndennemq zenseegwnk(+nek) ew tewle wagýon kezdehý (163b/32).*

- Birtokos személyjel betoldása, egyeztetéses korrekciók:
aýttaþhos zinek forrossag(+a)wal (34a/5);
alazatossagnak ... pelda(+þa)th Mwtatad (63a/32);
thýnektek zýlee(+tek)nek hazanal (225b/33);
attýamfýa(+i) thý thanacztok (195a/6).
- Alany-állítmány egyeztetés:
Ký(+k) ennek elþtte Ingýen abeþet sem thwdnak wala (159a/34).

2.6. Szóbetoldás

Egyik típusában (ilyenek a másolás közben kifelejtett szavak) speciálisan írásbeli megakadásjelenség; spontán beszéd esetében ez nem vagy így nem értelmezhető kategória. Lengyel Zsolt – kísérlete alapján – a betűnél nagyobb egység kihagyását ritkának mondja (1999: 175).

Az ómagyar devóciós szövegek egész szavas (vagy többszavas) betoldásai azonban nem mindig kifelejtések; a szöveg hatásosságának növelésére is történhettek.

- Szövegbővítés:
nağ keserw Sýrassal (+) meg ødele es meg czokola ees keery wala zeretø fýam iesws (83a/3–4);
Mýkron azert haza mentek wolna (+) etelt wenek hozaþok NAgy zerdara werradwan (83a/20).
- Egyetlen (kifelejtett?) szó betoldása

Az utólagos szóbetoldások szófaji vizsgálata történetileg is igazolja, hogy az olvasási folyamat során a fixálások döntően a tartalmas szavakra esnek (Gósy 1999: 236–7). Az utólag betoldott szavak ugyanis:

- Névelők:
meg gywlekeztek wala az sýdoktwl (126a/24);
Az wýteezek a balwanhoz meenenek (308a/9);
zeretý az eedes wr ýsten az egyenlø elmeýwkweth (199a/26).
- Névmasók (döntően személyesek; nyomatékossító elemként, alanyként, birtokos jelzőként):
nem mosod megh te az en labamath soha (87b/4);
Ezen Ismernek meg hogý en tanýthwaným wattok (241b/19);
Es øokossaghawal eel (274a/28);
mondaanak øneký (80a/25);
 (néha rossz helyre sikeredik a betoldás): *Es adýa øwala nekýk* (124b/21).
- Igekötő:
Hasonlýatok el Es walazýathok el tý magatokath ez wýlaghtwl (305a/32);
vessed el the thwled az býnt (286a/4);
Es fel kelwen azon horan meg theerenek Ierwsalemba (124b/31);
azth ký meg azoth gýogýohad (147a/19).

Az igeekötők betoldásakor azt is figyelembe kell venni, hogy ez a szófaj az ómagyar kor előrehaladtával szaporodóban van, így azt sem lehet kizárni, hogy egy archaikusabb igeekötő nélkülőbb szövegbe történt az utólagos betoldás – ezt jelenti a kérdőjel a *kifejezett* szó után.

- Kötőszó:
elwzer mert mýkent az holt nem gondol [...] (168a/33);
mig nem zol az rýk addýklan háromzor tagacz megh engemeth (89a/15);
wrwk cristws meg wý mond (168b/42);
Crýstwsth keserý az ký o eeteleerth ... zwgodýk (213b/33);
 Sok az *es*-betoldás ('és', 'is'), még a kolofonban is előfordul:
Ez ýrasnak wege wagon...sewenhazý soror marta keze mýath es dýczertessek az wr is-
tennek az ew aldot zenth newe (310b/32).
- Egyéb viszonyozók (névutó, segédige):
zenwedetesseghnek mýattha megh eztewerýthýek (138b/35);
Es azonkezbe kezde mýndenýk zolný (159a/23).

2.7. Komplex jelenségek

Vannak olyan korrekciók (ezek közül néhányat már eddig is láttunk), amelyek több hibatípust együttesen mutatnak fel: például anticipáció vagy perszeveráció, ha a szövegben mindkét lehetőség adva van; morfoszintaktikai jellegű javítás az előzőekkel kombinálva; szóbetoldás, ahol a kimaradás oka anticipáció lehetett stb.:

Ký (ý→) mýkoron (111a/11);
az barlangghan el reýtezeth orozlan el <reýth> thereýtwen (303a/8);
De (+)ne neezýetek (188a/28).

2.8. Idegen nyelvekkel kapcsolatos jelenségek

• Latin

A latin szövegrészeket érintő javítatlan helyek azt a valószínű ténnyt erősítik, hogy Sövényházi Márta nem tudott jól latinul:

- insolentur* (*insolenter* helyett), *praesummas* (*praesummas* helyett) (285a/25 és 26).
 Ugyanakkor vannak javított szöveghelyek is:
(n→) corruisti (207a/17);
 de: *Ieroným9(+)s* (142a/9) A szóvégi *s* utólagos betoldása arra utal(hat), hogy vagy nem ismerte az *us* rövidítését, vagy nagyon egyértelműsíteni akart.
 Javítja a latin vocativust is: *en edes fýam ýesw(+)s* (57a/27).
 Az *és* helyén viszont egy esetben a latin *et*-nek megfelelő jel áll (36a/28).
- Német nyomokra utal(hat) egy javítatlan hely:
Az el mwlando ký folth [= volt] kýt sem egý ember hatra nem therýtheth (295a/27) – ez azonban inkább az előzményszöveg maradványa lehet. Sövényházinak sem a hangjelölése, sem a hibatipológiája nem utal kifejezett német háttérre.

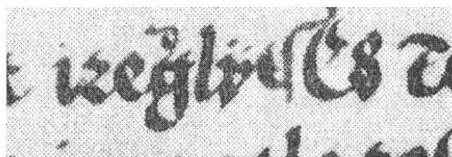
2.9. Sövényházi Márta megakadásjelenségeinek arányszámai

Jelenség	Adatszám	Százalék
betűbetoldás	170	31,8
betűcsere	54	10,1
anticipáció	74	13,8
perszeveráció	69	12,9
morfoszintaktikai javítás	58	10,8
szóbetoldás	73	13,6
komplex esetek	30	5,6
idegen nyelv (latinban)	7	1,3
összesen	535	99,9 (~100)

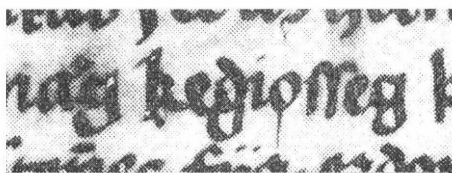
3. Különböző scriptorok hasonló javításai – több kódexből összeadódó jelenségek

3.1. Fonéma-graféma jelölések

- Nehézségek a gy fonéma jelölésével kapcsolatban (LobkK. 3. = DebrK. 2. keze): hol *d*-nek hol *k*-nak felelteti meg:
iregly → *iredly* (DebrK. 234/13; a *d* a *g* fölött interlineáris betoldás, mindkettő meg van tartva); javítva: *kedípsseg* → *kegípsseg* (DebrK. 324/12); *Hod* → *Hog* (DebrK. 287/11);

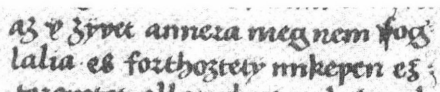
DebrK. 234/13

DebrK. 324/12

kokeri → *gokeri* (DebrK. 233/4); vö. 247/14, ahol a *gokerbe* *g*-je javított, majd fölötté az egyértelműség kedvéért újra kiírta a betűt, de ugyanez megtalálható a LobkK.-ben írt szövegrészében is: *koker* → *goker* (151/6).

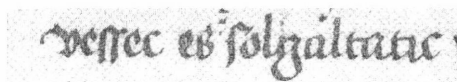
- Az *f* fonéma megjelenítésére ugyanez a kéz olykor a *v*-t használja: *voglalia* → *foglalia*, *vogadkozás* → *fogadkozás* (LobkK. 94/7–8, 79/5).

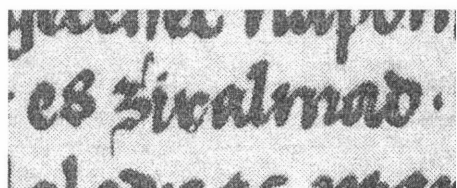
LobkK. 94/7–8

- Bizonytalanság a szibilánsok jelölésében (ugyanaz a kéz; az adatok száma a két kódex-részletben közelíti az ötvenet). Saját jelölésmódja: sz és z értékben pozíciótól függetlenül s, míg s értékben z.

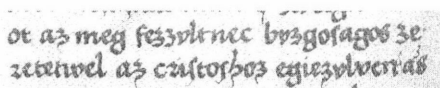
Ezeket javítja, de leginkább elbizonytalanítja úgy, hogy az sz~z fonémát tartalmazó szóalakokban az s betű fölé (a helytől függően) kissé elcsúsztatva z-t told be, míg az s fonémát tartalmazókhoz a z fölé s-et: *solgaltatic* → *zsolgaltatic* (LobkK. 96/19), *ziralmad* → *sziralmad* (DebrK. 246/14), *as* → *azs* (DebrK. 305/9), *zídóc* → *zsidóc* (DebrK. 308/4) stb. Egyértelmű, hogy a javítások a szokásos ómagyar jelölések gyakorlatának felelnek meg, míg a sajátok mögött **német** hatás húzódik meg (vö. Kniezsa 1952: 72, 93, 101, aki a Soproni szójegyzék és Szalkai László glosszáival kapcsolatban említi ezt a hangjelölést).

LobkK. 96/19

DebrK. 246/14

DebrK. 246/14

3.2. Zöngés~zöngétlen ingadozások

Zöngétlen~zöngés javítások és az ezzel kapcsolatos ingadozás jelentős mértékben jellemző az ómagyar másolt szövegekre. Ráskay kódexeiben majdnem közönségesnek nevezhető. Néhány példa: *hyrtettety* ~ *hyrdettety* (HorvK. 87/10); *dudasara* ~ *tudasara* (DomK. 235/9) – mindkét betű áll; *gyevhtevketted* → *gyevhtevgetted* (HorvK. 291/17). Ráskaynak szinte külön *kg* betűje alakult ki erre a javításra (pl. *bevlchesseg*, *vezteg* – DomK. 230/10–11, 181/7). Többnyire a zöngétlen változat látszik elsődlegesnek, számára természetesebbnek. Erre más bizonyíték is akad: *g*-vel kezdődő szóalak előtt törölt *k* szára áll (HorvK. 293/15: a szó a *geryedetessege*), továbbá egész sor szóalak megkezdett *k*-ja van *g*-re javítva: *napyg*, *paraznasagnak* (HorvK. 238/22, 280/6); *regulaj* (DomK. 86/23, l. még hasonló esetek: 10/18, 169/19, 174/15, 255/3 stb.). A bizonytalankodást az ellenkező eset, a „túl-zöngésülés” is mutatja: *raganakot* kell javítania a *rakanakra* (MargL. 4/15–16); további hasonlóan

javított szóalakok: *rogonsagj* → *rokonsagj* (DomK. 102/7); *vag merev* → *vak merev* (HorvK. 271/15); *teuelygeseket* → *teuelygeseket* (DomK. 263/25). Olykor fordított irányú a javítás: *ekessegerével* → *egessegerével* (DomK. 169/19). Ráskay anyanyelvjárásának elválaszthatatlan része lehetett ez a bizonyítalanság, éppúgy, ahogy a GömK. 8. kezéként másoló Legéndy Katónak (vö. Papp 2001: 121; Haader 2004: 203).

DomK. 181/7; Ráskay „kg” betűje

Velikei Gergely, a KeszthK. scriptora is aránylag gyakran javít ide-oda zöngés-zöngétlen párokot. A javítások megítéléséhez sokat segít a párhuzamos szövegű, azonos eredetiről másolt KulcsK.:

ýrgalmassagh → *ýrgalmassak* (45/7), vö. KulcsK.: *ýrgalmassag* (46/19);
 <*kerneg*>, a *g*-t próbálta *k*-ra javítani, majd az egészet törölte, és újra leírta: *kernekezye*
 (171/21), vö. KulcsK.: *kernekezye* (164/21).

Bizonytalankodások:

egyedembe (21/1), ahol a *d* fölött egy *t* áll később beírva, egyik sincs törölve; vagy: *djcherlegk* (40/14), itt a sor végére került később egy *k*, anélkül, hogy a *g*-t törölte volna, vö. KulcsK.: *djcherlek* (41/22).

A LobkK. 3. = DebrK. 2. keze is bizonytalankodik: interlineárisan betoldja a kérdéses betűt, a döntést azonban az olvasóra bízta: *gerjed-kerjed* (LobkK. 171/6); *eraded-erated* (LobkK. 171/20); a *genke*, *genkeb*, *genke* szóalakokkal egy oldalon fordul elő a *gengeb*, amelyet bizonytalanít *genkebre* (LobkK. 162/4). A DebrK.-ben ugyanezen jelenségeket lehet megfigyelni, ugyanilyen bizonytalankodással. A tipikus itt is a *g~k* felcserélése: *engemet~enkemet* (DebrK. 322/6, l. még 307/14, 261/1, 272/20, 277/2, 286/6 és *t~d* viszonylatban 100/30 is). A scriptor anyanyelvjárásába a zöngétlen változat illet bele.

LobkK. 171/6

LobkK. 171/20

3.3. *a~o*, *o~a* javítások

Ráskay Lea munkáiban: *býzonsagat* → *býzonsagot* (MargL. 124/19); *atyak* → *atyok*, meg *týltattok* ~ meg *týltattak* (mindkét betű áll, az interlineárisan betoldott *a* és az eredeti *o* is), *jndultatot valo* → *vala*, *egy hazahaz* → *egy hazához* (DomK. 134/15, 136/15–16, 150/13, 175/5); *alamlatasoknak* → *alomlatasoknak* (HorvK. 73/1) stb.

A Keszthelyi kódexben feltűnően sok van belőlük mindkét irányban:

zolonak → *zolanak* (144/13);

alayawal → *olayawal* (113/15);

haragvágba → *haragvögba* (82/17). Mivel a Kulcsár-kódexnek a szövegében ezeknek a javítgatásoknak nyoma sincs, nem származhatnak a közös eredetiből.

Néhány példa más kódexekből: *haraiglan* → *horaiglan* (DebrK. 569/5); *vizen twl vala* → *valo, hazhaz* → *hazhoz, taual* → *taul, habarusagban* → *haborusagban* (WeszprK. 9/9, 44/7, 71/5, 86/18); *chokalasal* → *chokolasal, irgalmassagadnak* → *irgalmassagodnak* (GömK. 144/18, 201/6–7); *valhsagonkert* → *valthsagonkert, naualus* → *nauolas* (PeerK. 209/14, 210/9); stb.

3.4. Illabiális→labiális javítgatások

A kódexek legtipikusabb helyesbítései közé tartoznak. Például: *lezen* → *lezon*, *eletroc* → *elotoc*, *megzenni* → *megzenni*, *eneklenec* → *enoklenec*, *ordog* → *ordog*, *erocke* → *orocke* (NádK. 560/16, 573/15, 431/9, 478/10, 485/4, 333/2–3); *keulseges* → *keulseges*, *dycheytom* → *dychotom* (DebrK. 618/8–9, 598/4–5); *ezocbel* → *ezocbel* (LobkK. 168/1–2); *terhetom* → *torhetom* (WeszprK. 77/6); *fegiuerekek* → *fegiuerekek*, *keseruseget* → *keseruseget*, *binassoknek* → *binassoknek* (WeszprK. 97/1, 99/7, 104/9); de ellenkező irányú javítás is előfordul: *oromest* → *oromest* (NádK. 38/2); *vetotenece* → *vetetenec, felelombol* → *felelombol* (LobkK. 100, 44).

Az illabiális→labiális változtatás főleg az egyjegyű melléjkeltelen írásrendszerű kódexek sajátja, és összefügghet a fonémamegterheltséggel (vö. Farkas 1982: 3), de azért a többjegyű melléjkeltelen írásrendszerben sem ismeretlen: *Dycheseegh* → *Dychewseegh* (FestK. 199/10, hasonló javítás van még a 87/15–88/1., 140/6–7., 13/13–14. és 13/14–15. lapon is), *erewlny* → *ewrewlny*, *eremmel* → *evrevmmel* (FestK. 90/4, 49/1), *hesekkel* → *hewsekkal, elethe* → *elewtthe* (FestK. 38/12–13, 46/6–7); *evtette* → *evtevtte, zeledeket* → *zeledevket* (HorvK. 208/22, 288/18); *zergest* → *zevrgest* (DomK. 227/13). Az viszont már ritka jelenség, amit Ráskay tesz a HorvK.-ben, amikor a folyamatos melléknévi igenév képzőjének labiális változata fölé betoldja az illabiális változatot (az *e* betűt) is, dönteni viszont nem dönt, mindkettőt állva hagyja: *keresevt* → *kereset* 'keresőt', *zeretevt* → *zeretet* 'szeretöt' (HorvK. 294/3).

4. Következtetések

Ha áll az, amit a középkori írásbeli szövegprodukción (a szövegmásolás) két alapvető mentális fázisáról feltettem (graféma→fonéma átváltások [beszédpercepciók szintre való áttéréssel] majd átváltások fonéma→graféma irányban), akkor a megakadások (amelyek korspecifikusan nem is mindig hibák a szó szoros értelmében) legnagyobb része a második fázisban, a fonéma→graféma átváltásokor keletkezik. Megjegyzendőnek tartom, hogy Lengyel Zsolt kísérlete kiértékelésekor hangsúlyozta, hogy az általa vizsgált csoport debreceni eredete konfliktusos helyzetet teremtett, mivel a tízéves gyerekeknek nyelvjárásuk ellenében kell(ett) olyan új nyelvi formát (a normatív nyelvtípusra épülő írást) elsajátítaniuk, amelyhez képest másféle orális formát ismertek. Ez a konfliktusos helyzet bármely ómagyar scriptornál hatványozottan mondható (fentebb már volt szó a helyesírási **rendszerek** megállapodatlanságáról, keveredett voltáról, a norma hiányáról). De más tényezőkkel is kell számolni. A **hangzó** szintből, az akusztikai jelből kiinduló fonéma→graféma átváltás megakadásainak jó része bizonyos scriptoroknál egy német, közelebbről bajor-osztrák fonéma-graféma megfeleltetési kódról is árulkodik: az *f* v-ként jelenik meg, a zöngés mássalhangzó zöngétlenként

realizálódik (és fordítva), a *gy*-nek megfelelő grafémát keresi a scriptor, a labiális *a*-nak megfelelő grafémát többször és többen az *o*-ban találják meg, és németes jelölést láttunk a szibilánsok jelölésében is. Az, hogy a scriptori rétegnek a háttérében erőteljes német nyelvi befolyás állhatott, abban a korban eléggé természetes. A városokban (Budán, Pozsonyban, Fehérvárott stb.) jelentős számú németiség élt; a kódexmásolással elsősorban foglalkozó női kolostorokba (Óbuda, Nyulak szigete) előkelő családokból érkeztek a növendékek, akiknél családi, neveltetési, környezeti háttérként nemigen lehet eltekinteni a némettől. Más esetben a scriptor nevérol, a kódex keletkezési helyéről lehet német környezetre következtetni (MünchK., KeszthK.). Az ómagyarrá nézve ebben biztos vagyok, annak ellenére, hogy a tízéves debreceni iskolásokkal végzett kísérletben is megjelentek a „tipikus német hibák”, zöngés-zöngétlen tévesztések, a *v~f* felcserélése stb. (Lengyel 1999: 129–33). Az azonos szimptómák mögött azonban különböző okok állhatnak (i. m. 180).

Nem tudom, hogy a nyelvjárási háttérű illabiális-labiális javításokat melyik mentális fázishoz kell kapcsolni, de felteszem, hogy a beszédpercepció szintnek ebben is szerepe lehetett. És bár a labialitást érintő változtatások értékelésekor több szempontot is számításba kell venni (a scriptornak a másolandó szövegtől való eltérő nyelvjárását, az alapszöveg öröklött nyelvjáráskeveredését), ezek a javítások az esetek számarányát és irányát tekintve mindenképpen arról tanúskodnak, hogy egy eredetibb illabiális állapot lassú megváltoztatása zajlik, s ezzel egyben azt is bizonyítják, hogy a kódexszövegek másolási idejüknel jóval ősbbeek.

A kódexmásolók hibázásaiból, bizonytalankodásaiból levonható következtetések alapján érdemes tovább árnyalnunk az ómagyar korra feltett nyelvi hatásokat. A sokat emlegetett latin hatás, a 15–16. században Európában szupercentrális latin (vö. De Swaan 2004: 18) hatása a kódexmásoló réteget nem (vagy nem jellemzően) érintette – hiszen a scriptorok közül kevesen voltak egyben fordítói is az általuk leírt szövegeknek. Nem szabad eltekinteni azonban – éppen erre a rétegre nézve – egy másik (centrálisnak tekinthető) nyelvnek, a németnek a hatásától. Így viszont az ómagyar kulturális areális hatás két szálon futását nemigen lehet kétségbe vonni. Ez latin és német; a szövegek keletkezésének és sokszorosításának függvényében más-más területet érintve.

5. További kutatási szempontok

- Befolyásolja-e az írástípus a megakadást, ha igen, hogyan? Erre Sövényházi kurzívval írt szövegrészének az eddigiekkel való összevető vizsgálata adhatja meg a választ.
- Valószínűsíteni lehet, hogy eltérő a megakadások és javítások jellege diktált és másolt szövegek esetében. Ez a szövegek keletkezési módjáról való ismereteinket is biztosabbá teheti.⁴
- Ha több kódexet azonos forrásszövegről másoltak fegyelmezett, hűen másoló scriptorok, a megakadásokkal kapcsolatos filológiai jegyzetek hozzájárulhatnak az alapszöveg rekonstrukciójához. Annyit biztosan mutatnak, hol volt magában a forrásszövegben is zavar, javítás (itt elsősorban a KeszthK. és a KulcsK. összevető vizsgálata jöhet szóba).

SZAKIRODALOM

- De Swaan, Abram 2004. *A nyelvek társadalma. A globális nyelvrendszer*. Typotex Kiadó, Budapest.
 Fromkin, Victoria A. (ed.) 1980. *Errors in Linguistic Performance. Slips of the Tongue, Ear, Pen, and Hand*. Academic Press, New York, London, Toronto, Sydney, San Francisco.

⁴ A hangjelöléssel kapcsolatos fogódzó: ha két, szövegében azonos mű két következetes különbségű helyesírási rendszerben van leírva, az diktálást valószínűsít.

- Fromkin, Victoria A. 1980. Introduction. In: Fromkin, Victoria A. (ed.): *Errors in Linguistic Performance. Slips of the Tongue, Ear, Pen, and Hand*. Academic Press, New York, London, Toronto, Sydney, San Francisco, 1–12.
- Dienes Erzsébet 1980. A Karthausi Névtelen javításainak rendszere és tanulságai. In: Imre Samu–Szathmári István–Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája. Nyelvtudományi Értekezések* 104. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 277–87.
- Gósy Mária (szerk.) 2004. Beszédkutatás. „Nyelvbottlás”-korpusz, tanulmányok. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina, Budapest.
- Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában. *Nyr.* 126: 192–203.
- Haader Lea 1995. Elena priorissza levele. *MNy.* 91: 420–31.
- Haader Lea 2004. A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Nyr.* 128: 196–205.
- Haader Lea 2006. A nyelvi (ízlés)változás nyomai az Érsekújvári kódexben. In: Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann (szerk.): 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Argumentum, Budapest, 103–9.
- Hotopf, W. H. N. 1980. Semantic Similarity as a Factor in Whole-Word Slips of the Tongue. In: Fromkin, Victoria A. (ed.): *Errors in Linguistic Performance. Slips of the Tongue, Ear, Pen, and Hand*. Academic Press, New York, London, Toronto, Sydney, San Francisco, 97–109.
- Lengyel Zsolt 1999. Az írás: kezdet – folyamat – végpont. Az írástanulás pszicholingvisztikai alapjai. Corvina, Budapest.
- Nichols, Stephen G. 2000. Filológia a kéziratkulturában. *Helikon* 46: 481–491. (A tanulmány eredetileg 1990-ben jelent meg)
- Rácz Endre 1991. *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Haader Lea
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Haader, Lea

Disfluencies in writing in a historical-psycholinguistic perspective

During copying, the mode of text multiplication before the age of the printing press, scribes often made various mistakes that were then emended either immediately or upon a subsequent reading of what they had written. Such slips of the pen can be seen as the written-language equivalents of disfluency phenomena that, however, raise specific problems due to their historical nature. In the same way as psycholinguistic research uses spoken patterns of disfluency to draw conclusions pertaining to mental processes of the speech production mechanism, errors and corrections from the Old Hungarian period reveal the grammatical and linguistic awareness of the scribes, including its less obvious aspects or layers, in a historical perspective. The particular emendations, of course, primarily characterize the individual's linguistic awareness; however, all scribes' disfluencies added up tell us something about the historical period, too.

This paper analyses this particular problem area of historical-scribal disfluency phenomena, trying to approach them – on the basis of the author's experiences with the publication of old manuscripts – from two directions: by presenting the errors committed by a 16th-century scribe (Márta Sövényházi) and by discussing some typical phenomena occurring in emendations found in the codices she had copied.

A beszélt nyelvi értelmező*

A vizsgálat anyaga és jellemzői

1. A beszélt nyelvben az értelmező egy 2008-ban általam megvizsgált beszélt nyelvi korpusz alapján nagyon ritkán előforduló mondatrész. A szövegvizsgálatot a 2008. november 11–12-én az ELTE Bölcsészettudományi Kar Mai Magyar Nyelvi Tanszékén megtartott Diagramm – Diskurzus a grammatikában – Grammatika a diskurzusban – konferencián tartott előadás előkészítéseként végeztem egy közel **1,5 millió n** terjedelmű, írásban rögzített beszélt nyelvi anyagon, amelyben szerepelt szabadon tartott előadás, középiskolai tanóra, tanári értekezlet, interjú, spontán beszélgetés. Ez a beszélt nyelvi anyag az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékén korábban (az 1970-es, 80-as években) készült többkötetes beszélt nyelvi gyűjteményből való, és hozzávetőlegesen **181 000** szót tartalmaz, valamint a következő szövegekből áll (a zárójelben a továbbiakban a nyelvi példák után szereplő rövidítés szerepel):

Beszélt nyelvi gyűjtemény I. (Bnygy. 1.): Egyetemi oktatói értekezlet az anyanyelvi oktatásról, körülbelül 52 400 szó

Beszélt nyelvi gyűjtemény II. (Bnygy. 2.): Hallgatók által készített riportok, készült 1975–76-ban, körülbelül 70 600 szó

Beszélt nyelvi tanórák (Besztan.): Tatabányai Árpád Gimnázium 9 tanóra, körülbelül 37 800 szó

Bibliakritikai tárgyú előadás (Biblea.), körülbelül 7 000 szó

Dosztojevszkij-témájú speciális szeminárium (Doszt.), körülbelül 6 800 szó

50 év körüli, egyetemet végzett esztéta-filozófus előadása (Esztfilea.), körülbelül 6 400 szó

2. A felsorolt élőnyelvi szövegek jellemzője, hogy ezek nem előre pontosan megtervezett, megfogalmazott beszédművek, hanem spontán helyzetben létrejövő szabadon tartott előadások, riportok, hozzászólások, beszélgetések, az adott pillanatban létrehozott mondatokkal, s az éppen elhangzó mondatokra reagáló megnyilatkozásokkal. Az ilyen típusú szövegekre általában jellemzők a rövid, egyszerű mondatok, az ismétlések, a kihagyások, a laza szerkesztésmód, a közbevetések, a csonkának tűnő alakulatok (vö. Keszler 1983: 181–91). A vizsgált szerkezetek azonban csak grammatikai szempontból lehetnek csonkák vagy hiányosak, a közlés sikerét ellenben nem hátráltatják, hiszen a szöveg-szituáció, a beszédhelyzet, az előzmények egyértelműen biztosítják a hallgató(k) számára a megértést.

Éppen az említett situáció, a szöveggörnyezet ad lehetőséget a nyelvhasználatban a szabályos normatív struktúráktól való bizonyos fokú eltérésekre, enged meg úgynevezett szabálytalanságokat, amelyek akár változást is jelezhetnek a nyelvhasználatban, vagy éppen eredhetnek pusztán a hibás vagy egyszerűen csak a szabályostól eltérő használatból is.

Tény, hogy a kanonizált grammatikák – bár kimondatlanul – csak az írott nyelv szabályszerűségeit tartják szem előtt a nyelvi rendszer leírásában, mindamelllett köztudott, hogy az írott és a beszélt nyelvi változat között jelentős különbségek lehetnek a megformálás, a megszerkesztés stb. terén.

3. Mindez érvényes az értelmező (és így az értelmezős szintagma) megjelenési formáira is a megvizsgált beszélt nyelvi szövegekben. Hiszen míg a leíró grammatikák az értelmezőt a többi mondatrészsel azonos értékűként, emellett hagyományosan (gyakran hátravetett) jelzőként tárgyalják, addig a beszélt nyelvi értelmező ezt a megítélést, állásfoglalást kevésbé támasztja alá.

Az értelmező, az **értelmezői pozíció előfordulási aránya** a vizsgált korpuszban azt mutatja, hogy az értelmező a beszédben jóval kevesebbszer jelenik meg, mint a többi mondatrész.

A **181 000** szónyi szövegben összesen **652 db** értelmezői pozíció fordult elő, ez az összes szó közel **0,4%-a**. Ez igencsak ritka használatot jelez. A vizsgált anyag tanúsága szerint az értelmező alig jellemző a spontán nyelvhasználatra, a vizsgált anyagban sokszor oldalakon keresztül

* Készült az OTKA T-46179 számú pályázat támogatásával

nem is találtam rá példát. Ez a tény némileg megmagyarázza számomra azt is, hogy a magyar szakos hallgatók többségének miért okoz a mondatelemzésben a szokásosnál jóval nagyobb gondot az értelmező felismerése. Azt tapasztalom, hogy ez sokkal nehezebb számukra, mint bármelyik más mondatrész megtalálása. Nem ismerik eléggé az értelmezős szerkezetet sem, ritkán találkoznak vele, és talán nem is nagyon használják mindennapi megnyilvánulásaikban ezt a szintagmát, és így az értelmezői pozíciót.

A ritka előfordulást az is magyarázhatja, hogy az általam vizsgált szövegekben egyrészt nagyon rövid, tagolt egyszerű mondatok, másrészt viszont hosszú, sok tagmondatból álló, bonyolult, szövevényes összetett mondatok szerepeltek. Így például nem volt ritkaság a 15–20 tagmondatból álló többszörösen összetett mondat sem. Ezekben a mondatokban az esetleges értelmezős szerkezet tagjai például az állítmány (vagy más mondatrészek, kötőszók) folytonos ismétlésével külön tagmondatokban vagy akár különálló mondatokban jelentek meg, így értelmezőként nem vehettem figyelembe őket.

Például:

- (1) Oroszországot abból a történelmi helyzetből kibillenteni egy *forradalom tudja*, egy olyan radikális *változás tudja*, és egy olyan cselekvési *lehetőség tudja*, amely nem fordítható többé kalandba (Doszt. 6).
- (2) Nasztaszja Filippovna *képes nemet mondani... az ő társadalmi szerepére, nemet mondani a kaméliás hölgy szerepére...* (Doszt. 13).
- (3) Hát Csokonainak ekkor van az a szakasza az életében, amikor úgy érzi, hogy... hogy *mindenki...*, tehát hogy az... *egész világ* ellene fordul... (Besztan. 4a, 6).
- (4) Hol tesz szert (Csokonai) a *műveltségre*? Erre a *műveltségre*? (Besztan. 4a, 1).

A következő példában az értelmező jóval távolabbra, az állítmány utáni helyre került, ami akár még új hiányos tagmondatot is alkothat:

- (5) A negyedik... csoportban[!] egyetlen *levél* tartozik, az úgynevezett zsidókhöz írt *levél*, amelyet... a hagyomány és a kánon is Pál apostolnak tulajdonít... (Biblea. 5).

4. A spontaneitás következtében az alkalmi megnyilatkozásokra jellemző, hogy **hasonló vagy akár kissé eltérő jelentésű**, azonos mondatrészszerrepű, ugyanolyan vagy hasonló toldalékolású szavak jelennek meg egymás után. Ezek a tagok az adott szövegkörnyezetben a beszédhelyzet és a feltételezhető beszélői szándék hatására úgy kapcsolódnak össze, hogy a második helyen álló szó az első értelmezéseként magyarázataként, vagy akár kifejtéseként is felfogható, de ez a viszony nem teljesen egyértelmű, például kötőszó sem teszi nyilvánvalóvá, megítélése inkább csak a beszélő vagy a hallgató szándékán, értelmezésén múlik. Továbbá még az is lehetséges, hogy a beszélő egyszerűen csak keresi a megfelelő szót, kifejezést, és ezért, emiatt halmozza a hasonló jelentésű szavakat, abban bízva, hogy a beszéd folyamat során a gondolataiban megjelenő asszociációs lánc lehetővé teszi számára a mondanivalójának leginkább megfelelő kifejezés megtalálását. Valamint időt nyerhet a megnyilatkozás további részeinek a megformálására is.

Emellett azon túl, hogy a beszélő nyelvben igen gyakran előfordul ismétlés, pontosítás (ugyanannak a szónak a megismétlése akár bővített formában vagy esetleg hasonló tartalmú szinonima alkalmazása) összefügghet a gondolkodási folyamattal, minthogy időt adhat a beszélőnek a gondolat, a kifejezés további megformálásához, még összekapcsolódhat akár öntudatlanul is azzal a beszélői szándékkal, hogy az információ minél biztosabban eljusson a hallgatóhoz, és tudatosuljon is benne.

Ilyen példák a következők:

- (6) Nagy élmény volt az út... nagyon szép volt a tenger... nem látszott sehol se a szárazföld, az út legnagyobb részén, és csak a *tenger* mindenfelé, *víz*, elég félelmetes is volt (Bnygy. 2. 46).
- (7) Akkor rögtön elkezdtem magamban *keresni, kutatni*, hogy ugyan kinek is küldtem ilyen fényképet (Bnygy. 2. 3).
- (8) Úgyhogy ebből akarom majd a lengyelországi utat kifizetni, de nem tudom, hogy *ebből, mindebből* mi lesz, mert teljesen az időponttól is függ (Bnygy. 2. 13).
- (9) Nem mesélnéd el, hogy hogy *fog lefolyni*, hogy *fognak lefolyni* a budaörsi napok, mi lesz a program... (Bnygy. 2. 13).
- (10) ...a tormának a fő gyökereit letörlik, *levágják, egy késsel levágják*, és így tud kifejlődni egy fő ág, amiből lesz a vastag torna... (Bnygy. 2. 20).

Az is gyakori a spontán megnyilatkozásokban, hogy a pontos kifejezés nem is jut a beszélő eszébe, így azt valami mással, valamilyen „töltelékszóval” helyettesíti, és csak a második helyen, ha úgy vesszük, az értelmezői pozícióban jelenik meg a keresett szó:

- (11) ... én nem azt mondom most, hogy térjünk vissza a pontos... öö... *hogyhíjjákra*, ugye, *elemzésre*, aminek... aminek ilyen logicizáló haszna volna, egyéb nemigen, hanem azt, hogy... hogy ez... ez kapja meg azt a helyet, amit... amit... amit megérdemel (Bnygy. 1. 26).
- (12) No most, ami *az ízét, a tájékoztatást* illeti, amikor alapfunkciókról beszélünk, akkor... én a tájékoztatás kifejezést szeretem használni (Bnygy. 1. 233).

A gondolatformálás módjára, folyamatára utalhatnak azok az esetek is, amikor például előbb megjelenik a szó, de konkrét mondatbeli funkcióját egy bővítménnyel és már toldalékkal megismételve kapja meg:

- (13) Csak az érzelmek humanizációja ad magyarázatot arra, hogy az emberi szenvedésnek... szavakban, dalban artikulált módon történő objektivizációja, megosztása másokkal... miért jelent segítséget az embernek, miért oldja föl a *bánatot, tömény bánatot* a tűnődő szívében az, ami elkeveri milliókéval (Esztfílea. 14–5).

Hasonlóan problematikus példák a következők, amelyekben az adott szövegkörnyezetben elgondolkodtató a második tag pontosító, magyarázó-értelmező volta, a tagok közti jelentésbeli azonosság, hasonlóság feltételezése. Ami biztos, az a nyelvtani forma, a szóalak ragmorfémájának a hasonlósága, ez pedig a hasonló mondatrészi szerepre utal:

- (14) ...a művészetnek... a játékból való származását nem akármikor ö... alkották meg ezt a *gondolator*, ezt az *elméletet*, hanem a kapitalizmusbeli munkamegosztás kialakulásának... a viszonyai között... (Esztfílea. 2).
- (15) Hallatlan sok racionális magva van, hogy az utánzás az emberi *életben, termelőtevékenységben*, az emberi fejlődés *fázisában* [esetleg *fázisaiban*, de az eredetiben egyes számban van, B. J.] hatalmas, nélkülözhetetlen progresszív erő, teljesen nyilvánvaló (Esztfílea. 7).
- (16) Mert ha olyan *bőlénysrajzot, bőlénysbrázolatot* tárnak fel a régészek, amely bőlénysbrázolaton nyoma van a nyilaknak..., akkor azt kell mondanunk, hogy igen, ez mágikus (Esztfílea. 9).
- (17) Megnyugtató... az iskolatípusok áttekintése, méghozzá abból az aspektusból, hogy... öö... a *vitaanyag magvát, gerincét, alapgondolatát* az képezi, hogy... az érettségit adó

iskolátípusokban nem tehetünk lényegi különbséget a középfokú műveltség anyaga, a... anyagában... (Bnygy. 1. 2).

- (18) ...ennek a továbbfejlesztése addig... öö... addig valójában a gyakorlaton fog bizonyos mértékben megbukni, amíg ezt a *kérdést*, ezt a *gondot* nem tudjuk megoldani (Bnygy. 1. 13).
- (19) ... [a modalitás problémája] meglehetősen sok gondot okoz a tanároknak, nagyon sokan ilyen *formában*, ilyen *földolgozásban*... nem ismerték és nem tudják... ezt a fogalmat összekapcsolni a tanultakkal (Bnygy. 1. 14).
- (20) ...a különböző iskolátípusokban más az anyanyelvi oktatás pillanatnyi helyzete, más az anyanyelvi nevelés *szerepe*, *funkciója*, és ezt valamiképpen a középiskolai anyanyelvi nevelési fejlesztésnek meg kell oldani... (Bnygy. 1. 2).

Az értelmező előfordulása az egyes szövegek szerint

A legnagyobb előfordulási arány az **előadásszövegekre** volt jellemző, ezek állnak legközelebb az előre megfogalmazott, megszerkesztett szövegekhez:

- *Bibliakritika tárgyú előadás* (kb. 7 000 szó): 60 db értelmezői pozíció, ez 0,9%
- *50 év körüli egyetemet végzett esztéta-filozófus előadása* (kb. 6 400 szó): 51 db értelmezői pozíció, ez 0,8%

Az előbbiekhöz képest felerészben fordult elő az értelmező az egyetemi szemináriumon, illetve a középiskolai órákon, valamint a hallgatók által készített riportokban:

- *Dosztojevszkij-témájú speciális szeminárium* (kb. 6 800 szó): 24 db értelmezői pozíció – 0,4%
- *Beszélt nyelvi tanórák: Tatabányai Árpád Gimnázium 9 tanóra* (kb. 37 800 szó): 149 db értelmezői pozíció – 0,4%
- *Beszélt nyelvi gyűjtemény II.: Hallgatók által készített riportok, készült 1975–76-ban* (kb. 70 600 szó): 253 db értelmezői pozíció – 0,4%
(Ennek is kb. egyhatod része, 39 db 7 oldalon található, egy biológus hallgatónak a biológiáról szóló „monologikus” szövegében.)

A legkevesebszer az egyetemi oktatói értekezleten használták az értelmezői pozíciót:

- *Beszélt nyelvi gyűjtemény I.: Egyetemi oktatói értekezlet az anyanyelvoktatásról* (kb. 52 400 szó): 113 db értelmezői pozíció – 0,2%

Az értelmezőtípusok megjelenési aránya

A 652 értelmezői előfordulás:

- 80%-a** (525db) **azonosító értelmező** (a *Pista*, a *barátom* típus),
10%-a (65 db) **értelmező határozó** (a *fent*, a *dombon* típus),
6%-a (38 db) **részleges értelmező** (a *gyerekek, köztük a lányok* típus),
3,5%-a (21 db) **minősítő értelmező** (a *csizmát, pirosat* típus),
0,5%-a (3 db) **tulajdonító értelmező** (a *könyvet, a fiúét* típus).

1. Az azonosító értelmező tehát a leggyakoribb a vizsgált beszélt nyelvi anyagban. 80%-os aránya az összes előforduláshoz képest azt igazolja, hogy a beszélt nyelvhasználat sem támogatja, hogy az értelmezőt (hátravetett) jelzőnek tartsuk, hiszen az azonosító értelmezői viszonyban fel sem merül a jelző hátravetésének az esete (vö. Balogh 2000: 453), azaz a hátravetett jelzőnek a fogalma, hiszen itt azonos szófajú, azonos disztribúciójú szavak, leggyakrabban főnevek lépnek egymással azonosító, értelmezői kapcsolatba. Az értelmezői helyzet esetükben egy sajátos pozíció, mondatrészszereljük pedig (a hasonló toldalékolás következtében) megítélésem szerint megegyezik az értelmezett szóéval (vö. *Pistát, a barátomat, Pistának, a barátomnak*). Az értelmezett és az értelmezője közötti azonosító viszony természetesen kettejük szoros kapcsolatát mutatja.

Főnévi azonosításban gyakori eset volt, amikor az azonosító értelmezős szerkezet egyik tagja tulajdonnév:

- (21) ...hát bizony elég gyakran előfordul az, hogy megvan ugyan a bérlet, és játszanak valami komolyabb *darabot* a színházban, mondjuk a *Bánk bánt*, hát arra ugyan, hát arra nem megy el... (Bnygy. 2. 49).
- (22) A *Tibi*, meg a *Géza*, két hosszabb hajú *osztálytársam*, megy az utca másik oldalán... (Bnygy. 2. 39).

Az azonosító főnévi értelmező a vizsgált szövegekben gyakran az **idegen eredetű értelmezett szó magyar megfelelőjét**, értelmezését adja meg:

- (23) Még egyszerűbben szólva gyakorlatilag kell előbb antropomorfizálni, megkezdeni a világ gyakorlati *antropomorfizációját*, saját képünkre való *alakítását*, mielőtt a művészi antropomorfizációról egyáltalán szó lehet (Esztfílea. 12).
- (24) Csak ez teremtheti meg azt a *distanciát, távolságot*..., ami nélkül nincs esztétikum... (Esztfílea. 12).
- (25) ...bárminemű műalkotást létrehozni: *konstrukció, újatalkotás* (Esztfílea. 14).
- (26) ...[ezt a kérdést] nem lehet kiiktatni egy o... olyan anyagból, ami nem az elkövetkezendő két-három évre kíván fejlesztési *konceptiót*, fejlesztési *elképzeléseket* nyújtani... (Bnygy. 1. 3).

Kötőszó is megjelent az azonosító szerkezet tagjai között, a következő példában a *vagy* ('vagyis' értelemben) jelöli a teljes azonosságot, vagyis kínálja fel az alternatívát:

- (27) A szomszéd községekbe még termelnek tormát, de nem olyan nagy mennyiségben, mint Újlétán. Fekete föld nem jó neki. Ezt a, trágyázás után a földet felszántják, ilyen mélyen szántó ekével, ezt általában *sztalinyeccel, vagy láncotalpas traktorral* szokták végezni régebben ásóval ásták föl... (Bnygy. 2. 19).

Máskor is megjelent a *vagy* kötőszó:

- (28) ...akkor voltam először külföldön... tudniillik a *VIT-re* mentem, *vagy fesztiválra*, vagy mindegy, hogy hogy mondom (Bnygy. 2. 22).

Fordítva is lehetséges a sorrend:

- (29) [A Perzsa Birodalomban]... a meghódított területeken folyamatosan kerületeket hoznak létre, amelyeknek élére *kormányzókat, satrapákat* állítanak (Besztan. 6a, 8).

A vizsgált szövegben az azonosító értelmező nagyobb aránya abból is ered, hogy gyakran az **utólagos minősítés vagy tulajdonítás is az értelmezett szó megismétlésével** jelent meg a minősítő melléknév vagy a birtokost jelölő főnév mellett. Például:

Minősítő (minőség- vagy mennyiség)jelzős szerkezet az értelmezői pozícióban:

- (30) ...hogyan legyen beteg ő... egy *apostol*, egy *választott apostol*... a betegséget azt nem betegségnek, hanem kísértésnek fordították (Biblea. 10).
- (31) ...nem tagadom itt sem az összefüggést a munkatevékenység és a használt munkaszerszámok és a *hangszerek*, az *első hangszerek* természeté között... (Esztfílea. 11).
- (32) A... ő... tanulók esetében *differenciálásra*, az *erőteljesebb differenciálásra* valóban... mm... csak harmadik és negyedik osztályban... mm... lehetne sort keríteni... (Bnygy 1. 3).
- (33) Közismert dolog, hogy ahány valamirevaló *vallást*, viszonylag *fejlettebb vallást* vagy *teremtésműst* csak ismerünk... a legtöbb ilyen mítoszban istenek, szellemek szóval teremtik a világot (Esztfílea. 7).
- (34) ...magyar nyelven is sok minden szól erről, akkor itt *oldalakat*, *száz oldalakat* olvashatnak a különféle elméletekről... (Biblea. 10).

Birtokos jelzős szerkezet az értelmezői pozícióban, a jelzett szó megismétlésével, így már ugyan-csak azonosító értelmezőről beszélünk:

- (35) ...a tiszti lakótelep is megnyomja a *számot*, a *lakosság számát* (Bnygy. 2. 18).

Névmás is került értelmezői szerepbe:

- (36) Ez egy nagyon klassz hely, azt hiszem, hogy itt Pesten tán a Margitszigetbe lehetne hasonlítani, bár ott csónakázó *tó*, meg *lóversenypálya*, *minden* van... (Bnygy. 2. 4).

Kérdés, hogy az úgynevezett témaismétlő vagy anaforikus névmás tartható-e értelmezőnek, Károly Sándor az értelmezőről szóló monográfiájában (1958: 31–2) annak tartja:

- (37) Hát a többi *utam*, az ezek után nem volt annyira érdekes... (Bnygy. 2. 7).
- (38) ...a torma akármilyen kis darabját eldobja az ember... mert akármilyen kis gyökérdarab, vagy magának annak a héjának a *darabja*, az is kikel, akárhová dobja el az ember (Bnygy. 2. 22).
- (39) Ötödik pontban írjad: az utolsó *állam*, amely a vas használatának következtében nyeri fölemelkedését, *ez* a Perzsa Birodalom (Besztan. 6a, 8).

A névmás **kap főnévi értelmezőt a következő példában**. Az értelmezett szó, a személyes névmás meg sem jelenik (az egyeztetés azonban egyértelműen utal rá), csak az értelmezője:

- (40) ... olyanok is vagyunk itt, *fiatalok*, mint én... (Bnygy. 2. 103).

2. Sajátos azonosító viszonynak (vö. Károly 1958: 45–6) minősítettem azt, amikor **igei állítmányok, illetve melléknévi jelzők** között fedeztem fel a szöveggörnyezetben az értelmező-magyarázó kapcsolatot.

Igei állítmányok:

- (41) ...amit úgy összehordogattak, az úgy elég volt néhány napig vagy néhány hétig, de tartósan berendezkedni erre a világra, úgy, hogy közben *ne tevékenykedjenek*, *ne dolgozzanak*, lehetetlen volt (Biblea. 2).

- (42) ...kikötnek egy szigeten, ahol meghívják őket ebédre, és ilyen lótuszvirágnak a nedvét itatják velük, és attól *megmámorosodnak*, **berúgnak**, és egyszerűen nem akarnak viszsza menni a hajóra (Besztan. 5a, 7).
- (43) A megoldás módja sok esetben, amikor, amikor a szóbeli, az élőszóbeli tanítás *nem segített*, **nem használt**, a levél, amelyet... egy-egy újonnan alapított gyülekezethez írnak... (Biblea. 4).
- (44) ...én azt hiszem, hogy... magát ez a kérdés... öö... kör *izgatja*, **érdeklő**... (Bnygy. I. 215).
- (45) Tehát... amikor a közösség megáll, együtt és kollektíven megáll egy eseménynél, hogy annak jelentőségét önmaga számára mintegy tudatosítsa, *bevésse*, **memorizálja** a jelentőségét ünnepi szertartással..., ezekről az eljárásokról... mai tudásunk szerint ki tudnánk mutatni a mágikus célzatot (Esztfílea. 9).

Itt is akad a korábbiakhoz hasonlóan ismétlés, mégpedig bővítménnyel megtoldva:

- (46) Szórakozásaik..., hogy a... *mulatoznak*, állandóan **mulatoznak** (Besztan. 5b, 1).

Melléknévi / melléknévi igenévi jelzők között is megjelent a szövegben sajátos azonosító viszony, ezekben a példákban a másodikként szereplő jelző értelmezi, pontosítja, magyarázza az első tag jelentését:

- (47) Ők fogják azt a *koordináló, összerendező* munkát folytatni, amit eddig itt a magyar nyelvészeti tanszékcsoport végzett (Bnygy. I. 76).
- (48) Tehát azzal, hogy a riporter azt mondta neki, hogy *nénikém*, ez... ezzel egy kicsit *lenéző, degradáló* magatartást... [tanúsított] (Besztan. 3b, 3).
- (49) Az az állapot, az a hangulat..., amely az Apokalipszisben, a Jelenések Könyvében tükröződik, nem lehetett tartós, tehát az az *egzaltált, messiásváró vagy világvége-váró* hangulat, amely a legkorábbi keresztény gyülekezeteket eltöltötte, nyilvánvalóan nem adhatott perspektívát hosszú távlatokig... (Biblea. 1).
- (50) ...azt mondtátok, hogy ne menjenek férjhez a lányaink, mert közel van a világvége, s azon az új világon... se férjhez nem mennek, se nem házasodnak, hanem egészen *más, különleges* életet élnek... (Biblea. 1).
- (51) A levelek... nem foglalják magukban az egész keresztény tanítást. Sem egyenként, sem összesen természetesen, hanem csak egy *meghatározott, konkrét*, vagy néhány konkrét problémát igyekeznek megoldani... (Biblea. 4).
- (52) Legnagyobb ismerőjének nevezem (a filozófust), mert *óriás, hatalmas* tényanyagot ő gyűjtött össze a téma vonatkozásában... (Esztfílea. 7).
- (53) Én arra hajlok, hogy olyan tevékenységek és olyan alkotások, amelyek nem férnek be egy ilyen *egyelvű*, kizárólag *mágiaelvű* magyarázatba, mindig is voltak (Esztfílea. 9).
- (54) A példabeszédeknek ez az agybénító elharapózása. Ez a *lutheránus, presbiteri* szökegés! (Besztan. 2b, 8).
- (55) ...Öröm volt tapasztalni, hogy... egyszercsak felbukkannak a *tehetséges*, az irodalmilag is *tehetséges* gyerekek (Bnygy. I. 170).

Összetett jelzők esetén:

- (56) ...azér [!] volt lehetséges *a munkáról, a tevékenységről való* lemondás, a közösből való nyö..., részesedés, mert olyan rövid idő van hátra, gondolták... (Biblea. 1).
- (57) ...az egzaltált, messiásváró vagy világvégeváró hangulat, amely a legkorábbi keresztény gyülekezeteket eltöltötte, nyilvánvalóan nem adhatott perspektívát hosszú távlatokig...

tokig, nem biztosíthatta a kereszténységnek a jövőjét, az csak bizonyos *ideiglenes*, tényleg néhány napra *való* berendezkedést tett lehetővé... (Biblea. 1).

3. A második leggyakoribb típus az értelmező határozó volt, részben ez is tekinthető **sajátos azonosításnak** (Károly Sándor is annak minősíti említett munkájában), hiszen itt sem feltétlenül csak főnevek között jön létre az értelmezős-azonosító kapcsolat, hanem gyakran határozószó vagy határozói névmás, esetleg melléknév is részt vesz a szerkezet megalkotásában. Részben ennek következtében az értelmező gyakran nem egyezik meg az értelmezettel az alakja, toldalékolása tekintetében.

Azonossági viszony van a szerkezettagok között:

- (58) ...a konzultáción nagyon meglepődtem, amikor a... z általános iskolában működő, hát *ott, Csongrád megyében* működő szaktanárok arról tájékoztattak, hogy... a nyelvtanítást az általános iskolában csak játék a nyelvvel, így semmiféle ismeretet nem ad (Bnygy. 1. 37).
- (59) Ha a játékot ő... *úgy* értelmezzük, egy bizonyos életkorban, olyan *tágan*, ahogyan Makarencó értelmezte... akkor a gyermeki élet egészét át kell hogy szője (Esztfílea. 3).

Más típust képvisel, amikor a **tagok nem állnak az azonosítás viszonyában** egymással (ez szoros kapcsolatot mutat a következő csoporttal, a részleges értelmező csoportjával). **Főnévi tagok** között jön létre a kapcsolat: határozóragos főnévi határozóhoz járul határozóraggal ellátott **főnévi szófajú értelmező határozó**:

- (60) Egy mindenki által ismert regény *részletére* hivatkozom, a *Száz év magányra*... (Esztfílea. 7).
Itt az azonosítás az értelmezett szó jelzője és az értelmező között áll fenn, ezek azonban még azonos mondatrészszerepet sem töltenek be: a mindenki által ismert regény a *Száz év magány*.
- (61) Hogy hol [szeretnék tanítani], hát nem... nem valahol a *Nyírségbe, tanyán* (Bnygy. 2. 22).

A ragos főnévhez járuló **értelmező határozó névutós főnév**:

- (62) Otthon esetleg eszik valamit, leül egy picit, elolvassa az újságot, pihen, aztán körülnéz, hogy mit lehetne *az udvarban, a ház körül* tenni, venni... (Bnygy. 2. 51).

Főnév és határozószó az alkotótagok: határozószóhoz (határozószói névmáshoz) járul határozóragos **főnévi értelmező határozó**:

- (63) Az *elején*... a második *versszakban* azok, kik bút-bajt nem szenvednek és vigadoznak (Besztan. 4a, 10).
- (64) Nem vagy benne biztos, hogy *mikor* kezdődik, milyen *napszakban*? (Besztan. 5b, 7).
- (65) Na, *tavasszal* voltunk, a tavaszi *szünetben* (Bnygy. 2. 37).

A következő példában zéróragos főnév tölti be az értelmező határozói szerepet:

- (66) ...*nemrégiben*, talán egy olyan 3–4 *hónapja* szerveztek egy kórust is... (Bnygy. 2. 92).

Határozószóhoz járul **névutós főnévi értelmező határozó**:

- (67) A *legutóbb, a ballagás alkalmával* a saját iskolámban... a... mérőterembe kellett mennem... mielőtt még megkezdődött volna a ballagás (Bnygy. 1. 142).
- (68) ...apu kelt *legelőször, fél hat körül*... (Bnygy. 2. 60).

Ragos főnévi határozóhoz járul **határozószói értelmező határozó**:

- (69) Szerdára terveztem a hazautazást, szerda *estére* (Bnygy. 2. 17).

Melléknév és határozószó: ragos melléknévi határozóhoz járul határozószói értelmező határozó:

- (70) Az ő állításuk szerint például náluk azt tanítják, hogy a magyarok, azok a bolgároktól erednek, és hát... ez ellen mi *nagyon* tiltakoztunk, *kézzel-lábbal*, de állítólagos történelmi tényeket hoztak fel (Bnygy. 2. 28).

4. A harmadik leggyakoribb csoport a részleges értelmező típusa volt, amelyben rész-egész viszony jelenik meg az értelmezős szerkezet tagjai között (az értelmező az értelmezettben megjelölt személyeknek, dolgoknak csak egy részét; esetlegesen egy kiemelt, megkülönböztetett típusát, csoportját jelöli meg), és itt sem jellemző az értelmező és az értelmezett teljes alaki azonossága. Ebben a csoportban is előfordul, hogy az értelmező szófaja nem egyezik meg az értelmezett szó szófajával, leggyakrabban főnév és határozószó lehet. Viszonylag gyakori a kötőszós előfordulás. (Leggyakoribb kötőszók: *főleg, illetőleg, illetve, különösen, köztük, legfőképpen, mint, tehát, például.*)

Kiemelő részleges értelmező:

- (71) Hát ők még járnak *ide-oda*, néha *színházba*... (Bnygy. 2. 52).
 (72) ...a Nemzeti Stúdióból jönnek néhányan *verset* mondani, *mai magyar költők verseit* elősorban... (Bnygy. 2. 15).

Példaadó részleges értelmező:

- (73) ...*máshonnan* is járnak be [!] *például* a mi *környékünk*ről... (Bnygy. 2. 93).

Az értelmezett szó jelentéstartalmának **csak egy részét** fejezi ki az értelmező:

- (74) *Idén* sajnos, *illetve nyáron* nem jutottam el külföldre... (Bnygy. 2. 22).

5. Minősítő értelmező nagyon ritkán fordult elő, akkor is gyakran úgy, hogy akár külön tagmondat is lehet:

- (75) ...Nasztaszja Filippovna világfelforgató erő, világfelforgató szociális *indulat, raszkolnyikovi*, ha úgy tetszik... (Doszt. 13).
 (76) ...Pál nagyon csúnya *ember volt*: görbe *lábú, alacsony, kopasz*... (Biblea. 10).
 (77) ...inkább néhány általános *dolgot*... öö... szeretnék... elmondani, *olyanokat*, amelyek összefüggnek majd egy-két kérdéssel... (Bnygy. 1. 10).
 (78) ...sokkal hosszabb *szoknyát* hordanak ott a nők, mint például a magyar lányok, *térdig-érőt*... (Bnygy. 2. 36).

A példákban a minősítést kifejező értelmező tulajdonképpen az egész jelzős szerkezetet „helyettesíti”, a jelzett szó elhagyásával „felszívja annak jelentését”, és megszűnik jelző lenni, átveszi annak toldalékát és funkcióját, aktuálisan főnévi értéket kap.

Két további példa, amelyekben a jelzős szerkezet bővítménye tulajdonképpen értelmezőként megismétlődik:

- (79) A hetedik-nyolcadik sorban pedig, az echós sorban a költőre *vonatkozó érzelmek*, a költőre *vonatkozók*... (Besztan. 4a, 12).

- (80) Nagy *veszélyt* jelentenek számára a kérők, olyan *nagyot*, olyan *nagyot*, hogy nem is fedi föl nagyon sokáig kilétét, hanem koldusruhában tartózkodik itt az országban (Besztan. 5a, 8).

6. A tulajdonító értelmező épphogy csak előfordult:

- (81) Dosztojevszkij behozott még egy *figurát*, ha már a prototípusokról van szó, *Krisztusét*, az emberi közösségért akár az önfeláldozást is... vállaló ember eszményét... (Doszt. 4).
 (82) ...ez a törekvés párhuzamos vagy ellentétes *törekvésekkel* szembesül, *Gányáéval*, *Rogozsinéval*, *Jepancsin...*, *Trockijéval*... (Doszt. 17).

7. A korábbi példák között is előfordult már, hogy néhányban – például (76), (77)-ben – távolabb kerültek egymástól az értelmezős szerkezet tagjai. Ugyan nem túl gyakori ez az eset, de álljon itt még egy-két hasonló példa az említett jelenségre az általam vizsgált szövegekből:

- (83) Természetesen találunk mást is, de *ez* a legjellemzőbb, a mellérendelő viszonyok közül, a magyarázó és a következtető *viszony* (Besztan. 3b, 8).
 (84) És *ez* átvezet egy olyan *problémakörhöz*, amit majd a végén... öö... akarok egy-két mondatban összefoglalni, a továbbképzés *kérdéséhez*... (Bnygy. 1. 9).
 (85) ...az előbb *az* esett ki a fejemből, biztosan észre lehetett venni, *az integráció*, ami köré itt a gondolatainkat csoportosítottuk... (Bnygy. 1. 227).

Többszörös, több tagon keresztül folyó kifejtése az értelmezett szónak:

- (86) ...egy *kísérletet* feltétlenül meg kell említenünk, a páli *kísérletet*, a Pál apostol nevéhez fűződő *kísérletet*, a páli *mozgalmat*... (Biblea. 3).

A mondatrészek szerinti megoszlás

A szövegvizsgálat alapján úgy tapasztaltam, hogy (bár ez eltér a hagyományos értelmezőfelfogástól) minden mondatrészhez járulhat értelmezői pozíció. A legtöbb értelmező a határozói mondatrészhez kapcsolódott, ezt követi az alanyhoz és a tárgyhoz kapcsolódó értelmezők száma. Jóval kevesebb esetben fordult elő értelmező-magyarázó jellegű mondatrész minősítő jelző, állítmány, valamint a birtokos jelző mellett. Csak néhány esetben jelent meg értelmező tagolatlan mondatlem után. Az alábbiakban láthatók a pontos számok és arányok:

Határozóhoz járuló értelmezői pozíció:	249 db (38%)
Alanyhoz járuló értelmezői pozíció:	151 db (23%)
Tárgyhoz járuló értelmezői pozíció:	138 db (21%)
Minősítő jelzőhöz járuló értelmezői pozíció:	42 db (7%)
Állítmányhoz járuló értelmezői pozíció:	39 db (6%)
Birtokos jelzőhöz járuló értelmezői pozíció:	26 db (4%)
Tagolatlan mondatlemhez járuló értelmezői pozíció:	7db (1%)

A beszélgetésekben gyakran tagolatlan mondatokkal van dolgunk, ilyenkor nem derül ki, hogy milyen mondatrészi szerepet képvisel az értelmezett szó, s így az értelmező sem.

Például:

- (87) Mi is az a konnotáció?
 – Az, hogy másodlagos...
 – Egy másodlagos *jelentés*, egy *jelentéstöbblet* (Besztan. 2b, 9).
- (88) A választás hova tesz bennünket?
 – A bakra.
 – Bakra. Gondolod, ez a *bakra* mit jelent? ...
 – Vezető.
 – Vezető pozíció, a gyepelő mégiscsak a mi kezünkben van.
 – Az irányítás.
 – A vezető *szerep*, az *irányítás* (Besztan. 2b, 9).

Az egyeztetés kérdése

A grammatikatanckönyvek az értelmezős szerkezet esetében szinte **kötelezőnek tekintik a teljes szám és esetbeli egyezést** az értelmezett szó és értelmezője között, ezt a jelenséget szám- és esetbeli egyeztetésnek tartják (Keszler 2000: 355). **A beszélt nyelvben** ennek ellenére **nem mindig** jelenik meg, **látható ez az egyeztetés, egyezés**.

1. Nincs teljes egyezés számban:

- (89) Most a fölvetődött problémák tehát, közül..., amelyek közül *néhányat*, *a legfontosabakat*, csak így éppen utalásszerűen említettem... (Biblea. 2–3).
- (90) ...ha azt mondom, hogy a következő egység témája *a költő és az ember, az emberek* mindent egybevéve, akkor hány versszakot sorolnál ide? (Besztan. 4a, 10).
- (91) Azért egy *kicsit* emelj ki belőle, *részleteket*. Jó? (Besztan. 4a, 10).
- (92) Tudniillik, a modern grammatikákban a szófajokra igen nagy súly esik, s a szófajok bővíthetőségét ugye vizsgálják, mégpedig a szófajoknak a szabad bővítményeit és a *kötött bővítményeit*, ugye, a *vonzatát* (Bnygy. 1. 23).

Hasonló jelentésű melléknévi állítmányok kerülhetnek értelmezői, magyarázó szerepbe, de néha a beszélt nyelvben nem egyeztetődnek a segédigével:

- (93) ...inkább azt kellett volna bemutatni, hogy milyen *nagyszerű, grandiózus voltak* testileg is [Jézus és Pál apostol], mert ép testben lehet csak ép és magasrendű lélek (Biblea. 11).

2. Nincs teljes egyeztetés esetben:

- (94) ...ez... cáfolat arra, hogy biológiai *módon*, biológiai *eredettel* bármit is megoldhatnánk a művészet keletkezését illetően (Esztfílea. 15).
- (95) [Csokonai]... nagyon... művelt volt, őt *nyelven* beszélt: *franciául, latinul, olaszul, németül, görögül* (Besztan. 4a, 1).
- (96) Vannak *Ausztriába* is ismerőseink, *Bécsben*... (Bnygy. 2. 13).
- (97) – ...mitől félnek? Ildikó!
 – Forradalomtól.
 – Forradalomtól, tehát attól a város, a képviselőház, attól a város, attól az ország. Fény kell, igen, de nem csóva. Tehát itt mérsékelni szeretné Tisza Kálmán *Podmanitzkyt*, a vele szemben *állók* (Besztan. 2b, 8).

Birtokos jelzők értelmezős kapcsolatában manapság gyakori, hogy nem azonos módon, nominativusi és dativusi esetben állnak a szerkezet tagjai, mivel mindkét eset képes a birtokosjelző kifejezésére, hiszen a birtokos szerkezetben csak a jelzett szón kötelező a birtokos személyjel, a jelző azonban dativusraggal és anélkül is kifejezhető. Tallózó gyűjtésem során szép számmal akadtam ilyen példákra:

- (98) Mindjárt következik *Orbán Viktor*, a Fidesz *elnökének* beszéde (Lánchíd Rádió, 2007. dec. 8. 11.50).
- (99) Házkutatást tartottak *Horváth József*, volt titkosszolgálati *főnöknek* a lakásán (Echo Tv, 2008. szept. 12. 18 óra).

Ez a szerkesztésmód mellérendelő szintagmában is előfordul:

- (100) *Nagy Imre és társainak* kivégzése... (elhangozott Sólyom László beszédében, 2008. jún. 16. 6.55 óra, Lánchíd Rádió)

A következő példában kötőszó is megjelenik:

- (101) Miután a dezoxiribonukleinsav, amely a kromoszómának szerves vegyülete, megszabja a *meszendizser-RNS*, tehát a *hírvívő-RNS-nek* a sorrendjét... (Bnygy. 2. 37).

Az is előfordult, hogy csak az értelmező mutatja meg a mondatrészszeretet, mert csak neki van viszonyragja:

- (102) – És ha megnézed a versnek az ötödik, hatodik sorát: *Itt a halvány holdnak fényén | jajgat és sír elpusztult reményén...*, melyik stílusirányzathoz kapcsolható?
– Szentimentalizmus.
– *Szentimentalizmus, az érzékenységhöz* (Besztan. 4a, 10).

3. Névutós szerkezetnél nem beszélhetünk főnévi esetről, hiszen a névutós főnév nem tartozik a főnévi esetalakok közé. Itt sincs szó esetbeli egyeztetésről. **Az azonos névutó** az értelmező mellett is megjelenik, mint ahogyan az értelmezett tag mellett is jelöli a határozói mondatrészszeretet:

- (103) ...katolikus leveleknek... azért hívják a többi..., mert egyetemesen... azaz zömmel *mindenki számára*, az egyetemes *kereszténység számára* íródtak (Biblea. 4).

De az ellenkezőjére is volt példa, amikor a közös névutó csak egyszer, mégpedig az értelmező után jelenik meg:

- (104) Való igaz, hogy a zsidók... nem nézték jó szemmel..., hogy szekták működjenek... még olyan hatalomra is szert tettek egy bizonyos időbe, hogy megkötözhatték, elfoghatták... és a *Színhedrion*, a *főtanács elé* idézhették a keresztényeket (Biblea. 8).
- (105) Tehát gyakorlásra... sem nagyon... jut idejük, nemhogy olyan kérdések tisztázására, ami a praktikus pillanatnyi *cél*, az érettségi vagy a fölvételi dolgozat *megírása szempontjából* másodlagosnak tűnik... (Bnygy. 1. 7).
- (106) A két *hadvezér*, *Akhilleusz és Agamemnon között* ellentét lesz, mivel Akhilleusztól elveszik a háborúban szerzett zsákmányt, egy lányt... (Besztan. 5a, 2).

A *valamik között* névutós szerkezet ragtalan főneveinél is megjelenhet az értelmezés viszonya:

- (107) És a fejlődésnek mai fokán pedig, amikor már van katartikus művészet, nemcsak minőségi és lényegi különbség van az eksztatikus *hatás*, az *extázis* és a katarzis között (Esztfílea. 10).

4. Az értelmező határozós szerkezetben az a gyakori, hogy a tagok nem egyeznek a toldalékolás, sőt sokszor a szófaj tekintetében sem, ez azonban **nemcsak a beszélt nyelvre** jellemző (Balogh 2000: 453).

- (108) Ha a játékot ő... úgy értelmezzük, egy bizonyos életkorban, olyan *tágan*, ahogyan Makarencó értelmezte... akkor a gyermeki élet egészét át kell hogy szője (Esztfílea. 3).
- (109) ...a konzultáción nagyon meglepődtem, amikor a... z általános iskolában működő, hát *ott*, *Csongrád megyében* működő szaktanárok arról tájékoztattak, hogy... a nyelvtanítás az általános iskolában csak játék a nyelvvel, így semmiféle ismeretet nem ad (Bnygy. 1. 37).

Mellérendelő kötőszós előfordulás

A beszélt nyelvi értelmezőnél, azonosításnál nem ritka a mellérendelő kötőszós előfordulás. Gyakori kötőszók: *azaz, illetve, mármint, pontosabban, tehát, tudniillik*. Példák kötőszós előfordulásokra:

- (110) ...az úgynevezett *középső*, *tehát* később *keletkezett* páli levelek körül már kételyek merülnek föl sokakban... (Biblea. 4).
- (111) Hát, hogy valami baja volt Pál apostolnak, az biztos, mindjárt rá fogunk térni, hogy *betegség* gyötörte őt egész életében, *még hozzá* valami fájdalmas *betegség*... (Biblea. 10).
- (112) ...egy apró... öö... *kiegészítést* akarok tenni, *tudniillik azt*, hogy A világnézeti nevelés című tantervi fejezet az már nem érvényes... (Bnygy. 1. 4).
- (113) Megnyugtató... az az *áttekintés*, amellyel az első vitaanyag indít, *tudniillik* az iskolatípusok *áttekintése*... (Bnygy. 1. 2).
- (114) Ugye ezek a *dolgok*, *tehát az aspektualitás, modalitás* és így tovább, hát ezek nagyon nehéz dolgok, kérem szépen... (Bnygy. 1. 26).
- (115) ...[a falu] nagyon kevés *munkaerőnek*, *illetve munkásnak* tud biztosítani munkát... (Bnygy. 2. 116).

A mint-tel kapcsolt értelmezős szerkezet

Megjelenik a szövegben a mondat alanyához, tárgyához, illetve határozójához a *mint*-tel kapcsolt – ugyancsak a mondatrészszerepnek megfelelő – esetragos főnév.

- (116) ...az *asszony*, *mint* az utódokról gondoskodó *lény* volt társadalmilag a legjelentősebb... (Esztfílea. 9).
- (117) Pál apostol buzgó és fanatikus farizeussá nevelődött... Nyilván a *keresztényeket*, *mint* egy gyűlöletes zsidó *szektát* fogta föl, akik nem értik a törvényt... (Biblea. 7).
- (118) ...[a Dosztojevskij-mű] egy olyan kort jelez, amely... már magát a *regényt mint műfajt* meg fogja szüntetni... (Doszt. 6).
- (119) Fogadjuk el a jelen *tantervet mint alapéptípményt*... (Bnygy. 1. 71).

- (120) ...tantestületi beszélgetéseken *rajtam* kérték számon a negyedik osztályos tankönyv bizonyos... öö... mm... problémáit, *mint bírálón*. (Bnygy. 1. 228).
- (121) ...ezeknek az alacsonyabb osztályú kluboknak szükségük *volt rám*, mint leütő *játékosra*... (Bnygy. 2. 129).
- (122) ...én a feladatomat abban látom, hogy... valamilyen egységesebb... koncepciót... ezeknek a megjegyzéseknek a jegyében előterjesszük(!). Természetesen a *témabizottság*... öö... *nak mint hát gazdának* a... öö... szempontjából (Bnygy. 1. 74).

Ezeknek a szerkezeteknek és bennük a *mint*-nek a megítélése nem teljesen egyértelmű és egységes. A Magyar grammatika című egyetemi tankönyvben alanyesetben álló főnév előtt a *mint* úgynevezett „határozóvá tevő viszonzyszónak” minősül, amely az essivusi állapothatározó kifejezőeszközei között szerepel: „*mint vendég* laktam nála” = „*vendégként* laktam nála” (Keszler 2000: 436).

Viszonyragos főnév előtti használatról azonban már nem szól az említett határozói fejezet. Vagyis eszerint az „engem *mint vendéget* hívtak meg” példa már nem tartozik az előbbi megítélési körbe, pedig ez utóbbi is átalakítható a korábbiaknak megfelelően: „engem *vendégként* hívtak meg”.

Az *én mint vendég*, illetve az *engem mint vendéget* között azonban nemcsak az átalakíthatóság szempontjából, de szerkezetileg sincs sok különbség. Csupán annyi az eltérés köztük, hogy amíg az *én* alanya az adott mondatnak (erre utal az állítmány egyeztetése is), és így a *vendég* is alanyesetbe kerül, hiszen hasonló funkciót tölt be (*én laktam nála*, a *vendég lakott nála*); addig az *engem* tárgy, és ennek megfelelően a *vendéget* is tárgyragos, és főnévi tárgyként tárgyesetben áll (*engem hívtak meg*, *egy vendéget hívtak meg*).

Mindkét példában az *én* (*engem*) és a *vendég* (*vendéget*) között azonosító viszony van (*én vagyok a vendég*), ugyanúgy, ahogyan az azonosító értelmezős szerkezetben.

Az említett *mint*-es szerkezetek *mint* kötőszóval kapcsolt azonosító értelmezők, s mivel főnevek, főnévi névmások az alkotó tagjaik, valamennyien átalakíthatók alany-állítmányi szerkezetté, s egy kivételével elhagyható belőlük a kötőszó.

A *mint* kötőszó ezekben a szerkezetekben bizonyos mértékben megőrzi az eredeti, a hasonlító mellékmondatban viselt szerepét, a hasonlító jelentésre, a hasonlító jelentésmozzanatra való utalást. S mivel ez a jelentéstartalom elsősorban az állapot- és a módhatározói alárendelésben alakult ki, ennek következtében ez a szerkesztés az állapot- és a módviszony jelölését is megvalósíthatja.

Hiszen az *asszony utódokról gondoskodó lényként* volt társadalmilag a legjelentősebb, a *regényt műfajként* szünteti meg a Dosztojevszkij-mű kora; a *tantervet alapéptímként* fogadják el; a tantestületi beszélgetésen a tankönyv problémáit *az adott személyen bírálóként* kérték számon; sőt: *Pál apostol a keresztényeket szektaként fogta föl*. Ez utóbbiban azonban a *felfog* igének a *hogyan*, *miként* határozó a kötelező vonzata, s ezért ebben nem hagyható el a *mint* kötőszó: *?Pál apostol a keresztényeket, a gyűlöletes szektát fogta fel...* Vagyis ez utóbbi szerkezetnél befolyásolja a szerkezet átalakíthatóságát a vonzatosság.

Összegzés

Tanulásképpen elmondható, hogy a vizsgált korpusz alapján az értelmező ritkán jelenik meg a beszélt nyelvben, s akkor sem pontosan úgy, ahogyan azt a tankönyvek sugallják. A minősítő és a tulajdonító értelmező alig fordul elő, náluk sokkal gyakoribb az azonosító értelmező használata. Mivel ez az értelmező nem hátravetett jelző, jobban megfelelne a valóságnak az értelmező mondatrészi szerepének ártértékelése, s csupán egyfajta lehetséges mondatrészi pozícióként való megítélése. Ezt támasztja alá többek között az értelmező határozó típusa is (amelyet a szakirodalom is egyértelműen határozónak tart), továbbá az igei állítmányok, valamint a jelzők közötti sajátos azonosító viszony megjelenése a beszélt nyelvi környezetben. Ha pedig ezeket a nem tipikusan értelmezőként számon

tartott sajátos azonosításokat figyelmen kívül hagyjuk, akkor a számok még ritkább előfordulásról tesznek tanúbizonyságot, ez esetben ugyanis még kisebb, már csak 0,3%-os előfordulásról beszélhetünk a vizsgált anyagban.

A beszélt nyelvi adatok alapján felvetődik, hogy nem túl szerencsés élesen elválasztani egymástól az értelmezős szerkezeteket és a mellérendelő kötőszós azonosítást, hiszen a kötőszós előfordulás nem idegen az értelmezők beszélt nyelvi megjelenésétől. A lehetséges kötőszók közé továbbá érdemes fölvenni a *mint* kötőszót, s ennek megfelelően az értelmezőtípusok közé a *mint*-es értelmező típusát.

SZAKIRODALOM

- Balogh Judit 2000. A jelző és az értelmező. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 444–59.
- Balogh Judit 2003. Az értelmezős szintagmáról. *Magyar Nyelv* XCIX: 293–300.
- Balogh Judit 2003. Az értelmezős szerkezetek helye a szintagmák között. *Magyar Nyelvőr* 127: 456–71.
- Balogh Judit 2004. Az értelmezős szerkezetek helye a szintagmák között II. *Magyar Nyelvőr* 128: 68–83.
- Boronkai Dóra 2008. Konverzációelemzés és anyanyelvtanítás I. *Anyanyelv-pedagógia* 2.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *Nyelvtudományi Értekezések* 16. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 164–202.
- Keszler Borbála 2000. A szintagmák. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 355.
- Keszler Borbála 2000. A határozók. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 423–43.

Balogh Judit
ELTE BTK

SUMMARY

Balogh, Judit

Appositions in spoken language

The paper deals with actual occurrences of appositions and appositional constructions on the basis of a spoken corpus. Its most important result is that appositions tend to occur infrequently in speech and even when they do, their behaviour is not quite what the textbooks suggest. Appositions of qualification and of attribution hardly ever occur; the use of appositions of identification is a lot more widespread. Since appositions of this kind are not transposed attributes in any sense, the author claims that it would be advisable to redefine the syntactic role of appositions as a kind of structural position. This is supported, among other considerations, by the existence of adverbial appositions, as well as by a peculiar relationship of identification between verbal predicates or between attributes in spoken language contexts. On the basis of spontaneous speech data, the author claims that appositional constructions should not be rigidly differentiated from identification with the help of coordinating conjunctions, given that cooccurrence with a conjunction is not alien from appositions appearing in spontaneous utterances. The author would furthermore add the word *mint* 'as' to the range of conjunctions potentially involved and introduce 'apposition with *mint*' as an additional type of appositions.

Hozzászólás a különírás és egybeírás kérdéséhez*

A magyar nyelv művelt, de nem nyelvész anyanyelvi használói az egybeírás és különírás szabályainak való megfelelésen rendszerint olyan (félíg-meddig tudatosított) előírások követését értik, amelyek arra vonatkoznak, hogy hány szótagig lehet egybeírni két vagy több szót. kell-e ilyenkor – s ha igen, mikor és hová – kötőjelet tenni. Mindeközben az egybeírásra vonatkozó helyesírási hibák döntő többsége (merem állítani, hogy legalább a háromnegyedük) egyáltalán nem ezeknek a szabályoknak a nem ismeretéből vagy téves alkalmazásából adódik. Elegendő, mondjuk, a budapesti Nagykörút egy kiválasztott szakaszán akár csak az egyik oldali kirakatok cégereit és az egyéb kifüggesztett hirdetéseket végignézni, hogy tucatjával találkozunk ehhez hasonló feliratokkal: *táska javítás, fürdőszoba felszerelés, számítógép alkatrészek, zöldség árusítás, vacsora előrendelés, bérlet értékesítés, matematika tanítás* stb. stb. Ezeket a hibákat a kiírások szerzői nem azért követik el, mert nem tudják, hogy hogyan kell egybeírni a szavakat, hanem mert az egybeírás kérdése valójában fel sem merül bennük.

Tetszik, nem tetszik, tudomásul kell vennünk, hogy a magyar beszélők jó része számára nincsen elvi különbség a *fiatal tanár* és a *kémia tanár* típusú kifejezések között. Számukra mindkettő a *milyen tanár?* kérdésre válaszol. S még mielőtt ezen nyelvészként berzenkedni kezdünk, ismerjük fel, hogy az illetén egybemosásban igenis van logika, méghozzá nyelvészetiileg is megfogalmazható. Egyszerűen arról van szó, hogy a köznapi beszélő – anélkül persze, hogy tudatában lenne – nem szótani, hanem mondattani kategóriákban gondolkodik; vagyis azt tartja lényegesnek, ami a *fiatal tanár* és a *kémia tanár* típusú kifejezésekben közös, nevezetesen hogy ezek egyaránt jelzős szerkezetek. Mint-hogy a jelzős szerkezetek prototípusa a melléknév + főnév szerkezet, minden jelzős kifejezést úgy írunk le, ahogyan azokat szokás, azaz a jelzőt különírt szóként. Hogy ez egyébként működőképes helyesírási alapelv lehetne, azt bizonyítja például az angol, ahol az ilyen kifejezéseket következetesen külön is írják.

Nem mondom, hogy a jelenlegi helyesírási szabályzat tüzetes tanulmányozásával a fenti hibák nagy részét ne lehetne felismerni (sporadikusan és részletkérdésekre tagolva itt-ott talán fellelhetők az ide vonatkozó példák), de a magyar nyelvhasználók többsége nyilvánvalóan sohasem lesz hajlandó tüzetesen tanulmányozni a helyesírási szabályzatot. Minden attól függ, tudunk-e olyan világos vezérelvet megfogalmazni, amely akár egy általános iskolai oktatásban is eljuthat a tanulók tudatáig. Ha ragaszkodunk hozzá – én ezt tenném –, hogy a magyar helyesírás a fenti típusú kifejezések egybeírását követelje, akkor a külön- és egybeírásra vonatkozó szabályozást mindenekelőtt ennek az alapelvnek a kimondásával kellene kezdeni: **ha egy jelzős szerkezet jelzői tagja alanyesetben áll főnév, akkor azt – az egybeírásra egyébként vonatkozó szabályok szerint – egybe kell írni a jelzett szóval.** Ez ilyen egyszerű. (Ugyanezt egy köznapi nyelvhasználónak például így magyaráznám: ha olyasmit mondok, hogy valamilyen valami, és az a szó, amelyik arra válaszol, hogy milyen, önmagában egyébként maga is azt jelentené, hogy valami, akkor a két szót egybe kell írni.) A csekély számú kivételt (or-

* Elhangzott a Magyar Nyelvi Bizottság nyilvános ülésén 2008. június 4-én.

vos ismerősöm típus és hasonló) utána külön fel lehetne sorolni. Meggyőződésem, hogy egy ilyen szabályozás nemcsak elvileg tenné tisztába a kérdést, hanem közérthetősége, könnyű megtanulhatósága révén töredékére csökkentené az ezzel kapcsolatban elkövetett helyesírási hibák számát. S akkor például már egy általános iskolás számára sem lenne felfoghatatlan: egy *angol tanár* nem feltétlenül *angoltanár*.

Havas Ferenc
ELTE BTK

Hozzászólás Dobsonyi Sándor A tulajdonnevek helyesírásának néhány kérdése a szabályzattervezet tükrében című cikkéhez

Épületek, épületegyüttesek neve

1. Dobsonyi Sándor észrevétele (A tulajdonnevek helyesírásának néhány kérdése..., *Nyr.* 2008: 417) a mostanában egyre gyakrabban előforduló lakóparkokat és hasonlókat jelölő nevek írásmódjának szabályozását hiányolja. Azt javasolja, hogy a példaként megadott 18 névre adjunk iránymutatást. Azt is javasolja, hogy ezt a névtípust a **185.** szabály tárgyalja. (Itt és a továbbiakban a 12. kiadás tervezete esetében a 09.01.07. keltezésű előterjesztés szabályszámaira hivatkozom).

2. Dobsonyi Sándor téved, amikor az ilyen neveket a közterületek közé sorolja, bár kétségtelen, hogy az interneten talált nevek leggyakoribb írásmódja a különírás. A hivatalos meghatározás szerint a közterület „...közhasználatra szolgál minden olyan állami vagy önkormányzati tulajdonban álló földterület, amelyet a rendeltetésének megfelelően bárki használhat, és az ingatlan-nyilvántartás ekként tart nyilván ... rendeltetése különösen: a közlekedés biztosítása (utak, terek), a pihenő- és emlékhelyek kialakítása (parkok, köztéri szobrok stb.), a közművek elhelyezése.” (1997. évi LXXVII. törvény, 2. § 13.) – Az általa felsorolt példák írásmódja többségében nem követi sem az AkH.-t, sem a részletesebb szabályozást (FNHír. = Fábián–Földi–Hönyi: A földrajzi nevek helyesírása. 2008). A 12. kiadás tervezete például a 11. kiadással egyezően tartalmazza a **178.** c) pontban az egybeírt *Dénesmajor*, *Csehipusztá*, *Rétitanya*, a **170.** pontban kötőjeles kapcsolással a *Bessenyikúria*, *Nádasdy-kastély* példákat, a **179.** a) pontban a *József Attila-lakótelep*, *Biczó István-kert* helységgrésznévi, de a lakóparkok között is előforduló nevekkal azonos szerkezetű példákat. Nincs viszont olyan példa egyikben sem, amely épületek, épületegyüttesek különírását ajánlaná. Az ilyen nevek különírását az FNHír. 3.28. pontja szabályozza: *Cseszneki vár*, *Csonka torony*, *Érseki kastély*, *Telekesi kápolna* stb.

3. Bármilyen iránymutatást kíván nyújtani a szabályzat, figyelembe kell vennie, hogy a jelenlegi szabályozás szerint a cikkben felsorolt nevek írásmódja – más-más csoportba tartozás folytán (zárójelben az alapul vett szabályok) – egyaránt lehet

- a) az egybeírás: *Angyalkert*, *Békeliiget*, *Lászlóliget*, *Mandarinkert* (**178.** c), FNHír. 3.6.);
- b) a kötőjeles kapcsolás: *Balázs-házak*, *Castrum-ház*, *Csillagkert-teraszház*, *Éden-villapark*, *Erdőalja-lakókert*, *Narancsliiget-lakónegyed*, *Rózsa-udvar*, *Sasadliget-lakópark*, *Sissy-lakópark*, *Terra Zebra-parkváros*, *Velezda-park* (**170.**, **179.** a), FNHír. 3.9.);
- c) a különírás: *Királylakai villakert* (FNHír. 3.28.);

- d) és minden tag különírt, nagy kezdőbetűs az írásmódja az egészükben vagy csak utótagjukban idegen szót tartalmazó neveknek (a példák másik gyűjtésből): *Garden Ville*, *Passarét Residence*, *Sasad Resort* (FNHír. 3.26.).

4. Az AkH. földrajzi neveket tárgyaló részének szerkezete (egybeírás – kötőjeles kapcsolás – különírás) nem alkalmas arra, hogy olyan névtípusok írásmódjára adjon tömör, egyszerű megfogalmazásban iránymutatást, amelyekben nem csupán együtt van jelen az egybeírás, a különírás és a kötőjeles kapcsolás, hanem még intézménynevek és idegen szavakból (is) álló nevek is vannak közöttük. Az FNHír. a részletes szabályozás során éppen ezért iktatott be egy külön 4.63. pontot *A településnévi írásmódok áttekintése* címmel. Ugyancsak ez a részletes szabályozás vezette be a *földrajzi megjelölés* fogalmát annak érdekében, hogy átjárást biztosítson egyrészt a földrajzi nevek, s másrészt az intézménynevek és egyszerű megjelölések között.

5. A felsorolt körülmények folytán csak arra látok lehetőséget, hogy a négyféle írásmódra néhány példa kerüljön be a szabályzat megfelelő pontjába, tehát:

170. és 179.: Hasonlóképpen: *Castrum-ház*, *Erdőalja-lakókert*, *Sissy-lakópark*

178. c): *Angyalkert*, *Lászlóliget*

185.: Hasonlóképpen: *Királylaki villakert*

Az előbbi 3. d) pontban felsorolt példák említése az AkH.-ban szükségtelen.

6. A szabályzat használatának megkönnyítése érdekében javaslom, hogy a szabályzat

- a) szótára tartalmazzon minden példaként előforduló földrajzi nevet a szabálypontra való utalással mind a név szokásos, mind az előrevetett utótag betűrendjében;
- b) tárgymutatója a szabálypontra való utalással tartalmazza a földrajzi nevek fontosabb típusait a szabálypontra való utalással, például *országnev*, *államnev*, *utcanév*, *az épület*, *épületegyüttes* stb. címszavakat.

Földi Ervin

Érdekes növénynevek IV.

A *szarvas*- előtagú összetételek növénynevek esetében nem feltétlenül az állatnevet foglalják magukba, hanem a latin *corniculatus*, *-a*, *-um* (< lat. *cornu* 'szarv') jelentésének megfelelő, 'szarvval ellátott' értelmű előtagok. Néhány elnevezésnél ez nyilvánvaló is, a szarvszerűen elágazó szárra, gyökére stb. való világos utalással. Más nyelvekben is számos ilyen növénynevű van, például román *cornu* 'Carastium arvense', *cornuță*, *cornuți* 'Xanthium spinosum, strumarium' (DRM. 283).

szarvasbodza J. *Sambucus racemosa* (MNöv. 176). A fűtös bodza társneve. A hivatalos latin elnevezésben a *Sambucus* nemzetségnév régi római növénynevű, a *racemosa* fajnév pedig 'szőlős' jelentésű. Ez a bodza boggyóira utal. Régi *bodza* növénynevünk (1337: 'Vnum Rubum Sambucy uulgo *Bozyabukur* nominatum' [OkISz.], 1470 k.: *bozafa* (CasGl. 77), 1578: *bódza* [Herbarium]) szláv eredetű.

szarvasfű J. *Dictamnus albus* (MNöv. 54). R. 1577 k.: *sfarwas eltető fw* (Ars Medica 639), 1590: *szaruas eltető fű* 'Elaphoboscon' (SzikszF. 15), *szaruas fű* 'Fraxinula' (uo. 16), 16–17. sz.: *zarvas fű* 'Dictamnus album, Fraxinella, Paeonia mascula' (Erlanger Herb. 43), 1604: *szarvas eltető fű* 'Elaphoboscon' (MA.), 1708: ua. (MA.), 1762: ua. (PP.), 1792: *szarvas fű* (Gáti 16), 1832: ua. 'Fraxinella' (Kreszn. 2: 204), 1843: *szarvasfű* 'ua.' és *szarvaséltetőfű* 'Elaphoboscon' (Bugát 394), 1845: *szarvasfű* 'Athamanta cervaria' (Műsz. 407), 1870: ua. 'Dictamnus albus' (CzF. 5: 1082), 1897: *szarvas fű* 'ua.' (Pallas 15: 434), 1911: *szarvasfű* 'ua.' (Nsz. 291).

Beythe István úgy magyarázza az elnevezést, hogy „az nillal állaltított szarvas ezerjófűvel szokta magát orvosolni” (NomPann.). (A *Dictamnus albus* az erősfű, nagy ezerjófű.) Német *Gemeine Hirschwurz* (Műsz. 407) neve szintén arra utal, hogy a szarvasok szeretik ezt a fűvet. Akárcsak a lengyelben meglévő név; vö. R. *jelenj korzen* 'ua.' (Erlanger Herb. 43). L. a *szarvasgyökér* szócikkét.

szarvasgomba J. 1. *Tuber eactivum* (Tarisznayás 43); 2. korallgomba (MNöv. 176). R. 1577 k.: *szaruas gomba* (Ars Medica), 1588: *szarvas gomba* (TermTudKözl. 1894: 436 és OkISz.), 16. sz. *zarvas gomba* 'Cerui boletus' (NyTudÉrt. 80: 44), *zarwas ghomb* 'ua.' (Ért. 76), 1601: *szarwas gomba* 'Clavaria flava' (FungPann. 274), 1664: *szarvas gomba* (Posoni kert 216), 1683: ua. 'Fungus cervi' (Nyr. 40: 113), 1731: ua. (OkISz.), 1762: ua. (PP. 989), 1780: ua. 'Lycoperdon cervinum, Hirschschwamm' (Phytologicon 84), 1783: ua. (NclB. 432), 1792: ua. (Gáti 17), 1799: ua. (Fábián 64), 1805–10: ua. (Márton 47), 1832: ua. (Kreszn. 2: 204), 1835: ua. (Kassai 4: 374), 1842: ua. (Peregriny E.: TermTört. 73), 1870: ua. (CzF. 5: 1081), 1894: ua. 'Tuber cibarium' (Pallas 8: 96), 1897: ua. 'ré-szint a szarvas szarvához hasonló elágazás, részint a német elnevezés nyomán több gomba neve' (Pallas 15: 434), 1911: ua. 'Tuber micheli; Clavaria flava' (Nsz. 291), 1965: ua. és *lyukasszarvasgomba* 'Genea' (MNöv. 121). A magyar etnotaxonómiában számos vidékről adatolt a név, így OrmSz. 499: *szarvasgomba* 'gombafaj' | Ethn. 87: 228: *szarvasgomba* (Kárpátalja, Dercen) | NéprÉrt. 35: 72: ua. (Göcsej, Zalabaksa) | uo. 39: 234: ua. (Regéc, Mogyoróska, Baskó, Komlóska, Háromhuta) | BotKözl. 41: 114: ua. (Mátra, Szekszárd) 'Ramaria flava' | TermTudKözl. 31: 146: ua. (Szekszárd) | NéprÉrt. 33: 237: *szarvas gomba* (Cserszegtomaj) 'ehető gomba'.

Ezzel az állatnévvel azért nevezték el a gombafajtát, mert az erdei vadak (szarvasok, őzek) finom szaglásukkal megérik a földben rejtőző gomba szagát, és azt kiássák onnan. Mivel rendkívül drága gombáról van szó, használják a házi sertéseket és a kutyákat is ilyen kutató célra. Megszimatolják, és készséggel kitúrják a földből az értékes gombákat, amelyeket az élelmes gyűjtő nyomban el is vesz tőlük. A magyar gombanévvel onomaszológiaiailag összevethető elnevezések számos nyelvben kimutathatók; vö. középkori latin *cerviboletus* és *boletus cervi* (NytudÉrt. 80: 45), német *Hirschbrunst*, *Hirschling*, *Hirschschwamm*, *Hirschtrüffel* (uo.), francia *potiron de cerf* (NclB. 432). Orosz megfelelője a *szarvas* állatnévvel az *olenij trjufel* 'Elaphomyces cervinus' (MO. 650). További szláv nyelvekből vö. szerbhorvát *jelen-gljíva*, szlovén *jelenova goba*, cseh *jelenka*, szlovák *R. jelenia huba*, *jelenia hubka*, *jeleni hríb* és lengyel *jelenia bedlka* (NytudÉrt. 92: 163). A magyar név minden bizonnyal a latin, esetleg a német elnevezés lefordításán alapul.

szarvasgyökér J. I. *Tordylium maximum*; 2. erősfű (MNöv. 176). R. 1807: *szarvasgyökér* 'Dictamnus albus' (MFüvK. 262), 1835: *szarvas-gyökér-fű* 'ua.' (Kassai 4: 374), 1843: *szarvasgyökér* 'ua.' (Bugát 394), 1870: ua. (CzF. 5: 1082), 1911: ua. 'Tordylium', *szarvasgyökérfű* 'Dictamnus' (Nsz. 291). Szó szerinti német megfelelője a *Hirschwurz* 'Peucedanum cerveria' (Weeds 1249). A középlelatin *herba cervaria* 'különböző vadnövények' (Genaust 143) elnevezés alapja az állatnév, a latin *cervarius* 'szarvas-', *cervus* 'szarvas' szó. Az elnevezés alapja az a megfigyelés, hogy a gyökert a szarvasok kiássák és eszik.

szarvas hagyma R. 1897: ua. 'Allium carinatum' (Pallas 15: 434). Nem az állatnévvel képzett név, hanem a hagyma csavaros, hegyes szárának alakleíró elnevezése.

szarvas here J. *Lotus corniculatus* (MNöv. 176). N. MNy. 39: 254: ua. (Kürt) 'ua.'. Tájnyelvi elnevezés Sopronban és Komárom megyében, Kürtön. Nevezik *szarvas sárgahere*nek, *sárgahere*nek is (uo.). Aligha állatneves összetétel, előtagja – mint a latin *corniculatus* (< lat. *cornu* 'szarv') fajnév is – nem állatnév, hanem 'szarvval ellátott' jelentésű. Lehetséges, hogy átvétel a németből (és Sopron környékéről átkerült a szó Komárom megyébe), mert összefügg a német *Homklee* 'ua.' (PbF. 276), tulajdonképpen 'szarwhere' névvel, annak tükörszava. A tudományos latin *Lotus* nemzetségnév pedig régi görög növénynév. Már Homérosz is említi az Odüsszeiában, amikor a lotofágok földjén Odüsszeusz a társaival megkóstolja a lótszevők mézédess gyümölcsét (*lotoio meliedéa karpón*), és elnyomják magukban a hazatérés gondolatát; vö. görög *lotósz* > latin *lotos*, *lotus* 'tüskés fa, cseresznyeszerű gyümölcsökkel' (Plinius). De Homérosz említ (szintén az Odüsszeiában) egy másik *lotósz* növényt is, amely Ithakában vadon nő, és kitűnő állati takarmánynövény. Az ókori növénynév megvan a magyarban ma is: *lótusz*, *lótus fa* (R. *lótus*, *lótus* MA.; Márton 1: 1727) és több európai nyelvben; vö. olasz *loto*, francia *lotus*, *lotos*, spanyol *loto*, angol *lotus*, német *Lotos* 'lótuszvirág' (Farkas V.: Görög elemek a magyar szókincsben. Bp., 1982, 248).

szarvas ibolya J. *Viola cornuta* (MNöv. 176). Az árvácskaibolya társneve. A magyar elnevezés pontosan a binominális latin terminus megfelelője.

szarvas kerep J. *Lotus corniculatus* (Szabó-Péntek 134). N. uo.: *szarvaskeret* (Udvarhely) 'ua.'. Noha a növényt a szarvasok szívesen legelik, az elnevezés nem tartozik az állatneves növénynevekhez, ugyanis a *kerep* melléknévi jelzője a *corniculatus*-nak megfelelő *szarvas* (szarvacskás) szó. Ez a szarvas mákhöz hasonlóan a szarvacskákra emlékeztető termésre utal. Itt tehát a *szarvas* szó nem főnév, azaz nem a *cervus* állatot jelenti, hanem 'szarvacskával ellátott' értelmű (ezért is frandó külön).

szarvasnyelv J. *Phyllitis scolopendrium* (MNöv. 67). R. 1560 k.: *szarvas nyelv* 'Ceruiglosa herba' (GyöngySzt. 4475), 1588: *szarvas nyelvű fű* (FrankHasznK. 19), 1590: *szarvas nyelvű fű* 'Scolopendria' (SzikszF. 27), 1643: *szarvas nyelvű fű* (Com: Jan. 26), 1698–1703: *szarvasnyelvű fű* (MedBorb. 171), *szarvas nyelvű fű* 'Asplenium. Lingua Ceruina' (Dioszkuridész bej. 173), 1708: *szarvas nyelvű fű* 'Hirschenzung' (PP.), 1752: *szarvas-nyelvű fű* (PaxCorp. 226), 1766: *szarvas nyelvű fű* (Mátyus 394), 1781: ua. (Benkő J.: Téli bokréta. 17), 1783: ua. (NclB. 430), 1793: *szarvasnyelvű fű* (Földi 20), 1798: ua. (Veszelszki 347), 1807: *szarvasnyelvű bordalap* 'Asplenium

scolopendrium' (MFüvK. 557), 1813: *szarvasnyelvű fű* (OrvF. 336), 1834, 1835: ua. (Kassai 3: 284, 4: 374), 1845: *szarvasnyelv* 'Lingua cervina' (Műsz. 407), 1894: *szarvasnyelvű fű* 'Hydrum embri-catum' (Pallas 8: 96), 1911: ua. 'Scolopendrium' (Nsz. 291). A népnyelvben KGy. 218: *szarvasnyelvűfű* (Kovácsna m., Erdővidék) 'Phyllitis scolopendrium' | Herman:Pászt. 684: *szarvasnyelv* (Tyukod) 'Scolopendrium vulgare'.

Meliusnál, majd Kassainál olvasható hasonlóan, a *gím nyelvű fű*. R. 1525 k.: *gým n'yelw* 'Scolopendria' (Ortus). Ma *gímpáfrány* 'Phyllitis scolopendrium', további társnevei a *gímharaszt* és a *lónyelvűfű* (MNöv. 67). A *phyllitis* (Dioszkuridész) a *szarvasnyelv* régi görög neve (< *phyllon* 'levél'), a latin *Lingua cervina* Bauhinnál (3: 37, 756) bukkan fel.

Szó szerint megvan a *szarvasnyelv* botanikai név más nyelvekben is; vö. ném. *Hirschzunge* 'ua.' (Műsz. 407), román *limba cerbuluj* (NomVeg. 430), francia *langue de cerf* és angol *hart's-tongue* (Bejan 166), amelyek az orvosi latin *cerviglossa*, *lingua cervi*, *Lingua cervina* elnevezéssel együtt mind arra utalnak, hogy e növény levelei a szarvas nyelvéhez hasonlóak. Mint a debreceni füvészkönyvből olvasható: „lombjai épek, szíves-hosszú nyelvformák” (MFüvK. 557). A nyelvtövís latin *Elaphoglossum* neve a görög *elaphosz* 'szarvas' és a *glossza* 'nyelv' szavakból képzett.

cigánytetű J. Briza media (Nyr. 30: 322). R. 1807 után: *czigánytetű* 'villahim' (azaz bojtortján) (Diószegi bej.; a 2. kötet hátsó borítójának belső oldalán), 1881: ua. 'vmi növény' (Nyr. 10: 323), 1901: N. *czigány-tetű* Zemplén (TermtudKözl. 454), 1902: N. *cigány-tetű* Veszprém 'ua.' (uo.). N. MTsz. 1: 230: *czigán-tetű* (Zemplén m. Szürnyeg) 'növény' | ÚMTsz. 1: 694: *cigánytetű* (Nyíregyháza) 'koldustetű, sulyomszurdancs', *cigántetű* (Felsővisó), *cigántetű* (Gyula), *cigánytetű* (uo.) 'némelyik növény szúrós, ragadós termése' | Nyr. 30: 322: *cigánytetű* (Veszprém).

Ennek a növénynévnek az előtagja, a *cigány* jelző – rosszálló, gúnyos, lekicsinylő értelemben – számos más összetételben is szerepel, különösen tájszavakban; vö. *cigámbúza* 'vadbúza', *cigánygomba* 'nem ehető gomba, bolondgomba', *cigányhal* 'apró hal', *cigányhit* 'vadházasság', *cigán-szappan* 'szürke agyag' (ÚMTsz.). Az összetételek keletkezésének a romák lenézése az alapja. Hasonló a névadási szemlélet háttere a *cigánypoloska* (N. ÚMTsz. 1: 693: *cigánypoloska* [Fk.gyarmat] 'némely növény szúrós, ragadós termése' | MTsz. 1: 229: *cigánypoloska* [Zemplén m. Szürnyeg] 'növény') tájnyelvi elnevezés esetében is. L. még a *koldustetű* szócikkét. Idetartozik a **tetűgaz** 'koldustetű' (Nyr. 86: 440) nyelvjárási szó is, a baranyai Kopácson: *tetűgaz*.

koldustetű J. Lappula (P. 146). R. 1578: *koldus tetű* 'Tribulus aquaticus' (Herbarium 41a), 1759: *koldus tetű fű* (Nedeliczi Váli M.: Házi orvosságok 103), 1783: *koldus tetű* 'Tribulus terrestris' (NclB. 367), 1793: ua. 'gyermeki, tsúf, alatonyságot mutató betstelen Nevek' között (Földi 18), 1797: *koldus tetű* (Váli 184), 1807: ua. 'Tribulus terrestris' (MFüvK. 261), 1832: *koldus-tetű* 'Spina pedicularia' (Kreszn. 1: 354 és 2: 256), 1833: *koldus tetű fű* 'Xanthium strumarium' (Kassai 5: 111), 1845: *koldus tetű* 'földi sulyom' (Műsz. 288), 1894: *koldus-tetű* (FöldrKözl. 65), 1896: N. *kódistetű* 'Cynoglossum officinale' (TermtudKözl. 28: 652), 1903: *koldustetű* 'Bidens tripartita' (MVN. 172), 1911: *kódistetű* 'ua.', *koldustetű* 'ua. és Lappula, Tribulus, Xanthium' (Nsz. 164), 1966: ua. 1. Lappula; 2. Agrimonia, Tribulus, Orlaya, Galium aparine, Xanthium, Arctium, Vas m.: Bidens tripartitus, Dunántúl: Torilis (MNöv. 106). A debreceni füvészkönyv szerzői ezt a kifejező és érzéketlen népi elnevezést – minden bizonnyal Földi hatására – felsorolják ugyan, de a Tribulus terrestrisnek új nevet adnak: *sulyom szurdancs*. Amellett, hogy a *sulyom* önálló növénynév, és szinte mindegyik szerző a Trapa natanst jelöli vele, az új elnevezés más okból is szerencsétlen. Nem is lett a későbbi szakíróknál népszerű.

N. SzegSz. 1: 798: *kúdústetű* 'Bidens tripartitus' | SzlavSz. 2: 96: *kódéstetű* 'ua.' | OrmSz.: *kódistetű* 'ua.' | MNy. 39: 252: *kúdústetű* (Kürt) 'Xanthium strumarium, Echium vulgare' | MTsz. 1: 1154: *koldus-tetű, kódistetű, kúdus-tetű* 'többféle ragadványfű' (Balaton mell., Tolna m. Paks, Szeged, Nógrád m. Ipoly-Litke) | Nyr. 10: 332: *kódistetű* (Sopron és Vas m.) 'Agrimonia eupatoria, Galium aparine, Xanthium strumarium' | Nyr. 29: 19: *koldustetű* (Kiskunság) 'Xanthium strumarium' | Ethn. 5: 37: *kódistetű* (Sopron m., Malomsok) 'Bidens tripartitus' | SzegFüz. 2: 67: ua. (Zalaszeg-

vár) | Édes 60: ua. (Balaton-felvidék) 'bojtorján' | Péntek–Szabó 295: *kódustetű* (Bánffyhunyad) 'Torilis arvensis' | Kótyuk 82: *kódustetű* (Kárpátalja, Rát) 'Lappula squarrosa' | FöldrKözl. 22: 65: *kódustetű* (Vörösberény, Dias) 'Lappula myosotis' (Badacsony) 'Torilis anthriscus, Cynoglossum officinale', (Balatonarács, Ipoly mente) 'Bidens tripartitus' | Kovács 36: *kódustetű* (Szigetköz) 'ua.' | Nyr. 27: 411: *kúdlús tetű* (Ada) 'apró, ragadós termésű tövisfaj' | Nyr. 33: 478: *kuódustetű* (Rábaköz, Bósárkány) | ToNyj. 53: *kúdlustetű* (Torda) 'némely növény ragadós termése' | MiTsz. 48: *kuódustetű* (Mihályi) 'ua.' | Ethn. 3: 57: *koldustetű* (Csallóköz) 'Echinosperrum lappula'.

Az árokparton tenyésző növényeket termésük „ragaszkodásáról” nevezték el így; mint Kiss Jenő a tájnyelvi szó jelentését megadja: „ruhába, szőrzetbe beleragadó apró, barna termésű gyomnövény; ennek kapaszkodó magva” (MiTsz. 48). A jelölt növények termése, tüskés gyümölcse ráta-pad mindenféle ruhaszövetre, az állatok bundájára, s így terjednek mindenfelé. Ismert a *ragadáncs* 'Lappula' (MNöv. 131) elnevezés is, amely szintén ezt a tulajdonságot hangsúlyozza. A *koldustetű* (*kúdlustetű*, *kódustetű*) elnevezésnek azért van olyan sok jelentése, mert ezzel a névvel a népnyelv a Lappula nemzetségen kívül még igen sok olyan növényt jelöl, amelynek kapaszkodó termése van. Ilyen például a mizsóton kívül a párlófű, tüskemag, Orlay-murok, ragadós galaj, királydinnye, szerbtövis, subás farkasfog, bojtorján.

Könnyen lehetséges – figyelembe véve a szó első fölbukkanását az írásbeliségben –, hogy a magyar nyelvben Melius Juhász Péter honosította meg tükörfordítással, mégpedig német mintára. Német neve ugyanis szó szerint megegyező; vö. az akkori (R. 16. sz. második fele) *Bettlersleus* 'Xanthium' (NépNyelv. 1935: 182) elnevezéssel.

tetűfa J. I. Ledum palustre (MF. 799); 2. Daphne mezereum (MNöv. 57). R. 1578: *tőtű fa* 'Rapiens vitam' (Herbarium 20a), 1780: *tetű-fa* 'Daphne mezereum' (Phytologicon 89), 1783: ua. (NclB. 362), 1832: ua. (Kreszn. 2: 256), 1835: ua. (Kovács 371), 1843: *tetűfa* 'ua.' (Bugát 434), 1873: *tetű-fa* 'farkasboroszlán' (Ballagi 2: 638), 1874: ua. (CzF. 6: 283), 1897: ua. 'farkashárs' (Pallas 16: 131), 1911: ua. (Nsz. 308). A népi gyógyászatban fontos növények neve a *tetűfa*. A Ledum palustre (mocsári molyúzó) hasznos a háztartásban. A Daphne mezereum (farkasboroszlán) nagyon mérgező, *tetűfának* azért nevezik, mert a bőrön élősködőket daphnin keserűanyaga megöli. A németben is megvan szó szerint: *Lausbaum* (M. 327), amely négy különféle növényt is jelöl.

tetűfű J. Ledum palustre (MNöv. 190). R. 1577 k.: *tetűfw* (Ars Medica 129), 1578: *tetű fű*, *tetűes fű* 'Pedicularis herba' (Herbarium 156), 1590: *tetű fű* 'Pedicularia' (SzikszF. 24), 1595: *tetű fiv* 'natha ki vonyo fiju' (FK. 126), 1604: *tetű fű* 'Pedicularis' (MA.), XVII. sz.: *tetű fű* 'Cucumis silvestris' (Dioszkuridész bej. 174), 1683: *tetű fű* 'Staphis agria' (Nyr. 40: 113), 1762: ua. (PP. 1012), 1783: ua. 'Aconitum: Napellus' (NomVeg. 420), 1792: ua. (Váli 186), 1798: *tetű-fű* (Veszelszki 419), 1807: *tetűfű* 'Aconitum napellus' (MFűvK. 318), 1813: ua. 'Achillea' (OrvF. 391), 1835: *tetű-fű* (Kassai 4: 277), 1842: *tetűfű* 'Aconitum napellus' (Kubinyi 61), 1843: *tetűfű* 'Pedicularia, Delphinium staphisagria', Aconitum napellus' (Bugát 434), 1873: ua. 'Delphinium staphisagria' (Ballagi 2: 638), 1874: ua. (CzF. 6: 284), 1894: *tetűesfű* 'Euphorbia Cyparissias' (Pallas 6: 706), 1897: *tetű-fű* 'különböző, tetűirtásra használt növény neve' (Pallas 16: 131), 1903: *tetűfű* 'Aconitum napellus' (MVN. 109), 1911: ua. 'Pedicularis' (Nsz. 308). N. Szabó–Péntek 97: *vakétűfű* (Héderfa) 'Prunella vulgaris', uo. 138: *lapostetű-fű* (Erdély) | SzegSz. 2: 574: *tetűfű* 'hályogfa' | Ethn. 87: 205: *lapostetű fű* (Háromszék, Árapatak) 'Briza media' | NéprÉrt. 35: 83: *vizestetűfű* (Göcsej, Zalabaksa) 'Linaria vulgaris'.

A magyar nevet Melius alkotta tükörfordítással a német *Leifzkraut* 'ua.' (Herbarium 156) alapján. Már ő felhívja a figyelmet a növény jótekonny hatására: „ha olajba meg főzed, a tetűt, kofzt az emberbe baromba is elrontja”. Ma *Lausgras*, *Lauskraut* számtalan jelentéssel (M. 327), *Läusekraut* (LWb. M1349). Megvan az angolban is, vö. *lousewort* 'Pedicularis' (uo.). A tudományos *Pedicularis* elnevezés szintén a *tetű* névvel alkotott (< latin *pediculus* 'tetű'), tehát tetű ellen használt növény. Ma a népi gyógyászatban más szempontból is fontos, Göcsejben szárított leveléből készült főzetben a viszketős, fagyásos lábat fürösztik meg (NéprÉrt. 35: 83).

tetüölőfű R. 1578: *tetű ölö fű* 'Phthyriocion' (Herbarium 156), 1807: *tetüölő fű* 'Delphinium staphisagria' (MFüvK. 317), 1835: *tetű ölö-mag* (Kassai 4: 277), 1843: *tetüölőfű* 'ua.' (Bugát 434), 1845: *tetű-náthafű* 'ua.' (Műsz. 428), 1873: *tetüölőfű* 'ua.' (Ballagi 2: 638), 1874: ua. (CzF. 6: 284). Hasonneve az azonos névadási szemléletű *féregölő fű* (MFüvK. 317). A tetű elleni védekezésre alkalmas növényről írja Kassai, hogy „azzal meg kenetvén a' tetves fej, és öltözet, meg döglenek ezen férgek, sőt, ha belőle az egerek, és patkányok ejendenek, tőle el-vesznek, meg gebednek” (4: 277). Igen hasznos növény lehetett valaha.

tetűrontó R. 1578: *tetű ronto fű*, *tetues fű* 'Staphisagria' (Herbarium 153a), 1894: *tetűrontófű* 'Euphorbia cyparissias' (Pallas 6: 706), 1903: *tetűrontó* 'Aconitum napellus' (MVN. 109), 1911: ua. (Nsz. 308). Mérges növény, minden bizonnyal tetvetlenítésre használták ezt is. A németben a Delphinium staphisagria neve a *Lausmörder* (M. 327), azaz 'tetűölő, tetűgyilkos'.

tetűvirág J. Borago officinalis (MNöv. 33). R. 1894: N. *tetűvirág* 'ua.' (FöldrKözl. 22: 74), 1911: *tetűvirág* 'ua.' (Nsz. 308), 1925: ua. (HGy. 174). N. NyÍrk. 34: 35: *tetűvirág*, *tetűvirág* (Erdély) 'Colchicum autumnale'. A régi adat a borágó egyik elnevezése a Balaton mellékén. Valószínűleg tükörfordítással került a magyarba a németből; vö. *Lausbume* (M. 327), mely 19 növényfajta jelöl. De lehet egyszerűen hasonló névadási szemléletű terminus.

vaktetű burján N. Zelnik 9: ua. (Pusztina) 'Potentilla argentea' | NépismDolg. 4: 25: *vaktetű-burján* (Gyimesbükk) 'ua.'. Moldvai csángó növénynév, az ezüstpimpó társneve. A névadás miéértjére vö. *vaktetű* (uo.), amely a lábfej viszkető hólyagocskáinak neve Gyimesbükkön, és ezeknek ellenszere a növény főzete. A *burján* utótag 'dudva, gaz, gyom' jelentésű szláv jövevényszó a magyarban. A *Potentilla* genusnév a latin *potens* 'erő' kicsinyített alakja. Magyarázata az, hogy a növény gyógyfű hírében állott.

vinczellértetű R. 1825: *vintzellértetű* 'Panicum verticillatum' (MNY. 79: 120). Egy kölesfajta tájnyelvi neve. Hasonló a **zsidótetű** 'Torilis arvensis' név (Péntek–Szabó 337), amely Bánffyhunyardon (uo. 295) használatos tájnyelvi név.

vízi tetűfű J. Pedicularis palustris (MF. 1017). R. 1708: *tetű-fű* 'Pedicularia' (MA. 232), 1832: *tetű-fű* 'Pedicularia' (Kreszn. 2: 256). N. MTsz. 2: 1014: *vizetűfű* (Zala m., Hetés) 'Euphorbia cyparissias' | Ethn. 8: 94: ua. (orvosságul használják). A posvány kakastaréj társneve (MNöv. 156). A latin tudományos nemi elnevezés valószínűleg a tetvetlenítéssel kapcsolatos. A latin *pediculus* jelentése ugyanis 'tetű'. Németül is *Läusekraut* (PbF. 339), azaz 'tetűfű', l. ott. Mérgező fű nyilván, mert Lencsés György már 1577 körül (Ars Medica) így jellemzi: „ha ký megh öbý, az szayath annyra el vonza, myntha Newethne az Embör, ký ha megh kezd halný is, holta vthan is vgýan Newetö modon marad az fzaýa”.

A NEM KÖZISMERT RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

Ars Medica	=	Lencsés György: <i>Ars Medica</i> . Kézirat orvoshotamikai mű. 1577 k.
Bauhin	=	Caspar Bauhin: <i>Theatri botanici index in Theophrasti Dioscoridis Plinii et...</i> Basilaë, 1671.
Bejan	=	D. Bejan: <i>Nume românești de plante</i> . Cluj–Napoca, 1991.
BotKözl.	=	<i>Botanikai Közlemények</i> . Budapest, 1903–
Dioszkuridész bej.	=	Szabó T. Attila: <i>Magyar növény- és gyógyszervek a XVI–XVIII. századból</i> . Magyar nyelvű bejegyzések Dioszkuridész De Medicinali Materia Libri sex (Marburg, 1543.) c. művében. (Studia Universitatum V. B. Bolyai. Tomus III. Nr.6. Series IV. Cluj, 1958.)
Diószegi	=	A MFüvK. Diószegi saját jegyzetelt példányának kéziratos betoldása, valamint egy későbbi tulajdonos, Csécsi Nagy Imre debreceni főiskolai tanár „névlaistroma betűrendben”. (OŠK Kézirattár és Régi Nyomtatványok Tára 1290 oct.Hung.1–2.)
DRM.	=	<i>Dictionar romîn-maghiar</i> . Bukarest, 1964.

- ErdL. = *Erdészeti Lapok*. Budapest, 1882–
- Erlanger Herb. = Az erlangeni Universitätsbibliothek latin Herbariumának növénynevei (16. és 17. sz. fordulója).
- Édes = Édes Jenő: *A Balatonfelvidéki népnyelv*. Budapest, 1907.
- Ért. = *Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből*. (MTA) Pest, 1870/7: 65–76.
- Fábián = Fábián József: *Természeti história*. Veszprém, 1799.
- FK. = Beythe András: *Fives köntv*. Németújvár, 1595.
- Földi = Földi János: *Rövid kritika és rajzolat a' magyar fővészstudományról*. Béts, 1793.
- FungPann. = C. Clusius: *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis Historia* (a Rariorum Plantarum Historiához csatolva). 1601.
- Gáti = Gáti István: *Természet története, melyet a' gyenge elmék kedvéért készített*. Sziget, 1792.
- Genaust = H. Genaust: *Etimologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1966.
- Herbarium = Melius Juhász Péter: *Herbarium a faknac fveknec nevekről, természetekről és haß-nairol*. Kolozsvár, 1578.
- Herbolarium = Herbolarium, Vincentiae (1491.) bejegyzései. (MNY. 11: 131–135)
- HGy. = Magyary Kossa Gyula: *Hazai gyógynövények*. Budapest, 1925.
- KGy. = Kovászna megye gyógynövényei. Sepsiszentgyörgy, 1973.
- Kovács = Kovács Antal: *„Járok-kelek gyöngyharmaton”*. Mosonmagyaróvár, 1987.
- Kováts = Kováts Mihály: *Magyar patika*. Pest, 1835.
- Kótyuk = Kótyuk István: *Népi növényismeret és növénytani szókincs Ráton*. Ungvár–Budapest, 1993.
- Kreszn. = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda, 1831–2.
- Kubinyi = Kubinyi Ágoston: *Magyarországi mérges növények*. Buda, 1842.
- LWb. = *Landwirtschaftliches Wörterbuch in acht Sprachen*. I–II. Prága, 1970.
- M. = H. Marzell: *Alphabetisches Verzeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
- Márton = Márton József magyar–német szótárai. 1800 és 1807.
- Mátyus = K. Mátyus István: *Ó és Új Diaetetica, az az a' jó egészség' meg-tartásának modját fundamentumoxon elé-ado könyv*. Kolozsvár, 1766, 1787, 1789.
- MedBorb. = Becskerekai Várad Szabó György: *Medicusi és borbélyi mesterség*. 1698–1703. (Az azonos című gyűjteményes könyvben.) Budapest, 1989.
- MF. = Jávorka Sándor: *Magyar flóra*. Budapest, 1924–1925.
- MFüvK. = Diószegi S. – Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.
- MFV. = *A magyar flóra és vegetáció rendszertani növényföldrajzi kézikönyve*. Budapest, 1964–1980.
- MNöv. = Csapody V. – Priszter Sz.: *Magyar növénynevek szótára*. Budapest, 1966.
- MO. = Magyar Beck Vladimir: *Magyar-orosz mezőgazdasági szótár*. Budapest, 1953.
- MoK. = *Magyarország kultúrflórája*. Budapest, 1959.
- Műsz. = Kováts Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.
- MVN. = Hoffman K. – Wagner J.: *Magyarország virágos növényei*. Budapest, 1903.
- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (in Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
- NomVeg. = Benkő J.: *Nomina Vegetabilium*. 1781. (MKönyvh. Pozsony, 1783.)
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényszótár*. Budapest, 1911.
- NyIrk. = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*. Kolozsvár, 1957–.
- OrvF. = Diószegi Sámuel: *Orvosi Fűvész Könyv*. Debrecen, 1813.
- P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1998.
- PaxCorp. = Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis*. Kolozsvár, 1690.
- PbF. = R. Schubert – G. Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
- Peregriny = Peregriny Elek: *Természet történet*. Buda, 1842.
- Péntek–Szabó = Péntek J. – Szabó A.: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
- Phytologicon = Molnár János: *Phytologicon*. Buda, 1780.
- PPNomH. = Pápai P. F. följegyzései: *Nomenclatura Herbarum*. Anno 1706. (Nyr. 29: 363–6)
- Szabó–Péntek = Szabó A. – Péntek J.: *Ezerjófű*. Budapest, 1996.

- SzegFüz. = *Szegedi Füzetek*. Szeged, 1934–36.
Tarisznyás = Tarisznyás Márton: *Gyergyó történeti néprajza*. Budapest, 1994.
Váli = Váli Mihály: *Házi orvosi szótárrotska*. Győr, 1792.
Veszelszki = Veszelszki Antal: *A' növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény*. Pesth, 1798.
Weeds = Williams, G. – Hunyadi K.: *Dictionary of Weeds of Eastern Europe*. Budapest, 1987.
Zelnik = Halászné Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek* (CsopNyelvDolg. 36). Budapest, 1987.

Rácz János

Ladányi Mária: Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007. 300 lap

1. Könyvében Ladányi Mária (kandidátusi fokozatának megszerzése utáni) több mint tízéves kutatómunkája eredményeit foglalja össze, kitűnő szerkesztéssel, egységes, nagy, önálló szerves egésszé.

Eddigi publikációinak fő témája az elméleti nyelvészet, a szóképzés és az igekötőzés szabályainak kutatása, vizsgálata volt. Mindezt tágabb körbe helyezte: első megközelítésben a morfológia leírási körébe, azon túl a nyelvi rendszer belső viszonyainak, összefüggéseinek leírási körébe, illetve – felhasználva a funkcionális megközelítésmódok új szempontjait – a pragmatikának, a nyelven kívüli funkcióknak a vizsgálatba való bevonását is megvalósította. – Morfológia, morfoszintaktika, szóképzés, produktivitás, kreativitás, analógia, igekötőzés, grammatikalizáció: ezek a fogalmak, illetve témák jelentik a vezérfonalat, amelyre felfűzve egységes, gazdag tartalmú anyaggá szerveződött eddigi munkássága.

A produktivitással kapcsolatban a funkcionális szemléletű természetes morfológia elméleti keretét választotta, de más irányzatok módszereire, tanulságaira is támaszkodott, „mivel – mint írja – nehéz olyan nyelvelméleti modellt találni, amely minden kutatási téma feldolgozására teljes mértékben és kizárólagosan megfelelne” (13). – Ladányi Mária személyében – egész munkássága és az itt ismertetett könyv alapján is – olyan kutatót látok, aki a különféle nyelvészeti iskolák, elméleti keretek, modellek „békés egymás mellett élését”, sikeres, alkotó szintetizálását teremtette meg. Csak egyetérteni lehet azzal az elvvel, amelyet ő maga így fogalmaz meg: „Pályám során az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy minden, a nemzetközi és a magyar tudományosságban jelen lévő nyelvészeti irányzat eredményeiből lehet tanulni valamit. Ezért a felmerülő kérdések kapcsán igyekszem bemutatni az egyes irányzatok elképzeléseit, és ezekből hasznosítani mindazt, ami a számomra a legelfogadhatóbbnak tűnt – inkább vállalva az eklekticizmus vádját, mintsem egyetlen választott elméleti keret (esetleg a szükségesnél szűkebbre szabott) korlátait” (13).

A könyv három nagy részből áll: az első elméleti kérdésekkel foglalkozik, a második és a harmadik rész pedig esettanulmányokat tartalmaz a szóképzési rendszer egyes részeivel, illetőleg a nyelvhasználattal kapcsolatban (14). – Minden problémát, kérdést, a legbonyolultabbakat is racionálisan, nyugodtan, világosan bontja ki, világítja meg. Minden elemzése alapos, meggyőző, igényes. Mindig magyarázatokat is keres a vizsgált jelenségre (pl. a tövek és képzők viselkedésére); ilyenkor a rendszeren belüli okok mellett a nyelven kívüli okokra is rávilágít; a magyarázatkeresésben a rendszer-tani, a nyelvelméleti, a funkcionális és a nyelvtörténeti szempontot is bekapcsolja.

Mintaszerű a **könyv szerkezete**, a fejezetek, alfejezetek tagolása, a vastag betűs kiemelések rendszere/használat. Az egyes részkérdések tárgyalásának a szerkezete is világos: először meghatározza a vizsgálati célt, módszert, azt követi a részletes vizsgálat, az elemzés, végül összefoglalással, következtetéssel, illetve a szabály levonásával találkozunk az olvasó. – Mindig **definiálja** a fogalma-

kat, mielőtt bevezeti azokat. Ha több nézőpontból lehet megközelíteni őket, akkor ezt többoldálúan teszi (pl. a könyv kulcsfogalmának, a morfológiának az értelmezése, tárgya, felfogása). A morfológiát és a kutatást a 20. századi tudománytörténeti folyamatba is belehelyezi, néhány olyan elméleti kérdés felvetésével, amely befolyásolja a morfológiai leírást. Ennek kapcsán bemutatja például annak a funkcionális szemléletű modellnek az elveit és fogalmait, amelyhez felfogása a legközelebb áll. Ez főleg az európai természetes nyelvelmélet, illetve természetes morfológia.

A dolgozat felépítése, a belső fogalommagyarázatok, definíciók mind nemcsak szigorúan logikus gondolkodású kutatóra, hanem kitűnő **tanár**ra is vallanak, aki mindent megtesz azért, hogy hallgatója/olvasója pontosan értse gondolatait.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy ahol csak helye van, következetesen utal az általa korábban írt és megjelent publikációkra (főleg a StrMorf.-ra, de egyéb cikkekre, tanulmányokra is). Ezeknek bizonyos részeit, vonatkozásait könyvébe is beépíti, másokra csak utal.

Néhány szót a könyv **nyelvi anyagáról**. Ezek részben eddigi munkáiból, részben a Magyar nemzeti szövegtár korpuszából valók. (Ebben viszonylag nagyszámban lehet nem szótározott neologizmusokat találni.) Az adatok harmadik forrása egyetemisták mai élőnyelvi produkciói, például egy-egy képző működésének tesztelésére (pl. nonszensz szavak *-l*, *-z*, *-ál* képzőkkel való ellátottsága).

2. Az első nagy fejezet, az elméleti kérdéseket tárgyaló rész nagy és sokszínű hazai és nemzetközi szakirodalomra, valamint saját kutatásaira épül. Ismerteti az általa alapul választott természetes morfológia fő fogalmait, elveit, például a szerkezeti ikonicitás, morfotaktikai transzparencia, prototípuselv kérdését. Világosan állítja az olvasó elé a produktivitás, szabályszerűség, gyakoriság, valamint a produktivitás, kreativitás, analógia bonyolult viszonyait, e viszonyok többféle felfogását. Semmi ellentmondást, semmi logikátlanságot nem találók a könyvben, annál inkább összefüggések világos feltárását. Részletesen, főként a szóképzési morfológiához kötődő produktivitásfogalomról beszél. A nyelvi rendszer és a nyelvtudás (kompetencia) szintjén a produktivitást mint lehetőséget, potencialitást fogja fel, amely a nyelvhasználat szintjén realizálódik. – Ezzel is összefüggésben tisztázza a lexikai (= létező), a potenciális és az aktuális szó, illetve a lexikális, a potenciális és az aktuális jelentés fogalmát. – Szemléletes példákkal igazolja azt az állítását, hogy a szóképzési szabályok produktivitásának mértékét annak alapján lehet megállapítani, hogy a képzésmód milyen nehézségeket képes leküzdeni: ugyanis minél nagyobb nehézségek ellenére képes működni az adott képzésmód, annál produktívabb. (Így az új szavakat is be lehet illeszteni a rendszerbe, például az *-el/-ál* képzős derivátumokat: *print-el*, *menedzs-el*, *install-ál*).

A szabályelvű morfológiák, így a természetes morfológia fontos megállapítása a produktivitás és a szabályszerűség viszonyával összefüggésben, hogy a produktív szóképzési folyamatok mindig szabályszerűek is, tehát a szóképzési morfológia lényeges, produktív összefüggései szabályokban írhatók le. Ugyanakkor nem minden szabályszerű folyamat produktív is egyben. A produktív képzés tehát a legegyszerűbb megfogalmazásban azt jelenti, hogy (bizonyos közös jegyek alapján létrejövő) szócsoporthoz minden tagjához korlátozás nélkül járul a képző; ezzel együtt fontos feltétel még, hogy a csoport nyitott legyen.

A könyv legfontosabb fogalma, a produktivitás, világos: egy szóalkotási módról akkor mondhatjuk, hogy egy adott szemantikai tartományban termékeny, azaz produktív, ha a minta alapján tetszőleges számú szemantikailag transzparens új szó képezhető. Ebből következik, hogy ha egy képzésmód csak nem bővíthető, zárt szóosztályokhoz tartozó szavakon működik, nem beszélhetünk termékenységről. Ezzel egyetértek. Produktív szóképzési szabályok tehát elvileg csak az úgynevezett „nagy lexikai kategóriákba” tartozó szavakon vagy töveken működhetnek (csak az ilyen szófajok lehetnek bemeneti és kimeneti kategóriák). – Ladányi Mária a nagy lexikai osztályok között (a főnéven, igén, melléknéven kívül) az adverbiumot is felsorolja, sőt a posztpozíciót is megemlíti. Az ad-

verbiummal kapcsolatban azt mondja, hogy – más nyelvekhez hasonlóan – az adverbiumok (a többi nagy lexikai kategóriától eltérően) produktív szóképzés alapjául nem szolgálhatnak. Itt az a kérdés merül fel, hogy hogyan építsük bele a rendszerbe a közel-ít, -eg, -get, -es típusú derivátumokat, amelyekben határozószó az alapszó. A másik oldallal kapcsolatban – tudniillik hogy képzés eredményei lehetnek-e határozószók – az a kérdés merül fel, hogy az -an/-en, -ul/-ül, -lag/-leg toldalék (pl. *elegáns-an*, *mosdatlan-ul*, *távirati-lag*) melléknévhez járulva határozószót hoz-e létre, tehát határozószó-képzőként funkcionál-e, vagy ezek az alakok a melléknév határozóragos alakjai. – A szakirodalom nagy része, a StrMorf.-val és Ladányi Mária felfogásával összhangban képzőnek tekinti ezeket a toldalékmorfémákat, derivátumukat pedig adverbiumnak. Itt persze az a kérdés, hogy mi az adverbium. Szerintem olyan szóalak tekinthető adverbiumnak, amely morfológiailag és/vagy szemantikailag elvesztette szerkesztettségét (vagy az elvesztés útján van). Ezek pedig még nem vesztették el.

E kérdéskörben a továbbiakban csak a névutó problematikájára térek ki. A névutóból ugyan képezhető névutómelléknév (*a ház mögötti*), ezt a képzést azonban mégsem tekinthetjük produktívnak, hiszen a névutók nem bővülő, zárt osztályt alkotnak. A zárt osztály fogalmát talán nem ártana a könyvben jobban megmagyarázni: a névutók osztálya bővül ugyan új elemekkel (főleg ragszilárdulással és határozószóból való szófajváltással), de mivel ez a bővülés nem írható le produktív szabályok érvényesülésével, így a képzés sem tekinthető produktívnak.

A szóképzéssel kapcsolatban a metaforikus jelentést is vizsgálat alá veszi a szerző, a metaforikus jelentés akár a szóképzés bázisául szolgáló alapszavakkal, akár a derivátumokkal kapcsolható össze. Itt az a kérdés, hogy az adott szóképzési mód az érintett alapszavak minden jelentésén (tehát a metaforikus jelentéseken is) működik-e vagy sem.

A könyv **célja** a képzési szabályok feltárása, valamint a képzési szabályt korlátozó körülmények felismerése: a szó lexikai kategóriáján (szófaján, máshol: szintaktikai kategóriáján) kívül más körülmény is megjelenik: ez pedig az alapszavak jelentése/jelentései, ugyanis a szóképzési szabályok bizonyos lexikai mezőkhöz vagy csoportokhoz kötődhetnek. Lehetséges, hogy valamely polyszém szóból az adott (aktuális) jelentésben az adott képzővel nem hozható létre derivátum. Vagyis: az aktuális derivátumok mindig aktuális szóból képezhetők, nemcsak alakjukat, hanem jelentésüket tekintve is; például a *föld* szóhoz csak akkor járulhat -s melléknévképző (*földes reték*), ha a *föld* jelentése: 'a talaj anyaga'; de ha 'földfelszín', 'vidék', 'szárazföld' a szó aktuális jelentése, nem képezhető belőle -s képzős melléknév.

A szó úgynevezett lexikai kategóriáját, azaz szófaját szintaktikai kategóriának, illetőleg kategóriának is nevezi Ladányi Mária. Én ezt elfogadom, hiszen a szó szófaja lexikai és grammatikai kategória egyszersmind. A szóképzési affixumok és a szófaj viszonyát vizsgálva nemcsak abban van igaza Ladányi Máriának, hogy a szóképzési affixumok fontos tulajdonsága, hogy milyen szófaji kategóriába tartozó derivátumot hoznak létre, hanem abban is, hogy az affixum (a szóalkotási komponens részeként) az alapszó és a derivátum közötti viszonyról tartalmaz információt. – Ezzel párhuzamba hozható az ígékötős ige szerepe (az esettanulmányok között), amelyekben az alapige és az ígékötős ige közötti különbség a vizsgálat tárgya. – Ladányi Mária gondosan tekinti át a magyar szóképzésben részt vevő szófajokat: mind a lehetséges bemeneti, mind a lehetséges kimeneti kategóriákat. A szófaji szempont érvényesítésére a szóképzési szabályok reprezentációjában (formai ábrázolásában) is szükség van: meg kell ugyanis jelölni mind az alapszó, mind a derivátum szófaji kategóriáját, hiszen az korlátozza a szóképzési szabály érvényesülését.

Ladányi Mária a szóképzést mint lehetséges szófajváltoztató eszközt, módot jellemzi. Úgy foglal állást, hogy a melléknévhez járuló -an/-en, -ul/-ül, -lag/-leg is képző, mégpedig szófajváltoztató határozószó-képző. Azt kérdezném, hogy ennek alapján – e megállapítással összhangban – hogyan foglalunk állást a *nyomban* 'azonnal'-féle határozószókkal, valamint a *tönkre*-féle ígékötők-

kel kapcsolatban? A *-ban/-ben*, *-ra/-re* toldalékok mégsem minősíthetők képzőnek, hiszen ma is aktív, világos irányjelentésű ragok. Szerintem tehát a szóalkotási módok közé fel kell vennünk az elemszilárdulást (régőbbi nevén: ragszilárdulást), hiszen ezekben az esetekben is megváltozik a szófaj, csak a szófajváltó toldalék nem képző, hanem aktív rag.

3. Nyomozással felérően izgalmasak Ladányi Mária „esettanulmányai”. Ezekben bizonyos szóképzésekről és igekötős igék alkotásáról van szó, illetve azokról a képzőkről és igekötőkről, amelyek ebben a folyamatban részt vesznek.

Miután bemutatja, hogy a természetes morfológiának a szóképzésre vonatkozó elvei mennyiben alkalmazhatók eredményesen a magyarra, megvizsgálja, hogy milyen szóképzési paradigmák jelentkeznek egy-egy kiválasztott magyar igeképzésben, melléknévképzésben, főnévképzésben. Árnnyaltan, sokrétűen vizsgálja például az egymással vetélkedő, szinonim képzők működését, illetve jellemzi azt a szócsoportot, amelynek tagjai egyik vagy másik képző hatókörébe tartoznak.

Fontosnak tartja a képzők poliszemiáját is, hiszen ennek felderítése nélkülözhetetlen abból a szempontból, hogy a képző melyik jelentésében milyen jelentéskörbe tartozó alapszavakhoz járulhat (ill. nem járulhat), és milyen jelentésű lesz a derivátum. – Jó példákkal világítja meg azt is, hogy nemcsak a fő bizonyos jelentéskörbe tartozása engedi meg vagy zárja ki a produktív képzést, hanem például az is, ha a képzett származék mint alak már „foglalt”, valamilyen más morfológiai felépítésű szóval egybeesne (pl. az *-i* képző a *-ció* végű szavakhoz nem járulhat [**privatizációi*]), mert ez egybeesne a birtoktöbbsítő jeles alakkal; ilyenkor az *-s* képzőt használjuk [*privatizációs*]). – A nyelvi anyag elemzése után mindig megfelelően vonja le a szabályt, a szabály érvényesülésének feltételeit és a szabály érvényesülését korlátozó tényezőket.

Az esettanulmányok közül az egyik legérdekesebb a *-cska/-cske*, *-ka/-ke* kicsinyítő képző használatának vizsgálata. Ennek alapján pontosítja az eddigi szakirodalom szerint érvényes megállapításokat. Bizonyítja, hogy a két képző eltérő módon viselkedik. Magyarázatot is keres és talál a két kicsinyítő képzővel kapcsolatos összefüggésekre: mégpedig rendszertani, nyelvelméleti, funkcionális és a történeti szempont együttes érvényesítésével.

Mintaszerű a *(-s)di* képző működésének a vizsgálata is. Kiderül, hogy ez a képző tulajdonképpen két elemből áll, azaz két képző, s emiatt is nemcsak főnévi alapszóhoz járul, hanem *-s* képzős melléknemekhez, illetve (igei tövű) melléknévi igenevekhez is: *lehallgat-ó-s-di*. Ezeknek a képzőknek a mai produktivitását mai neologizmusok vizsgálatával igazolja.

A szóképzés mellett néhány igekötő használatát is megvizsgálja, itt is a produktív használati szabályok, kapcsolódási minták megállapítására törekedve. Felderíti – jelentéscsoportokba vonva – azokat az igéket, amelyekhez járulhat az adott igekötő, és kellő általánosítással azt is megállapítja, hogy milyen jelentésűvé/jelentésűekké tette az igekötő az igét. Jól ismeri fel az igei jelentéscsoportok közötti összefüggéseket is, így meggyőzően tudja levezetni az igekötővé válást, a kiinduló fogalomszó grammatikalizációjának állomásait is.

Abban is igaza van Ladányi Máriának, hogy az általa vizsgált rendszerszerű szinkrón viszonyok alapján megrajzolt grammatikalizálódási folyamat összhangban van a magyar történeti nyelvészet által leírt igekötő-keletkezési folyamattal.

4. Ladányi Mária gondolkodása, rendszerszemlélete kitűnő alap a könyvben választott témákör alapos, sokoldalú feldolgozására.

D. Máta Mária
ELTE BTK

Kótyuk István: Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai – Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре. Szerkesztette és az előszót írta Zoltán András. (Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 22.) Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tan-
széke. Nyíregyháza, 2007. 340 lap

Kárpátalja számos ismert nyelvész adott a tudománynak. Ám a politikai, társadalmi és gazdasági viszonyok nem mindig tették lehetővé, hogy egy sikeres nyelvészeti pályamű a létrejötté után nyomtatott változatban az olvasó kezébe kerüljön. Több évtized elteltével kerülnek felszínre szinte már feledésre ítélt úttörő nyelvészeti munkák, mint például Dóhovichs Bazil majd 170 évig kéziratban lappangó *Kijegyzése azon szóknak, amelyek hason hangzatuak v[agy] és értelményűek is mind a magyar, mind az orosz nyelvben* című nevezetes munkája, amely tulajdonképpen az első összefoglaló munka a magyar–ukrán és magyar–orosz lexikai kapcsolatok kutatása terén. Dóhovichs Bazilnak a végül 2003-ban napvilágot látott kézírata kronológiailag elsőként etimologizálja – természetesen a maga korának a színvonalán – a hungarizmusokat a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban és a keleti szláv jövevényszavakat a magyar nyelvben.

Jelen könyvismertetést Kótyuk István 34 éve kéziratban lévő kandidátusi disszertációjának szenteljük, amely még napjainkban is alpműnek tekinthető a kárpátaljai magyar nyelvjárások ukrainizmusainak a kutatásában. Amint azt Zoltán András szerkesztői előszavában olvashatjuk, Kótyuk István disszertációjának „a maga korában az adott viszonyok között nem volt esélye arra, hogy megjelenjék nyomtatásban, noha mind témája, mind a feldolgozott anyag mennyisége, valamint a feldolgozás minősége indokoltta tette volna, hogy ne csak néhány egyre halványuló gépiratos példányban álljon a magyar és az ukrán kutatók rendelkezésére, hanem már a maga korában is szervesen beépüljön a két nyelv kapcsolataival foglalkozó szakirodalomba”. A munka jelentőségét az is emeli, hogy a lexikai kölcsönhatások nemcsak filológiai értéket képviselnek, hanem néprajzi, gazdaság- és művelődéstörténeti jelentőséggel is bírnak.

Még több mint három évtized távlatával sem veszítette el a kutatás aktualitását és újdonságát, mivel hasonló jellegű és tematikájú munka azóta sem látott napvilágot. Az immár könyv formájában is megjelent orosz nyelvű kandidátusi disszertáció négy fejezetből áll, ezek több alfejezetre oszlanak.

1. A bevezetőben a nyelvi kapcsolatok leírásával ismerkedünk meg, ezen kívül a történelmi adatokról is tájékoztatást kapunk: a kutatott terület településtörténetéről; továbbá itt ismerteti a szerző a munkában alkalmazott fonetikai átírást is.

A szerző az ukrán–magyar nyelvi kapcsolatokat a belső permanens és marginális nyelvi kapcsolatokhoz sorolja, amely különböző történelmi időszakokban eltérő intenzitást mutatott. Részletes betekintést kapunk a kezdeti szláv–magyar viszonyról, amely a magyarok honfoglalásával hozható összefüggésbe. Az ungi régióban a magyarok és ukránok élete évszázadok óta szoros gazdasági és kulturális összefonódásban zajlott, és ez a két nép szókincsében is megmutatkozott. Az olvasó összképet kap a szerző által kutatott 18 ungi település elhelyezkedéséről, első írásban rögzített megnevezéséről, lakosságának számáról, összetételéről, az iskolai oktatás nyelvéről. Történelmi valóságnak minősülnek a szerző által is megfogalmazottak, hogy a szovjethatalom létrejöttével fellendülés mutatkozott a kárpátaljai falvakban: minden faluban iskolát, művelődési központot, könyvtárt, orvosi rendelőt hoztak létre (igaz, néhány évtized elteltével már minden romokban hevert).

A bevezetőt követő első fejezetben a munkában alkalmazott fonetikai átírással ismerkedünk meg, amely többnyire a magyar helyesírásra épül néhány kiegészítéssel. Ezen belül az ungi magyar nyelvjárás nyelvi (fonetikai, morfológiai, szintaktikai) tulajdonságainak a részletes bemutatására is sor kerül (29–46). A legtöbb hangtani és szótani nyelvjárási sajátosság ma is jellemző a kárpátaljai magyar nyelvjárásokra.

2. A második fejezet a magyar nyelv szláv, illetve ukrán kölcsönszavainak kutatástörténetével foglalkozik (47–66). A szerző konstatálja, hogy a keleti szláv–magyar nyelvi kapcsolatok már a 9. században elkezdődtek. Az újabb nyelvészeti kutatások valószínűsítik, hogy ez a kapcsolat jóval korábbra, a 7. század közepére nyúlik vissza.

Már a 13. században felfigyeltek arra, hogy némely magyar szó egybehangzik a megfelelő szláv szóval. A 16. századtól kezdve a kutatók megpróbálták megmagyarázni ezt a nyelvi jelenséget. Itt találhatjuk meg Franz Miklosich *Die slavischen Elemente im Magyarischen* (1871) című munkája elemzését, amely a magyar nyelvet ért szláv hatás tekintetében Kótyuk István szerint is az első tudományos munka. Részletes elemzést kapunk a magyarországi szlavisták kutatásairól. A szerző kiemeli Asbóth Oszkár úttörő tevékenységét – a szláv kölcsönszavak hely- és időbeli kérdéseinek a vizsgálatát; Melich János új szempontjait a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok tanulmányozásában. Részletesen kitér Kniezsa István *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* című kétkötetesre tervezett munkája első kötetének elemzésére is, kiemelve a munka fontosságát a további kutatásokban, és felvázolja annak néhány hiányosságát. A szerző méltatja Kiss Lajos és Gáldi László szerepét a nyelvjárási szinten is végzett szlavisztikai jövevényszó-kutatásban.

A magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok tanulmányozásában a szerző megemlíti az Ungvári Állami Egyetem kutatóinak tevékenységét, többek között Petro Lizanec, Aleksandr Rot, Josyp Dzendzelivs'kyj, Vasyľ Oros, Kyrylo Halas munkásságát. Kótyuk István megjegyzi, hogy a magyart ért keleti szláv nyelvi hatás a legkevesbé kutatott területe a szlavisztikának.

Nem kutatták a kárpátaljai magyar nyelvjárások ukrainizmusait sem, holott a magyar és az ukrán nyelv egymásra hatására már a 19. század első felében felfigyelt Fogarassy János (vö. Fogarassy 1833). Ezt a hiányt pótolva választotta disszertációja témájaként az Ung-vidék magyar nyelvjárásait ért ukrán nyelvi hatást Kótyuk István. Ahhoz, hogy az adott lexémát ukrainizmusnak minősítse, figyelembe vette a szó nyelvföldrajzát, szemantikáját és fonéma-összetételét, a szó meglétét más kárpátaljai magyar nyelvjárásokban, illetve hiányát más szláv nyelvekben és/vagy a velük szomszédos magyar nyelvjárásokban, a szó szemantikai azonosságát az ungi magyar nyelvjárásban és az ukrán nyelvjárásokban; fontos körülménynek tekinti, ha a szó hangalakja kizárólag az ukrán nyelvből magyarázható. Az ukrán eredetre utaló kritériumokat minden szócikkben feltünteti a szerző.

3. A harmadik fejezet az ungi magyar nyelvjárás ukrainizmusainak tematikai csoportosításával foglalkozik (67–96). A szerző 247 lexikai elemet vizsgált meg, de az ukrán jövevényszavak reális mennyisége szerint több is lehet, mivel az anyaggyűjtés során nem biztos, hogy az összes ukrán elemet sikerült adatolni, ezenkívül legalább 300 olyan szláv elem maradt feldolgozatlanul, amelyek közül többről a további részletes kutatás során lesz esetleg bizonyítható, hogy az ukrán volt az átvett nyelv.

A megvizsgált ukrainizmusok közül 78 Kniezsa István etimológiai szótárában is megtalálható. Ennek ellenére a szerző fontosnak találta e szavak közlését, mivel nélkülük az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszórótege nem lett volna teljes. Kniezsa munkájában 33 olyan szó van, amelyet ő szlovákizmusnak tekint, másik 7 szót pedig ismeretlen eredetűnek. Kótyuk István megállapítása szerint e szavak az ungi nyelvjárásban egyértelműen az ukránból származnak. A disszertáció anyagában 142 először rögzített ukrainizmus van.

A tárgyköri-tematikai csoportosítás során a poliszémia következtében egy szó akár több tematikai csoporthoz is tartozhat. Az ukrán kölcsönszavakat 21 tárgyköri-tematikai csoportba sorolja: 1. az ember tulajdonsága, külseje, cselekedetei; 2. testrészek; 3. rokoni és egyéb emberi kapcsolatok; 4. ruházat, mosás; 5. gasztronómia, étkezés; 6. házi szöves-fonás; 7. a ház berendezése; 8. gazdálkodási eszközök, épületek, helyiségek; 9. kultúrnövények, termesztésük, megművelésük; 10. vad-növények; 11. állattenyésztés, az állatok sajátosságai; 12. állatvilág; 13. népi gyógyászat; 14. vallás, szokások; hiedelmek; 15. ének, tánc, szórakozás; 16. állami, társadalmi és politikai élet; 17. nem-

zetek, népek megnevezései; 18. földrajz; 19. elvont fogalmak; 20. határozószók, indulatszók, segedszók; 21. egyéb.

Véleményünk szerint külön csoportba lehetett volna sorolni a cselekedeteket megnevező ukrainizmusokat, amelyeket a szerző az 1. tematikai csoportba sorolt; külön csoportot alkothattak volna a mesterséget megnevező szavak is. A 9. és 10. csoporthoz tartozó szavakat egy tematikai egységbe lehetett volna sorolni.

A tárgyköri-tematikai csoportokból látható, hogy az ukrán nyelv hatása a mindennapi élet minden területén megmutatkozott. A legtöbb kölcsönszó az emberi tulajdonságokhoz, cselekedeteikhez tartozik, de számottevő a gazdálkodási eszközöket, gasztronómia és étkezés tárgykörébe tartozó ukrainizmusok száma is.

A szemantikai-grammatikai vizsgálat alapján az ukrainizmusok egy része egyjelentésű (121 szó). De a poliszmia is gyakori jelenség. A többjelentésű szavaknál néha két, három, négy, öt, sőt hat vagy akár nyolc jelentéssel is adatható egy-egy szó. Nyolc jelentése van a *paszkuda* szónak: 1) gazember; 2) nem tiszta asszony; 3) aki beleavatkozik más dolgába; 4) búbosbanka (állat); 5) begy; 6) pi-masz, ronda; 7) szerénytelen ember; 8) utálatos, visszataszító (vö. Kótyuk 2007: 275–6).

Jelentéstani tekintetben Kótyuk István az ukrán kölcsönszavakat három csoportba sorolja: 1) amelyek új, eddig ismeretlen fogalmakat jelölnek; 2) amelyek lexikai megfelelői a már meglévő magyar szavaknak; 3) érzelmkifejtő szavak, amelyeknek a magyar nyelvben számos szinonimája van. Az első csoportba tartozik az ukrainizmusok nagy része, például *brindza* < juhtúró, *csurka* < hagymagyökér, *hucul* < Huculföld lakosa, *kozák* < Oroszország déli részén lakó ukrán, *pesztunka* < dada, *topolya* < nyárfa. A második csoportba olyan ukrainizmusok tartoznak, amelyek a magyar megfelelőitől emocionális árnyalatban vagy használati szférájukban különböznek, például a *szkotár* lexikai dublettje a *pásztor* főnévnek, amely még 'az ember vagy állat gyógykezelésével foglalkozó személy' jelentésben is használatos. A harmadik csoport szavai a szinonimasor gyarapítására kerültek az ungi magyar nyelvjárásba, például a *bidák* 'mulya', *nyetota* 'lusta, lomha' a 'jámbor, együgyű, szájtáti, mamlasz, mulya' szinonimasor részeként honosodott meg.

Az ukrainizmusok az új szavak képzésében is részt vettek, így például a *haluska* 'tészta' szóval a következő szavak képződtek: *haluskás*, *haluskalé*, *haluskaleves*, *haluskatészta*, *gyurothaluska*, *lekvároshaluska*, *káposztáshaluska*, *mákoshaluska*, *papírhaluska* stb. De archaikus jellegű szavak is adathatók például: *bumbariska* 'katicabogár', *csereda* 'csorda', *hojda* 'bölcse', *hosztina* 'vendégség', *lőka* 'hosszúsék', *rusznyák* 'ruszin, kárpátaljai ukrán', *szkotár* 'pásztor' stb.

A lexéma szemantikáját illetően a szerző két csoportot különböztet meg: 1) a legtöbb ukrán kölcsönszó ugyanazzal a jelentéssel került az átvevő nyelv rendszerébe; az ukrán poliszmia esetén még a szó több jelentése is átkerült az átvevő nyelvbe; a legtöbb szó ebbe a csoportba tartozik; 2) lényegesen kevesebb azoknak a kölcsönszóknak a száma, amelyeknek a jelentése nem egyezik az átvevő és az átadó nyelvben, például a *potya* < *потя* 'madár' szó az ungi magyar nyelvjárásban nem 'madár', hanem '(madár alakú) cipő' jelentésben ismert; a *pányi* < *пані* nem 'kisasszony, (úr)-hölgy', hanem 'dologkerülő, naplopó'; *gyidu* < *дідо* nem 'nagyapó', hanem 'idős ember' jelentésben ismert.

Néhány ukrainizmus az összetett szavak részeként is elterjedt, vagy származékokat eredményezett, például a *brizgál* 'fröcsköl' ige segítségével a következő származékok képződnek: *bebrizgál*, *összebrizgál*, *szíjjelbrizgál*, *brizga*, *brizgás*, *brizgálás*.

Az ukrainizmusok az ungi magyar nyelvjárás frazeológiájába is beépültek: *hett veled* 'nem érdemes veled szóba állni' (vö. ukr. *геть з тобою*); *olyan rizsi*, *hogy szinte világít* 'erős vörös színű' (vö. ukr. *такий рижий, що аж світиться*); *sós*, *mint a ropa* 'nagyon sós' (vö. ukr. *солений, як ропу*). A meghonosodott frazeologizmusokat a szerző két csoportba tagolja: az elsőbe azokat sorolja, amelyeknek minden szóelemük ukrán, például *nekrics nevolaj* 'légy csendben' (vö. ukr. *не крич, не волай*), *ruszka vira tverda vira* 'az orosz hit erős' (vö. ukr. *руська віра – тверда віра*), *jaki jeden, taki druhi* 'amilyen az egyik, olyan a másik is' (vö. ukr. *який єден, такий другий*). A má-

sodik csoportba azokat sorolja, amelyek magyar elemeket is tartalmaznak: *pijite kicsi pálinku, repeszite béles* 'igyjon egy kis pálinkát, vegyen bélest' (vö. ukr. *пийте трохи водки, беріть слоєне тісто*), *pojite, Szarka, jiszti hurka* 'jöjjön Szarka, hurkát enni' (vö. ukr. *йдіть, Сарко, їсти ліверну ковбасу*).

A kölcsönelemek között köszöntések, jókívánságok, felkiáltások is találhatók, például *Dobre ráno* 'Jó reggelt' (vö. ukr. *Добрий ранок*); *Dobri vecser* 'Jó estét' (vö. ukr. *Добрий вечір*); *Krisztosz voszkresz!* 'Krisztus feltámadt', (vö. ukr. *Христос воскрес*); *Dáj bozse szerencse* 'Adj, Istenem, szerencsét' (vö. ukr. *Дай, боже, щастя*). Véleményünk szerint a *Dobri vecser* köszönési alak inkább az orosz formára utal (vö. or. *Добрый вечер*), az ukr. *вечір* főnévben -i magánhangzó van.

Az ukrán hatás észlelhető a tulajdon-, állat- és helynevek körében is. A szerző véleménye szerint ezek a szavak fontos részét képezik az ungi magyar szókincsnek, tanulmányozásuk nemcsak a nyelvtudományt, hanem a történelmet, az etnológiát és a régió történelmi földrajzát is gazdagítja. A vidék lakosai között olyanok is vannak, akik magyarnak vallják magukat, az ukrán nyelvet nem beszélik, ám ukrán családnévük van: *Horbács* < *Горбач*; *Holovácska* < *Головачко*; *Kacsur* < ukr. *Качур*; *Kótyuk* < ukr. *Ковтюк*; *Lelekács* < ukr. *Лелекач*; *Lizák* < ukr. *Лизак*. Néhány becenév is előfordul, például *Janku* < ukr. *Янку* a *Янко* névből, *Misku* < ukr. *Мішку* a *Міша* névből. Az állatnevek is élénk ukrán hatást mutatnak: *Riska* < ukr. *Рижка*; *Misu* < ukr. *Мішу*, *Bodri* < ukr. *бодрий* 'élénk'. A helynevek is érdekes képet festenek: *Osztró* < ukr. *острів* 'sziget', *Beréznek* < ukr. *березник* 'nyírfaerdő', *Horka* < ukr. *горка* 'domb'. Véleményünk szerint az *Osztró* < ukr. *острів* a hangtani sajátosságok figyelembevételével inkább az orosz *остров* átvételére utal.

A disszertáció megírása idején a szovjet korszak neologizmusai is az ungi magyar nyelvjárás aktív szókincsébe tartoztak. Adatoltak olyan orosz/ukrán mozaikszók, amelyek viszonylag rövidebbek voltak a magyar megfelelőiknél, ezért kerültek a magyar ajkú lakosság aktív szókincsébe, például *szilpóu* < ukr. *сільно* 'községi fogyasztási szövetkezet', *finvigyl* < ukr. *фінвідділ* 'pénzügyi hivatal'. A szovjet korszakban elterjedt szavakat a szerző 6 csoportba sorolja: 1) a szovjet intézményrendszerrel kapcsolatos szókincs, például *ráda* < ukr. *рада* 'tanács'; a megyei intézmények épülete Ungváron'; *szilráda* < ukr. *сільрада* 'falusi tanács', *vikonkom* < ukr. *виконком* 'végrehajtó bizottság'; 2) az ipar és mezőgazdaság tárgykörébe tartozó szavak: *holova* < ukr. *голова* 'a kollektív gazdaság vezetője', *zmina* < ukr. *зміна* 'váltás', *lánka* < ukr. *ланка* 'tag'; 3) a hivatalos élet szavai: *objáva* < ukr. *об'ява* 'hirdetmény', *vidomisz*, *vidomiszty* < ukr. *відомість* 'jegyzék', *zájáva* < ukr. *заява* 'kérvény'; 4) az életkörülményekkel kapcsolatos szavak: *horilka* < ukr. *горілка* 'pálinka', *hrecska* < ukr. *гречка* 'hajdina', *litcska* < ukr. *літучка* 'kisbusz', *visivánka* < ukr. *вишиванка* 'hímzett ing'; 5) a kereskedelemmel kapcsolatos szavak: *csájna* < ukr. *чайна* 'teázó', *molocsárnya* < ukr. *молочарня* 'tejcsarnok'; 6) az oktatás szókincsébe tartozó szavak: *csodennik* < ukr. *щоденник* 'napló', *gyidmoroz* < ukr. *дід мороз* 'télapó', *vecsir* < ukr. *вечір* 'iskolai est', *sztudent* < ukr. *студент* 'diák'. Helyesen összegzi a szerző, hogy a neologizmusok forrásnyelve akár az ukrán, akár az orosz nyelv is lehetett. Véleményünk szerint bátran nevezhető a felsorolt szavak egy része szovjetizmusnak is.

4. A negyedik nagy fejezet az ukrainizmusok fonetikai és morfológiai adaptációjának kérdéseivel foglalkozik. A fonetikai adaptációt a szerző a korrelatív és az asszociatív hangtani szinten elemzi. A magánhangzók adaptációja során a rövid magánhangzók mellett a hosszúk is gyakoriak, akárcsak a diftongusok, például az *o* magánhangzónak az ungi magyar nyelvjárásban *o* (~ *ó*) ~ *a* ~ *ou* megfelelői vannak: *bozse* < *боже* 'istenem', *mòrkóu* < *морква* 'sárgarépa'; az ukrán *e* magánhangzónak a magyar *e* (~ *ē*) felel meg: *csereda* < *чреда* 'csorda', *petruska* < *петрушка* 'petrezselyem'. A szerző megjegyzi, hogy az *e* magánhangzó az ukrainizmusok mindössze 19%-ban található; következtetésképpen megállapítja, hogy az ungi magyar nyelvjárás „nem szívesen” kölcsönzi az *e* magánhangzós szavakat. A vizsgált nyelvjárásban tulajdonképpen minden magyar hosszú magánhangzó előfordul az ukrán kölcsönszavakban. A mássalhangzó-adaptáció során a lágy mássalhangzók csak

résben maradnak meg: a legtöbb ukrán lágy mássalhangzónak nincs magyar megfelelője, ebben az esetben a lágy ukrán mássalhangzót a kemény magyar megfelelő váltja: *ráska* < *ряска* 'békalencse', *kupec* < *купец* 'kereskedő', *paszkudnyica* < *паскудниця* 'rendetlen, becstelen nő'.

A morfológiai adaptáció során a jövevényszavak szófaji megoszlásával ismerkedünk meg, illetve az adaptáció során bekövetkezett változások kerülnek előtérbe. A kölcsőnelemek között van főnév, melléknév, ige, határozószó, módosítószó és indulatszó is.

A főnevek alkotják a kölcsönvételek legnagyobb arányát (172 szó). Az ukrán grammatikai rendszerben a főneveknek három neme van (hím-, nő- és semlegesnem), illetve négy ragozási típushoz sorolandók, amelyek a magyar grammatikai rendszerhez adaptálódva elvesztették ezeket a kategóriákat. A legtöbb főnév egyes szám alanyesetben honosodott meg az átvevő nyelvjárás rendszerében. Az ukrán nőnemű főnevek aránya a legmagasabb (mintegy 101 szó), 57 hímnemű szó található és csupán 8 -o, -я végződésű semlegesnemű főnév. A szerző 4 mássalhangzóra végződő nőnemű főnevet adatolt: *kulimáz* < *коломазь* 'szekérkenőcs', *morkó* < *морка* 'sárgarépa', *pecsátya* < *печать* 'pecsét', *cerkó* < *церква* 'templom'. Ám a négy ukrainizmus közül kettő az I. deklinációcsoporthoz tartozik -a végződéssel, és csak az első kettő része a mássalhangzóra végződő III. deklinációcsoportnak. Az ukránban a pluralia tantum kategóriába tartozó főnevek az ungi magyar nyelvjárásban egyes számú alakban honosodtak meg a magyar nyelv rendszeréhez illeszkedve, például: *vecsurka* < *вечурки* 'a fiatalok esti szórakozása', *lecske* < *клички* 'kocka', *piroha* < *пирог* 'derelye', *csinya* < *чини* 'szövőeszköz'. Néhány szó függő esetben honosodott meg (mivel az ukrán nyelvben ez az alak használatos gyakrabban), például *pesu* < *педу* 'fekvőhely a kályhánál' – az ukrán nyelvjárási *пед* 'kályha' (standard *під* 'u.a.') leggyakrabban a *лежанка коло педу* 'a kályha melletti fekvés' szókapcsolatban volt használatos birtokos esetben, ezt hallották leginkább a magyarok is, amikor átvették a szót; a *gyidu* < *д'їду* 'öregapó' leggyakrabban megszólító alakban (vocativus) volt használatos az átadó nyelvben.

Az ukrán jövevények között több olyan szó is előfordul, amely az adaptáció során más szófaji kategóriába került. Így például néhány ukrán főnév a melléknév kategóriájában honosodott meg, vagy mindkét szófaji kategóriában előfordul (*hucul* 'kárpátaljai ukrán', *rumun* 'román ember', *ruszin* 'kárpátaljai ukrán' stb.), a személyragos igék általában indulatszóként adaptálódtak (*csekaj* 'várj', *probujte* 'próbálja meg', *kostujte* 'kóstolja meg'); főnévként és indulatszóként honosodott meg a *cinya* 'disznó' szó, illetve a *hojda* 'hintá' is.

Az igék (összesen harmincegyet tartalmaz a disszertáció) kivétel nélkül a morfológiai alak (szuffixum és flexió) nélkül honosodtak meg az átvevő nyelvben, eltérően az átadó nyelv igerendszerétől, amelyben a morfológiai alak az igeképzés nélkülözhetetlen része. Minden ige -l képzős lett: *brinkál* < *бринькати* 'csörget, csörömpöl', *brizgál* < *бризгати* 'fröcsköl', *cserpál* < *черпати* 'merít', *drimál* < *дримати* 'szunyókál' stb. Ami a grammatikai jelentést illeti, a szerző megjegyzi, hogy minden ige a verbum activum és a verbum durativum kategóriába sorolandó: *buhál* < *бухати* 'üt, ver', *csuhol* < *чухати* 'dörgöl, dörzsöl', *lapatyál* < *лопотати* 'gyorsan, érthetetlenül fecseg', *macál* < *мацати* 'tapogat', *pratál* < *прятати* 'elrejt, eldug', *tókál* < *товкати* 'kopog, csépel', de tárgyatlan ige is előfordul: *brizgál* < *бризгати* 'fröcsköl', *kiputál* < *клопотати* 'igyekszik, aggódik, kér stb.', *poklonyál* < *поклоняти(ся)* 'meghajol a szent kép előtt a templomban', *rihál* < *ригати* 'felköhög'.

Néhány ukrainizmus az ungi magyar nyelvjárásban segédszóként honosodott meg: indulatszóként a *bisztra* < *бистро* 'gyorsabban', *bozse* < *боже* 'istenem', *csekaj* < *чекай* 'várj', *nedaj-bozse* < *не дай боже* 'ne adj isten'; határozószóként: *nyigdasoha* < *н'їгдашого* 'sohase', *het* < *геть* 'el innen', *nedájbozse* < *не дай боже* 'ne adj isten'; módosítószóként: *dobri* < *добре* 'rendben', *rozumijes* < *розумієш* 'érthető'. Egyazon szó több szófajhoz is tartozhat, emiatt hiányoljuk a szövegkörnyezetet, amelyben jól látható lenne az adott szó több szófajhoz való tartozása. A szerző megállapította, hogy a határozószók, módosítószók és indulatszók meghonosodása az ungi magyar

nyelvjárásban az intenzív ukrán nyelvi hatásra utal. Általában az ukrán kölcsönszavak mind fonetikailag, mind morfológiailag adaptálódtak az átvevő nyelv rendszerében.

Az összegzésben a szerző kiemeli, hogy a magyar–ukrán nyelvi kölcsönhatás nemcsak nyelvjárási szinten észlelhető, részben az irodalmi nyelvre is hatással volt. A disszertációban 142 először rögzített ukrainizmust találunk, a többi 105 ismert volt a tudományos szakirodalomban Kniezsa István, Balezky Emil, Petro Lizanec és mások kutatásai alapján.

Az általam ismert Bereg-vidéki magyar nyelvjárásban a következő ukrainizmusok használatosak: *abara* 'csűr', *balamuta* 'galiba', *brindza* 'juhtúró', *brizgál* 'fröcsköl', *butyka* 'bódé', *cinyka* 'malac', *csurka* 'összefogott hajcsomó', *durák* 1) 'hülye', 2) 'kártyajáték', *haluska* 'tészta', *harisnya* 'ua.', *hárkál* 'felkőhög', *hucul* 'kárpataljai ukrán', *kalamajka* 'zúrzavar, zaj', *kalyiba* 'pásztoraknyó', *kazal* 'szénaboglya', *kulimáz* 'szekérkenőcs', *lapatyál* 'fecseg', *lapcsinka* 'burgonya és fokhagyma liszttel keverve és serpenyőn kisütve', *laska* 'hosszúra vágott főtt tészta, finommetélt tészta', *morkó* (*murkó*) 'sárgarépa', *pányi* 'nagyságos asszony, lusta nő', *pászka* 'húsvéti fonott kalács', *pelenka* 'ua.', *petruska* 'petrezselyem', *prosztyák* 'jó lelkű, egyszerű ember', *pup* 'köldök', *putál* 'kever, felkavar, rendetlenséget csinál', *supál* 'ujjával megérint valakit', *susukál* 'sugdos', *taradajka* 'kétkerekes zöldségszállító kocs'. Megjegyzendő, hogy az Ung-vidéki magyar nyelvjárásban több ukrán lexikai elem honosodott meg, mint a Bereg-vidéki nyelvjárásban, ez többek között a környező ukrán falvak hatása miatt, illetve a megyei központ közelségének következtében alakulhatott így.

Kótyuk István kandidátusi disszertációját magas tudományos színvonal jellemzi, amelyben a szerző az ungi magyar nyelvjárás ukrán kölcsönszavainak a legmélyebb tudományos elemzését adja. A munka számos fontos információt nyújt az ukrán és magyar nyelvtudomány, történelem, etnográfia és nyelvöldrajz számára egyaránt.

Véleményünk szerint célszerű lenne Kótyuk István hagyományait követve megvizsgálni más kárpataljai, többségben magyarlakta település lakóinak nyelvében a szláv (keleti szláv, ukrán) nyelvi hatást. Meggyőződésünk, hogy számos új, eddig nem rögzített szláv kölcsön- és tükörszó gazdagítja a kárpataljai magyar nyelvjárásokat, mint ahogyan a magyar nyelv is aktív hatással van a kárpataljai ukrán/ruszin nyelvjárásokra – s ezáltal a regionális irodalomra – napjainkban is (vö. Mokány 1966; Lizanec 1970, 1976; Udvari 1997; Bárányné Komári 2005).

„Kulcsfontosságú lenne a könyv magyar nyelvű változatnak megjelentetése is, hogy a magyar nyelvészek legfiatalabb nemzedéke is megismerkedhessen egy a történelmi Magyarországhoz tartozó vidék magyar ajkú lakosságát ért szláv/ukrán nyelvi hatással” – emelte ki könyvbemutató beszédében P. Lakatos Ilona főiskolai tanár a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszékén 2008. április 28-án tartott könyvbemutatón elhangzott beszédében. A magyar fordítást türelmetlenül várják az olvasók.

SAKIRODALOM

- Bárányné Komári 2005. = Барань-Комарі С. До питання про унгаризми у народній мові карпатоукраїнів (русинів) Закарпаття. *Studia Russica* XXII. Budapest, 115–29.
- Dóhóvics Bazil 1835. *Kijegyzése azon szókknak, amellyek hason hangzanak v[agy] és értelműik is mind a magyar, mind az orosz nyelvben.* Kiadva: Дзендзелівський Й., Сак Ю., Штернберг Я.: Василь Довгович – зачинатель досліджень угорсько-українських та угорсько-російських лексичних сходжень. Ужгород, 2003.
- Fogarassy János 1833. Русько угорска ілі мадарска граммати́ка для скорого и легкого азыка сего обуче́нія. Сложена и тіснена у Відню-Вієннґ року аўлг.
- Kniezsa István 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* I/1–2, Budapest.
- Lizanec P. M. 1970. *Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok* (a kárpátontúli ukrán nyelvjárások alapján). (Egyetemi jegyzet). Uzhorod.

- Lizanec 1976. = Лизанец П. М. Венгерско-украинские межъязыковые связи. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Будапешт.
- Mokány 1966. = Мокань А. А. Венгерские заимствования в мараморшском украинском диалекте Закарпатской области. (Kandidátusi disszertáció, kézirat). Тарту.
- Udvari 1997. A ruszin (kárpátukrán)–magyar együttélés nyelvi tükröződése Dmitry Keselya „Hoszundragosi” című művében. In: Kiss Gábor–Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest, 423–36.

Bárányné Komári Erzsébet

Gondolatok Ördög Ferenc *Válogatott tanulmányok* című kötete kapcsán. Czupi Kiadó, Nagykanizsa, 2008. 402 lap

A különböző egyetemeknek, főiskoláknak és más kutatóhelyeknek, intézményeknek egy ideje immár szép hagyománya, hogy jeles szakemberek kerek születésnapja alkalmából az adott tudományterületen tevékenykedő kollégák írásaiból vagy ritkábban az ünnevelt tudós életművéből egy-egy kötet lát napvilágot. Ilyen, az utóbbi kiadványtípusba tartozó válogatás jelent meg – sokunk öröme – Ördög Ferenc tiszteletére, aki 2008. április 5-én ünnepelte 75. születésnapját, s akit napjaink magyar nyelvtudománya egyik kiemelkedő képviselőjének tekinthetünk. Hogy Ördög Ferencet nemcsak kiváló kutatónak tarthatjuk, hanem nagyszerű tanárnak is, azt leginkább középiskolai, egyetemi és főiskolai diákjainak nemzedékei tanúsíthatják, akiknek tanári, kutatói elindulását hasznos útmutatásaival segítette, s akiknek jövőbeli életútját nagy hatású pedagógusként alakította, ahogy erről – saját életútját, szakválasztását érintve – a kötet előszavában (9–10) meggyőző erővel vall Czupi Gyula, aki a nagykanizsai Landler Gimnáziumban (a mai Batthyány Lajos Gimnáziumban) volt tanítványa.

Az egyes cikkek, tanulmányok közlése előtt Ördög Ferenc egész pályáját, tudományos tevékenységét, kutatási eredményeit szakmai szempontból is nagyon alapos és meleg hangú bevezetésben Hajdú Mihály foglalta össze (11–8). Értékelő áttekintését két motívum jellemzi: a tárgyyszerűség és a nagyrabecsülés. Írását a magyar nyelvtudomány, a névtudomány iránti elkötelezettség, tárgyszeretet hatja át. Ezzel függ össze, hogy az adatokon nyugvó, szakszerű értékelésen nemegyszer átüt az elismerés és a tisztelet hangja.

A *Válogatott tanulmányok* című kötet anyaga, amely nagyrészt tanulmányokból, cikkekből tevődik össze, jól tükrözi Ördög Ferenc kutatásainak fő irányait, területeit. Nagyobb részük a névtudomány tárgykörébe tartozik (21–282), ezen belül kisebb terjedelmet foglalnak el a földrajzi nevek (21–77), a nagyobb hányadot a személynevek vizsgálata alkotja (81–191), a könyv egyéb fejezetei pedig a névtudománynak más szakterületekkel (a művelődéstörténettel, stilsztikával, szociológiával, oktatással, helyesírás-történettel) való kapcsolódását tartalmazzák (195–282). Továbbá egy-egy részegység dialektológiai témával (285–91), illetőleg tudománytörténeti kérdéssel foglalkozik (295–301), a többi pedig a szerző publikációinak megjelenési helyeit, a tárgy-, a szó- és a névmutatót foglalja magában (309–402).

A válogatásban található írások és a publikációk jegyzékében felsorolt cikkek, tanulmányok és önálló kiadványok meggyőzően mutatják, hogy Ördög Ferenc kutatómunkája rendkívül szerteágazó. Ebből az összeállításból az is kitűnik, hogy a magyar nyelvtudomány hasznára évtizedeken keresztül igen sok időt, energiát igénylő tudományszervezői és kötet szerkesztői tevékenységet is folytatott (316–21).

Mivel Ördög Ferencnek életeleme a kutatás, amelynek eredményes műveléséhez tehetsége és óriási munkabírása is hozzásegítette, s mivel tudom, hogy ma is további tudományos tervek

megvalósításán munkálkodik, hasznosnak tartom, hogy életútjának néhány fontos állomását, valamint munkásságának fontosabb eredményeit – tanulságul a fiatalabb kutatónemzedék és mindnyájunk számára – röviden áttekintsem, noha ezt Hajdú Mihály a kötet bevezetésében már kiválóan összefoglalta. Némiképpen erre sarkall az a körülmény is, hogy – a *Válogatott tanulmányok* című kiadvány ismertetésén kívül – a továbbiakban Ördög Ferenc tudományos teljesítményéről is szeretnék véleményt formálni, valamint a vele való találkozásaim és olykor egy-egy munkaközösségben végzett kutatás emlékét is igyekszem fölillantani.

Ördög Ferenc gyermekként vesztette el édesanyját és édesapját, így nagyszülei nevelték föl, akiktől nemcsak Gyulaj község szép tájnyelvét, hanem a hagyományos faluközösség példaértékű erkölcsi normáit is elsajátította. Korán fölismert tehetségét több kiváló tanár is palléroztta. A kaposvári és a dombóvári gimnáziumi évek után 1952-ben került a Szegedi Tudományegyetemre. Életében, tudományos pályájának alakulásában fontos szerepet játszott a Tisza-parti város, amelynek korabeli jelentőségéről és a bölcsészkar több oktatójának Ördög Ferencre tett szakmai hatásáról Hajdú Mihály a következőket írja: „Szeged csodálatos diákváros volt akkor! [...] Volt itt tudományegyetem, orvostudományi egyetem, vasútmérnöki egyetem. Ide jött a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyartanári képzésére Ördög Ferenc is. Sok jeles tudóssal ismerkedett meg. Itt tanított akkor Baróti Dezső, Halász Előd, Klemm Imre, Koltay-Kastner Jenő, Mészöly Gedeon, Nyíri Antal, Rácz Endre és még sokan mások. Közülük az utóbbiak voltak rá nagy hatással. A nyelvtörténész Mészöly Gedeon a korai nyelvemlékek hangulatos elemzésével sok ma is élő magyar nyelvészben keltette föl az érdeklődést a nyelvtörténet iránt. Hozzá hasonlóan meg tudta nyerni a hallgatóságot a dialektológia kutatásának Nyíri Antal, s Ördög Ferenc otthonról is hozott, középiskolában is erősített nép- és tájszeretete egyre világosabban mutatta a célt: a népnyelv tanulmányozását. Ezt a szándékot másik oldalról támogatta a Budapestről éppen Szegedre került Rácz Endre névtan iránti szeretete, vagy ahogyan ő sokszor mondta: „szerelme”. Rávezette a névtan sokoldalúságára, összetettségére, soha unalmassá nem válására, s szemináriumai, majd szakdolgozat íratásával elkötelezetté tette a valóban csodálatosan érdekes, kimeríthetetlen névtani kutatások iránt. Itt találkozott a szülőföld iránti szeretet és a tudományos érdeklődés: első dolgozatai Gyulaj nyelvjárási és névtani anyagából készültek” (11–2).

Ördög Ferenc nevét már egyetemista koromban, az 1960-as évek elején megismertem, amikor a *Magyar Nyelvőr* lapozgatása közben megakadt a tekintetem a *Gyulaj nyelvjárásából* című cikkén (1962: 81–4), amelyet egyvégtében végigolvastam. Írása – túlzás nélkül mondhatom – ösztönzőleg hatott rám, s megerősített abban, hogy föltétlenül fontos számomra is, hogy szülőfalumnak, Nagykőnyinak a tájnyelvével elmélyülten foglalkozzam. Erre a dolgozatára úgy emlékszem vissza, hogy érdeklődésemet igazán nem is szakmai okok váltották ki iránta, hiszen akkoriban még nem ismerhettem a nyelvjáráskutatás elméleti-módszertani kérdéseit, problematikáját, hanem sokkal inkább érzelmi szempontból figyeltem föl rá, Gyulaj ugyanis szomszédos a szülőfalummal, s emiatt nagy érdeklődéssel olvastam a szóban forgó cikk minden sorát, adatát. Igaz, szoros kapcsolat a két község között nem alakulhatott ki, hiszen közöttük – nehezen járható földutakkal – nagy erdőség húzódik, köves úton pedig igen nagy kerülővel lehet csak egyik faluból a másikba eljutni. Ez a kapcsolathány az oka annak, amint azt Ördög Ferenc meggyőzően kimutatta, hogy Gyulaj és Nagykőnyi tájszavai viszonylag nagy mértékben eltérnek egymástól (2002: 289–91). Megtisztelőnek tartom, hogy a *Koppány menti tájszótár*at tüzetesen átnézte, s ily módon a két község szóanyagának összevető elemzésével kapcsolatban a tájszótárak elvi-elméleti kérdéseit új szempont fölvetésével is gazdagította.

Ördög Ferencet én személyesen akkor ismertem meg, amikor a JATE Magyar Nyelvészeti Tanszékén tartott előadásán Ady Endre A magyar Ugaron című versének elemzésével ragadtatta el oktatókból és egyetemistákból álló hallgatóságát. Majd az 1960-as évek második felétől, amikor általános iskolai tanárként, majd 70-es évek elejétől már a JATE oktatójaként bekapcsolódtam a Somogy és a Tolna megyei földrajzinév-gyűjtés és -kiadás munkálataiba, vele is együtt dolgozhattam.

Akkoriban már szakmai körökben Ördög Ferenc nevét és tudományos tevékenységét nemcsak hazánkban, hanem Európa-szerte is sokan ismerték. A helynevekkel kapcsolatos megbeszéléseken jómagam – mint a megyei köteteknek az egyik legtapasztalatlanabb közzetevője – nagyon sokat tanultam tőle és természetesen más munkatársaktól is.

A *Zala megye földrajzi nevei* című kötet 1964-ben történt kiadásával, amelynek – a magyar nyelvészek közül ki ne tudná széles e hazában – Ördög Ferenc volt az egyik kezdeményezője és megvalósítója, hamarosan egy olyan mozgalom bontakozott ki, amelynek eredményeként szinte egymás után láttak napvilágot a különböző megyei és járási földrajzinév-kiadványok. Ezeknek a köteteknek nagy részében tudományos tanácsadóként, közzetevőként, majd mind gyakrabban szerkesztőként is részt vett. Kutatási tevékenysége az 1960-as évek második felétől napjainkig töretlenül ívelt fölfelé. Tudományos pályájának legfontosabb eredményeit és főbb irányait a következőképpen igyekszem összegezni:

1. Ördög Ferenc kutatómunkájának középpontjában a névtudomány két ága, a hely- és a személynévek állnak. Hajdú Mihály a már említett bevezetésében a földrajzi nevekkal kapcsolatos tevékenységét így foglalta össze: „Eleinte Végh Józseffel, majd annak nyugdíjba vonulása, 1977 után egyedül szervezte, irányította a mozgalmat, de önálló kutató, közzetevő, ellenőrző és szerkesztő munkát is végzett Somogy, Tolna, Baranya, Vas, Veszprém, Komárom, Heves, Szolnok, Bács-Kiskun és Pest megye helyneveinek vagy egy részének (egy-egy járásának) kiadásában. Fél Magyarország helyneveinek megjelentetése az ő érdeme, ezért is hálás lehet neki a magyar tudományos élet. Ugyanakkor további megyéi anyagának összegyűjtésében működött közre, és csak reménykedhetünk abban, hogy ez a munkássága nem fog elenyészni, s ha jobbra fordulnak az idők, ezek is meg fognak jelenni egyszer” (14).

2. Az 1960-as évek végétől, a 70-es évek elejétől kezdődően a személynévek vizsgálata is fontos szakterülete lett. A szülőfalujához kötődő kutatási témák után, amelyekkel tudományos munkája indult, Nagykanizsára költözésével mindinkább a Zala megyéhez kapcsolódó nyelvészeti vizsgálódások kerültek előtérbe, hogy aztán munkássága térben és időben (földrajzilag egyre nagyobb területekre s egyre régebbi időkre) is kiterjedjen. Ennek bizonyságául a *Személynévviszogatok Göcsej és Hetés területén* című monográfiáját (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, 620 lap) említhetem, amely rendkívül gazdag névanyagra épülő, hézagpótló kiadvány, s amelynek alapján 1975-ben kandidátusi címet szerzett. Ez a munkája minden tekintetben (pl. hatalmas anyaga, elvismódszertani, terminológiai újításai, a benne található elemzések révén) ma is alpműnek számít a személynévek kutatásában.

3. Szorosan véve Ördög Ferenc oktatómunkájához kapcsolódik, természetesen azonban egyáltalán nem választható el tudományos tevékenységétől az a tény, hogy gazdag kutatási tapasztalatait középiskolás diákjainak, valamint a főiskolai és az egyetemi hallgatóknak egyaránt átadta, amint arról tanítványainak jó néhány dolgozata, kiadványa is tanúskodik. Több, ma már jól ismert szakembert indított el tudományos pályáján. A magyar névtant nemcsak hallgatói körében népszerűsítette, hanem ezenkívül – német nyelven publikált cikkeivel, tanulmányaival – sokat tett azért is, hogy a külföldi szakemberek a magyar névtudomány eredményeit Európa-szerte megismerjék.

4. Az 1990-es években a helynevek összegyűjtése több megyében lényegében véve már befejeződött, a kiadásuk viszont – egy-két kisebb terület földrajzi neveit tartalmazó kötet kivételével – sajnálatos módon megtorpant. Talán ezzel is összefügghet, hogy Ördög Ferenc – régi korokra vonatkozó források vizsgálatával – újabb, jelentőségükben azonban nem kevésbé fontos kutatási témákat dolgozott föl és jelentetett meg. Ezek a következők:

Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). I–III. Budapest–Zalaegerszeg, 1991–1993, I. 836, II. 880, III. 786 lap. IV. *Mutatók*. Budapest–Zalaegerszeg, 1998, 639 lap.

Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002, 957 lap.

Amint az itt felsorolt kiadványok terjedelmét jelző számokból is kiderül, olyan rendkívül nagyszámú adatot magában foglaló könyvekről van szó, amelyeket még végiglapozni sem könnyű, hát még – nagy figyelmet, kitartást és hozzáértést kívánó munka után – forrásértékű, a későbbi vizsgálódásokban jól felhasználható köteté formálni őket. Ördög Ferenc ezekkel a művekkel olyan nagy mennyiségű és értékes anyagot tett közzé, hasznosíthatóvá, amely még nagyon hosszú ideig több tudomány szak művelőit is további kutatásra, szakterületük újabb eredményekkel való gazdagítására ösztönözhetik.

Összegzőképpen Ördög Ferenc eddigi életművéről, amint a fentiekben is már részletesen kifejtettem, azt szeretném hangsúlyozni, hogy egész munkássága, tudományos teljesítménye elismerésre és tiszteletre méltó. Szerteágazó és sokoldalú kutatómunkája alapján már régóta méltó az MTA doktora fokozat elnyerésére. Ez a gondolat már régebben is megfogalmazódott bennem, most azonban, hogy áttekintettem a *Válogatott tanulmányok* című legújabb kötetét, nem csupán az itt összefoglalt publikációk, hanem eddigi tudományos tevékenységét tekintve is a korábbi véleményem még határozottabb meggyőződésemmé vált.

Ördög Ferenc egész életútja és munkássága nemcsak a fiatalabb nyelvésznemzedék, hanem általában a tudományos kutatással foglalkozó szakemberek számára is követésre méltó. Egész tevékenységét ugyanis nem csupán kutatási hajlama, érdeklődése és rátermettsége motiválta, hanem annál több: a szűkebb pátriához való ragaszkodás és a kisebb-nagyobb közösségért való tenni akarás is. A *Válogatott tanulmányok* című kiadványt és a publikációinak jegyzékében felsorolt más önálló köteteit is – tudományos értékeik alapján – jó szívvel ajánlom azoknak a szakembereknek a figyelmébe, akiknek lehetőségük van arra, hogy Ördög Ferenc számára a legmagasabb tudományos fokozat, az MTA doktora cím odaítélését javasolják. Munkáit – több szempontból való felhasználhatóságukból adódóan – természetesen nemcsak a névtanosok forgathatják nagy haszonnal, hanem más szakterületek, tudományok (így pl. a helytörténet, néprajz, nyelvtörténet, dialektológia) művelői is. Biztos vagyok abban, amit gimnáziumi és általános iskolai tanári tapasztalataimra alapozok, hogy Ördög Ferenc jó néhány cikkét, tanulmányát és önálló kiadványát az iskolai oktatásban is eredményesen fel lehet használni.

Szabó József
SZTE BTK

Egy sajátos könyvbemutató*

Tisztelettel és szeretettel köszöntök mindenkit, aki jelenlétével könyvbemutatónkat megtisztelte. Először felkérem Juhász Dezső professzor urat, intézetünk igazgatóját, szíveskedjék köszönteni a bemutatót.

Üdvözlét az olvasónak, üdvözlét az alkotóknak

Tisztelt Megjelentek! Kedves Kollégák! Azt tartja a régi bölcsesség: Akinek holta előtt halálhírért keltik, az hosszú életre számíthat. Az elmúlt évtizedekben már többször hallottuk megkondulni a lélekharangot: A STILISZTIKA HALOTT. De korai volt a bánat (avagy a káröröm): mert bár tényleg megkondult a harang, az legfeljebb a vészharang volt, amely arra hívta a híveket, hogy ne csak

* 2008. november 5.

sóhajtoznak egy nagy múltú, tiszteletre méltó tudományterület feltámadásáért, hanem állítsák talpra, újítsák meg, szabjanak, varrjanak neki új ruhát, és küldjék ismét az élet forgatagába. És úgy lett. A jó tudomány ugyanis, ha művelik, gondozzák, kortalan. Ha valaki ebben kételkednék, emelje tekintetét például a retorikára. Régi és új, klasszikus és modern harmonikusan egymásra lelt benne. egymást segítve lendítik előre. Ha a retorikára szabad alkalmaznunk a lakonikus német mondatát: *Alt, aber gut!* (Régi, de jó!), szabadjon ezt a pozitív létszemléletet rávetíteni a stilisztikára a következő fordulattal: *Alt, aber schön!* Szabad magyar fordításban: *Bár nem mai kislány, mégis szép!* Mert bizony a szépséggel is törődnünk kell elgépiesedő, arctalanná váló világunkban. A gondolatok szépségével is, meg a gondolatok köntösének szépségével is. A megszólalás és a hatáskeltés *profizmusa* ne csak a reklám, a marketing, a PR kulcsszava legyen. Ha már a gyorsétteremben is célszemélyek vagyunk, ha már a mindennapi interkontinentális hamburgerünket is rafináltan kidíszítik fodrosan zöld üde salátalevével, érzéken piros paradicsomszelettel, és meglocsolják egzotikus szószokkal, mennyivel nagyobb tudomány és mennyivel kiválóbb élvezet nyelvünket ékesíteni zamatos szavakkal, fűszeres kifejezésekkel, mondatokkal. Szándékosan profán hasonlatommal – bízom benne – nem keltettem hallgatóimban megütközést, legfeljebb a kisebb stílustörés érzetét, de ezt vállalom. Mert ahogy Szathmári tanár úr is írja a kiváló *Alakzatlexikon* bevezetőjében, stílus nincs hatáskeltés nélkül, eleven hatáskeltés nincs szabálysértés nélkül. Persze tegyük hozzá rögtön: jó stílus nincs érzékletesség nélkül, érzékletesség pedig mértékletesség nélkül.

Ezek látszólag egyszerű, mégis néha titokzatos és megfejthetetlennek tűnő dolgok. Szeretnénk birtokba venni őket a meggyőzés és a verbális gyönyörködtetés fegyvertárával együtt. sőt mi, tanárok szeretnénk továbbadni tanítványainknak is a tudományt. Ehhez a munkához is kiváló segédeszközöket kapunk a most útjára bocsátott *Alakzatlexikonban* és a megújított stilisztikatörténeti kézikönyvben, *A magyar stilisztika útjában*. Köszönjük Szathmári tanár úrnak és munkatársainak ezt a dupla ajándékot. Kívánunk nekik (és magunknak is) hasonlóan tartalmas és hasznos kézikönyveket. Látva a Mai Magyar Nyelvi Tanszék professor emeritusának vitalitását és lankadatlan, a fiatalokat megszégyenítő munkakedvét, bizton remélhetjük: a folytatás nem marad el. Kívánom továbbá, hogy az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete jövőre és azután is ilyen szép és hasznos kiadványokkal büszkélkedhessen. Sok sikert minden alkotónak és felhasználónak.

Juhász Dezső

Engedtessek meg, hogy néhány mondatban szóljak *Alakzatlexikonunk* létrejöttéről, mindenekeelőtt az azt létrehozó Stíluskutató csoportról.

Először is sajátos könyv az 590 oldalas *Alakzatlexikon*. Sajátos, mert első magyar nyelvű ilyen jellegű munka, és mert igazi (nem hivatalosan szervezett és egy intézményhez tartozó) közösség szerkesztette meg hat-hét év alatt, az OTKA támogatásával.

Csoportunk miért mondható igazi közösségnek a jelzetten kívül? Mert sok felől jöttünk össze: az ELTE, az MTA Nyelvtudományi Intézete, Debrecen, Szeged, Nyíregyháza, Eger és Szombathely egyetemének, illetve főiskolájának stilisztikával foglalkozó tanárai, valamint a mindig jelentkező PhD-sek. Tehát Pécs kivételével minden felsőoktatási intézmény tanárai jöttek önként, úgyhogy a kilencvenes évek vége felé a résztvevők száma már meghaladta a harmincat.

Az igazi közösséget jelezte továbbá az összetartás, az egymásért való kiállás. Ezt jelezte a kialakult munkamódszer is: a kéziratot ugyanis minden alkalommal előre megkapta mindenki, aztán a két vitaindító keményen megbírált, és úgy következtek a szintén gyakran kemény hozzászólások, és csak ezt követte a szöveg véglegesítése. De soha semmilyen harag vagy sértődöttség nem érződött. És nemcsak fennmaradt a csoport, hanem – mint utaltam rá – állandóan gyarapodott.

Eredményeink: az *Alakzatlexikonról* és az ide vágó kérdésekről majd a legavatottabbak: Adamik Tamás és Bencze Lóránt professzor szólnak. Csak azt említem meg, hogy az előkészület közben

két konferenciát tartottunk, s ebből két kötet jelent meg, továbbá húsz tematikus füzetet tettünk le az asztalra tanáraink előzetes tájékoztatására. Ezenkívül számos PhD- és több akadémiai doktori disszertáció született, valamint tagjaink állandóan publikáltak, és konferenciákon vettek részt.

Még egyszer mondom: igazi közösség született. Ezért sajnáljuk ennek a feloszlását. Magam is így vagyok vele. De a kötet és a többi kiadvány megőrzi a csoport emlékét. És persze azért folytatódik is. Természetesen más keretekben, a jövő felé mutató témakörrel: a kognitív stilisztikával. Talán nem hat dicsekvésnek, ha azt kívánjuk, hogy hasonló közösségben és hasonló eredménnyel folytassa munkáját az új csoport, ahogy mi tettük.

Végezetül: köszönet mindenkinek, aki segítette munkánkat, kiemelten Kiss Gábor igazgató úrnak és feleségének, Temesi Violának, hogy olyan gondosan látták el a kötet megjelentetését. És köszönet az OTKA-nak, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, amiért hozzájárultak munkánkhoz és a kötet megjelentetéséhez.

Felkérem Adamik Tamás, majd Bencze Lóránt professzor urat, szíveskedjenek bemutatni az Alakzatlexikont.

A bemutatandó könyv címe **Alakzatlexikon**. Alcíme: **A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve**. Főszerkesztő: Szathmári István. Tinta Könyvkiadó, Budapest 2008, 595 lap

1. Örömmel vállaltam a feladatot, amikor Szathmári István professzor, mindnyájunk mestere, megkért arra, hogy mutassam be ezt a hosszú évek alatt, sok kiváló kutató által elkészített művet. Örömmel vállaltam, mert nagy műről van szó, grandiózus műről. Quintilianus szerint ugyanis csak nagy műveket szabad olvasni, s ha ez így van, akkor nyilván bemutatni is csak nagy műveket szabad. Hittel vallom, hogy Quintilianus halotti szellemét meglegedés töltötte el az elíziumi mezőkön e könyv láttán, mert ahogyan ő küszködött sikeresen az alakzatok rendszerezésének súlyos terhével, úgy küszködtek sikeresen e kötet tudós munkatársai is, hiszen mintegy kétezer év múltán az ő művét folytatták.

Miért nagy mű az *Alakzatlexikon*? Sok okból is. Először azért, mert 595 oldalas, és egy 595 oldalas könyvet joggal nevezhetünk nagy könyvnek. Másodszor azért, mert a benne feldolgozott anyag nagy, több, mint amit a címe jelez és ígér: nemcsak a szó szoros értelmében vett alakzatokat öleli fel, hanem a szóképeket, a trópusokat is, sőt még az érvelésnek bizonyos alakzatait is. S ezt joggal teszi, hiszen voltak kutatók az ókorban is, a középkorban is, akik *alakzat* címszó alatt tárgyalták a szóképeket is, a logikai alakzatokat is. Harmadszor nagy ez a könyv azért is, mert nemcsak a retorikai, hanem a stilisztikai alakzatokat is tartalmazza, értem ezen azt, hogy tartalmazza mindazokat az alakzatokat, amelyeket az ókori – mondhatnánk – a klasszikus retorika megtalált és leírt, de azokat is, amelyeket már az a stilisztika fedezett fel, és állapította meg funkcióikat, amely kiválva a klasszikus retorika multidiszciplináris rendszeréből, már önálló tudományként élte életét.

Negyedszer nagy ez a könyv azért is, mert nagy ember a főszerkesztője, Szathmári István, akit fentebb úgy aposztrofáltam, mint mindnyájunk mesterét, tehát az én mesteremet is. E kijelentésem talán sokaknak hihetetlennek tűnik. De a valóságban mégis így van. Az én tanáraink ugyan, amikor egyetemi hallgató voltam, az Eötvös Loránd Tudományegyetem latin, görög, orosz és német tanszékeinek tanárai közül kerültek ki, s ilyen értelemben Szathmári István professzor nem volt a tanárom. De olyan értelemben igenis a tanárom volt, hogy az egyetemi könyvtár kutatóolvasójában nap mint nap találkoztam vele, hiszen külön asztala volt, s állandó jelenlétével azt sugallta, hogy a templomon kívül egyetlen hely van még, ahol az ember interakcióba léphet isteni szellemekkel, és a boldogságát megtalálhatja, s az a könyvtár. De tanáromnak tekinthetem Szathmári István professzor urat azért is, mert ifjú koromban gyakran fölkerestem egy-egy problémával, ugyanúgy, mint Balázs János professzor urat, és bizony sohasem engedett el üres kézzel. Különféle minősítések esetén szokott szempont lenni, hogy az illető iskolateremtő egyéniség volt-e. Több esetben nem is olyan

egyszerű megállapítani azt, hogy a szóban forgó kutató iskolát teremtett-e vagy sem. Szathmári István professzor úr esetében könnyű és egyértelmű, hiszen már első művével, az 1961-ben publikált *A magyar stilisztika útjával* jó útra terelte a magyar stilisztikai kutatásokat, s további köteteivel gondosan ügyelt arra, hogy ez az út mindig karban legyen tartva, s kutatótársai, tanítványai ne tévedjenek le róla holmi kátyús és zsákutcába vezető mellékutakra. S tette mindezt természetes egyszerűséggel, maga is olykor kételkedve, gyötrődve, átrágva magát az újabb és legújabb elméleteken, de mindig hű maradt az európai nyelvtudomány hagyományaihoz, s abba mindig integrálni tudta az újat, éppen ezért klasszikus és újító tudott lenni egy személyben. Nagyságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy évtizedekig egybe tudta tartani a stilisztikai kutatócsoportot, s nemcsak hogy egybe tartotta, de szellemi programot adott neki, s programját, mint ez a nagy kötet is mutatja, meg is tudta valósítani. Nagy és varázslatos egyéniségnek kell annak lennie, aki egy kutatócsoportot vagy egy zenekart vezetőként hosszú ideig európai színvonalon tud tartani. Rudolf Steiner szavával élve, nem mindennapi ember az ilyen, hanem aurája, kisugárzása van, amellyel képes másokat a szépre, a jóra, az igazra odavonzani.

Ötödször, nagy ez a könyv azért is, mert nagyok a címszavai. Ha egybevetjük a korábbi kis *Alakzatlexikon* címszavaival, amely szintén Szathmári István munkája, akkor az összehasonlítás eredménye az lesz, hogy a kis *Alakzatlexikon* címszavai rövidek, egyszerűek, vagyis kicsik, ezen új *Alakzatlexikon* címszavai viszont hosszúak, bonyolultak, azaz nagyok. A kis *Alakzatlexikon* kicsiknek készült, általános iskolásoknak, gimnazistáknak, akiket még tejjel és pépes étellel kell táplálni, ahogyan ezt Pál apostol mondja. Ez az újabb nagy *Alakzatlexikon* pedig már nagyoknak, felnőtteknek készült, akik már képesek a keményebb ételt megrágni, és korcos bort inni, amiképpen Szent István királyunk írja fiához, Imréhez *Intelmeiben*. Ezen újabb *Alakzatlexikon* címszavai olyan hosszúak, hogy a főszerkesztő célszerűnek látta, hogy a könyv belső fedőlapján elől is, hátul is az *obszkráció* (*esdeklés*) szócikkkel szemléltesse a szócikkek általános struktúráját. E szócikk tíz részre oszlik: 1. az alakzat görög, latin, német, francia, angol és orosz neve(i), 2. az alakzat rövid(ebb) meghatározása, 3. a prototipikus, vagyis mintapélda, 4. az elnevezés eredete, magyarázata, 5. az alakzat története (kik, hogyan foglalkoztak vele, eljutva a máig), 6. a prototipikus példa értelmezése, valamint az alakzat részletesebb meghatározása, 7. az alakzat leírása, jellemzése, rendszerezése példák segítségével is, 8. az alakzat milyen szövegtípusokban fordul elő, és mik a funkciói, 9. a szakirodalmi jegyzék, 10. a rokon és kapcsolódó alakzatok.

Végül nagy ez a könyv külső megjelenése, borítója okán is – amely Temesi Viola munkáját dicséri –, mert kék, a boldogság színével vidámságra hangolja azt, aki rátekint, aki a kezébe veszi. Aki pedig vidám és boldog, az fiatal is, tehát mozgalmasságukban látja és láttatja a dolgokat: megnyilatkozásaiban alakzatokat és szóképeket alkalmaz, s ezáltal az időben és térben távoli eseményeket, dolgokat a szemünk elé vetíti, jelenvalóvá teszi. Helyesen állapítja meg Piaget, a nagy francia pszichológus, hogy csak jelen levő események képesek bennünk érzelmeket kelteni. Szépen szemlélteti ezt Chaim Perelman a következő kínai mesével: Egy király fel akart áldozni egy ökröt, de amikor odavezették az ökröt, hogy a király jelenlétében feláldozzák, a király megparancsolta embereinek, hogy ne ezt az ökröt áldozzák fel, hanem egy birkát. Amikor pedig tanácsadói megkérdezték, miért döntött így, ezt válaszolta: „Az ökröt látom, ezért sajnálom, a birkát viszont nem látom, tehát nem sajnálom.” Annak is szemiotikai, ikonikus értéke van, hogy e nagy munkát éppen a Tinta Könyvkiadó adta ki, mert bizony a világirodalom nagy alkotói sok tintát elfogyasztottak akkor, amikor felhívó, megszólító és az egész világot jelenvaló valóságként a szemünk elé táró alakzataikat és szóképeiket formába öntötték.

Szathmári István és kutatócsoportja vállalkozásának nagyságát jól szemlélteti az a tény, hogy külföldön is csak kevés hasonló vállalkozást ismerünk, például Ernesti: *Lexicon Technologiae Graecorum Rhetoricae* (1795), ugyanő: *Lexicon Technologiae Romanorum Rhetoricae* (1797), Morier: *Dictionnaire de poétique et rhétorique* (1961, bővített kiadása: 1975), Lausberg: *Handbuch der literarischen Rhetorik* (1960), Enos: *Encyclopedia of Rhetoric and composition* (1996), Slone:

Encyclopedia of Rhetorique (2001), Ueding: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Ezek a munkák azonban a retorika és az irodalomtudomány más kérdéseivel is foglalkoznak, nemcsak az alakzatokkal és a szóképekkel. A mi *Alakzatlexikonunk* leginkább a francia retorikusok és stiliszták műveit közelíti meg, például Lamy: *La Rhétorique ou L'Art de parler* (1699), Dumarsais: *Des tropes ou des différents sens* (1775), Fontanier: *Les figures du discours* (1818) és Genette: *Figures I–V* (1966–2002). Ezen ismertetésemet Párizsban, az *École Normale Supérieure* könyvtárában írtam, ahol tanulmányoztam ezeket a könyveket, de sikerült is beszerezni őket. Párizsi tartózkodásom utolsó napján ismét elmentem a Gibert-könyvesboltba, és a nyelvészeti könyvek között keresgélve végre megtaláltam a mi *Alakzatlexikonunk* francia megfelelőjét: Nicole Ricalens-Pourchot: *Dictionnaire des figures de style* című munkáját (Paris, Armand Colin, 2003, 2005). Ez a könyv azonban szerényebb, mint a mi új *Alakzatlexikonunk*, csak 210 oldal terjedelmű. És szócikkei is egyszerűbbek: a szócikk neve után jön a név etimológiája, majd meghatározása, utána pedig a példák következnek. Óráimon mondogatni szoktam hallgatóimnak, hogy aki irodalomesztétikával, stilisztikával igényesen akar foglalkozni, annak ismernie kell a francia kutatók munkáinak gondolatvilágát és szellemiségét is. Szathmári István professzor úr ezen a téren is kezdettől fogva élen járt: mindig követte a francia stílus kutatások alakulását, és eredményeikre reflektált saját kutatásaiban.

Az új *Alakzatlexikon* hátsó borítóján ezt olvashatjuk: „A szerzők a címszavak kiválasztásánál viszonylag teljességre törekedve 196 alakzatot tárgyalnak és 129 utaló címszóval jelzik, hogy az olvasó hol kaphat még tájékoztatást a kérdéses alakzatról. Szócikk formájában tárgyalják az alakzatok elméleti háttérét megvilágító címszavakat (pl. alakzat és grammatika), továbbá a trópusokat (pl. metafora), aztán olyan inkább logikai, szemantikai, retorikai és egyszerre stilisztikai jelenségeket, amelyek különböző mértékben kapcsolódnak az alakzatokhoz (pl. definíció, szillogizmus), végül egyes, az alakzatokhoz is kötődő verstani jelenségeket (pl. alliteráció).”

Az új *Alakzatlexikon* a következő 18 szóképet tárgyalja: **abúzió** vagy **katakrézis**, **allegória**, **allúzió**, **enallagé**, **enigma**, **antonomázia**, **eufemizmus**, **hipallagé**, **hiperbola**, **iróna**, **litotész**, **metafora**, **metalepszisz**, **metonímia**, **neologizmus**, **perifrázis**, **szillépszisz**, **szinekdoché**, **szinesztézia**. Bernard Lamy az imént említett *La Rhétorique ou L'Art de parler* című munkájában ezzel szemben csak kilenc szóképet ismertet (*métonymie*, *synecdoque*, *antonomase*, *métaphore*, *allégorie*, *litote*, *hyperbole*, *ironie*, *catachrèse*). Dumarsais *Des tropes ou des différents sens* című könyvében 19 szóképet elemez (*catachrèse*, *métonymie*, *metalepse*, *synecdoque*, *antonomase*, *communication*, *litote*, *hyperbole*, *hypotypose*, *métaphore*, *syllapse oratoire*, *allégorie*, *allusion*, *ironie*, *euphémisme*, *antiphrase*, *périphrase*, *hypallage* és *onomatopoeia*). Fontanier *Les figures du discours* című művében pedig 20 szóképet tárgyal (*métonymie*, *synecdoque*, *métaphore*, *syllapse*, *personification*, *allegorie*, *subjectification*, *mythologisme*, *hyperbole*, *allusion*, *metalepse*, *association*, *litote*, *réticence*, *paradoxisme*, *prétérition*, *ironie*, *épitrope*, *astéisme*, *contreséisme*). Ez az összehasonlítás kellő alapot szolgáltat ahhoz, hogy megállapíthassuk: az új *Alakzatlexikon* szinte minden számításba jöhető szóképet feldolgoz, és értelmezésükkor felhívja a figyelmet arra is, hogy egyes kutatók gondolatalakzatnak tartják például az *allúziót*, az *antonomáziát* immutáció alapultól szóalakzatnak, az *eufémizmust* pedig szó- vagy gondolatalakzatnak. Ez azt jelzi, hogy vannak olyan stílusesszközök, amelyek átmenetet képeznek az alakzatok és a szóképek között: ide is sorolhatók, oda is.

Ugyanígy felsorolhatnám az *Alakzatlexikonban* tárgyalt alakzatokat is, de ez már szétfeszítené a könyvbemutatóm kereteit. Elégdjünk meg azzal, hogy találhatók ebben az *Alakzatlexikonban* teljesen új alakzatok is, például az *álarcoosság*, az *amphigouri* vagy *Phébusz*, *palindróm* stb. Hogy azonban ezek milyen alakzatok, annak kiderítése igen egyszerű: csak ki kell nyitni ezt a lexikont a megfelelő szócikknél, s el kell olvasni, és máris világos lesz minden. Ezzel el is érkeztünk, ahhoz a kérdéshez, hogy kinek ajánlhatjuk ezt a lexikont? A választ megtaláljuk az *Alakzatlexikon* hátsó borítólapján: „Az *Alakzatlexikont* elsősorban tanároknak, egyetem, főiskolai és középiskolák diákoknak ajánljuk, ezenkívül haszonnal forgathatja mindenki, aki anyanyelvét és az irodalmat szereti.” Ehhez alig lehet bármit is hozzátenni, legföljebb ugyanezt egyszerűbben így lehetne mondani: a kö-

zépiskolás diáktól kezdve a tudós kutatóig mindenkinek ajánlható ez a lexikon, mert sok mindent lezár, ugyanakkor sok mindent megnyit, tehát tanulásra és továbbgondolásra egyaránt kiválóan alkalmas.

Adamik Tamás

2. Tisztelt Jelenlévők, Szathmári Professzor Úr, Szerkesztők, Szócikkírók, a Tinta Könyvkiadó Igazgatója és Munkatársai, Kedves Hallgatóim!

Ostoba ikonicitás és ellentmond a retorika alapelveinek, hogy előbb a „nagyok” emelkednek szólásra, a benjaminoknak pusztán a morzsák maradnak, vagy könnyen úgy járhatunk, mint a regénybeli főispán, aki szó szerint elismételte az őt üdvözlő beszédet.

Nemo autem vereri debet ne characterum contemplatio nos a rebus abducatur, imo contra ad intima rerum ducet. – amit Leibniz az írásról írt, az *Alakzatlexikon*ra vonatkoztatom: Mindenki vigyázzon, nehogy az *Alakzatlexikon* szépséges látványa, formális és tudományos kiállításának is gazdagsága, mind materiális, mind spirituális vastagságával is lenyűgöző mivolta elvonja a figyelmünket a lényegről, sőt ellenkezőleg, mindez a dolgok mélyére, a legbensejébe vezessen.

Sir John Eccles agykutató annak idején – hallgatóságának szeretetteljes gúnyától és a Nobel-díjas tudósnak kijáró tisztelettől kísérve – egy-egy előadásában húsz perc alatt eljutott az emberi agyban a káliumionok számának pillanatnyi átrendeződésétől a lélek halhatatlanságáig. Hasonlóra törekszem az elkövetkező percekben – a Nobel-díj hiányában nagy sóhajtásokkal: Vajh *ad intima rerum*, az *Alakzatlexikon* intimitásaira vezetném a jelenlévőket. Annál is inkább, mert a lexikon tudományos magasságaiba Adamik professzor uram nem akármilyen jártassággal már elkalauzolta Önöket.

Azért hát
nem a szócikkeket,
nem azok szerkezetét,
nem az egyes alakzatok elméleti hátterét, logikai, jelentéstani, nyelvtani, retorikai és stilisztikai mivoltát, tudománytörténetét,
nem köznyelvi és szépirodalmi példáinak gazdagságát és találékonyságát és
nem a minden egyes szócikk végén a szükséges és elegendő szakirodalmat,
nem is a szócikkírók tudományos munkásságát, türelmét és kitartását,
nem az olvasók küszöbön álló élvezkedését méltatom az elkövetkezőkben,
nem is ennek előfeltételét, a felelős kiadó és a felelős, az olvasó, a műszaki szerkesztő szízfuszi precizitását,
nem a tudós Szathmári Istvánt,
nem az iskolateremtő professzort,
nem a kitartó szervezőt és fáradhatatlan főszerkesztőt,
nem is a szigorú Szathmári tanár urat,
hanem tartom itt kezembem újabb pedagógiai furfangját a tanítónak és az ő tanulóinak jeles előmenetelét igazoló, kitűnő bizonyítványát.

Mi is történt valójában? Hogyan is készült az *alakzatlexikon*? Ha gondosan fűlelünk, részben válaszol a lexikon *Előszava*. És ugyan mit válaszol? No ne mindet, csupán egy-két választ hallgassunk meg, mégpedig a munkamódszert illetően. A már 1970 óta élő-virágzó Stíluskutató csoport 1998-ban kezdte el építgetni az *Alakzatlexikont*, illetve szorgalmasan felhalmozni annak szócikkeit. Évente tízszer összedugta a fejét a csapat. Mielőtt azonban össze lettek volna trombitálva, egyikük elvégezte, a többi meg kézhez kapta írásban egy-egy alakzat feltérképezését, mintegy birtokbejárásának részletes jegyzőkönyvét. Ezek azonban jórészt nem szócikkekké formálódtak, hanem inkább hosszabb tudományos értekezésekkel kerekedtek. Mi több, több mint egy tucat, sőt

majdnem kettő, kismonográfiaként elő is bukkant a könyvpiacra az *Alakzatok világa* sorozatban. Amikor aztán összesereglettek „az alakzatoskodó” tudós doktorok, meghányták-vetették a dolgot, két ugyancsak előzőleg felkért okos fő értékelte az alakzatot írásban és élőszóban, majd minden arra hajlamos tag is élőszóban, sőt feljegyzésben. Nem egyszer kíméletlen vitát követően forrt ki véglegesen immár a kézikönyvben föllelhető szócikk. Egymás csapkodása és agyalása sértő lehetett volna, ha nem a tárgyilagos megokolás, a metsző megkülönböztetés, a kritika és a lexikon emberileg lehetséges tudományos színvonala lett volna a tét. De az volt. És ezért nem is vita volt, hanem disputa volt. Nagyszerű volt. A tanulás felső foka volt. Volt? Nem volt. Nem csak volt. Van. Közvetlenül huszonkilencen, a szócikkírók, hihetetlenül mélyen és messzire belevájták-fúrták magukat az alakzatok univerzumába. Vajon volt-e, van-e még közösség a Kárpát-medencében, amelyik ennyire értene az alakzatokhoz – és így a retorikához és a stilisztikához is –, mint ők? Nincs. Vajon volt-e, van-e még egy ilyen csapat széles-e világon? Nincsen. A huszonkilencüknek a sarkában lesznek még vagy 290-en a könyvet egykettőre beszerzők, 2900-an és ki tudja mennyien, 290 ezren, 2,9 millióan a közelebbi és a távolabbi jövőben. Nos hát ez volt a pedagógiai furfang! Ezek, százezrek, milliók tanulnak, okulnak, okosodnak nyomban, és – ha nem is in aeternum, nem is ötmilliárd évig, Naprendszerünk várható végezetéig – de még majd hosszú-hosszú időkön át.

És hogy megcsuszamodjék az ajkam, nem éppen mellékes mellékvágányra is váltok: az alakzatok természetének búvárlásában miként rendeződtek össze egy fő alatt egy test tagjaivá a kollégák, amint ezt Pál apostol fejtegette egykoron. Avagy másképpen: hogyan is bolyongta be és legelte le a tudós nyáj az alakzatok mezejét? Biza' nem mogorva alföldi magyar juhászként terelte össze a nyáját havonta a főszerkesztő, és fogta őket eközben járomba, ahogy várni lehetett volna szülőföldje „mián”, hanem angol gentlemanként. Hogy e metaforát alaposabban kihüvelykezzem, analogikus metaforát veszek igénybe, tehát – és hangsúlyozom – a metafora metaforáját, hogy még véletlenül se bántódjék meg senki. Hozzáértők szerint a két legokosabb kutyafajta a magyar puli és az angol border collie. A puli kifinomult egy jószág, ravaszul és minduntig csahitolva hajkurássza a birkákat. Az angol pásztorkutya ellenben néma. Nem ugat, hanem tekintetével megigézi, úgy tereli a nyáját. A tekintet, a tekintély – amelynek oly nagy hiányát érezzük napjainkban – az vezérelte, működött a csoportot, és teremtette meg az összhangot. Ez pedig példázatos hasonló jövőbeni munkálatokhoz. Nem elhanyagolhatóan a tekintet leggyakoribb alakzata az ismétlés, a halmozás és a fokozás. Nem haszontalan persze egy-egy vakkantás „adjekciója” sem.

Újabban buszmegállóban, villamosmegállóban hasznosan várakozva fiatalodnak meg matematikai ismereteim, amelynek révén napnál világosabban felsejlik, hogy a Magyar Köztársaságban a 3 milliárd csekély összeg a 100 millióhoz képest, hiszen a száz bizony jócskán többszöröse a háromnak. Akárhogy is tekerik-sodorják, a száz, esküszöm, száz, a három meg mindössze három! Ezen lakossági matematika alapján túlzás nélkül kijelenthetjük, hogyha a vezetéstudomány 80%-a lélektan, mint ahogy üzemvezető mérnök barátom tapasztalta, akkor a másik 90%-a alakzattan, és talán a maradék 1% szakismeret. Ez így összesen 100 % (sic!). Ha valaki kételkedni bátorkodna e számításom helyességében, nézzen körül a politikai beszédekben és/vagy a bűnözők tévényilatkozataiban, nem kell sokat kutakodnia, hogy igazolást találjon. A közvéleményt mindkét csoport, ha megnyeri, alakzatokkal nyeri meg. „Az Alakzatlexikont elsősorban tanároknak, egyetemi, főiskolai és középiskolás diákoknak ajánljuk, ezenkívül haszonnal forgathatja mindenki, aki anyanyelvét és az irodalmat szereti” Ezt hirdeti a lexikon hátsó borítója. Feltétlenül igaza van: „haszonnal forgathatja mindenki”. De az általam említett két társadalmi elittömörülés lesz az, amelyik haszonnal, és pedig nem akármilyen haszonnal alkalmazza is a lexikont, nem csak forgatja. És ez nem feltétlenül lebecsülendő, ha hozzátesszük, hogy ne csupán ők, hanem mindenki alkalmazza is haszonnal. Hogy végre túlmásszunk a Szent Ágoston óta kísértő dilemmán: ugyan miért tudjuk a rosszat oly jól előadni, a jót pedig annyira rosszul?! ,... miért nem törekszenek a jók ennek megfelelő erőfeszítésekkel az [az alakzatok] elsajátítására, hogy harcba szálljanak az igazságért, ha egyszer a gonoszok aljas és hiábavaló céljaik érdekében messzemenően igénybe veszik ezt az eszközt az igaz-

ságtalanság és a tévelygés szolgálatára?” (Augustinus: *De doctrina Christiana*. IV, 2, 3 – Szent Ágoston: *A keresztény tanításról*. Városi István és Böröczki Tamás fordítása. Paulus Hungarus – Kairosz, 2001, 214–5). Ha mindenki bánni tud az alakzatokkal, azt hívják működő demokráciának politikában, munkahelyen és családban egyaránt. És ez itt már a dolgok legbensője.

Amikor BA- és MA-hallgatóknak a septem artes liberales, a hét szabad művészetnek, az ő szociokulturális meghatározottságukban többszörösen is félreértett fogalmát magyarázni megkísérlem, és izzó szenvedéllyel és izgatott lelkesedéssel mutatom nekik a hét szabad művészet középkori ábrázolását, a *Hortus Deliciarum*ot, a gyönyörök kertjét, a fiúk sanda mosollyal somolyognak, a lányok hamiskás tekintettel pislognak. Ám a tisztes jelen hallgatóságnak bátran ajánlom az *Alakzatlexikont* mint jóféle magyar nyelven összeszerkesztett és alaposan kiértelmezett hortus deliciarumot.

Cornificius nyomán az alakzatlexikon-ismertetésemet teletömtem alakzatokkal. Ábécé sorrendben, ahogy lapoztam, és jöttek egymás után. Keressék meg a lexikonban, melyiknek mi a neve. Rendeljük hozzá mindegyikhez a neki járó terminus technicust. Tévedésből egy hívatlan alakzatot is beengedtem, azt, amelyiket helyszűke miatt a főszerkesztő kiszorított a lexikonból. Cserkész-fagylaltot kínálok fel annak, aki megelé, és néven nevezi! Nocsak, hogy megelégnéltek a tekintetek! Pedig ez pusztán figyelemfölkeltés, hogy egyáltalán gyakorta forgassák a lexikont! Mert ettől a pillanattól kezdve egész életükben valahányszor fagylaltot pillantanak meg, köll vagy nem köll, az *Alakzatlexikon* suhan majd eszükbe. Ez volt a kísérletem, hogy tanítványként továbbvigyem Szathmári tanár úr pedagógiai furfangját. Böngészve böngésszék hát az *Alakzatlexikont* derűre-borúra! Kurkásszanak benne „ezet” is, „aztat” is, csak úgy az időt mulatván, hogy jövődő hallgatóiknak a deviza hallatán ne egyesegyedül a forint-dollár beváltási aránytól dobbanjon meg hideg szívük! Hogy érező értelmük gyanakodjon: a *koncesszió* nem pusztán időleges bérbeadás, hanem humánus retorikai technika! Serényen fürkészzék az alakzatok szerepét és titkait, és legfőképpen éljenek velük hétköz-, vásár- és ünnepnapjaikon, mások és a maguk javára, békességére és üdvösségére – eljuttatva velük magukat és másokat is ad intima rerum, a dolgok legbelüljére.

Köszönöm a figyelmet!

Bencze Lóránt

Azzal folytatom, hogy a két munka: az *Alakzatlexikon* és *A magyar stilsztika útja* javított és jelentős mértékben bővített kiadása szerencsésen találkozott össze. Bár ez utóbbi csaknem két évvel ezelőtt készen volt a Mundus Egyetemi Kiadó jóvoltából, de anyagiak hiányában csak most jelenhetett meg. Egyébként azért szerencsés a két munka találkozása, mert mindkettő összegezés. A lexikonról már hallottunk. *A magyar stilsztika útja* pedig – bizonyos szempontból – felöleli a teljes magyar stilsztikát. Kezdődik ugyanis Sylvester Jánossal, és befejeződik Török Gáborral. Az első kiadásban heten szerepeltek a stilsztikával behatóan foglalkozók közül (Sylvestertől Zlinszky Aladárig), ebben tizenötterrel gyarapodott a stilsztikusok száma. Mindegyikről ezúttal is pályaképet adtam (fényképpel egybekötve), és egy jellegzetes részletet közöltem a munkásságukból, ezekhez kiegészítő, magyarázó, néhol helyesbítő jegyzetekkel. Gyarapodás még, hogy mintegy ívnyi terjedelemben megírtam bevezetesként a magyar stilsztika történetét.

Ez a második, lényegesen bővített kiadás egyébként nem tartalmazza a stilsztikai lexikont, hiszen az 2004-ben kibővítve külön kötetben megjelent. Sajnos a stilsztikai bibliográfiát 1960 után több oknál fogva nem tudtuk folytatni, így csak a korábbi formában van jelen ebben a kötetben, mivel ez így csak itt található meg. A kötetet ezúttal is név- és tárgymutató zárja.

Szeretném még megjegyezni, hogy az 1961-es kiadás különösen fontos szerepet töltött be (valaki nemrégiben a következőt jegyezte meg: akkoriban mindnyájan ebből tanultunk stílust és stilsztikát). Rajta kívül akkor, tehát az ötvenes-hatvanas években még két munka állt rendelkezésre:

Balázs János több mint száz oldalas előadása 1954-ből (*A stílus kérdései*) és *A magyar stilisztika vázlata* (1958), hármunk munkája.

Végezetül köszönetet mondok a Mundus Egyetemi Kiadó igazgatójának, Biernaczky Szilárdnak és a két szerkesztő asszonynak gondos munkájukért.

Felkérem V. Raisz Rózsa, majd Pethő József főiskolai tanárt, szíveskedjenek bemutatni ezt a könyvet is.

Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Javított, jelentős mértékben bővített kiadás. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. Budapest, 2008. 624 lap

I. Szathmári István szerzőségével az utóbbi években számos stilisztikai tárgyú, összefoglaló, öszszegző igényű könyv jelent meg, évente egy-két kötet. Jelentős művek ezek: *A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései. Kodolányi Füzetek* 9, Székesfehérvár, 2001, 104 lap. – *A stíluselmzés elmélete és gyakorlata. Kodolányi Füzetek* 16, Székesfehérvár, 2002, 440 lap. – Alakzatok Márai Sándor Halotti beszéd című versében. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, *Az alakzatok világa* 9, 2002, 27 lap. – *Stilisztikai lexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004, 250 lap. – *A magyar stilisztika a kezdetektől a 20. század végéig. Stilisztikatörténeti áttekintés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005, 201 lap. – *A magyar nyelvstudomány történetéből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006, 284 lap.

Ezekon kívül szerkesztette az általa vezetett Stíluskutató csoport konferenciáinak anyagát tartalmazó köteteket: *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2003, 228 lap. – *A stilisztikai alakzatok rendszerezése*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006, 2007 lap; *Az alakzatok világa* című sorozatot, amelynek húsz füzeté 2001-től 2008-ig a Nemzeti Tankönyvkiadónál jelent meg. Legutóbb pedig – a jelen kötettel úgyszólván egyszerre – megjelent szerkesztésében az első olyan magyar kézikönyv, amely a retorikai-stilisztikai alakzatok tüzetes tárgyalását jelölte meg céljául, a Stíluskutató csoport utolsó munkája: az *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2008, 595 lap.

Szathmári István legújabb kötete, *A magyar stilisztika útja* című, a Mundus Kiadónál jelent meg imponálón elegáns kivitelben, tartalmához illően komoly külsővel.

A szerző teljes joggal állapítja meg előszavában, hogy munkájának első kiadása 1961-ben – és utána évtizedekig – jelentős szolgálatot tett a magyar stilisztika ügyének, mind az oktatásnak, mind a kutatásnak *A magyar stilisztika vázlata* (1958) című egyetemi tankönyvvel együtt. Ez utóbbinak egyik szerzője szintén Szathmári István. Bár részletkutatások – éppen a kötetbe újonnan bekerült 20. századi szerzők révén – folytak, magyar nyelven évtizedeken keresztül ez a két könyv volt szinte kizárólagos, de mindenképpen legfontosabb tankönyve-kézikönyve a magyar stilisztikának. Elmondhatjuk: mindnyájan ezekből tanultuk a stilisztika alapjait. A szóban forgó kötetnek már az 1961-es változata is betöltötte a történeti és a szinkrón stilisztika szerepét: szemelvényei, jegyzetanyagai, bibliográfiája nyelv- és tudománytörténeti jelentőségűek, lexikoni része a stilisztikai fogalmak értelmezésével, példatárával leíró stilisztikának számít.

A 2008-ban megjelent kötet *Előszava* megindokolja, miért van szükség ismételt kiadására.

Egyrészt azért, mert a magyar stilisztika régi tudásai közül nem kerültek be az 1961-es kötetbe olyan nagy jelentőségűek, mint Révai Miklós, Kazinczy Ferenc, Bitnitz Lajos, Négyesy László – mivel több kiadó tervében szerepelt műveik megjelentetése. Ma már tudjuk, hogy csak Révai *Magyar szép toll* című könyve látott napvilágot közülük Éder Zoltán gondozásában.

Másrészt a 20. század stilisztikusai közül többnek az életműve lezárult, így tíz kutató műveit – szemelvényesen – közli az új kötet: Zolnai Béla, T. Lovas Rózsa, Gáldi László, Kovalovszky Miklós, Martinkó András, Benkő László, Terestyéni Ferenc, Balázs János, Herczeg Gyula, J. Soltész Katalin, Török Gábor került be a válogatásba, a szemelvényeket megelőzően életpályájuk bemutatásával.

Az új, azaz megújított kötet egész fejezetet szentel a magyar stilisztika történetének áttekintésére. Fontos része az, amely elemzi a stilisztika önálló tudománnyá válásának körülményeit, késésének okait; úgymint: nem saját problematikájából nőtt ki, vagyis nem a stílusnak a kommunikációban betöltött szerepét, a stílusárnyalatok, a stílusrétegek elkülönítését vizsgálta, hanem az ókori, középkori retorikákból, poétikákból, ars dictandikból átvett gyakorlati kérdésekkel foglalkozott; elkülönítette a stílusnemeket, leírta a szónoki beszéd legfontosabb stíluseszközeit; retorikai, poétikai szempontok voltak benne az uralkodók. A stilisztika mint külön tudomány a 19. században körvonalazódott – s önálló diszciplínává a 20. század két utolsó évtizedére vált Szathmári István szerint.

A funkcionális stilisztika megalapozását, illetve 20. századi történetét a szerző részletesen kifejtette a *Hol tart ma a stilisztika?* című kötetben (1996) megjelent tanulmányában; a jelen kötetbeli bevezető tanulmány ehhez képest jellegénél fogva vázlatosabb, mindamellett igen lényegre törő összefoglalást tartalmaz. A magyar stilisztika történetének alapos, részletező taglalása olvasható *A magyar stilisztika a kezdetektől a XX. század végéig* című kötetben. A korszakhatárok meghúzása ebben sem, *A magyar stilisztika útja* új, 2008-as változatában sem tér el az 1961-ben Szathmári István által megállapított korszakolástól. Ez mutatja, hogy a szerző elgondolása már teljesen kiforrott volt évtizedekkel ezelőtt ebben a kérdésben is. A határok nem módosultak, de a tárgyalásuk mélysége és részletessége igen.

A kezdetektől a 18. század végéig terjedő korszak bemutatása egy kissé tömörebb az új változatban; a 20. század első felének tárgyalásában lényeges új szempontok és tények merülnek fel. Megállapítja a szerző, hogy bár voltak kiemelkedő művelői ekkor is a stilisztikának – mindekelőtt Zlinszky Aladár s még inkább Zolnai Béla – olyan nagy tudós stilisztikus mégsem támadt ekkor, mint a nyelvészetben Simonyi Zsigmond. Kevésbé, 1945 után pedig szinte egyáltalán nem kerültek be a szakmai köztudatba a fontos nemzetközi eredmények, sőt a stilisztikának külön tárgyként való iskolai oktatása is megszűnt 1934-től, így a stilisztika akkor nem juthatott be a kutatások élvonalába.

Az új kötet részletesen tárgyalja a 20. század közepétől napjainkig terjedő időszakot. Mielőtt ennek magyar vonatkozásaira térnénk, szólnunk kell arról, hogy Szathmári István pontos fogalmi körülírását adja a funkcionális stilisztikának, miután rámutat annak a francia tudományosságban való kialakulására Bally nyomán Marouzeau munkásságában: a funkcionális stilisztika – írja – a funkcionális szemléletű nyelvtudományból nőtt ki, az ilyen irányzatokhoz kapcsolódik; a nyelvi-stilisztikai, illetve a nyelven kívüli, az úgynevezett extralingvális eszközöknek mint variánsoknak a kialakult szerepét, továbbá a mondanivaló kifejezésében és az alkotás egészében betöltött kommunikatív funkcióját, funkcióit, valamint azt vizsgálja, hogy a jelzett stílusjelenségek milyen beszédmódban otthonosak. – Megjegyzem, a továbbiakból is pontosan kiderül, hogy az *alkotás* szón nem csak „művészi szöveg”-et kell értenünk, hiszen a beszélt nyelvi és írott nyelvi stílusok felsorolása után hozzátesszi a szerző, hogy a szépirodalmi stílus poétikai szabályok szerint szerveződik.

A stilisztika nem halt meg: ellenkezőleg, megújult. Ennek tényezői: ösztönzést kapott a modern nyelvtudomány, a jelentéstan, a lélektani irányzatoktól, a prágai nyelvészkör „funkcionális stílus” kategóriájától, a szövegtantól, a pragmatikától, a szociolingvisztikától, a beszédtelemlelettől, a kognitív eljárásmodoktól. Inter-, illetve multidiszciplinárisrá vált, hiszen felhasználja az irodalomelmélet, az esztétika, a poétika, a retorika, a filozófia, a pszichológia új eredményeit – a nyelvészetben kívül.

A magyar stilisztikának az európai tudományosságtól és művészettől való elszakadása 1945 után elmélyült, a l’art pour l’art elleni „küzdelem” a formai, így a nyelvi-stilisztikai elemzést megszüntette, egyáltalán nem hatoltak be a nyugati irányzatok. Távlatokat csak az 1954-es III. országos nyelvész-kongresszus nyitott, benne Balázs János máig sokat emlegetett előadása a stílus kérdéseiről. Ezt követően három területen történt fellendülés: a hagyományos funkcionális stilisztika művelésében, a modern irányzatok felé való tájékozódásban, s fontos, hogy a műelemzés – formai szempontok figyelembevételével – bekerült az oktatásba.

A mai helyzetet jellemezve kiemeli a szerző a középiskolai stilisztikakönyvek jelentőségét, azt, hogy a kutatás sokoldalúvá vált; megjelent a kognitív stilisztika a magyar szakirodalomban is, ennek előnyei: a beszélt nyelv került a kutatás középpontjába, s a jelenségeket létrejöttükben vizsgálják a kognitív szemlélettel.

A tanulmányok, amelyeket a kötet közül a magyar stilisztika múltjából, a 16. század közepétől a 20. század végéig terjedő időszakban keletkeztek – Sylvester Jánostól Török Gáborig (ő volt a legfiatalabb a sajnos már eltávozott 20. századi stilisztikusok közül) –, így nyilvánvaló, hogy a szerzők szakmai és nem szakmai nyelvhasználatuk, a nyelvi jelenségeket megítélő nézeteik, egyáltalán: a világról való tudásuk tekintetében nagyon különböznek egymástól – és mindez különbözik mai ismereteinktől és nézeteinktől. Azon kívül sok olyan tényre, személyiségre hivatkoznak a tanulmányok szerzői, amelyeknek, illetve akiknek ismerete nem tartozik az alapműveltséghez. Mivel a kötetet Szathmári István nemcsak a szakembereknek szánta, hanem akár a stilisztikával és a múlt tudományosságával éppen ismerkedni akaró fiataloknak, akár középiskolásoknak is, nagyon fontos része a kötetnek a tanulmányokhoz fűzött jegyzetanyag. Ez is szinte egy külön lexikonértékű tudásanyagot tartalmaz, sőt nem is egyet: sokféleség jellemzi, gazdagabb a hasonló kiadványok anyagánál. Az 53 lapra terjedő jegyzetanyag, 1257 különböző jellegű és terjedelmű jegyzet azt kívánta, hogy a szerző valósággal polihisztor legyen. Természetes egyébként, hogy a régi szemelvényekhez több magyarázat, hozzáfűzés, esetleg helyreigazítás kívántatik meg, mint a 20. századiakhoz.

Lássuk e jegyzeteknek néhány jellemző típusát. Szómagyarázat: *hűtség* 'butaság, dőreség', a régi *hejt* 'buta, dőre' származéka (56. sz.). – Nyelvtani alakok, jelenségek magyarázata, ilyen például a 414. sz. jegyzet, a szenvedő igékkel kapcsolatos részletes fejtegetés, Zlinszky Aladár germanizmusfelfogásával szemben; a 921. sz.: a figura etymologicával kapcsolatban. – Idegen nyelvű szövegrészek, idézetek fordítása; igen nagy számban fordul elő a jegyzetanyagban. – Tárgyi magyarázat: 105. *Argoszi*: a homéroszi eposzokban 'görög', szemben a trójaiakkal. – Személyekre vonatkozó adatok: Erdélyi János (1814–1868) költő, kritikus, filozófus, népköltési gyűjtő. – Szakszavak értelmezése: 392. *Coniunctivus obliquus*: a latinban az a feltételes mód, amely az úgynevezett függő beszéd [...] mellékmondataiban használatos. – A közölt szemelvényeknek az egész műben való elhelyezése, több helyütt az egész mű vázlata vagy tartalomjegyzéke. – Helytelen adat helyesbítése, 210. Szvorényi József tankönyvrészletében Eötvös József *A vár és a kunyhó* című versének pontatlan idézését igazítja helyre Szathmári István; ez kivételes filológiai alaposágot mutat, hiszen a költemény bizonyára soha nem tartozott a kötelező memoriterek, illetve a közismert szövegek közé. – Elavult, a nyelvtörténeti változás következtében idejét múlt vélekedés helyesbítése. Nem hibáztathatók – írja – a *szörnyű szép, rettenetes jó*-féle nyomosító jelzős szerkezetek, ezek érzelmi-indulati okból létrejött túlzások. – Kifejezi azonban egyetértését a 89. sz. jegyzetben: Geleji Katona István helyesen látta ikeképzőrendszerünk gazdagságát. – Szembesíti a nyelvtudomány régebbi és mai álláspontját például a 300. sz. jegyzetben az őshaza helyét illetően, a 414-esben részletesen cáfolja a szenvedő igéknek germanizmusként való minősítését, a 311. számúban a nyelvújítási szavak megítélésével kapcsolatban igazítja helyre a régi vélekedést. – Szakmai kiegészítést közöl valamely szakszó, szakmai fogalom értelmezésével kapcsolatban; például a 886-os jegyzetben kifejti, hogy T. Lovas Rózsa a *stílusirány* szakszót mind 'korstílus', mind 'stílusirányzat' jelentésben használja, holott Szathmári István meghatározása szerint a *korstílus* egyes művelődéstörténeti korszak valamennyi művészeti ágát áthatja, ilyen volt a reneszánsz, a barokk, a klasszicizmus, a romantika. A *stílusirányzatok* viszont nem egyetemes jellegűek, nem minden művészeti ágban ható áramlatok. Ma már ezt az értelmezést fogadjuk el.

Szathmári István könyvének 2008-as bővített, átdolgozott kiadása, illetve az itt általam röviden ismertetett részei elárulják, mennyire kiforrott, szemléletében, tényanyagában, módszereiben mennyire máig érvényes mű a magyar stilisztika útja első, 1961-es változata is, ez bizony nagyon kevés olyan szakkönyvről mondható el, amely abban a korban keletkezett.

Az új változat sok fontos részlettel egészíti ki a könyvet. Tudjuk, hogy a szerző kivételesen fogékony minden értékes új irányzat, szemlélet és módszer iránt, ezt mutatja az a tény is, hogy történeti bevezetőjének jelentős része a mai stilisztika bemutatása, ugyanakkor meg tudja teremteni az egyensúlyt a régi értékek megőrzése és az új eredmények elismerése, támogatása, sőt felhasználása között.

V. Raisz Rózsa

„kérdősködjetek a régi ösvények felől...”

Szathmári István: A magyar stilisztika útja

Tisztelt Professzor Úr! Tisztelt Hallgatóság!

Szathmári István idézi egyik frásában a következő, a Bibliában szereplő mondatot: „Álljatok az utakra, és nézzetek szét, és kérdősködjetek a régi ösvények felől, melyik a jó út, és azon járjatok, hogy nyugodalmat találjatok a Ti lelketeknek.”

Nemcsak a mindennapjainkban, erkölcsi életünkben fontos, hogy ismerjük a régi ösvényeket, hanem legalább ennyire lényeges ez a tudományban is. Mert bizony tudománytörténet nélkül sokszor felesleges kerülőutakra vagy tévútra juthatunk.

Az elődök felhalmozta szellemi kincset nem ismerni, nem becsülni nagy botorság, nagy pazarlás. Ezért is elengedhetetlen része minden igazi tudománynak a tudománytörténet, amely összegyűjti, megrostálja, megőrzi és felmutatja mindazt, ami ma is tanulságokat hordoz.

Szathmári István stilisztikát építő sokrétű munkásságának is egyik meghatározó vonulata a tudománytörténeti. Ilyen irányú tevékenységének egyik legnagyobb jelentőségű eredménye a most újból megjelentetett stilisztikátörténeti gyűjtemény, *A magyar stilisztika útja*.

1961-es megjelenése óta, az azóta eltelt közel fél évszázad alatt, nemzedékek olvasták, tanulták. Gondoljunk csak bele, hány magyar szakos hallgató forgatta részben kötelező tananyagként, részben évfolyamdolgozathoz, szakdolgozathoz, vagy akár csak saját érdeklődésének engedve, saját örömeire ezt a könyvet. És az ezekből a hallgatókból lett sok ezer magyartanár hány tanítványának adhatta át azt a tudást, amelyet ebből a gyűjteményből szerzett? Bizonyára milliókhoz jutott el így vagy úgy Szathmári István munkája.

De nemcsak a felső- és a közoktatás szempontjából felmérhetetlen *A magyar stilisztika útjának* a jelentősége. Közismert, hogy a 20. század közepe táján, részben okkal, nagyon is hangsúlyosan merült fel a „stilisztika halálának” gondolata. A középiskolai oktatásból mint önálló tantárgyat törölték a stilisztikát, és a nyelvtudományon belül is háttérbe szorult ez a diszciplína. *A Magyar stilisztika vázlata* című egyetemi tankönyvvel együtt az első jelentős lépés ez a kiadvány volt a hazai stilisztika újbóli felemeléséhez. Ehhez szilárd alapokra helyezte a stilisztikai műveltséget, olyan biztos tájékozódási pontokat jelölt ki, amelyek kiindulásul szolgálhattak az újabb kutatásoknak, az ismeretekeken kívül mércét is adva.

1961 óta persze sok víz lefolyt a Dunán, sok minden megváltozott a stilisztikában. Van azonban, ami nem. Továbbra sem lehet figyelmen kívül hagyni az elődök meglátásait. Ahogy Szathmári tanár úr egyik kedvenc képe mondja, a korábbi irányzatok mind egy-egy téglát hoztak a Műhöz. Ha építeni akarunk, nem szabad a korábbi „téglákat” eldobnunk. Sőt érdemes minél többet összegyűjteni.

Hadd említsek csak egyetlen példát arra, hogy régi és új nem feltétlenül áll ellenfélként szemben, hanem igazolja, segíti egymás igazát. Szilágyi N. Sándor a Mindentudás egyetemén tartott előadásának írásos anyagában az egyik legszemléletesebb, a kognitív metaforaelméltre épített

elemzést a következő Toldi-idézetéről adja: „Bence a kulacsnak nyakát kitekerte: A kulacs sikoltott, és kibuggyant vére...” Hát nem érdekes, hogy Zlinszky Aladár a szóképekről frott kiváló dolgozatában is éppen ezt a példát elemzi, amikor azt akarja bemutatni, hogy a költő miképpen újítja meg, szövi tovább a köznyelvi képeket?

További példák sorolása helyett hadd ajánljam csupán hasonló összevetésekre a kötetet. Biztos vagyok benne, hogy sok ilyen összefüggést fognak találni benne az olvasók.

És ha már az olvasóknál tartunk... Kiknek ajánlhatjuk ezt a munkát, ha egyáltalán kell ajánlani? Különböző célokra, a középiskolai oktatástól kezdődően egészen a legmagasabb szintű tudományosságig: mindenkinek.

Biztos vagyok benne, hogy a középiskolás diákok rengeteget tanulhatnak belőle nyelvünk kimeríthetetlen gazdagságáról és ennek a gazdagságnak a megközelítési lehetőségeiről, módszereiről. Nem beszélve arról, hogy jó elemzési ötleteket fedezhetnek fel benne mind a költői nyelv, mind a hétköznapi nyelv vizsgálatához. Nélkülözhetetlen eszköze ez a munka a stilisztikai ismeretek feldolgozásának a felsőoktatásban. És ahogyan az előbb is utaltam erre, a mai tudósok is számos gondolatébresztő példát, utalást, megalapozott meglátást találnak a kötetben.

*

Hangsúllyal kell szólni arról is, hogy Szathmári tanár úr az eredeti kötetet lényegesen kibővítette. Az újabb szemelvények közelebb hoznak saját korunkhoz, így – ha értelemszerűen nem is minden részletet magában foglaló – de mégis áttekintésként teljes képet kaphatunk a magyarországi stilisztika múltjáról.

A belső címlapon a kötet cím alatt ezt olvashatjuk: „Javított és jelentős mértékben bővített kiadás”. Most arról szeretnék szólni, hogy mit is jelent ez a „jelentős mértékű bővítés”, amely nem pusztán szövirág a cím alatt.

Mondhatni önmagában is könyvméretű, nagyjából 160 oldalnyi az új rész, amely két fejezetből tevődik össze: *Pótlás az új kiadáshoz*; *Magyar stilisztika a XX. század második felében*.

A *Pótlás az új kiadáshoz* című részben olyan szerzők kaptak helyet, akiknek itt szereplő művei a 18–19. századi stilisztikáról való tudásunkat gyarapítják. Első helyen Révai Miklós *A magyar deákság* című munkájának második kötetéből, *A magyar szép tollból* szerepel néhány rövid, de fontos paragrafus. Ezt egy összeállítás követi: Kazinczy Ferenc stilisztikai megjegyzései, majd Bitniz Lajos *A magyar nyelvbeli előadás tudománya* című munkájának egy részletével ismerkedhet meg az olvasó. A „Pótlás”-t Négyesy László híres középiskolai stilisztikájának első fejezete zárja.

A következő új fejezetben, a *Magyar stilisztika a XX. század második felében* címűben, olyan 20. századi stilisztikusok műveiből olvashatunk, akikre ma már nyugodtan alkalmazhatjuk a *klasszikus* jelzőt. Mert tökéletesen illik rájuk az, amit a *klasszikus* jelent. Az ÉKsz. meghatározását idézem: „Különlegesen kiváló, maradandó műveket létrehozó tudós.” Hadd egészítsem ezt még ki azzal, hogy írásaik a módszertani következetesség, a filológusi alaposág, az árnyalt, de mégis világos előadásmód és nemegyszer az „osztatlan filológia” szemléletének követendő példáiként is szolgálhatnak. Igaz ez mind a tizenegy szerzőre: Zolnai Bélára, T. Lovas Rózsára, Gáldi Lászlóra, Kovács Miklósról, Martinkó Andrássra, Benkő Lászlóra, Terestyéni Ferencre, Balázs Jánosra, Herczeg Gyulára, J. Soltész Katalinra és Török Gáborra.

Klasszikussá váltak ebben az értelemben a kötetben idézett művek, amik az itt jelenlévőknek jól ismertek – reméljük e könyv által majd a tanítványaink, sokak által jól ismertekké válók: *Nyelv és stílus*; *A magyar impresszionista költészet stílusformái*; *Ismerjük meg a versformákat!*; *Néhány vázlatpont Ady költői nyelvtanához*; *Stílus és műfaji szándék*; *Juhász Gyula és az impresszionizmus*; *A magyar stilisztika vázlatából: az alaktani kategóriák és elemek stilisztikai értéke*; *A stílus kérdései*; *A modern magyar próza stílusformái*; *Babits Mihály költői nyelve*; *Miről vallanak József Attila verseinek tagadó elemei?*

„Álljatok az utakra, és nézzetek szét, és kérdezősködjetek a régi ösvények felől, melyik a jó út, és azon járjatok...” A stilisztika útján járva, Szathmári tanár úrtól, az említett szerzőktől kérdezősködve „a régi ösvények felől”, bizonyossággal mondhatjuk tehát: jó utakra fogunk találni.

Engedjék meg, hogy befejezésül még egy személyes történetet is elmondjak. Tegnapelőtt egy konferenciára utaztam ide, Budapestre Nyíregyházáról, ahol élek. Úti olvasmányként *A magyar stilisztika útját* hoztam magammal, ezt olvasgattam, jegyzeteltem, készültem a mai könyvbemutatóra. Püspökladányig egyedül utaztam a fülkében, ekkor azonban útitársaim akadtak: egy negyven év körüli hölgy, két gyermekével. Hamarosan észrevettem, hogy a hölgy „feltűnő érdeklődést mutat irántam”, vagyis arra készül, hogy megszólít. Úgy tíz-tizenöt perc múlva aztán ez meg is történt, amikor is a hölgy ezt az útitársak között meglehetősen szokatlan kérdést intézte hozzám:

– Kedves Uram! Megmondaná nekem, hogy mi az a *stilisztika*?

Nos, a zavar enyhe pírja futott át az arcomon: hogyan foglaltam most össze egy-két percben azt, amit lassan harminc éve tanulok, huszonöt éve tanítok, évfolyam-előadásokon, szemináriumokon fejtegetek? Azért megpróbálkoztam a lehetetlennel, tudniillik hogy a stilisztika „a nyelvi stílus tudománya” és így tovább. De aztán néhány jól-rosszul sikerült mondat után szerencsére eszembe jutott az igazi megoldás:

– Asszonyom, ha tudni akarja, mi a stilisztika, **ezt** kell elolvasnia! – mondtam rámutatva az előttem lévő könyvre, *A magyar stilisztika útjára*.

Mindenkinek, aki tudni akarja, mi a stilisztika, hadd ismételjem el **ezt** a választ: „Ha tudni akarja, mi a stilisztika, el kell olvasnia *A magyar stilisztika útját!*”

Köszönöm a figyelmet.

Pethő József

(Az előadások után): Megköszönöm előadóinknak szellemes gondolataikat. És meghívok mindenkit további kötetlen beszélgetésre, miközben elfogyaszthatunk bizonyos harapnivalót is.

Szathmári István

Végso búcsú Nyéki Lajostól

Még szinte látom, ahogyan unokámnak és nekem lelkesen mutatja Párizs nevezetességeit; amint kellő elmélyültséggel védi disszertációját a Sorbonne-on; aztán ahogyan a témához illő vidámsággal tartja A humor nyelvi eszközei (Adalékok a viccek stilisztikájához) című előadását Stíluskutató csoportunkban, vagy amint kedves szülőhelyéről, Balassagyarmatról mindig csaknem áhítattal beszél... És 2008 júliusában jött a lesújtó hír: Nyéki Lajos, az 1956 decembere óta Franciaországban élő, de állandóan hazagondoló és gyakran hazatérő kiváló tanár, a magyar és a francia nyelv tudós kutatója, nyelv és ritmus, nyelv és zene összefüggésének ritka szakértője, a mindig derűs kolléga és az igaz barát nincs többé, július 3-án Dél-Franciaországban örökre eltávozott közülünk.

Nyéki Lajos 1926. május 22-én született Balassagyarmaton. Ugyanitt, a gimnáziumban volt magyar és francia szakos tanár. 1956 végétől Franciaországban bizonyos egyetemi tanulmányok elvégzése után sokáig, 18 éven át az Alliance Française intézetében tanította a francia nyelvet idegenek számára. De korábbi szépirodalmi, további tudományos munkásságát is folytatta. Miután már Magyarországon megjelentetett irodalmi fordításokat, köztük két Molière-színdarabot, Franciaországban 1963-ban Elváltatás címen magyar versek franciára fordított gyűjteményével jelentkezett. Később mint immáron egyetemi tanár tanította a magyar nyelvet és kultúrát az Institut National des Langues et Civilisations Orientales nevű felsőoktatási intézményben. 1971-ben megvédte az egykori hazai kandidátusi értekezéshez közel álló doktori munkáját Structure rythmique et communication (une thèse de doctorat de 3ième cycle en linguistique) címen, majd 1990-ben a Sorbonne-on megszerezte az itteni akadémiai doktori címhez hasonló állami doktorátust Linguistique hongroise et linguistique générale című disszertációjával (une thèse d'Etat). Hogy a védésen kiválóan helytállt, magam tanúsíthatom, mivel a Jean Perrot professzor vezette bizottságban én voltam az egyik opponens. Mindamellett Nyéki Lajosnak szerintem a legnagyobb és legmaradandóbb műve az 1988-ban Párizsban megjelent Grammaire pratique du hongrois d'aujourd'hui című 430 oldalas nyelvtankönyv. Ez minden tekintetben sokkal több a tankönyveknél. Tudós tanárnak a francia és a magyar nyelvtudományra alapozott gyakorlati tapasztalatait összegező munkája. A mi szempontunkból szinte hézagpótló volt ez a munka, mert a mi nyelvtanaink akkor még nem tartalmazták az újabb diszciplínák (kommunikációtan, szövegtan, pszicholingvisztika stb.) eredményeit, a Nyéki tanár úr műve viszont igen. Mi jellemzi ezenkívül ezt a kiváló munkát? Mondat-, sőt szövegközpontú; a mai magyar nyelvet vizsgálja a maga valóságában; a jelenségeket a kommunikáció megvilágításába helyezi; a konnotációt már részletesen tárgyalja; szól a ritmusról és a prozódiairól; sokat ad a funkciók tárgyalására; nagy szerepet kapnak benne a vonzatok és nem utolsósorban jól van megszerkesztve, továbbá közérthető. Egyébként 1989-es levelében a következőt írta: „Annak szántam, mint Czigány Lóránt az angol nyelvű magyar irodalomtörténetét.”

A Párizsi vallomások című, Salgótarjánban 2002-ben megjelent visszaemlékezéseiben – ahogy egyik recenzense nevezi: lírai önéletrajzban – szól a balassagyarmati, majd budapesti ifjúkoráról és a franciaországi beilleszkedésükről, valamint a későbbi időről. Itt olvashatunk arról is, hogy édesanyjának szép hangja volt, színészi képességekkel is meg volt áldva. Innen származhat Nyéki tanár úr vonzódása a zenéhez, a nyelv zenei elemeinek a vizsgálatához, amit tovább táplált feleségének

ilyen irányú szaktudása és munkálkodása. 1987-ben jelent meg *Des Sabbataires à Barbe-Bleu* című tanulmánya, amelyben irodalmunk alakulásáról értekezett. 1993-ban a Magyar Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásában Bartók Béla Kékszakállújának zenei dallamát és a zenével párhuzamosan futó szöveg nyelvi dallamát vetette egybe. Fordította továbbá Bartók *Cantata profana* című művét is (egy fordító társsal együtt). Szemiológiai, szépirodalmi, zenei és képzőművészeti ismereteiről, biztos hozzáértéséről tanúskodik a balassagyarmati Honismereti Híradóban 1993-ban megjelent Réti Zoltán akvarelljei Madách Mózeséről című dolgozata. Arra a kérdésre kereste a választ, hogy Madách szövege miként vált a művész keze nyomán színekké, foltokká, vonalakká, s egyáltalán mi az, amit rögzített a drámai költeményből. És még számos magyar és francia nyelvű tanulmányát, cikkét sorolhatnánk fel a magyar irodalom, a magyar költészet, a szemiológia, a prozódia, a zene köréből.

Nyéki Lajos hát elment a minden élők útján. Azzal búcsúzhatunk tőle, hogy műveiben velünk marad, és hogy kedves egyénisége itt él továbbra is bennünk.

Szathmári István
ELTE BTK

Számadás egy tankönyvsorozat megírása után

Túl vagyok egy háromkötetes, felsőoktatási használatra szánt matematikatankegyetemen* megírásán. A harmadik kötet a napokban jelent meg. Több mint tíz évet szenteltem rá, párhuzamosan végezve természetesen egyéb, meglehetősen szerteágazó teendőimel. Munkám során elsősorban a szakmai tartalom pontos kifejtésére összpontosítottam, tudatában annak, hogy ez csak a köznyelv és a szaknyelv olyan gondos ötvözése mellett lehetséges, amely megfelel anyanyelvünk szellemének és szabályainak. A könyveket olyan időszakban írtam, amikor egyre sűrűbben jelentek meg a nyelvművelést és a nyelvvédelmet gúnyoló és gyalázkodó cikkek. Belőlem ezek éppen az ellenkező hatást váltották ki: még nagyobb figyelmet fordítottam a könyvek nyelvezetére, élve sok olyan értékes ismerettel is, amelyeket nyelvművelőktől tanultam, és amelyek a gyakran bonyolult tartalom ép magyar mondatokba öntéséhez hozzásegítettek. A kötetek összerjedelme 1790 oldal. Egy ilyen munka elvégzése után természetesnek tartom, hogy – a szakmai elemzésen túl – átgondoljam, a kitűzött és közben is finomított anyanyelvi-szaknyelvi szempontoknak mennyiben tudtam eleget tenni. Elsősorban a következő kérdéseket tettem fel magamnak, és kerestem rájuk a választ:

- Hány idegen szót használtam, indokolt volt-e mindegyiknek a szerepeltetése, illetve alkalmanként nem estem-e a purizmus csapdájába?
- Hogyan birkóztam meg a talán legnehezebb problémával: az idegen nyelvek szabályai szerint megalkotott és nélkülözhetetlen formularendszert elfogadható magyar mondatokba illeszteni?
- Ki tudtam-e kerülni a szaknyelv meglehetősen gyakori és felesleges modorosságait, idegen mondatfűzéseit?
- Éltem-e azzal a lehetőséggel, hogy a nyelvi és a gyakran együttesen fellépő nyelvi-szakmai hibákat ne csak elkerüljem, hanem alkalmanként akár nyíltan is felhívjam rájuk a figyelmet?

1. Sokan joggal féltik a szaknyelveket a rengeteg idegen szótól és attól is, nehogy magyar-angol hibrid nyelv váljék belőlük. Az én szakterületemen az idegen szavak káros elszaporodása nem jelent különösebb veszélyt. A matematikában – minden látszat ellenére – viszonylag kevés idegen szóval elboldogulhatunk. A szóban forgó három kötetben mindössze 247 idegen szó szerepel. Ezek felének a magyarázata, illetve idegen szóként való kezelése talán felesleges is. Ilyenek: *abszolút, analógia, formális, globális, identitás, index, kombinál, konkrét, logika, maximum, minimum, negatív, origó, populáció, pozitív, reális, rekonstruál, séma, stílus, típus, tradíció, vizuális* stb.

* 1. Útban a felsőbb matematikához, 1995; 2. Kezdeti lépések a felsőbb matematikában: Differenciálszámítás, 2000 (mindkettő Budapest, Mikorelektronika Alkalmazásának Kultúrájáért Alapítvány); 3. Kezdeti lépések a felsőbb matematikában: Integrálszámítás, 2007. Budapest, INOK KFT.

Egy-két esetben, jóllehet lehetne helyettük magyar szavakat is használni, az idegenekkel éltem. *Definícióval az értelmezés, intervallummal a számköz* helyett. Az elsőnél az általános hazai, sőt nemzetközi gyakorlatot tartottam szem előtt. A *számköz* szó mellőzésének szakmai okai voltak: abba mint matematikai fogalomba beletartozik például egy egyenes (sőt egyetlen pont, „később” egy sík is stb.), emiatt a „köz” szó semmitmondó, esetleg zavaró lehetne.

Ügyeltem arra, hogy a témához tartozó, nemzetközileg valóban elfogadott „idegen” szakki-fejezések közül egy se hiányozzék. Közöltem őket, de a legtöbbször kizárólag csak a magyar változatát használtam (extrémum = szélső érték; domain = értelmezési tartomány; range = képhalmaz, partíció = osztályfelbontás stb.). Egy fontos fogalommal, szokásos nevén az *improprius integrállal* kapcsolatban részben a purizmus ördöge kísértett, részben tetszett nekem a fogalom német elnevezése (uneigentliches Integral). Ezért, egy több évtizeddel ezelőtti előadásomban a *nem tulajdonképpeni integrál* kifejezést használtam. Ez sem szebb az idegennél, hamarosan meg is bántam. (Az sem lelkesített, hogy közben egy nyelvtankönyvben olvastam, hogy vannak nekünk *nem tulajdonképpeni névszók* is...). Év közben már nem akartam változtatni. Okos diákjaim nyilván észrevették, hogy „magyarításomat” kényszeredetten használom, és a vizsgán, kedves csipkelődésből, többször is ilyenformán forgatták a szót: „...így *tulajdonképpen* kaptunk egy *nem tulajdonképpeni* integrált, amely...”. Azóta így könyveimben is az idegen kifejezést használom.

Az oldalak eléggé széles margóin lehetőségem volt az idegen szavaknak ott „helyben” megadni a jelentését és a legtöbbször az eredetét is. A tankönyvbe került idegen szavak ugyanis nem intézhetők el azzal a kényelmes tanáccsal, hogy a diák keresse meg őket az idegen szavak szótárában vagy valamelyik értelmező szótárban. Ezekről ugyanis nem várható el, hogy világossá tegyék egy idegen szónak az egyes szakterületekbe illő természetes jelentését. Általános fejtegetések helyett választanék egy példát, mégpedig a lassanként közhasználatú, nemcsak a matematikában előforduló *mátrix* szót. A diák az Idegen szavak és kifejezések szótárából (Bakos F., Akadémiai Kiadó, 2002.) mindössze a következőt tudhatja meg:

„**mátrix** *lat, mat* téglalap alakú táblázat, amelyben az egymáshoz rendelt értékek sorokban, ill. oszlopokban vannak elhelyezve.”

Lényegében ugyanez szerepel a Magyar értelmező kéziszótárban (Pusztai F. főszerkesztő, Akadémiai Kiadó, 2003.) is. Nem a fenti szótárakat hibáztatom azzal az észrevétellel, hogy például a matematikát tanuló diák aligha tudja meg belőlük, milyen nyelvi kapcsolat áll fenn a *mátrix* szó és az általa tanult matematikai fogalom között. A kapcsolatot valahogy meg kellene teremteni, és ez csak az *illető tárgy tankönyvétől várható el*. Az említett szónál én a következő megoldásig jutottam:

»**MÁTRIX** latin eredetű szó: „matrix = anya, anyakönyv stb.” Matematikai szakszóként való elfogadása eredetileg az „egy egész adatrendszert” áttekinthetően magában foglaló „anyakönyvvel” állhatott kapcsolatban.«

Kevés olyan matematikai fogalom van, amelynek nem lenne érdemes vizsgálni néhány *speciális* esetét. A matematikai szövegek ezért szinte hemzsegnék a *speciális* szótól. Könyveimben én „ritkítottam” őket: kb. kétharmad részüket a *sajátos*, bizonyos vonatkozásban kifejezőbb szóval kiváltva.

A tankönyveimben természetesen szerepel több új fogalom. Ezekre minden erőltetés nélkül sikerült a tartalomhoz is illő magyar kifejezéseket találni (arányossági függvény, elsőfajú függvény, osztópontfüggvény stb.)

Mindegyik kötet végén szerepel az idegen szavak jegyzéke.

2. A matematika írott szövegei a szavakon kívül általában szimbólumokból (jelekből) állnak. Ez utóbbiakat nyilván úgy kellene olvasnunk, hogy a szavakkal együtt ép, világos mondatot alkossak.

nak. Kevesebb lenne a probléma, ha a halmazelmélet jelölésrendszerét magyar matematikusok alkották volna meg. Nem így történt: a jelölések – elsősorban a birtok és a birtokos sorrendjében – az indoeurópai nyelvcsalád törvényeit követik.

Hadd tegyek egy kis kitérőt a halmazelmélettel kapcsolatban. Humán értelmiségiektől gyakran hallok, minek már az általános iskolában a gyereket *mindenféle halmazelmélettel* gyötörni. Tévedés: a halmazelméletet – amely a matematikának egy meglehetősen bonyolult fejezete – nemcsak az általános iskolában, de a legtöbb főiskolán vagy egyetemen sem tanítják. A diákoknak a halmazokról csupán egy-két igen egyszerű, természetes fogalmat és néhány jelölést kell megismerniük és használniuk. Ez viszont bőven megtérül: a matematika tárgyalását minden területen egyszerűbbé, világosabbá és barátságosabbá teszi. Minderről találó és szellemes szöveg áll egy erdélyi főiskolások számára készült tanulási útmutatóban: „A hideg éghajlatáról ismert Csíki-medencében járja a következő mondás: *Akinek télen Csíkban nincs kucsmája, attól ne kérj tanácsot. Hasonlóképpen: Aki ezt a halmazokról szóló kevés ismeretet sem tudja, azzal ne értekezz a matematikáról.*”

Egy igen egyszerű példával szeretném az említett nyelvi problémát érzékeltetni. Természetesen úgy, hogy matematikai ismeretekre lényegében ne támaszkodjam.

Jelöljük egy halmazt A -val, valamelyik elemét pedig x -szel. Ennek a jelölésére az egész világon az $x \in A$ szimbólumot használják. Szóban ezt rendszerint a következő (bővített) mondatdal fejezzük ki: „ x eleme az A -nak” (röviden és pongyolán: „ x eleme A ”). A birtoklásnak az ilyen kifejezése önmagában nem tekinthető germanizmusnak, gyakran előfordul, és lényeges értelmi megkülönböztetést fejez(het) ki („Új rablói vannak a Nyárnak” – Ady). Az $x \in A$ szimbólum a matematikai szövegekben természetesen nem egyedül áll. Gyakori, hogy belekerül olyan matematikai tartalmú mondatba, amelyben a birtok (az x) ragozása helyett magát a szimbólumot ragozzák. *Vagyis egy mondatot.* Ennek érzékeltetésére tegyük fel, hogy x történetesen egy szám, és szimbólumunkat építsük bele a következő mondatba: „Emeljük négyzetre az $x \in A$ -t!” Mechanikusan olvasva: „Emeljük négyzetre az x eleme A -t!” De ez fából vaskarika, hiszen azt jelentené, hogy ne az x -et, hanem az „ x eleme A -nak”) mondatot emeljük négyzetre. Ez a nyelvi-logikai bukfcenz azért is káros, mivel a hallgatókban azt a hiedelmet keltheti, hogy a matematika nyelvében – szakmai okok miatt – helyük van teljesen zagyva mondatoknak.

Többféle mód is van ezek kikerülésére. Megtehetjük azt, hogy x -et – éppen nyelvünk szellemében – „hátra” visszük, és akkor az már tetszés szerint ragozható: „Emeljük négyzetre az A -beli x -et!” De (sokan ragaszkodnak hozzá) megtarthatjuk az eredeti szimbólumot is, a tárgyra vonatkozó közvetett felszólítás segítségével: „Legyen $x \in A$, és emeljük négyzetre az x -et!” Ez már minden további nélkül értelmesen „kiolvasható”.

A matematika-tankönyvek – a szokások és a tradíciók miatt – általában élnek ragozott szimbólumú mondatokkal, jóval bonyolultabbakkal is, mint az $x \in A$. Én könyveimben kerültem őket, és legtöbbször az imént ismertetett „kiolvasható” és nyelviileg helyes mondatok megfelelőit használtam. A matematikára is áll, hogy „...ha elszakad a szavaktól, a beszédétől, bárgyúvá válik” (Kosztolányi).

Még bonyolultabb a helyzet az ún. logikai jelekkel. Igen sok tankönyv használja őket, feltehetően kidomborítandó a logikai kapcsolatokat. Én viszont még nem találkoztam olyan (nem matematika szakos) hallgatóval, aki egy logikai jelekkel megfogalmazott, akárcsak egy igen egyszerű definíciót értelmesen ki tudott volna olvasni. Általában az ott szereplő szimbólumok nevét olvasták fel, az értelem érezhető mellőzésével, szép egymásutánban. Én a könyvekben logikai jeleket egyáltalán nem használtam. Szolgálatot kívántam ezzel tenni a hallgatóknak, a matematikai fogalmak felesleges formalizmus nélküli tisztaságának, valamint – talán első helyen – nyelvünk védelmének.

3. Nincs semmi csodálkozni való azon, ha a köznyelv szokásos hibái a matematika-tankönyvekben is fellelhetők. Némelyikük túl gyakran, majdhogynem törvényszerűen. Kiemelek közülük egyet. Arról a tévedésről (nyelvi babonáról) van szó, amely a létige melletti határozói igenév használatát elveti,

és ilyesfajta szerkezetekkel tömi tele a tankönyveket: „a függvény itt és itt *értelmezett*”; „a probléma már *megoldott*”; „ezzel az állítás már *bizonyított*” stb. A nyelvművelő cikkek, előadások hetente magyarázzák, hogy a helyes alak („a függvény itt és itt *van értelmezve*” stb.) éppen *anyanyelvünk egyik megbecsülendő sajátossága*. Egyik módszertani könyvemben én is kitértem erre a problémára, közérthető indokként egy kedvelt műdalt és egy szép népdalt hozva. Hasztalan. Arany János egy kifordított sora („Csakhogy szárnya elmetszett”) sem tett különösebb hatást hallgatóimra. Talán még a „Gábor áron rézágyúja felvirágozott” torz sor váltott ki némi megrökönyödést. De azután ment minden a szokott régi úton. Félek, hogy ennek a magyartalan szerkezetnek a visszaszorítása szinte reménytelen. Emlékszem több olyan tanácskozásra, ahol egyes felszólalók, miután az említett szerkezetet helyesen használták, elnézést kértek *magyartalan* kifejezésükért. Valakik nagyon elvetették itt a súlykot.

A matematikában van az *intervallumok* között egy nagyon egyszerű, amelynek mindössze egy pontja van (*elfajuló intervallum*). Érdetelen eset, nincs mit vizsgálni rajta. A többi a fontos. Ezek szokásos elnevezése az érdektelen eset tagadásából alakult: *nem elfajuló* (*nem degenerált*) intervallum. Erdélyi matematikusoktól hallottam egy „pozitív” változatot: *tényleges intervallum*. Ezt kicsit módosítva bevezettem a *valódi intervallum* elnevezést, és végig következetesen azt használtam. Egy-két jel arra mutat, hogy ez a terminológia általánossá is válhat.

Kevesen gondolnák, hogy az „*izé*” minden es szónak is megvan a megfelelője a matematikai szövegekben, ráadásul többedmagával. Akkor használják őket, ha valamely matematikai fogalmat nem tudnak vagy nem akarnak megnevezni. Elsősorban a *kifejezés* és az *összefüggés* szó veszi át az „*izé*” szerepét. Vannak könyvek, ahol minden *kifejezés* (szám, tört, halmaz, függvény, helyettesítési érték, differenciálhányados stb.), és e kifejezések között *összefüggések* (nem egyenlőségek, egyenlőtlen-ségek, hozzátartozások, bennfoglalások stb.) állnak fenn. A mai matematikában mindent a nevé-n lehet nevezni, az említett nyelvi tunyaság különben a szakmai megértést is gátolja. Természetes, hogy az említett töltelékszavak (és most nem említett rokonaik) egyike sem szerepel a könyveimben.

4. A könyvekben igyekeztem anyanyelvünk szellemének megfelelő mondatokat írni. Nem az én feladatom, hogy ezt értékeljem. Fontosnak tartottam a helyesírási szabályok betartását, még ha fogcsikorgatva írtam is le kötőjel nélkül az *ekvivalenciareláció* szót. Öríztem meg mind a terjedelmes mondatok, mind a mélyszerkezetek használatától. A legtöbb matematikai tétel egy logikai műveletet és annak igaz voltát fejezi ki. Implikáció esetében általában a „ha ..., akkor ...” nyelvi szerkezetet használjuk. Az implikáció előtagja (bal oldala) azonban gyakran hosszú, ezért sokan a „ha ..., akkor ..., ahol ...” öszvérmegoldást alkalmazták. Én egyetlen alkalommal sem éltem vele, a hosszú előtagok esetén más megoldásokhoz folyamodtam. Következetesen használtam az ún. mozgósza-bályokat. A középiskolában ugyan tanítják őket, de nem túlzok, amikor általános tapasztalatként írom le, hogy hallgatóimnak fogalmuk sincs ezekről a szabályokról. Nekik a *különbségihányados-függvény* írásmód teljesen idegen, vagy máshová tennék a kötőjelet, vagy három külön szóban ír-nák le. Ugyanígy vannak például a *differenciálegyenlet-rendszer* vagy a *parciálisderivált-függvény* szóval is.

Az íkes igragozást mindvégig következetesen használtam. Matematikakönyvekben nem na-gyon van lehetőség nyelvhelyességi kitérőkre. Én is csak egy alkalommal – a magát szinte felkínáló helyen – éltem vele. Az első kötet elején hoztam szóba a vonatkozó névmások használatát:

»Sokszor beszélünk például egy főiskolai karról, mint az ott tanító, illetve tanuló emberek halmazáról. Itt a kar (a halmaz) egy fogalom, helytelen tehát az a fogalmazás, hogy „a kar, **aki**...” (jóllehet „az elemei” emberek; őket, vagyis az elemeket és nem a halmazt illeti meg az „aki” vonatkozó névmás). Helyesen: „A kar, **amely** ...”. Ugyanígy: „az önkormányzat, **amely** ...”; „a vállalat, **amely** ...”; „az évfolyam, **amely** stb.”« (Útban a felsőbb matemati-kához 9.)

Néha-néha beleolvasok valamelyik könyvembe. A matematikai anyagban több változtatást is esz-
köznék. Ha valaki komolyan veszi az oktatást, egy évtized nem múlhat el új és egyszerűbb mód-
szerek felfedezése nélkül. A könyvek nyelvezetét boncolgatva azonban minduntalan visszaköszön
nekem az az igyekezet, amellyel egy valóban nemzetközi tudomány néhány fejezetét kívántam
magyar mondatokba szőni. Csak az Olvasó döntheti el, hogy igyekezetem valóban célt ért-e.

Kósa András

Szent István Egyetem,

Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága,
valamint
a Nemzeti Kulturális Alap (Oktatási és Kulturális Minisztérium)
támogatásával jelent meg.

Nemzeti Kulturális Alap

OKM

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Rácz János: Érdekes növénynevek IV.</i>	84
--	----

Szemle

Ladányi Mária: Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek (Ismerteti: <i>Mátai Mária</i>)	91
Kótyuk István: Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai (Ismerteti: <i>Bárányné Komári Erzsébet</i>)	95
<i>Szabó József: Gondolatok Ördög Ferenc Válogatott tanulmányok című kötete kapcsán</i>	101
Egy sajátos könyvbemutató <i>Szathmári István</i> elnökletével és <i>Juhász Dezső</i> köszöntőjével. Benne: Szathmári István (szerk.): Alakzatlexikon (ismerteti: <i>Adamik Tamás és Bencze Lóránt</i>); Szathmári István: A magyar stilisztika útja (ismerteti: <i>Raisz Rózsa és Pethő József</i>)	104

A Nyelvőr hírei

<i>Szathmári István: Végső búcsú Nyéki Lajostól</i>	118
---	-----

A Nyelvőr postájából

<i>Kósa András: Számadás egy tankönyvsorozat megírása után</i>	120
--	-----

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>. Email-címünk: nyelvor@c3.hu; keszler@ludens.elte.hu.

Ára: 800,– Ft

Előfizetés egy évre: 3200,– Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236
Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

- 147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
- 148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
- 149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
- 150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
- 151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
- 152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
- 153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

- 215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.
- 216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa és Zimányi Árpád.** 2002. 2000 Ft.
- 217. **Benkő Loránd:** Nyárádmente földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
- 219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
- 221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
- 222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvtári forgalomban nem kapható!)
- 224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
- 225. Vallanak a neveink múltból és jelenről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhú átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
- Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
- Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
- Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
- Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
- Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
- Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
- Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVÖR

4.

TARTALMÁBÓL

Bañcerowski Janusz: Néhány megjegyzés a „nyelvi helyesség” fogalmáról

Antalné Szabó Ágnes: A különírás és az egybeírás rendszeréről

Szathmári István: Kazinczy stilisztikai nézeteiről – még egyszer

Kemény Gábor: Prózastílus-jellemzés kvantitatív módszerrel

Wacha Imre: A prózai beszéd ritmusáról

Evellei Kata: A téves szótalálások kiváltó okai

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

NEMZETKÖZI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

ARTOWICZ, ELŻBIETA (Varsó), JASTRZĘBSKA, JOLANTA (Grøningen),
PÉNTÉK JÁNOS (Kolozsvár), SZENTESI-ŽAGAR, ORSOLYA (Zágráb),
ŽIGO, PAVOL (Pozsony)

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bañcerowski Janusz</i> : Néhány megjegyzés a „nyelvi helyesség” fogalmáról	125
<i>Antalné Szabó Ágnes</i> : A különírás és az egybeírás rendszeréről	129

Nyelv és stílus

<i>Szathmári István</i> : Kazinczy stilisztikai nézeteiről – még egyszer	150
<i>Kemény Gábor</i> : Prózastílus-jellemzés kvantitatív módszerrel	155

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Wacha Imre</i> : A prózai beszéd ritmusáról	197
<i>Evellei Kata</i> : A téves szótalálások kiváltó okai	209

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Rácz János</i> : Érdekes növénynevek V.	228
<i>Büky László</i> : Bosnyáknyakú tyúk	232

MAGYAR NYELVŐR

133. ÉVF.

*

2009. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

Néhány megjegyzés a „nyelvi helyesség” fogalmáról

Mint ismeretes, a lingvisztikai modellálásnak egyik kitűzött célja az, hogy felépítse a természetes nyelv funkcionálásának egy lehetőleg adekvát modelljét. Feltételezik, hogy ha a beszélő rendelkezik a szintaktikai és a szemantikai szabályokkal, akkor képes lesz megkülönböztetni a nyelvileg „helyes” és „helytelen” kifejezéseket azon az alapon, hogy struktúrájukban érvényesülnek-e vagy sem ezek a szabályok. Ahogy Chomsky írja: „Valamely Ny nyelv nyelvészeti elemzésének alapvető célja az, hogy a *nyelvtanilag helyes* sorozatokat, amelyek Ny mondatai, különválasszuk a *nyelvtanilag helytelen* sorozatoktól, amelyek Ny-nek nem mondatai, valamint hogy tanulmányozzuk a nyelvtani sorozatok szerkezetét. Ny nyelvtana ily módon egy olyan készülék lesz, amely Ny valamennyi nyelvtanilag helyes sorozatát létrehozza, azaz generálja, de nem generál egyetlen nyelvtanilag helytelen sem” (Chomsky 1995: 15). Az ilyen megközelítés, véleményünk szerint, figyelembe véve a nyelvi tevékenység természetes körülményeit, nem alkalmas arra, hogy a közlések beszélő által történő befogadását, illetve be nem fogadását meghatározza. Először is, figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a nyelvi közlések befogadásának (rekonstruálásának) valójában számtalan fokozata, árnyalata is lehet, amellyel a beszélő minden beszédaktus alkalmával kénytelen szembesülni. Ezt a jelenséget, bizonyos értelemben, megpróbálják figyelembe venni a lingvisztikai modellek megalkotói is oly módon, hogy beépítik ezekbe a modellekbe a „nyelvi helyesség különböző fokozatait”. Ez azonban nem oldhatja meg a problémát, mivel az előre meghatározott állapotok állománya még megközelítőleg sem lesz képes tükrözni a beszélő fókuszáló reakciójának mozgékonyását, rugalmasságát, aki azonnal reagál a nyelvi anyag kontúrjának minden változására. A „helyesség” a stabilan működő szabályok segítségével történő meghatározására tett kísérletek azzal a problémával szembesülnek, hogy a feltételek, amelyekben ezeket a szabályokat alkalmazzák, instabilak, változékonyságúak. Végeredményben elmondhatjuk, hogy nem létezhet olyan „helytelen” kifejezés, amely nem lehet természetes és elfogadható, és fordítva, nem létezhet olyan „helyes” kifejezés, amely meghatározott körülmények között furcsának és elfogadhatatlannak ne tűnne.

Az adott kifejezés fókuszálása az adott kommunikációs térben nem azonos a grammatikai helyesség fogalmával. A „grammatikusság” fogalmának exkluzív jellege van, amely abból áll, hogy az empirikusan létező nyelvi jelenségek egész sorát egyszerűen kizárja a vizsgálatból azon az alapon, hogy azok „grammatikai-lag helytelenek”. Ettől eltérően, a kommunikációs fókuszálás folyamatának pozitív

és nem exkluzív természete van. Az adott kifejezés elhelyezése a neki megfelelő kommunikációs térben lehetővé teszi, hogy tartalmilag értékeljük az általa kiváltott reakciót az adott kommunikációs körülmények keretében, és nem vagyunk tekintettel az úgynevezett „defektív”, illetve „nem tipikus” szerkezetére. Az ilyen megközelítés tükrében semmilyen kifejezést sem lehet abszolút „helytelennek” tekinteni, azaz olyanak, amelynek semmilyen helye nincsen a nyelvi tevékenységben, és hasonlóképpen nem lehet abszolút „helyesnek” tekinteni semmilyen kifejezést sem, azaz olyanak, amelynek kizárólagos státusza lehet a nyelvi használatban.

A nyelv moduláris koncepciója szerint a mondatok grammatikai helyességét és lehetséges interpretációjukat teljes mértékben az absztrakt szabályok determinálják. Így, az adott mondat vagy megfelel az adott szabálynak, vagy nem, annak ellenére, hogy tulajdonképpen nem lehet tudni, hogy honnan származnak ezek a szabályok, és milyen a nyelven kívüli megalapozottságuk, azaz tapasztalati motivációjuk. A formális nyelvi leírás csak azokra a jelenségekre összpontosít, amelyek tipikusak az adott modul (komponens) számára, tehát olyanokra, ahol világosak a különbségek, és amelyek jól jellemzik az adott modult. Ezért figyelmen kívül hagyják azokat a jelenségeket, amelyek nem túlságosan jól vagy egyáltalán nem illeszkednek a szigorúan meghatározott és merev kategóriákhoz, szabályokhoz. Ennek eredményeként a nyelvi jelenségek igen jelentős része a leírásen kívül marad, például a kollokációk, az idiómák, a különböző nyelvi fordulatok, a kifejezések, a metaforák stb. Mivel ezek a kifejezések „nem tipikusnak” minősülnek, tehát rájuk nem vonatkozhatnak a grammatika szabályai. Nélkülük viszont nem beszélhetünk a nyelvi, illetve a kommunikációs kompetenciáról sem. Az úgynevezett „nem tipikus” kifejezések több mint 90%-át teszik ki a nyelvi szövegekben szereplő összes kifejezéseknek (Lakoff 1982; John R. Searle 2002: 33–6; Krzeszowski 1997: 29).

A nyelvi létezés nem hozhat létre semmi olyat, ami nem válhatna ki a beszélőben valamilyen reakciót, és nem jelenne meg a nyelvi tapasztalatában. Mi nem vethetünk el teljesen és feltétel nélkül egy nyelvi jelenséget, amellyel a nyelvi tevékenységünk során találkoztunk, ugyanúgy, ahogy nem tekinthetünk „nem létezőnek” valamilyen, az életünkben már látott jelenséget. A nyelvi kifejezéseket különféle módon minősíthetjük például, mint: „sánta”, „torz”, „értelmetlen”, „deviáns”, „idióta”, „béna”, „pongyola”, „zagyva” stb., de hozzá kell tennünk, hogy minden ilyen minősítés pozitív tartalommal is bír. Függetlenül attól, hogy az adott nyelvi kifejezést például „értelmetlennek” vagy „pongyolának” érzékeljük, abban már elkerülhetetlenül valamilyen tartalom is rejlik, amely bizonyos fókuszálást tükröz a meghatározott kommunikációs térben. A beszédet például „értelmetlennek” vagy „zagyvaságnak” is tarthatjuk olyan esetben, amikor olyan beszélővel társalgunk, aki alacsony nyelvi kifejezőképességgel rendelkezik, esetleg nem is tudja pontosan, mit akar mondani, vagy aki képtelen értelmesen kifejezni a gondolatait, és nem értjük a mondanivalóját. Bizonyos kifejezéseket, természetesen, „helytelennek” minősíthetünk, ez azt jelenti, hogy valamilyen értelemben ilyen vagy olyan specifikus szituációban eltérnek a nyelvi viselkedés szabályaitól, de ebben az esetben sem tekinthetjük azokat „helyteleneknek” totális értelemben, vagyis olyanak, hogy teljesen kizárjuk őket a nyelvi tapasztalatunkból.

Nem tagadhatjuk, hogy a grammatikusság fogalmának nagy szerepe van a nyelvoktatásban. Amikor a tanuló nyelvi cselekvése nyilvánvalóan eltér az érvényes normáktól, akkor az ilyen cselekvés „helytelennek” minősíthető, de csak ebben a specifikus kommunikációs térben. Ilyenkor a tanuló és a tanár igyekszik kijavítani az elkövetett hibát. Ha azonban ugyanaz a tanuló ugyanazt a hibás megnyilatkozást használja, de más kommunikációs térben (pl. a vasúti pályaudvaron, repülőtéren vagy az üzletben), akkor ez a megnyilatkozás egész más értelmet kap. Ekkor az efféle nyelvhasználatot nem a szabályoktól eltérőnek fogják tekinteni, hanem a beszélőt egyszerűen külföldinek tekintik. Ilyenkor a kommunikációs partnerek figyelme nem a hibák kimutatására és kijavítására fog irányulni, hanem arra, hogy a nyelvi viselkedésüket és reakcióikat összhangba hozzák az adott szituációval, hogy megfelelően rekonstruálni tudják a megnyilatkozásokat ahhoz, hogy megértsék egymást.

Függetlenül attól, hogy az adott nyelvi jelenség furcsának, szokatlannak, értelmetlennek, hibásnak stb. tűnhet, mégis valamilyen pozitív benyomást is kelt bennünk. Ez a valami furcsa, szokatlan, értelmetlen, hibás stb. nem saját magától tűnik ilyennek, hanem csakis abban az általunk elképzelt közegben, amelyben éppen látjuk. Általában minden nyelvi tapasztalatunknak meg tudjuk találni a neki megfelelő közeget. A negatív értékelés csak akkor lehetséges, amikor az adott nyelvi jelenséget olyan meghatározott gondolati térben „látjuk”, amelyet furcsának, értelmetlennek stb. vélünk.

Ha abból indulunk ki, hogy a nyelvi gondolkodásban nem az absztrakt kategóriákkal és szabályokkal operáló logikai műveletek játsszák a döntő szerepet, hanem a konkrét elképzelések, prototípusok, analógiák stb., akkor a tiszta „negatív” értelemalkotásnak a lehetősége nagyon minimálisnak tűnik.

A létező sztereotípiák és a szabályok tudatos megsértését teljes mértékben megfigyelhetjük például az avantgárd költészetben. A közönség akkor nem azért háborodik fel, hogy olyan valamit ajánlottak fel neki, amire egyáltalán nem várt, hanem ellenkezőleg, azt várja, hogy olyan valamit kapjon, aminél a felháborodása és az értetlensége indokolt lesz. Hasonlóképpen működik a nyelvi gondolkodás is, amely soha sem elégszik meg a negatív következtetéssel, azaz azzal, hogy a javasolt objektum „nem hasonlít” ahhoz, ami megfelel az ember elvárásának, és ami megsérti a konvenciót is. A „nem hasonlít” effektusa mindig hasonlít valamire: az elvárás megsértése elválaszthatatlan a megsértés elvárásától. Úgy tűnik, hogy nem létezhet olyan nyelvi benyomás, amelynek semmilyen jelentősége sincs számunkra, illetve olyan, amely tisztán negatív jelentésű lenne, mint valami olyasmi, ami eltér az általunk elvárttól és ismerttől.

Bizonyára emlékszünk még a *Colorless green ideas sleep furiously* példamondatra, amelyet Chomsky annak a bizonyítására használt fel, hogy az olyan szintaktikailag helyes mondat, amely nem felel meg a szemantikai szabályoknak, nem mondata az adott nyelvnek, tehát elvetendő. Az állítás ellenére a nyelvhasználók erre a mondatra adott spontán reakciói mégis pozitívak voltak. Egyesek például gyermekrejtvényt sejtettek benne, másoknak pedig a modern költészet jutott eszébe stb. (Hill 1961: 1–10). Az általam megkérdezettek is valamilyen filozófiai gondolatot véltek felfedezni benne, illetve filozófiaiag értelmezhető metaforának

tartották. A beszélők saját észjárásuk szerint akarva-akaratlanul találtak valamilyen gondolati közeget a szóban forgó nyelvi jelenség számára, amely lehetővé tette, hogy az az interpretáló gondolat objektumává vált.

A kommunikációs tér, amely a nyelvi kifejezéseknek megfelelő háttérét alkotja a nyelvi cselekvés kibontakozása során, állandóan változik, és ez a változékonyság döntő módon határozza meg minden olyan kifejezés értékelését, amely az adott térben történő fókuszálással függ össze. A nyelvi kifejezések felosztása helyesekre és helytelenekre azon az alapon, hogy hogyan viszonyulnak a meghatározott szabályokhoz, azt jelenti, hogy a „grammatikailag helytelen” kifejezések mindig megszegik a kodifikált tiltást. A nyelvi kifejezések fókuszálása a kommunikációs térben azonban soha sem áll egy helyben, mivel állandóan adaptálódni kényszerül a változó körülményekhez, kontextushoz, tárgyi tartalomhoz, valamint a nyelvhasználó változó állapotaihoz is. Az ugyanarra a kifejezésre történt ismételt reakció soha sem lesz azonos az előzővel, leginkább azért nem, mert az előző már bizonyos nyomot hagyott az emlékezetben.

Az a vélekedés, hogy a nyelv olyan axiomatikus szabályrendszer alapján működő mechanizmus, amely csak a grammatikailag helyes kifejezéseket engedi meg generálni, az ideális rend megteremtésére irányuló utópisztikus törekvést tükröz. Azzal, hogy az úgynevezett „nem tipikus vagy helytelen” nyelvi jelenségek az előre meghatározott grammatikai szabályok hatályán kívülre esnek, kérdéssé teszi magát a rendszereszmét is. Figyelembe véve azt a nyilvánvaló ténytet, hogy a már létező és az általunk létrehozott nyelvi kifejezéseket a végtelen különféleség, valamint a szellemi világunkban általuk kiváltott „szétfolyó”, elmosódó benyomások változékonysága jellemzi, fel kell tenni a kérdést, hogy vajon a „helyes-helytelen”, „racionális-irracionális”, „előre jelezhető-váratlan” nyelvi viselkedésünknek ilyen jellegű minősítése megalapozott-e?

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski, Janusz 2008. *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bańcerowski, Janusz 2009. A kommunikációs tér fogalma és szerepe a nyelvhasználatban. *Nyr.* 133: 43–8.
- Chomsky, Noam 1995. *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Osiris–Századvég, Budapest.
- Chomsky, Noam 1975. *Reflections on Language*. New York, Pantheon Books.
- Chomsky, Noam 1984. *Modular Approaches to the Study of Mind*. San Diego University Press.
- Hill, A. A. 1961. Grammaticality. „*Word*” XVII.
- Krzyszowski, Tomas P. 1997. *O znaczeniu przymiotnika „kognitywny”. Podejścia kognitywne w lingwistyce, translatoryce i glottodydaktyce*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Lakoff, George 1982. Categories and Cognitive Models. *Cognitive Science Report* 2. Institute for Cognitive Studies, University of California. Berkeley.
- Searle, R. J. 2002. *End of the Revolution. The New York Review of Books*. Febr. 28. 33–6. (Magyar fordítás: A forradalom vége. Budapest Könyvszemle BUKISZ, Budapest, II. negyedév, 291–8.)

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

Notes on the concept of „grammaticality”

Attempts at defining „grammaticality” by stable rules face the problem that the conditions of applying those rules are unstable and changeable.

The communicative space that forms the background of linguistic expressions keeps changing as linguistic activity unfolds and that changeability crucially affects the evaluation of any expression that is based on its focusing in the given space. The division of linguistic expressions into correct and incorrect ones on the basis of how they relate to the established rules means that „ungrammatical” expressions invariably violate some codified constraint. The focusing of linguistic expressions in the communicative space is never stationary, as it has to be adapted to variable circumstances, context, and content, as well as to the variable mental status of the language user.

The claim that language is a mechanism based on an axiomatic rule system that only allows grammatical expressions to be generated reflects a Utopian endeavour to create some kind of ideal order in it. If „untypical or incorrect” linguistic phenomena are taken to fall outside the range of pre-established rules, even the idea of linguistic system is undermined.

A különírás és az egybeírás rendszeréről Javaslat egy helyesírási fejezet megújítására

Bevezető gondolatok

Sokak szerint a helyesírási szabályzat legproblémásabb, legnehezebben elsajátítható része a különírás és az egybeírás fejezete. (Fercsik 1993; Laczkó 2002: 306.) A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága már ötödik éve fáradozik a 12. kiadás előkészítésén. A bizottság tagjai kitartó munkával áttekintik a szabályzat fejezeteit, az egyes szabálypontokat, megvizsgálják a példákat; megvitatják a beérkezett véleményeket, és javaslatot tesznek kisebb-nagyobb módosításokra. A 2009 tavaszáig beérkezett levelekben, indítványokban a levélírók a legtöbb kritikát az egybeírási és a különírási szabályokkal kapcsolatban fogalmazták meg. Helyesírás-tanítási gyakorlatom alatt pedagógusként is számos esetben tapasztaltam e szabályok megtanulásának és megtanításának nehézségeit.

Az előzmények és a jövő

Hönyi Ede egy 1999-ben megjelent írásában a Helyesírási Bizottság néhai elnökének, Keresztúry Dezsőnek a kérdését idézi: „Kinek készül a helyesírás? Hát nem a népnek?” Nem marad el válasza sem: „De bizony annak.” (Hönyi 1999: 172.) Hönyi Ede a többség írásgyakorlatának meghatározó szerepére hívja fel a figyelmet, valamint arra, hogy nem szabad minden áron érvényt szerezni olyan szabályoknak – példaként említi a mozgószabályt –, amelyek helyesírásunknak csak „mankói

és nem pillérei” (Hönyi 1999: 172). A helyesírási szabályok jelenlegi újragondolásakor is fontos szem előtt tartani: **kiknek szánjuk** a szabályzatot. Életünk szinte minden fontos területén tekintettel vagyunk a használhatóságra, divatos kifejezéssel élve a „felhasználóbarát” tulajdonságokat előnyben részesítjük, érdemes erre törekedni a szabályzat újrafogalmazásakor is (Havas 2009: 81).

Bár a helyesírás felnőttkori tanulására vonatkozó kutatásokat nem ismerek, de tapasztalataim alapján nagyon sokan életükben utoljára az iskolában veszik kezükbe a helyesírási szabályzatot. A helyesírás-tanítás és -tanulás legfőbb színtere számukra az általános iskola és a középiskola. Iskolai tanulmányaik befejezése után pedig általában azok forgatják rendszeresen a helyesírási szabályzatot, akiknek munkájához vagy felsőfokú tanulmányaihoz szükség van a szabályok megfelelő ismeretére és alkalmazására. Valószínűleg ők vannak kisebbségben a szabályzatot kizárólag az iskolában használókhoz képest. A modern kor változást ígér ezen a területen is: a helyesírás-tanulás legújabb eszköze és színtere a számítógép lett (Antalné 2008). Valószínűleg a jövőben egyre fontosabbá válnak az on-line szótárak és szabályzatok, a számítógépes helyesírás-tanító és -ellenőrző programok (Gonda 2009). Ezek a technikai eszközök megnövelhetik azon felhasználók körét, akik az iskoláskorban sem hagynak fel a helyesírás-tanulással.

Az írásgyakorlók többsége valószínűleg minél egyszerűbb, világos nyelvezetű, érthető helyesírási szabályzatot igényel. A szakmai felhasználók viszont minél részletesebb, minél több helyesírási jelenséget tárgyaló szabályzatra várnak. Ez utóbbi igényt valószínűleg majd egy új helyesírási és tipográfiai tanácsadó fogja kielégíteni. Mindezen okok miatt igen nehéz meghatározni, kiknek szóljon, kiknek készüljön az új helyesírási szabályzat.

Fábián Pál tanár úr már évekkel ezelőtt megjósolta, hogy az 1984-es szabályzat „szavatossági ideje” körülbelül 2010 körül jár le (Fábián 1998: 17). Örökölt hagyta ránk, hogy ha eljön az ideje a 12. kiadás kidolgozásának, inkább csak csiszolásra és nem nagyobb szabású reformra lesz szükség és lehetőség. Ennek egyik okaként ő is a számítógépek elterjedését említette (Fábián 1998: 17). A helyesírási szabályok nagyszámú és gyökeres megváltoztatása igen nagy költséget, sok időt és munkát igényelne a mérhetetlen mennyiségű virtuális és nyomtatott szöveg miatt. És ez csupán az egyik szempont, amely mellett szól, hogy a 12. kiadásban ne legyenek jelentős módosítások.

A magyar helyesírás 1984 előtt inkább a reformhajlandóságú helyesírások csoportjába tartozott, azon szabályzatok közé, amelyek követik a nyelvi változásokat. A 11. kiadás azért volt jelentős esemény a magyar helyesírás történetében, mert 1984-ben a magyar helyesírás átlépett a **hagyományörző helyesírások** közé (Fábián 1998: 16–7). Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy hosszú időre volt szükség ahhoz, hogy az 1984-es új szabályok ismertté váljanak, elterjedjenek. Igaz, a jövőben ebben is sokat segíthet a modern technika.

Elfogadva azt, hogy a magyar helyesírás valószínűleg hagyományörző helyesírás marad, a társadalmi-környezeti változások mégis kikényszeríthetnek bizonyos szükségszerű változtatásokat. A társadalmi-technikai környezet átalakulásához hozzátartozik az is, hogy megváltoznak az olvasási szokások, és nem hagyhatjuk figyelmen kívül az időtényezőt sem. Valószínűleg ugyanazt a szabályszoveget akár

csak két évtizeddel korábban is máshogy olvasták és értették az ugyanolyan korú gyermekek és felnőttek, mint ma. Ha rendszerszerű változtatásokra nem is lesz módunk, de a szabályok alkalmazását segítő finomításokra szükség van a 12. kiadásban is: „a nyelv és helyesírása élő szervezet, amelynek működését szabályok korlátozzák ugyan, de nem kötik gúzsba” (Hönyi 1999: 172).

Noha nincs szükség a helyesírás rendszerének gyökeres átalakítására, de sokat tehetünk már azzal is, hogy a szabályzat szövegét tesszük olvashatóbbá, érthetőbbé, ha a példákat újítjuk meg, esetleg a szabályok csoportosítását formáljuk át. Ugyanazokat a szabályokat másképpen fogadják a felhasználók attól függően: hogyan fogalmazzuk meg őket, milyen stílusban, mely nézőpont alapján és hogyan rendszerezzük őket. A következőkben a különírás és az egybeírás szabályainak a 11. kiadásától eltérő, újfajta csoportosítására teszek javaslatot. Előterjesztésemet a bizottság tagjaként először 2008 őszén fogalmaztam meg – több mint két évtizedes helyesírás-tanítási és -kutatási tapasztalataim alapján. Elsősorban nem szabályváltoztatást kezdeményezek, hanem a különírási és egybeírási szabályok rendszerének újragondolását, a szabályszövegek egyszerűsítését.

Az új fejezet felépítése

A különírásra és az egybeírásra vonatkozó helyesírási szabályokat több szempontból csoportosíthatjuk: egyrészt aszerint, hogy a szabályok milyen grammatikai szerkezetű nyelvi egységekre vonatkoznak; másrészt a helyesírási szabályok belső logikája, a különírást és az egybeírást előidéző – részben grammatikai – okok alapján. E **kétféle nézőpont** más és más kérdéseket, problémákat vet fel. Ha azonban a szókapcsolatok és a szóösszetételek grammatikai osztályozásának szempontját főlérendeljük a különírást és az egybeírást előidéző okoknak – ezt teszi a 11. kiadás is –, akkor a grammatikában kevésbé járatos felhasználót a csoportosítás szempontjai inkább zavarják, mint támogatják a szabály megértésében. A szabályok jelenlegi rendszerezése miatt a felhasználók közül sokan – tapasztalataim alapján – nehezen ismerik fel a szabályok belső logikáját és összefüggéseit.

A bizottsághoz beérkezett javaslatokban többen tanácsolták a különírási szabályokban a grammatikai szempont súlyának csökkentését, sőt néhányan teljes elvetését is. Ez utóbbira biztosan nincs mód, hiszen köztudott és tagadhatatlan tény, hogy a magyar helyesírási szabályok grammatikai megalapozottságúak, és az egybeírásnak is részben grammatikai okai vannak, ám megfontolandó, hogy milyen mértékben van szükség a **grammatikai szempontok érvényesítésére**.

A magyar helyesírásban a szavak összekapcsolásának természetes formája a különírás, azaz a magyar helyesírás **különíró helyesírás**. Csak akkor írunk egybe két szót, ha erre okunk van, az egybeírás csak bizonyos, a szabályzatban meghatározott esetekben lehetséges. Ezeknek az okoknak a kiemelése könnyebbé teheti a szabályok megértését és alkalmazását. A következőkben a különírás és az egybeírás szabályozására egy olyan rendszert javasolok, amelyet a tanítási gyakorlatban, számos tankönyvben, tanulmányban, kézikönyvben már régóta alkalmaznak, a szabályok belső logikájára, az egybeírás lehetséges okaira hívják fel az olvasók figyel-

mét (Fábián–Szemere 1984; Fercsik 1995; Antalné 1996; Antalné 1999; Laczkó 2002; Laczkó–Mártonfi 2004a; Laczkó–Mártonfi 2004b).

Az egybeírás forrásait Fábián Pál és Szemere Gyula igen szemléletesen mutatják be 1984-es tanulmányukban (Fábián–Szemere 1984: 396). A következő három ok miatt írhatjuk egybe az egymás mellett álló szavakat: jelentésváltozás, a grammatikai kapcsolat jelöletlensége és az íráshagyomány miatt. A szabályzat 11. kiadása a különírás és az egybeírás szabályait a szókapcsolatok és az összetételek típusai alapján csoportosítja. Így az egybeírást előidéző okok megnevezése minden egyes érintett szócsoporthoz megismétlődik. A 11. kiadásban például az egybeírást meghatározó grammatikai jelöletlenség leírása külön-külön jelenik meg a tárgyas, a határozós és a birtokos jelzős alárendelő szókapcsolatok és összetételek szabálypontjában. Ugyanígy ismétlődik a jelentésváltozás megnevezése is mint az egybeírás lehetséges forrása az összes alárendelő szókapcsolat és szóösszetétel szabályában. Oktatási tapasztalataim alapján a szabályfelhasználók számára kisebb nehézséget jelent felismerni például a szókapcsolat tagjain a grammatikai kapcsolatot jelölő toldalék hiányát, mint megkülönböztetni az alárendelő szókapcsolatok és szóösszetételek típusát. Tehát sokuk számára a jelenlegi grammatikai osztályozási szempontok nem feltétlenül szükségesek az egybeírás és a különírás szabályainak megértéséhez és megjegyzéséhez.

Mindezen okok miatt javaslatomban a fő hangsúly nem a szabályok által érintett szócsoporthoz, hanem az egybeírás forrásaira kerül, és aszerint csoportosítom a szabályokat, hogy mi indokolja a különírást és az egybeírást. E szerint a rendszer szerint három része van a különírás és az egybeírás fejezetének:

1. A jelentésváltozás mint az egybeírás forrása
2. A grammatikai kapcsolat jelöletlensége mint az egybeírás forrása
3. Az íráshagyomány mint a különírás és az egybeírás forrása

A harmadik fejezet két további alfejezetre tagolódik: a rendszert alkotó íráshagyomány szabályaira, valamint a kivételes írásmódú alakok csoportjaira. Javaslatomban, ahol erre mód nyílt, összevontam az alárendelő szókapcsolatok és szószervezetek típusait, a szabályon belül megnevezve az alcsoportokat.

Az egybeírás forrásai

A magyar helyesírás értelemtükröző jellegét bizonyítja, hogy a **jelentésváltozás** is indítéka lehet az egybeírásnak. A jelentésváltozás bizonyításának egyik hagyományos próbája a mondatalkotás: *A tejfölösszájú fiú játszik a tejfölt nyalogató, ezért tejfölös szájú macskával.* Az értelemtükrözés elvének alkalmazása azt is jelenti, hogy ha nem jelent mást egybeírva egy szerkezet, mint különírva, akkor az egymás mellett levő szavak írásának természetes formája a különírás. Sok példát lehetne hozni azonban annak bizonyítására is, hogy miért nem problémamentes ennek a szabálynak az alkalmazása, hiszen maga a jelentésváltozás sem könnyen definiálható fogalom. Ugyanakkor, ha az esetek nagyobbik hányadában valóban működik

ez a helyesírási szabály, akkor nem érdemes elhallgatni, legfeljebb és természetesen a szabálytól eltérő esetekre hivatkozunk és utalunk. Az sem gátolja feltétlenül a szabályalkalmazást, ha a felhasználók csak azt ismerik fel, hogy jelentésváltozás történik, de bizonytalanok abban, hogy milyen típusú alárendelő kapcsolatról vagy szóösszetételről van szó, ezért is vontam össze javaslatomban az alárendelő kapcsolatok különböző típusait egy szabálypontba.

Az egybeírásnak talán a **grammatikai jelöletlenség** a legeggyértelműbben felfedezhető forrása. A felismerést és a szabályalkalmazást segíti a transzformációs próba: a toldalékkal nem jelölt kapcsolatot átalakítjuk jelölt szószerkezetté. Például:

mindentudó → *mindent tudó*

szélvédett → *széltől védett*

szólásszabadság → *a szólásnak a szabadsága*

Hasznos lenne, ha a felhasználók ezt a fajta átalakítást minden olyan esetben megpróbálnák elvégezni, amikor a jelentésváltozás jelenségét nem fedezték fel, és bizonytalanok abban, hogy egybe- vagy különírják-e a szavakat. A legfontosabb azt megértetni a helyesírást tanulókkal, hogy ha nem jelöljük toldalékkal az egyébként toldalékkal jelölhető grammatikai viszonyt, akkor a kapcsolatok tagjait egybeírjuk. A szabályalkalmazást ebben az esetben sem gátolja, ha a felhasználók sem az alárendelő kapcsolat típusát, sem a toldalék fajtáját nem tudják pontosan megnevezni. Ezért is vontam össze javaslatomban a korábban külön-külön csoportban szereplő tárgyas, határozós és birtokos jelzős szócsoportokat egy szabálypontba.

Az egybeírás indokainak megértésében az **íráshagyomány** mint az egybeírás forrása sem problémamentes fogalom. Kétféle íráshagyományról beszélhetünk: az egyik a szabályzatban rögzített és rendszert alkotó íráshagyomány; a másik a kialakult szokást, a kivételes írásmódú példákat jelenti. A rendszert alkotó íráshagyomány csoportjába egyrészt azok az esetek tartoznak, amelyekben az összetétel szerkezete határozza meg, hogy egybeírjuk vagy különírjuk a kapcsolatot: itt szabályozzuk az anyagneves, a számneves és a folyamatos melléknévi igeneves előtagú kapcsolatok helyesírását, és részben ide tartoznak a színnevek. Az első három szócsoport helyesírását megfogalmazó szabályokat a következőképpen foglalhatjuk össze:

egyszerű szó + egyszerű szó = egybeírás (*aranylánc, ötméteres, védőgát*)

összetett szó + egyszerű szó = különírás (*fehéraryan lánc, tizenöt méteres, partvédő gát*)

egyszerű szó + összetett szó = különírás (*arany nyaklánc, öt négyzetméteres, védő homokgát*)

összetett szó + összetett szó = különírás (*fehéraryan nyaklánc, tizenöt négyzetméteres, partvédő homokgát*)

Javaslatomban a 11. kiadáshoz képest megváltozott bizonyos szabályok sorrendje is. A 11. kiadásban például a bonyolultabb, több szempontot magában fog-

laló melléknévi igeneves szabály megelőzi a hasonló rendszerre épülő, kevesebb szempontot magában foglaló anyagnévi szabályt. Az új rendszerben – a didaktikai szempont érvényesítésével – előre került az anyagnévi szabály, ezt követi a számnéves előtagú és képzett utótagú szerkezetek szabálya, majd a folyamatos melléknévi igeneves szabály. Ez utóbbi képviseli a legösszetettebb problémát ebben a szabálycsoportban, bár az eredményt tekintve (ha jelentéstömörítő melléknévi igeneves kapcsolatokról van szó) ugyanazt a helyesírási szabályt követjük, mint az első két esetben. Problémaként merülhet fel mindhárom esetben az is, hogy megfordul a klasszikus sorrend, és a helyesírás határozza meg a nyelvtani elemzést, az írásformától függ, hogy szókapcsolatról vagy szóösszetételről beszélünk-e (Laczkó 2002: 310–1).

A rendszerszerű íráshagyomány másik csoportjába azok az esetek tartoznak, amelyekben a kapcsolatot alkotó tagok szófaja és alakja képezi a csoportosítás alapját, ez határozza meg azt is, hogy milyen a szabályos forma. Javaslatomban megőriztem a 11. kiadás hasonló fejezetének logikáját, eszerint külön-külön csoportba tartoznak az igekötős és a névmási kapcsolatok, valamint az egyéb esetek.

Kötelezőség vagy választhatóság?

A többszörös szóösszetételek kötőjeles tagolására vonatkozó helyesírási szabály a 11. kiadásban egyszerűsödött a korábbihoz képest. De még a 11. kiadás alapján sem könnyű a szabály alkalmazása, hiszen többféle szempontot kell egyszerre figyelembe vennünk annak eldöntéséhez, hogy kötőjeles tagolást vagy kötőjel nélküli egybeírást válasszunk-e. Ehhez fel kell ismernünk, hány tagból áll az összetétel; tartalmaz-e igekötőt, s ha igen, hány szótagút; meg kell tudnunk számolni a szótagokat, de közben el kell különítenünk a ragot és a jelet a képzőtől; és az is fontos, hogy ismerjük a leírandó szó jelentését, hiszen a kötőjel helyét ennek segítségével határozzuk meg. Ez az ún. **szótagszámlálási szabály** a helyesírás és a grammatika újabb ellentmondását hordozza (Laczkó 2002), hiszen az egy szótagú igekötőket nem, míg az egynél több szótagúakat összetételi tagnak tekinti, ezt szemlélteti a következő két példa: *szövegátalakítás*, *szöveg-összeállítás*.

A bizottsági viták során felmerült annak a lehetősége is, hogy a szótagszámlálási szabály alkalmazásában megengedjük az alternativitást. Magam a kötőjelezés választhatóságának híve vagyok, így figyelmen kívül hagyhatnánk az igekötők „különc” szabályát, és számos, most még kivételnek számító példát, például a *Pénzügyminisztérium* és a *Belügyminisztérium* nevét sem kellene kivételnek tekintenünk. Ennek ellenére a következő fejezetben lényegét tekintve változatlanul hagytam a szótagszámlálás eredeti szabályát, mivel elsősorban nem a szabályok megváltoztatása, hanem a szabályok újfajta csoportosítása volt a célom.

A bizottsághoz beérkezett javaslatokban legalább annyian tanácsolták az alternativitás szükségességét, mint ahányan az alternativitás teljes elvetését. Nagyobb korpusz alapján talán hitelesebb adatokat kaphatnánk arról, hogyan fogadnák a felhasználók bizonyos helyesírási szabályok esetében a választhatóság megengedését.

További kérdőjelek

Javaslatomban nemcsak a szabályok új rendszerét próbáltam megalkotni, hanem néhány, a szabályokban meglevő fogalmazási **ellentmondást** is igyekeztem **megszüntetni**. Fontosnak tartom a felhasználóbarát jelleg erősítését, a korunkhoz való igazodást a szabályok szövegében és stílusában is. A szabályok megértését nem könnyítik meg a túlzóan részletező grammatikai magyarázatok, a bonyolult hivatkozások és a túlságosan tömörítő megfogalmazások. A következőkben néhány konkrét példát idézek a szabályzat 11. kiadásából.

Számos szabálypontban a szükségesnél részletesebb grammatikai magyarázat megnehezíti a helyesírási szabály megértését. Ilyen például a 11. kiadásban a különírás és az egybeírást bevezető 95. szabálypont (AkH. 1984), ezt jelentősen tömörítettem javaslatomban. Kihagytam azokat a szabálypontokat is, amelyekben kizárólag a grammatikai szempont a szabályalkotó, de az újabb pont nem fogalmaz meg újabb helyesírási szabályt. Példa erre a 113. szabálypont (AkH. 1984), amely a befejezett melléknévi igeneves szerkezeteket külön pontba sorolja, pedig beletartoznak a minőségjelzős csoportba: az *aludttej* nem eltérő helyesírási példa a *drágakő*höz képest.

Néhány más esetben a szabály szövegét nem ítéltam megfelelőnek a 11. kiadásban. Több szabálypontban előfordul, hogy a szabály szövege olyan elemekre utal, amelyek nem feltétlenül tartoznak ahhoz a szabályponthoz. Példa erre a 125. c) szabálypont: „A jelöletlen (rag nélküli) határozós összetételek tagjait mindig egybeírjuk: *energiagazdálkodás, ökolívás, munkatárs, áldozatkész, iskolaköteles, munkaképes, mélyhűtött, szélvédett* stb. Nem írhatjuk külön a jelöletlen határozós összetételeket akkor sem, ha előtagjuk maga is összetett szó: *atombombamentes, nyugdíjjogosult, süjtőlégbiztos, tápanyagszegény* stb.; legfőljebb a túl hosszúakat a fő tagok határán kötőjellel tagoljuk: *adóbevallás-köteles, előítélet-mentes* stb.” (AkH. 1984). Három különböző szabályra utal a szöveg egy szabályponton belül: a grammatikai jelöletlenségből fakadó egybeírásra; a rendszert alkotó íráshagyománynak arra az esetére, amikor az összetételi tagok szerkezete határozza meg az egybeírást és a különírást; valamint a szótagszámlálási szabályra. A második hivatkozás nem helyénvaló ebben a szabálypontban, hiszen olyan szabályt idéz, amely nem érvényes a határozós összetételekre általában. A szabályszövegben idézett szabály kizárólag az anyagneves, a számneves, a folyamatos melléknévi igeneves előtagú, valamint a színneves szerkezetekre vonatkozik a rendszerszerű íráshagyomány fejezetében. A szabálypont harmadik utalása a szótagszámlálási szabályra pedig azért nem szerencsés ebben a megfogalmazásban, mert azt sugallja („legfőljebb a túl hosszúakat a fő tagok határán kötőjellel tagoljuk”), mintha a szótagszámlálási szabály megengedné az alternatívítást, pedig erről szó sincs a 11. kiadásban. Hasonló problémát tartalmaznak a tárgyas és a birtokos jelzős szókapcsolatok szabálypontjai is (AkH. 1984).

A pontatlan, túlságosan tömörítő megfogalmazás más esetekben is a szabály ellentmondásosságának a forrásává válik. Példa erre a 117. a) pont: „A mennyiségjelzős kapcsolatok tagjait általában különírjuk egymástól: *öt ujj, száz forint, ezer esztendő, sok munka, több energia* stb.; különösen olyankor, ha a kapcsolat

valamelyik vagy mindkét tagja összetett szó: *negyvenöt perces; két négyzetméternyi; huszonegy köbméteres; stb.*” (AkH. 1984). A tömörítésből fakadó hiányos megfogalmazás nem teszi egyértelművé, hogy az idézett (képzett utótagú) példák további szempontok alapján külön csoportba tartoznak a képzőt nem tartalmazó példákhoz képest, hiszen a *kétméternyi*t valóban egybeírjuk a szabályzat szerint, de a *két métert* külön, hiába egyszerű szó ez utóbbi is.

A 140. b) szabálypontban egymáshoz nem illő, más-más szabálypontot idéző példák szerepelnek ugyanabban az analógiás sorban: „Ha egy tulajdonnév egy köznévvel vagy egy (rendszerint *-i, -s, -ú, -ű, -jú, -jű* képzős) melléknévvel valamilyen jelöletlen összetételt alkot, kötőjellel kapcsoljuk őket össze: *Afrika-kutató, Ady-szobor, Kazinczy-verseny, Mátyás-templom; Balassi-strófás, Kossuth-díjas, Mária-arcú, Herkules-erejű; József Attila-díj, Apáczai Csere János-emlékünnepe; stb.*” (AkH. 1984). Az idézett példák között eltérő okok miatt egybeírt összetételek vannak egy csoportban, ezért nehezen értelmezhető a szabály. Három különböző ok miatt írjuk egybe az *Afrika-kutató*, a *Mátyás-templom* és a *Kossuth-díjas* szót. Míg az *Afrika-kutató* esetében tulajdonnév és köznév alkalmi kapcsolatáról van szó, addig a *Mátyás-templom* nem alkalmi kapcsolat, hanem egészében tulajdonnév, a *Kossuth-díjas* pedig – a szabályzat által tulajdonnévtípusnak tekintett – díjnévből képzett melléknév. Nem illenek ebbe a példasorba a *Mátyás-templom* és a díjnevek, elegendő és célszerűbb velük a tulajdonnevek között foglalkozni. Javaslatomban az *Afrika-kutató* típusú példák jól illeszkednek a jelöletlen alárendelő szóösszetételek csoportjába.

Záró gondolatok

A bizottság eddigi munkája során már számos ésszerű változtatási indítvány hangzott el az üléseken az egybeírás és a különírás szabályaira vonatkozóan is, tiszteletben tartva a meglevő szabályokat. Egyes szabályok szövegének tömörítésére, egyszerűsítésére, mások kiegészítésére, új példák beépítésére születtek javaslatok. Kevés esetben került sor új szabály megfogalmazására, és nem érintettük korábban a fejezet felépítését sem. Javaslatomat e munka szerves folytatásának szánom, és a bizottság tagjainak, a szakembereknek, valamint a felhasználóknak figyelmébe ajánlom.

A különírás és az egybeírás témakörének szépsége abban rejlik, hogy ez a fejezet a legalkalmasabb arra, hogy bemutassuk a magyar helyesírás rendszerjellegét; és szemléltessük: lényegében logikus és egymással összefüggő helyesírási szabályokról van szó. Milyen további munkálatok lehetnek még hátra? Szívesen felmérném az általam javasolt fejezet fogadtatását minél nagyobb számú és különféle foglalkozású felhasználók körében. Előtte természetesen további csiszolásokat végzek a szövegen, és folytatom a szabályok sorrendjének és a példáknak a felülvizsgálatát. Sajnos ez a javaslat sem old meg minden meglevő problémát, és nem old fel minden ellentmondást. Az itt közölt fejezetet emiatt sem tekintem végleges változatnak, még akkor sem, ha csupán javaslat marad.

E rövid bevezetőben nem törekedtem a különírás és az egybeírás minden kérdésének részletes taglalására, csupán problémafelvetőnek szántam ezeket a gon-

dolatokat. Szabad írásgyakorlat vagy a körülményekhez igazodó, ám kötött szabályozás legyen-e a magyar helyesírásban? (Hönyi 1999: 172) A vitát már régen eldöntötte az élet. Az írásbeliség megnövekedett szerepe, a virtuális és nyomtatott szövegek végeláthatatlan mennyisége megerősítenek bennünket – szabályalkotókat és -használókat – egyaránt abban, hogy a magyar helyesírás ápolása közös ügyünk és közös érdekünk.

A különírás és az egybeírás

96. A magyar helyesírás különíró helyesírás, az összefüggő szövegben egymás után következő szavakat általában különírjuk: *szilárd jellem, sok lehetőség, nagyon ügyes, rádiót javít* stb. Ezt az elvet alkalmazzuk egészen addig, ameddig nem indokolja valami a szavak egybeírását. A különféle kapcsolatok egybeírásának a következők lehetnek a forrásai: 1. a jelentésváltozás (*talpraesett* [ügyes]); 2. a grammatikai jelöletlenség (*világlátott* ← *világot látott*); 3. az íráshagyomány (*faburkolat, partraszállás*).

Az összetett szavak tagjainak egységét kötőjel nélküli egybeírással vagy kötőjeles kapcsolással fejezzük ki. A különírás és az egybeírás fontos kifejezőeszköze helyesírásunknak. A kötőjeles írásnak tagoló szerepe is van.

A jelentésváltozás mint az egybeírás forrása

97. Az egybeírás egyik oka a jelentésváltozás. Ha két szó kapcsolatának jelentése több vagy más, mint a tagok jelentésének összege, akkor ezt az alkotóelemek egybeírásával érzékeltetjük. Például a *szárazföld* nem 'nem nedves föld', hanem 'a Föld felszínének tengerrel, vízzel nem borított része', a *tízórait* nemcsak *tíz órákor* fogyaszthatjuk el; a *tűzről pattant* 'élénk, ügyes, talpraesett' menyecske vagy leány nem *tűzről pattant*; a *szóbeszéd* is más, mint a *szó* és *beszéd*: 'közszájon forgó beszédtemá'-t, 'híresztelés'-t jelent.

A jelentésváltozás miatt egybeírt összetett szavak alkotó tagjai természetesen alkalmi kapcsolatba is kerülhetnek egymással. Ilyen előfordulásukban külön kell írni őket. A kétféle írásmód jól szemlélteti a kétféle alakulat közötti jelentéskülönbséget; (nagyon) *gyors írás* (= sebes írás), de: *gyorsírás* (= sztenográfia); (veszélyt) *jelző lámpa*, de: *jelzőlámpa* (pl. a közlekedésben); *sok szög* (= számos szög), de: *sokszög* (a mértanban); a *földön futó* (bogár), de: *földönfutó* (= hontalan); stb.

A jelentésváltozás miatt egybeírt összetett szavak csoportjába tartoznak a szóismétlések (*alig-alig*), a valódi mellérendelő szóösszetételek (*búbánat, süt-főz*) és az ikerszók (*csigabiga, dimbes-dombos*). A jelentésváltozás az egyik forrása az alárendelő szóösszetételek egybeírásának is (*eszeveszett, egyetért, napraforgó, gyorsvonat*). A jelentésváltozás indokolja még néhány egyéb típusú szóösszetétel egybeírását (*csakhogy, nemsokára*).

A szóismétlések írása

98. Az alkalmilag (általában nyomatékosítás végett) megismételt szavak nem alkotnak összetételt, ezért nem írjuk egybe őket, és közéjük vesszőt teszünk: *fiam, fiam; várt, várt; gyorsan, gyorsan;* stb.

99. A változatlan formájú tagokból szóköttőzéssel keletkezett összetételeket kötőjellel írjuk: *más-más* (= mindig más és más), *egy-egy* (= néhány), *sok-sok* (= nagyon sok, tömérdek), *ki-ki* (= mindenki), *alig-alig* (= nehezen), *már-már* (= majdnem, szinte), *néha-néha* (= nagy ritkán), *messze-messze* (= nagyon messze) stb. – A fokozó jelentéstöbbletet hordozó összetételek tagjai nemcsak kétszer, hanem többször is megismételhetők. Ilyenkor minden tag közé kötőjelet teszünk: *csupa-csupa-csupa, nagyon-nagyon-nagyon*. Eredetük tudatának elhomályosulása miatt egybeírjuk viszont az azaz kötőszót és a *nana, nini, nono, hehe, dádá* típusú mondatzókat.

100. Különírjuk egymástól ugyanannak a szótőnek különböző toldalékokkal ellátott alakjait: *szemtől szembe, háztól házig, napról napra, jobbnál jobb, szebbnél szebb, tudván tudta, kérve kéri, várva várt* stb.; továbbá a névutós szóismétlések tagjait: *fej fej mellett, nap nap után* stb.; hasonlóképpen: *ember ember hátán* stb.

101. Kötőjellel írjuk az olyan módosított alakú szóismétléseket, amelyeknek tagjai közül az egyik nem él önállóan: *örökkön-örökké, réges-régi, unos-untalan, végestelen-végig, nőttön-nő* stb.

102. A túlzófok kifejezésére használt *leges-* clótagot egybeírjuk a felsőfokú melléknévvel: *legeslegjobb, legeslegnagyobb, legeslegszebb* stb.

A valódi mellérendelő összetételek írása

103. A mellérendelő szókapcsolatok és a valódi mellérendelő összetételek tagjai egyenrangúak. Az ilyen alakulatok írásmódja elsősorban attól függ, hogy mennyire szoros a kapcsolat az alkotóelemek között.

a) A csak alkalmilag egymás mellé kerülő egynemű (halmozott) mondatrészeket vesszővel választjuk el egymástól: *apja, anyja* (eljött); *fürészelt, gyalult* (egész nap), *tejet, vaját, kenyeret* (vásárolt); stb.

b) Ha az egymásnak mellérendelt tagok együttese már mást jelent, mint azok külön-külön, de még mind a két tag felveszi a toldalékokat, akkor az összetétel még laza, ezért elemeit kötőjellel kapcsoljuk össze: *süt-főz, sütnék-főznek, süttő-főzött, sütni-főzni, sütés-főzés; ég-föld, eget-földet; ide-oda, idébb-odább; több-kevesebb, többé-kevésbé;* stb.

Kötőjellel kapcsoljuk egymáshoz az egyformán toldalékolt szavakból alakult mellérendelő összetételek tagjait akkor is, ha toldalék nélküli formájuk nem él összetételként: *apraja-nagyja, apraját-nagyját, keze-lába, kezét-lábát, orrán-száján, testi-lelki, írás-olvasás, oktató-nevelő* stb. (de nincs: *apró-nagy, kéz-láb* összetétel).

Két, azonos szerepű toldalékkal ellátott szó alkalmi egységét kötőjeles összefűzésükkel érzékeltetjük: *kínos-fájdalmas* (búcsú), *gazdasági-társadalmi* (vál-

tozások), *nyelvi-stilisztikai* (elemzés), *kérő-esdeklő* (szavakkal), *sírva-nevetve* (ölelte át) stb.

Ezzel a lehetőséggel azonban ne éljünk vissza: nem rokon vagy ellentétes értelmű tagokat, illetőleg kettőnél több szót ne írjunk vessző vagy kötőszó helyett kötőjelesen: *nyelvtani, stilisztikai és helyesírási* (gyakorlatok), nem: *nyelvtani-stilisztikai-helyesírási* (gyakorlatok); stb.

c) A már teljesen összeforrott, ezért csak második tagjukon toldalékolt mellérendelő összetett szavakat egybeírjuk: *rúgkapál, rúgkapálnak, rúgkapáló; búbanat, búbanata, búbanatos; árvíz, árvíztől; hadsereg, hadseregben, hadseregek; hányaveti, hányavetiek*; stb.

104. A lazább (kötőjellel írt) és az összeforrott (egybeírt) mellérendelő összetételek csoportja nem különül el élesen egymástól.

a) Számos olyan mellérendelő kapcsolat van, amely nem vagy csak kivételesen – és csak az utótagon – látható el toldalékokkal. Az ilyen mellérendelő összetételek tagjait kötőjellel kapcsoljuk egymáshoz: *édes-bús, sík-domború* (lencse), *rabló-pandúr, szoba-konyha, sakk-matt; piros-fehér-zöld*; stb. A tagok közötti kötőjelet az esetleges toldalékoláskor is megtartjuk: *édes-búsán, sík-domborúra* (csiszolt), *rabló-pandúrt* (játszottak), *szoba-konyhás* (lakás), *sakk-mattot* (mondott); *piros-fehér-zöldet, piros-fehér-zöldre*; stb.

b) Néhány, alapformájában egybeírt mellérendelő összetétel kétféleképpen toldalékolható. Ilyenkor a toldalékos formák írásképe is vagylagos: *hírnév: hírneve*, de: *híre-neve; hírneves*, de: *híres-neves*; stb. – A kétféle írásmódnak oka lehet a jelentések elkülönülése is: (a határban) *szántó-vető* (emberek), de: a *szántóvetők* (= földművesek); (a padlón) *csúszó-mászó* (kisgyerek), de: a *csúszómászók* (= hüllők); stb.

Az ikerszók írása

105. Az ikerszók írása a mellérendelő összetett szavakéval azonos szabályokhoz igazodik.

a) A mindkét tagjukon külön-külön toldalékolható, illetőleg toldalékolt ikerszók elemeit kötőjellel kapcsoljuk össze: *irul-pirul, irult-pirult; izeg-mozog, izegnek-mozognak, izgó-mozgó; hébe-hóba, ímmel-ámmal; tyúkom-búkom, dimbes-dombos, fidres-fodros*; stb.

b) A csak a végükön toldalékolható ikerszókat egybeírjuk: *mendemonda, mendemondák; csigabiga, csigabigák; limlom, limlomot, limlomos; terefe, tereferél; hercehurca, ugribugri*; stb.

106. A lazább (kötőjellel írt) és az összeforrott (egybeírt) ikerszók csoportja nem különül el élesen egymástól.

a) Vannak olyan ikerszók is, amelyek nem vagy csak kivételesen láthatók el toldalékokkal. Az ilyen ikerszók tagjait kötőjellel kapcsoljuk egymáshoz: *csihi-puhi, píff-puff, csinn-bumm* stb. A tagok közötti kötőjelet az esetleges toldalékoláskor is megtartjuk: (nagy) *csihi-puhit* (rendezett), (a zenekar) *csinn-bummja*

stb. – Hasonlóképpen írjuk a tulajdonnévi ikerszókat is: *Ista-Pista, Ista-Pistát; Anna-Panna, Anna-Pannával*; stb.

b) Az ingadozó toldalékolású ikerszókat alapformájukban egybeírjuk, más esetekben a toldalékolás módjához igazodunk: *gizgaz, gizgazok, gizgazos, de: gizes-gazos; icipici, icipicit, de: icit-picit*; stb.

Az alárendelő szókapcsolatok és szóösszetételek írása

107. a) Az alanyos, a minőségjelzős és a mennyiségjelzős kapcsolatok tagjait általában különírjuk egymástól: (a) *gondatlanság okozta* (baleset), (a) *traktor szántotta* (föld), (az) *anyja nevelte* (gyermek), (a) *vihar okozta* (kár), (az) *árvíz mosta* (töltés), (a) *porhó borította* (lejtő), (a) *számítógép ellenőrizte* (adatok); *jobb kéz, általános iskola, olvasó lány, érett gyümölcs, egyetértő mosoly, orvosi titoktartás, mezőgazdasági árutermelés; öt ujj, száz forint, ezer esztendő, sok munka, több energia, negyvenöt perc, két négyzetméter, huszonegy köbméter*; stb. (Vö.)

b) Ha az alanyos, a minőségjelzős és a mennyiségjelzős kapcsolatban a tagok együttes jelentése más, mint az előtag és az utótag jelentésének összege, akkor egybeírjuk őket: *botcsinálta* (= valamilyen tisztséghez vagy szerephez nem értő), *eszeveszett* (= örült), *lélekszakadva* (= nagy sietve), *madárlátta* (= hosszabb útról maradékként hazavitt), *nyakatekert* (= bonyolult), *ügyefogyott* (= gyámoltalan, félszeg); *gyorsvonat* (vonatfajta), *melegágy* (a kertészetben), *söröspohár* (= sörnek való pohár), *forgószeél* (szélfajta), *holtág* (folyóé); *hatökör* (= buta), *ezeremester* (= sok mindenhez értő), *öttusa* (sportban), *tízperc* (iskolában), *tizenkétszög* (mérési idom); stb.

108. a) A raggal jelölt tárgyas és határozós, valamint a jelölt birtokos jelzős kapcsolatok tagjait általában különírjuk egymástól: *könyvet ír, virágot szed, tévéantennát szerel, főtengelyt esztergál, kéziratokat összerendez; földre hull, jutalomra érdemes, készpénzért veszi, külföldre utazik, vizsgára előkészít; a világ népei, a lakóház pincéje, az írógép billentyűi, a park virágágyai, a gépkocsi alváza*; stb.

b) Ha a jelölt tárgyas, határozós és birtokos jelzős kapcsolat tagjainak együttes jelentése más, mint az előtag és az utótag jelentésének összege, akkor egybeírjuk őket: *egyetért* (= azonos véleményen van), *helytáll* (= derekasan viselkedik), *idejétmúlt* (= elavult), *jótáll* (= szavatol), *semmittevő* (= lusta, dologtalan); *ágrólszakadt* (= szegény), *napraforgó* (növény), *semmirekellő* (= haszontalan), *tagbaszakadt* (= jól megtermett), *tökkelütött* (= buta), *véghezvisz* (= befejez); *barátfüle* (tésztaféle), *bolondokháza* (= felfordulás, zűrzavar), *istennyila* (= villám), *vásárfia* (= ajándék); stb.

A jelentésváltozás miatt egybeírt szóösszetételek egyéb fajtái

109. Olyan szavak, amelyek beszédünkben gyakran fordulnak elő egymás mellett, nemegyszer új jelentést hordozó összetételekké formaközzé. Az ilyen kapcsolatokat egybeírjuk: *kétségkívül* (= biztosan), *nemsokára, sohasem; dehogy, hogyne; csak-hogy, hanem, ugyanis*; stb.

A külön- és az egybeírás az ilyen szavak esetében is értelmi különbség hordozója lehet: *úgy tett, mintha szeretné*, de: *szebb, ha nevet, mint ha sír; egyrészt* (kötőszó), de: *egy részt kapott belőle; dehogyis!* (= nem), *de hogy is gondolod?* stb. – A mondatrészek vagy a tagmondatok kapcsolására szolgáló *nemcsak* kötőszót egybeírjuk: *Nemcsak Géza, hanem Kati is.*

110. A névutós kapcsolatokat a következőképpen írjuk:

a) A névutót az előtte álló névszótól különírjuk: *idő előtt, bokor mögött, ház mellett, felesége iránt, föld alatt, munka nélkül, szó szerint, többek között* stb. – Ha a névutós kapcsolathoz *-i* képző járul, a különírást megtartjuk: *idő előtti, bokor mögötti, ház melletti, föld alatti* (üreg), *munka nélküli* (jövedelem), *szó szerinti* stb.

b) Ha azonban az ilyen kapcsolatok jelentése módosult, s ezért összetett szóvá váltak, egybeírjuk őket: *délelőtt, délelőtti, délután, délutáni, holnapután, holnapután, rendszerint, napközben, földalatti* (= 1. metró; 2. illegális), *munkanélküli* (fn.), *pártonkívüli* (fn.), *mindenekelőtt, mindenekfelett, hazafelé, visszafelé* stb.

A grammatikai jelöletlenség mint az egybeírás forrása

111. A két szó közötti grammatikai kapcsolat jelöletlensége is lehet az egybeírás oka. Ha egy jellel vagy raggal is jelölhető, különírt szókapcsolat elemei (pl. *kéményt seprő, pályát tévesztett, vitaminban dús, félig kész, a nap sugara* stb.) jel és rag nélkül állnak együtt, egybeírjuk őket: *kéményseprő, pályatévesztett, vitamindús, félkész, napsugár* stb.

Az alárendelő szókapcsolatok és összetételek írása

112. A tárgyas, a határozós és a birtokos jelzős kapcsolatok lehetnek jelöltek és jelöletlenek is. Jelölt tárgyas, határozós és birtokos jelzős szókapcsolatok a következők: *autót mentő, kincset kereső, munkát vállaló; áldozatra kész, hátton úszó, szélről védett; (az) iskola udvara, (a) gépkocsi fényszórója, (a) számítógép használata;* stb. Ha hiányzik a viszonyrag, illetve a birtokos személyjel (-rag), akkor a kapcsolat jelöletlen. A jelöletlen tárgyas, határozós és birtokos jelzős kapcsolatok tagjait mindig egybeírjuk: *autómentő, kincskereső, munkavállaló; áldozatkész, hátúszó, szélvédett; iskolaudvar, gépkocsifényszóró, számítógép-használat;* stb.

113. Sok alárendelő összetett szavunknak elő- és utótagja között olyan bonyolult kapcsolat van, hogy az összetétel csak többszavas szerkezettel értelmezhető. Így például: *vámvizsgálat* = hol végzett, mivel kapcsolatos vizsgálat?: *vámnál végzett, vámmal kapcsolatos vizsgálat;* *csigalépcső* = mihez hasonló lépcső?: *a csiga házához hasonló lépcső;* stb. Az ilyen, úgynevezett jelentéstömörítő összetételek tagjait, köztük a hasonlító összetételeket, mindig egybeírjuk: *árvízvédelem, barázdabillegető, emlékkönyv, hamutálca, motorcsónak, munkavédelem, szénapadlás, teljesítménynövekedési, tengeralattjáró-háború, testvérváros, villanyvilágítás, zsemlegombóc; cinóbervörös, hófehér, hollőfekete, galambősz, ultramarinkék; máglya-*

rakás (ételnév); stb. (Vö.) Jelentéstömörítő összetétel sok ételnév is, például: *bab-leves* = babból készült leves; *borsófőzelék* = borsóból készült főzelék; stb.

114. Ha egy tulajdonnév egy köznévvvel vagy egy melléknévvel valamilyen jelöletlen összetételt alkot, kötőjellel kapcsoljuk össze őket: *Afrika-kutató*, *Buda-pest-térkép*, *Petőfi-szobor* stb. (Vö.)

Ha a tulajdonnév és a közszó kapcsolatából alakult összetételekhez újabb utótag járul, akkor azt is kötőjellel kapcsoljuk hozzá: *Afrika-kutató-találkozó*, *Buda-pest-térkép-vásár*, *Petőfi-szobor-avatás*; stb. (Vö.)

115. A tulajdonnévi mozaikszókhöz a köznévi összetételi utótagot kötőjellel kapcsoljuk: *EU-csatlakozás*, *UNESCO-jogszabály*, *KSH-kimutatás* stb. (Vö.)

Az íráshagyomány mint a különírás és az egybeírás forrása

116. Az egybeírás harmadik oka a szabályzatban rögzített, rendszert alkotó íráshagyomány és a kialakult szokás. A rendszert alkotó íráshagyomány egyik csoportjában az összetétel szerkezete határozza meg, hogy egybeírjuk vagy különírjuk a kapcsolatot: *aranygyűrű*, *arany karikagyűrű*; *ötéves*, *tizenöt éves*; *ugrósánc*, *siugró sánc*. A másik csoportban az összetételt alkotó tagok szófaja és alakja határozza meg, hogy melyik a szabályos forma: *feliratkozik*, *orvos bátyám*; *egymagam*.

Az összetétel szerkezete mint meghatározó tényező a különírásban és az egybeírásban

117. Az anyagnévi és a számnévi előtagú (képzett utótagú), valamint a jelentéstömörítő -ó, -ő képzős melléknévi igeneves szókapcsolatok különírását és egybeírását a tagok szerkezete határozza meg. Az alábbi szabálynak megfelelően a két egyszerű szóból álló szókapcsolatokat egybeírjuk, de ha bármelyik tag összetett szó, különírjuk őket:

- egyszerű szó + egyszerű szó = egybeírás (*aranylánc*, *ötméteres*, *védőgát*)
- összetett szó + egyszerű szó = különírás (*fehéRARANY lánc*, *tizenöt méteres*, *partvédő gát*)
- egyszerű szó + összetett szó = különírás (*arany nyaklánc*, *öt négyzetméteres*, *védő homokgát*)
- összetett szó + összetett szó = különírás (*fehéRARANY nyaklánc*, *tizenöt négyzetméteres*, *partvédő homokgát*)

118. Anyagnévi jelzős kapcsolatnak azokat az alakulatokat tekintjük, amelyekben az előtag azt jelöli, hogy az utótagként megnevezett tárgy abból az anyagból készült. Az anyagnévi jelzőt, ha egyszerű szó, egybeírjuk a nem összetett főnevekkel: *aranygyűrű*, *alumíniumedény*, *faburkolat*, *gyapjúsál*, *kőfal*, *platinatégely* stb. – Ha azonban az anyagnévi jelzős kapcsolatnak valamelyik vagy mindkét tagja összetett szó, az anyagnevet különírjuk jelzett szavától: *acél mérőszalag*, *bőr pénztárca*; *nyersselyem ing*, *vasbeton gerenda*; *műanyag padlóburkolat*; stb.

119. Egy egyszerű tőszámnévnek (ill. a *sok, több, fél* számnévnek), valamint egy *-i, -ú, -ű, -jú, -jű, -s, -nyi* képzős egyszerű melléknévnek a kapcsolatát egybeírjuk: *harmincnapi, kétéves, kilenchravi, háromlábú, ötágú, hétfejű, kétzónájú, két-petéjű, sokmillió, négyoldalas, húszfőnyi* stb. De számjegyekkel írva különírjuk őket: *9 havi, 2 éves, 20 főnyi* stb. – Ha azonban akár a melléknév, akár a számnév, akár mind a kettő összetett szó, a kapcsolat számnévi tagját különírjuk a melléknévi tagtól: *hat vegyértékű, egy szótagos, negyven négyszögöles, száz hektoliternyi; tizen-két emeletes, huszonnégy tagú, negyvennyolc órás, száztizenhat napi; hetvenöt centiméteres, ötvenhét másodpercnyi;* stb. Számjegyekkel írva is a különírás a helyes: *40 köbcentiméteres, 116 napi* stb. (Vö.)

Hasonlóképpen írjuk a *-nként* és a *-nta/-nte* ragos alakulatokat is: *kéthetenként, háromhavonta, ötévente; tizenöt naponként, három hónaponként; 5 évenként, 15 naponta;* stb. (Vö.)

120. Az *-ó, -ő* képzős igenevet, ha csak alkalmi minőségjelző, általában különírjuk jelzett szavától: *énekző gyerek, izzó fém, közvetítő javaslat, parancsoló hang, sajtó térd, eltérő vélemény,* (az újoncokat) *kiképző tiszt* stb.

Ha viszont az igenévi jelzős kapcsolatok tagjai jelentés tekintetében összeforrtak (az igenév nem folyamatot fejez ki), a két egyszerű szót egybeírjuk: *cséplőgép, izzólámpa, desztillálótorony, védőnő, ivóvíz, költőpénz, eladó lány* (üzletben), *kiképzőtiszt* (beosztás), *felvonóhid; hálószoba, kutatóintézet, pihenőnap, evezőlápad, átitatópapír, belépőjegy;* stb. (Vö.) De különírjuk őket, ha a kapcsolatnak valamelyik vagy mindkét tagja összetett szó: *mutató névmás, szélező körfűrés, növényvédő szer, rakétaindító állvány; földrengésjelző műszer; összekötő híd, ellenőrző leltár, előadó körút;* stb.

121. A színneveket, mivel jelöletlen kapcsolatok, az előtag és az utótag szerkezetétől függetlenül egybeírjuk: *halványlila, sötétzöld, világossárga, zöldeskék; almásszürke, haragoszöld, mélykék, törtefekete, újpiros; lángvörös; búzavirágkék, elefántcsontfehér, napraforgósárga, vattacukor-rózsaszín;* stb. – Ha azonban az összetett színnévhez árnyalatot kifejező melléknév kapcsolódik, különírjuk őket: *sötét rózsaszín, világos narancssárga, halvány kékeszöld* stb. (Vö.)

Az igekötős kapcsolatok helyesírása

122. Az igekötős igék sajátosan viselkedő összetett szavak.

a) Ha az igekötő közvetlenül saját igéje (vagy igeneve) előtt áll, egybeírjuk vele: *átad, benéz, felnyit v. fölnyit, lebecsül, visszaszerez; kiállítani, megtartó, eldobott, szembeszállva;* stb. Hasonlóképpen: *megtartás, szembeszállás* stb. – Igekötők lehetnek a következők: *abba-, agyon-, alá-, át-, be-, bele-, benn-, egybe-, el-, ellen-, elő-, előre-, fel- v. föl-, félbe-, félre-, felül- v. fölül-, fenn- v. fönn-, hátra-, haza-, helyre-, hozzá-, ide-, keresztül-, ketté-, ki-, körül-, közbe-, közre-, külön-, le-, meg-, mellé-, neki-, oda-, össze-, rá-, rajta-, széjjel-, szembe-, szerte-, szét-, tele-, tova-, tovább-, tönkre-, túl-, újjá-, újra-, utána-, végbe-, végig-, vissza-* stb.

b) Ha az igekötő követi az igét (vagy az igenevet), különírjuk tőle: *pihend ki* (magad), *hagyj fel* (ezzel), *üljünk bele, menjetek előre, ne sározd össze, nem nézve oda,* (akkor) *ültünk le,* (ti már) *mehettek vissza* stb.

c) Az igekötő külön szó marad, ha közte és igéje (vagy igeneve) között más szó is van: *el ne késs, le nem tenné, újjá is építjük, közre kell bocsátani, haza szabad menni, föl sem véve* stb. Hasonlóképpen: *be nem avatkozás, meg nem értés* stb.

Az igekötők különírása vagy egybeírása gyakran értelmi különbségre is utal: annak jelölője, hogy az igekötő a közvetlenül utána álló igéhez tartozik-e, vagy az ezt követő szóhoz. Más és más tehát: *megvan húszéves, de: meg van töltve; megfogom a lepkét, de: meg fogom nézni; leszokott a dohányzásról, de: le szokott utazni vidékre; beleszeretett a lányba, de: bele szeretett volna szólni; elleszek nélküle, de: el leszek fáradva; megtudták a hírt, de: meg tudták javítani; stb.*

d) A megismételt igekötők közé kötőjelet teszünk, és együttesüket egybeírjuk az igével (vagy az igenévvél): *ki-kinéz, le-leereszt, meg-megállt, össze-összevesznek; elő-előtűnő, vissza-visszatérve; stb.* Hasonlóképpen: *vissza-visszatérés* stb.

Az ellentétes jelentésű igekötőket kötőjellel kapcsoljuk össze, és különírjuk őket az igétől (vagy az igenévtől): *ki-be járkal, le-föl sétál, ide-oda tekinget; oda-vissza utazni, előre-hátra pillantva; stb.* Hasonlóképpen: *le-föl sétálás* stb.

Különírjuk az igétől (vagy az igenévtől) az *összevissza, szerteszéjjel, szerteszt* határozószókat is: *összevissza beszél, szerteszéjjel szórták, szerteszt szórva* stb. Hasonlóképpen: *szerteszt szórás* stb.

e) Az igekötőül is használt határozószót különírjuk akkor, ha határozószói szerepét hangsúlyozzuk: *abba tette* (amiben eredetileg volt), de: *abbahagy; fenn v. fönn maradt* (a padláson), de: *fennmarad v. fönnmarad* (a neve); (nem) *félre állt* (hanem középre), de: (tapintatból) *félreállt; ide jött* (nem a szomszédba), de: *idejött hozzám; stb.*

Az igekötővel alakilag azonos határozószót is különírjuk az igétől (vagy igenévtől), ha világosan személyes névmási szerepű: *hozzá* (= öhozzá) *ment feleségül* (nem hozzád), de: *hozzájárul* (valamihez); *neki* (= öneki) *megy a levél, de: nekimegy* (a szekrénynek), *nekimegy Jánosnak* (= öltre megy vele); (csak) *rá* (= őrá) *gondolok, rossz rá* (= arra) *gondolni is, de* (hangsúlyosan): *rossz rágondolni is; stb.* Csak különírt (határozószói) formájuk van a nem egyes számú, harmadik személyű alakoknak: *hozzám adták feleségül, nekünk jött a csomag, mindig rád gondolok* stb.

A névmási kapcsolatok helyesírása

123. Az *a, e, az, ez* mutató névmásból és a különféle névutókból álló kapcsolatokat egybeírjuk, ha egységes határozószót alkotnak, továbbá ha rámutatószói szerepűek, vagy ha kötőszószerű szerkezetek részei: *Ezelőtt* másképp hívták. *Ezután* mindig jó leszek. Mindent megbeszéltünk, *eszerint* cselekedj! Nincs kétségem *afelől*, hogy ő tette. *Azalatt*, míg nyaraltok, kifestetem a lakást. Elment *anélkül*, hogy köszönt volna. Dolgozz, *ahelyett* hogy heverészel! Stb. (Vö.) Ha ellenben a névmással nyomatékos rámutatást fejezünk ki, akkor csak a különírás a helyes: *a köré* a ház köré; *a szerint* kell eljárni, nem *e szerint*; *a nélkül* a könyv nélkül; Itt a hiba, *e miatt* nem működik a gép. Mindene a zene, csak *az* *íránt* érdeklődik. Stb.

124. A névmásokat egybeírjuk az előttük álló nyomatékosító elemmel:

*egymagam, egymagad, egymagatok;
önmagam, önmagad, önmagunk;
önnönmaga, önnönmagunk, önnönmagatok;
ugyanaz, ugyanolyan, ugyanakkora, ugyanannyi;
szintolyan, szintakkora, szintannyi;
csakolyan, csakannyi, csakennyi;
éppolyan, éppakkora, éppannyi; stb.*

A következő típusú szavakat is egybeírjuk: *énbennem, tenálad, őtőle, mihozzánk, tinektek, ővelük; énmiattam, teáltalad, őutána, mimellettünk, tinélkületek, öközöttük; stb.*

De: *én magam megyek oda* (a hangsúly a *magam* szón); *csak annyi szükséges* (a hangsúly az *annyi* szón), *épp olyan esetben* (a hangsúly az *olyan* szón); stb.

125. Tagadó névmások előtagjaként a *se, sem, semmi* szót egybeírjuk az utána következő szóelemmel: *semekkora, semennyi, semmilyen, semmiféle; sehol, sehonnan, semeddig, sehogy, semmint, semmikor; stb.*

Különírjuk viszont a *se* és a *sem* szót, ha névmások után állnak: *semmi se, senki sem, senkinek se, semmitől sem; semmikor se, sehova se, sehol sem, sehogy sem; stb.* – De: *sohase, sohasem, sose, sosem.*

126. Az *akár-, bár-, mind-, minden-* és *vala-* előtagú névmásokat és határozói névmásokat egybeírjuk: *akármekkora, akárhol, bármi, bármikor, mindannyi, mindenki, mindenhol, valami, valamerre stb.*

A rendszert alkotó íráshagyomány egyéb esetei

127. A fokozó vagy nyomósító szerepű melléknévi jelzőt nem írjuk egybe a jelzett melléknévvel: *szép piros, szép kövér, jó nagy, jó erős, borzasztó rossz, szörnyű hideg stb.* Hasonlóképpen: *nagy néha, jó néhányszor stb.*

128. Az olyan kapcsolatokat, amelyekben a főnév minőségjelzője önálló szóként nem használatos (*al-, bel-, él-, elő-, gyógy-, köz-, kultúr-, kül-, pót-* stb.), mindig egybeírjuk: *alelnök, belföld, élmezőny, előtag, közérdek, külügy, pótág stb.*

129. A tulajdonnevekhez a *-fajta, -féle, -forma* és a *-szerű* utótagokat kötőjellel kapcsoljuk: *Illyés-fajta* (ellenállás), *Eötvös-féle, Kossuth-forma* (egyéni-ség), *Győr-forma* (város), *Petőfi-szerű, OTP-szerű; Jedlik Ányos-féle, Madách Színház-féle; Tömörkény- és Gárdonyi-szerű; stb.* (Vö.)

130. A foglalkozást, kort, minőséget, csoportot jelölő, esetleg csak nyomatékosító főnévi jelzőket különírjuk jelzett szavuktól: *mérnök bátyám, belgyógyász barátunk, közgazdász szakértő, gyermek király, ajándék könyv, rongy fráter, vendég néni, tűzér tizedes, huszár főhadnagy, rendőr százados, tanár úr, tanító néni, mérnök kolléga; csuda érdekes, kutya hideg; stb.*

131. A *-d* képzős sorszámnévi jelzőt egybeírjuk mind a főnevekkel, mind a melléknemekkel, mind a számnevekkel: *ötödévben, hetedízben; ezredévi, ötödéves, másodrendű, tizenötödrangú; harmadfél; stb.* (Vö.)

132. A visszaható névmásokkal a számnevekből alkotott *-d* sorszámnévképzős jelzőket egybeírjuk: *másodmagammal, századmagával; tizenhatodmagukkal, huszonötödmagunkkal; stb.*

133. A *-fajta, -féle, -nemű, -rét, -rétű* és *-szerű* utótagot a közszókkal egybeírjuk: *másfajta, többféle, egynemű, negyedrét, sokrétű, nagyszerű, gipszszerű* stb. Felsorolásban az elmaradó közös, csak az utolsó taghoz hozzáfűzött utótagra kötőjellel utalunk: *bükk-, mogoró- és nyírfafélék* stb. (Vö.)

134. Ha egyetlen képző járul egy különírt szókapcsolathoz, akkor általában megtartjuk a különírást: *nyitva tart, nyitva tartás*. Ha azonban több képző kapcsolódik a különírt alakulathoz, akkor egybeírjuk: *nyitvatartási* (idő), *egymásutániség, egyenlőoldalúság, megneemtámadási* (szerződés), *szeretetreméltóság* stb.

135. Alapformájukban különírt kapcsolatok egybeírását eredményezi a felsőfoknak összefoglaló jelezése is a következő típusú szerkezetekben: *szívhez szóló* és *szívhez szólóbb*, de: *legszívhezszólóbb*; hasonlóképpen: *legharcrakészebb, leghasznothajtóbb* stb.

Az ilyen felsőfokú formák helyett néha jobb a szerkezetes megoldás: *harcra legkészebb, leginkább hasznot hajtó* stb.

136. Ha egy tulajdonnév egy köznévnél jelzője, a két szót különírjuk egymástól: *Mariska néni, Dezső bácsi, Fazekas úr, Kovács mérnök; a Nagy család, a Kalmár fiú; Volkswagen gépkocsi, Fabulon arckrém; stb.* – Hasonló esetek: *Julianus barát szobor, Kászim pasa bástya* stb. (Vö.)

Az ilyen alakulatok közül néhány köznévvé vált. Ezeket kisbetűvel kezdve egybeírjuk: *ádámcsutka, katicabogár, pálfordulás, röntgensugár, szentjánoskenyér* stb. (Vö.)

A kialakult szokás mint a különírás és az egybeírás forrása

137. A kialakult szokás a forrása néhány kivételes írásmódú szó és szókapcsolat helyesírásának: *dércsípte, légiposta, bérbeadás*. Az ilyen kivételes írásmódú szavak nem meghatározó részét alkotják az összetett szavak és a szókapcsolatok csoportjának.

A szabálypontok nem tartalmazzák az összes kivételes helyesírású szót és szókapcsolatot, ezért szükséges a helyesírási szótár használata is.

138. A kialakult szokást megtartva jelentésváltozás nélkül is egybeírjuk néhány alanyos, minőségjelzős, jelölt határozós és jelölt birtokos jelzős kapcsolat tagjait: *átokverte* (ház), *dércsípte* (levelek), *dérlepte* (fa), *divatjamúlt* (ruha), *elmeháborodott* (fiú), *istenadta* (tehetség), *magvaváló* (szilva), *molyrágta* (szőnyeg), *napsütötte* (táj), *porlepte* (könyv), *szüette* (bútor), *széljárta* (szoros); *fehérrépa, fiatalokú, haditerv, jótett, légiposta, nagyfokú, útitárs, vizinövény; bérbeadás, célra vezető, életbelépés, kézhezvétel, lényegbevágó, partraszállás, rendbehozatal; holdtölte, napkelte, tojásfehérje, városháza; stb.* (Vö.)

139. Különírjuk számos, mindig együtt használt, egységet alkotó állandó szókapcsolat (szólás, szakkifejezés stb.) elemeit: *szemet szúr, véget ér, állást foglal; dugába dől, lépre csal; főnévi igenév, villamos gép; stb.* (Vö.)

140. A kialakult szokást megtartva néhány olyan (részben jelentésváltozást is mutató) kapcsolatot is egybeírunk, amelynek valamelyik tagja összetett szó: *forgószínpad, javítóműhely, mozgókórház, mérőműszer, előhívótank* stb. (Vö.)

141. Szépirodalmi alkotásokban stilisztikai szándék is indokoltta teheti az általános szabályoktól eltérő különírást vagy egybeírást, illetőleg a kötőjel alkalmazását. Költői szóösszetételek a következők: *dermedt-vidoran, kristály-lombok*.

A többszörös összetételek írása

142. A hosszú összetett szavakat célszerű kötőjellel tagolni, hogy könnyebben olvashatók legyenek.

A két egyszerű közszóból alakult összetételeket kötőjel nélkül egybeírjuk: *asztallap, felezőegyenes, matematikatanítás, nitrogénasszimiláció, paradicsomsaláta, televíziókészülék, teljesítménynövekedés* stb. De: *sakk-kör* stb. (Vö. 63.)

A kettőnél több szóból alakult (úgynevezett többszörös) összetételeket hat szótagig kötőjel nélkül egybeírjuk: *cseppkőbarlang, gépkocsivezető, ivóvízellátás, írógépműszerész, pénzügyőrlaktanya, rádiószaküzlet, nyersolajmotor, rendőrrjárőr, barnakőszénkoksz, mértékegységrendszer* stb. – A hat szótagonál hosszabb többszörös összetételeket kötőjellel tagoljuk a két fő összetételi tag határán: *csapatzászló-avatás, dokumentumfilm-bemutató, könyvritkaság-gyűjtemény, tornász-csapatbajnokság, munkaerő-nyilvántartás, foszfor-műtrágya-gyártás* stb. De: *akasztófárávaló, fizetővendéglátás, híradástechnikai; Pénzügyminisztérium, Közgazdaságtudományi Kar;* stb.

Az egyébként szabályos, de túlzottan hosszú összetett szavak szerkezetes megoldással elkerülhetők: *tervezőiroda-vezető = a tervezőiroda vezetője, gépkocsivezető-tanfolyam = gépkocsi-vezetői tanfolyam* stb.

A szótagszámlálás szempontjai a következők:

Szótagszámon az összetett szó jel és rag nélküli alakjának szótagszámát értjük: *anyagcserezavar, anyagcserezavar(ok), jogsegélyszolgálat, jogsegélyszolgálat(hoz);* stb. A képző beleszámít a szótagszámba: *kerékpárjavítás, kerékpárjavításokat; élelmiszerkészlet, élelmiszerkészletünknek; de kerékpárjavítási, (bőséges) élelmiszer-készletű* stb.

Gyakorlati megfontolásból az igekötők közül csak a két vagy több szótagúakat tekintjük külön összetételi tagnak: *előadó-művészet, adó-visszatérítés* stb., de: *befogadóképesség, szövegkiegészítés*.

Az idegen szavakat és előtagokat akkor tekintjük külön összetételi tagoknak, ha önállóan is használatosak, pl. (*mini-*): *miniszoknya, miniszoknya-viselet,* vagy ha önállóan is használatos utótag járul hozzájuk: *antialkoholista, anti-alkoholista-klub; biotechnológia, biotechnológia-ipar* stb.

143. Két kötőjelet használunk azokban a többszörös összetételekben, amelyeknek előtagja is kötőjellel kapcsolt (tulajdonnévi vagy betűszós előtagú; vagy három mássalhangzó találkozása miatt kötőjeles) összetétel: *C-vitamin-adagolás, Kos-*

suth-nóta-énekes, tb-járulék-csökkentés, Nobel-díj-átadás, sakk-készlet-gyűjtemény, tarokk-kártya-játékos stb. (Vö.)

144. A külön- és az egybeírásban három úgynevezett mozgószabály is érvényesül.

a) Ha egy kötőjellel már tagolt szóhoz újabb, szintén kötőjellel kapcsolandó utótag járul, az első kötőjelet kihagyjuk, vagyis az eredetileg kötőjelezett szórészt az új alakulatokban egybeírjuk: *anyagcsere-vizsgálat*, de: *anyagcserevizsgálat-kérés*; *békeszerződés-tervezet*, de: *békeszerződéstervezet-kidolgozás*; *kerekasztal-konferencia*, de: *kerekasztalkonferencia-rendezés*; stb.

Az ilyen túlzottan hosszúra nyúlt szavak helyett javasoljuk a szerkezetes megoldást: *anyagcsere-vizsgálat kérése*, *a békeszerződés tervezetének kidolgozása*, *kerekasztal-konferencia rendezése* stb.

b) Ha egy különírt szókapcsolat (pl. *hajlított bútor*) olyan utótagot kap (pl. *gyár*), amely az egészhez járul, az egyébként különírandó előrészt az új alakulatban egybeírjuk, és ehhez az utótagot (a szótagszámtól függetlenül) kötőjellel kapcsoljuk: *hajlítottbútor-gyár*. Hasonló esetek: *hideg víz*, de: *hidegvíz-csap*; *házi feladat*, de: *házi feladat-készítés*; *légi fénykép*, de: *légifénykép-montázs*; stb. – Ritkábban ugyan, de előtag is járulhat szókapcsolathoz: *házi feladat*, de: *számтан-házifeladat*; stb.

A szabályt csak akkor alkalmazzuk, ha értelmetlenséget kerülünk el vele. Ha szószaporítás nélkül lehetséges, éljünk inkább szerkezetes megoldással: *lőtt vadak árusítása* (nem *lőttvad-árusítás*), *hőre lágyuló műanyagok feldolgozása* (nem *hőrelágyuló műanyag-feldolgozás*) stb.

c) Két azonos utótagú összetétel (pl. *kajakverseny*, *kenuverseny*) különböző előtagja gyakran lép egymással mellérendelő kapcsolatba (*kajak-kenu*). Az így keletkezett előtagot különírjuk az utótagtól: *kajak-kenu verseny*; *szövő-fonó ipar*; *ajak-fog hang*; *fény-árny játék*; *réz-arany ötvözet*. Hasonlóképpen írjuk: *kutyamacska barátság* stb.

A mozgószabályok alkalmazásakor nem érvényesül a szótagszámlálási szabály. A mozgószabályok alkalmazása révén létrejött írásképe nem módosítja az alkotó elemek eredeti formáját.

SZAKIRODALOM

A magyar helyesírás szabályai (1984) 2008. 11. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Antalné Szabó Ágnes 1996. *Hogyan írjam?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Antalné Szabó Ágnes 1999. A különírás és az egybeírás tanításának grammatikai alapjai. In: *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE, Budapest, 19–26.

Antalné Szabó Ágnes 2008. A helyesírási kultúra fejlesztésének régi-új technikái. *Anyanyelv-pedagógia* 3–4: <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=109>

Fábián Pál 1998. Helyesírási szabályzatunk 11. kiadásáról. In: O. Bozsik Gabriella–V. Raisz Rózsa–Zimányi Árpád (szerk.): *Helyesírásunkról helyesírásunkért*. Eger. 12–17.

Fábián Pál–Szemere Gyula 1984. A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról. *Magyar Nyelvőr* 108: 385–406.

- Fercsik Erzsébet 1993. A pedagógusjelöltek és a helyesírás. *Magyar Nyelvőr* 117: 529–32.
- Fercsik Erzsébet 1995. *Helyesírási kalauz. Gyakorlatok, olvasmányok, feladatok a helyesírási szabályzat legújabb kiadásához*. Korona Kiadó, Budapest.
- Gonda Zsuzsa 2009. A szótárhasználati kompetencia elsajátítása és fejlesztése. *Anyanyelv-pedagógia* 1: <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=160>
- Havas Ferenc 2009. Hozzászólás a különírás és az egybeírás kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr* 133: 81–82.
- Hönyi Ede 1999. Élet és irodalom. In: *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. Budapest, ELTE, 171–172.
- Laczkó Krisztina 2002. Helyesírás és grammatika viszonya. In Balázs G. – A. Jászó A. – Koltói Á. (szerk.): *Éltető anyanyelvünk*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004a. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004b. A különírás és az egybeírás. Vitaanyag. *Magyar Nyelvőr* 128: 141–157.

Antalné Szabó Ágnes
ELTE BTK

SUMMARY

Antalné Szabó, Ágnes

On the system of spelling compounds as one or two words

This paper surveys the system of spelling compounds as presented in the current (11th) edition of Rules of Hungarian Orthography. Various problems are identified on the basis of an analysis of the chapter of the rulebook concerning the principles of spelling compounds. The presence and proportions of grammatical and spelling-specific considerations in the relevant rules are discussed. Problems are pointed out with respect to the content or phrasing of individual rules, or to the specific examples occurring in them. The author is a member of the Hungarian Language Committee of the Hungarian Academy of Sciences, working at present on the preparation of the 12th edition of Rules of Hungarian Orthography. In the framework of that larger project, the author presents suggestions as to how the problems noted could be overcome, and presents a new version of the relevant chapter that she wrote with that aim in mind.

Kazinczy stilisztikai nézeteiről – még egyszer*

1. Ismeretes, hogy Kazinczy nemcsak összefoglaló stilisztikát nem írt, hanem stilisztikai célú tanulmányt sem. Viszont végigvezényelte a – szinte országos – nyelvújítási mozgalmat, azt a nyelvújítást, amely az ő felfogásában mindenekelőtt stílusújítás volt, és egyben az általa legfőbb célul kitűzött irodalmi újjászületés része. Ilyenformán a stílus figyelembevétele, sőt a stílussal való foglalkozás átfogta teljes életművét: a fordítóét csakúgy, mint a költőét, íróét, valamint a kritikusét, a neki megküldött roppant nagyszámú írás, vers bírálójáét, az irodalomszervezőét.

Így érthető, hogy Kazinczy stílusfelfogását, stilisztikai gyakorlatát, megjegyzéseit kisebb-nagyobb mértékben szinte mindenki érintette, aki elmélyültebben kutatta életművét (Szauder József, Benkő Loránd, Fried István, Bíró Ferenc és így tovább). Sőt közelebbről a stilisztikai nézeteit is tárgyalta korábban, egy hozzászólás keretében a múlt század közepén Ruzsiczky Éva (Ruzsiczky 1956), és magam is tartottam róla előadást a mostanihoz hasonló címen, 1981-ben egy Kazinczy-emlékülésen (Szathmári 1982). Hogy a jelzett témához visszatérek, annak két oka van. Az egyik, hogy a nyelvtudomány, különösen az utóbbi negyedszázad alatt – éppen a nyelvelmélet, a modern szemantika, a szövegtan, a szociolingvisztika, a kommunikációtan, a pragmatika, a kognitív szemlélet stb. révén – nagyot lépett előre. Hasonlóképpen a stilisztika: a jelzett diszciplínák segítségével, illetve a modern irodalomelmélet, a poétika és a hermeneutika hatására szintén nagymértékben fellendült, két formában is. Először részben vagy teljesen új szemléleti és megközelítési módszerek születtek, amelyek nagyon is megtermékenyítették a funkcionális stilisztikát. Kiszélesedett továbbá a stilisztika területe: az idevágó kutatás immár inter-, sőt multidiszciplinárisrá vált, vagyis ezek csak az új nyelvészeti, irodalomelméleti, esztétikai, poétikai, retorikai, filozófiai és pszichológiai eredményeknek a megfelelő felhasználásával lehetnek sikeresek. A másik ok, amely miatt újra elővettem Kazinczy stilisztikai nézeteinek a vizsgálatát, a következő. Úgy adódott, hogy az utóbbi években – nem utolsósorban az *Alakzatlexikon* munkálatainak az irányítása kapcsán – viszonylag sokat foglalkoztam Révai Miklós stilisztikájával (csak zárójelben utalok rá: ennek több mint egyharmada tárgyalja a stilisztikai és retorikai alakzatokat) és ennek révén Johann Christoph Adelung *Über den deutschen Styl* című, első kiadásban 1785-ben Berlinben megjelent művével, valamint Kazinczynak és az általa nagyon kedvelt Dayka Gábornak a munkásságával. Talán Kazinczy korának jobb ismerete és a mai

* Előadásként hangzott el Győrött, a Kazinczy Ferenc Gimnázium által Kazinczy születésének 250. évfordulója tiszteletére rendezett tudományos ülésszakon, 2009. ápr. 18-án.

stilisztikának modernebb szemlélete ezúttal hozzásegít Kazinczy stilisztikai nézeteinek az eredményesebb számbavételéhez.

2. Kezdjük annak a felsorolásával, hogy mi minden vitte Kazinczy érdeklődését a stílus, a stilisztika felé. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy életének szinte minden lényeges eseménye, mozzanata táplálta érdeklődését a nyelvhasználat, a stílus gyakorlati és részben elméleti kérdései iránt.

Első helyen kell említenem nyitott, a világ dolgai iránt még idősebb korában is érdeklődő, továbbá mindig újat, jobbat akaró, ugyanakkor minden küzdelemben kitartó és lényegében állandóan bizakodó egyéniségét. És mindjárt tegyük hozzá, hogy azért számára „a világ dolgai” között a legelőkelőbb helyet mégis a nyelv, az irodalom, a szépirodalom foglalta el, az író, az olvasó és a mű felől felvetődő számos kérdésével. Az olvasást, az irodalmat egyébként megszerette már a szülői házban, ahol kora gyermekkorában a Bibliát, bibliai történeteket olvastak, zsoltárokat énekeltek. Mindez aztán csak szélesedett a pataki iskolában. Ez utóbbit így idézi vissza a *Pályám emlékezetében*: „És mégis Patak, minden fogatkozások mellett mely fiakat nevele, már ekkor is! mert a tanulás, inkább függ a tanuló szorgalmától, mint a tanítóétól, mert Pataknak húszezer kötetnyi bibliothecája van, s a könyvek a tanulók szobáikban is kiadattak.” Ilyenformán már ifjú korában szinte élt-halt az olvasásért. Említhetjük aztán a több nyelvre kiterjedő idegennyelv-tanulást, az ókori, a német, a francia, az angol, az olasz irodalom megismerését, majd az ezekből mintegy kinövő fordításokat, amelyekkel meg akarta indítani az igazi, pezsgő irodalmi életet. Ki kell emelnünk továbbá különösen a fordítás közben kialakult azon eljárását, hogy ezeket a munkáit mindig továbbcsiszolva újra kiadta. Az utóbbi törekvései még közelebb vitték annak a felismeréséhez, hogy a stílus átfogó és még oly aprónak látszó megoldásai egyaránt fontosak, a mű hatását meghatározzák, nem beszélve nyelvújító szerepükről. De a fordítások után folytathatjuk a sort az eredeti verses és prózai művek alkotásával, az irodalmi kritika megindításával, a folyóirat-szerkesztéssel, élő és elhunyt író- és költőtársak munkáinak a meghatározott elvekre épülő kiadásával, a nyelvújítási harc végigvezénylésével, az irodalomszervezéssel (amelyről egyébként az eddig megjelent 23 vaskos kötetnyi levél páratlan módon tanúskodik). Ide vehetjük aztán a nyelv- és irodalomtörténeti búvárkodását, a színjátszás körüli buzgólkodását, más művészetek (rajz, festészet, zene stb.) iránti vonzódását és így tovább. Ezek mind-mind arra ösztönözték, hogy munkálkodása közben a nyelv és a stílus dolgaival is foglalkozzék, és hogy számára fontosnak látszó elveket – a tudományos rendszerezés igénye nélkül – többször megfogalmazzon. Egyébként minden bizonnyal ismerte Adelung említett művét: többször hivatkozik rá, továbbá a nyelv „tisztaság”-ának, valamint a „Vieltönigkeitei”-nek az emlegetése szintén Adelung felé mutat.

3. Áttérve most már közvetlenül Kazinczy stilisztikai nézeteire, abból kell kiindulnunk, hogy már 1792-ben világosan látta a nyelvünkkel kapcsolatos elmaradottságot: „Készületlen minden: Lexikonunk [é. szókészletünk] szűk, szegény; Grammatikánk habzó, hiányos; Stylisticánk [é. stílusunk] feszes, ügyetlen” (Levél Kis Jánosnak 1793. júl. 27.). Életművével ezeken akart segíteni.

A jelzett hármasságból ezúttal kiemelve a stílust, megállapíthatjuk, hogy Kazinczy – a későbbi funkcionális stilisztikát tekintve is előre mutatóan – elsősorban a stílus általános követelményeire, az egész művet átható stílussajátságokra, az úgynevezett szövegstilisztikai jelenségekre vonatkozólag (ezekről részletesebben l. Szathmári 1983: 342–55 és 2008: 40) tett ma is helytálló, felelős megállapításokat.

A stílus alapkövetelményének az úgynevezett adekvátságot tekintette: „...a nyelv az legyen, a minek lennie illik: hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, a mit a lélek gondol és érez” (Magyar pantheon 75). Aztán Horatiusra is hivatkozik, aki azt kívánta, hogy „egy szavunkat se lehessen kár nélkül kimozdítani helyéből” (Levél Bárány Ágostonnak, 1820. nov. 8.).

Kazinczy a nyelvet és a stílust egyébként a szépirodalom felől szemlélte. A művek legfőbb mércéjének az ízlést és a szépséget, illetve a legjobb írók példáját tekintette. „Az Aestheticus írónak – vallja – nem azt kell kérdezni: szólnak e így, és szólott e már így más? – ez a kérdés csak a ki holt Nyelvekre való, hanem ezt: lehet e nekem így szólni, hogy szölgösöm elegans, energicus, új zengésű szölgös legyen?” (Levél Cserey Farkashoz, 1805. márc. 31.) Vagyis Kazinczy felfogása szerint az író ura a nyelvnek, az író a szokás és a grammatika felett áll (jóllehet szerinte is alaposan ismernie kell a grammatikát), továbbá a legjobb írók nyelve szankcionál, aztán az író mindig neológus, és az írók, költők viszik előre a nyelvet. (Vö. részletesebben: Bíró 2008: 87–8; Margócsy 2005: 125–7; Tolcsvai Nagy 2007: 51–2.) És az idegen nyelvi hatást is ezek szerint ítélte meg: „Mint gazdagúlt, mint szépült őáltala – ti. Goethe által – a nyelv, [...] a’ki nyelveket ért, végye elő írásait, ’s csudálja, hogy ő a görög, a római, az olasz, a spanyol, az angol, de leginkább a francia nyelvek’ Virágait mint eggyesítette a’ német nyelv’ Virágaival, és hogy ezek a sokféle Virágok az ő Írásaiban melly gyönyör játékot tesznek” (Kazinczy 1813: XXVI–XXVII).

Jól látta Kazinczy, hogy az adekvátság megvalósításához nyelvi és stilisztikai sokszínűségre van szükség (a „Vieltnigkeit” átvételében és leírásában – mint már jeleztem – Adelung hatását kell látnunk). Ezt írja például a Báróczy-életrajzban: „...végre azt is óhajtanók, nagyon óhajtanók, hogy e nyereséget sokan tudnák becsleni, hogy nyelvünk *többszerűséget* (Vieltnigkeit) kapván, Homért, és Horácot, Liviust és Tacitust, Klopstockot és Voltairt egy nyelvben fognánk ugyan, azaz magyar szókból fűzött beszédben, de nem *egyenemű* beszédben, s mindenikét a *neki tulajdon színben-tónban*, fordíthatni” (Kazinczy 1979: 792.).

Látta aztán a stilisztikai kategóriák lényegét, fontosságát is. A stílusértékre például így céloz: „...eltávozni a közönséges beszédtől csak ott kell, ahol általa vagy energiát, vagy szépséget lelünk” (Levél Sipos Pálnak, 1816. ápr. 4.). Felettebb elmarasztalja továbbá Horváth Ádámot, mivel „magyarsága bajszos, csombókos magyarság volt”, és Verseghyt is: „Dass er Provinzialismen in die Schriftsprache der Ungarn hineinbringen will.” (Idézi Szauder 1960: LXXVIII). De a stílusértékű nyelvjárási formákat nem hibáztatja, Báróczyval kapcsolatban írja: „Megtartottam némely helytt orthographiáját, megtartottam erdélyi dialectjét is.”

Többször rámutat aztán arra, hogy a stílusnak alkalmazkodnia kell a stílusrétegekhez és azon belül a műfajokhoz. Ezzel kapcsolatban a következőket jegyzi meg például az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című munkájá-

ban: „A stilsztika különböző nemeinek más meg más szavaik, más meg más frázisaik, más meg más nyelvek van, s ezeket nem szabad összetéveszteni. Más a poézis nyelve, más a prózáé, sőt a poézisé és poézisé, s a prózáé és prózáé is más, s ami a templomi beszéd nyelvében nem jó, igen jó lehet a románokéban s a játékszínben, s megfordítva. Így az élet nyelvében is, hol másként szól az udvarnok, másként a falusi lakós, másként az úr és szolgája, másként a had s az iskolák nagyjai” (Kazinczy 1979: 827).

Megjelennek továbbá a stílusármalatokra történő utalások, például „...felette nehéz szépen, elmésen, könnyen, urbanitással tréfálozni, szürkálgatni” (Levél Kis Jánosnak, 1812. febr. 14.).

Végül többször érinti Kazinczy a korstílusok problémáit, elsősorban az általa kedvelt klasszicizmust.

4. Természetesen volt szava Kazinczynak az egyes nyelvi szintek számos jelenségének a stílusértékéhez.

Sokat adott a zeneiségre, a szöveg dallamosságára. Így nyilatkozott például *Szonett* című dolgozatában: „Vigyáznunk kell, hogy írásunk minden betűben, minden szillabában, figyelmet, válogatást, csint, kényességet mutasson; azon kell lennünk, hogy a konzonzánások számában az *nk*, *rt*, *sr*, s a csattogó *cs* és *cz* és *s* vagy *ss* hangja mind ritkábban forduljanak elő, a vokálisokéban pedig az *u* és *o*, melyek akcentussal, még szenvedhetetlenebbek.” Egyébként büszkén állapítja meg, hogy „...a mi nyelvünknek nagy dicsősége van abban, hogy a görög és római prozódiaát teljesen tudjuk adni” (Levél Dessewffy Józsefnek, 1817. dec. 4.).

A szókincset illetően Kazinczy természetesen az új elemek pártján áll: „...minél kevesebb új szó, új frázis jő be beszédünkbe – írja –, annál hátrább maradunk a tudományban és a szépmesterségekben” (Levél Döbrentei Gábornak, 1811. ápr. 21.). A régi szavaknak sincs ellene, „de tudni kell – hangsúlyozza –, hol és miként lehet vele élni” (Levél Helmecky Mihálynak, 1815. dec. 16.).

Világosan rámutat Kazinczy a szólások stílusértékére is: „Nincs bizonyosabb – írja –, mint az, hogy minden nyelvnek megvan a maga saját színe, és saját szólásai, frázisai, és hogy éppen ezek teszik a nyelvek fő szépségeit” (Levél Dessewffy Aurélnak, 1824. ápr. 20.).

Reálisan látja aztán a trópus és figura létrejöttét: „...a regulától eltávozni sok helytt trópus vagy figura, ’s nem anomália” (Kazinczy 1813: XXIX). Az *Alakzatlexikon* szerkesztése közben nekünk is nagy gondot okozott a trópus és figura származtatása. Végül a következőkben maradtunk: „Kétségtelen, hogy az ókoriak (mindenekelőtt Arisztotelész és Quintilianus) az alakzatok forrásaként a nyelvi hibát jelölik meg. És ez a devianciaelmélet éled újjá a XX. század második felében (kiemelve F. Heinrich Plett és Fónagy Iván nevét). Figyelembe kell azonban vennünk például Quintilianusnak azt a megjegyzését, amely szerint – röviden szólva – az alakzat ösztönösen nyelvi hiba, tudatosan retorikai jelenség. Aztán Fónagy is így ír: »A retorikák szerint az alakzat olyan barbarizmus vagy soloecizmus, melyet a költői szándék formál át vétségéből nyelvi erénnyé« (Fónagy 1970: 147). És Vigh Árpád szintén így nyilatkozik: »...egy meghatározott nyelvi sémát nem feltétlenül és nem mindig egy meghatározott normához való viszonya, hanem az adott beszé-

den vagy szövegen belüli funkciója avat alakzattá» (Vígh 1981: 488).» (Alakzatlexikon 2008: 7).

Bár – mint már jeleztem – Kazinczy azt vallja: „Az író, midőn főbb okok lebegnek előtte, elhagyja a grammatika törvényeit” (Levél Pápay Sámuelnek, 1818. máj. 31.), de azt is hozzáteszi, hogy feltétlen ismernie kell a grammatikai szabályokat. Egy példa: Révaival szemben megvédi a *lesz*, *tesz* mellett a *leszen*, *teszen* forma stíláriis létjogosultságát: „Vannak esetek, ahol a *leszen*-nel élni nem mernék. Es tönt zu feyerlich für die leichtern Gattung des Styls” (Szauder 1960: LXXI).

5. Végezetül összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Kazinczy kritikáiban, stíluselmzéseiben érvényesítette nézeteit, követelményeit: az ízlést, az esztétikumot kereste az elemzett művekben, továbbá az egész felől indult el, úgy, ahogy Szauder József jellemzi Kazinczy Báróczy-bírálatát: „Ami megragadta, az a szép új stílus volt, a ritmikus és szépen elrendezett mondatösszeállítás, a drámai tömörséggel megférő szabatosság és nyelvtisztaság, no meg a franciás idegenszerűség is, ami a parlagi műveltségünk előtt valóban érthetetlené tette a fordítást” (Szauder 1960: XXI).

SZAKIRODALOM

- Bíró Ferenc 2008. Kazinczy Ferenc szerepe a nyelvkérdés történetében. In: Kovács Dániel (szerk.): *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve*. 18. kötet. Sátoraljaújhely, 83–8.
- Fónagy Iván 1970. Alakzat. In: *Világirodalmi Lexikon* 1. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 146–7.
- Kazinczy Ferenc 1813. Dayka' élete. In: *Újhelyi Dayka Gábor' versei*. Pesten, III–XLVIII.
- Kazinczy Ferenc 1979. Báróczy Sándor élete. In: *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. A válogatás, a szöveggyűjtés és a jegyzetek Szauder Mária munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 779–800.
- Margócsy István 2005. A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. In: Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Argumentum Kiadó, Budapest, 71–151.
- Ruzsiczky Éva 1956. Hozzászólás Balázs Jánosnak A stílus kérdései c. előadásához. In: Kniezsa István (szerk.): *Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 278–81.
- Szathmári István 1982. Kazinczy stilisztikai nézeteiről. *Magyar Nyelv* 78: 270–6.
- Szathmári István 1983. Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról? In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegstilisztikájáról*. Tankönyvkiadó, Budapest, 320–55.
- Szathmári István (főszerk.) 2008. *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István 2008. Stilisztika és szövegtan: szövegstilisztika? In: Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 37–40.
- Szauder József 1960. Bevezetés. In: *Kazinczy Ferenc válogatott művei* I. kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, VII–CXXVII.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007. A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános szakasza. In: Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története*. II. kötet. Gondolat Kiadó, Budapest, 40–56.
- Vígh Árpád 1981. *Retorika és történelem*. Gondolat Kiadó, Budapest.

SUMMARY

Szathmári, István

Once more on Kazinczy's views on stylistics

The author has two reasons for returning to the study of Kazinczy's views on style. First, both linguistics and stylistics have progressed substantially during the past two or three decades. On the other hand, in the course of editing his recently published Encyclopaedia of Figures, he had the occasion to examine Adelung's and Révai's stylistic views in detail. In this paper, he first enumerates a number of reasons why Kazinczy's attention was drawn to stylistics in the first place. He then emphasises that Kazinczy thought the most important issues were general stylistic requirements, as well as stylistic phenomena permeating the whole of a literary piece, also known as text-stylistic phenomena. He thought the fundamental requirement of style was what he called adequacy: the accurate expression of thoughts and feelings. Incidentally, he regarded both language and style from the point of view of belles lettres. His most important criteria of assessing a literary piece were taste and the example set by the best writers. He was aware that linguistic and stylistic polyphony (*Vieltönigkei*t) was a prerequisite of adequacy. He also saw the importance of stylistic registers, nuances, and periods, as well as the stylistic value of phenomena pertaining to individual levels of language.

Prózastílus-jellemzés kvantitatív módszerrel (Krúdy Gyula három regénye és tíz novellája 1913-ból)

1. A kvantitatív módszer lehetőségei és korlátai

Péter Mihály ismerteti a Prágai Nyelvész kör stilisztikai nézeteivel foglalkozó tanulmányában Lubomir Doleželnek azt az állásfoglalását, amely szerint a különféle stílusminőségek „lényegében statisztikai természetűek”, mivelhogy „az alternatív elemek gyakorisági megoszlása határozza meg őket” (Doležel 1964; Péter 2005: 122).

Két évvel azelőtt, hogy Doležel idézett cikke megjelent, egy budapesti nyelvésztanácskozáson Szépe György úgy foglalt állást, hogy a nyelvi rendszerre inkább a strukturális, a közlési folyamatra viszont inkább a statisztikai modell alkalmazható (Szépe 1964: 162; egyetértőleg idézi Deme 1971: 14, 388). Minthogy a stilisztika közlési, nyelvhasználati, azaz parole-jelenségeket tárgyal, alkalmas módszerül kínálkozik számára a sajátos stílusértékű nyelvi elemek (stílélmák) statisztikai nyilvántartása, feldolgozása.

Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy ugyanezen a munkaértekezleten Gáldi László fenntartásokat hangoztatott a statisztikai módszereknek a stilisztikában való alkalmazásával kapcsolatban. Gáldi e hozzászólásában arra mutatott rá, hogy nyelvstatisztikailag rendkívül nehéz megragadni a szavak „szemantikai mélységét”, például azt, hogy Valéry *Le cimetière marin* című híres versében a *pal-pite* állítmány nem 'dobog', hanem 'reszket, csillámlik' jelentésű (ti. nem a szív dobogására, hanem a tenger tükrének csillogására vonatkozik). Érdekes lehet ugyan egy költő úgynevezett kulcsszavainak a kiszűrése (ez Pierre Guiraud-nak abban az

időben nagy figyelmet keltett módszerére utal), de tudnunk kell, hogy „a szókészlet elemei legnagyobb részét [...] a nyelv alapszókincséből származnak” (Gáldi 1964: 147). „A költői hatás elsősorban a szavak kombinációján, tehát sajátos költői felhasználásán alapul. [...] Stilisztikai szempontból [...] minden a kontextuson, a szövegösszefüggésen múlik” (uo.). Ezt pedig értelemszerűen nem lehet statisztikával megragadni.

Mire alkalmas tehát a kvantitatív módszer, és mire nem? Fónagy Iván elgondolása szerint igen alkalmas lehet például az egyéni stílus jellemzésére: „Az egyéni stílus viszonylag állandó, mivel mélyen gyökerezik a tudattalanban. [...] A stílus az orgonapontra emlékeztető szólam a polifonikus költői műben, mely többé-kevésbé tartósan kíséri a gyorsabban váltakozó többi szólamot” (Fónagy 1999: 465). A stílusnak ezt a sajátosságát, amelynek maga az író sincs egészen tudatában, a leginkább statisztikai módszerekkel lehet feltárni.

Más szerzők úgy látják, hogy a statisztikai módszer nem egyéb, mint előre megfogalmazott feltevések tudományos igazolásának eszköze (Szegedy-Maszácz 1970: 447). Hasonlóképpen vélekedik a módszer egyik úttörője, a szlovákiai (akkor csehszlovákiai) magyar kutató, Zsilka Tibor: „A statisztikai eredmények, számadatok [...] jobbára állításaink verifikálásához szükségesek” (Zsilka T. 1974: 11; idézi Raisz R. 1986: 164). Meg kell vallanom, hogy nekem magamnak is vannak olyan előzetes elgondolásaim, amelyeknek igazolását (vagy megcáfolását) az alább következő statisztikai felméréstől várom. Például az, hogy Krúdy egyik regényében, amelynek van némi „ifjúsági” jellege, rövidebbek lesznek a szavak, a mondatok, a bekezdések, kisebb lesz a szerkesztettségi mutató (a mondategységek és a mondategységek hányadosa), s kisebb lesz a nyelvi képek aránya, mint a másik kettőben, illetve a novellákban. Ebből a vizsgálódásból az is kiderülhet, valóban vannak-e Krúdynak stílusukban eltérő „ifjúsági” és „felnőtt”-művei. Intuitíve persze tudjuk, hogy vannak, de ezt a feltevést be is kell bizonyítani.

Raisz Rózsa, aki az 1980-as, 90-es években talán a legszebb eredményeket érte el a statisztika stilisztikai alkalmazása terén (vö. Raisz 1986, 1989, 1993, 1996), egy lépéssel tovább is megy, amikor kijelenti, hogy ezzel a módszerrel olyan tények is kideríthetők, „amelyek »intuitív« alapon nem tűntek fel” (Raisz 1996: 392). Őszintén remélem, hogy az én dolgozatomban is lesznek ilyen eredmények (vagy legalább egy ilyen eredmény). Elvégre a kutatásnak nem lehet csupán az a célja, hogy bebizonyítsa, hogy bizonyos dolgok valóban úgy vannak, ahogy eddig is gondoltuk, hanem hogy új, olykor meglepő összefüggésekre derítsen fényt. (Például azt eddig is tudtuk, hogy *A vörös postakocsi* a legismertebb, legnépszerűbb Krúdy-regény; most kiderülhet, miért is az.)

A statisztikai stilisztikai kutatásokban eleinte a hang-, a metrum- és a szóstatisztika dominált (vö. Cressot–James 1983: 283), a szintaxis – a szemantikával és a tipológiával együtt – a kvantitatív nyelvészet kevésbé művelt területei közé tartozott (vö. Nagy 1972: 5). Minél „feljebb” megyünk a nyelvi szintek sorában, annál kevesebb statisztikai módszerű publikációt találunk a szakirodalomban: hangstatisztikát, szókincsstatisztikát elég sokat, mondattani statisztikát már jóval kevesebbet, szövegstatisztikát szinte semmit. (Erre már Deme [1971: 12] is rámutatott; azóta némiképp javult a helyzet, de az arányok nemigen változtak.)

Ennek oka többek között abban kereshető, hogy korábban szinte kizárólag költői műalkotásokat vizsgáltak kvantitatív módszerrel (vö. Guiraud 1954, 1959; Magyarországon Fónagy 1959/1989: 31–44, 1965/1972, Papp 1961, J. Soltész 1963, Dömölki–Fónagy–Szende 1964, Szende 1968, Török 1968: 33–51, 80–142, Hankiss 1969: 255–91, 314–21, 1985: 412–61, Jékel–Papp 1974). A költői nyelvre irányuló kutatásokban a „hangspektrum” (Fónagy) és a szókincs statisztikai feldolgozása gazdagabb eredményt ígért, mint a magasabb nyelvi szintek – a mondategység, a mondat, a bekezdés, a szöveg – ilyen módon történő vizsgálata. Később, körülbelül az 1960-as évek közepétől fokozatosan a művészi próza, majd általában a próza is az érdeklődés homlokterébe került (vö. Fucks–Lauter 1965/1970, Milic 1967; nálunk Zsilka T. 1970, 1971, 1973: 83–136, 1974, Deme 1971, Kemény 1974a, 1976, 1977: 194–9, Nagy 1983, Raisz 1986, 1989, 1993, 1996, Kemény 1990–91, 1993: 88–92, 129–48, 183–232, 2002: 120–50, Zimányi 2004). Hosszabb viszonylagos érdektelenség után a nemzetközi kutatásban is újból felvetődött a statisztikai módszer s ennek kapcsán a számítógép stilisztikai alkalmazásának lehetősége, lehetségessége (vö. Parenteau 1998, Guthrie et al. 2007, Tambovcev et al. 2008).

A próza elemzésében a hang- és szóstatisztikákkal szemben a mondat- és szövegtani jelenségekre irányuló számszerű felmérések kerültek előtérbe. A Swift prózasztílusát kvantitatív módszerekkel elemző Louis T. Milic ezt a megközelítést azzal indokolja, hogy a szókincs viszonylag kevésbé stabil tényezője egy író prózájának, mivel erősen függ például a témától (Milic 1967: 138). Ennek folytán a prózasztílus jellemzésében inkább a nyelvtan, különösen a szintaxis adataira kell támaszkodni. Az egyéni szépírói stílus állandósága (*consistency*) inkább nyelvtanában, mint szókincsében mutatkozik meg. A nyelvtani komponens az alkotó számára kevésbé tudatos („the grammar is [...] beyond his conscious reach”), és lényegében állandó a már kialakult stílusú íróknál (uo. 141). (Ez a megállapítás eszünkbe juttathatja azt, amit Fónagy Iván az egyéni szépírói stílus „tudattalan” voltáról írt.) A hazai szakirodalomban – Deme László monográfiájának elméleti és módszertani eredményeit hasznosítva – Raisz Rózsa hangoztatja a leghatározottabban, hogy a prózai szöveg stílusát elsősorban a közvetlenül alatta levő nyelvi szint, a mondat szerkezet adatai jellemzik (Raisz 1993: 61, 1996: 390). Nem feledkezhetünk azonban meg arról sem – és erre Herczeg Gyula nyomán éppen Raisz Rózsa hívja fel figyelmünket –, hogy „a különféle mondatformák a legkülönbözőbb tartalmak hordozására alkalmasak, ugyanaz a mondat szerkezet tehát többféle stílushatást keltethet” (Herczeg 1976: 141; idézi Raisz 1986: 166). Ezt nekünk is mindvégig szem előtt kell tartanunk Krúdy Gyula mondatstatisztikájának stilisztikai interpretálása során.

2. Korpuszunk

A statisztikai vizsgálódás korpusza Krúdy Gyulának három, gyakorlatilag egy időben, 1913 január-februárjában írott regénye (egy teljes egészében, kettő részlegesen) és kontrollanyagként tíz novellája, amelyek szintén ebben az évben keletkeztek.

Az első regény majdnem ismeretlen, nem csupán az olvasók, hanem a kutatók számára is. Eredeti címe: *Mari, a tél leánya*, ezzel a címmel jelent meg 1913. január

5. és március 9. között az *Élet* című hetilapban. A következő év elején az *András-csik örököse* című regénnyel együtt kötetben is kiadták, ekkor már *A pajzsos ember* címmel. A statisztika elkészítéséhez ezt a kiadást (A Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó Vállalat kiadása, Budapest, 1914, 145–212) használtuk. Későbbi kiadása nem volt (leszámítva a fennmaradt nyomdai krúda újrakötésével 1946-ban közreadott, napjainkra gyakorlatilag hozzáférhetetlenné vált kiadványt). Nem került be sem a korábbi (1957–1975), sem a későbbi (1976–1989) Barta András-féle sorozatba, sőt a folyamatban levő gyűjteményes kiadás szerkesztői sem tervezik újbóli megjelentetését (vö. Kemény 2009).

A pajzsos ember (a továbbiakban: PE) egy hatéves kolduslánykának, Marinak a története. Mari a főváros utcáin csavarogva tengeti életét, majd Koronka úrnak, a koldusvállalkozónak a pinceszállására kerül. Koronka úr jó pénzért örökbe akarja adni Ancsura nevű barátnőjével együtt egy előkelő házaspárnak, de Mari inkább visszatér Budapestre, a pincébe, illetve az utcára. Ezután egy filantróp érzelutú rabló, Sikor veszi gondjaiba a kis kolduslányt: magával viszi vidéki házába, hogy betegeskedő leányának játszótársa legyen. Különböző bonyodalmak után (a kislány meghal, Sikort megölik a csendőrök) Mari mégiscsak visszakerül a grófi házaspárhoz, és ezzel élete átmenetileg rendeződik. Azért csak átmenetileg, mert az elbeszélőnek egy közbevetéséből kiderül, hogy nevelőanyja, a jóságos grófné egy éven belül meg fog halni. Ez azonban már kívül esik az elbeszélte történet idején. A regény optimista végkicsengéssel zárul: „A bibliai pajzsos ember, a nyomorúság, szegénység, éhség, odakünn maradt az éjben. Kilopták köpenyege alól a két kis árvát [ti. Marit és Ancsurát], pedig ugyancsak betakarta őket sötét kabátjával. De még sok kis gyermekfej kandikált ki a köpenyeg nyílásán. A pajzsos ember hatalmas végtelen, köpenyege szárnyai napnyugtától napkeletig söprik a világot” (PE 212). A PE szerintem valamivel különb mű annál, mint amilyenre ebből a cselekményvázlatból következtethet az olvasó: a regény olykori érzélgősségét dickensi, sőt gorkiji realizmus ellenpontozza, pergő cselekménye és helyenkénti drámaisága (például Sikornak és családjának menekülése a felgyújtott házból) kivételesnek számít az életműben.

A másik regény, a *Mákvirágok kertje* (a továbbiakban: MK) a közepesen ismert Krúdy-művek sorába tartozik. Első ízben a Vasárnapi Újságban látott napvilágot 1913. január 5. és február 23. között. Összesen négy kötetbeli kiadása van, legutóbb a Kalligram Könyvkiadó életműsorozatában jelent meg (Krúdy Gyula összesgyűjtött művei 9. Regények és nagyobb elbeszélések 5. Pozsony, 2007). A regénynek csak az első, *A majális* című részét dolgoztuk fel (ez az egésznek mintegy a kétharmadát teszi ki). Statisztikánk készítésekor az Arcanum Adatbázis Kft. DVD-ROM-ján (Krúdy Gyula munkái) található szöveget vettük alapul, de ezt minden indokolt esetben egybevetettük a regény két kötetkiadásával (Franklin Társulat, Budapest, 1914; Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1961).

Az MK tárgya Barta András értelmezése szerint a „lezüllött, életből kikopott mákvirágok mesterséges védőburokba helyezése” (Barta 1961: 721). A három „mákvirág”: Milfay Olivér, aki csak a kártyázáshoz ért, Livinszky Sándor „orosz herceg” és Xypsz baronet, a „lovászfű” (akik még ehhez sem). A „kert”: Merseházy Miklós gróf margitvári kastélya. A gróf megpróbálja rendbe tenni a három mákvirág

életét oly módon, hogy főúri kényelmet biztosít számukra, de pénzt egy krajcárnyit sem juttat nekik, nehogy visszaessenek a züllött életmódba. Összehozza a három férfit „az asszonylakai amazonokkal”, akik egy Schwarzenberg hercegnő vendégszeretét élvezik, némiképp hasonló okokból. De a történet végén a „megjavult” Milfay nem öközlük választ társat, hanem a borszkai majálison megismert (és ott leitatni próbált) erényes polgárlánynak, Tolcsvai Treszkának kéri meg a kezét.¹ (Tizenöt évvel később, a *Valakit elvisz az ördögben* a dzsentrí helyzetét már végképpen helyrehozhatatlannak látja az író. A hamis váltókat felvásároló Alvinczi hiába kísérletezik az elzüllött dzsentríosztály felkarolásával, bizarr segélyakciója szánalmas kudarcba fullad. Krúdy ekkorra már teljesen kiábrándult korábbi illúzióiból.)

A *vörös postakocsi* (a továbbiakban: VP) 1913. január 12. és április 20. között, 15 folytatásban jelent meg A Hétben. Ezt tekinthetjük Krúdy legsikeresebb, legismertebb regényének: az új életműsorozatban már huszonkettedszer került az olvasók kezébe (vö. Kelecsényi 2007: 457–8). Ennek a műnek, Krúdy írói pályáján szinte példátlanul, számottevő közönségsikere is volt: egy éven belül háromszor is ki kellett adni (igaz, ebben közrejátszott, hogy az érdeklődők Mágán Elza hálószereteteit remélték megtudni belőle, holott az 1914 januárjában meggyilkolt kurtizán nem is szerepel a könyvben). Krúdy később színpadra is alkalmazta, de a színművet csak 1968-ban mutatták be, Kapás Dezső rendező és Radnóti Zsuzsa dramaturg átigazításában. Később más Krúdy-adaptációknak is alapjául szolgált (Gosztonyi János, Békés Pál, Tordy Géza; az adatokat l. Kelecsényi 2005: 330–7). Egyszerűen a *vörös postakocsi* az életmű emblematikájává vált (még ilyen nevű vendéglő is működik jó ideje a főváros IX. kerületében).

A VP egykorú lelkes kritikai fogadtatásából a gyűjteményes kiadás regénysorozatának szerkesztője Bródy, Schöpflin, Ady és Lázár Miklós méltatását idézi, a gazdag szakirodalomból pedig a következőket emeli ki: Bori Imre 1978, Kozma Dezső 1981, Czére Béla 1987, Nemeskürty István 1987, Fábri Anna 2001. Közülük Czére Béla az egyetlen, aki a regénnyel kapcsolatban kritikus hangot üt meg: „A *vörös postakocsi* még nem tartozik a nagy Krúdy-művek közé. [...] A Szindbád-novellákkal revelált művészi színvonalat – a regény műfajában – majd csak [...] az *Őszi utazások a vörös postakocsin* éri el” (Czére 1987: 78). Ezt az egyébként vitatható véleményt azonban a szerkesztő nem idézi (Kelecsényi 2007: 452–5).

¹ Barta András úgy tudja (1961: 721), hogy Merseházy gróf alakját éppen úgy Szemere Miklósról mintázta Krúdy, mint a regénnyel párhuzamosan írott másik mű, A *vörös postakocsi* Alvinczi Eduárdját. Ezt azonban magának Krúdynak a szavai cáfolják meg: „Miképpen festegetik le a tatai Esterházyt – a »Niki grófot«, amint a bécsiek elnevezik –, aki letört uraknak kvártélyt tart kastélyában, amely eseményről valaha regényt is írt egy magyar író »Mákvirágok kertje« cím alatt...” (Esterházy, Rothschild és a többi aranyemberek. In: A tegnapok kódlovagjai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1961. 47). Krúdynak erre a saját művét értelmező megnyilatkozására Fried István könyve (2006: 174) hívta fel figyelmemet. Merseházy gróf modellje ezek szerint gróf Esterházy Miklós József (1839–1897), a híres úrlovas, a bécsi Jockey Club megalapítója és igazgatósági tagja volt. Annnyiban azonban mégsem teljesen jogosulatlan Barta András állítása, hogy Szemere Miklós is szívesen gyűjtött maga köré csodabogarakat (vö. Szemere Miklós, de genere Huba, a magányos gavallér. In: A tegnapok kódlovagjai, 72). Merseházy alakjának megrajzolásához tehát mind a két külön főúr szolgáltatott vonásokat Krúdy számára.

A statisztikához a regény második kiadásának szövegét használtam (Singer és Wolfner kiadása, Budapest, 1914, 7–10. ezer), de ezt szükség esetén egybevetettem egy későbbi kiadással (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1963).

A regényeken kívül, kontrollanyagként, tíz novellát is megvizsgáltam. Ezek szintén 1913-ból valók, és az fűzi őket össze egymással és az egyik regénnyel, hogy az MK 1914-es dátumú, valójában azonban már az előző év decemberében megjelent² első kötetkiadásának második felét (133–240) alkotják. A statisztika elkészítéséhez ebből a kiadványból szkenneltük a tíz novella szövegét. E novellák a következők (zárójelben a korábbi, sajtóbeli közlés helye és dátuma):

Holdas este Füreden (Magyar Figyelő, 1913. június 1.),
 Farkasrét (Pesti Napló, 1913. július 20.),
 Tempe-völgy (Az Újság, 1913. július 20.),
 Szerenád (Pesti Napló, 1913. augusztus 1.),
 Ferenc Jóska (Az Újság, 1913. augusztus 3.),
 Vallomások régi dolgokról (Pesti Napló, 1913. augusztus 9.),
 A cukrászbolt (ez itt jelent meg először),
 A silbak (Az Újság, 1913. október 19.),
 Esti órák (Az Újság, 1913. október 12.),
 Régi ház (Az Újság, 1913. október 26.).

Krúdyt, mint ismeretes, nemigen befolyásolták politikai szempontok írásai megjelenési helyének kiválasztásában. Itt is jól megfér egymással a Tisza István érdekkörébe tartozó Magyar Figyelő és Az Újság a polgári liberális Pesti Naplóval. Érdekes viszont, hogy *A cukrászbolt* – legalábbis Gedényi Mihálynak nem mindig megbízható Krúdy-bibliográfiája szerint (l. Gedényi 1978: 148) – korábban nem kapott nyomdafestéket a napisajtóban. Az, hogy ezt az elbeszélést se Az Újság, se a Pesti Napló nem közölte, talán annak tudható be, hogy Krúdy ebben az írásában kendőzés nélkül ábrázolja az 1848–49-es emigránsok torzszalkodását, amely végül egy akár bérgyilkosságnak is minősíthető párbajba torkollik. További érdekessége ennek a novellának, hogy Krúdynál szokatlan színhelyen, Svájcban játszódik. Később megjelent külön is (Érdekes Újság, 1918. augusztus 29.), ez azonban már szinte egy másik korszakban történt.

Bár az efféle, regényhez kapcsolódó novellasorozatok a kiadói jogok és a terjedelmi igény, illetve lehetőség szerint állította össze az író (és olykor talán nem is csak ő), ezek a novellák méltóan reprezentálják az 1913-ban írói karrierje csúcspontjára érkezett Krúdy novellisztikáját. (Szándékosan írtam karriert életmű helyett, mert az életmű igazi csúcsai még csak ezután következnek, a betegség, a szegénység és a háttérbeszorítottság esztendeiben.) Jól mutatja ezt, hogy közülük kettő mind a két Barta András-féle novellaválogatásba (*Éji zene*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1961, illetve *Szerenád*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979) be-

² Ezt Schöpflin Aladárnak a Vasárnapi Újság 1913. december 21-i számában közölt recenziója is tanúsítja (l. Kelecsényi 2007: 450). Az ilyen előredátumozás a kor kiadói gyakorlatában nem volt ismeretlen. A *Szindbád ifjúsága* kötet (a Nyugat kiadása) borítóján például 1912-es, belső címlapján 1911-es évszám látható.

került (*A silbak, Esti órák*), további hat pedig az utóbbiba (*Holdas este Füreden, Farkasrét, Szerenád, Ferenc Jóska, Vallomások régi dolgokról, A cukrászbolt*). Csupán két novella (*Tempe-völgy, Régi ház*) nem található meg egyikben sem.

Korpuszunk méretét a PE terjedelme eleve meghatározta, mivel ehhez kellett méretezni a másik három, vele összehasonlítható részkorpuszt. A PE szövegszóban (szópéldányban, *tokenben*) mért terjedelme 15 100 szó, ehhez terjedelmileg az MK I. része és a VP I–III. fejezete illett hozzá. A tíz novella összterjedelme megközelítette, de nem érte el a három regény egyenkénti terjedelmét. A korpusz terjedelmi adatait az alábbi táblázat foglalja össze:

1. táblázat. A korpusz adatai (Me = mondategység, M = mondategész)

	Karakter	Hang	Szótag	Szó	Me	M	Bekezdés
PE	85 524	77 923	32 058	15 100	3008	1704	685
MK	75 401	68 760	28 424	12 290	2138	995	477
VP	92 457	84 266	34 685	15 032	2650	1254	498
Nov.	71 766	65 887	27 208	11 698	1843	700	233
Σ	325 148	296 836	122 375	54 120	9639	4653	1893

A karakterek száma szóközök és írásjelek nélkül értendő. A hangok rovatában a többjegyű betűvel jelölt hangokat 1-nek számoltam.

Jóllehet korpuszunk nagysága az egybevetett művek, részkorpuszok méretéből adódott, az 54 120 szövegszónyi méretet ettől függetlenül is megfelelőnek tarthatjuk. Mint ismeretes, a nyelvstatisztikai munkák általában legalább 10 000 szövegszónyi mintával dolgoznak (Cressot–James 1983: 284). Guiraud szerint a szókincs statisztikai jellegzetességeit meghatározó szabályok 10 és 50 000 szövegszó közötti nagyságú mintákon igazolódnak (uo.). Milic (1967: 152) 63 000 szövegszónyi korpusz alapján jellemezte Swift és más angol írók (Macaulay, Addison, Gibbon, Johnson) prózastílusát. Szende Tamás (1968: 290) egy majdnem 59 000 szövegszóból álló korpuszon végezte szóstatisztikai vizsgálatait.

Természetesen voltak ezeknél (és a mienknél) jóval nagyobb mintán végzett statisztikai felmérések is. Nagy Ferenc az impresszionista prózastílus névszói szerkezeinek tanulmányozásához több mint 100 000 szavas mintát alkalmazott (Nagy 1983: 31). Raisz Rózsa korpusza (Mikszáth 30 novellája, 3 regényfejezete és más magyar íróktól összesen 21 novella) 114 468 szóból állt (Raisz 1986: 167). Végül Deme László korpuszát 1 200 000 betűhely, átszámítva 200 000 szópéldány nagyságúra becsülhetjük (vö. Deme 1971: 120, 396; a becslés alapjául a mi korpuszunk karakterszáma és szószáma közötti 6 : 1 arány szolgált). Végeredményben azonban arra a célra, amelynek elérését magam elé tűztem (képet adni egy író prózastílusának néhány jellegzetességéről pályájának egy bizonyos évében), ez a korpusznagyság is elegendőnek látszott. Hogy valóban az volt-e, azt csak további, esetleg nagyobb mintán végzett vizsgálatok alapján lehet majd eldönteni.

3. A Krúdy-szövegek kvantitatív vizsgálata a szövegegységek terjedelme szempontjából

Ebben a vizsgálatban a PE teljes szövegén kívül az MK I. részét, a VP I–III. fejezetét és a tíz novellát együtt egy-egy műnek tekintettem, vagyis négy művet (PE, MK, VP, Nov.) hasonlítottam össze az őket alkotó nyelvi egységek (szótag, szó, mondategység, mondategész, bekezdés) terjedelme szempontjából.³

A legkisebb alkotóelemet, a hangot (fonémát) ezúttal figyelmen kívül hagytam. Ki lehetett ugyan számítani a szótagnak hangban mért középértékét (átlagos hosszúságát) oly módon, hogy a hangok számát elosztottam a szótagok számával, az így kapott érték azonban mind a négy mintában gyakorlatilag azonosnak bizonyult: a hang/szótag hányados 2,42 és 2,43 között „mozgott”, alig néhány ezrednyi eltéréssel. Ez minden bizonnyal annak tudható be, hogy e mutató nagysága nem szöveg-, illetve szerző-, hanem nyelvspecifikus sajátosság. Ennélfogva további számítások végzését, például a szórás (az adatoknak a középértéktől való átlagos eltérése) és a variabilitás (a szórásnak és a középértéknek a hányadosa) kiszámítását ezen a szinten nem tartottam indokoltnak, és a szótaghosszúságot mint szövegstílus-jellemző tényezőt nem vettem tekintetbe.

3.1. Szóhosszúság (szótagszámban mérve)

A legalacsonyabb nyelvi szint, amelyen érdemi vizsgálatokat végeztem, a szavak szintje volt. A szótagban mért szóhosszúság adatait (ahogyan majd a későbbi terjedelmi adatokat is külön-külön) táblázatba foglaltam:

2. táblázat. Szóhossz szótagban

	Szó	Szótag	Átl. szóhossz Szótag/Szó	Szórás s	Variabilitás V
PE	15 100	32 058	2,12	1,13	0,53
MK	12 290	28 424	2,31	1,24	0,54
VP	15 032	34 685	2,31	1,23	0,53
Nov.	11 698	27 208	2,33	1,22	0,53
Σ	54 120	122 375	2,26	1,21	0,53

A táblázaton jól látható, hogy az MK, a VP és a Nov. átlagos szóhossza majdnem azonos, 2,31 és 2,33 közötti. Elég markánsan eltér viszont ezekről, mégpedig lefelé, a PE szóhosszúsága, a 2,12. Az a korábbi feltevésünk, hogy a bizonyos tekintetben „ifjúsági” jellegűnek tekinthető PE-ben a szavak hosszának középértéke

³ Az alsóbb nyelvi szintben mért magasabb nyelvi szint típusú mutatók mindegyikének esetében elvégeztük az egyes művekből mint halmazokból alkotott párokra a kétmintás, kétszélű Student-féle *t*-próbát, és az esetek túlnyomó többségében $p < 0,05$ mértékű vagy annál erősebb (olykor jelentősen erősebb) szignifikanciát találtunk. Ha ennél magasabb, tehát a szignifikancia hiányát mutató értéket kaptunk, ezt a megfelelő helyen lábjegyzetben jelezzük. – A számítások nagy részét Mártonfi Attila végezte, és ő készítette el a szófaji elemzés első változatát is. Nélkülözhetetlen segítségéért a szerző ezúton is köszönetet mond.

kisebb lesz, mint a másik három, felnőtt közönséghez szóló regényben, máris igazolódott. (A részletes adatokat, az 1, 2, 3 ... n szótagból álló szavak számát és százalékos arányát l. a Függelékben l., 7., 13. és 19. alatt.) A relatíve egyszerűbb, könnyebben érthető, gördülékenyebb stílusra való törekvés ezen a szinten abban nyilvánul meg, hogy az író (anélkül persze, hogy ennek tudatában volna!) átlagosan rövidebb szavakat használ, mint amikor „komolyabb” művet alkot. Láthattuk azonban, hogy a PE „ifjúsági” volta fölöttébb viszonylagos: kendőzetlen realizmusa (olykor naturalizmusa) és helyenkénti drámaisága miatt inkább csak a másik háromhoz képest „ifjúsági”, nem pedig a korszak szokványos gyermekirodalmához, akár magának Krúdynak ilyen típusú műveihez, például az *Utazás a Tiszán*hoz vagy a *Sziklazúzó hajók*hoz képest.

A szakirodalomban található adatokkal összehasonlítva a négy 1913-as Krúdy-mű 2,26-os szóhosszúsági értéke átlagosnak mondható. Zsilka Tibor (1973: 116) a 20. századi magyar költészetben Tóth Árpád, Kosztolányi, József Attila, Kassák és Weöres alapján 2,0241-et, a prózában (ezen művészi próza és kommersz próza egyaránt értendő) 2,2190-et állapított meg. A prózai korpusz Krúdy, Kosztolányi, Móricz, Nagy Lajos és – mint „kommersz” – Berkesi András szövegeiből tevődött össze. Krúdynál Zsilka 2,30-os értéket számolt ki, ami közel áll az általam kapott 2,26-hoz. Zsilka Tibor az idézett helyen nem mondja meg, milyen Krúdy-szöveggel (vagy szövegekkel) dolgozott, de ha korpusza ezúttal is az *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* című hosszú elbeszélés (1927) volt, mint 1970-ben, 71-ben és 74-ben publikált tanulmányában, akkor a két adat hasonlósága elég meglepő, mivel ezeket az írásokat nemcsak közel másfél évtized, hanem számos műfaj- és stílusbeli különbség is elválasztja egymástól. Ez azt mutatja, hogy a szóhosszúságnak önmagában csak korlátozott prózasztilus-jellemző hatékonyságot tulajdoníthatunk.

Egybehangzik ezzel Fucks és Lauter klasszikus tanulmányának az a megállapítása, hogy „a szótagok szavankénti eloszlása olyan nyelvi karakterisztikum, mely sokkal inkább jellemzi a nyelvet, mint a szerzőt” (Fucks–Lauter 1965/1970: 373). A német szerzőpáros latin és német írók átlagos szóhosszát vizsgálva arra az eredményre jutott, hogy ez az érték Rilkenél 1,451, Goethénél 1,733, Sallustiusnál 2,482, Caesarnál 2,621 (uo.), igazán nagy különbség tehát nem Rilke és Goethe, illetőleg Sallustius és Caesar között van, hanem a német és a latin szerzők között. Figyelemre méltó, hogy a magyar szépprózai adatok a latinhoz állnak közelebb (sőt azzal lényegében megegyeznek), míg a német ettől jelentősen elmarad. Fucks és Lauter összehasonlította a német szépírók (Prosadichtern) és szakírók (Schriftstellern) szóhosszúságát is (uo. 375–6). Táblázatukból csak a kiugróan magas, illetőleg alacsony értékeket írtam ki. A szépírók közül a számomra ismeretlen Bergengruen emelkedik ki 1,850-es átlagával, míg a legkisebb értéket Rilkenél mérték, 1,451-et. A „súlypont” (a szépírók átlaga) 1,682 volt. A tudományos prózában (ha a politikai beszédet egyáltalán annak tekinthetjük) Bismarck produkálta a legnagyobb átlagos szóhosszúságot (2,281), de nem sokkal maradt el mögötte Sauernek az elektronikus számítógépekkel foglalkozó munkája (2,270) sem. A legrövidebb szavak Pestalozzi „Körpererziehung”-jában találhatók (1,764). A szakírók átlaga 1,984, azaz majdnem két szótag szavanként. Ez az érték jóval kisebb annál, amekkorát

a német nyelv (és különösen a német tudományos nyelv) hosszú szóösszetételei alapján várhatnánk.

Érdemes kiszámítani az úgynevezett rövidebb és az úgynevezett hosszabb szavak arányát is. (Azért „ún.”, mert egy három szótagos szó a környezettől függően rövidnek is, hosszúnak is érezhető). Fónagy Iván (1960: 358) szerint a spontán beszéd 86%-át az egy és két szótagos szavak teszik ki, míg az írott nyelvben arányuk csupán 65,9%. Ez utóbbiban a szöveg 89,76%-át az egy, két és három szótagos szavak alkotják. Szembeötlően nagy különbség, mennyiségi ugrás az élőbeszédben a két és három szótagos szavak százalékos aránya között van (32,18 és 8,72); az írásban ez az ugrás a három szótagosak és az azoknál is hosszabbak között figyelhető meg (23,86% – 8,00%). Ez igazolni látszik Zsilka Tibornak azt az eljárását, hogy az egy–három szótagos szavakat tekinti rövidnek, a többit hosszúnak (Zsilka 1974: 78). Ha a négy Krúdy-szöveg egy–három szótagnyi hosszúságú szavainak arányát egybevetjük a Fónagy mérte 89,76%-kal, azt láthatjuk, hogy ezt az arányt csak a PE közelíti meg (87,36%), a másik három jócskán elmarad tőle (MK: 82,52%, VP: 82,29%, Nov.: 82,53%). Ez más szavakkal úgy fogalmazható meg, hogy Krúdynál (a PE kivételével) a három szótagnál hosszabb, vagyis a hosszú szavak nagyobb arányban vannak jelen, mint az átlagos írott nyelvben.

Zsilka Tibor munkáiban többször visszatér az az állítás, hogy minél kisebb egy szöveg átlagos szóhossza, annál érzékelhetőbb a ritmusa, a ritmusossága. (Például Móricz *Barbárok* című elbeszélésében a szavak hosszának középértéke 1,97, szemben Krúdy *Utolsó szivarával* és Kosztolányi *Caligulájával*, amelyekben ez egyaránt 2,33.) Mivel az élénkebb, érzékelhetőbb ritmus a szerző szerint a költészetnek a sajátossága a prózával szemben, ez Móricz művét ebben az értelemben líraiabbá teszi Krúdyénál, illetve Kosztolányiénál (vö. Zsilka 1974: 77–9). Ezen az alapon azonban a Nov. szótagban mért átlagos szóhosszának okvetlenül (jóval) kisebbnek kellene lennie, mint a három regényé, hiszen Krúdynak ezek a szövegei kétségtelenül líraiabbak amazoknál. Ezt azonban a kapott adatok egyáltalán nem igazolják: az átlagos szóhossz éppen a Nov.-ban a legnagyobb.

Ezek szerint nincs is összefüggés a szóhosszúság és a lírai jelleg között? Ezt nem állítanám. Inkább arra kívánok rámutatni: nem csupán egyféle líraiság van. A dinamikus, balladisztikus módon lírai szöveg (pl. a Móriczé) a rövidebb, az álmodozóan, hőmpölygően lírai próza (pl. a Krúdyé) inkább a hosszabb szavak, szóalakok használatát részesíti előnyben. (Megint csak: tudattalanul, persze.) Azt azonban le kell szögezmem, hogy a szóhosszúság számítani középértéke és az adott szöveg lírai vagy kevésbé lírai volta között nem tételezek fel mechanikus összefüggést. (A prózaritmus kérdéseiről vö. Végh J. M. 1965, 1967, 1973–74; a szótagszámban mért átlagos szóhosszúságról l. még: Guthrie és mtsai 2007: 1625.)

3.2. Me-hosszúság (szószámban mérve)

A tagmondatok, más szóval mondategységek (Me) szószámban mért átlagos hosszát úgy kapjuk meg, hogy a szavak számát elosztjuk a Me-ek számával. A Me-ek határának kijelölése, vagyis a minta mondatszerkezeti elemzése hosszadalmas és bizonyos fokig szükségképpen pontatlan kézi munkával történt. Ezt úgy végeztem,

hogy a mondategészek (M) végét kettős virgulával (||), a Me-ek végét virgulával (|), a beágyazott Me-ek végét kettős kereszttel (#) jelöltem meg. A későbbi bekezdésszámláláshoz a bekezdések elejét paragrafusjellel (§) láttam el. A Me-ek megszámlálásakor előbb a M-végeket számoltam meg a WinWord szövegszerkesztő Szerkesztés/Csere funkciójának alkalmazásával, majd a Me-ek végét jelző virgulákat számoltam össze ugyanilyen módon. E két szám összege adja a Me-ek számát (minthogy a M-végek egyszersmind Me-végek is). A kettős keresztek számát ehhez nem kell hozzáadni, minthogy a beágyazott Me-eket a megszakításkor kitett, a beágyazott Me élén álló virgula képviseli. A következő oldalon egy példát közlök a mondat szerkezeti kódolásra a PE-ből (1. ábra).⁴

A Me-ekre való tagolás olykor nehézségeket okoz, mivel a tisztán egyszerű és a tisztán összetett mondatot az átmeneti jelenségek (elég széles) határsávja választja el egymástól (vö. Deme 1971: 103–17, Keszler 1977, Keszler 2000). Nekem sem volt könnyű eldöntenem Krúdy némelyik mondatának elemzésekor, hogy amit látok, az külön Me-e, vagy csupán az egyik Me-hez lazán kapcsolódó, de ahhoz hozzárterhető mondatrész, illetve szószerkezet. Az alábbiakban néhány példát mutatok be ezekre a kétséges tagolódású mondatokra.

VP 39: A parókás karnagy hátat fordított a színpadnak, | amint a fölvonásközi zenét elvégezte embereivel (*a Gasparonéból játszván*), | a nagybögös titkon fölhajtott söréből, | s egy szőke, szemüveges, fiatal zenész már harmadszor olvasott végig egy gyűrött levelet. ||

Bár a határozói igenévi alaptagú szószerkezet zárójellel is elkülönül a második Me-től, nem tekintettem külön Me-nek, hanem csupán az *elvégezte* állítmány szerkezetes módhatározójának.

VP 39–40: – Leginkább a negyedik fölvonást szeretem hallgatni | – mondta Urbanovicsné *narancsot hámozgatva* –, | midőn a kirohanás van, | s Jézust! kiáltanak háromszor. ||

VP 42: – Rezeda úr engem is mindig megdicsért. || A Ripben [é. a Rip van Winkle előadásáról szóló kritikájában] azt írta rólam, | hogy a hangom bánsági földbirtok, | amelyen aranybúza terem | – szólalt meg Szilvia halkan, *széttagolva a szavakat*, | mintha maga is érezné a dolgok fontosságát. ||

A fenti két példában sem minősítettem önálló tagmondatnak a határozói igenévi szerkezetet. Az előbbi mondatban ez alig vitatható, az utóbbiban viszont nem zárható ki ez az elemzés sem: „szólalt meg Szilvia halkan, | [szólalt meg] *széttagolva a szavakat*, | mintha maga is érezné a dolgok fontosságát.”

Nov. 156: a hátulsó kerékre egy alvó pillangó telepedett, | és a kocsis, | *hosszú fűszálat tartva fogai között*, # hanyattfekve nézett az égre, | ahol néha-néha felbukkant már egy kis csillagnak álomképe. ||

Ebben viszont, a második Me-be beágyazódó Me-ként elemeztem a határozói igenévi alaptagú szerkezetet, meg lehet, annak hatására, hogy az alaptagnak kétféle, tárgyi és helyhatározói bővítménye is van.

⁴ Az ábrákat Kovács Gyula (Opticult Bt.) szkennelte. A szerző az ő közreműködését is köszönettel nyújtázza.

§ Mari még sohasem ült vonaton, | habár a vonatokat ismerte csavargásaiból. || A kis koldusgyermek keresztül-kasul csavarogta Budapestet, | és bizonyára mindent meglátott, | ami egy gyermek érdeklődését lebilincselheti. || A kupé ablakából érdeklődéssel nézte az elrepülő tájat, | de mégis inkább Ancsurával foglalkozott. || A két kis bizalmas barátnő érezte, | hogy elszakítják egymástól, | és ezért görcsösen ragaszkodtak egymáshoz. || Hajdanában, | ha lehet múltról beszélni a gyermekeknél, # hajba kaptak, | megtépázták egymást, | és durcásan hátat fordítottak egymásnak. || Ancsura mindig koronka úr szolgálatában, | míg Mari szabad volt, | és vadóc módjára élt, | ha szabadságnak lehet azt nevezni, | hogy legkisebb gyermekkorától egyik rokonától a másikhoz vándorolt, | míg végtére teljesen az utcára jutott. || A rokonaira úgy emlékezett, | hogy az egyik padláson lakott, | a másik pincében lakott, |- egyszer a szemetesládában aludt, | máskor az ágy alatt húzta meg magát. ||

§ Am ezekre a dolgokra sohasem gondolt. || Ancsurával az utcán ismerkedett meg, | és Ancsura vezette a kis vadgalambot Koronka úr kalitkájába. || Koronka úr a gyermekek barátja volt, | és mindig pártfogolta Marit, a kis koldusleányt. || A vonat röpült, | és a két kis barátnő szorongó szívvel ölelte át egymást. ||

§ A kupében egy feketeruhás néni volt, | és koronka úr szokatlanul szelíden bánt a gyermekekkel. || Egy fekete kosárban alma és sütemény volt. || A gyerekek kaptak az almából is, | koronka úr pedig egykor iszonyú szemforgatások között kérdezte meg tőlük: ||

§ - Ancsura, Mari, ki az édesanyátok? ||

§ Ancsura és Mari a feketeruhás néniire mutattak. ||

§ - Hány testvérekétek van otthon? ||

§ - Sok, sok! | - mondták a leányok. ||

§ - Ancsura, számold meg az ujjadon a testvéreidet. ||

§ Ancsura számolt: ||

§ - Pali, Gyuri, Marci, Ilonka és a vörös. ||

§ - Jól van | - mondta koronka úr, | és a nénivel együtt nevettek. ||

§ A gyerekek nem nevettek, | inkább nagyon féltek. ||

§ Nemsokára leszálltak a vonatról, | és idegen városba érkeztek. ||

§ Furcsa kis házak voltak a városban. || Ők elindultak, | és addig mentek-mendégéltek, | míg egy nagy kastélyhoz értek. || Koronka úr itt újra megkérdezte tőlük: ||

§ - Ki az édesanyátok? ||

§ Ancsura és Mari a néniire mutattak, | és erre beléptek a kapun. || Fényes termeken, gyönyörű szobákon mentek keresztül. || Marit a néni vette karjaiba, | Mari ekkor észrevette, | hogy a néninek egy foga hiányzik, | Ancsurát Koronka úr vitte, | aki kalapját levette, | és nagyon szomorú volt. || Ancsurát is biztatta: ||

§ - Kedves gyermekem, sírjál egy kicsit. ||

§ Egyszerre egy gyönyörű szép nagy terembe értek. ||

§ A szobában karosszékekben ült egy hófehér öreg úr, | egy másik karosszékekben egy gyönyörű szép néni. || A néninek még barna volt a haja, | de ő se volt azért egészen fiatal. ||

§ Mikor meglátták a gyermekeket, | felugrottak. || A néni Ancsurát vette az ölébe, | a bácsi Marit. || (Mari új, gyönyörű, addig elképzelhetetlen perkálsruhácskájá fodrárt fűltette a bácsi ölelésétől.) || A bácsi Mari fejét simogatta, | a néni Ancsuráét: ||

§ - Ez a szebbik | - mondta a bácsi. ||

§ - Dehogy: emez | - szólt a néni, | és megcsókolta Ancsurát. ||

§ Koronka úr a másik nénival a szoba közepén állott, | és keservesen sírtak. ||

1. ábra. Minta a mondat szerkezeti kódolásból

VP 41: [Rezeda Kázmér] fejtartása és hajviselete féloldalos volt, | mintha valamikor őszi este elábrándozgatott volna az első kályhatűz előtt, | elmúlt szerelem bizonyítékait égette, | *leveleket, hajfürtöket, kis ruhafodrokat, esetleg harisnyakötőt*, | s fejtartása megmaradt ugyanabban a helyzetben, | amelyben akkor volt, | midőn a lángra kapó női levelek után nézett. ||

A *bizonyítékait* tárgyhoz hozzátoldott halmozott tárgyak azért minősülhetnek önálló Me-nek, mert csak módosított alakban (zeugmaként) kapcsolható hozzájuk az előző tagmondat állítmánya: „elmúlt szerelem bizonyítékait égette, | *leveleket, hajfürtöket, kis ruhafodrokat, esetleg harisnyakötőt* [égetett]”.

VP 44: Rezeda úr valóban teljes megindultsággal fordult a vörösbarna leányhoz, | mintha egy nagyon gyöngéd, nagyon kedves, kis boldogtalan emlékéhez nyúlna: | egy revolvergolyóhoz vagy egy női arcképhez. ||

Ebben viszont a fentihez hasonló alaki inkongruencia nincsen, csupán a ketőspont kitétele jelzi az utolsó Me különállását: „*mintha egy nagyon gyöngéd, nagyon kedves, kis boldogtalan emlékéhez nyúlna: | egy revolvergolyóhoz [nyúlna] vagy egy női arcképhez [nyúlna].*”

Nov. 161: Kis madár pittyent a bokorban: | egy majális és egy hajnal jut az eszembe a győri szigeten és a nagy fák levelei között a sejtelmes hajnal. ||

Nov. 218: November élt e levelekben, | kis falusi temetőkből lengett a faggyúgyertya szaga, apró sírhalmokról, | ahol kis gyermekek alusznak. ||

Ezekben a mondatokban a lezártnak látszó Me-hez újabb alany, illetve helyhatározó csatlakozik, amelynek ugyanaz az alaptagja, mint az előtte álló alanyoknak, illetve helyhatározónak: „*egy majális és egy hajnal jut az eszembe* a győri szigeten és a nagy fák levelei között *a sejtelmes hajnal* [jut az eszembe]”; „*kis falusi temetőkből lengett a faggyúgyertya szaga, apró sírhalmokról* [lengett a faggyúgyertya szaga]”. Az ilyeneket egyetlen Me-nek számoltam (bár az utóbbi esetben az *apró sírhalmokról* előtti vessző egy kissé elkülöníti ezt a szószerkezetet az előtte levő tagmondattól).

Nov. 156: A hölgy, | aki vele szemben helyet foglalt, # oly finom volt, | mint egy aranymetszésű kis könyv | – *benne tán a La Fontaine meséi* –, | amely könyvecske a szalon malachitasztalkáján helyet foglal, | és álmódzva várja, | hogy mikor veszi kezébe valaki, | aki őt megérdemli. ||

Ha a közbeékelődő megjegyzésnek saját állítmánya (vagy legalább odaérthető állítmánya) van, önálló Me-nek tekinthetjük és számolhatjuk: „*benne tán a La Fontaine meséi* [vannak]”.

Az elemzésben nem mindig sikerült, s talán nem is mindig lehetett következetesen eljárnom. Ezek a példák azonban a korpusz egészéhez képest oly csekély mennyiségűek, hogy nem befolyásolják érdemben a számszerű végeredményt. (Még azok a kétséges elemzésű példák sem, amelyeknek tagolásában netán helytelenül döntöttem.)

Itt jegyzem meg, hogy a szószám megállapításakor minden egyes szót beszámítottam, nem csupán az úgynevezett tartalmas szavakat. Deme László (1971: 95) a számlálásból kirekesztette a névelőket és a valódi kötőszókat (kötőszói szófajú kötőszókat). Például a következő mondatban nem számolta bele a terjedelembé a félkövérrel kiemelt két névelőt és egy kötőszót: „Sokszor olyannyira új **a** fogalmazás,

| **hogy** nehéz észrevenni a régi elgondolást, | amely meghúzódik mögötte” (uo. 126). Eszerint az első Me csak négy, a második szintén csak négy, a harmadik pedig három szóból áll (az *amely* azért számít szónak, mert nem kötőszói, hanem vonatkozó névmási szófajú kötőszó). Nálam viszont az első tagmondat öt szóból, a második pedig hatból állna. Ez az egyszerűsítés lehetővé tette, hogy a szavak számlálásakor igénybe vegyem a WinWord Eszközök/Szavak száma funkciójának segítségét is.

A korpusz Me-einek szószámában mért hosszára a következő eredmények adódtak:

3. táblázat. Me-hossz (szóban)⁵

	Me	Szó	Átl. Me-hossz Szó/Me	Szórás s	Variabilitás V
PE	3008	15 100	5,02	2,43	0,48
MK	2138	12 290	5,75	2,94	0,51
VP	2650	15 032	5,67	3,30	0,58
Nov.	1843	11 698	6,35	3,52	0,55
Σ	9639	54 120	5,61	3,06	0,54

A táblázatból kitűnik, hogy a négy részkorpusz ebben a tekintetben három típusba sorolható: a PE nagymértékben elmarad az átlagtól, az MK és a VP a középérték körül mozog, a Nov. pedig jócskán felülmúlja azt. A PE-ben nemcsak a szavak, hanem a Me-ek is rövidebbek, mint a másik háromban. A Nov. itt is az első helyre kerül, de fölénye sokkal határozottabb, mint a szóhosszúság terén. Az adatok szórása is ebben a mintában volt a legnagyobb.

A Me a magyar köznyelvben átlagosan 4-6 (Nagy 1983: 31) vagy 4-5 (Raisz 1989: 325) szóból áll. Krúdy adatai – a Nov. kivételével – ezen a határon belül maradnak. (A szóhosszúsági típusokat és ezeknek százalékos arányát l. a Függelékben 2., 8., 14. és 20. alatt.)

Nem érdektelen egybevetni ezeket az adatokat a szakirodalomban található számokkal. Raisz Rózsa (1986: 169) kiszámította, hogy Mikszáth hét írásában a Me-ek terjedelme átlagosan 4,01 és 6,11 szó között van, a korpusz átlaga pedig 4,76 szó/Me. A 6,11-es érték a szerző szerint már inkább ismeretterjesztő cikkekre vall, s annak is minősíti a *Sárospatak* című írást, nem pedig novellának. Krúdy és Kaffka Margit novelláiban Raisz Rózsa azonos értéket állapított meg, 5,94-et (Raisz 1989: 325). Ez nem áll távol az általam mért adatoktól, bár éppen a novellák ennél lényegesen nagyobb Me-hosszúságot mutatnak. A szószám szórásértékei Kaffkánál nagyobbak, Peteleinél kisebbek, Krúdynam egy kései novellájában, az *Egy szív-alakú hölgy titkában* pedig kiemelkedően magasak (5,81). Ez utóbbi adat a Nov. szórását (3,52) is alaposan felülmúlja.

⁵ Az MK–VP műpárban a $p = 0,41$.

3.3. M-hosszúság (Me-ben mérve)

Az M (mondategész) hosszúságát kétféleképpen: vagy Me-ben (mondategységben), vagy szószámban lehet megadni. Az előbbi adattal az M szerkesztettségét, az utóbbival pedig telítettségét jellemezzük (vö. Deme 1971: 136). A Krúdy-korpusz M-einek Me-ben mért hosszúságára (a minták szerkesztettségére vagy mondat szerkesztettségére) az alábbi adatokat kaptam:

4. táblázat. M-hossz Me-ben (M-szerkesztettség)⁶

	M	Me	Átl. M-hossz Me/M	Szórás s	Variabilitás V
PE	1704	3008	1,77	0,96	0,54
MK	995	2138	2,15	1,30	0,61
VP	1254	2650	2,11	1,47	0,70
Nov.	700	1843	2,63	2,08	0,79
Σ	4653	9639	2,07	1,42	0,69

Az MK és a VP szerkesztettsége az átlag körül van, a PE (immár harmadszor) a legkisebb értéket mutatja, a Nov. újból az első helyre kerül (ennek vannak a leg-hosszabb mondatai és a legnagyobb szerkesztettsége), mégpedig számottevő különbséggel a második és a harmadik „helyezetthez” képest.

A fenti táblázatot és a százalékos adatokat nézegetve (l. Függelék 3., 9., 15., 21.) feltűnik, mennyivel kevésbé bonyolult, kevésbé zsúfolt Krúdy mondat szerkesztése annál, amilyenek olvasói élményeink – és főképpen a róla szóló irodalom – alapján gondolnánk. Az 1–3 Me-ből álló mondatok a PE-nek 94,96%-át, az MK-nak 87,13%-át, a VP-nek 86,92%-át teszik ki, s csupán a Nov. marad 80% alatt (79,43%). De még ez utóbbiban is kisebb 10%-nál a négy tagmondatos M-ek aránya. A teljes korpusz szerkesztettsége pedig alig valamivel haladja meg a 2-t! Összehasonlítául: nagyjából ekkora a szerkesztettsége a közlőprózának (Deme 1971: 143) és a bulvársajtónak (Zimányi 2004: 41). A PE adata még ettől is határozottan elmarad. Még a Nov. is csupán három tizeddel múlja felül azt az értéket, amelyet Deme László könyve a fejtegető prózára (pl. Laziczius: Fonetika) megá-lapított (Deme 1971: 147). A terjedelmesség (olykor a terjengősség) benyomását feltehetően az kelti, hogy Krúdy némelyik mondata extrém módon sok tagmon-datból áll: a VP-ben például van 14, a Nov.-ban pedig 22 Me-et tartalmazó M is. Később idézni fogok egy korabeli kritikát, amely épp ezeket az „ölnyi mondatokat” kárhoztatja. A teljes korpusz áttekintése és átlagolása viszont arról tanúskodik, hogy Krúdy mondat szerkesztése ebben a tekintetben messze elmarad a kortársi prózának még az átlagától is.

Tekintsük most át röviden ezeket az összehasonlítást lehetővé tevő szakiro-dalmi adalékokat! Nagy Ferenc (1983: 31) az impresszionista novellák és regény-részletek szerkesztettségi mutatóját 2,36-ban jelölte meg. Eöry Vilma (1983: 164) Tamási Áron novelláiban 2,41-et mért (ezek az adatok Krúdy 2,07-jéhez képest

⁶ Az MK–VP műpárban a $p = 0,55$.

hosszabb és bonyolultabb mondatok meglétére utalnak). Raisz Rózsa a következő Me/M hányadosokat számította ki (csak az átlagokat közlöm, növekvő sorrendben): Petelei 1,98 – Kaffka 2,30 – Mikszáth (novellák) 2,39 – Móricz 2,45 – Mikszáth (regény) 2,72 – Krúdy 2,76⁷ – Jókai 3,39 (Raisz 1993: 73–4). Ez az öt Krúdy-novella alapján kapott 2,76-os eredmény igen közel áll a Nov. 2,63-as értékéhez, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a Raisz Rózsa által vizsgált novellák között volt egy 4,07-os szerkesztettségű is, a már említett *A szívalakú hölgy titka* (l. Raisz 1989: 328), amely egy kissé torzítja az átlagot, mégpedig felfelé.

Visszatérve Nagy Ferenc vizsgálódásaira, ő az impresszionista (vagy annak tekintett) prózaírók közül a legmagasabb Me/M arányt Ignotusnál találta (3,51), a legalacsonyabbat Balázs Bélánál (1,55). Krúdy ebben az összehasonlításban még az impresszionizmus átlagát, a 2,36-ot sem éri el 2,25-ös szerkesztettségével. A kontroll gyanánt megnézett expresszionista szerzők ennél is jóval kevesebb Me-ből építik fel mondataikat (Kassák: 1,34 – Szabó Dezső: 1,83 – az expresszionizmus átlaga: 1,60). A magyar széppróza átlagát Nagy Ferenc 2,14-ben jelöli meg (Nagy 1983: 31). Krúdy ehhez képest jelentéktelen különbséggel, 0,07-tel az átlag alatt van az általam használt minta alapján.

Krúdy tehát viszonylag alacsony Me/M hányadosa miatt ebből a szempontból nem minősül impresszionista stílusú szerzőnek. Tegyük hozzá: ebből a szempontból **sem**! Ha megnézzük ennek az alapos tanulmánynak, a fiatalon elhunyt Nagy Ferenc egyik utolsó munkájának egy másik adatsorát is, azt láthatjuk, hogy a nominális szerkezetekben való gazdagság fokozatai szerinti listán Krúdy az utolsó helyet foglalja el (NB.: a nominális szerkezetek előnyben részesítése az igés megoldásokkal szemben az impresszionizmus egyik fő ismérve a szerző szerint). Krúdy a maga 0,08-ával mélyen az impresszionizmus átlaga (0,21) alatt marad, sőt az expresszionizmus átlagát (0,13) sem éri el. Az összes megvizsgált szerző közül csak Szabó Dezső kevésbé impresszionista nála (0,01). Ez nem tartozik szorosan hozzá mostani témánkhoz, csak azért tartottam szükségesnek megjegyezni, mert Krúdyt Baránszky-Jób (1937: 281–2), Herczeg (1975: 87–114) és Szabó Zoltán (1998: 185–7) a magyar irodalmi impresszionizmus par excellence képviselőjének tartja, a fenti számok tükrében nem teljesen megalapozottan. Azt, hogy Krúdy nem tipikusan impresszionista stílusú író, már fiatalkori írásaimban megpendítettem (vö. Kemény 1974b: 99–100, 1976: 146, 1981: 450–7), s most úgy látom, hogy a statisztikai adatok is ezt a megérzést látszanak igazolni.

A szerkesztettség kapcsán legyen szabad egy másik megjegyzést is tennem. Deme László (1971: 280) és őt követve Zimányi Árpád (2004: 41) úgy vélekedik, hogy minél nagyobb a szerkesztettség, minél hosszabb a mondat, annál rövidebbek a benne lévő Me-ek. A mondathosszúság növekedése e szerint az elgondolás szerint kedvez az „ultrarövid” (négy szónál rövidebb) Me-ek megjelenésének. A Krúdy-adatok nem támogatják ezt a megfigyelést. Ha egybevetjük a 4. és az előző (a 3.) táblázat megfelelő rubrikáit, azt kell megállapítanunk, hogy éppen annak a rész-

⁷ A hivatkozott helyen 3,76 olvasható, ez azonban kétségtelenül sajtóhiba 2,76 helyett (vö. Raisz 1989: 328).

korpusznak (a Nov.-nak) a legnagyobb a szerkesztettsége, amelynek Me-ei átlagosan a leghosszabbak. A másik három Krúdy-mű adatai is azt mutatják, hogy minél nagyobb a Me/M hányados, annál hosszabbak az egyes Me-ek (és viszont). Hogy ez Krúdy-sajátosság-e, vagy érvényessége ennél szélesebb körre is kiterjeszthető, azt további (és persze más írókra, műfajokra is irányuló) felmérésekkel kellene tisztázni.

3.4. M-hosszúság (szószámban mérve)

A mondategész (M) hosszúságát, mint jeleztük, nemcsak a Me-ek, hanem a szavak számával is lehet mérni. Ez az adat voltaképpen redundáns, mert a szószámban mért Me-hossz (3.2.) és a Me-ben mért M-hossz (3.3.) összeszorzásával is meg lehet kapni, de mivel több szerző is (pl. Fucks–Lauter, Zsilka) szószámban adja meg mondat-hosszúsági adatait, az összehasonlítás lehetővé tételére ezt az értéket is kiszámítottam a szövegszavak számának a mondategészek számával való elosztásával. A kapott értékek táblázatba foglalva a következők:

5. táblázat. M-hossz szóban⁸

	M	Szó	Átl. M-hossz Szó/M	Szórás s	Variabilitás V
PE	1704	15 100	8,86	5,80	0,65
MK	995	12 290	12,35	9,28	0,75
VP	1254	15 032	11,99	10,40	0,87
Nov.	700	11 698	16,71	16,59	0,99
Σ	4653	54 120	11,63	10,40	0,89

Az első, ami a táblázatot nézegetve szembeötlik, az, hogy a Nov. mondatai átlagosan majdnem kétszer olyan hosszúak, mint a PE-éi. A skálának e két végpontja között középtájon helyezkedik el, egymáshoz igen közeli értékkel az MK és a VP. Ebben nincs semmi meglepő, hiszen így volt ez az előző két mutató esetében is, amelyeknek ez a mutató csupán szükségképpen következménye (szorzata). A PE ezen a téren is markánsan különbözik a másik két regénytől. Krúdy ebben a művében elsősorban cselekményességre, érthetőségre és olvasmányosságra törekedett. Ennek az „ifjúsági” vagy „olvasmány”-jellegnek tulajdonítható a rövid-mondatosság. A novellák mondatainak csaknem kétszeres mérete már műfaji és stílustörténeti kérdéseket is felvet (ezekről később). A PE, az MK–VP és a Nov. mondat-hosszúságának eltérő voltát jól szemlélteti a legtöbb szóból álló mondat mérete is. Ez a PE-ben 46, az MK-ban 73, a VP-ben 87, a Nov.-ban pedig 162 (a részletes adatokat l. a Függelék 4., 10., 16. és 22. pontjában).

Összehasonlításként a német szépirodák közül Goethe mondatai a leghosszabbak („Dichtung und Wahrheit”: 29,1), és Erich Kästneréi a legrövidebbek („Die ver-

⁸ Az MK–VP műpárban a $p = 0,39$.

schwundene Miniatur”: 8,432). Figyelemre méltó, hogy ez utóbbi is ifjúsági regény, mint Krúdy PE-je (8,86). A szépírók átlaga 18,211, vagyis magasabb, mint amit Krúdy novelláiban mértem. A német szakírók még ennél is jóval nagyobb mondatonkénti szószámot érnek el. A leghosszabb, átlagosan 42,134 szóból álló mondat-egészek Schliemann könyvében („Trojanische Altertümer”) található, a legrövidebbek Du Bois-Reymond „Über eine Akademie der deutschen Sprache” című művében: 11,181 (az összes adatot l. Fucks–Lauter 1965/1970: 375–6).

Magyar prózaírók szószámában mért mondathosszúságát Zsilka Tibor vizsgálta (Zsilka 1974: 79–80). A vizsgálat azonban csupán négy szerzőre és azoknak is csak egy-egy írására terjedt ki (Krúdy: *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*, Kosztolányi: *Caligula*, Móricz: *Barbárok*, Nagy Lajos: *Január*). Az eredmények a következők lettek: Krúdy: 22,48 – Kosztolányi: 10,73 – Móricz: 10,42 – Nagy Lajos: 10,27 (uo. 88). Az *Utolsó szivar*... alapján kapott 22,48 szavas átlagból Zsilka Tibor merész stílustörténeti következtetéseket von le: „Krúdy Gyula [...] hosszú mondatai által olyannyira elkülönül a számadatok alapján a többi három írótól [é. Kosztolányitól, Móricztól és Nagy Lajostól], hogy ez az eltérés markáns és elütő stílusajátosságot szignalizál. [...] a XX. századi magyar prózában a rövid mondatok fokozottabb alkalmazását, elterjesztését feltehetőleg a Nyugat írói, Kosztolányi Dezső és társai fejlesztették stílusnormává. [...] Krúdy Gyula még a régebbi, körmondatos (nyelvi) stílusnorma jegyében alkotta meg novelláját” (uo. 79).

Az 1913-as korpusz adatai ezzel szemben azt mutatják, hogy az ekkori Krúdy mondathosszúságban nem állt távol (abban sem állt távol) ettől az állítólagos „nyugatos” stílusnormától. 11,63 szavas átlagértéke alig magasabb, mint Kosztolányié, Móriczé vagy Nagy Lajosé. Igaz, ezt az átlagot a PE különlegesen alacsony értéke húzza le erre a szintre, az 1913-as novellákban már 16,71 az átlagos mondathosszúság. Később pedig, az 1918 utáni „lángoló stílus” idején, valamint más műfajokban, például a publicisztikában ennél is jóval nagyobbra nőhetett a mondatonkénti átlagos szószám. Erre azonban még nincsenek adataim. Egyetlen, viszonylag kései elbeszélésből (az *Utolsó szivar*... 1927-ben jelent meg a Nyugatban) mindenesetre elhamarkodottság valamely „régebbi, körmondatos stílusnorma” megletére következtetni. Krúdy „körmondatai”, ha azok egyáltalán, merőben különböznek a hagyományosan körmondatnak nevezett mondat szerkezettől, mivel alapsémájuk nem a többfelé ágazó, többlépcsős alárendelés, hanem a laza, panorámaszerűen építkező mellérendelés. Ami pedig a „régebbi”-t illeti, nem bizonyos, hogy Krúdy hosszúmondatossága volt ekkor a korszerűtlen (szemben a korszerűnek számító rövidmondatossággal). Gondoljunk arra is, hogy épp ebben az évben, 1913-ban látott napvilágot Proust regényfolyamának első kötete és Thomas Mann-tól a *Halál Velencében*. Egyikre sem az átlagosan 10 szó körüli „dinamikusság” (Zsilka i. h.) jellemző, hanem inkább a többszörösen összetett hosszú mondatok hömpölygése.

3.5. Bek.-hosszúság (M-ben mérve)

A szöveg legnagyobb terjedelmű egysége a bekezdés. Ennek hosszúságát kétféleképpen: M-ben is, Me-ben is mérhetjük. Az előbbire korpuszunkban a következő adatokat kaptuk:

6. táblázat. Bekezdéshossz M-ban (SZ-szerkesztettség)⁹

	Bekezdés	M	Átl. Bek.-hossz M/Bek.	Szórás s	Variabilitás V
PE	685	1704	2,49	2,63	1,06
MK	477	995	2,09	2,04	0,98
VP	498	1254	2,52	2,77	1,10
Nov.	233	700	3,00	3,15	1,05
Σ	1893	4653	2,46	2,62	1,07

Ha az M-nek Me-ben mért hossza a mondszerkesztettség vagy rövidebben szerkesztettség (3.3. pont), akkor a bekezdésnek az M-ek számával kifejezett hosszúsága nevezhető szövegszerkesztettségnek, amely azt mutatja meg, milyen hosszú bekezdésekből tevődik össze a szöveg.

Táblázatunk arról tanúskodik, hogy ezen a ponton megbomlik a 3.1. pont és a 2. táblázat óta állandónak bizonyuló PE – MK – VP – Nov. sorrend (az értékek növekvő sorrendjében). Az MK-ban a bekezdések M-ben mért hosszúsága számottevően kisebb, mint a PE-ben (2,09, illetőleg 2,49). Ennek két oka is lehet. Az egyik az, hogy a PE-ben van egy rendkívül hosszú, 38 (!) M-ből álló bekezdés (a regény első, a történet előzményeit elbeszélő bekezdése), amely jócskán megemeli az átlagot. A másik talán az, hogy az MK-ban több a párbeszéd, és ez tagoltabbá teszi a szöveget. A VP az átlaghoz igen közel eső értéket mutat, a leghosszabb bekezdések pedig a Nov.-ban vannak. Ez az eddigiek alapján várható is volt.

A részletesebb adatsorokat böngészve (l. Függelék, 5., 11., 17. és 23. alatt) azt emelhetjük ki, hogy a korpuszban nincs a 38 M-et megközelítő hosszúságú bekezdés. Az MK leghosszabb bekezdése 21, a VP-é 27, a Nov.-é 20 M-ből tevődik össze. A 10 M-nél hosszabb bekezdések száma a PE-ben 15, az MK-ban mindössze 4, a VP-ben 15, a Nov.-ban 11. Ez utóbbi érték meglepően alacsony, és azt jelzi, hogy Krúdy ekkori novelláiban a terjengősség érzetét nem a bekezdések, hanem a mondatok terjedelmének megnövekedése kelti.

Raisz Rózsa statisztikájában (1993: 74) a Krúdy-novellák M/Bek. hányadosa 3,98, azaz abban az öt novellában átlagosan majdnem egy teljes mondatnál hosszabbak a bekezdések, mint a Nov.-ban (3,00). Ezt azonban részben az okozza, hogy Raisz Rózsa korpuszában egyik darabja, *A szívalakú hölgy titka* című Szindbád-novella a maga kiugróan magas, 5,08-os értékével irreálisan megemeli az átlagot. (Ez az extremitásig túlírt novella Krúdynak egyik legkésőbbi írása, amelyet az író halála után a hátrahagyott kéziratból adtak ki.)

A kortárs (vagy majdnem kortárs) prózaírókhoz képest Krúdy szövegszerkesztettségét közepesnek vagy a közepesnél kissé nagyobboknak tarthatjuk. Raisz Rózsa adatai (növekvő sorrendbe állítva): Móricz (3 novella): 1,88 – Mikszáth (30 novella): 2,02 – Jókai (3 novella): 2,14 – Mikszáth (3 regényfejezet): 2,59 – Petelci

⁹ A PE–VP műpárban a $p = 0,85$.

(5 novella): 3,42 – Krúdy (5 novella): 3,98 – Kaffka (5 novella): 4,85 (Raisz 1993: 73–4). Itt fel kell figyelni arra, hogy Mikszáthnál a novellák és a regényfejezetek szerkesztettsége között számottevő különbség van, a regény javára. (A műfaji kérdésekre a 4. pontban térek vissza.)

3.6. Bek.-hosszúság (Me-ben mérve)

A bekezdéshosszúság mérésének másik módja a bekezdést alkotó M-ek Me-inek megszámlálása. Ez az adat is redundáns (vö. 3.4. pont), mert valójában a Me-ben megadott M-hossz (3.3.) és az M-ben megadott Bek.-hossz (3.5.) szorzata. Itteni feltüntetését ugyanaz indokolja, mint a szószámban mért M-hosszét: a szakirodalomban erre a mutatóra is vannak adatok, amelyeket egybe lehet vetni a mi korpuszunk adataival. A Me-ben mért Bek.-hossz nagyságát úgy számítjuk ki, hogy a Me-ek számát elosztjuk a bekezdések számával. Az eredmények a következők:

7. táblázat. Bekezdéshossz Me-ben¹⁰

	Bekézdés	Me	Átl. bek.-hossz Me/Bek.	Szórás s	Variabilitás V
PE	685	3008	4,39	5,42	1,24
MK	477	2138	4,48	5,56	1,24
VP	498	2650	5,32	6,94	1,30
Nov.	233	1843	7,91	10,16	1,28
Σ	1893	9639	5,09	6,71	1,32

E mutatóban helyreáll a részkorpuszok megszokott növekvő sorrendje, a PE – MK – VP – Nov., bár az MK többléte a PE-vel szemben egy tizedet sem tesz ki. Így elmondhatjuk, hogy az MK-ban kevesebb M, de valamivel több Me esik egy bekezdésre, mint a PE-ben. (Mivel az M-ek relatíve jóval több Me-et tartalmaznak, ahogy a 3.3. pontban láthattuk.) A Nov. – majdnem 8-as értékével – erősen elkülönül a másik háromtól, a regényektől. A részletesebb adatsorok azt is megmutatják, hogy az 1 Me-ből (egyetlen egyszerű mondatból) álló bekezdések aránya a PE-ben 26,13%, az MK-ban 19,92%, a VP-ben 20,08%, a Nov.-ban 8,58% (l. Függelék 6., 12., 18., 24.). Ha az egy tagmondatnyi bekezdéseket a dinamizmus vagy a drámaiság jelének tekintjük, akkor az „ifjúsági” regény majdnem háromszor olyan dinamikus és drámai, mint a novellák. (De jusson eszünkbe Herczeg Gyula intelme, hogy az azonos nyelvtani forma merőben különböző tartalmakat és funkciókat hordozhat.)

A Krúdy adataival egybevetethető kortárs prózaírói értékek (Raisz 1993: 73–4 alapján, növekvő sorrendbe állítva): Móricz (3 novella): 4,6 – Mikszáth (30 novella): 4,8 – Jókai (3 novella): 6,82 – Petelei (5 novella): 6,87 – Mikszáth (3 regényfejezet): 7,15 – Kaffka (5 novella): 11,10 – Krúdy (5 novella): 11,52. Ez utóbbi adat

¹⁰ A PE–MK műpárban a $p = 0,78$.

3,61-gyel nagyobb a Nov. 7,91-es értékénél, ez azonban a már több ízben említett *A szívalakú hölgy titka* című novella torzító hatásának tulajdonítható (ebben ugyanis a Me/Bek. hányados nagysága 23,6, ami majdnem a háromszorosa az általam mért legnagyobb értéknek).

Néhány évvel ezelőtt egy tanulmányban (később könyvfejezetben) felvettem azt a kérdést, összefügg-e a bekezdések hossza a mondatok szerkesztettségével. Ezt akkor valószínűnek tartottam, de egy nagyobb korpusz megvizsgálásától tettem függővé (Kemény 1998: 136, 2002: 15). A mostani vizsgálat igazolni látszik az akkori feltevést: minél nagyobb egy szöveg mondatainak átlagos szerkesztettsége, annál hosszabbak a bekezdései (akár M-ben, akár Me-ben mérve). Korábban Raisz Rózsa is megfigyelte, hogy „A kimagaslóan hosszú bekezdésekből álló Krúdy-elbeszélés, *A szívalakú hölgy titka* mondatainak szerkesztettségével is kitűnik” (1993: 72). Tanulmányának előző mondatában azonban egy kissé óvatosabban nyilatkozik: „A bekezdés és a mondat egész hosszúsága nem teljesen párhuzamos, bár mutat bizonyos összefüggést” (uo.). Az óvatosságot indokoltá teszi az a tény, hogy más szerzőknél, például Peteleinél nincs értékelhető korreláció a bekezdések terjedelme (3,42, illetőleg 6,87) és a mondat szerkesztettség (1,98) között. Míg az előbbi a kortárs prózaírók átlagához képest erős közepesnek mondható, az utóbbi érték igen alacsony szinten marad.

4. A szövegsajátosságok művenkénti összesítése és ennek grafikai ábrázolása („stilogramok”)

Az előző pontban hat szövegsajátosság mértékét vizsgáltam Krúdy 1913-ban, nagyjából egy időben írott műveinek statisztikai mintáján. Az adatokat egyetlen táblázatba foglalva a következő eredményt kapjuk:

8. táblázat. A 6 szövegsajátosság adatainak művenkénti összesítése

	PE	MK	VP	Nov.	Σ
1. Szóhossz (szótagban)	2,12	2,31	2,31	2,33	2,26
2. Me-hossz (szóban)	5,02	5,75	5,67	6,35	5,61
3. M-hossz (Me-ben)	1,77	2,15	2,11	2,63	2,07
4. M-hossz (szóban)	8,86	12,35	11,99	16,71	11,63
5. Bek.-hossz (M-ban)	2,49	2,09	2,52	3,00	2,46
6. Bek.-hossz (Me-ben)	4,39	4,48	5,32	7,91	5,09

Táblázatunk oszlopai között balról jobbra mozogva megfigyelhetjük a telítettség és a szerkesztettség értékének (néhány kivétellel) fokozatos növekedését az ifjúsági jellegű kisregénytől a regényeken át a novellafüzérig. Abból, hogy a Nov. részkorpusz mindegyik sajátosságban a legnagyobb értéket mutatja, bizonyos műfaji eltérésekre is következtetni lehet.

Mielőtt azonban erre rátérnék, a francia J. M. Zemb egy régi cikkének (Zemb 1966/1970) példáját követve megkíséreltem a négy részkorpuszt grafikailag is ábrázolni.

Zemb az egyes szerzők stílusát olyan ábrákkal, úgynevezett stilogramokkal szemlélteti, amelyek nyolc lényeges stilisztikai tulajdonságot, jellemvonást (*trait pertinent*) ábrázolnak az átlagértékekhez viszonyítva. (Nálam nem nyolc szempont van, hanem csak hat, és nem különböző szerzőket hasonlítok össze, hanem egyazon szerzőnek négy művét.)

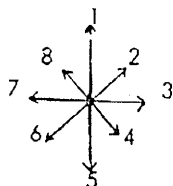
A francia szerző nyolcszögei úgy keletkeznek, hogy négy, egymással 45°-os szöget bezáró tengelyen nyolc szófaj értékeit jelöli meg, s az így kapott pontokat összeköti. A nyolc szófaj a következő: 1. főnév, 2. névmás, 3. melléknév, 4. ige, 5. határozószó, 6. elöljáró, 7. mellérendelő kötőszó, 8. alárendelő kötőszó. A számozás az óramutató járásával megegyező irányban halad. Az így keletkezett ábrák, a „stilogramok” lehetővé teszik a különféle szerzők összehasonlítását. Az általam szerkesztett ábrán a négy részkorpuszt négy szabálytalan hatszög ábrázolja (ahol a hatszög mindegyik csúcsa egy-egy szövegsajátosságnak felel meg). (A 2. és a 3. ábrát l. a következő oldalakon.)

Míg Zemb nyolcszögei látványosan különböző alakúak, az én hatszögeim nagyjából a geometriai hasonlóság viszonyában vannak egymással. Az egyes megnyisegek különböznek (a PE-től a Nov. felé haladva általában növekednek), az arányok viszont lényegében változatlanok maradnak.

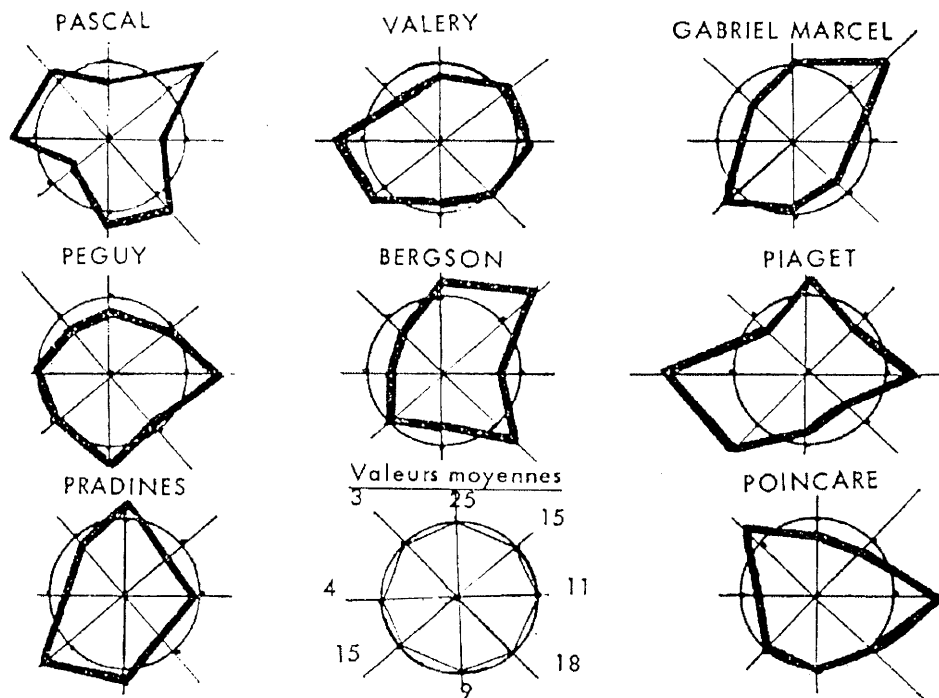
A négy részkorpuszt ábrázoló négy hatszöget oly módon vetítettem egymásra, hogy három, egymást 60°-os szögben metsző tengelyen jelöltem ki hat-hat csúcspontot. A nagyobb értékeket felmutató síkidomok így mintegy tartalmazzák, magukba zárják a náluk kisebbeket: a Nov. mindhárom másikat lefedi, a PE-t mindhárom másikat lefedi, a VP jobbra fedi az MK-t, de az helyenként „kilóg” alóla. Az átlag vonala valahol a Nov. és a PE között, leginkább a VP vonalához közelítve halad. A táblázatban Σ -val jelzett hat átlagérték közül négyhez a VP adata áll a legközelebb (egyhez „holtversenyben” az MK-val). Az első három szövegsajátosság (1. szóhossz szótágban, 2. Me-hossz szóban, 3. M-hossz Me-ben) tekintetében a VP majdnem pontosan a teljes korpusz középértékeit mutatja fel (a különbségek rendre: +0,05, +0,06, +0,04). Talán nem túlzás azt állítani, hogy a VP azzal, hogy majdnem minden lényeges szempontból középpontban áll a többihez képest, valamiféle „Krúdy-sztenderdet” képvisel. Könnyen lehet, hogy ez is hozzájárult ahhoz, hogy ez a mű váljék a legolvasottabb Krúdy-regénnyé és idővel az egész életmű emblémájává. Az átlagosság tehát ebben az esetben nem jellegtelenséget, hanem sűrítményt jelent, az ekkori (és a mindenkori) Krúdy-stílus kvintesszenciáját.

Az, hogy a novellák mennyiségi mutatói ennyire határozottan eltérnek a regényekéitől, felveti a műfajbéli különbségek statisztikai tükröződésének kérdését. Már Raisz Rózsa foglalkozott azzal a kérdéssel, van-e hatása a mű műfajának a mondat-, illetőleg szövegszerkesztésre (Raisz 1993: 60). Ő úgy tapasztalta, hogy „A regényfejezetek [é. Mikszáth regényének fejezetei] terjedelmesebb mondatokból állnak, magasabb a szerkesztettségi mutatójuk, mint a novelláké [mármint Mikszáth novelláié]” (uo. 81). Például a szerkesztettségi mutató a novellákban 2,39, a regényben 2,72 (uo. 72).

Krúdynál a most lezajlott vizsgálódás szerint éppen fordítva van: a Nov. részkorpusznak mind a telítettsége, mind a szerkesztettsége felülmúlja a három regény (PE, MK, VP) bármelyikének telítettségét és szerkesztettségét.

d) Exemples d'application :

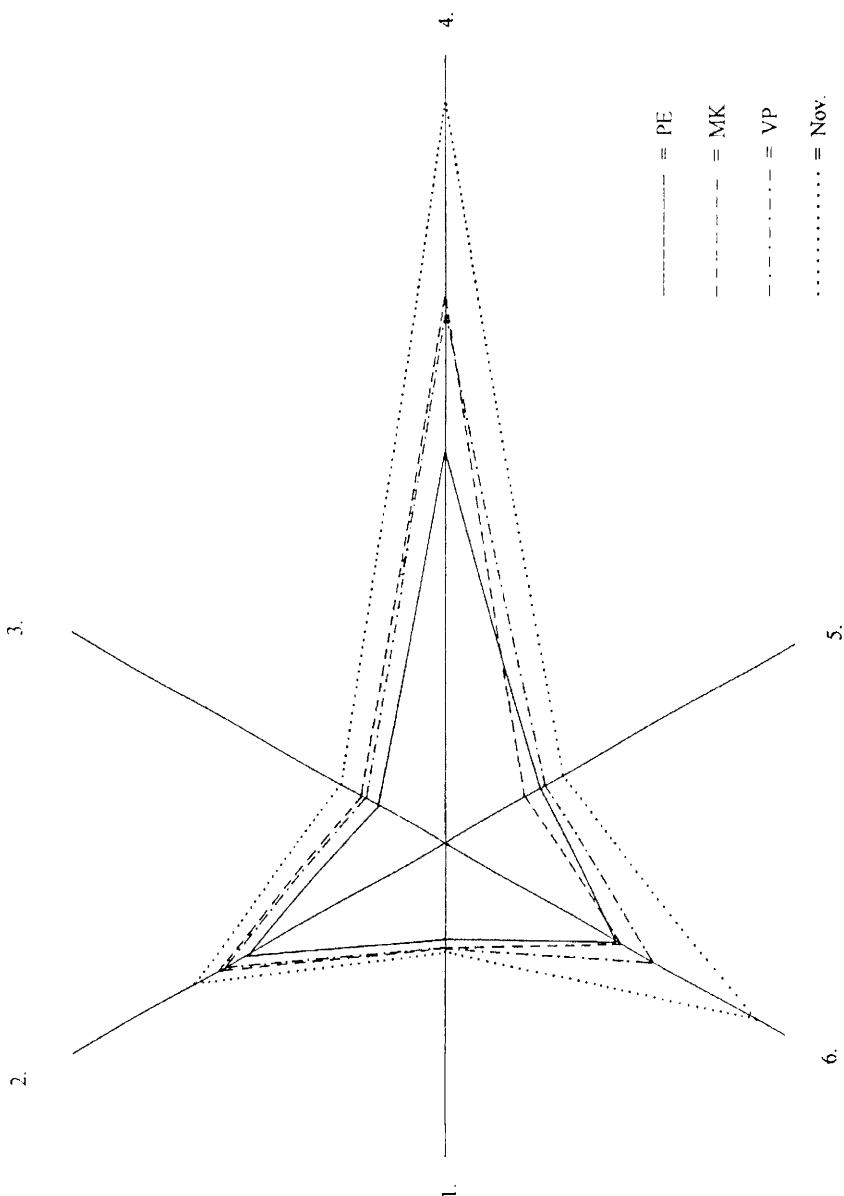
- 1) noms
- 2) pronoms
- 3) adjectifs
- 4) verbes
- 5) adverbes
- 6) prépositions
- 7) conjonctions de coordination
- 8) conjonctions de subordination

2. ábra. J. M. Zemb „stilogramjai” (Zemb 1966/1970: 219)

Nem világos egyelőre, hogy ez pusztán a műfajbeli különbségből fakad-e (de akkor miért van fordítva, mint Mikszáthnál?), vagy tartalmaz stílustörténeti, valamely stílusfejlődési tendencia (vö. Szabó 1998: 22–4) meglétére utaló mozzanatot is. Egyszerűbben szólva: az 1913. június–október havában, kivétel nélkül a három folytatásos regény befejeződése után publikált novellákban talán már egy következő stíluskorszaknak a sajátosságai bukkannak fel.

Pontosan érzékeli az 1913 elején írott MK-nak és a vele egy kötetben megjelent tíz novellának a stílusbeli különbségét az az *r. r.* szignójú recenzió, amelynek szerzője (egyébként Császár Elemér, az ismert irodalomtörténész, ekkor már az MTA lev. tagja) élesen bírálja a novellák stílusának pongyolaságát, ezzel szemben a regényt megdicséri nyelvi műgondjáért: „Helyenként egyenesen gondatlan,

3. ábra. A 6 szövegsajátosság (3.1–6.) grafikai ábrázolása

bosszantóan pongyola még a stylusa is. Vannak mondatai, melyek annyira érthetetlenek, hogy szinte a correctort volnánk hajlandók felelősségre vonni s van egy rövid elbeszélése (*Esti órák*), melynek hét lapjából három egy-egy mondat. Ilyen ölnyi mondatokat még a tudományos próza sem bír meg, nemhogy a költői! Pedig a műgond nem idegen Krúdytól: bizonyítja a *Mákvirágok kertje* is, melynek stylje

kifogástalan” (Budapesti Szemle, 160., 1914. 309–10; idézi, az utolsó mellékmondatot elhagyva, Tóbiás szerk. 1964: 418). El kell ismernünk, hogy a konzervatív kritikus stílusérzéke kifogástalanul működött: észrevette és azon nyomban meg is bírálta a szerkesztettség és a telítettség megnövekedését a novellákban, amely már egy újabb stíluskorszak felé mutatott. Krúdynak erre a most kezdődő korszakára a mondat- és a szövegszerkesztés zsúfoltabbá válása, a (tag)mondatok terjedelmének megnövekedése jellemző.

A két szempont (a műfaji és a stílustörténeti) úgy függ össze, hogy Krúdy stílusváltása először a novellákban zajlott le. Krúdy a novellát használta a stilisztikai kísérletezés laboratóriumául, ebben a műfajban próbálta ki újabb stílusának eszközeit. A folyamatban szerepet játszott néhány nem mondat- vagy szövegszerkesztési mozzanat is, például a szófajok arányának változása vagy a képtelítettség fokozódása. Ezekről mint nem szintaktikai jelenségekről eddig nem eshetett szó. A következő két pontban röviden pótolom ezt a hiányt.

5. Szófajok aránya: Mn/Fn, Fn/Ige, Mn/Ige

A szófaji kódolást a MorphoLogic által kifejlesztett HUMor (High-speed Unification Morphology) morfológiai rendszeren alapuló Stemming morfológiai elemző, tövesítő és helyesírás-ellenőrző program 1.1-es verziójával végeztük. A kódolt szöveg első változata vagylagosságokat tartalmaz, például ismerkedett[MIB/IGE], bánt-[IGE/MIB/FN], másik[NM/MN], ezeket kézi munkával kellett javítani, illetőleg egyértelműsíteni. Az elsődleges és a javított kódolás közötti különbséget a következő két oldalon látható ábrák szemléltetik (4–5. ábra).

A szófaji elemző program a számára ismert neveket főnévként kódolta: Pali[FN], Gyuri[FN], Marci[FN], Ilonka[FN], az ismeretleneket kódolatlanul hagyta: Ancsura, Koronka. A Mari nevet következetesen [MN/FN] kóddal látta el, mivel nem tudta megkülönböztetni a *mari* népnévtől. Emiatt a tulajdonneveket a korrigált változatban figyelmen kívül hagytam. Hasonlóképpen jártam el az átmeneti szófajú szavak, például az igenevek esetében is, vagyis sem ide, sem oda nem soroltam be őket, kivéve az olyan melléknévi igeneveket, amelyeknek nem volt se tárgyi, se határozói bővítményük, és félig-meddig már melléknévvé váltak. Ezeket a melléknévek közé számítottam. (Pl. PE 153: *borzasztó* hangon, PE 156: *villogó* szemmel, PE 159: *szorongó* szívvel, PE 193: *kicsattanó* egészségű.) (Az igenevek átmeneti szófajúságáról vö. Lengyel 2000.)

A Mn/Fn arányról a négy műben és a teljes korpuszban az alábbi eredményeket kaptam:

9. táblázat. Mn/Fn arány

	Mn	Mn%	Fn	Fn%	Mn/Fn
PE	1492	9,88	3585	23,74	0,42
MK	1325	10,78	3045	24,78	0,44
VP	2010	13,37	3896	25,92	0,52
Nov.	1552	13,27	3325	28,42	0,47
Σ	6379	11,79	13851	25,60	0,46

másikhoz[NM] vándorolt,[IGE] | míg[HA] végtére[HA] teljesen[MN] az[DET] utcára[FN] jutott.[IGE] A[DET] rokonaira[FN] úgy[HA] emlékezett,[IGE] hogy[KOT] az[DET] egyik[NM] padláson[FN] lakott,[IGE] a[DET] másik[NM] pincében[FN] lakott,[IGE] - egyszer[HA] a[DET] szemetesládában[FN] aludt,[IGE] máskor[HA] az[DET] ágy[FN] alatt[NU] húzta[IGE] meg[IK] magát.[NM]

Am[KOT] ezekre[NM] a[DET] dolgokra[FN] sohase[HA] gondolt.[MIB/IGE] Ancsurával az[DET/NM] utcán[FN] ismerkedett[MIB/IGE] meg,[KOT/IK] és[KOT] Ancsura vezette[IGE] a[DET] kis[MN] vadgalambot[FN] Koronka úr[FN] kalitkájába.[FN] Koronka úr[FN] a[DET] gyermekek[FN] barátja[FN] volt,[FN/IGE/MIB] és[KOT] mindjárt[HA/MIB] pártfogolta[IGE/MIB] Marit,[MN/FN] a[DET] kis[MN] koldusleányt. A[DET] vonat[FN] röpiült,[MIB/IGE] és[KOT] a[DET] két[SZN] kis[MN] barátnő[FN] szorongó[MN] szívvel[FN] ölelte[IGE] át[IK] egymást.[NM]

A[DET] kupében[FN] egy[DET/SZN] fekete ruhás néni[FN] volt,[FN/IGE/MIB] és[KOT] Koronka úr[FN] szokatlanul[MN/IGE] szelíden[MN] bánt[IGE/MIB/FN] a[DET] gyermekekkel.[FN] Egy[DET/SZN] fekete[MN] kosárban[FN] alma[FN] és[KOT] sütemény[FN] volt.[FN/IGE/MIB] A[DET] gyerekek[FN] kaptak[IGE] az[DET/NM] almából[FN] is,[KOT] Koronka úr[FN] pedig[KOT] egykor[HA/SZN] iszonyú[MN] szemforgatások[FN] között[NU] kérdezte[IGE] meg[KOT/IK] tőlük:[NM]

- Ancsura, Mari,[MN/FN] ki[NM/IK] az[DET/NM] édesanyátok?[FN]

Ancsura és[KOT] Mari[MN/FN] a[DET] fekete ruhás néni[FN]re[FN] mutattak.[IGE]

- Hány[IGE/NM] testvérekétek[FN] van[IGE] otthon?[FN]

- Sok,[SZN] sok![SZN] - mondták[IGE] a[DET] leányok.[FN]

- Ancsura, számold[IGE] meg[KOT/IK] az[DET/NM] újjadon[FN] a[DET]

testvéreidet.[FN]

Ancsura számolt:[MIB/IGE]

- Pali,[FN] Gyuri,[FN] Marci,[FN] Ilonka[FN] és[KOT] a[DET] vörös.[MN]

- Jól[HA] van[IGE] - mondta[IGE] Koronka úr,[FN] és[KOT] a[DET] néni[FN]vel[FN] együtt[HA/IK] nevettek.[IGE]

A[DET] gyerekek[FN] nem[HA/FN] nevettek,[IGE] inkább[HA/MN] nagyon[HA/MN] féltek.[IGE/MIB]

Nemsokára[HA] leszálltak[IGE/MIB] a[DET] vonatról,[FN] és[KOT] idegen[MN/FN] városba[FN] érkeztek.[IGE/MIB]

Furcsa[MN] kis[MN] házak[FN] voltak[IGE/MIB] a[DET] városban.[FN] Ők[NM] elindultak,[IGE/MIB] és[KOT] addig[NM] mentek-mendégéltek,[IGE/MIB] míg[HA] egy[DET/SZN] nagy[MN] kastélyhoz[FN] értek.[IGE/MIB] Koronka úr[FN] itt[HA] újra[HA/IK/MN] megkérdezte[IGE] tőlük:[NM]

- Ki[NM/IK] az[DET/NM] édesanyátok?[FN]

Ancsura és[KOT] Mari[MN/FN] a[DET] néni[FN]re[FN] mutattak,[IGE] és[KOT] erre[NM] beléptek[FN/IGE] a[DET] kapun.[FN] Fényes[MN] termeken,[FN] gyönyörű[MN] szobákon[FN] mentek[IGE/MN/MIB] keresztül.[HA/FN] Marit[MN/FN] a[DET] néni[FN] vette[IGE] karjaiba,[FN] Mari[MN/FN] ekkor[NM] észrevette,[IGE] hogy[KOT] a[DET] néni[FN]nek[FN] egy[DET/SZN] foga[FN] hiányzik,[IGE] Ancsurát Koronka úr[FN] vitte,[IGE] aki[NM] kalapját[FN] levette,[IGE] és[KOT] nagyon[HA/MN] szomorú[MN] volt.[FN/IGE/MIB] Ancsurát is[KOT] biztatta:[IGE]

- Kedves[MN] gyermekem,[FN] sirjál[IGE] egy[DET/SZN] kicsit.[HA/MN]

Egyszerre[HA] egy[DET/SZN] gyönyörű[MN] szép[MN] nagy[MN] terembe[FN] értek.[IGE/MIB]

A[DET] szobában[FN] karosszékekben[FN] ült[MIB/IGE] egy[DET/SZN] hófehér[MN] öreg[MN] úr,[FN] egy[DET/SZN] másik[NM/MN] karosszékekben[FN] egy[DET/SZN] gyönyörű[MN] szép[MN] néni.[FN] A[DET] néni[FN]nek[FN] még[HA] barna[MN]

4. ábra. Minta a szófaji kódolás eredeti változatából

másikhoz[NM] vándorolt,[IGE] míg[HA] végtére[HA] teljesen[MN] az[DET] utcára[FN] jutott.[IGE] A[DET] rokonaira[FN] úgy[HA] emlékezett,[IGE] hogy[KOT] az[DET] egyik[NM] padláson[FN] lakott,[IGE] a[DET] másik[NM] pincében[FN] lakott,[IGE] - egyszer[HA] a[DET] szemetesládában[FN] aludt,[IGE] máskor[HA] az[DET] ágy[FN] alatt[NU] húzta[IGE] meg[IK] magát.[NM]

Am[KOT] ezekre[NM] a[DET] dolgokra[FN] sohase[HA] gondolt.[IGE] Ancsuráva[DET] az[DET] utcán[FN] ismerkedett[IGE] meg,[IK] és[KOT] Ancsura vezette[IGE] a[DET] kis[MN] vadgalambot[FN] Koronka úr[FN] kalitkájába.[FN] Koronka úr[FN] a[DET] gyermekek[FN] barátja[FN] volt,[IGE] és[KOT] mindjárt[HA] pártfogolta[IGE] Marit, a[DET] kis[MN] koldusleányt.[FN] A[DET] vonat[FN] röpült,[IGE] és[KOT] a[DET] két[SZN] kis[MN] barátnő[FN] szorongó[MN] szívvel[FN] ölelte[IGE] át[IK] egymást.[NM]

A[DET] kupében[FN] egy[DET] feketeruhás[MN] néni[FN] volt,[IGE] és[KOT] Koronka úr[FN] szokatlanul[MN] szelíden[MN] bánt[IGE] a[DET] gyermekekkel.[FN] Egy[DET] fekete[MN] kosárban[FN] alma[FN] és[KOT] sütemény[FN] volt.[IGE] A[DET] gyerekek[FN] kaptak[IGE] az[DET] almából[FN] is,[KOT] Koronka úr[FN] pedig[KOT] egykor[HA] iszonyú[MN] szemforgatások[FN] között[NU] kérdezte[IGE] meg[IK] tőlük:[NM]

- Ancsura, Mari, ki[NM] az[DET] édesanyátok?[FN]
- Ancsura és[KOT] Mari a[DET] feketeruhás[MN] nénire[FN] mutattak.[IGE]
- Hány[NM] testvérekétek[FN] van[IGE] otthon?[HA]
- Sok,[SZN] sok![SZN] - mondták[IGE] a[DET] leányok.[FN]
- Ancsura, számold[IGE] meg[IK] az[DET] újjadon[FN] a[DET] testvéreidet.[FN]

Ancsura számolt:[IGE]

- Pál, Gyuri, Marci, Ilonka és[KOT] a[DET] vörös.[FN]

- Jól[HA] van[IGE] - mondta[IGE] Koronka úr,[FN] és[KOT] a[DET] nénivel[FN] együtt[HA] nevettek.[IGE]

A[DET] gyerekek[FN] nem[HA] nevettek,[IGE] inkább[HA] nagyon[HA] féltek.[IGE]

Nemsokára[HA] leszálltak[IGE] a[DET] vonatról,[FN] és[KOT] idegen[MN] városba[FN] érkeztek.[IGE]

Furcsa[MN] kis[MN] házak[FN] voltak[IGE] a[DET] városban.[FN] Ők[NM] elindultak,[IGE] és[KOT] addig[NM] mentek-mendegéltek,[IGE] míg[HA] egy[DET] nagy[MN] kastélyhoz[FN] értek.[IGE] Koronka úr[FN] itt[HA] újra[HA] megkérdezte[IGE] tőlük:[NM]

- Ki[NM] az[DET] édesanyátok?[FN]

Ancsura és[KOT] Mari a[DET] nénire[FN] mutattak,[IGE] és[KOT] erre[NM] beléptek[IGE] a[DET] kapun.[FN] Fényes[MN] termeken,[FN] gyönyörű[MN] szobákon[FN] mentek[IGE] keresztül.[IK] Marit a[DET] néni[FN] vette[IGE] karjaiba,[FN] Mari ekkor[NM] észrevette,[IGE] hogy[KOT] a[DET] néninek[FN] egy[DET] foga[FN] hiányzik,[IGE] Ancsurát Koronka úr[FN] vitte,[IGE] aki[NM] kalapját[FN] levette,[IGE] és[KOT] nagyon[HA] szomorú[MN] volt.[IGE] Ancsurát is[KOT] biztatta:[IGE]

- Kedves[MN] gyermekem,[FN] sírjál[IGE] egy[DET] kicsit.[HA]

Egyszerre[HA] egy[DET] gyönyörű[MN] szép[MN] nagy[MN] terembe[FN] értek.[IGE]

A[DET] szobában[FN] karosszékben[FN] ült[IGE] egy[DET] hófehér[MN] öreg[MN] úr,[FN] egy[DET] másik[NM] karosszékben[FN] egy[DET] gyönyörű[MN] szép[MN] néni.[FN] A[DET] néninek[FN] még[HA] barna[MN] volt[IGE] a[DET] haja,[FN] de[KOT] ő[NM] se[HA] volt[IGE] azért[KOT] egészen[HA] fiatal.[MN]

5. ábra. Minta a szófaji kódolás korrigált változatából

A részkorpuszokban számított értékek között oly csekély a különbség, hogy abból semmilyen stilisztikai vagy egyéb következtetést nem lehet levonni. Az átlagtól a VP tér el leginkább (ebben tehát nem „sztenderd”), de ez a 0,06-os eltérés is elhanyagolható. Zsilka Tibor a 20. századi magyar szépprózára 0,326-os arányt állapított meg (Zsilka 1973: 118), ennél a Krúdy-korpusz összesített értéke több mint egy tizeddel magasabb. Ez arra mutat, hogy Krúdynál a melléknévnek valamivel nagyobb a mennyisége (és ezáltal a jelentősége is), mint más kortárs prózaíróknál. A melléktípusok viszonylag nagyobb száma fokozza a stílus festőiségét, egyben azonban statikusabbá is teszi azt. Figyelemre méltó, hogy Krúdy 0,46-os adata nagyobb a 20. századi magyar költészetre megállapított 0,337-es aránynál is (l. Zsilka 1973: 118).

A Fn/Ige arány a négy műben és a korpusz egészében a következőképpen alakult:

10. táblázat. Fn/Ige arány

	Fn	Fn%	Ige	Ige%	Fn/Ige
PE	3585	23,74	2798	18,53	1,28
MK	3045	24,78	1870	15,22	1,63
VP	3896	25,92	2280	15,17	1,71
Nov.	3325	28,42	1652	14,12	2,01
Σ	13851	25,60	8600	15,89	1,61

Itt már sokkal markánsabb különbség mutatkozik a négy részkorpusz között. A PE-től a Nov. felé haladva egyre növekszik a főnevek aránya az igékhez képest, és a novellákban már kétszer annyi főnév található, mint ige. Ezek az adatok úgy értelmezhetők, hogy minél inkább rátalál Krúdy az igazi hangjára (ez hipotézisünk szerint a VP-ben és utána a novellákban következik be), annál statikusabbá válik, annál nagyobb jelentőségre tesz szert nála a leírás és a reflexió a cselekedtetéssel szemben. A Zsilka Tibor adataival való egybevetés azt mutatja, hogy az ekkori Krúdy prózája főnevekben gazdagabb a 20. századi magyar széppróza átlagánál (1,450), de elmarad a költészet 1,731-es értékétől (vö. Zsilka 1973: 118). Ezt mondhatjuk úgy is, hogy Krúdy ebben a tekintetben is a költészet felé tendál a széppróza átlagához képest.

Harmadikként a Mn/Ige arányt vegyük szemügyre a részkorpuszokban és az egészben:

11. táblázat. Mn/Ige arány

	Mn	Mn%	Ige	Ige%	Mn/Ige
PE	1492	9,88	2798	18,53	0,53
MK	1325	10,78	1870	15,22	0,71
VP	2010	13,37	2280	15,17	0,88
Nov.	1552	13,27	1652	14,12	0,94
Σ	6379	11,79	8600	15,89	0,74

A Mn/Ige hányados, az úgynevezett Busemann-együttható (vö. Milic 1967: 198–9) annak mérésére szolgál, mennyire statikus, illetve dinamikus az adott szöveg kifejezésmódja. Minél több a melléknév az igéhez képest, annál statikusabb (annál inkább ábrázoló, leíró jellegű) a stílus. Az igék nagyobb aránya viszont dinamikusabbá, cselekményesebbé teszi a nyelvezetet. (Ez persze csak statisztikai értelemben van így, hiszen a hatást az adott szófajú szópéldány jelentése is erőteljesen befolyásolja.) A négy művet ebből a szempontból összehasonlítva azt kell megállapítanunk, hogy a dinamikus–statikus, illetve a leíró–cselekedtető skálán Krúdy a dinamikustól a statikus, illetve a cselekedtetőtől a leíró (hangulatfestő) felé halad. Ez utóbbi jelleg a VP-ben és a Nov.-ban válik dominánssá: a Busemann-együttható megközelíti az 1-et. Itt jegyzem meg, hogy Busemann, illetőleg az ő munkáját alapul vevő és továbbfejlesztő D. P. Boder a verbum finitumokhoz hozzáadta a főnévi igeneveket és a participiumokat is (l. Milic i. h.), amit én, mint jeleztem, nem tettem meg. Ily módon számolva a Krúdy-novellák Busemann-együtthatója (0,94) éppen a kétszerese annak, amit Zsilka Tibor a modern magyar szépprózára kiszámított (0,473; l. Zsilka 1973: 118). De még a korpusz átlaga (Σ) is jócskán felülmúlja mind a széppróza, mind a költészet Mn/Ige arányát (0,74 a 0,473-hoz, illetve a 0,584-hez képest). Ezek az adatok igen markánsan jelzik Krúdy prózájának lírizálódását abban a mértékben, ahogy 1913 táján rátalál a maga igazi műfajára, a hangulatnovellára és a lírai regényre. A VP és a Nov. ebben a mutatóban különbözik a leginkább a másik kettőtől, olyannyira, hogy a novellák Mn/Ige hányadosa majdnem kétszerese az „ifjúsági” regényének (0,94 a 0,53-hoz képest). De hogy Krúdy mennyire „mellékneges” és „igétlen” tendenciájú szerző volt már a PE írásakor is, azt jól mutatja, hogy ez utóbbinak a Busemann-együtthatója is nagyobb, mint a 20. századi magyar szépprózáé.

A szófajok háromféle arányát a könnyebb összehasonlítás végett egyetlen táblázatba is összevontam. (A részkorpuszok nem pontosan azonos mérete miatt az abszolút számok nem mérhetők közvetlenül össze egymással; a szövegek szófajiságának jellegét a hányadosok mutatják reálisan.)

12. táblázat. Szófajok aránya (összesítés)

	Ige	Fn	Mn	Mn/Fn	Fn/Ige	Mn/Ige
PE	2798	3585	1492	0,42	1,28	0,53
MK	1870	3045	1325	0,44	1,63	0,71
VP	2280	3896	2010	0,52	1,71	0,88
Nov.	1652	3325	1552	0,47	2,01	0,94
Σ	8600	13851	6379	0,46	1,61	0,74

6. Képtelítettség

A mondatszerkezeti és a szófaji statisztikák után befejezésül a nyelvi képekben való gazdagságot, az úgynevezett képtelítettséget mértem meg Krúdy 1913-ban írott három regényében és tíz novellájában.

A nyelvi képek kódolásakor nem technikai, hanem tartalmi kérdések vetődtek fel. Először az, hogy mit tekintsek képnek, beszámítsam-e a félig-meddig vagy akár teljesen köznyelvivé vált képeket (exmetaforákat, közhelyé fakult szóláshasonlatokat stb.) is. Ilyenek különösen a PE-ben és az MK-ban voltak szép számmal, ezért ezekből veszem a példákat annak bemutatására, hogy körülbelül hol húztam meg a stilisztikailag értékelhető és a stilisztikailag érdektelen képek közötti (elég sokszor igen elmosódott) határvonalat. Csak a főbb típusokat szemléltetem egy-egy idézettel.

MK 182: „Milfay *agyarára* szorította a szivart.” Ez annyira köznyelvi, hogy már szótározva is van (ÉKsz.²: *tréf* Ember szemfoga). Nem számítottam be.

PE 151: „Nekem is fizetni kell a háziúrnak. *Kutya ember* [az eredetiben egybeírva!] az, nem vár egy percig se fertály [ti. negyedévi házbér fizetése] idején.” Köznyelvi kép, nem jelöltem meg.

PE 186: „Nézzük meg a kis beteget, a kis *hervadó, árva virágszál*at.”

PE 187: „Szegény kis *letört virágszál* megszépült súlyos betegségében.” Köznyelvi metafora változatai. Kimaradtak.

PE 165: „Haja-huja, aludj, kis *galambom*, aludj, drága magzatom, én kis *virágszál*am. *Rubintos gyöngvőm*, álmodj szépeket!” Ezek is köznyelvivé váltak, nem számítottam be őket.

MK 191: „kérem hallgatni, mint a sír”

PE 152: „Koronka úr a lépcsőig kísérte [a legényt], és *szidta, mint a bokrot*.”

MK 207: „Olyan *koldusok* ezek, *mint a templom egere*!” Az efféle köznyelvi, sőt közhelyszerű szóláshasonlatok sem kerültek be.

PE 183: „Bár *öreg* lennék, *mint a templom köve*”. Ez viszont bekerülhetett, mivel a fenti köznyelvi szóláshasonlat többszörös variációja.

PE 183: „Mint a *vadbika*, ha vörös posztót látott, – ment volna a mámi a világnak nagy haragjában.” A *vad* miatt ez is tekinthető köznyelvi szóláshasonlat megújításának, ennél fogva elemi képnek.

MK 185: „Mint a partra vetett hal *tátogatja kopoltyúit az esőben*, Xypsz baronet [...] ebéd után [...] mindig megszólalt”. A *kopoltyúra* és az *esőre* való tekintettel ezt is be lehetett számítani.

Az olyan körülírásokat, amelyek nem tartalmaztak átvitt értelmű, illetőleg képes elemet, nem vettem figyelembe:

PE 147: „A *nagy ismeretlen* [ti. Isten] immár öt jéghideg télen vigyázott Marira”;

PE 190: „odacsapott tenyerével, *ahol Mari legkövérebb volt*” [ti. a fenekére];

MK 202: „Poroszkai uram [...] táncol a feleségéért, aki már nem jár majálisra, mert a *margitvári füzek alatt fekszik*” [ti. meghalt];

PE 168: „A legtöbbet már évek óta ismerte [ti. a pinceszállás lakói közül]. Szorgalmas és iszákos tótok voltak többnyire, akik a tüszőjükben nem annyira pénzt hordanak, mint inkább postai recipéket [= feladóvévényeket] azon pénzekről, amelyeket hazaküldtek *görbe hazájukba*.” A *haza* nem metaforikus elem, ezért nem számítottam képnek. A *görbe* viszont átvitt értelmű: 'hegyes-völgyes'. A kettő együtt körülírás: 'a Felvidékre'. Már Mikszáth is többször használta (*görbe ország* = fel-föld; vö. Rubinyi 1910: 152), ekkortájt valósággal közhelynek számított.

A jóval ritkábban előforduló érintkezési alapú szóképek, például szinekdochék (pars pro toto) általában köznyelvi jellegűek, nem tartalmaznak egyéni leleményt:

PE 204: „*A jó Istennek* a gondolatja ezen a téli éjszakán a Budapest felé vezető országúton volt. Marit az a *láthatatlan kéz*, mely immár hatodik esztendeje vigyázott rá, az országútra igazította”. Ezt a köznyelvi szimbólummá fejlődő teljes körülíró referenciális szinekdochét nem számítottam be. (Teljes, mert az előzményben ott van „a jó Isten”; körülíró, mert a kéz *láthatatlan*; referenciális szinekdoché, mert az egészet a rész fejezi ki.)

PE 204: „A nagy városban senkije se volt, nem várta se *meleg szív*, se *ölelő kar*”. Köznyelvi szinekdochék (egyben megszemélyesítések). Ezek sem kerültek be.

A nyelvi képek megszámlálása előtt, illetve közben tisztázni kellett, hogy az összetett nyelvi képek (komplex képek) elemeit külön képek tekintsem-e, vagy az egészet együtt egynek. Végül az előbbi megoldás mellett döntöttem abból a megfontolásból, hogy a többszörös képek a stílushatása is többszörös kell, hogy legyen. Például ebben:

PE 159: „Ancsurával [Mari] az utcán ismerkedett meg, és Ancsura vezette a kis *vadgalambot* [ti. Marit] Koronka úr *kalitkájába*”, a *vadgalambot* és a *kalitkát* külön képek számoltam.

Ugyanígy jártam el a következő esetekben is:

PE 170: „Sikor *farkas* volt, aki mellett még *rókának* sem érezte magát Koronka úr”;

PE 175: „Az olyan *vad*, amelynek mindig nyomában vannak a *kopók*, megtanul óvatos lenni. A rendőrség furfangos *vadász*, de a tolvajok sem ostoba *nyulak*.” Ebben egyazon képzetkörből való négy elemi képet számolhatunk: *vad*, *kopó*, *vadász* és *nyulak*.

Mivel nem az abszolút, hanem a viszonyított értékekre voltam kíváncsi (tekintettel arra, hogy a részkorpuszok nem voltak egyforma nagyságúak: a legrövidebb és a leghosszabb között 3402 szövegszónyi különbség volt), dönteni kellett abban is, hogy az elemi képek számát mihez viszonyítsam. Analógiaként Török Gábor negyven évvel ezelőtti nyelvikép-statisztikájához folyamodtam, amelyben a szerző József Attila megszemélyesítéseinek számát a verssorok számával vetette egybe (Török 1967: 563, 1968: 123–31). Nos, ami a verssor a költészetben, az (mutatis mutandis) a tagmondat a prózában. Ezért a képek relatív gyakoriságát (a képtelítettséget) úgy számítottam ki, hogy az elemi képek számát elosztottam a Me-ek számával. Kiszámítottam azt is, hogy a Me-ek hány százalékában található nyelvi kép. Az eredményeket táblázatba foglaltam:

13. táblázat. Képtelítettség

	Kép	Me	Átl. képtel. K/Me	%-os képtel. K/Me%
PE	58	3008	0,02	1,93
MK	43	2138	0,02	2,01
VP	168	2650	0,06	6,34
Nov.	154	1843	0,08	8,36
Σ	423	9639	0,04	4,39

Az első, ami szemébe ötlük a fenti táblázat szemlélőjének, a nyelvi képek relatív gyakoriságának meglehetősen alacsony szintje, amely, mint a negyedik oszlopban láthatjuk, csupán századokban mérhető. Például a PE 0,02-je azt jelenti, hogy a kisregénynek csak minden ötvenkettedik (!) Me-ében találkozhatunk képpel. De még a négyszeres értéket felmutató Nov.-ban is csak minden tizenkettedik mondat tartalmaz eleven stílushatású elemi képet.

A képek aránylag csekély gyakoriságának magyarázata abban keresendő, hogy ebbe a statisztikába csak a valóban költői (kreatív, kifejező) képek kerülhetnek be. Az ilyenek a PE-ben és az MK-ban csak elvétve fordulnak elő, a VP-ben megháromszorozódik a számuk, és a Nov.-ban érik el a legmagasabb arányt. Vagyis a nyelvi képek statisztikája alapján lényegében ugyanaz a stílusfejlődési folyamat rajzolódik ki előttünk, mint amelyet a szintaxis és a szófaji gyakoriság számaiból kiolvastunk. Krúdy 1913-ban pályájának fordulópontjára, viszonylagos csúcspontjára ért, és ettől kezdve mindvégig ezen az új hangon szól hozzánk. Ezt a stílust a mondat és a szöveg növekvő szerkesztettsége, fokozódó telítettsége, a statikusabb és festőibb látásmód előtérbe kerülése, végül pedig a nyelvi képek arányának megnövekedése jellemzi. Így lett a „hangját kereső” Krúdyból az „igazi” Krúdy. Meglehet, éppen 1913-ban.

7. Összefoglalás és kitekintés

A szintaktikai, szófajgyakorisági és képtelítettségi sajátosságok mutatóit az alábbi táblázatban összegezhetjük:

14. táblázat. A $6 + 3 + 1 = 10$ szövegsajátosság adatainak művenkénti összesítése

	PE	MK	VP	Nov.	Σ
1. Szóhossz (szótagban)	2,12	2,31	2,31	2,33	2,26
2. Me-hossz (szóban)	5,02	5,75	5,67	6,35	5,61
3. M-hossz (Me-ben)	1,77	2,15	2,11	2,63	2,07
4. M-hossz (szóban)	8,86	12,35	11,99	16,71	11,63
5. Bek.-hossz (M-ban)	2,49	2,09	2,52	3,00	2,46
6. Bek.-hossz (Me-ben)	4,39	4,48	5,32	7,91	5,09
7. Mn/Fn arány	0,42	0,44	0,52	0,47	0,46
8. Fn/Ige arány	1,28	1,63	1,71	2,01	1,61
9. Mn/Ige arány	0,53	0,71	0,88	0,94	0,74
10. Képtel. (Me%)	1,93	2,01	6,34	8,36	4,39

A prózastílus kvantitatív jellemzésében természetesen még számos további feladat és lehetőség vár a kutatóra. Folytatni kell a mondat belvilágának stilisztikai szempontú vizsgálatát. Azért „folytatni”, mert ezt a munkát Deme (1971) és Raisz Rózsa (1989, 1993) már megalapozta az alá- és a mellérendelés típusainak és azok számszerű arányának meghatározásával. Ki kell terjeszteni a kutatást az elbeszélő és a párbeszédes szövegrészek statisztikai mutatóinak összehasonlítására. (Ilyen adatokat már ehhez a tanulmányhoz is gyűjtöttünk, de feldolgozásuk lényegében

megduplázza volna a cikk terjedelmét, ezért erre most nem vállalkozhattunk.) Érdekes eredményeket ígér különböző műfajú szövegek (regények, novellák, tárcák, színművek) adatainak egybevetése. Ezt már ebben a dolgozatban is megkíséreltem elkezdni a tíz novella bevonásával és a regényekkel való folyamatos szembesítésével, de a munka dandárja még csak ezután következik. Szükség volna a kutatás időbeli határainak kitágítására is: egyrészt visszafelé, az úgynevezett mikszáthos korszak bevonásával, másrészt előre, a „lángoló stílus” és utána a puritánabb „gyomornovellák” és „regények” felé. Végül pedig tervezem az igazi Krúdy és a Márai-Krúdy statisztikai összehasonlítását is. Egyszóval ha lesz rá időm és erőm, folytatni kívánom Krúdy stílusának kvantitatív stilisztikai jellemzését.

SZAKIRODALOM

- Baránszky-Jób László 1937. *A magyar széppróza története szemelvényekben*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Barta András 1961. Utószó. In: Krúdy Gyula: *Mákvirágok kertje*. Öt kisregény. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 718–27.
- Bori Imre 1978. *Krúdy Gyula*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Cressot, Marcel–James, Laurence 1983. *Le style et ses techniques*. Précis d'analyse stylistique. Presses Universitaires de France, Paris.
- Czére Béla 1987. *Krúdy Gyula*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata* (Magyar szövegek alapján). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Doležel, Lubomir 1964. Вероятностный подход к теории художественного стиля. *Вопросы языкознания*, n° 2, 19–29.
- Dömölki Bálint–Fónagy Iván–Szendé Tamás 1964. Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok. *ÁNyT* 2: 117–32.
- Eöry Vilma, P. 1983. Különböző típusú novellák mondatszerkezetei. *MNy*. 79: 162–73.
- Fábrí Anna 2001. „Mit lehet írni Pestről?” (A Krúdy-művek Budapestjéről). *Budapesti Negyed* 9/4: 25–60.
- Fónagy Iván 1959/1989. *A költői nyelv hangtanából*. 2., javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Első kiadása: 1959.)
- Fónagy Iván 1960. A szavak hossza a magyar beszédben. *Nyr*. 84: 355–60.
- Fónagy Iván 1965/1972. A kifejezés mint tartalom. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. Tankönyvkiadó, Budapest. 105–33. (Eredetije: Der Ausdruck als Inhalt. In: Kreuzer, Helmut–Gunzenhäuser, Rul (Hrsg.): *Mathematik und Dichtung*. Nymphenburger Verlagshandlung, München. 243–74.)
- Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről*. Corvina, Budapest.
- Fried István 2006. *Szomjas Gusztáv hagyatéka*. Elbeszélés, elbeszélő, téridő Krúdy Gyula műveiben. Palatinus, Budapest.
- Fucks, Wilhelm–Lauter, Josef 1965/1970. Az irodalmi stílus matematikai elemzése. *Helikon* 16: 370–81. (Eredetije: Mathematische Analyse des literarischen Stils. In: Kreuzer, Helmut–Gunzenhäuser, Rul (Hrsg.): *Mathematik und Dichtung*. Nymphenburger Verlagshandlung, München. 107–22.)
- Gáldi László 1964. [Hozzászólás „A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdései” című munkaértekezleten (MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1962. március 8–10.).] *ÁNyT* 2: 145–7.

- Gedényi Mihály 1978. *Krúdy Gyula. Bibliográfia (1892–1976)*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.
- Guiraud, Pierre 1954. *Les caractères statistiques du vocabulaire*. Essai de méthodologie. Presses Universitaires de France, Paris.
- Guiraud, Pierre 1959. *Problèmes et méthodes de la statistique linguistique*. D. Reidel Publishing Company, Dordrecht (Holland).
- Guthrie, David–Guthrie, Louise–Allison, Ben–Wilks, Yorick 2007. Unsupervised anomaly detection. University of Sheffield, Sheffield. 1624–8.
<http://www.ijcai.org/papers07/Papers/IJCAI07-762.pdf>
- Hankiss Elemér 1969. *A népdaltól az abszurd drámáig*. Magvető, Budapest.
- Hankiss Elemér 1985. *Az irodalmi mű mint komplex modell*. Tanulmány. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Herczeg Gyula 1975. *A modern magyar próza stílusformái*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Herczeg Gyula 1976. A mondatstilisztikai kutatás mint módszer. *ÁNYT* 11: 127–42.
- Imre Samu–Szathmári István (szerk.) 1967. *A magyar nyelv története és rendszere*. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai. 1966. augusztus 24–28. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jékel Pál–Papp Ferenc 1974. *Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kelecsényi László 2005. Jegyzetek. In: *Krúdy Gyula összegyűjtött művei. 2. Drámai művek*. Színművek, jelenetek, töredékek. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 305–39.
- Kelecsényi László 2007. Jegyzetek. In: *Krúdy Gyula összegyűjtött művei. 9. Regények és nagyobb elbeszélések* 5. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 443–62.
- Kemény Gábor 1974a. Képsűrűség és kompozíció Krúdy prózájában. *Nyr.* 98: 306–25.
- Kemény Gábor 1974b. *Krúdy képalkotása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kemény Gábor 1976. Stilisztika és statisztika (Zsilka Tibor új könyvéről). *NyK* 78: 135–48.
- Kemény Gábor 1977. Nyelvtani és képi determináció a teljes metaforában. *NyK* 79: 177–200.
- Kemény Gábor 1981. Krúdy és a stílus (A stílus helye Krúdy művészetében és Krúdy helye a stílus művészetében). *It.* 63: 440–57.
- Kemény Gábor 1990–91. Nyelvi képek gyakorisága, típusai és funkciója egy mai magyar széppróza antológiában. *Nyr.* 114: 36–53, 161–75, 115: 28–44.
- Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekülő élet*. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról. Balassi Kiadó, Budapest.
- Kemény Gábor 1998. A szövegstílus három összetevőjéről (Péter Mihály stílusmeghatározása alapján). *Nyr.* 122: 133–42.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kemény Gábor 2009. Krúdy Gyula ismeretlen regénye. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 227–33.
- Keszler Borbála 1977. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Rác Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 111–33.
- Keszler Borbála 2000. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Keszler Borbála (szerk.): 461–71.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kozina Dezső 1981. *Krúdy Gyula postakocsiján*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár–Napoca.
- Lengyel Klára 2000. Az igenevek általános jellemzése. In: Keszler Borbála (szerk.): 223–6.
- Milic, Louis Tonko 1967. *A quantitative approach to the style of Jonathan Swift*. Mouton & Co., The Hague, Paris.
- Nagy Ferenc 1972. *Kvantitatív nyelvészet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nagy Ferenc 1983. Az impresszionista prózastílus statisztikai vizsgálata. *MNy.* 79: 28–41.

- Nemeskürty István 1987. A vörös postakocsi elfeledett utasai. Egy radikális-baloldali költői kör Krúdy regényében. *Népszabadság*, május 16. 15.
- Papp Ferenc 1961. A stíluselemzés egy mennyiségi mutatókra épített módszere. *Filológiai Közlemény* 7: 69–84.
- Parenteau, Véronique 1998. L'analyse de textes littéraires assistée par ordinateur: une introduction. <http://www.ebsi.umontreal.ca/cursus/vol4no1/parenteau.htm>
- Péter Mihály 2005. *Nyelv, stílus, költői beszéd*. Válogatott tanulmányok. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Raisz Rózsa 1986. A kvantitatív módszer mondatstilisztikai alkalmazhatóságáról. *Nyr.* 110: 161–9.
- Raisz Rózsa 1989. Mondatszerkezeti jellemzők gyakorisági vizsgálata Petelei-, Kaffka- és Krúdy-novellákban. In: Fábíán Pál–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a századforduló stílusátörkévéseiről*. Tankönyvkiadó, Budapest. 317–38.
- Raisz Rózsa 1993. A Mikszáth-elbeszélések mondat szerkesztése. In: Raisz Rózsa, V. (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvről*. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova series, tom. XXI. Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger. 59–82.
- Raisz Rózsa 1996. A kvantitatív módszer a stilisztikában. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* (Stíluselméleti tanulmányok). Tankönyvkiadó, Budapest. 387–99.
- Rubinyi Mózes 1910. *Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve*. Révai Testvérek, Budapest.
- Soltész Katalin, J. 1963. Guiraud statisztikai módszere a szókincs vizsgálatában. *ÁNyT* 1: 263–72.
- Szabó Zoltán 1998. A magyar szépirodai stílus történetének fő irányai. Corvina, Budapest.
- Szegedy-Maszák Mihály 1970. Az angolszász és francia stilisztikai kutatások főbb irányai. *Helikon* 16: 420–48.
- Szende Tamás 1968. Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján. *Nyr.* 92: 287–300.
- Szépe György 1964. [Hozzászólás „A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdései” című munkaértekezleten (MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1962. március 8–10.).] *ÁNyT* 2: 160–5.
- Tambovcev, Ju. A.–Tambovceva, A. Ju.–Tambovceva, L. A. 2008. Приложил ли Радищев свою руку к написанию части писем из «Почты Духов» Крылова? Расстояния между текстами с точки зрения типологии распределения в них некоторых лингвистических единиц. *Studia Slavica* 53/1: 35–59.
- Tóbiás Áron szerk. 1964. *Krúdy világa*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest.
- Török Gábor 1967. A statisztikai módszerű stílus kutatás lehetőségei. In: Imre Samu–Szathmári István szerk. 561–6.
- Török Gábor 1968. *A líra: logika* (József Attila költői nyelve). Magvető–Tiszatáj, Budapest.
- Végh József Mihály 1965. A prózaritmus kérdéseiről. *Néprajz és Nyelvtudomány* 9: 47–55.
- Végh József Mihály 1967. A prózaritmus kérdéseiről. In: Imre Samu–Szathmári István (szerk.): 571–5.
- Végh József Mihály 1973–74. Ritmusjelenségek a magyar prózában. *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–18: 175–95.
- Zemb, J. M. 1966/1970. La stylometrie. In: Guiraud, Pierre–Kuentz, Pierre (szerk.): *La stylistique*. Lectures. Klincksieck, Paris. (Előszór: *Cahiers du CRAL*, n° 2, 36–40.)
- Zimányi Árpád 2004. Bulvárlapok cikkeinek szövegtani elemzése. In: H. Varga Gyula (szerk.): *Kommunikáció és nyelvhasználat*. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova series, tom. XXXI. Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, Eger. 29–43.
- Zsilka Tibor 1970. Négy novella stilisztikai elemzése statisztikai módszerrel. *Helikon* 16: 351–62.
- Zsilka Tibor 1971. Négy novella stilisztikai elemzése statisztikai módszerrel. In: Hankiss Elemér (szerk.): *A novellaelemzés új módszerei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 257–71.
- Zsilka Tibor 1973. *A stílus hírértéke*. Madách Könyvkiadó, Bratislava.
- Zsilka Tibor 1974. *Stilisztika és statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Függelék

1. PE – szóhossz szótagszámban

1	5512	36,50%
2	4670	30,93%
3	3010	19,93%
4	1389	9,20%
5	389	2,58%
6	103	0,68%
7	7	0,50%
8	1	0,10%
Átlag:		2,12
Szórás:		1,13
Variabilitás:		0,53

2. PE – mondategység-hossz szószámban

1	95	3,16%
2	267	8,88%
3	501	16,66%
4	558	18,55%
5	494	16,42%
6	400	13,30%
7	282	9,38%
8	178	5,92%
9	91	3,03%
10	51	1,70%
11	39	1,30%
12	17	0,57%
13	10	0,33%
14	12	0,40%
15	8	0,27%
16	1	0,30%
17	2	0,70%
19	2	0,70%
Átlag:		5,02
Szórás:		2,43
Variabilitás:		0,48

3. PE – mondategész-hossz mondategység-számban

1	824	48,36%
2	593	34,80%
3	201	11,80%
4	51	2,99%
5	23	1,35%
6	9	0,53%
7	2	0,12%
8	1	0,60%
Átlag:		1,77
Szórás:		0,96
Variabilitás:		0,54

4. PE – mondategész-hossz szószámban

1	27	1,58%
2	57	3,35%
3	132	7,75%
4	169	9,92%
5	160	9,39%
6	156	9,15%
7	152	8,92%

8	115	6,75%
9	110	6,46%
10	121	7,10%
11	92	5,40%
12	77	4,52%
13	57	3,35%
14	51	2,99%
15	53	3,11%
16	26	1,53%
17	26	1,53%
18	19	1,12%
19	9	0,53%
20	12	0,70%
21	19	1,12%
22	9	0,53%
23	9	0,53%
24	3	0,18%
25	8	0,47%
26	5	0,29%
27	5	0,29%
28	3	0,18%
29	4	0,23%
30	4	0,23%
31	1	0,60%
32	2	0,12%
33	3	0,18%
34	1	0,60%
35	1	0,60%
36	1	0,60%
38	1	0,60%
41	1	0,60%
42	1	0,60%
43	1	0,60%
46	1	0,60%
Átlag:		8,86
Szórás:		5,80
Variabilitás:		0,65

5. PE – bekezdés-hossz mondategész-számban

1	334	48,76%
2	127	18,54%
3	83	12,12%
4	61	8,91%
5	28	4,09%
6	12	1,75%
7	13	1,90%
8	4	0,58%
9	5	0,73%
10	3	0,44%
11	6	0,88%
12	3	0,44%
13	1	0,15%
14	1	0,15%
15	2	0,29%
16	1	0,15%
38	1	0,15%
Átlag:		2,49

Szórás:	2,63	9	135	6,31%
Variabilitás:	1,06	10	78	3,65%

6. PE – bekezdéshossz mondategységyszámban

1	179	26,13%
2	140	20,44%
3	93	13,58%
4	77	11,24%
5	41	5,99%
6	22	3,21%
7	27	3,94%
8	14	2,04%
9	18	2,63%
10	21	3,07%
11	11	1,61%
12	7	1,02%
13	3	0,44%
14	2	0,29%
15	2	0,29%
16	5	0,73%
17	3	0,44%
18	2	0,29%
19	3	0,44%
20	2	0,29%
21	3	0,44%
22	1	0,15%
23	2	0,29%
24	1	0,15%
25	2	0,29%
27	1	0,15%
28	1	0,15%
48	1	0,15%
78	1	0,15%
Átlag:	4,39	
Szórás:	5,42	
Variabilitás:	1,24	

7. MK – szóhossz szótagszámban

1	3926	31,94%
2	3492	28,41%
3	2725	22,17%
4	1457	11,86%
5	501	4,08%
6	122	0,99%
7	32	0,26%
8	4	0,30%
9	2	0,20%
Átlag:	2,31	
Szórás:	1,24	
Variabilitás:	0,54	

8. MK – mondategységshossz szószámban

1	55	2,57%
2	177	8,28%
3	284	13,28%
4	313	14,64%
5	301	14,08%
6	259	12,11%
7	235	10,99%
8	158	7,39%

11	55	2,57%
12	33	1,54%
13	19	0,89%
14	9	0,42%
15	15	0,70%
16	3	0,14%
17	3	0,14%
18	2	0,90%
19	2	0,90%
20	1	0,50%
22	1	0,50%
Átlag:		5,75
Szórás:		2,94
Variabilitás:		0,51

9. MK – mondategységshossz mondategységyszámban

1	380	38,19%
2	302	30,35%
3	185	18,59%
4	84	8,44%
5	27	2,71%
6	6	0,60%
7	4	0,40%
8	3	0,30%
9	2	0,20%
11	2	0,20%
Átlag:		2,15
Szórás:		1,30
Variabilitás:		0,61

10. MK – mondategységshossz szószámban

1	9	0,90%
2	27	2,71%
3	50	5,03%
4	65	6,53%
5	68	6,83%
6	72	7,24%
7	68	6,83%
8	60	6,03%
9	57	5,73%
10	51	5,13%
11	54	5,43%
12	31	3,12%
13	43	4,32%
14	32	3,22%
15	35	3,52%
16	29	2,91%
17	30	3,02%
18	21	2,11%
19	25	2,51%
20	22	2,21%
21	15	1,51%
22	13	1,31%
23	7	0,70%
24	18	1,81%
25	10	1,01%
26	9	0,90%
27	11	1,11%

28	11	1,11%
29	8	0,80%
30	5	0,50%
31	6	0,60%
32	4	0,40%
33	3	0,30%
34	5	0,50%
35	2	0,20%
36	2	0,20%
39	1	0,10%
41	1	0,10%
46	3	0,30%
47	1	0,10%
49	2	0,20%
50	1	0,10%
53	1	0,10%
54	1	0,10%
59	2	0,20%
60	1	0,10%
68	1	0,10%
72	1	0,10%
73	1	0,10%
Átlag:		12,35
Szórás:		9,28
Variabilitás:		0,75

11. MK – bekezdéshossz mondategyszámban

1	264	55,35%
2	102	21,38%
3	46	9,64%
4	28	5,87%
5	13	2,73%
6	8	1,68%
7	4	0,84%
8	2	0,42%
9	2	0,42%
10	4	0,84%
11	1	0,21%
13	1	0,21%
17	1	0,21%
21	1	0,21%
Átlag:		2,09
Szórás:		2,04
Variabilitás:		0,98

12. MK – bekezdéshossz mondategységszámban

1	95	19,92%
2	102	21,38%
3	75	15,72%
4	55	11,53%
5	38	7,97%
6	23	4,82%
7	24	5,03%
8	12	2,52%
9	9	1,89%
10	11	2,31%
11	8	1,68%
12	1	0,21%
13	3	0,63%

14	4	0,84%
15	3	0,63%
16	3	0,63%
17	1	0,21%
18	3	0,63%
21	1	0,21%
23	1	0,21%
24	1	0,21%
26	1	0,21%
37	1	0,21%
42	1	0,21%
79	1	0,21%
Átlag:		4,48
Szórás:		5,56
Variabilitás:		1,24

13. VP – szóhossz szótagszámban

1	4521	30,08%
2	4445	29,57%
3	3403	22,64%
4	1723	11,46%
5	601	4,00%
6	163	1,08%
7	22	0,15%
8	2	0,10%
10	2	0,10%
Átlag:		2,31
Szórás:		1,23
Variabilitás:		0,53

14. VP – mondategység-hossz szószámában

1	110	4,15%
2	240	9,06%
3	352	13,28%
4	408	15,40%
5	402	15,17%
6	303	11,43%
7	236	8,91%
8	174	6,57%
9	116	4,38%
10	82	3,09%
11	83	3,13%
12	42	1,58%
13	29	1,09%
14	12	0,45%
15	18	0,68%
16	13	0,49%
17	10	0,38%
18	8	0,30%
19	2	0,80%
20	3	0,11%
21	2	0,80%
22	1	0,40%
23	1	0,40%
24	1	0,40%
26	1	0,40%
29	1	0,40%
Átlag:		5,67
Szórás:		3,30
Variabilitás:		0,58

15. VP – mondatéghossz mondatéghosszszámban

1	545	43,46%
2	360	28,71%
3	185	14,75%
4	84	6,70%
5	43	3,43%
6	16	1,28%
7	6	0,48%
8	7	0,56%
9	3	0,24%
10	1	0,80%
11	2	0,16%
12	1	0,80%
14	1	0,80%
Átlag:	2,11	
Szórás:	1,47	
Variabilitás:	0,70	

41	1	0,80%
42	4	0,32%
43	2	0,16%
44	1	0,80%
45	2	0,16%
46	2	0,16%
47	1	0,80%
48	1	0,80%
50	2	0,16%
51	2	0,16%
53	2	0,16%
54	1	0,80%
55	1	0,80%
56	2	0,16%
59	1	0,80%
61	1	0,80%
62	1	0,80%
68	1	0,80%
71	1	0,80%
72	1	0,80%
84	1	0,80%
87	1	0,80%
Átlag:	11,99	
Szórás:	10,40	
Variabilitás:	0,87	

16. VP – mondatéghossz szószámban

1	39	3,11%
2	46	3,67%
3	71	5,66%
4	96	7,66%
5	99	7,89%
6	85	6,78%
7	72	5,74%
8	80	6,38%
9	64	5,10%
10	78	6,22%
11	57	4,55%
12	39	3,11%
13	41	3,27%
14	40	3,19%
15	31	2,47%
16	27	2,15%
17	34	2,71%
18	38	3,03%
19	20	1,59%
20	11	0,88%
21	14	1,12%
22	22	1,75%
23	15	1,20%
24	16	1,28%
25	12	0,96%
26	13	1,04%
27	6	0,48%
28	10	0,80%
29	8	0,64%
30	6	0,48%
31	2	0,16%
32	2	0,16%
33	4	0,32%
34	3	0,24%
35	4	0,32%
36	3	0,24%
37	3	0,24%
38	7	0,56%
39	1	0,80%
40	3	0,24%

17. VP – bekezdéshossz mondatéghosszszámban

1	249	50,00%
2	112	22,49%
3	46	9,24%
4	25	5,02%
5	18	3,61%
6	13	2,61%
7	9	1,81%
8	2	0,40%
9	3	0,60%
10	6	1,20%
11	3	0,60%
12	2	0,40%
13	6	1,20%
14	1	0,20%
15	1	0,20%
18	1	0,20%
27	1	0,20%
Átlag:	2,52	
Szórás:	2,77	
Variabilitás:	1,10	

18. VP – bekezdéshossz mondatéghosszszámban

1	100	20,08%
2	109	21,89%
3	70	14,06%
4	44	8,84%
5	45	9,04%
6	25	5,02%
7	20	4,02%
8	8	1,61%
9	13	2,61%
10	5	1,00%

11	6	1,20%
12	5	1,00%
13	3	0,60%
14	5	1,00%
15	5	1,00%
16	2	0,40%
17	3	0,60%
18	5	1,00%
19	2	0,40%
20	1	0,20%
21	2	0,40%
22	2	0,40%
23	2	0,40%
24	1	0,20%
25	2	0,40%
26	2	0,40%
27	1	0,20%
28	1	0,20%
29	2	0,40%
31	1	0,20%
32	1	0,20%
34	1	0,20%
35	1	0,20%
36	1	0,20%
40	1	0,20%
80	1	0,20%
Átlag:		5,32
Szórás:		6,94
Variabilitás:		1,30

19. Nov. – szóhossz szótagszámban

1	3642	31,13%
2	3322	28,40%
3	2690	23,00%
4	1397	11,94%
5	485	4,15%
6	107	0,91%
7	27	0,23%
8	1	0,10%
Átlag:		2,33
Szórás:		1,22
Variabilitás:		0,53

20. Nov. – mondatégység-hossz szószámban

1	39	2,12%
2	118	6,40%
3	200	10,85%
4	251	13,62%
5	242	13,13%
6	228	12,37%
7	211	11,45%
8	164	8,90%
9	130	7,05%
10	87	4,72%
11	51	2,77%
12	32	1,74%
13	20	1,09%
14	22	1,19%
15	12	0,65%

16	5	0,27%
17	8	0,43%
18	5	0,27%
19	5	0,27%
20	4	0,22%
21	1	0,50%
22	2	0,11%
23	3	0,16%
29	1	0,50%
36	1	0,50%
39	1	0,50%
Átlag:		6,35
Szórás:		3,52
Variabilitás:		0,55

21. Nov. – mondatégység-hossz mondatégység-számban

1	199	28,43%
2	231	33,00%
3	126	18,00%
4	67	9,57%
5	35	5,00%
6	15	2,14%
7	7	1,00%
8	7	1,00%
9	5	0,71%
11	2	0,29%
12	1	0,14%
14	2	0,29%
18	1	0,14%
19	1	0,14%
22	1	0,14%
Átlag:		2,63
Szórás:		2,08
Variabilitás:		0,79

22. Nov. – mondatégység-hossz szószámban

1	4	0,57%
2	9	1,29%
3	23	3,29%
4	36	5,14%
5	41	5,86%
6	27	3,86%
7	36	5,14%
8	36	5,14%
9	45	6,43%
10	34	4,86%
11	34	4,86%
12	24	3,43%
13	29	4,14%
14	20	2,86%
15	23	3,29%
16	23	3,29%
17	25	3,57%
18	15	2,14%
19	23	3,29%
20	15	2,14%
21	12	1,71%
22	19	2,71%
23	11	1,57%

24	15	2,14%	8	1	0,43%
25	12	1,71%	9	2	0,86%
26	5	0,71%	11	2	0,86%
27	6	0,86%	13	3	1,29%
28	12	1,71%	14	1	0,43%
29	9	1,29%	15	2	0,86%
30	9	1,29%	16	1	0,43%
31	4	0,57%	19	1	0,43%
32	5	0,71%	20	1	0,43%
33	3	0,43%	Átlag:		3,00
34	6	0,86%	Szórás:		3,15
35	1	0,14%	Variabilitás:		1,05
36	1	0,14%			
37	7	1,00%	24. Nov. – bekezdéshossz mondategységszámban		
38	2	0,29%	1	20	8,58%
39	5	0,71%	2	43	18,45%
41	1	0,14%	3	40	17,17%
43	3	0,43%	4	19	8,15%
45	2	0,29%	5	28	12,02%
46	1	0,14%	6	9	3,86%
47	3	0,43%	7	7	3,00%
48	1	0,14%	8	7	3,00%
50	2	0,29%	9	6	2,58%
51	2	0,29%	10	4	1,72%
54	1	0,14%	11	2	0,86%
59	1	0,14%	12	3	1,29%
60	1	0,14%	13	4	1,72%
63	1	0,14%	14	5	2,15%
66	1	0,14%	16	7	3,00%
67	2	0,29%	17	3	1,29%
69	1	0,14%	18	2	0,86%
71	1	0,14%	19	3	1,29%
76	2	0,29%	20	2	0,86%
86	1	0,14%	22	2	0,86%
102	2	0,29%	23	1	0,43%
116	1	0,14%	25	1	0,43%
129	1	0,14%	26	3	1,29%
141	1	0,14%	27	1	0,43%
154	1	0,14%	29	1	0,43%
162	1	0,14%	30	1	0,43%
Átlag:		16,71	34	2	0,86%
Szórás:		16,59	36	1	0,43%
Variabilitás:		0,99	40	1	0,43%
			41	1	0,43%
23. Nov. – bekezdéshossz mondategységszámban			49	1	0,43%
1	94	40,34%	50	1	0,43%
2	48	20,60%	51	1	0,43%
3	31	13,30%	81	1	0,43%
4	21	9,01%	Átlag:		7,91
5	9	3,86%	Szórás:		10,16
6	10	4,29%	Variabilitás:		1,28
7	6	2,58%			

SUMMARY

*Kemény, Gábor***A quantitative method of characterising prose style
(Gyula Krúdy's three novels and ten short stories from 1913)**

The introductory section of this paper discusses the possibilities and limitations of the application of quantitative methods in stylistics. The author, backing up a dictum by Fónagy (1999), opines that statistical methods are indeed very appropriate tools in characterizing individual writers' styles.

The core part of the paper compares three novels written in parallel by Gyula Krúdy in the first months of 1913 (*A pajzsos ember* [The Man with the Shield], *Mákvirágok kertje* [A Bunch of Scamps], *A vörös postakocsi* [The Crimson Coach]) and ten of his short stories, published in the same year, in terms of the length of the linguistic units (syllables, words, clauses, sentences, and paragraphs) making them up. The corpus consists of 54 120 running words (tokens). The results are summarised in tables, while the detailed data are given in the Appendix. On the basis of six characteristic measures (1. word length in syllables, 2. clause length in words, 3. sentence length in clauses, 4. sentence length in words, 5. paragraph length in sentences, 6. paragraph length in clauses), the author draws up the 'stylogram' of each of the four subcorpora (the three novels and the set of short stories). The figure shows that the hexagons illustrating the individual subcorpora are geometrically related as similars.

The syntactic and textological analyses are complemented by those of the proportions of the three main parts of speech (adjectives, nouns, verbs) and of the frequency of linguistic figures. The proportions of adjectives vs. nouns, nouns vs. verbs, and adjectives vs. verbs, as well as that of the number linguistic figures vs. the number of clauses, are good indicators of the style of each subcorpus.

The morals of the quantitative analysis based on a total of ten criteria are summarised as follows. Krúdy reached a turning point in his writer's career in 1913, increasingly finding his real voice. (The author hypothesises that this turning point took place in *The Crimson Coach* and especially in the short stories written subsequently.) That 'genuine' Krúdy style is characterised by increasingly structured sentences and texts (growing proportion of clauses per sentence), increasingly saturated clauses and sentences (growing number of words in both), as well as an increasingly static and picturesque way of seeing things, and a growing number of linguistic figures.

A prózai beszéd ritmusáról

Péntek János professzor úrnak

1. A próza ritmusával foglalkozó írások többsége, a Világirodalmi Lexikon szócikkei is tanúsítják, többségükben a vers- és a prózaritmusnak, ezen belül a művészi és a rétori próza ritmusának a kérdéseit tárgyalják. A nyelvi ritmus körébe azonban nemcsak a vers- és a széppróza ritmusa tartozik, hanem a mindennapok prózai nyelvhasználatáé is, a beszédritmus. Ebben – bár nem olyan művészi rendben, és kifejezően, mint a versben – szintén megvannak azok az elemek, amelyeknek szabályszerű ismétlődése a verset verssé teszi. Itt is váltakoznak a hosszú és a rövid magán- és mássalhangzójú, különböző időtartamú szótagok, nagyjából azonos időegység alatt kimondott hosszabb és rövidebb szakaszok, mondategységek, mondatok, valamint a hangsúlyos és a hangsúlytalan szótagok, szavak, sőt bizonyos esetekben a verslábaknak megfelelő ritmusképletek is.

2.1. A szűkebb értelemben vett, úgynevezett artikulációs ritmusnak: a hangsorok, a szavak kimondásakor a – fonémáknak megfelelő – beszédhangok (főleg a magánhangzók) hosszú-rövid relatív időtartam-különbségének korrelációjából adódó lüktetésnek elsősorban a (kötött ritmusú vagy időmértékes) versben, esetleg a szépprózában van határozott ritmikai szerepe. Az időmértékes verselésben a nyomaték mellett a hosszú és rövid szótagok váltakozása hozza létre – verslábak formájában – a változatos formájú ütemeket; ezekből alakul ki a vers ritmikai formája. A klasszikus értelemben vett prózaritmusban ez alakítja a mondatokban a klasszikus verslábaknak, kolónoknak megfelelő mondatzárlatot. A magyaros, ütemes verselésben és a szépprózában a kisebb, az egyes szótagot alkotó hangok időtartamának nincs ritmuskeltő szerepe.

A hosszú és a rövid hangok váltakozásából adódó artikulációs ritmus azonban – igaz, csak ritkán – a szépprózában ad olyan ritmusérzetet, amely miatt – mint Sánta Ferenc Mag a tarlón című novellájának első mondataiban – a szöveg szinte versként hat, „skandálhatóvá” válik, és ezért enyhe ritmizálással lehet megszólaltatni:

Nagy kerek éjszaka volt, s mint az ünnepi templom, ragyogott fent az ég, lent meg ezüstbe vont a hold világa a tarlót, könnyű árnyékot vetett a keresztben pihe-nő kévéknek, s arrább rácsorgott a vágatlan búzá-ra, mely csöndes, fuval-latsi-nálta ringással szaladt a messzi akáckogig.

2.2. Az artikulációs ritmus – ritkán – eleme lehet a nem művészi prózának is. A mindennapi beszédben a beszédhangok időtartam-megkülönböztetésének megbomlása is ad valamilyen – negatív – ritmusképzetet: a ritmus megromlását, hiszen ha – az *i-í, u-ú, ü-ű* hangok időtartamának a (regionális) köznyelvben és a nyelvjárásokban megfigyelhető ingadozásától eltekintve – a hosszú beszédhangok (főleg a vokálisok) megrövidülnek, a beszéd egészében gyorsabbnak, pattogóbbnak érődik, ha az egyes beszédhangok időtartama megnyúlik, a beszéd vonatott, olykor lepegő lesz: ritmikailag hibássá válik az egész beszédfolyamat.

Meggyőződésem szerint azonban a magyar prózai (szépprózai és nem szépprózai) szövegnek: a beszélt szövegnek a ritmusát elsősorban – a szövegmondatok szintaktikai szerkezetének megszerkesztettségéből és a mondatláncba való beszerkesztettségéből, azután a szövegegész szerkezetének megszerkesztettségéből adódóan a – mondat- és szövegfonetikai eszközök használatának az együttese adja.

3. Az elhangzó beszédben az artikulációs ritmusnál sokkal erőteljesebb a hangsúlyok (szakaszos) ismétlődéséből és – az általuk közrefogott hosszabb-rövidebb nyelvi egységek kimondásakor – a beszédíram (beszédtempó) változásából adódó hullámvázisnak ritmusalkotó funkciója, a mondatritmus. Ez persze nem kis mértékben függ a beszédhelyzettől, a beszédattitűdtől, valamint a beszélő alkattól is. A beszédritmus szubjektív érzékeléséhez mindezeneken felül a hangsúlyozás intenzitása is hozzájárul. (A hallgatóra hatással van, hogy partnere emeltebb hangon beszél-e; hiszen a hangerő hatása gyakran nehezen választható el a tényleges beszédíramtól.) Nem közömbös a beszédhang színezése, a hangszínezet sem, és hogy milyen fekvésváltásokat (regisztereket), hanglejtési (dallammenet-)formákat, mennyi és milyen hosszúságú szünetet észlelhetünk a beszéd hallgatása közben, valamint hogy milyen gesztusok kísérik a beszédet. A magyar mondatok ritmusát – meggyőződésem szerint – tehát a mondat- és szövegfonetikai eszközöknek az együttese hozza létre. 1. A mondatot különböző erejű nyomatókók különféle összetételű és hosszúságú szakaszokra tagolják. A nyomatóktalan mondatban az enyhébb erejű hangsúlyok jelezte ütemeket a nagyobb erejű szakaszhangsúlyok hosszabb (de aprózott) szakaszba fogják össze. 2. Mind a kisebb, mind a belőlük létrejött nagyobb egységek dallammenete (hanglejtése) általában creszkedő jellegű. 3. Az egy hangsúly uralma alá tartozó szakaszok kimondási ideje általában kiegyenlítődik: a magyar nyelv artikulációs ritmusán belül a hosszabb szavak kimondásakor az egyes beszédhangok képzési ideje – a hosszú-rövid korrelációt megtartva – viszonylag megrövidül, a beszéd tempója egy kissé felgyorsul. Ez a szabályosság akkor is érvényes, ha a hangszakasz egyetlen hosszabb-rövidebb szó, vagy több – gyenge hangsúlyú – szóból áll össze. A erőteljesebb hangsúlyok és a tagoló szünetek a nem azonos hangtestű s nem egyenlő hosszúságú – lassabban vagy pergőbben kimondott – szerkezeti egységeket (szakaszokat) ritmikai egységekbe fogják össze. Például:

„De míg Arany János | szelíd, bölcs népi derűvel fogadta magába | ezt a világot, | – Petőfit | az már a legkorábban | mélységes felháborodással, | a jogtalanság elleni felháborodással töltötte el”;
 „Kortársai közül | talán csak Arany János fordult | ilyen együttérző ihlettel | a parasztok, jobbágyok, pásztorok, | a rendi társadalom elnyomottjai felé”;
 „Egy akkor alakuló nemzet | legmélyebb rétegeiben élő, | ezért az emberi felszabadulást | a legtüreletlenebbül váró osztályhoz kötötték | első és legelemibb emlékei, érzelmei” (Váci Mihály).

Bizonyos mértékig légzésünk ritmusa is azt kívánja, hogy a lélegzetvételek is azonos vagy hasonló időegységekben kövessék egymást, ezért is igyekszünk a változatos hosszúságú szakaszok kimondási idejét kiegyenlíteni vagy csökkenteni, visszaállítani az élettani légzés szabályosabb ritmusát. Ezért – ha nem akarjuk légzési szünettel megtörni – beszédünk artikulációs tempója a hosszabb egységek kimondásakor felgyorsul, a rövid egységeké viszont lelassul. De kimondásuk ideje csak közeledik egymáshoz, nem egyenlítődik ki teljesen (az artikuláció lehetőségei gátat szabnak a beszédtempó fokozásának). A hangsúlyoknak és a – lassabban vagy gyorsabban kimondott – rövidebb-hosszabb egységek tempójának alig észrevehető lüktetéséből alakul ki a mondat értelmi és szerkezeti ritmusa. Persze a lüktetésnek, a ritmikusságnak az előidőzésében szerepet játszik, hogy milyen a mondat szerkezete, tartalma. A lényeges információt hordozó mondatok (mondategységek) általában lassúbbak, azok pedig, amelyekben nincs súlyos információ, gyakran szaporább ritmusúak. A rövidebb mondatokban a ritmikai egységek kiegyenlítettebbek, a változatos hosszúságúakban, szabálytalanabb, „lüktetőbb” a ritmus; ha rövidebbet hosszabb egység követ: ennek tempója felgyor-

sul. Ezáltal – a többi mondat- és szövegfonetikai eszközzel együtt – a ritmus is tükrözi a beszéd nyelvi logikái, azaz szerkezeti és tartalmi viszonyait.

Ha a beszédben nincs meg a kiegyenlítődség tendenciája, a beszéd vontatottá válhat azáltal, hogy a túl hosszú részek is lassan hangzanak el. Máskor túlságosan is pergő, szinte már hadaró lesz azért, mert a fontosabb részek tempója nem lassul le. Mindkét esetben csorbul a mondat- és szövegfonetikai eszközöknek kiemelő, tagoló és kapcsoló funkciója – és eltűnik a szöveg ritmusa.

4. A mondatritmus egyik funkciója tehát a mondatok szerkezetének, főleg a feszített szerkezetű, többszörösen tömbösödő és színteződő szó szerkezetekből álló mondatok szerkezetének és értelmi viszonyainak tükrözése. De ez fordítva is érvényes: a mondatok szerkezete, szintagmatikus tagoltsága – ezáltal az értelmi viszonyok érzékeltetése – „kiváltója” a füllel is érzékelhető mondatritmusnak, a ritmusképzetnek. Lássunk néhány példát.

4.1. Az egyszakaszos mondatban a hangsúly a mondat első szavának első szótagjára esik. A mondatok hanglejtése egyetlen, két szünettel közrefogott, ereszkedő dallammenetű hanglejtési, következésképpen egy ritmikai szakaszból áll:

<u>Jár</u> tam nátatok.	<u>El</u> vé Elvégeztem a feladatot.
-------------------------------	--

A két-három szakaszos mondatot az egyenlő erejű hangsúlyok és az előttük lévő szünetek vagy szünetpótlók két-három hangsúlyszakaszra és két-három (ereszkedő dallammenetű) lejtési vagy ritmusegységre bontják.

<u>Teg</u> nap nap délután	<u>jár</u> tam nátatok.	Vagy	<u>Teg</u> nap nap 	<u>dél</u> u tán jártam nátatok.
<u>Min</u> den	<u>rám</u> bízott	el		
feladatot		végeztem.		

4.2. A bonyolultabb szerkezetű mondatokban több szóból (szó szerkezetből) áll egy-egy mondatrész. Ezek lehetnek mind mellé-, mind alárendelő, sőt alá- és mellérendelt tagokat egyaránt tartalmazó szó szerkezetek is. A hangsúllyal, dallammal, szünettel ritmusegységbe foglalt szó szerkezetek határai azt érzékeltetik a hallgatóval, hogy mekkora nyelvi-logikai egységet kell egyetlen hallásra megragadnia. És azt is, miképpen szerveződnek és állnak össze a kisebb egységek nagyobbakká (a szó szerkezetek mondatokká). E nélkül összefolyik vagy összefüggéstelen láncszemekre esik szét a mondat: a hallgató nem érzi, hogy a hallott egységeket milyen súllyal és hova kell beépítenie. A következő mondatokat szerkezeti és értelmi szempontok figyelembevételével ilyen ritmikai egységekre tagolhatjuk: „Tizenegyedik életévemben | (2) a gimnáziumi tanév elején | (3) a magyar irodalom tanára | (4) – meggyerő hangú s arcú | (4a) szőke fiatalember – | (5) néhány szóval (5a) elmagyarázta, | (6) mi is | (6a) a Toldi. || (1) Világos, | (1a) okos hangsúlyozással : (1b) fölolvastott | (2) s azon elevenen | (3) elemeire boncolt | (4) néhány szakaszt” || (Illyés Gyula: Az irodalom értelme). – Az első mondat első ritmikai egysége (1) egy jelzős időhatározói szó szerkezet: *tizenegyedik életévemben*; ehhez egy újabb időhatározó (2) csatlakozik, amely minősítő és birtokos jelzőből (*a gimnáziumi tanév*) és a szűkebb értelemben vett határozóból és egyben birtokszóból (*elején*) áll. Ezt követi a háromszavas alanyi rész (3), amely jelzős birtokos szerkezet: *a magyar irodalom tanára*. Utána két kisebb ritmikai egységre bontható értelmezői részt találunk (4, 4a). Ebben alá- és mellérendelt elemek egyaránt akadnak: *meggyerő hangú s arcú szőke fiatalember*. A *fiatalember* szónak alá van rendelve mind a *szőke*, mind az egymásnak mellérendelt *hangú és arcú* melléknévi jelző, az ezeknek közös melléknévi jelzője a *meggyerő*. Az értelmezői szó szerkezetet (4, 4a) az eszközhatározóval

bővített állítmányi rész (5, 5a) követi: *néhány szóval elmagyarázta*. Az állítmányi rész visszafelé kapcsolódik az alanyi részhez (3) és előre felé a kötőszó nélküli mellékmondat formájában kifejtett és ismét két kisebb egységre bontható tárgyi részhez (6, 6a): *mi is a Toldi*. Ha a mondatot a megadott jelzések szerint tagoljuk, és a ritmikai egységek határán – a (2), (4), (4a) ritmikai egységet jobban, az (5) egységet kevésbé felgyorsítva – tempót is váltunk, akkor a hallgató számára világos lesz a mondat fő információja: „Tizennegyedik életévemben a magyar irodalom tanára elmagyarázta, mi is a Toldi.” – A második mondatot a módhatározóval bővített állítmányi rész (1., 1a, 1b) vezeti be, amelyben a szűkebb értelemben vett határozónak két egymás mellé rendelt jelző van alárendelve: *Világos, okos hangsúlyozással felolvasott*. Ezt a szerkezetet egy neki mellérendelt, de időhatározóval (2) tőle elválasztott és határozóval bővített újabb állítmány (3) követi: *elemekre boncolt*. A mondatot a tárgyi rész (4) zárja le: *néhány szakaszt*. – A szintagmahatárokon bekövetkező tagolás és ritmusváltás ismét összekapcsolja a lényeges részeket: „Felolvasott és elemekre boncolt néhány szakaszt.”

4.3. A szó szerkezetek tagolásának és kapcsolásának a feladatát a mondatfonetikai eszközök együttese látja el. Az ilyen mondatokban – különösen, ha kétarcú szó szerkezeteket is tartalmaznak – a szó szerkezetet első szavának kissé erősebb első szótagi hangsúlya vezeti be és különíti el az előtte állótól. Ritmusegységbe fogja 1. a hangfekvés és a kezdetétől végéig ereszkedő vagy egy magasságban lebegő hanglejtés; 2. a szerkezet kezdetének erősebb hangsúlya, 3. a hangsúllyal és dallamívvvel egybefogott szó szerkezet határain a pillanatnyi szünet (vagy szünetpótló hangváltás), 4. és a szó szerkezetek határain bekövetkező tempóváltás. Az ebből adódó lüktetés adja a mondat érzékelhető ritmusát. Az összetartozó, de távol(abb)ra szakadt szó szerkezeti elemeket (nagyjából) azonos beszédtempójuk „hozza össze”; ugyanez különíti el és fogja össze a közük ékelődő közbevetéseket; természetesen ebben szerepe van az azonos hangerőnek és hangfekvésnek is. Ilyen megfontolások alapján tagolhatók – és válnak ritmikká – a következő részlet mondatai is: *„Mi lett volna | Petőfi nagyszerű örökségéből, | melyet ma is félve emlegetünk, | a népből, | melynek az irodalom |
monát kellett volna | harcra vonulnia? || Jövendő. || Ez az örökös holnapvárás : a tiika | annak a híres magyar fiataloságnak, | örökös ifjú | nagyot akarásnak, | melyet igazi szóval | örök kiskorúságnak, |
balekságnak kellene neveznünk”* (Illyés Gyula). Ebben a mondatban zavart idézhet elő, ha a mondat első, kétarcú szó szerkezetét rosszul tagoljuk és kapcsoljuk. Például így: *„Mi lett volna | Petőfi |
nagyszerű örökségéből, | melyet ma is emlegetünk...”* Egy ilyen tagolás (és hangsúlyozás, hanglejtés) miatt a mondatban eredetileg birtokos jelzőként szereplő név (*Petőfi*) alanyi értelművé változik, s a hallgató úgy érzi, hogy az induló kérdés az iránt érdeklődik, mi történt volna Petőfi Sándorral. A folytatást hallva megzavarodik, mert csak akkor jön rá, hogy a kérdés nem Petőfi, hanem örökségének sorsa felől kíván tájékozódni. Ebben a mondatban tehát az egymástól távolra szakadt *örökség* és *nép* szót is kapcsolni kell.

5. A bonyolult szerkezetű mondatokban a ritmusnak értelmező funkciója van. A feszített szerkezetű, szimultán mondatokban a mondatrészek gyakran többszörös, többszintű alá- és mellérendelő viszonyban álló szó szerkezetekből (tömbökből) állnak. Világos tagolással, erőteljes ritmussal kell megszólaltatni az ilyen tömör mondatokat, hogy információrészek bonyolultan összeszerkesztett sorát figyelemmel tudja követni és meg bírja jegyezni a hallgató, csak így lehet elválasztani: mi tartozik a mondat fő sodrába, s mi az oda közvetlenül nem tartozó, ám mégis fontos információ. Nézzük meg egy mondat első tagmondatát előbb mondatrészek szerinti bontásban: *Az akkori harmadikutas szudáni kormány* (a mondat alanyi része: háromszoros alárendelésből álló jelzős szó szerkezet) *Azhari elnök vezetésével* (határozói rész: alárendelő jelzős szerkezet, kapcsolódhat hátravetett jelzői értékű határozóként az alanyi részhez, vagy inkább az állítmányi részhez, amely követi:) *vendégül látta* (a szorosabban vett állítmány, állandó határozóval) *a portugál gyarmatok és Dél-Afrika népeinek megsegítésére összehívott első Nemzetközi Szolidaritási Konferenciát* (az állítmányhoz kapcsolódó tárgyi rész; tíz szóból álló, mellé- és alárendeléseket – bir-

tokos, határozós és minősítő jelzős szerkezeteket – tartalmazó jelzős szerkezet), *de...* A mondat lényege: 'A szudáni kormány vendégül látta a Nemzetközi Szolidaritási Konferenciát'. A mondat többi eleme részben emlékeztető, részben lényeges és fontos információ ugyan, de szerkezetileg súlytalanított helyzetbe került, a szöveg lényeges mondanivalóját nem viszi előre. Megértetésében segít a mondat ritmikai tagolása, az erőteljes hangsúlyok és a tempóváltás keltette ritmus:

<u>ak</u>	<u>har</u>	<u>szu</u>	mány
Az	kori	madik_utas	dáni <u>kor</u>
		<u>Az</u>	<u>vezetésével</u>
		hari_elnök	
közepes tempó		pergőbb tempó	
közepes hangerő		halkabb	
középfekvés		mély fekvés	
<u>ven</u>	dégül_látta ugyan	<u>por</u>	tugál_gyarmatok és <u>Dél</u> -
		a	Afrika népeinek
lassabb tempó,	gyorsabb tempó,	gyorsabb tempó	
nagyobb dinamika	kisebb hangerővel	kisebb hangerő	
középfekvés	mély fekvésből indul	középfekvés	
összehívott		<u>el</u> <u>Nem</u>	<u>Szo</u> <u>Kon</u>
<u>megsegítésére</u>		ső	zetközi_lidaritási_ferenciát, de...--
gyorsabb, de lassuló tempó	lassabb, tagolt tempó		
kisebb hangerő	nagyobb hangerő		
középfekvés	magas fekvés		

A tempóváltás és a határozott tagolással járó beszédritmus megkönnyíti a következő részlet harmadik és negyedik mondatának megértését is. Ebben is a bonyolult szó szerkezetek és részek késleltetik az összetartozó szerkezetek akusztikus összekapcsolását. Mindkét „tömb” többszintű. Az első 12 tagból álló, 4 szintű, alárendeléseket sorakoztató jelzős szerkezet. A második mellérendeléseket is tartalmaz, és egyszer kilenc, másodszor tizennégy szóból álló alárendeléses szerkezetet. Megszólaltatásakor a kapcsolást késleltető informatív részek megpergetése, kisebb hangereje, enyhébb hangsúlyai érzékeltetik. A többi az átlagos beszédíráshoz viszonyítva némileg lassabb tempó, emeltebb hangerő és erőteljesebb hangsúly emeli ki. A kritikus mondatban a gyorsított részeket apróbb betűtípus jelöli, a lassítást ritkítás, a hangsúlyokat dőlt szedés, az erőteljesebb nyomatékokat dőlt szedés és aláhúzás jelzi:

„Tűnődéseim élén | magától adódó, sőt magát kínáló címként | leginkább ez állhatna: | Nyel-
vünk és kultúránk szerte a világban. || Ezt terveztem eredetileg magam is. || De csak addig,
amíg a múlt év augusztusában Budapesten tartott Harmadik Anyanyelvi Konferencia
nyomtatásban most megjelentetett anyagával | – amelyről alább röviden beszámolni szeretnék – |
közelebbről meg nem ismerkedtem. [...] || Így történhetett meg, hogy most, | amikor
| a kongresszusok, konferenciák anyagát tartalmazó kiadványok sorába | egyébként »szabályosan« il-
leszkedő, | Imre Samu, Maróti Gyula és Szende Aladár gondos munkája folytán | szépen összeállított
és szerkesztett kötetet | kézbe vettem, | hamarosan éreztem: | valamiképpen »szabálytalan«
közegbe kerültem” (B. Lőrinczy Éva).

6. Az egymás mellé rendelt halmozott mondatrészek, az egymást felsorolásszerűen követő, egymás mellé rendelt tagmondatok megszólaltatásának általában három fő formáját figyelhetjük meg: 1. az elemeknek egymást egyenletes ritmusban követő sorakoztatása: de elkülönítése vagy kapcsolása; 2. felgyorsított irammal egyvégtében vagy kisebb csoportokban való kimondásuk, végül 3. a két

forma elegyítése: megpergetett tempó, de világos tagolás és bontás. A megszólaltatási formákat általában négy szempont határozza meg: 1. a felsorolásnak, halmozott mondatrészeknek súlya a mondatban, a szövegben, illetőleg a beszédhelyzetben; 2. a felsorolás hossza; 3. a felsorolás beszerkesztettsége a mondatba; végül 4. a felsorolást alkotó elemek (szószervezetek) tömbösödése és szinteződése.

A halmozott mondatrészekből álló felsorolásban a egymás mellé rendelt mondatrészek egyenletes nyugodt tempóval, önálló ritmikai egységként hangzanak. – Hosszabb felsorolásban néhány elem együtt alkot ritmikai egységet, a hosszabb és a rövidebb egységek szinte azonos időtartam alatt hangzanak el. Például: „Talán eleget mond, | ha szépirodalmunknak már lezárult múltjából | Gyöngyösit, Kölcseyt, Berzsenyit, | Petőfit, Adyt, | Babitsot, Tóth Árpádot, Szabó Lőrincet, | József Attilát, Radnótit, Áprilyt | vagy Jókait, Mikszáthot, Móriczot emlegetem föl, | nyelviségük : önértékére és hatásfokára | egyaránt gondolva” (Benkő Loránd). A tömbösödő és szinteződő elemekből álló felsorolásokban az egyes tömböt alkotó tagok önálló ritmikai egységeket alkotnak. A hangsúly és a hanglejtés fogja össze őket, és a nyugodt tempó, amellyel (az egységeken belül is tagolva) egymás után sorakoznak.

7. Az összetett mondatok ritmikai alapegységei nagyobbak, mint az egyszerű mondatéi. Ritmikai alapegységük a szószervezetek felett a mondategység. A mondategész határain belül a beszédíramnak világosan észlelhető változásai játszanak szerepet a ritmuséretet és ritmusképzet kialakításában. Ezek a mondategységek határain következnek be. Ezért az összetett mondatokban nagyobb ritmikai egységekkel kell számolnunk. (Ezekben belül realizálódásukban megfigyelhetők a kisebb ritmikai egységek is. Ezek azonban ritmikai szempontból is a nagyobb egység „uralma” alá kerülve elvesztik meghatározó szerepüket.)

7.1. A mellérendelő összetett mondatok tagmondatai (a mondategységek) nagyobb „összefoglaló” ritmikai egységet alkotnak. Ezeket dinamikailag is, hanglejtéssel is a beszédtempóval összefogjuk, és szünet tartása nélkül mondjuk végig. A bennük lévő kisebb egységeket (szószervezeteket) csak enyhébb hangsúlyokkal érzékeltetjük. – A tagmondatokat dallammal le is zárhatjuk, nyitva is tarthatjuk. A következő mondategység bevezető részét kissé felgyorsítva kapcsoljuk az előző mondategységhez. Tagoló szünetet csak a mondategész határára tartunk. A tagmondatok kimondásának irama alig-alig változik, legfeljebb az értelmi ritmus ad valami belső lüktetést a mondategységeknek: „A legények : kifenték a kaszájukat, | és nekiláttak a munkának, | csak úgy : suhogott a kasza a kezükben. || Gyorsan haladtak, | estére minden fiút : lekaszáltak. || Hozták a cári szakácsok : a harminchárom nyárson sült ökröt, | a harminchárom cipót, | meg a harminchárom vödör bort. || A legények megittak | egy-egy fél vödör bort, | megettek : egy-egy fél kenyeret meg fél ökröt, | aztán ledőltek gludni ||” (Orosz népmese). Hasonló ritmikai megoldások jellemzik a következő mondatokat is. A részlet utolsó mondata egy *hogy*-gyal bevezetett határozói mellékmondatnál zárul, tempója nyugodt, ritmusa egyenletes, kiegyenlített. „Sok mindent hagy örökül : egyik nemzedék a másikra : – de mind között : a legfontosabb : a nyelv. | Ez a hagyomány hordozza | az évezredekben összegyűjtött tudásunkat, | közvetít az időben, | s így folytatosságot biztosít : az értelmes emberi életnek ||” (Sánta Ferenc: A nyelvről iskolásoknak).

7.2. Az alárendelő mondatok ritmusa: A *hogy* kötőszóval, az *aki*, *amely*, *ami* vonatkozó névmással, az *(a)hol*, *(a)honnán*, *(a)merre*, az *(a)mennyi* stb. vonatkozó névmással, vonatkozó határozószóval bevezetett mellékmondatok a főmondatéhoz hasonló, nyugodt, egyenletes tempóval gördülnek, akár főmondat előtt, akár a főmondat után helyezkednek el. A mondategész két nagyobb ritmikai egységre oszlik. A kettőt sokszor rövidke szünet tagolja a mondategységek (tagmondatok) határára, s a kissé megpergetett iram kapcsolja össze. A tagmondatokat az egyetlen lendület fogja össze egyetlen lejtési és hangsúlyozási egységbe. A kötőszó előtt, tagmondati határon lehet, de nem kell szünetet tartani. A ritmuséretet a dallam és a hangsúly által összefogott nyelvi egységek keltik, és a mondat-egységek arányos szerkezete: „Nagy munkát vállal az magára, ki most kezébe lantot vesz” (Petőfi);

„*Nem* tudhatom, | hogy *más*nak e tájék *mit* jelent” (Radnóti Miklós); „Haza csak *ott* van, hol *jog* is van” (Petőfi); „Óh *men*nyire szeretlek *té*ged, | ki *szó*ra bírtad egyaránt | a *szív* *leg*mélyebb üregeiben *cse*leít szövé *fon*dor *ma*gányt s a *min*denséget” (József Attila).

7.3. A közbeékelt tagmondatot tartalmazó alárendelő mondatok ritmusa változatos. Az *aki*, *amely*, *ami* vonatkozó névmással bevezetett mellékmondatoknak irama kissé meggyorsul. Ha tartalmuk is mellékesebb, halkabban és mélyebb hangfekvésben is mondjuk ezeket a részeket. Ezáltal a közbeékeldő, gyorsabb pergesű részeket közrefogják a lassúbb részek. Például „A félelem, amely az emberi vadak létének és fennmaradásának legelső feltétele, az embert megnyomorítja” (Sütő András). Ha a főmondat szövédik bele a mellékmondatokba, akkor a közbevetett főmondat kimondásának irama gyorsul fel.

7.4. A többszörösen összetett mondatok ritmusa bonyolulttá válik, ha a mondategész nemcsak egyszerű mondategységeket, nemcsak azonos típusú (pl. csak kapcsolatos vagy csak magyarázó viszonyban álló mellérendelt) tagmondatokat tartalmaz, hanem a mellérendelt tagmondatokon kívül alárendelt tagmondatok is találhatók benne: „A *nye*/vtani *szabá*lyokat : a *mai* nyelv alapján *föl* lehet *ál*lítani | (*sok meg*magyarázhatatlan *kív*élt, *lát*szólagos *logi*kátlanságot *ud*omásul véve), | *meg* is lehet a *szabá*lyokat *tan*ulni, | de a *mi*értet és a *hog*yant, | a levezetést, mely a képlet tulajdonképpen megértéshez vezet, | a *nyelv* esetében | a *nyelv é*lettörténetének, † *fejl*ődése *törv*ényeinek † *feltá*rása adhatja csak meg” (Bárczi Géza).

7.5. A mellé- és az alárendelt tagmondatokat egyaránt tartalmazó többszörösen összetett mondatoknak a ritmikája többféle beszédírámot mutat: 1. a főmondatoknak, illetőleg a mellérendelt tagmondatoknak közepes, nyugodt, esetleg lelassított íramát; 2. az alárendelt tagmondatoknak az előbb említettekénél kissé gyorsabb, pergőbb íramát; végül 3. a közbeékelt alárendelt mondatoknak és a közbevetéseknek mindegyiknél gyorsabb, pergő íramát. Szép példája ennek a művészi rétori prózából Eötvös egyik körmondata:

„Egy *fél*század múlt, | mióta *hal*hatatlan emlékeztű : József császár | *azon* meggyőződésből indulva ki, | hogy *élő* nemzetek *tudomá*nyos és *közál*ladalmi fejlődésüknek *eszköz*éül | *holt* nyelvet *nem* használhatnak anélkül, | hogy *egy* részről | a *kifejl*ődés gátolatit, | míg a *más*ikról | *maga* az *ily* módon mivel | *klassz*ikus nyelv, | számtalan *barbariz*musnál mással | *alig* gazdagodnék: || *tartomá*nyainak *minden* közdolgaiban | *egy* *élő* nyelvnek használatát parancsolá; || *egy fél* század folyt el, | mióta *apá*ink | József császárnak : *ezen* *parancs*olatja által | kötelességök érzetére, : *mellyel minden* nemzet : *ön* nyelve iránt tartozik *ébred*ni, | *honi* szép nyelvünk : *fölemel*ésére fordíták *figyelm*öket; || s ha *azon* *hosszú* időszakot tekintjük, : *mely* alatt ezen – még *maigla*n be *nem* végzett ügy – | *törvény*hozásunkat *annyi* országgyűlésen keresztül *elfogl*alá: || *fájd*alom töltheti keblünket, | ha *eszünk*be jut, | *miként* e nemzetnek | *ily* általános és *legigazsá*gosabb kívánata | *egy* *hosszú fél*század alatt még | *nem* teljesülhetett egészen; || *öröm* töltheti, | midőn *lát*juk, | hogy *ennyi* ellenszegülés egy, | s *még* vétkesebb *közöny*össég mellett | *más* részről, || e *kérdések*ben csak *ál*lhatatosságunk által segítve, | *lép*ésről *lép*ésre, | de *mindég* haladtunk; || de *mindenesetre* | *azon* meggyőződésnek kell bennünk támadni, | hogy *ezen* tárgyra | *minden* jó ok | *rég* elmondatott; | s hogy ha *va*lami, | *bizonyosan* ez *azok* közé tartozik, | *melyek*nek végképp való eldöntését | *továbbra* halogatni | *nem* lehet” (Eötvös József: A magyar nyelvről).

8. A szövegegész tagoltságából adódó ritmus változatos, hiszen a mondatok láncolatában a szöveg egyes mondatai nem egyenlő súlyúak – és nem is mindig egyenlő terjedelműek. Ez a beszédírásváltozásaiban, a mondatok eltérő hangfekvésében és a hangsúlyok viszonylagos erejében is kifejeződik. A súlyosabb és a kevésbé súlyos mondatok (dinamikájának, tempójának) váltakozása is létrehozza a szövegritmust.

Bizonyos szövegtípusokban, közlésfajtákban, műfajokban (pl. az értekező prózában, a magyarázó, kifejtő, érvelő, bizonyító jellegű szövegekben) a mondatok között is különbségek vannak szövegbeli súlyukat, fontosságukat tekintve. Vannak olyan mondatok, amelyek el is hagyhatók a szöveg lényegi mondanivalójának sérelme nélkül, míg mások, az úgynevezett tételmondatok akárhol is helyezkedhetnek el a szövegben, erőteljesebb tagolást, némileg nagyobb erőt, lassabb tempót kívánnak. Ez a hullámváz sajátos ritmust ad a hangzásnak. A következő részletben a mondanivaló lényege elosztva húzódik végig a gondolati egységen, körülvéve kevésbé fontos és kevésbé lényeges gondolatoktól. A dőlt szedés a szöveg gerincét jelzi:

„*Mi háborítja a szellem emberét? Semmi esetre sem személyes ügy.* Ez csak bizonyos gyakorlati reflexet válthat ki belőle, haragot, irigységet, esetleg taktikus lépéseket. Hozzájárulhat ez is a felháborodáshoz, de – önmagában nem elég. *Valami személyen túli kell hozzá, valami általános elvi.* Az elnyomott, kizsákmányolt emberek tömegét a személyes sérelmek rendszeres, koordinált tömege teszi harcossá: *a tömegnél a személyes és az általános, a gyakorlati és az elvi oszthatatlanul egy. Az intellektüelnél,* akinek gondolkozása és munkája magányos jellegű, *más a helyzet. A tömeg személyes sérelme az ő számára elvi sérelmet jelent* – és csak ezen keresztül válik személyes élménnyé. *A tömeg ügye az ő személyes ügyévé lesz – ha azaz segíti a megfelelő elvi funkció, a felháborodás.* Csakis így érthető, hogy vannak jómodban élő szellemi emberek, akik az éhező tömeg ügyének harcosaiává lesznek, és vannak nyomorgó szellemi emberek, akik rongyos ruhában, kínosan összekoldult két pengővel a zsebükben is a birtokon belül levők hívei maradnak. Újra meg újra véssétek emlékezetetekbe, ifjú intellektüelek: *nem a személyes sérelem a döntő.* Emlékeztek néhány híres, szociális író esetére? Személyes sérelmük vitte őket a tömeg közelébe, ahelyett hogy a tömeg sérelme vált volna, az elv közvetítő közegén keresztül, az ő személyes ügyükké” (Bálint György).

Ha igazán helyesen akarjuk megszólaltatni az idézett szövegeket, hangunkkal úgy kell építkezni, hogy a szövegnek egyetlen fontos része se vesszen el, és a kulcsszavak (*tömeg, intellektüel, gyakorlati, elvi, személyes* stb.) megkapják lassítással is, a maguk megfelelő hangsúlyát. A szöveg legfontosabb részének is ki kell emelkednie, hogy a hallgató megértse, majd meg is jegyezze a szerzők mondandójának lényegét. A kiemelt részek hangereje, nagyobb hangterjedelme, megemelt hangfekvése és a többi részhez viszonyítva lassabb, valamint a többi rész pergőbb tempója: az ebből következő lüktetés adja a beszéd ritmusát.

9. Sajátos ritmushatást kelt például az értekező prózában a szövegmondatok láncában a mondatok terjedelmének és szerkezetének hullámvázása. Az egész mű szerkezetében megnyilvánuló arányosság.

Bárczi Géza tanulmányában a hosszabb, tagoltabb, összetettebb és a rövidebb mondatok szinte lüktetésszerűen váltogatják egymást. Lendületes, értő megszólaltatásuk ritmusélményt vált ki a hallgatóból:

„Az emberi elme nagyszerű alkotásai között : aligha van még egy, | mely alapvető fontosságban vetekedhetnék a nyelvvel. || A nyelv, | gondolataink, érzelmeink kicserélésének : ez a mindennapi használatú eszköze | mindennemű emberi fejlődésnek : egyik legfőbb tényezője, sőt föltétele. || Neki köszönhető legnagyobbbrészt | hogy az egymást felváltó nemzedékek tapasztalatai : halmozódhatnak, s az utódokra átszállhatnak; | hogy a természet közömbös vagy éppen ellenséges erői ellen való harcot | nem kell minden egyes generációnak | előlről kezdenie, | sőt minden egyes embernek külön, elszigetelten megvívnia. || Valóban emberinek mondható társadalmat | még kezdetleges fokon sem lehet | valamelyes nyelv nélkül elképzelni. || Kétségtelen, hogy a tagolt, hajlékony emberi nyelv : az emberiség legnagyszerűbb

vívmanya, | melyet mai változataiban | a nemzedékek végeláthatatlan sorainak : állandó erőfeszítése teremtett meg; | olyan eszköz, | melyet sohasem tudunk nélkülözni, | s mely az embert attól fogva, hogy zsenge korában eszmélni kezd, | egész életén át kíséri és szolgálja. || S »a nyelv« | mindenki számára | elsősorban az anyanyelv. || Idegen nyelvet meg lehet tanulni, | sőt esetleg kivételesen igen jól is lehet tudni, | de szinte sohasem úgy, mint az anyanyelvet, | melynek minden elemét | ezer meg ezer emlék színezi és tölti meg tartalommal, | mely egész nevelkedésünket, fejlődésünket kíséri, | sőt bizonyos fokig | gondolkodásunk formáit is meghatározza ||” (Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza).

10. A művészi és a rétori prózában a hangzás ritmikusságát tovább fokozhatja a szerkezeti ritmus: például az, hogy szabályosan következnek a szövegben a párbeszédes, leíró vagy narratív részek, mint Kosztolányi *Füredés* című novellájában, amelyben ez összekapcsolódik a mondatritmussal is, hiszen szinte szabályosan váltakoznak a „totál képeket” – tájat – festő, leíró részeknek, aprózó szerkezetű, sok tagmondatból álló mondategységei és a „közelképeket” láttató – embereket, közeli részleteket, eseményeket bemutató részeknek – rövidebb, de kevésbé tagolt mondategységei, valamint a leíró, a narratív és a párbeszédes részek.

11. A művészi próza ritmusának létrehozói közül még háromra kell felfigyelnünk: az ismétlésre, a paralelizmusra és a halmazásra. Ezek megvannak a versben is, sőt – mivel nagyon fontos hangzati ritmust keltenek – a versritmus létrehozói között kell számon tartani őket. A prózában is gyakran együtt járnak a hangidom ritmusával, ha pedig ez hiányzik, akkor a próza sajátos ritmusát alkotják. Példának egy-egy részletet hozok Pázmány egyik prédikációjából és Móricz Zsigmondnak Ady ravatalánál tartott gyászbeszédéből. Mindegyiket szinte vesszerűen is lehet tördelni:¹¹

¹¹ A Pázmány- és a Móricz-szöveg tördeletlenül:

Pázmány:

„Akarjátok-e érteni, mit téssen az, hogy meg kel halnunk? Annyit téssen: hogy valamit bírunk, valamit reménlünk e földön, azt mind el kel hadnunk. Annyit téssen, hogy minden pompáktól és gyönyörűségektől, minden tisztelttől és méltóságoktól, minden atyánk-fiaitól és barátinktól, minden jószágunktól és gazdagságunktól, el kel szakadnunk. Annyit téssen, hogy a léleknek a testből ki kel menni, e világot el kel hadni, oly útra, oly országba kel lépni, melyben az-előt nem volt; és nem tudgya, ki leszen vezetője: angyal-e vagy ördög. Annyit téssen; hogy ez a test elsőben egésségtől és erejétől, az-után minden érzékenységtől, világi édességektől meg-fosztatik, föld-alá tétetik, férgektől megemésztetik. Annyit téssen, hogy lsten itilőszéki-eleibe kel menni. Oda pedig sem szolgálk és barátunk, sem kincsünk és gazdagságunk nem késérhet, hanem Opera sequentur, csak cselekedetink jönnek utánnunk és azok érdeme-szerént vészük az örök jutalmat.

Ez a halál, mellyen által kel mennünk; ennek emlékezetit kel szívünkbe-óltanunk, ha szentül akarunk élni.”

Móricz:

„Költő fekszik a | ravatalon! ||

Költő jelent meg a | magasban, | a halál által | az élet fölé emelt | gyász-pompában, | s vonja magára | a nép-tömegek | figyelmét. || Költő tündöklék | fekete és vörös fényben | a mai idők | véres és fekete ködén át. ||

Ady Endre a | ravatalon. ||

Ki volt, | akit ma annyian állunk körül, || hogy hódolatot adjunk neki, | ma, | amikor megszűnt | minden hódolat | minden hatalom | megszemélyesítői előtt. || Hogy tömjént gyűjtünk előtte, | ma, | amikor ki kell húnynia | minden tömjénnek | minden oltáron. || Hogy szeregettünk aranyát | s háláink drágakincseit szórjuk elébe, | ma, | amikor nincs többé senki, | akit a tömegek fölött | az aranynak és a hatalomnak | személyes uralma megillessen. ||”

Akarjátok-e érteni,

mit téssen az,

hogy *meg* kel *hal*nunk? ||

Annyt téssen: hogy

valamit *bír*unk,

valamit *remén*lünk e földön,

azt mind

el kel *had*nunk. |

Annyt téssen, hogy

*minden pomp*áktól és *gyönyör*üségektől,

*minden tiszt*ektől és *mélt*óságoktól,

*minden aty*ánk-fiaitól és *barát*inktől,

*minden jó*szágunktól és *gazd*agságunktól,

el kel szakadnunk. ||

Annyt téssen, hogy

a *lé*leknek

a *test*ből *ki* kel *menni*,

e *világ*ot el kel *had*ni,

oly útra,

*oly ország*ba kel lépni, melyben

*az-elő*t nem vólt;

és *nem* tudgya,

ki lészen vezetője:

angyal-e vagy *ördög*.

Annyt téssen, hogy

ez a *test*

*első*bben *egészség*től és *erejé*től,

*az-után minden érzé*kenységtől,

*minden világi édes*ségektől

meg-fosztatik,

föld-alá tétetik,

*férge*ktől *megemészt*etik.||

Annyt téssen, hogy

*Isten ítélő*széki-eleibe kell menni.

Oda pedig

sem *szolgánk* és *barát*unk,

*sem kinc*sünk és *gazd*agságunk

nem *késér*het,

hanem *Opera sequentur*,

csak *cselekedet*ünk

*jő*nek utánunk,

és azok *érdeme*-szerént *vészük*

az *örök jutalmat*. ||

Ez a *halál*,

mellyen *által* kell *menn*ünk,

ennek emlékeztet kell

*szív*ünkbe-óltanunk,

ha *szent*ül akarunk *élni*.

(Pázmány Péter)

Költő fekszik a ravatalon. ||

Költő jelent meg a magasban, |

a halál által | az élet fölé emelt | gyászpompában, |

s vonja magára | a néptömegek figyelmét. ||

Költő tündöklik

fekete s vörös fényben a mai idők

vörös és fekete ködén át. ||

Ady Endre a ravatalon. ||

Ki volt, |

akit ma annyian állunk körül, |

hogy hódolatot adjunk neki, ma, |

amikor megszűnt minden hódolat

minden hatalom megszemélyesítői előtt. ||

Hogy tömjént gyűjtsunk előtte, ma, |

mikor ki kell hűnynia

minden tömjénnek minden oltárokon. ||

Hogy szeretetünk aranyát |

s háláink drágakincsét szórjuk elébe, ma, |

mikor nincs többé senki,

akit a tömegek fölött

az aranynak és a hatalomnak

személyes uralma megillessen. ||

(Móricz Zsigmond)

12. A hangzati ritmus, az arányos mondat- és szövegszerkesztés, az ismétlés, a párhuzamosság, a halmozás stb. – mint a prózaritmus alkotói – szorosan összetartoznak; a beszédben, a prózában át- meg átfonják egymást; a tovagördülő mondatokban hol az egyiket, hol a másikat ismerjük fel, bár nem szabályosan, következetesen tűnnek elénk, hanem váltakozva, a legteljesebb szabadsággal. Ez a nagy (ritmikai) változatosság a próza egyik legfőbb jellemzője. De a változatosság mögött a jól szerkesztett prózában ott érezzük a ritmus lüktetését. A ritmust a fentebb említett tényezők külön-külön vagy együtt teremtik meg. A ritmustalan részeken átsegít a ritmusosak lendülete, amelynek emléke (a belső hallás segítségével) bennünk él a következő ritmusos mondatig. Emiatt az egész szövegben érezzük a ritmust.

A prózaritmusnak vannak további erősítő tényezői is. Közülük legfontosabb az élőbeszéd közvetlenségével ható előadásmód. Hangos beszéd közben a beszélő érzi a hang(súly)szakaszok különböző erejű nyomatékait, önkéntelenül is arra törekszik, hogy minél arányosabban szerkessze mondatait. Így ritmusegységek alakulnak ki, és a beszéd ritmusossá válik. A hangos beszéd emléke segíti az írásban fogalmazót is. A belső beszéd során a belső hallás segítségével az író úgy szerkeszti meg mondatait, hogy a beszéd ritmusossága áthasson a leírt szövegen is. Irodalmunkban azoknál az íróknál erős a prózaritmus, akik közvetlenül elbeszélve adják elő mondanivalójukat, akik mondataik művészi megformálásakor leginkább törekszenek arra, hogy az élőbeszéd közvetlenségével hassanak.

13. Az írott szövegek ritmusától eltér a spontán fogalmazású szövegek ritmusa. Az élőszóban a gondolkodás, a szövegalkotás és a szöveg hangoztatása egyidejű (szimultán) folyamatban zajlik, legfeljebb kis fáziskéséssel. Ilyenkor a nyelvi egységek nem mindig csoportosulnak értelmi egységek szerint, hanem néha tétovázási, szókeresési szünetek miatt szaggatottabbá válnak, máskor a gondolkodás felgyorsulását követve elmaradnak a mondatokat elválasztó szünetek is. A gondolat gyors vagy lassú egymásutánja űzi előre vagy tartja vissza a beszédet. Mindezt módosíthatja – és

gyakran át is alakítja – a beszédhelyzet, az érzelmek, amelyeket a beszélő ki akar fejezni vagy éppen el akar leplezni. Hathat rá a beszélő és a hallgató közötti viszony is. Mindenki beszédének (még felolvasásának) tempója és ritmusa azonban elsősorban gondolkodásmódjától, szövegalkotási készségétől, vérmérsékletétől, tehát öröklött és begyakorolt képességeitől is függ. De bármilyen is az egyéni beszédírány, a tempónak, a hangerőnek, a dallamnak és a szünetnek, azaz a ritmusnak viszonylagos változásait, hullámzását minden beszédben föllehetjük.

SZAKIRODALOM

- A. Jászó Anna 2006. A prózaritmusról. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): *A régi új retorika. A prózaritmus és a szónoki beszéd*. Trezor Kiadó, Budapest. 51–65.
- Adamik Tamás 2006. Quintilianus a szófűzésről (prózaritmus). In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): *A régi új retorika. A prózaritmus és a szónoki beszéd*. Trezor Kiadó, Budapest. 21–9.
- Arisztotelész 1982. *Rétorika*.
- Balázs Géza 2006. A szöveg ritmikai kohéziója. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): *A régi új retorika. A prózaritmus és a szónoki beszéd*. Trezor Kiadó, Budapest. 31–41.
- Bárdos László 1989. Prózaritmus. In: *Világirodalmi lexikon*. 11: 106–9.
- Cicero 1974. A szónok. In: *Válogatott művei*.
- Deme László 1962. Hangsúly, szörend, hanglejtés, szünet. In: Tompa József. (szerk.): *MMNyR*. I–II. Budapest, AkK II: 458–521.
- Deme László 1979. Grammatikai képlet és akusztikai képlet kapcsolatához. – *MFF*. 3: 7–13.
- Elekfi László 1989. Prozódia 3. In: *Világirodalmi lexikon*. 11: 174–6.
- Elekfi László–Wacha Imre 2004. *Az értelmes beszéd hangzása*. Budapest. Szemimpex Kiadó. 29–305.
- Fodor István 1970. Beszédrítmus. In: *Világirodalmi lexikon*. 1: 883–4.
- Fónagy Iván–Magdics Klára 1960. Beszédssebesség, szólam, ritmusérzék. *MNy*. 56: 450–8.
- Fónagy Iván–Magdics Klára 1967. *A magyar beszéd dallama*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Frint Tibor 1969. A hadarás. In: Frint Tibor–Surján László. (szerk.): *A hangképzés és zavarai. Beszédzavarok*. Budapest, Medicina, 154–6.
- Gósy Mária 1997. A magyar beszéd tempója és a beszédmegértés. *Nyr*. 121: 129–39.
- Gósy Mária 2000: A beszédrítmus elemzésének egy lehetséges megközelítése. *Nyr*. 124: 273–87.
- Horváth János 1958. Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. *MNyTK* 100.
- Hunyadi László 1996. A magyar mondat metrikus prozódiaja. – *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nomine. Sectio Ethnographica et Linguistica. Néprajz és Nyelvtudomány*. 37: 67–81.
- Kovács, Ágnes 1981. La prosodie du conte populaire hongrois. *Cahiers de Littérature* 9.
- László Zsigmond 1961. *Rítmus és dallam. A magyar vers és ének prozódiaja*. Budapest, Zeneműkiadó.
- Magdics Klára 1969. A magyar beszédhangok időtartama nyugodt és gyors beszédben. In: Pais Dezső–Benkő Loránd (szerk.): *Dolgozatok a hangtan köréből. NyelvtudÉrt*. 67. Budapest, AkK, 45–63.
- Németh G. Béla 1958. A próza zeneiségének kérdéséhez. *MTA I. OK*, XIII. 355–92.
- Szende Tamás 1976. *A beszéd folyamat alaptényezői*. Budapest, AkK.
- Szende Tamás 1979. A szünet és a junktúra. *MFF* 4: 7–31.
- Vargyas Lajos 1952. *A magyar vers ritmusa*. Budapest, AkK.
- Végh József Mihály 1966. A népköltészet prózaritmusáról. *Nyelvészeti Dolgozatok*. 60. Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara.
- Végh József Mihály 1973–1974. Ritmusjelenségek a magyar prózában. *Nyelvészeti Dolgozatok*. 130. Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara.
- Vértés O. András 1987. Bevezetés a magyar hangstilisztikába. *NyelvtudÉrt*. 124: 33–49.
- Wacha Imre 1973. Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. *NyK*. 75: 77–103.

SUMMARY

*Wacha, Imre***On the prose rhythm of everyday speech**

Most studies on prose rhythm deal with issues concerning the rhythmicity of artistic/rhetorical prose as part of the rhythmicity of poetry and/or literary prose. However, the domain of inquiry into linguistic rhythm also includes the rhythm of everyday speech, or 'speech rhythm' for short. Speech rhythm includes, albeit not in the same artistic order and not with the same degree of expressivity, all components whose regular recurrence makes a poem a poem: articulatory rhythm, based on the alternating durations of syllables including short vs. long vowels; stress-based rhythm, produced by the alternation of stressed and unstressed syllables, words, or roughly isochronous stretches of speech containing more or less material; structural rhythm, based on the alternation of sentences with parallel structure; and overall text rhythm that comes from the proportions of various constituents within the structure of the text.

A téves szótalálások kiváltó okai**Bevezetés. A megakadásjelenségek**

Dolgozatom tárgya a magyar spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek egy csoportjának, a téves szótalálásoknak, illetve a mögöttük meghúzódó lehetséges okoknak a vizsgálata. A megakadásjelenségek gyűjtésekor, illetve a későbbi munkálatok során fölmerülő problémák egyike az osztályozás és az elkülönítés kérdése, az egyes kategóriákba való besorolhatóság egyértelműsége, pontossága. Ez az osztályozás elsősorban azokra a felszínen megjelenő jelenségekre vonatkozik, amelyek segítségünkre lehetnek az egyes megakadások mechanizmusának vizsgálatában. Céлом, hogy az egyik megakadásjelenség-csoport, a téves szótalálások lehetséges típusainak tanulmányozásával megpróbáljam meghatározni a szótévesztések mögött meghúzódó valószínű okokat, illetve az őket a többi megakadással összekötő kapcsolatrendszerét. Ezeket a lehetséges kapcsolatokat ép fejlődésű személyek spontán beszédében eddig még nem vizsgálták.

Megakadásjelenség alatt a következőt értem: a spontán beszéd artikulációs, illetve perцепciós folyamatosságát megakasztó, különféle jelenségek összessége (Gósy 2004a: 7); vagyis olyan nyelvi jelenség, amelyet a beszélő spontán – előre nem vagy csak kismértékben megtervezett, nem felolvasott, nem megtanult – beszéd közben produkál, és amely a közléshez tartalmilag nem ad hozzá. A megakadásjelenségek létrejöttét a tervezés és a kivitelezés paradoxonával magyarázhatjuk: mivel a spontán beszédben a szöveg megtervezése és kivitelezése egy időben zajlik, a folyamatba óhatatlanul hibák csúsznak, amelyeket a felszínen mint megakadásjelenségeket érzékelünk.

Ezek a jelenségek két alapkategóriába sorolhatóak: elkülöníthetjük a bizonytalanság, illetőleg a hiba típusú megakadásokat. E két csoport közt a fő különbségek a következők: produktív működés, felszíni megjelenés, illetve a beszéd megértésében játszott szerep. A bizonytalanság csoportjába tartozó jelenségek – nyújtás, hezitálás, szünet stb. –, feltéve, hogy nem túl gyakoriak, utalhatnak egyrészt a beszéd átmeneti megtervezetlenségére (produktív), valamint segíthetik a beszélőt a beszéd megtervezésében és megszerkesztésében, a befogadót pedig az elhangzottak értelmezésében. A hibatípusú jelenségek rendszerint nem rendelkeznek hasonló funkcióval, ellenkezőleg, többnyire hátráltatják a kommunikációt; emellett fő jellegzetességük, hogy kijavíthatók (felszíni megjelenés) – bizonyos esetekben éppen maga a javítás jelzi a hibát. A korrekciót tudatosan vagy tudattalanul mind a beszélő, mind a hallgató elvégezheti (vö. Gósy 2004a: 16). A javítás azért lényeges, mert

többek közt a téves szótalálások esetében is fontos ismernünk a szándékolt közlést, akár elhangzott az, akár nem, egyrészt hogy megállapíthassuk a hiba tényét, másrészt hogy a hibás és a helyes alak közötti összefüggéseket vizsgálni tudjuk. – Az általam feldolgozott korpuszban kizárólag olyan példák szerepelnek, amelyek esetében biztosan tudni lehet, mit akart a beszélő ejteni, vagy mert a kontextusból egyértelműen kikövetkeztethető, vagy a beszélő saját nyilatkozata alapján (amennyiben saját maga vette észre a hibát, és nem a társalgópartner hívta föl rá a figyelmét).

A megakadások egyik ma is használatban lévő tipológiája a Levelt-féle beszédproduktions modellen alapul (Gósy 2002: 195), s a megakadásokat nyolc csoportba osztja, a makro- és mikrotervezés szintjei szerint szétválasztva:

1. fogalmi szint (freudi elszólás, malapropizmus);
2. nyelvi tervezés szintje (grammatikai összehangolatlanság, kontamináció);
3. lexikális hozzáférés (TOT-jelenség, változtatás és téves szótalálás);
4. fonológiai tervezés (fonológiai nyelvbtlás);
5. lexikális tervezés és artikulációs tervezés összehangolatlansága (újraindítás, nyújtás, szó belseji szünettartás);
6. artikulációs tervezés (anticipáció, perszeveráció, metatézis);
7. artikulációs tervezés és kivitelezés összehangolatlansága (egyszerű nyelvbtlás);
8. több tervezési szintre visszavezethető megakadások.

A téves szótalálások eszerint a lexikális hozzáférés zavarát jelzik. Ebben az esetben a beszélő mentális lexikonhoz való hozzáférése valamilyen okból gátolva van, emiatt nem a megfelelő szót vagy kifejezést sikerül aktiválnia. A lemmaszintről a lexémaszintre való átmenet során zavar lép föl, s ennek következményeképpen a lexémaszinten valamilyen nem odaillo szót aktiválunk.

Az így előhívott téves, illetve a szándékolt közlés közötti eltérés mértéke és minősége árulkodó lehet az akadály típusára, illetve az – esetünkben tévesen – alkalmazott előhívási stratégiára nézve. Gósynak a szókeresésre vonatkozó kísérletében (2001) a megadott szavakat a mentális lexikonban kereső alanyok döntően két módszerhez folyamodtak: több mint 70%-ban hasonló hangzású szavakat aktiváltak, mintegy 5%-ban szemantikai összefüggés állt fent a keresett és az előhívott szavak között; közel 20%-ban pedig kevert típusú előhívás történt, vagyis a célszóhoz részben hangzásbeli, részben jelentésbeli hasonlóság alapján értek el.

A fenti kísérlet az úgynevezett TOT-jelenségekkel foglalkozott, s eredményei is elsősorban erre vonatkoznak. A *TOT* rövidítés az angol *tip of the tongue* 'nyelvem hegyén van' kifejezésből származik. Azokat a megakadásokat foglalja magában, amelyek esetében a beszélő – saját maga számára is – észrevehetően sokáig keres egy meghatározott közlésegyiséget, s a lexikai keresés idejét különböző elemekkel: hezitálással, töltelékszavakkal, tévesen aktivált szavakkal stb. tölti ki. A téves szótalálástól tehát elsősorban a beszélő tudatossága különbözteti meg, valamint az, hogy a szókeresés rendszerint sikerrel jár (tehát a beszélő vagy saját maga találja meg az adott kifejezést, vagy a partner segíti ki). A TOT-jelenség különösen alkalmas a lexikai előhívás metódusainak vizsgálatára; tehát hogy a keresett szót milyen módszerek – fonetikai, szemantikai stb. – alapján próbáljuk előhívni.

Ha a lexikális keresés zavarai, illetőleg sikeressége szempontjából vizsgáljuk meg a téves szótalálásokat és a TOT-jelenségeket, kiderül, hogy a két megakadás közötti különbség javarészt felszíni: míg az egyiknél a hibás lexéma akadály nélkül aktiválódik, illetve a javítás csak később vagy egyáltalán nem történik meg, addig a másiknál a keresési folyamat is megjelenik a beszédben, gyakran több téves lexémával kísérve, a beszélő számára is észrevehetően. Gósy a felszíni jelenségek különbsége alapján nevezte az egyik csoportot **szónyomozásnak**, a másikat **szómellégőségnek** – az előbbi a TOT-jelenségekre, az utóbbi a téves szótalálásokra alkalmazható terminus

(Gósy 2001: 131). Megállapítja azonban azt is, hogy mindkét megakadástípus mögött ugyanazok az okok húzódnak meg: a lexikális keresés és az előhívás problémái (Gósy 2001: 126).

A szónyomozás és szómelléfogás tehát hasonló mechanizmusok alapján működnek; mindkét esetben háromféle típusú zavarról lehet szó: a lemmaszint, a lexémaszint, illetve a két szint közötti kapcsolat zavaráról.

Meringer megfigyelése szerint minden szó tartalmaz egy legnagyobb erősségű hangot, amely az adott szónak mintegy vezérhangja: lexikális keresés esetén többnyire ez jön elő (Meringer 1908; idézi Gósy 2004b: 54). Példaként hozza azt az esetet, amikor a beszélő a *Botticelli* helyett a *Signorelli* lexémát aktiválta: itt az *elli* hangcsoport lehetett a legnagyobb erősségű – ezzel ki is egészítve Meringer megállapítását: úgy tűnik, nem csupán domináns hangok, de domináns hangcsoportok is léteznek.¹² Freud egy saját szónyomozási példát idéz, amelynek során a *Monaco* lexémát kereste, s a következő szóaktiválások segítségével sikerült végül előhívnia: *Montenegro, Colico, Montevideo, Piedmont*. (1973: 46–82; idézi Gósy 2001: 128) Noha az előhívott lexémákban nem ugyanazon hangok, illetve hangcsoportok szerepelnek, megfigyelhetjük, hogy mindegyiknek van a *Monaco* lexémával egyező részlete: *mon*, illetve *co* [ko]. Nem véletlen, hogy ezek a keresett lexéma elejéről, illetve végéről származó szegmensek: Aitchinson megfigyelése szerint rendszerint a szavak elejére, illetve végére emlékszünk, s ezeket is aktiváljuk a legkönnyebben; ezt a jelenséget nevezte el „fürdőkád effektusnak” (a fürdőkádból kilógó fej, illetve láb képzelete alapján). Hasonló észrevételt tesz Gósy, amikor megállapítja, hogy a mentális lexikonban „léteznek egy fonetikai hasonlóságon alapuló elrendezés, s adott esetben ez könnyebben hozzáférhető, mint a szemantikai alapú” (2002: 197).

Valószínűsíthető tehát, hogy úgy a téves szótalálások, mint a TOT-jelenségek esetében az előhívási kísérletek során nagy szerep jut ezeknek az uralkodó hangcsoportoknak, amelyek a beszélő számára a szó vázát, kiindulási bázisát alkotják. Kérdés, hogy ezen, illetve a szemantikai asszociációkon kívül léteznek-e egyéb okok, amelyek a téves szótalálások létrejöttében szerepet játszhatnak.

Anyag és módszer

Az általam vizsgált korpuszt – legnagyobbbrészt a Beszédkutatás című fonetikai és pszicholingvisztikai tárgyú folyóirat 2004–2007. számában megjelent „Nyelvbottlás”-korpuszt, illetve az ehhez később hozzáadandó, jórészt még nem publikált, az ELTE hallgatóinak szívességéből rendelkezésemre bocsátott anyagot – kisebb megszorításokkal (egyes bizonytalanságtípusú jelenségek kihagyása) szintén a fenti két meghatározás alapján gyűjtötték. A korpusz legnagyobb része, 1222 példa – 953 téves szótalálás és 269 téves szókezdés – a Beszédkutatás-számokból származik; 213 példa pedig a hallgatók gyűjtése.

A lejegyzések tartalmazzák egyrészt a megakadásjelenséget, legalább három szóból álló szövegkörnyezettel együtt, valamint – ha maga a beszélő nem javított – a szándékolt közlést. Mivel a lejegyzések nem kísérleti situációban, írásos eszközökkel történtek, a teljes kontextus rögzítése nem volt lehetséges; ha azonban a lejegyzőnek birtokában volt valamely, a hibára vonatkozó plusz információ (szövegkörnyezeten kívül a beszédhelyzet, saját közlés esetén a hiba magyarázata stb.), a lejegyzett anyaghoz mellékelte.¹³

A dolgozatban idézett példák leírási módszere a következő. A feljegyzett közlés után szögletes zárójelben olvasható a) javítatlan téves szótalálás esetén a szándékolt, de el nem hangzott közlés;

¹² Kérdéses, hogy a fenti példa helytálló-e, mivel a *Signorelli* létrejöhetett metatézis, azaz vegyülés útján is (*signor* × *Botticelli*). Ebben az esetben azonban szintén megfigyelhetjük a markáns végződés (*elli*) hatását, amely a keveredés eredményeképpen létrejött lexémában is megmaradt. Az általam idézett műben nem található utalás a szótévesztés valószínű okaira.

¹³ A „Nyelvbottlás”-korpuszról bővebben l. Gósy 2004a.

b) téves szókezdés esetén – amikor a beszélő értelemszerűen kiejti a helyes szót – a teljesen el nem hangzott **hibás** szó; c) malapropizmusnál a helyes, de el nem hangzott kifejezés.¹⁴ A feljegyzés utáni zárójeles évszám a Beszédkutatás megjelenési évét jelöli; az évszám nélküli, HGy-vel jelölt adatok a 2007–2008-as hallgatói gyűjtésből származnak. A legutóbbi, 2007-es Beszédkutatás, illetve a hallgatói gyűjtés között már előfordulnak bizonyos átfedések; ezeket egyrészt természetesen nem vettem figyelembe, másrészt azonban nem is relevánsak, hiszen a Beszédkutatás anyaga már eleve nem vagy csupán kismértékben alkalmas statisztikai vizsgálatokra (vö. Gósy 2004a: 8). A különféle megakadáscsoportok megnevezésénél a Beszédkutatás „Nyelvbtlás”-korpuszának névanyagát, illetve osztályozási rendszerét követem.

A téves szótalálások csoportjai

A téves szótalálás, mint neve is mutatja, a hiba típusú jelenségek közé tartozik. Meghatározása a következő: „Hibás aktiválás a mentális lexikonból; minden esetben egy teljesen kiejtett lexémáról van szó” (Gósy 2004a: 7). A téves szótalálások igen sokfélék lehetnek – bizonyára magunk is föl tudnánk hozni számos olyan esetet, amikor szándékunk ellenére nem odaillő szót vagy kifejezést ejtettünk –, s több olyan kategória is létezik, amely rokonságban áll vele.

Alcsoportjaként tárgyalják a téves szókezdést, amely esetben a beszélő nem ejti ki teljesen a hibásan aktivált szót, hanem csupán egy részét, és ezek után a szándékolttal alakkal javítja, például *Akkor megesz □ belevágjuk a héját is* [megesszük] (2004). Ez a csoport szintén vizsgálatom tárgyát képezi, legalábbis az osztályozás szintjén, egyrészt mivel az őket létrehozó okok kategorizációja is ugyanúgy kiterjeszthető rájuk, mint a teljesen kiejtett téves szavakra, másrészt mivel vizsgálatuk támpontot nyújthat annak megállapításában, hogy milyen típusú szótévesztéseket veszünk észre, illetve javítunk ki könnyebben. Feltételezésem szerint a téves szókezdések létrejöttében ugyanazok az okok játszhatnak közre, mint a téves szótalálásokéban, s a fő különbség a belső monitorozás hatékonyságában rejlik (tehát hogy javítja-e a beszélő a hibát, s ha igen, milyen gyorsan: még szó közben vagy már utána).

A téves szókezdéseket hasonlóan kezelem a dolgozatban, mint a téves szótalálásokat, a csoportosítás során nem különítem el őket. Kihagytam viszont a vizsgálatból azokat az eseteket, amelyeknél nem volt számomra világos, hogy a beszélő milyen (ha egyáltalán jelentéssel bíró) hangsort akar kiejteni; csak azokkal foglalkozom, amelyek csupán annyiban különböznek a téves szótalálásoktól, hogy a hibás lexémát az adatközlő nem ejti ki végig, a lejegyzett szórészből azonban egyértelműen ki lehet következtetni a teljes alakot.

A téves szótalálások és a téves szókezdések között föllálíthatunk egy esetleges átmeneti csoportot is: azokról a morfématévesztésekről van szó, amelyeknél a beszélő a szónak csak egy elemét közli hibásan, rendszerint az igekötőt vagy egy más típusú szóösszetétel egyik tagját, például: *Nevezd már be, hogy ki volt az!* [nevezd már meg] (2006); *Várni kell a tüdőszűrőssel, mert elromlott a röntgengép* [röntgengép] (2006). Itt egy másik fontos kérdés merül föl, tudniillik hogy az összetett szó-tévesztések, amelyek az összegyűjtött megakadások jelentős hányadát adják, mennyiben számítanak grammatikai hibának és mennyiben szótévesztésnek; vagyis a szintaktikai jellemzőkön kívül – egy ige például számos igekötővel összekapcsolódhat – milyen szemantikai, hangalak stb. okok befolyásolhatják a tévesztés jellegét. (Erre a kérdésre az okok kategorizációja során még visszatérek.) Láthatjuk tehát, hogy a „téves szótalálás” kifejezés nem csupán a szó szerinti

¹⁴ A téves szókezdésről és a malapropizmusról l. később.

értelemben vett lexémákat, hanem a (nem vagy nem egyértelműen szintaktikai jellegű) morféma-tévesztéseket is magában foglalja.¹⁵

A téves szótalálások alcsoportjaként tárgyalják az úgynevezett malapropizmust is, amikor a beszélő hiányos tudásából fakadóan egy szónak más értelmet tulajdonít, és következetesen tévesen használja, például *Nagyon ökonomikus eljárás* [ökonómikus] (2004). Ez utóbbi csoportot kihagytam a vizsgálatból, mivel véleményem szerint alapvetően másféle problémakörbe tartozik: elsősorban a világról való nem megfelelő tudást tükrözi, nem pedig a spontán beszéd közbeni elmeműködések pillanatnyi zavarát, ez utóbbinak a téves szótalálás a jelzője lehet. Malapropizmus esetén a beszélő két, kisebb-nagyobb mértékben egyező, de különböző jelentéssel bíró hangsort kever össze oly módon, hogy az egyik hangsorhoz a másik hangsor jelentését rendeli hozzá, s a kettő együttesen rögzül a memóriájában. A malapropizmus így tekinthető akár a téves szótalálás állandósult formájának is. Véleményem szerint azonban nem annyira a beszédprodukciónak, mint inkább az új szavak elsajátításának folyamatára és hibás működéseire világíthat rá.¹⁶

Hogy a malapropizmust mégis megemlítem, az az oka, hogy – noha fogalmi és nem lemma-lexéma szintű tévesztésről van szó – a hiba okai részben azonosak; ez a megakadáscsoport tehát nem csupán a felszíni jelenség tekintetében, de a háttérműködések szintjén is összefügghet a téves szótalálásokkal; emellett hasonló problémákat vet föl, mint a szótévesztések bizonyos csoportjai. A malapropizmusok rendszerint ugyanazon okra, a hasonló hangzásra vezethetők vissza (pl. *A fagottok nagytestű hajók voltak* [fregattok], 2004), ám a hasonló hangzás társulhat egyrészt morfémaszintű egyezésekkel, például *Most nem tudom restaurálni a párbeszédet* [rekonstruálni] (2004), amelyben a *re-* előtag mindkét szó esetében ugyanazt jelenti ('újra'); másrészt szemantikai kapcsolat is okozhatja a hibát: *Hihetetlen, milyen gyönyörű faunája van annak az országnak, gyönyörű virágok vannak ott* [flórája] (2006). A malapropizmusoknál tehát nem csupán a hangalaki egyezés az egyetlen ok: ez mintegy kiegészítő hatásként társulhat a helytelenül használt szavak, kifejezések szemantikai-szintaktikai egyezéséhez. Ez a fajta összetettség nem a malapropizmusok sajátja: hasonló problémával fogunk találkozni a téves szótalálások, illetve szókezdések esetében is.

A malapropizmusok már azért is problematikusak, mert bizonyos szempontból közele rokon-ságban állnak a freudi elszólásokkal: mindkettő a beszédprodukciónak fogalmi szintjén föllépő zavarra utal,¹⁷ míg azonban a malapropizmus állandósult, a freudi elszólás aktuális működési hibát jelez. A sokatmondó terminus tulajdonképpen gyűjtőfogalom: magában foglalja mindazon tévesztéseket, hibákat, amelyek mögött egyértelműen fogalmi-gondolati szintű okok keresendők. A felszínen ez a fajta produkciós zavar a beszédhelyzetbe nem illő, gyakran kínos helyzetet teremtő elszólásként nyilvánul meg, például *Az igazi szerelem csak egyművek között lehetséges* [egy fajhoz tartozók között] (2005). Mivel ezek az okok többnyire nehezen felderíthetők, tehát nehezen bizonyítható, hogy valóban freudi elszólás-e egy adott megakadás, nem csoda, ha a csoportba tartozó esetek száma elenyésző. A freudi elszólások között ráadásul téves szó-, illetve „mondatrész”-találások is akadnak, kétséges tehát, hogy ugyanarról a beszédprodukciónak szintről van-e szó, mint a téves szó-találásoknál.

Ez a csoport azonban szintén rokonítható a téves szótalálásokkal: egyrészt a felszíni jelenség tekintetében (a freudi elszólás tehát ugyanúgy megnyilvánulhat szótévesztésben, mint bármilyen

¹⁵ Nem foglalkozom viszont a toldaléktévesztésekkel; egyrészt a *Beszédkutatás* besorolása szerint ezek a grammatikai típusú hibákhoz tartoznak, másrészt a téma túlságosan kitérít a vizsgálat kereteit.

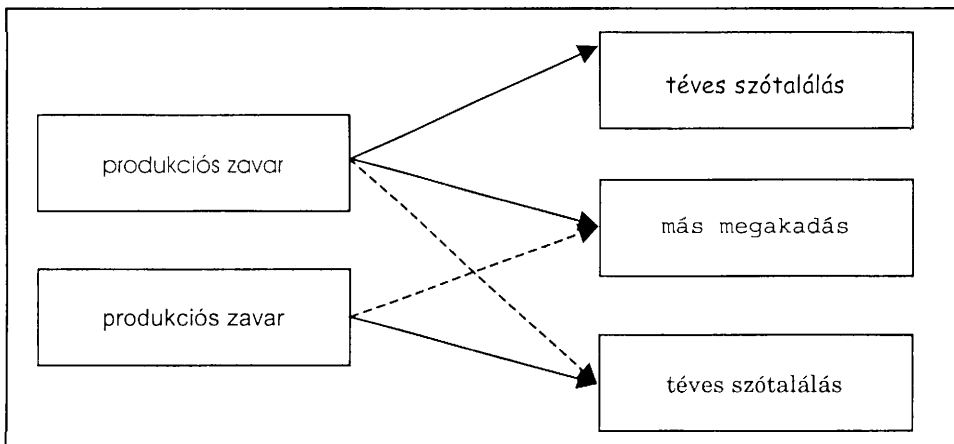
¹⁶ Vö. Szalai 1996. Ebben a kísérletben 5–10 éves gyerekek szóaktívizálási képességeit vizsgálták, s gyakran fordult elő, hogy bizonyos, a felnőttshétközben meglehetősen, de a gyermekeknél még rendszerint ismeretlen szavakat hasonló hangzással, de egy – talán már ismert szó hangzásának hatására – hibásan aktiváltak, például „mangola” – ez utalhat arra, hogy Angola neve a *mandula* szó hatására hibásan rögzült, legalábbis amíg a gyermek egy újabb tanulási folyamat során a megfelelő szót a megfelelő hangsorral nem társítja.

¹⁷ Vö. Gósy 2002., 195–6, valamint a táblázatot.

más szintű zavar), másrészt mivel a beszélő pillanatnyi érzelmi-gondolati állapotát tükrözi, ez azonban a beszédhelyzet részét képezi. Mint látni fogjuk, a beszédsszituáció – köztük a beszélő szerep-állapota, illetve az őt érő környezeti hatások – jelentős szerepet játszik a nem freudi típusú téves szótalálások kialakulásában is.

Tipológia

A megakadásjelenségek kategorizálásának tanulmányozása több irányba vezethet el bennünket: egyfelől megállapíthatjuk, hogy az egyes beszédsszinteken föllépő hasonló jellegű zavar a felszínen különféleképpen nyilvánulhat meg; másfelől az egyazon felszíni kategóriába tartozó jelenségek mögött számos különböző ok keresendő (1. ábra). Egyes csoportok csak ritkán különülnek el élesen; többnyire egy vagy akár több tőle eltérő csoporttal is rokoníthatóak, gyakran megnehezítve az elválasztást.¹⁸ A fő kérdés tehát az, hogy lehetséges lenne-e egy olyasfajta vizsgálat, amely elsősorban a szótévesztések eredetére, s ezen keresztül a többi megakadással való kapcsolatára fókuszálna, így jutva közelebb a megakadásjelenségek eredetének és jellemzőinek feltáráshoz.

1. ábra. A téves szótalálások és a mögöttük álló működési zavarok viszonyrendszere

A megakadások gyűjtése azon az alapvető feltételezésen nyugszik, amely szerint a felszínen tapasztalható jelenségek a rejtett beszédtervezési és -kivitelezési folyamatok működéséről nyújtanak képet (Fromkin 1973, 1980; id. Gösy 2004a: 6). Gyakran azonban meglehetősen nehéz felmérni, hogy a felszínen tapasztalható hiba milyen mentális háttérműködések eredménye, különösen, ha maga a beszélő nem tud információt adni arról, mi is okozhatta a téves működést. Vegyünk egy példát: *Alkuin a minuszkulát fejezi □ fedezi föl* (2007). Ebben az esetben a tévesen kiejtett szó csupán egyetlen hang tekintetében tér el a szándékolttól, de mivel az így létrejött szó értelmes, besorolhatjuk a téves szótalálásokhoz. Ugyanakkor nincs bizonyítékunk arra, hogy nem csupán egyszerű nyelvbőlslárlól – az artikulációs szervek hibázásáról – van-e szó.

A Beszédkutatás-sorozatban közölt osztályozási rendszer természetesen tartalmaz egy különleges csoportot „Többféleképpen osztályozható jelenségek” címen. Ez azokra az esetekre vonatkozik, amikor a megakadás felszíni jelensége – tehát az, amit hallunk – többféle kategóriába is besorolható egyidejűleg; azaz nem lehet eldönteni, hogy pontosan mi játszott közre a megakadás létrejöttében.

¹⁸ A többi megakadáscsoportról l. később, a téves szótalálások osztályozásánál.

Problémás esetek azonban ezen a kategórián kívül is találhatók, olyanok is, amelyek – legalábbis látszólag – szerkezetileg azonosak valamely, a bizonytalan kategóriájába sorolttal, mégis egy másik osztályba kerültek (l. a fenti példát, amely a téves szótalálásokhoz sorolódott). Ebből is látható, hogy a kategóriák elkülönítése korántsem egyértelmű.

Elsősorban mégsem erről a fajta besorolási bizonytalanságról van szó. Egy megakadást gyakran többféle osztályba is be tudunk helyezni, miközben maga az osztályozási rendszer érintetlen marad – mi van azonban akkor, ha maga a csoport elhatárolhatósága kérdőjeleződik meg? A téves szótalálás, hasonlóan a megakadásjelenségek legtöbbjéhez, korántsem egységes kategória: a benne foglalt, illetve ide besorolható jelenségek kisebb-nagyobb különbségeket mutatnak egymáshoz képest. Egyes példák közelebbi, mások távolabbi kapcsolatban állnak egymással; ugyanakkor felfedezhetjük, hogy ezzel együtt a többi megakadáskategóriával is összefüggéseket mutatnak. Feltételezésem az, hogy a téves szótalálásokon belüli kisebb csoportok megkülönböztetése révén egyben azt is feltérképezhetjük, hogy mely egyéb kategóriákkal mutatnak összefüggéseket ezek a jelenségek. A csoportok itt természetesen nem azt jelentik, hogy az eddigi kategóriát további, világosan elkülöníthető, kisebb fiókokra szeretném osztani; ellenkezőleg, a téves szótalálásokat olyan halmazként kezelem, amely metszeteket képez a többi, szintén halmaznak tekintett megakadással. Ha úgy tetszik, a téves szótalálásokon belüli különbségek olyan kisebb részhalmazok, amelyek a nagyobb halmaz egy-egy, különböző halmazokkal érintkező oldalán helyezkednek el; s a halmazok határai egybemosódnak. Ez a fajta csoportosítás a kognitív szemantikában használt családihasonlóság-elméletre próbál építeni, amelynek az a lényege, hogy az emberi gondolkodás fogalmai – itt tehát a különböző megakadások – olyan nyalábokba rendeződnek, amelyen belül érvényes, hogy a csoport tagjai közül mindegyik megegyezik legalább egy másikkal, legalább egy tulajdonságát tekintve; nincs azonban olyan közös tulajdonság, amely mindegyik esetben megegyezne. (Innen a név is: a vizsgált esetek úgy hasonlítanak egymáshoz, ahogy egyik családtag a másikhoz – Kiefer 2000: 95.) Így csoportok helyett egymással érintkező tulajdonságnyalábokat kapunk, amelyek mentén a vizsgált fogalmakat sorba rendezhetjük, anélkül, hogy bárhol is meghúznánk egy-egy kategória határát. Ezek a tulajdonságnyalábok (pl. két lexéma közötti nagyfokú hangalaki egyezés) olyan felszíni jelenségek, amelyek mögött egy-egy meghatározott háttérműködési zavar áll – ez utóbbiakat kezelem a továbbiakban kiváltó okokként. Feltételezésem szerint a szótévesztések létrejöttében igen gyakran több ok is szerepet játszhat, s ezek között éppúgy találhatók a makro-, mint a mikroszinten fellépő tervezési hibák, gátlások, sőt a különböző érzékelési területek pillanatnyi működési zavarából is fakadhatnak.

Talán még egy indokot föl lehet hozni az ellen, hogy a megakadások kiváltó okait egymást kizáró tényezőkként kezeljük: történetesen, hogy az adatközlő gondolatait – hacsak nem mi magunk vagyunk azok, de még akkor sem mindig – csupán a felszínen produkált jelenség alapján vagyunk képesek elképzelni; a beszélő saját személyén alapuló asszociációk minden valószínűség szerint nagymértékben befolyásolhatják a szótévesztés irányát.

A másik probléma, amely az okok keresése és csoportosítása során fölmerült, a kontextus kérdése. Egy hasonló jellegű korpusznál nyilván lehetetlen egyrészt az elhangzott szöveg egészét (tehát a szöveggörnyezetet, a partner válaszait stb.), másrészt a beszédhelyzetet pontosan lejegyezni. A korpusz mindemellett számos példát tartalmaz, amelyek nélkülözik a kellő információt – vagyis a szótévesztés oka megállapíthatatlan, mivel az eltévesztett lexémák között semmilyen minőségű kapcsolat nem állapítható meg. Ezeket a példákat kihagytam a vizsgálatból; léteznek azonban okok, amelyek, legalábbis a valószínűség szintjén, közrejátszhattak ezek keletkezésében; éppen ezért a bizonytalan eseteket (pl. a beszélő asszociációs sajátosságait) törekedtem külön jelezni.

Az okok egy lehetséges csoportosítása tehát a következő:

1. fonetikai és fonológiai okok (hangalaki hasonlóság),
2. grammatikai okok (igekötők, vonzatkeret, összetételi lehetőségek),
3. szemantikai okok (kategorizáció, antonímia, tudáskeret és forгатókönyv, fogalmi séma),

4. jelentéssűrités,
5. idiómák keveredése,
6. beszédhelyzet, külső körülmények hatása.

Az egyes csoportok elnevezései az elhangzott és a szándékolt közlés közötti feltételezhető kapcsolatot definiálják, vagyis azt, hogy a beszélő a mentális lexikonban való keresés folyamán milyen vakvágányra tévedt. Ezen okok fellépte nem zárja ki egymást, sőt, az esetek többségében több ok együttes, egymást erősítő hatásával számolhatunk egy-egy téves szótalálás keletkezésénél. A szemléletesség kedvéért igyekeztem mindegyik csoporthoz jellegzetes, viszonylag egyértelmű példákat hozzárendelni, hogy ezáltal kiemelhessem az adott jelenség lényegét; ez azonban nem jelenti azt, hogy az adott szótévesztésnek kizárólag a szóban forgó működési zavar áll a háttérben. Lássuk tehát, mi is jellemzi ezeket a háttérfolyamatokat.

1. Fonetikai és fonológiai okok. Az egyik leggyakoribb és legjellegzetesebb eset különböző természetű okok együttes föllépésére, amikor hangalaki és grammatikai, illetve hangalaki és szemantikai szinten is hasonlóság áll fenn a téves és a szándékolt közlés között. Vizsgáljuk meg először a problémát a fonetika és fonológia oldaláról.

Ezekben az esetekben az elhangzott és a szándékolt közlés között nagyfokú hangalaki hasonlóság áll fenn, s – többek között – ez okozza a téves aktiválást. Az eltérés gyakran csak egy hang, ez azonban már egy másik értelmes szót eredményez, például *A gida az a kislecske* [kiskecske] (2004).

A kettős meghatározás (fonetikai és fonológiai okok) nem véletlen. A beszédtervezési folyamat rejtett volta miatt ugyanis a legtöbb esetben igen nehéz eldönteni, hogy egy adott megakadás-jelenség melyik – fonológiai vagy artikulációs – tervezési szintre vezethető vissza. Gyakran okoznak fejtörést azok az esetek, amelyeknél a szándékolt és a megvalósult közlés csupán egyetlen fonéma-eltérést tartalmaznak (l. a fenti *kislecske* ~ *kiskecske* példát). A Beszédkutatás gyűjteményében ezért a bizonytalan példákat külön csoportba sorolják, s megjelölik, milyen egyéb kategóriába tartozhat az adott jelenség, egyetlen hang azonossága esetén lehet például egyszerű nyelvbotlás is. Mivel az általam vizsgált korpuszban kizárólag fonémaértékű eltérés található (hiszen ezért lesz az eredmény egy másik, értelmes szó), ezért a továbbiakban fonológiai befolyásoltságról fogok beszélni.

Meringernek a domináns hangokról való, főntebb idézett megfigyelését, illetve Gósy szó-asszociációs kísérleteinek a téves szótalálásokra is kiterjedő érvényességét – tehát a TOT-jelenségekkel való rokonságot – elsősorban az e típusú szótévesztések támasztják alá. Az egyértelműen hangalaki hasonlóság által (is) generált tévesztések túlnyomó többségében – közel 80%-ában! – legalább a kezdő hang egyezett. Az egyezés természetesen kiterjedhet a szó egyéb hangjaira is: *Vettem egy szakadó tojást* [szakajtó] (2004). A második leggyakoribb eset a szavak ritmusának egyezése, amelyhez részleges fonémamegfelelés társulhat, például *Kicsit túl barnák a fotók a naplón* □ *tablón* (2004); a legritkábbak pedig azok az esetek, amelyeknél a szó belseji vagy szó végi hangsor képviseli a vezérhangot: *Vettem a Gizikének egy vaniliapulóvert* [zsenilipulóvert] (2004). Ezekben az esetekben a végződés dominanciája magyarázható például a magyar nyelvi rendszerbeli szokatlan hangzással, illetve egyfajta analógiás hatással: ezek a lexémák (*monília*, *vanília*, *zsenília* stb.) tehát nem vagy nem csupán kezdőhangjuk, hanem idegen eredetű szavakban gyakori, szintaktikai azonosító funkciót (jelen esetben: főnév) betöltő végződésük szerint tárolódnak a mentális lexikonban.

Ennek a kategóriának a vizsgálata érdekes kérdéseket vet föl. Ha megpróbáljuk kiválogatni azokat a megakadásokat, amelyek létrejöttében feltételezhetőleg hangalaki egyezés (is) közrejátszott, feltűnik, hogy viszonylag ritkán fordul elő olyan eset, amikor két, egymástól tökéletesen eltérő jelentésű, szófajú vagy nyelvtani funkciójú szó cserélődne föl. Rendszerint valamely a hangalakon kívüli összetartó kapocs is felfedezhető közöttük, amely a tervezés valamely magasabb szintjén meglévő egyezésre utal, vagyis arra, hogy a beszélő bizonyos tekintetben jó helyen keres, csak a hangzás ha-

sonlósága tévesztette meg. Ez az egyezés, a főnti kategóriáknak megfelelően, az adott kifejezés több rétegét érintheti, sőt egyes esetekben nem annyira a szándékolt közlés, mint inkább a szövegkörnyezet befolyásolására gyanakodhatunk. Rendszerint azonban felfedezhetünk vagy egy elsődleges (szemantikai, szövegbeli stb.) kiváltó okot, amelyhez a hangzás hasonlósága mintegy katalizáló erőként társul, vagy pedig olyan grammatikai egyezést, amely a fonológiai hasonlóságot mintegy irányítja; vagyis azáltal, hogy a hangalaki azonosság mellé funkcionális, szintaktikai stb. egyezést társít, megerősíti a téves szó helyességét, amely így sokkal valószínűbben fogja fölváltani a szándékolt lexémát. Ez az utóbbi azonosság többnyire a szófajiságban nyilvánul meg: egy főnevet sokkal valószínűbben keverünk össze egy másik főnévvel, mint például egy határozószóval és megfordítva.

Természetesen előfordulnak olyan esetek is, amikor a fonológiai hasonlóságon kívül semmilyen más összefüggés nem fedezhető fel; ezeknek a száma azonban szinte elhanyagolható: az általam vizsgált anyagban mindössze néhány példát találtam rá. Lássuk tehát, hogy a hangalaki hasonlóság hogyan képes befolyásolni a téves szótalálást.

Ha a tévesztéseket a hangalaki egyezés mértéke szempontjából nézzük, érdekes következtésekre juthatunk, amelyek a fonológiai befolyásoltság bizonyos fokozatáról árulkodnak. A *Beszéd-kutatás*-sorozat és a hallgatói gyűjtés anyagát együttesen végigvizsgálva a téves szótalálásoknak valamivel több mint 25%-ában (tehát közel egynegyedében) a kiejtett és a szándékolt közlés vagy egyáltalán nem tartalmazott azonos hangot, vagy az egyezés nem tűnt jelentősnek, hatása így elhanyagolható volt. Jelentős hangalaki egyezés alatt a következőt értem: a) jellemzően a szókezdő hang vagy hangsor azonosságát (*Valami gyilkosság zajlik az egyetemen* [emeletlen], 2004); b) a magánhangzók, s ezzel együtt a szótagok számának, minőségének, a szó ritmusának azonosságát (*A nyelvtanulóknak elég során □ elég korán...* 2004); c) a szó mássalhangzóinak vagy egy hosszabb mássalhangzó-kapcsolatnak, ezzel együtt a szó ritmusának azonosságát (*Akkor gyűjtsek össze a mackókat!* [gyűjtsek], 2007).

Érdekes eset, amikor a hangzásbeli egyezés úgy egészül ki egy magasabb szintű, jelen esetben szintaktikai egyezéssel, hogy a kifejezés belső szerkezete megváltozik, például *A kiségitő vagy a kis létszámú osztályokhoz bementem...* (2006) mondatban, ahol a *kiségitő* lexéma és a *kis létszámú* szintagma azonos grammatikai funkciót (jelző) töltenek be. Természetesen előfordult olyan eset is, amikor a fölcserélt kifejezések semmilyen hangalaki egyezést nem mutattak; a főnti kitételekkel arra próbálok rávilágítani, hogy egy-egy hang véletlenszerű egyezése még nem jelent fonológiai hasonlóságot.

A hangalaki és szemantikai hasonlóság társulása szintén gyakran előfordul (a szemantikai rokonság típusairól l. a vonatkozó részt). A következő mondatban az uralkodó hangsor azonossága mellé azonos fogalmi keret társul: *Most ifjabb Plinius: a Venus kitörését vesszük.* [Vezűv kitörését] (2006). Az uralkodó hangsor lehet a magánhangzó-szerkezet (*e, u*), továbbá a kezdő *ve* hangsor – illetve amennyiben az adatközlő [Vénusz]-t ejtett, a kezdő *v* hang, esetleg a szótagok száma. A fogalmi keret pedig jelentheti itt az antikvitást, a római kultúrát, az ókori történelmet és mitológiát stb., amelyek a „Venus” és „Vezűv” fogalmakat egymással kapcsolatba hozták. Ez a fajta kombináció meglehetősen gyakori a téves szótalálások között; feltehető, hogy a hangalaki hasonlóság ezekben az esetekben is egyfajta katalizátorként működik, amely a tévesztés irányára van hatással (tehát hogy a *Venus* helyett nem az *Etna*, *Jupiter* stb. szavakat ejtette a beszélő, amelyek szintén beletartozhatnak a fent említett fogalmi keretekbe).

A következő csoportot azok az esetek alkotják, amelyekről nagy valószínűséggel megállapítható, hogy a kiejtett és a szándékolt szavak között csupán szintaktikai-funkcionális egyezés áll fenn, például *A pilóta elvesztette unalmát uralmát a gép fölött* (2004). A rendelkezésünkre álló szövegkörnyezetben semmi sem utal arra, hogy az *unalmát* és az *uralmát* lexémák bármilyen szemantikai összefüggésben állnának egymással. Jellegzetes, gyakran előforduló példája a *december* és *Debrecen* lexémák összekeverése: *De most ott folytatjuk, ahol kábé olyan Debrecen táján abba-hagytuk* [december] (HGy). Ezekben az esetekben, noha a téves és a szándékolt lexémák között

nem állapítható meg szemantikai kapcsolódás, az azonos szófajiság s ebből fakadóan a vonzatkeret bizonyos fokú egyezése megkönnyíti a cserét. (Gondoljuk csak el, hogy a *december* és a *Debrecen* idő- és helyviszonyokat kifejező rajjai túlnyomó részben azonosak.)

A fonológiai okozatiság legtisztább példái azok, amelyeknél a fölcserélt elemek között még ez az alapvető funkcionális összefüggés sem áll fenn. Az általam vizsgált, közel 1200 mondatot tartalmazó korpuszban elég kevés (mindössze négy) ilyen mondatra bukkantam; szemléltetésül a példák: *A finnugor nyelveknek nincs az alapnyelvig vizsgavezet* □ *visszavezethető közös középfokjelölője* [„vizsgavezethető”] (2004), amelyben igeikötő cserélődött össze főnévvel; *A tartósan betét, bocsánat, tartósan beteg...* (2004), amelynél főnév-melléknév keveredés történt, illetve *Ezt a cérnát szedd szék* [szét] (2004), amelyben szintén igeikötő-főnév csere történt. Az első esetben talán a szövegkörnyezet és a beszédhelyzet (egyetemi előadás) vezetett nem annyira a szigorú értelemben vett téves szótalálásra, mint inkább a fogalmi szint zavarára (freudi elszólásra). Ugyanilyen beszédhelyzetből fakadó tévesztést feltételezhetünk ugyan a második és harmadik esetben is, erre azonban semmilyen kézzelfogható bizonyíték nincsen; a szövegkörnyezet nem kínál támpontot.

2. Megállapíthatjuk tehát, hogy a pusztá hangalaki egyezés **önmagában** csupán igen kivételes esetekben lehet oka a téves szótalálásnak, inkább egyfajta terelőútként működik, amely a tévesítés irányát befolyásolja. Gyakran jár együtt bizonyos fokú **grammatikai hasonlósággal**, amely szintén a leggyakoribb okok egyike, s egyfajta kiegészítő funkciót tölt be a szótévesztések okai között. Amint említettem, a szándékolt és az elhangzott közlés között csaknem mindig felfedezhető valamilyen típusú grammatikai hasonlóság; többnyire azonos szófajú vagy azonos szintaktikai szerepű szavakról, szókapcsolatokról van szó. Ez az elemi azonosság alapozza meg a tévesztés lehetőségét, erre épül rá azután egy vagy több eltérő ok. (Eddigi megfigyeléseim szerint csupán egyetlen csoport képez kivételt ez alól: az idiómátévesztések, amelyekről később, a szemantikai okok keretén belül esik szó.) Az azonosság kiterjedhet az adott lexéma bármely grammatikai tulajdonságára: szófajára, mondatbeli funkciójára (mint a már idézett *A kiegészítő vagy a kis létszámú osztályokhoz bementem...* kijelentésben, amelyben jelzői funkciójú lexéma cserélődött fel jelzői szerepű szintagmával), összetételi lehetőségeire (*A Tibi lelkibeszedet, vagyis hegyibeszedet mondott* [2004]), vonzatkeretére (*A gyógyturizmust elsősorban az idősök veszik figyelembe. □ Mit figyelembe? Igénybe* [2004]) stb.

Szintaktikai azonosság tehát kisebb-nagyobb mértékben a szótévesztések túlnyomó részénél megfigyelhető. Megállapíthatjuk, hogy a grammatikai hasonlóság, legalább részlegesen, csaknem mindig kiváltó okként szerepel, akár önmagában, akár valamely más okkal együttesen; a fonológiai egyezéshez hasonlóan „terelőút”-szerepet tölt be, amely azt segíti elő, hogy az elhangzott és a szándékolt közlés között legalább valamely elemi szintű kapcsolat fennmaradjon, pontosabban teljes elszakadás ne jöhessen létre. Ilyen minőségében kiemelkedően gyakori, a korpuszban csupán négy-öt kivételt lehet találni, amelyeknél a lexémák között nem áll fenn ilyen jellegű kapcsolat (l. fentebb).

A grammatikai alapú tévesztések vezetnek el minket két, morfológiai jellegű problémához, amelyek a téves szótalálásokat érintik: az igeikötők, illetve az azonos tövű szavak kérdéséhez.

Az igeikötő-tévesztések, amelyek tulajdonképpen nem is tekinthetők szoros értelemben vett „szó”-nak, hanem csak morfémátévesztésnek, két csoportra bonthatóak: az egyik, amikor – a kontextus szempontjából – az igeikötő téves, és az ige megfelelő, illetve mikor az igeikötő helyes, és maga az ige téves. Ezek az általam vizsgált korpuszban nagyjából egyenlő arányban fordulnak elő; vagyis sem az ige, sem pedig az igeikötő részéről nem feltételezhetünk nagyobb befolyásoló erőt, amely a tévesztést irányítaná (vagy éppen elhárítaná).

Osztályozhatjuk azonban ezeket az ígékét másképpen is: aszerint, hogy a végeredmény a magyar nyelvben létező, jelentéssel bíró szó-e vagy sem. Az utóbbi eset, vagyis amikor a téves igeikötő + helyes ige, illetve helyes igeikötő + téves ige szerkezet együttesen a beszélt nyelvben nem létező vagy nem használt igealakot ad ki, viszonylag ritka, a *Beszéd kutatás* anyagában mindössze

hét példát találtam rá, például *Örökké lehangosítod a rádiót* [lehalkítod]; *Úgy tudtam feldolgozni, hogy nem is zaklattam zakkantam bele* [az igeikötős ige tehát a *belezaklattam* lenne]. Ezekben az esetekben, mivel egy másik értelmes szó létrehozása nem lehetett a kiváltó (megtévesztő) ok, elsősorban az első csoportra, vagyis hangalaki hasonlóságra gyanakodhatunk; és valóban, az igetvéstések esetén megfigyelhető, hogy minimálisan vagy a kezdő hangsor, vagy a magánhangzók száma és minősége egyezett meg, de például a fenti *zakkantam-zaklattam* párosnál, mint látjuk, még a mássalhangzók is többnyire egyeznek. E csoport háttérében tehát mind fonológiai, mind grammatikai egyezés fönnáll; a szemantikai hasonlóság jelenléte viszont esetleges.

Igeikötő-tévesztésből fakadó jelentéscsúszást csak két esetben találtam: *Aztán, Zita, mondd, hogyha nem értesz vele együtt* [együtt]; *Takard meg ezt a kislányt!* [takard be]. E két esetben szintén feltűnik a hangalaki egyezés, ám emellé más okok is társulhatnak. Az *együtt* és *egyet* morféimák, noha nem szinonimák, így az adott kontextusba csupán egyikük (jelen esetben az *egyet*) illeszkedik pontosan, részleges asszociációs átfedést mutatnak, ha jelentésüket, illetve etimológiájukat megvizsgáljuk. Mivel mindkettő az *egy* szóból ered, a szemantikai azonosság is az 'egy, egyféle' jelentéseken keresztül nyilvánul meg, amely így összeköti a két lexémát. A *takard meg* esetben arra gyanakodhatunk, hogy a rendszerint a *meg-* igeikötő által betöltött perfektíváló funkció a *takarni* igénéél a *be* igeikötőre hárult át; mivel azonban ezt a szerepet a *meg-* igeikötő önmagában is betöltheti, analógias hatás játszhatott közre a tévesztésben. A *megtakar* ige jelentése tehát ugyanaz, mint a *betakar* igéé: 'takaróval teljesen befed'. Itt tehát hiába jön létre a magyar köznyelvben nem létező igealak, az összecserélt morféimák közti részleges, illetve áttételes jelentésbeli egyezés mégis okozhat tévesztést.

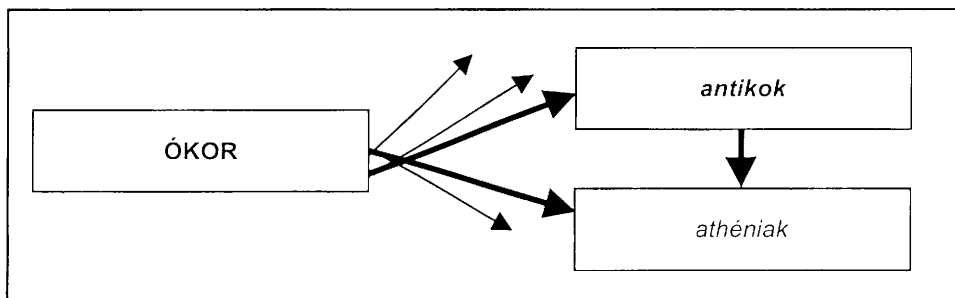
Szintaktikai és szemantikai okok keveredésével számolhatunk egyes összetételek esetében is. *A Mézesmackó térnél...* [Mézeskalács térnél] (2004) kijelentésnél például a *mackó* összetételei tag a *méz*, *mézes* szavak fogalmi sémájába illeszkedik; s a keletkező téves lexéma ismert és használt kifejezés, vagyis a *mézes* lexéma közel ugyanakkora valószínűséggel társulhat a *kalács*, mint a *mackó* szóval. Hasonló példa: *A Tibi lelkibeszédet, vagyis hegyibeszédet mondott* (2004), amelyben a magánhangzók azonossága, az összetételei lehetőségek egyezése (két egyaránt értelmes szó) együttesen vezetett a téves szótaláláshoz.

3. A másik probléma részben összekapcsolódik a **szemantikai okok** témakörével. Az ebbe a csoportba tartozó megakadások meglehetősen tarka képet mutatnak. Egyaránt beletartoznak antonimák, azonos kategóriába, illetve tudáskeretbe tartozó szavak, valamint a beszédhelyzetből fakadó tévesztések egy része. Ahogy az előző csoportok, ez is szorosan összefonódik a fonetikai-fonológiai csoporttal, s nem választható el az előző kategóriától, a grammatikai okoktól sem. Az okozatiság megállapításának problémája elsősorban abból adódik, hogy a hasonló hangzású, illetve hasonló nyelvtani funkciójú szavak egy része mind szerkezetileg, mind szemantikailag rokonságban áll egymással, így meglehetősen nehéz eldönteni, hogy a szó-, illetve a morfématévesztést mennyiben okozta a szemantikai és mennyiben a hangalaki hasonlóság, például *A nevéhez fűződik az Aranybulla kiadása* [kiadása] (2004). Ugyanez a nehézség merül föl a malapropizmusok egy részénél is, például a *Meg lehet nézni, minden országban a demokratisták kavarják a szart* [demokraták] (2004) mondat esetében, amelyben a *demokraták-demokratisták* tévesztés szemantikai értelemben nem is tekinthető tévesztésnek. Számos esetben kérdéses, hogy a beszélő mennyire van tudatában a fölcserélt szavak közös tövének, közös etimológiájának; illetve hogy a jelentéseket milyen hatásokkal képes elkülöníteni. Például a *Kistelepülések postáinak megszüneteléséről volt szó* [megszüntetéséről] (2006) mondatban a fölcserélt szavak ugyanazon morféimából, a *szűn-* szótövből származnak, s jelentésük is részben átfedi egymást. Ez a probléma összekapcsolódik a malapropizmusok már említett kérdéses eseteivel, amikor is az összecserélt lexémák jelentése bizonyos mértékig fedi egymást, s az eltérés elsősorban grammatikai jellegű. Kérdéses továbbá, hogy meg lehet-e vonni valahol a határt, ahol

a téves szótalálás átcsap a grammatikai hibák megakadásjelenség-csoportjába; vagyis ahol a tévesztés nem érinti az adott lexéma jelentését, csupán grammatikai szerkezetét.

A szemantikai alapú téves szótalálások egyik leggyakoribb példája az azonos kategóriába tartozó lexémák cseréje. Jellegzetes példái a különböző testrészek nevének hibás aktiválása: *Kifíjjom a fülem* [orrom] (2004). Szintén kategóriaazonosság állhat a háttérben a mértékegységek, illetve számnevek cseréjének. Példa az előbbire: *Kétszázötven deka szalonna. Ja nem, gramm* (2004). Számnevek cseréje esetén előfordul egyszerű tö- és sorszámnévtévesztés, például *Ötvenhét-nyolcvanhat* □ *nem, kilencvenhat, bocsánat!* (2004); valamint egy érdekes jelenség, a tizedeshely eltévesztése: – *Láttam egy lakást tízezerért – Mennyiért? – Öő tizmillióért* (2004); Többszörös kategóriaazonosságra példa a következő kijelentés: *Kaptam egy kis hármast négyesből* [németből] (2004), amelyben a *hármast, négyes* mint ugyanannak a nyelvtani (számnevek) és szemantikai (iskolai osztályzatok) kategóriának a tagjai kapcsolódtak össze, s a *négyes-német* lexémák hangalaki hasonlóságával megtámogatva létrejöhett a tévesztés. Ez utóbbi példa megközelíthető a szöveggörnyezet oldaláról is (l. anticipáció és perszeveráció).

Azonos tudáskeret esetén a szándékolt és a hibásan aktivált lexémákat a kategóriától eltérő típusú szemantikai hasonlóság kapcsolja össze: a két szó, illetve fogalom itt ugyanazon séma részét képezi. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne járhatnának együtt kategóriaazonossággal, illetve alá-főlé rendeltséggel. Nézzünk egy példát: *Az antikok öő bocsánat, az athéniak* [HGy]. Ebben a mondatban az „athéniak” fogalma lehet egyrészt az „antikok” kategória hiponimája (az ókori Athén népe), másfelől viszont mindkettő kapcsolódhat például az „ókor” tudáskeretéhez. Ehhez társulhat még a két lexéma részleges hangalaki egyezése (*a-*). A 2. ábrán láthatjuk a téves aktiválás feltételezhető menetét (döntenek vanak szedve az aktivált lexémák, kapitálissal, illetve félkövérrel a fogalmi séma és a kategória).

2. ábra. Azonos fogalmi séma és hiponima együtt járása

Nem ritkaság a téves szótalálások között az antonimák, illetve inkompatibilis fogalmak cseréje. Ez magyarázható azzal, hogy ezek a pusztán azonos kategóriába tartozó fogalmaknál bizonyos tekintetben erősebben kapcsolódnak össze, amennyiben egymással szembenálló viszonypárokat képeznek, s a párok egyik tagja sem létezhet a másik nélkül (tehát nem beszélhetnénk *férj*ről, ha nem tudnánk, hogy van-e *feleség*). Az egyik tag említése így öntudatlanul aktiválhatja a másikat. Tipikusnak mondható a nemek szerinti tévesztés, például *apa* helyett *anya*, *férj* helyett *feleség*, *vőlegény* helyett *menyasszony* stb. – és megfordítva: *Érkezik János, aki azt gondolja, hogy férjében megtalálta az igazit* [feleségében] (2007). Akadnak persze életkor-, státusz- stb. alapú megakadások is (*tanár* helyett *diák*, *apa* helyett *fiú*). Szintén jellegzetes típus az irányok, hely- és időviszonyokat kifejező lexémák cseréje: *Itt elkanyarodunk balra. Jobbra!* (2004); *Itt nem olyan túl vékonyak a falak!* [vastagok] (2004).

Noha egyelőre kevés (mindössze az alábbi két) példa van rá, érdekes szemantikai egyezést illusztrálnak a következő mondatok: *Addig ütik a vasalót, amíg meleg* [vasat] (2006); illetve *Letört az ujjam* [köröm] (2004). Ezekben az esetekben a *vas-vasaló*, illetve *ujjam-köröm* lexémák egyértelműen metonimikus (totum pro parte, illetve anyagisági) viszonyban állnak egymással, noha a cserét a *vas-vasaló* esetén a részleges hangalaki, illetve etimológiai azonosság is megerősíthette. Kérdéses, hogy az *ujjam-köröm* lexemapár esetén a metonimikus vagy a hiponimikus viszony volt-e erősebb; vagyis a „köröm” mint az „ujj” gyűjtőfogalom alá tartozó dolog vagy pedig mint annak állandó része vált okává a tévesztésnek.

Érdekes következtetésekre juthatunk, hogyha a téves szótalálásokat a szövegkörnyezet hatása (l. 24. l.), ezen belül pedig két másik megakadáscsoport, a perszeveráció és az anticipáció oldaláról közelítjük meg. E két kategória szintén hibatípusú megakadás, tulajdonképpen egymás ellentéte. Perszeveráció esetén a közlés egy korábbi eleme megmarad, és ez okoz zavart a beszédben, például *A lelki segítségen túl nagy segítség lenne ő nagy szükség lenne anyagiakra is* (lexémaszintű, 2006); míg anticipáció esetén a közlés valamely tervezett eleme a kellenél előbb hangzik el, például *Hoztál nekem krézkremet?* [kézkremet] (2007). Mindkét jelenség felléphet fonéma-, morféma- vagy lexémaszinten is. A felhozott példák a lexémaszintű tévesztésekhez tartoznak, mivel a téves szótalálások szempontjából leginkább ez a csoport érdemes a vizsgálatra.

Itt megint kiegészítésre kényszerülök: tudniillik akárcsak az összes többi csoportnál, a hangalaki tévesztések okozta zavar gyakran okoz kértelműségeket, például *Ezek függnak a reflektáló művész műveltségétől* [nyelvész] (2006), amelyet a *Beszédkutatás* a „többféle” kategóriába sorol be, ugyanis hogy szinte eldönthetetlen, hogy valóban téves szótalálásról vagy egyszerű, fonéma- (morféma-) szintű anticipációról van szó. Amíg azonban – ahogy a fenti példában is – a hangalakon kívül nem fedezhető föl egyéb kapocs a kiejtett és a szándékolt alak között, a példa nagy valószínűséggel a legelőször tárgyalt, hangalak által irányított szintaktikai alapú tévesztés csoportjához áll közel, vagyis a hangalak, a morfémaszerkezet és a beszédtervezés együttes hatásáról, nem pedig szemantikai alapú tévesztésről van szó. (A hangalaki típusú anticipációról és perszeverációról l. a következő csoportot.)

Itt is előfordulnak természetesen kivételek és kérdéses esetek. Például a *Hatvanéves volt a mesterszakács* [hatvanéves] (2006) közlés a fonémaszintű perszeverációk közé is besorolható; ugyanakkor nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy a téves szótalálások anticipációs fajtájához is tartozhat, mégpedig hasonló alapon, mint a szemantikai jellegű tévesztéscsoport esetében. A *szakács* szó ugyanis, noha még nem mondtuk ki, lemmaszinten már beléphetett a beszédtervezési folyamatba, aktiválva egyben az *éves*, *étel* stb. fogalomkörhöz tartozó közlésegségeket. Ezt a feltételezést az *éves* szórész *éhes*sel való fölcserélése igazolhatja; az *éhes* ugyanis nagy valószínűséggel az *éves*, *étel* fogalmi sémájába tartozik, s így szemantikai alapon kapcsolatban állhat a *szakács* lexémával, s így lehetséges, hogy nem előre-, hanem ellenkezőleg, visszaható jelenséggel, anticipációval van dolgunk.

Ez az „anticipáció” – és „perszeveráció” – természetesen nem azonos a fentebb említett csoporttal; itt ugyanis, mint láthattuk, nem tökéletesen azonos szövegrészlet (pl. *szakács*) megismétlődéséről van szó. Mindkét fogalom alatt a következőt értem: a tévesztés szűkebb-tágabb szövegkörnyezetében előforduló szó, kifejezés, morféma stb. jelentése befolyással van a tévesztés minőségére. Azaz itt is szemantikai hatásról van szó, amely a fogalmi séma keretein belül hat a beszédmechanizmusra; a fogalmi séma befolyása azonban irányított: lehet előre- vagy hátraható.

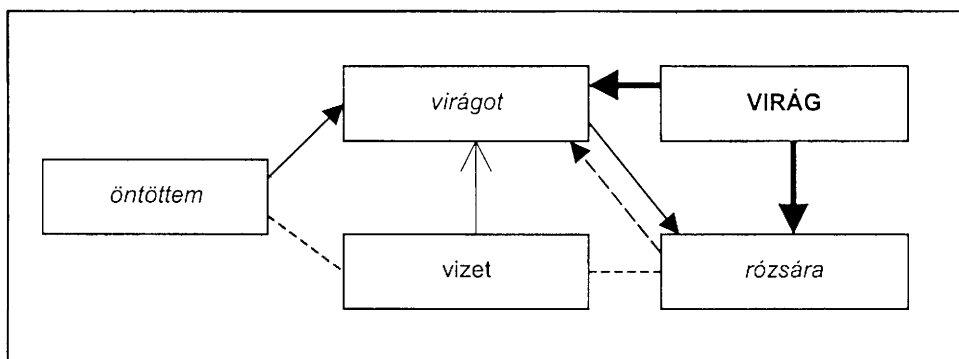
Vegyük a következő példát: *A felesége Maria Sklodowska, más néven Pierre Curie* [Marie Curie] (2004) Itt igen valószínű, hogy az aktuális mondatban csupán egy anaforával (aktuálisan birtokos személyjellel) jelölt mondattopik – azaz *Pierre Curie* – előrehatót a fókusz – *Marie Curie* – megnevezésére. A két név természetesen igen szorosan kapcsolódik egymáshoz, gyakran együtt említik őket, nem is beszélve arról, hogy részben azonosak; nem csoda, ha beszéd közben könnyen összekeverjük egyiket a másikkal. (Vagyis hasonló jelenségről van szó, mint a *völegény-meny-*

asszony, férj-feleség tévesztéspárok esetében, azzal az eltéréssel, hogy ott a perszeverációt okozó elem a szövegben nem jelenik meg észlelhetően.) Itt mégis elsősorban a tévesztés irányáról van szó: mivel a felesége birtokos személyjele és a Pierre Curie által jelölt fogalmak megegyeznek, tulajdonképpen arról van szó, hogy a beszéd fogalmi képletének egy eleme tartósan megmaradt a közlés további részében is, méghozzá egy olyan elemet (Marie Curie-t) helyettesítve, amely a megmaradó részhez fogalmilag kapcsolódik. Ez a tévesztés tehát, noha szemantikai alapon – jelen esetben fogalmi sémával – működik, a szövegbeli koreferenciális viszonyok révén rokonítható az anticipáció-perszeveráció elsősorban szöveggörnyezeti alapú jelenségével.

A fenti példamondatokban a tévesztett fogalmak (Pierre és Marie Curie) szemantikai rokonságot mutattak egymással, vagyis az okozatiság vegyes típusú volt. Előfordul azonban, hogy a szándékolt, de el nem hangzott közlés nem mutat összefüggést a kiejtett szóval, csupán a szöveggörnyezet szintjén. Vegyük a következő példát: *Van egy országházunk meg van a Par- van a vár* [Parlament] (HGy). Itt valószínűsíthető, hogy a beszélőt nem a vár és a Parlament fogalmakat magába foglaló tudáskeret befolyásolta, hanem az országház és Parlament közötti szinonimitás. Ebben az esetben ugyanaz játszódott le, mint a Pierre Curie/Marie Curie-féle példánál, azzal a különbséggel, hogy itt a perszeverációs hatás olyan erős volt, hogy a beszélő tudatában nem (vagy nem közvetlenül) egymáshoz tartozó fogalmak cseréje ment végbe.

Itt természetesen felmerül a kérdés, hogy a vár és Parlament szavak milyen rendű kapcsolatban állnak egymással, hiszen lehetséges, hogy valamilyen asszociáció révén az éppen aktuális beszélő tudatában valamilyen oknál fogva szorosabban függenek össze, mint azt magából a feljegyzett szövegből észre lehetne venni. Itt azonban elsősorban a tévesztés háttérében álló okok erőviszonyairól van szó. Valószínűsíthető, hogy a tévesztésben közrejátszó lexikai kapcsolódás erősebb az „országház” és a „parlament” mint egymással szinonimikus viszonyban álló fogalmak, mint a „Parlament” és a „vár” mint azonos kategóriába (pl. „turistalátványosság”) tartozó fogalmak között. Az elsődleges indok itt tehát az országház lexéma perszeverációs hatása; ehhez társulhatnak természetesen egyéb szemantikai (hangalaki stb.) okok is, amelyek a szöveggörnyezetből esetleg nem kideríthetők.

A Parlament/vár példához hasonló eset például a Győri Édesre van kekszed? [pénzed] (2004) kérdés, amelyben a „Győri Édes” mint a „keksz” hiponimája sokkal valószínűbben lehetett a tévesztés indítóka, mint a keksz és a pénz lexémák közötti bármilyen szintű összefüggés. Anticipációra példa az Öntöttem virágot a rózsára, nem baj? Illetve vizet (2004) kijelentés (3. ábra), amelyben a vizet és virágot szavak szókezdő hangsora is megegyezik, katalizálva a tévesztés folyamatát, amelyet a „rózsza” és „virág” fogalmak hierarchikus összefüggése elindított.

3. ábra. A szemantikai alapú anticipáció folyamata

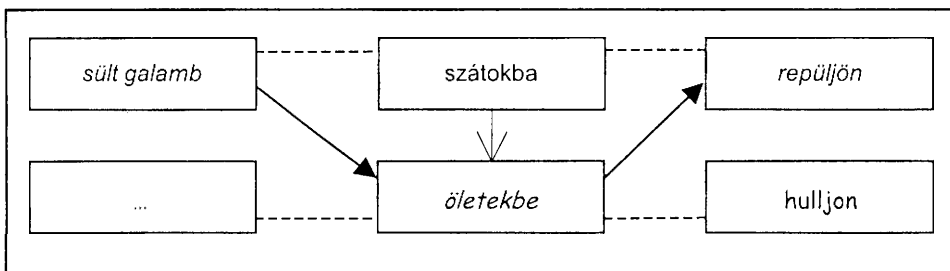
A szemantikai alapú anticipáció és perszeveráció példái jól illusztrálják a téves szótalálások mögött fölfedezhető zavarok összetettségét. Ezeknél ugyanis emellett, hogy a tévesen aktivált lexéma szemantikailag kapcsolódik a közlés valamely eleméhez, kiemelendő, hogy nem magával a szándékolt közléssel, hanem valamely azt megelőző vagy azt követő elemmel mutatja ezt az összefüggést. A tévesztésben tehát szerepet játszik a szöveggörnyezet, amely nem csupán kimondása pillanatában, de a megelőző és a követő tervezési szakaszban is befolyásolhatja a beszéd folyamat egészét.

4. Jelentéssűrítés. Ebben a különleges esetben hasonló okról van szó, mint a beszédhelyzetben, illetve a szöveggörnyezeten alapuló szótévesztéseknél. A különbség azonban az, hogy itt a beszélő által megtervezett szöveg egyik központi eleme az, ami kihat a tévesztésre. Vegyük a következő példát: *Kinek üres a pezsgője? Kinek üres a pohara, hogy öntsek bele pezsgőt?* (2004). Itt, mint láthatjuk, a beszélő maga javította ki a hibát, ezzel részben meg is világítva annak keletkezési folyamatát. A *pezsgő* a *pohár* lexéma helyét veszi át. Feltételezhető, hogy az adott beszédhelyzetben a „pohár” fogalma minden, a kommunikációban részt vevő fél számára ismert volt; vagyis potenciális témaként működött, amelyet a hallgatóság bizonyos fogalmi sémák (jelen esetben a „pezsgő” mint pohárba való dolog) alapján anélkül is felismer, hogy maga a *pohár* lexéma kiejtésre kerülne. A *pezsgő* tehát mint új szövegelem (réma) a *pohár* mint ismert szövegelem (téma) helyét vette át, a redundanciát elkerülendő. A redundancia elkerülése ebben az esetben természetesen az adott szöveggörnyezetbe nem illő, túlságos redukcióhoz vezet; nem zárhatjuk azonban ki annak a lehetőségét, hogy a beszélőt a tömörségre való törekvés ösztönözte azonnal a lényegre (a rémára) térni. Hasonló túlzott tömörségre lehetnek példák a következő kijelentések: *Anikó is egy mesterfodrászhoz vág [jár hajat vágatni]* (HGy); *Kiveszem belőle a mélyhűtőt. Ööö nem a mélyhűtőt, a pörköltet [kiveszem a pörköltet a mélyhűtőből]* (HGy); *Majd szerzek hozzá színt. Ööö topot [az adott színű ruhához megfelelő fűlőt]* (2004) stb.

Ez a csoport leginkább a metatézisek egy bizonyos típusához áll közel. A metatézis olyan hibatípusú megakadási jelenség, amelynél a szöveg egyes elemei összecerélődnek egymással, például a következő mondatban az *ára* és *éle* hangsorok: *Meg van a szára széledve [széle száradv]* (2006). Szintén megjelenhet fonéma-, morféma- és lexémaszinten is. A metatézis egyik típusát alkotják azok az esetek, amikor az egyik fölcserélt elem nem jelenik meg, például *Beraktam a videót [a kazettát a videóba]* (2006). Az általam vizsgált anyagban meglehetősen sok a bizonytalan eset: kérdéses, hogy a felszínen megjelenő hibák mely esetben minősülnek téves szótalálásnak, és mikor hiányos metatézisnek.

5. Idiómakeveredés. Az elnevezés arra utal, hogy a szótévesztés e ritka válfaja (egyelőre egy példa tartozik egészen biztosan ide) rokonságba hozható a kontaminációk csoportjával. A kontamináció szintén hibatípusú megakadás: két vagy több, a beszélő lexémaszintjén egymással versengő közléselem (a fonémaszinttől az állandósult szókapcsolatokig) keveredik össze. Gyakran maga a hallgató is ki tudja következtetni az eredeti alakokat, például a *Deák és Kossuth, akik szögesen nem értettek egyet egymással* (2006) mondatban a *szöges ellentétben álltak* és a *nem értettek egyet* szintagmacsoportok vegyültek össze. A vegyülés jelölése, ahogy *Beszédkiadás*-számokban, itt is × jellel történik.

Feltételezésem szerint a téves szótalálásoknak e típusa közel állhat a kontaminációhoz, s a különbség csupán a keveredés mértékében van: míg kontaminációnál a két lexéma, szerkezet stb. közötti döntés opcionális, addig a téves szótalálásoknál inkább *beágyazódásról* beszélhetünk. Itt ugyanis az egymással versengő szerkezetek egyike fölányba kerül a másikkal szemben, amelyből csupán egyetlen lexéma realizálódik, az uralkodó szerkezet valamelyik lexémájának a helyén, amelybe természetesen nem illeszkedik. Vegyünk egy példát: *Arra vártok, hogy a sült galamb az öletekbe repüljön?* (2004). Itt világosan el lehet különíteni a kétféle állandósult szerkezetet: *a sült galamb a szátokba repüljön* × [valami] *az öletekbe hulljon*. Itt, mivel a *sült galamb a szátokba repüljön* szerkezet uralkodóvá vált a mondatban, az *öletekbe* kirívóan hat, és egyértelműen helyettesíthető a *szátokba* szóval (4. ábra).

4. ábra. A beágyazódás folyamata

Felmerül a kérdés, hogy az idiómák tévesztése mennyiben történhet szemantikai alapon. Valóban összekapcsolódhatnak: egyrészt a referens mint a metafora feloldása is lehet összekapcsoló erő, másfelől azonban a két állandósult szerkezet hasonló használati köre is erősítheti a téves működés esélyét.

6. Részben a szemantikai alapú anticipáció és perszeveráció problémájához kapcsolódik a **beszédhelyzet** mint befolyásoló tényező hatása. Igencsak tág csoport, az ide sorolható téves szótalálások nagy változatosságot mutatnak. Kérdéses továbbá, és számos esetben nehezen eldönthető, hogy mennyiben maga a szöveg témája, és mennyiben a beszédhelyzet mint szövegszervező központ, illetve a külső körülmények hatottak a beszélőre. Mindkét típusra lehet találni viszonylag egyértelmű példákat, míg bizonyos esetekben szinte eldönthetetlen, hogy a szituáció és a beszédtema közül melyik befolyásolhatta az adatközlőt, illetve melyik került túlsúlyba. A szemantikai alapú anticipáció, illetőleg perszeveráció esetében (l. 20. l.) például egyértelmű a szöveggörnyezet mint szűkebb kontextus hatása, ehhez azonban a tévesztett lexémák jelentésbeli hasonlósága is társul; a két megközelítést nem lehet elválasztani egymástól – ahogyan az alábbi példákban sem.

A következő mondatban a beszélő minden valószínűség szerint a beszédshituációnak köszönhetően cserélte föl a kifejezéseket: *A barátnőm anyósa tök hülye □ ja nem, az anyja!* (2004). Ebben az esetben a *barátnő* lexémához a 'partner, élettárs', s ezen keresztül talán a 'házastárs, feleség' jelentések társultak, s ily módon a beszélő a barátnő anyját *anyósként*, 'az élettárs anyja'-ként értelmezte. A tévesztéshez hozzájárulhatott természetesen az *anyós* és *anya* szavak részleges hangalaki azonossága.

A környezeti tényezők befolyásoló hatásának jellegzetes példái azok, amelyeknél az adatközlő látóterében látható tárgy, valamely beszéd közben elhangzó közlés vagy akár saját cselekvése zavarta meg a beszélőt. Ez a fajta okozatiság jellemzően nehezen bizonyítható, ha nem áll rendelkezésre a beszédhelyzet vonatkozó részlete; részben ebből a bizonytalanságból következik, hogy meglehetősen kevés példát találtam rá a korpuszban. Ezek mindegyikénél azonban viszonylag egyértelműen megállapítható, milyen külső körülmény volt az, amely a téves szótalálást okozhatta.

A vizuális ingerek befolyásoló hatását példázza a *Valahogy a Bálinthoz közelebb érzem a matékot, mint a gombát* [angolt] (2004) kijelentés, amelyről az adatgyűjtő följegyezte, hogy a beszélő látóterében (az előtte álló asztalon) lévő gomba okozhatta a szótévesztést.

Érdekes eset, amikor a látvány ellenére következik be téves szótalálás, mint például a *Na-gyon ciki ez az alma?* [banán] (2004) kijelentés esetében, amikor is a beszélő, noha látta a szóban forgó banánt, mégis egy vele azonos kategóriájú, eltérő lexémát aktivált. Ez, noha első pillantásra paradox jelenségnek tűnik, számos lehetséges indokkal magyarázható, köztük az adatközlő mentális lexikonának felépítésével (amelyben az *alma* az aktív szókincs központi részét képezhette, míg a *banán* nem), illetve a szöveggörnyezet, beszédtema stb. hatásával; a felszínen azonban csupán a szemantikai rokonság érzékelhető.

A beszéd közben hallott szöveg hatását szemlélteti a következő kijelentés: *Két Tic-Tac* (2004). Az adatgyűjtő följegyezte, hogy a beszélő két Orbit rágógumit nyújtott a pénztárosnak, miközben mellette arról beszélgettek, hogy Tic-Tacot vesznek.

A beszéd közbeni cselekvés befolyásoló hatására példa az *Egész délután tanultam, most pedig azért olvastam ide...* [jöttem] (2004) mondat, amelynek kiejtése közben a beszélő levelet olvasott, s maga az olvasás ténye befolyásolhatta az ígétévesztésben.

Nem csupán az éppen beszéd közben elhangzó cselekvés, hanem a tágabb értelemben vett tevékenység mint szituáció is hatással lehet a tévesztésre. A következő kijelentés egy matematikaórán hangozott el: *Egyenlő!* (2004). A beszélő egy tüsszentésre akarta volna válaszolni, hogy *Egész-ségedre!*, de az adott, uralkodó beszédhelyzethez szorosan kapcsolódó kifejezés (ti. matematikaórán egy matematikai állítás), a kezdő hang azonosságától megerősítve, végül is fölénybe került a szűkebb és esetlegesen megképződő szituációba illő lexéma fölött (hiszen a matematikaóra fogalmához nem kapcsolódik a tüsszentés, feltehetőleg sem az asszociáció, sem az analógia szintjén). Tartósan fennálló tevékenység hasonló státuszértelmezést eredményezhet, mint a fentebb idézett anyós-anya tévesztésnél: például a *Három oldalt kiszenvedtem magyarról □ magamból* (HGy) mondatban az egyetemi szak (magyar) látogatása mint permanens cselekvésállapot befolyásolhatta a beszélőt. Ehhez igen közelálló példa: *Egyfelől a szeminárium ödő a szemeszter végén...* (2007) – szintén az egyetemi kurzus kontextusát implikálva.

A beszédhelyzet tehát, ha birtokában vagyunk a megfelelő háttérinformációknak, szintén árulkodó lehet a megakadások létrejöttére nézve, s egyben a nyelvben való gondolkodás példaként is szolgál.

Következtetések

A fenti fejezetekben vázoltam a téves szótalálások általam feltételezett fontosabb kiváltó okait, illetve azokat a lehetséges kapcsolatokat, amelyeket a téves szótalálások és más, hibatípusú megakadásjelenségek között fennállhatnak. Ez a csoportosítás nem alkalmas a téves szótalálások pontos besorolására, sem a csoport pontos elkülönítésére; ellenkezőleg: azokra az összefüggésekre koncentrált, amelyek a háttérműködések szintjén a többi megakadásjelenséggel közösek lehetnek.

A korpusz vizsgálata alapján megerősíthetjük, hogy a téves szótalálások főntebb felvázolt indokainak többféle megnyilvánulási formája létezik; gyakori, hogy egy-egy felszíni jelenség hátterében többféle folyamattal számolhatunk. Ez a szétágazó kapcsolatrendszer fordítva is fennáll: egy-egy háttérműködési zavar többféle felszíni jelenségben (grammatikai hiba, TOT-jelenség, meta-tézis, anticipáció, perszeveráció, kontamináció, freudi elszólás, malapropizmus) is megnyilvánulhat. Itt tehát az egyedi eset a gyűjtőfogalom, amelybe több ok is beletartozhat.

Ezek az okok leginkább olyasfajta, háttérben működő mechanizmusok bonyolult hálózataként képzelhetők el, amelyek egyszerre több felszíni jelenséghez is csatlakoznak, ily módon teremtve kapcsolatot köztük, egyes megakadásjelenségeket egymáshoz közelítve, másokat egymástól távolítva. Ez a hálózat természetesen sok esetben bizonytalanul térképezhető fel, és gyakran csak feltételezésekre támaszkodhatunk, a dolgozatban azonban törekedtem arra, hogy minél több olyan példát idézzek, amelyeknél meg lehetőséggel megállapítható, milyen lehetséges okok léphetnek föl egy adott szótévesztésnél.

Az okok közül kiemelendő a fonetikai hasonlóság, illetve a grammatikai és szemantikai egyezés bizonyos válfajai mint leggyakoribb, illetve mint gyakran társuló indokok. Számolhatunk továbbá a szöveggörnyezet, a tágabb értelemben vett kontextus hatásával, valamint egymással versengő, állandósult nyelvi szerkezetek helytelen aktiválásával.

Ha a szövegből nem lehet pontosan megállapítani egy téves szótalálás indokát, rendszerint valamely nyelven kívüli környezeti tényezőre, a beszédhelyzetre, a beszélő aktuális állapotának ha-

tására gyanakodhatunk. Ez az utóbbi eset szinte feltérképezhetetlen, hacsak a pontos beszédhelyzet nincsen rögzítve, ez azonban csak a korpusznak igen kis részére érvényes; így leginkább elképzelésekre lehet támaszkodni.

Nyitott kérdés maradt továbbá az azonos tövű és azonos etimológiájú szavak kezelési módszere, a grammatikai természetű hibáktól való elkülönítése. Ez, valamint a többi hibatípusú lemma- és lexémaszintű zavar létrehozó okainak vizsgálata azonban külön tanulmányt érdemel.

SZAKIRODALOM

- Beszéd kutatás* 2004. 19–186. [„Nyelvbontás”-korpusz 1. rész.]
- Beszéd kutatás* 2005. 145–173. [„Nyelvbontás”-korpusz 2. rész.]
- Beszéd kutatás* 2006. 231–247. [„Nyelvbontás”-korpusz 3. rész.]
- Beszéd kutatás* 2007. 187–198. [„Nyelvbontás”-korpusz 4. rész.]
- Bóna Judit 2004. A beszédészlelési folyamat megakadásai. *Beszéd kutatás* 2004: 223–30.
1973. Slips of the tongue. In: *Speech Errors as Linguistic Evidence*. Ed.: Fromkin, V. Mouton. The Hague, Paris.
- Gósy Mária 1993. A lexikális hozzáférés (szófelismerési stratégiák). In: Gósy Mária–Siptár Péter (szerk.): *Beszéd kutatás. Tanulmányok az elméleti és az alkalmazott fonetika köréből*. Budapest, 14–32.
- Gósy Mária 2001. A lexikális előhívás problémája. *Beszéd kutatás* 2001: 126–43.
- Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 126: 192–204.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 257–77.
- Gósy Mária 2004a. A spontán magyar beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. *Beszéd kutatás* 2004: 6–18.
- Gósy Mária 2004b. A lexikális előhívás temporális szerveződése. *Magyar Nyelv* 52–65.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris. Budapest.
- Gósy Mária 2007. Alternative routes of lexical retrieval in spontaneous speech. *Studia Slavica Hung.* 52/1–2, 129–36.
- Horváth Viktória 2004. Megakadásjelenségek a párbeszédokban. *Beszéd kutatás* 2004: 187–99.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Corvina. Budapest. 95–9.
- Markó Alexandra 2004. Megakadások vizsgálata különféle monologikus szövegekben. *Beszéd kutatás* 2004: 209–22.
- Meringer, Rudolf 1908. *Aus dem Leben der Sprache: Versprechen, Kindersprache, Nachahmungstrieb*. Behr's Verlag, Berlin.
- Szalai Enikő 1996. A lexikális hozzáférés ép és zavart folyamatai. 5–10 éves gyermekek szóaktivizálási képességei. *Beszéd kutatás* 1996: 79–96.
- Tolcsvay Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A nyelvi kategorizáció kognitív nyelvészeti keretben. In: Zimányi Árpád (szerk.): *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica*. XXXII. EKF Liceum Kiadó, Eger, 5–20.

Evellei Kata
egyetemi hallgató
ELTE BTK

SUMMARY

*Evellei, Kata***What provokes wrong word access**

One of the characteristic features of spontaneous speech is the occurrence of disfluency phenomena. Due to the covert nature of the speech planning process, one can only rely on surface phenomena in looking for the causes of a given disfluency phenomenon. It is, however, an open issue whether the same surface phenomenon is invariably caused by the same functional disturbance or whether different disturbances necessarily lead to different types of disfluency. Wrong word access and its subtype, false start, may also have a number of different causes that may also underlie other surface phenomena. On the basis of a corpus-based study, the following such causes have been found: phonetic similarity, grammatical correspondence, semantic similarity, meaning condensation, confusion of idioms, as well as possible effects of the speech situation. These causes do not form distinct groups; they often occur together, reinforcing one another, and their results may be other types of errors (contamination, grammatical error, etc.) as well. Thus, very complex disturbances of function and implementation can be seen to underlie cases of wrong word access, ones that may also play a role in producing other disfluency phenomena.

Érdekes növénynevek V.

pillangóborsó J. Clitoria (P. 37). A pillangós virágra utaló elnevezés, az *asszonyka* nevű növény társneve. Mai tudományos *asszonyka* neve a virágkoronára utal, amely a női szeméremtestre hasonlít. A Linné előtti szerzők többségénél olvasható a *Clitorius flos* terminus, a mai *Clitoria* latin nemzetségnév előzménye, amely a görög *kleitorisz* 'csikló' szó származéka. Hasonló a névadási szemlélet háttere a növény német elnevezésénél is; a *Schamblume* (PbF. 134) fordítása 'szeméremvirág, szégyenvirág'.

pillangócserje J. Sesbania (P. 206). Hasonneve a *pillangósvirág* és a *lepkevirág* (uo.). A latin *Sesbania* (Linné előtt *Sesban* Caspar, illetve Johann Bauhin műveiben) nemzetségnév az arab *sēsabān* 'ua.' (Genaust 581) növénynév folytatója. A **pillangófa** 'Caesalpinia' (P. 206) nyolc fajtát is jelöl, csupa egzotikus növény neve. Ez az elnevezés is a növények pillangós virágára utal. A nemi név Andrea Cesalpino (latin *Andreas Caesalpinus*, élt 1509–1603), olasz botanikus és filozófus, VIII. Clemens pápa orvosának nevét őrzi.

pillangófű J. Briza media (MNöv. 161). R. 1834: N. ua. (Tarcal) 'rezgő v. rezgető fű' (Kassai 4: 120), 1873: ua. (Ballagi 2: 431), 1911: ua. 'Briza m.' (Nsz. 238). Társnevei a magyarban (*rezgőfű*, *remegőfű*, *reszketőfű*, *rezgőpázsit* [MNöv. 161]) és német neve, a *Zittergras*, azaz 'rezgőfű' szó is arra utal, hogy a növényke a szélben rezeg, finoman remeg; talán *pillangófű* neve is a lepke csapongó, ide-oda cikázó repülésével a növény mozgására utal.

pillangókardvirág J. Gladiolus papilio (P. 137). Az összetett szó *pillangó* előtagja a tudományos latin fajnévvel függ össze (lat. *papilio* 'lepke'). A növény feltűnő hasonlósága egy pirosas-barnás pillangóhoz a névadás alapja. Az összetétel *kardvirág* utótagja pedig (valamint a növény *dákoska* és *gladiólusz* hasonneve) – akárcsak a német *Gladiole*, *Siegwurz* 'ua.' (Genaust 267) és a latin nemzetségnév – a már Pliniusnál is szereplő latin *gladiolus* növénynévből származik, amelynek jelentése 'kis kard, kardalakú levél, kardliliom'. A *gladius* 'kard' kicsinyítő képzős alakja a levél kardformájára utal.

pillangószirm J. Diplarrhena moraea (P. 206). A *pillangószirm* elnevezés magyarázata a növény halványársárga, barna foltos, lepkére emlékeztető virága. Tudományos *Diplarrhena* (< görög *diplóosz*, *diploús* 'dupla'; *arrhen*, gen. *arrhénosz* 'férfi, him') nemzetségeve arra utal, hogy a növénynek csak két porzólevele fejlődik teljesen ki.

pillangóvirág J. 1. *Cosmos bipinnatus* (P. 206). R. 1930: *pillangóvirág* 'Schizantus' (Natter 447), 1933: N. ua. (Bogdánfalva) 'pirosat virágzó kerti virág' (MNy. 29: 319), 1966: ua. 'Schizantus' (MNöv. 118). N. MNöv. 153: *pille* 'Cosmos bipinnatus' | NépismDolg. 4: 30: *pillangóvirág* (Gyimesbükk) 'ua.' | Ethn. 87: ua. (Háromszék, Árapatak) 'ua.'. Hasonneve Gyimesbükkön a *lepke* (uo.). További hasonnevei a *lepkevirág* (uo.) és a *pillevirág* (P. 206), társneve az *ékeske*, *csillagvirág* és a *menyecskeszem* (MNöv. 153). A németben a *pillangóvirág* szó szerinti megfelelőjével, a *Schmetterlingblume* (M. 116) kifejezéssel a *Convolvulus ars.* és a *Pelargonium* növényeket jelölik. Mexikói eredetű, több színváltozatban ültetett dísznövény kertjeinkben a pillangóvirág. Erre utal *kertike* társneve (MNöv. i. h.). A *pillangóvirág* terminus magyarázata az, hogy a növény orchideaszerű színes virágai úgy helyezkednek el a szárazon, mintha egy csomóban temérdek, apró, tarkaszárnyú

pillangó lebegne. Néhány szerzőnél a Schizantus neve is *pillangóvirág*, a tudományos *Schizantus* nemzetségnév a görög *schizein* 'hasogatott' és a gör. *anthosz* 'virág' szavakra vezethető vissza. Ezen alapul a német *Schnitzblume* (uo.), azaz 'hasogatott virág' elnevezés is. Angol neve *butterfly flower* (Natter 447), azaz szintén *pillangóvirág*. A Schizantus visetonensis egyik változatának virágai hófehérek, és teljesen elborítják a növényt, ezért *menyasszonyfátyol*nak is nevezik.

pillekosbor J. Phalaenopsis (P. 206). A magyar *pillekosbor* terminus és a latin nemzetségnév, amely a görög *phalaina* 'éjjeli lepke' és az ugyancsak gör. *opszisz* 'kinézet' szavakból alkotott, a növény szép nagy virágának formájára utal.

pilletárnicska J. Gentianella amarella (P. 246). A *pilletárnicska* a csinos tárnicska (uo.) társneve. A növény az enciánfélék családjába tartozik. *Tárnics* növénynevünk ugyan a TESz. (3: 856) szerint ismeretlen eredetű növénytani szakszó, ám a szó eredetére vannak magyarázatok. Első fölbukkanása 1803: „Speerenstich: [...] *tarnitska*” (Márton József szótárában), majd 1807-ben Diószegiéknél a *tarnits* a Gentiana nemzetség neve (MFüvK.), 1864-ben már összetett növénynévben is előfordul: *fecsketárnics* 'Gentiana' (CzF. 2: 628). A *tárnics* Rapaics Raymund szerint szláv eredetű a nyelvünkben, szerbhorvát jövevényszó; vö. *trnci* 'borzadás, rettegés'. A *tüdőtárnics* eredeti neve is *rettegőfü*. Mollay Erzsébet szerint pedig (Növénynevek Mélius Herbáriumában. Budapest, 1983, 45) a nyelvérzék a *tár*, *táru*l 'nyílik' igével asszociálja, azaz szép virágának nyílása és záródása fontos a névadásban (a hőmérsékleti változások következtében mozognak a virágszirmok). Kovács Antal „Járok-kelek gyöngyharmaton” (Mosonmagyaróvár, 1987) című gyűjtésében említ is egy *táinc* alakváltozatot, ami ezt a magyarázatot erősítheti.

A pilletárnicska binominális latin elnevezésében szereplő *Gentianella* nemzetségnév a *gentiana* ókori latin növénynéven alapul, annak kicsinyítő képzős alakja. Caspar Bauhin művének (Pinax theatri botanici, 1623) megjelenése óta használatos a botanika szaknyelvében. A *sárga encián* 'Gentiana lutea' már Pliniusnál szerepel, és a görög *gentiáné* 'ua.' (Dioszkuridész) növénynéven alapul. Ez pedig a Skodrában (ma Észak-Albánia) székelő utolsó illír király (i. e. 180–168), *Genthios* nevét örzi, aki – vagy inkább az orvosai közül valaki – az azon a vidéken honos sárga encián gyökerének gyógyhatását felismerte. Az etnobotanikai taxonómiában a Szigetközben *egyszemcián*, *encia* a tájnyelvi neve, másutt hívják *Gentius király füve*, népi átalakítással *gyenciana*, *dancigayóker* néven is.

Használatos még *keseűgyökér* neve, ez a német *Bitterwurz* tükörfordítása. A pilletárnicska *amarella* (< latin *amarus* 'keserű') fajneve szintén a gyökér ízére utal.

tulokdisz R. 1807: *tulokdisz* 'Martynia' (MFüvK. 362), 1843: ua. és *czifra tulokdisz* 'Martynia annua' (Bugát 442), 1873: *tulokdisz*, *cifra tulokdisz* 'Martynia' (Ballagi 2: 668). A botanika újabb forrásaiból és a szótárakból, lexikonokból nem adatolható. Minden bizonnyal Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály szóalkotása; később Diószegi az „új nemi nevek” között is felsorolja (1813: OrvF. 355), ám később nem terjedt el az elnevezés. Csak Bugát Pál vette fel a nyelvújítás korában Természettudományi Szóhalmazába, de ő tőlük, a debreceni füvészkönyvből – szinte kivétel nélkül – minden növénynevet átvett. Utána már csak a Ballagi-féle szótár említi. A névadás szemléleti háttere – mint az a növény leírásából, jellemzéséből kiderül – az volt, hogy a Martynia „2-szarvú magzatja [...] mikor megéri, leválik róla vastag húsos kopátja, 's tokja olyan 2-szarvúvá leszsz, mint a' tzifra tulok” (MFüvK. 362). Tőlük való a *kecskedisz* hasonnev is, amely szintén a debreceni füvészkönyvben bukkan fel először (1807). A *Martynia* nemzetségnevet Linné adta, a terminus az angol botanikus, John Martyn (1699–1768) nevét örzi.

rákfarkfü J. Pimpinella saxifraga | Pimpinella sanguisorba (MNöv. 77). R. 1783: *rák-fark-fü* 'Pimpinella saxifraga' (NclB. 351), 1807: ua. (MFüvK. 209), 1825: ua. (LexBud. 505), 1835: ua. (Kassai 4: 182), 1843: *rákfarkfü* 'ua. és Pimpinella alba' (Bugát 357), 1845: ua. (Műsz. 131), 1873: *rák-farkfü* 'Pimpinella saxifraga' (Ballagi 2: 460), 1893: *rákfarkfü* (Nyr. 22: 152), 1897: ua. (Pallas 16: 371), 1911: *rákfark* 'ua.' (Nsz. 253). A *rákfarkfü* alakfestő elnevezés. Diószegi a „Régi és Népközt forgó magyar nevezetek” sorában szerepeltetett *rákfarkfü* helyett a „Megállított Nevek” közé a *tömjén pimpinella* elnevezést javasolta (OrvF. 385). A *pimpinella* újlatin növénynév,

ma e növény nemzetségneve. Német nevét pedig a *hód* állatnévvel alkották meg: *Bibernelle* (PbF. 354). A *sanguisorba* fajnév a 'vér' jelentésű *sanguis* és a *sorbere* 'nedvességet felvenni' szavakból keletkezett. A növény gyökerének gyógyhatására utal, korábban sebösszehúzásra használták. A latin *saxifraga* fajnév a 'kő a testben' jelentésű lat. *saxum* és a *-fragus* '-törő, -széttörő' szavakból áll, szintén a növény gyógyhatására vonatkozik, hiszen valaha vesekő és hólyagkő elleni gyógyszer volt.

rákfarok J. *Potentilla anserina* (Péntek–Szabó 330). N. uo. 273: ua. (Kalotaszeg, Váralmás) 'ua.'. Román megfelelője azon a vidéken a N. *coada răcului* (Băbiu ~ Bábony, Cornești ~ Somtelke, Finciu ~ Kalotaujfalu) 'ua.' (uo.). A *Potentilla* genusnév a latin *potens* 'erős' kicsinyített alakja. Magyarzata az, hogy a rákfarkok gyógyfű hírében állott. A növény társneve a *libalétra* (MNY. 39: 252) R. 1835: *létra fű* 'ua.' (Kassai 4: 120), az etnobotanikai taxonómiában Komárom megyében (ÜMTsz. 3: 857) a *lúdpimpó* (R. 1865: CzF. 3: 1570), valamint a *libapimpó* (R. 1807: MFüvK. 305, 1835: Kassai 4: 120, 1865: CzF. 3: 1486), N. Gyógysz. 377: Gyergyó | Népismdolg. 30: Gyimesbükk | Zelnik 15: moldvai csángó | Péntek–Szabó 273: Mákó. A növény a falusi udvarok, libalegelők és libaúsztatók környékének libatrágyában gazdag, nitrogénús talaját kedveli. Hasonneve a *pipefű* és a *lúdpázsit*. A libákhoz fűződő szoros kapcsolatot latin faji neve (< lat. *anser* 'liba') és több német és szláv neve is tükrözi: német *Gänse-Fingerkraut*, cseh *mochna husi*, orosz *lapcsatka guszjinaja*, *guszjinaja lapka*, lengyel *pięciornik gęsi*, szerbhorvát *guščija petoprnsnica*, szlovák *nátrzník husi* 'Potentilla anserina jelentéssel' (Weeds 1348), valamint francia *herbe aux oies* 'ua.' (FMF. 453).

rákfű R. 17. sz.: *rakfw* 'Crispula' (Ért. 94), 1706: *apró rák fű* 'Verrucaria minor' (PPNomH.), 18. sz. első fele: *rák fű* 'Capsella bursa pastoris' (MNY. 6: 274). Német eredetű növénynév, tükörfordítással került a magyar botanikai szaknyelvbe. A német terminus több növényt is jelöl; vö. *Krebskraut* 'Cichorium int., Chrozophora tinct., Lemna minor, Paris quadrifolia, Scleranthus perennis, Stellaria oloides' (M. 304).

rákgyökér R. 1897: ua. 'Aronicum' (Pallas 16: 1143). A Benkő Józsefnél szereplő német R. 1783: *Krebswur* 'Polygonum bistorta' (NclB. 363) lehet az alapja. Szintén a Polygonum bistorta neve a **ráknyakúfű** (PE. 244), N. Gyógysz. 377: ua. (Gyergyó), amely Erdélyben használatos metaforikus etnobotanikai terminus. A növény gyökértörzsét régen étvágygerjesztőként, illetve izletes téli főzelékként (a spárgához hasonló módon) készítették el, valamint vízben megfőzve csörgőkígyó marása ellen, továbbá vérzéscsillapítóként használták. A családba sorolt növényeknek szára erősen ízelt, feltűnők a szárcsomói. Erre a sajátosságra régebbi fűvészkönyveinkben több név is utal. Ilyen például a *göcsfű*, *szárbütykűfű* vagy a *száz bötkőjű-fű* (1578: Herbarium; 1775: Csapó). Tudományos *Polygonum* neve szintén 'sok bütykű' jelentésű. A rákgyökér egyik társneve a *kígyógyökerű keserűfű* (R. 1672 k.: SzT., 1783: NclB., 1807: MFüvK., 1833: Kassai, 1843: Bugát, 1865: CzF., 1895: Pallas, 1911: Nsz.), amelynek gyökértörzse kígyó módjára csavarodik, tekeredik, kígyózva kúszik. Erre utal egyik hasonneve is, a *tekertgyökerűfű*. Mint Diószegiék jellemzik a növény gyökerét: „tekert-fatsart”. Tudományos latin *bistorta* fajneve szintén erre utal: *bis* 'kétszer'; *torquere* 'sodorni, tekerni'. A *kígyógyöker* megfelelője a német *Schlangenwur*, *Schlangenwurzel*, *Schlangen-Knöterich*, orosz *gorec zmejnij*, szlovák *hadí koreň vāčši*, olasz *serpentina*. További olasz nevei a *bistorta*, *biaveta*, *poligonia*, *lavazzuola*, *tortorete*. Másik – igen régtől adatolható és a szakkönyvek szinte mindegyikében szereplő – hasonneve a *kígyótráng* (R. 1500 k.: *kegyo trank fyw* 'Serpentaria' (StrassbGl.), majd 1578: Herbarium, 1588: FrankHasznK., 1595: FK., 1604: MA., 1643: Com:Jan., 1762: PPB., 1775: Csapó, 1783: NclB., 1793: Földi, 1807: MFüvK., 1843: Bugát, 1865: CzF., 1895: Pallas, 1911: Nsz.). Munkácsi Bernát (KSz. 10) származtatása a törökből nem vehető komolyan. A TESz. szerint bizonytalan eredetű, Mollay Károly (NMÉR.) véleménye ezzel szemben az, hogy nem bizonytalan a származás, mert az összetett szó korai újfelnémet eredetű tükörszó (< *draccon-kraut*, *dragon-kraut*). A latin *serpentaria* (R. 1578: Lonicerus: Kräuterbuch) terminus (< lat. *serpens*, gen. *serpentis* 'kígyó') fajnév magyarázata az, hogy a rizóma számos egymásba gabalyodó gyökérszálból áll, és a növényt korábban kígyómarás ellen használták (talán éppen emiatt a hason-

lóság miatt, hiszen a múltban a növény külseje, alakja figyelmeztette a gyógyulást kereső beteget, hogy a különösebb alakú növények hatását kipróbálja).

rákízű pereszke J. *Tricholoma inocyboides* (Krébecz J.: Gombaatlász. Budapest, 111). A fenőpereszke korábbi elnevezése onnan ered, hogy egyik változatának finom, diszkrét íze a rákéra emlékeztet.

rákkaktusz J. *Schlumbergera truncata* (P. 137). A *karácsonyikaktusz* társneve, amely a németből való tükörfordítás eredménye; vö. ném. *Weihnachtskaktus* (PbF. 403). Tudományos latin nemi neve a 19. századi belga kertész, Frédéric Schlumberger (1804–1865) nevét őrzi, aki híres kaktuszszakértő volt.

rákollóvirág J. *Heliconia* (P. 109). A hamisbanán metaforikus társneve. A botanika szaknyelvében ismert *helikónia* társneve is (uo.), ez természetesen Linné latin *Heliconia* nemzetsége, amely a latin *heliconius* és görög *helikoniosz* 'Helikon hegyéről való' szóból alakult. Kínában a kerti krizantém '*Dendranthema hortorum*' fajtái kaptak hasonló festői neveket, mint a *rákollóvirág*, már 2500 évvel ezelőtt, a Szung-korban. Az ott kedvelt szokatlan színű és megjelenésű egyik fajtának – sajátos virágszirmai alapján – a *bíbor rákolló* (Kósa–Varga 8) elnevezést adták.

rákszemű dinka J. a vörös dinka alfajtája (MoK. 4.1: 251). A szőlőfajta *rákszemű* jelzőjének az a magyarázata, hogy bogyója apró, mint a rák szeme. A *dinka* egyébként szerbhorvát eredetű szőlőnév, első felbukkanása a magyar írásbeliségben nem 1795, mint a TESz. írja (1: 640), hanem 1780: *dinka* (Prónay Pál: A' szőlőknek plántálásáról. Pest, 59).

rákvirág J. *Aglaonema* (MNöv. 159). A név szó szerinti megfelelője a németben a *Krebsblume* '*Epilobium angustifolia*, *Taraxacum officinale*' (M. 304). A növény latin elnevezése, az *Aglaonema* nemi név a 'tündöklő, ragyogó, pompás' jelentésű görög *aglaosz* és a *néma* 'porzófonal' szavakból keletkezett, arra utal, hogy ezek a szálak nem a virágzatban találhatók, meg sem lehet mondani, mennyi tartozik egy-egy virághoz. A *rákvirág* két fajtáját ismerteti Richard Gilbert 200 kedvelt szobanövény (Budapest, 1999.) című munkájában: *Aglaonema commutatum* (19) és *Aglaonema crispum* (20).

A NEM KÖZISMERT RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

Csapó	=	Csapó József: <i>Uj füves és virágos magyar kert</i> . Pozsony, 1775.
Ért.	=	Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből. (MTA) Pest, 1870/7: 65–76.
FK.	=	Beythe András: <i>Fives könnv.</i> Németújvár, 1595.
FMF.	=	Sajó Endre: Francia-magyar mezőgazdasági szakszótár. Budapest, 1987.
Földi	=	Földi János: Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról. Béts, 1793.
Genaust	=	H. Genaust: <i>Etimologisches Wörterbuch</i> . Basel–Boston–Berlin, 1966.
Gyógysz.	=	<i>Gyógyszerészet</i> . Bukarest, 1956–. i. h.: 1991. (35. évf.).
Herbarium	=	Melius Juhász Péter: Herbarium a fáknc fvéknevekről, természetekről és haßnairol. Kolozsvár, 1578.
Kósa–Varga	=	Kósa G.–Varga E.: <i>Kína kerti virágai</i> . Budapest, 1986.
LexBud.	=	Lexicon valachio – latino – hungarico – germanicum. Budae, 1825.
M.	=	H. Marzell: Alphabetisches Vezeichnis der deutschen Pflanzennamen. Leipzig, 1957.
MFüvK.	=	Diószegi S.–Fazekas M.: <i>Magyar Fűvész Könyv</i> . Debrecen, 1807.
MNöv.	=	Csapody V.–Priszter Sz.: <i>Magyar növénynevek szótára</i> . Budapest, 1966.
Műsz.	=	Kováts Mihály: <i>Háromnyelvű fejtő műszótár</i> . Buda, 1845.
Natter	=	Natter-Nád Miksa: <i>Virágos könyv</i> . Budapest, 1939.
NclB.	=	Benkő József: <i>Nomenclatura botanica</i> . (in Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
Nsz.	=	Cserey Adolf: <i>Növényiszótár</i> . Budapest, 1911.
OrvF.	=	Diószegi Sámuel: <i>Orvosi Fűvész Könyv</i> . Debrecen, 1813.
P.	=	Priszter Szaniszló: <i>Növényneveink</i> . Budapest, 1998.
PbF.	=	R. Schubert–G. Wagner: <i>Pflanzennamen und botanische Fachwörter</i> . Leipzig, 1988.

- Péntek–Szabó = Péntek J.–Szabó A.: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
 PPNomH. = Pápai P. F. följegyzései: *Nomenclatura Herbarum*. Anno 1706. (Nyr. 29: 363–66)
 Weeds = Williams, G.–Hunyadi K.: *Dictionary of Weeds of Eastern Europe*. Budapest, 1987.
 Zelnik = Halászné Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek* (CsopnyelvDolg. 36). Budapest, 1987.

Rácz János

Bosnyáknyakú tyúk

Szabó József a *bosnyáknyaku* 'kopasz nyakú <tyúk, csirke>' szóról mint jelentéssűrítő szó-összetételről ír, amely hasonló-hasonlított jelentésszerkezetű. A szót és a jelentését a KiskSz.-ból és az ÚMTsz.-ból ismeri (Szabó 2007a: 89). Szabó (2007b: I, 294) fejtegetésének lényege: „A *bosnyáknyaku* származékszó előtagja a *bosnyák* népnév, az állatokra (konkrétabban: a tyúkfélékre) átvitt jelentése pedig föltételezésem szerint a mohamedán bosnyákok egykori hajviseletével magyarázható. A bosnyákok ugyanis – az oszmán-törökökhöz hasonlóan – borotválták a fejüket, s mivel a 16–17. században sokan telepedtek meg hazánkban [...], a korabeli magyarság (köztük pl. a nagykanizsai lakosság) is megismerhette őket és hajviseletüket.” (Egyébként a sokácok – horvát etnikai csoport – egy részét is hívták *bosnyáknak*.)

A hajviselet a *bosnyáknyaku* jelentése szempontjából érdektelen, s így a hasonló-hasonlított jelentéssűrítő összetétel is, hiszen az *-ú/-ű ~ -jű/-jü* képző a „Jelzős szerkezetekben – a jelzett főnévhez járulva – 'vmivel bíró, ellátott' jelentésű” (MMNyR. I: 408), vagyis a **bosnyáknyakú tyúk* 'tyúk, amelynek bosnyák a nyaka'.

Az általános lexikonokból is (A Pallas nagy lexikona, 1893–1896.; Új magyar nagylexikon, 1993–2004) tudhatni, hogy a *kopasznyakú tyúk* (ÉrtSz. *kopasz* a.; ÉKsz.²: *kopasz tyúk* a.) – más nevein: *erdélyi kopasznyakú tyúk*, *bosnyák tyúk*, *csőré nyakú tyúk*; *csőri tyúk*, *erdélyi kopasznyakú tyúk*, *Szeremley-tyúk*, *török tyúk* – Tibetből származik, és kereskedők révén Kis-Ázsián és a Balkánon keresztül került Erdélybe a 17. század vége felé. Ennek a házi szárnyasnak a nyaka – nem a feje, azon van toll! – a szeme aljától a (többnyire) begye felső harmadáig tollatlan. Ezt a tyúkfajtát 1875-ben egy bécsi kiállításon Szeremley (más forrásból: Szeremlei) Lajos tanfelügyelő mutatta be, aki az 1840-es években kezdett Erzsébetvárosban foglalkozni a tenyésztésével; az 1925-ös bécsi kiállításon már *erdélyi kendermagos* (*Siebenbürger Sperbe*) néven szerepelt „Frau von Szeremley” állományából az érdeklődést keltő aprójószág, amelynek sokféle *bosnyák tyúk* volt a neve, ugyanis Erdélyen kívül a szerb és bosnyák hegyvidékeken is előfordult (I. Szalay 2008; 2001: 22–38).

A tyúkokcska nagy sikert aratott Bécsben, Németországban a 19. század vége táján még egyesületet is alakítottak a tenyésztői. A mai Magyarországon sokáig idegenkedtek a bosnyák tyúktól, amely azonban rendkívül jó tojónak és kiváló kotlósnak bizonyult: az „1950-es években Tiszaigaron alig volt fehér és erdélyi kopasznyakú fajta [...] Tápén a legjobb tojónak a kis babos és a kopasznyakú fajtát tartották. Az utóbbi olyan kiváló kotló, hogy még a »rántanivaló« csirkéket is összetartja” – írja Paládi Kovács (2001: 776.)

Az erdélyi kopasznyakú fekete volt, a más színűeket a magyar parlagi tyúk (amelynek nincs fekete színváltozata) kopasz nyakú változataként tartották számon, majd 1992-ben a más színűeket (fehér, kendermagos) is tözskönyvezték. A hazai házi tyúk (*Gallus gallus domesticus*) különféle fajtái, illetőleg fajtaváltozatai védelem alatt állnak: génbanki állományuk Gödöllőn és Keszthelyen, a kendermagosnak egy állománya Hódmezővásárhelyen található (I. Szalay 2008: 53).

Számos tárgy, dolog van és volt a magyarban a *kopasz* jelzővel minősítve. A SzT.-ből néhány példa: ~ *asztal*, ~ *láda*, ~ *derékalj*, ~ *garas*, ~ *tallér*, ~ (*hegy*)*oldal*, ~ *domb*, ~ *sódár*, ~ *orja*, ~ *ormozat* stb. Az ÚMTsz. a *kopasz fejű búzát* jegyzi az 1940. évből. Ugyancsak számos dolgot különböztet meg az erdélyi jelző: ~ *abrosz*, ~ *gúnár*, ~ *kancsó*, ~ *ló*, ~ *lúd*, ~ *réce* stb. (SzT.), hasonlóképpen

különít el (most baromfi-elnevezéseknél maradvá) a *török* is: *török lúd* 'fodros lúd'; ezt *asztraháni* vagy *szevasztopoli lúd* névvel is illették (l. Szalay 2008: 43).

Talán az eddigiekből nyilvánvaló, hogy e tyúkocskának a származási helyére utaló neve a *bosnyák tyúk*. A *bosnyák* szót a többi baromfitól való különbözőségében legjellemzőbb testrészére, a nyakára (is) vonatkoztatták. Így lett *bosnyáknakú*, azaz: 'bosnyák vidékről való (és kopasz nyakú) tyúk', amely kifejezésben immár a *bosnyák* 'kopasz' jelentésű. Az efféle tyúkfiaakra tudomásom szerint Nagykanizsa környékén a *bosnyáknakú (tyúk)* megnevezés ma is használatos.

SZAKIRODALOM

- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László (főszerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Budapest, Akadémiai Kiadó, Budapest. 1959–1962.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2003.
- Paládi-Kovács Attila 2001. Baromfitartás. In: Uő. (szerk.): *Magyar néprajz* II. *Gazdálkodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó József 2007a. *A népi szemlélet tükröződése nyelvjárásaink szókészletében*. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Szabó József 2007b. Néhány, -ú, -ű képzővel keletkezett tájszó magyarázata. In: Benő Attila–Fazakas Emese–Szilágyi Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok* I–II. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, I, 293–8.
- Szalay István 2001. *Régi magyar baromfifajták*. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- Szalay István 2008. *A magyar őshonos tyúkfajták leírása*. <http://www.katki.hu/genmeg/osh97/html>
- SzT. = Szabó T. Attila–Vámszer Márta (szerk.): *Erdélyi magyar szótörténeti tár* I–. Kriterion–Akadémiai Kiadó, Bukarest–Budapest. 1975–.
- MMNyR. = Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961–1962.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.): *Új magyar tájszótár* I–. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–.

Büky László
SZTE BTK

Nyomárkay István: Rövid horvát és szerb nyelvtörténet. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest, 2007. 292 oldal.

A kötet akadémikus szerzőjét, a szerbhorvát nyelvi és kulturális kapcsolatok, valamint a szláv összehasonlító nyelvészet – hazánkban és külföldön is jól ismert és elismert – kutatóját talán nem kell bemutatnunk a *Magyar Nyelvőr* olvasóközönségének: életrajzi adatai, kutatási területe, fontosabb magyar és idegen nyelvű publikációi a kötet fűlszövegén is elolvashatók. Ez a könyv az ELTE Szláv Filológiai Tanszékén kiadott *Opera Slavica Budapestinensia Linguae Slavicae* sorozatának legújabb darabja. Mint a szerző a bevezetőben írja, nyelvtörténeti munkája kettős céllal készült: nemcsak a szlavisztika szakot végző egyetemi hallgatóknak szeretne eligazítást adni, hanem a téma iránt érdeklődő szélesebb körű tudományos nyilvánosságnak is. Az előszóból az is kiderül, hogy erre azért van szükség, mert a horvát és a szerb nyelv történetét bemutató mű magyar nyelven, a magyar nyelvi és kulturális kapcsolatokra való utalásokkal mind ez ideig nem látott napvilágot, de szerb és horvát nyelven is alig akad néhány. Ezért Nyomárkay István könyvét méltán nevezhetjük hiánypótló munkának.

A recenzens maga is elcsodálkozik azon, milyen élvezettel olvasgatja ezt a könyvet. Remek alkalmat nyújt neki ahhoz, hogy felidézze régvolt egyetemi éveit, amikor a 70-es évek első felében orosz–francia szakos egyetemistaként éveken át tanulmányozta az ősszláv, ósszláv és óegyházi szláv nyelvet és ezek indoeurópai alapjait, nyelvtörténeti témájú diákköri dolgozatához és diplomamunkájához gyűjtött anyagot a leningrádi Sztaltikov-Scsedrin Könyvtárban, és jóleső érzéssel állapítja meg, hogy bár érdeklődése időközben más irányba fordult, nyelvészeti és nyelvtörténeti ismeretei még csaknem négy évtized után is elegendőek a kötetben tárgyalt fonetikai és morfológiai változások megértéséhez. De a régmúlt idők nosztalgikus felidézése önmagában még nem indokolná ezt a hirtelen feltámadó érdeklődést, ennek más oka is kell, hogy legyen. Elsősorban az, hogy ez a könyv *érdekes*: száraz adatok bemutatása, taxonomikus osztályozása és leírása mellett sok minden másról is szó van, ez a kötet tehát korántsem csak *egyszerű nyelvtörténet*. Van benne történelem, művelődéstörténet, irodalomtörténet, politikatörténet, írástörténet, névtörténet, szláv összehasonlító fonetika, fonológia, lexikológia és dialektológia, olyan lenyűgözően hatalmas ismeret- és tudásanyag, amelyből minden érdeklődő filosz szedegethet magának ismeretmorzsákat. A szűkebb téma iránt talán kevésbé érdeklődő magyar olvasó számára is tanulságosak lehetnek azok az apró betűs kitérők, úgynevezett *excursusok*, amelyek egy-egy elméleti kérdést fejtenek ki bővebben, vagy valamilyen, a magyar–szláv nyelvi-kulturális kapcsolatokat érintő gyakorlati problémát igyekeznek megvilágítani, az egyes részletek iránti mélyebb érdeklődést felkelteni, esetleg további kutatásokra ösztönözni.

A kötet néhány általános nyelvészeti fogalom, kategória bemutatásával, magyarázatával kezdődik (nyelvi és nyelvpolitikai fogalmak, folyamatok, a nyelvek osztályozásának szempontjai, a genetikai nyelvrokonság), majd öt nagy fejezetbe rendeződik. Az első nagy fejezet (a szláv nyelvek az indoeurópai nyelvcsaládban) olyan általános ismereteket foglal össze röviden és lényegretörően, mint az indoeurópai alapnyelv és az őshaza, a szlávok őshazája és az ősszláv nyelv, valamint a déli

szláv ősnyelv (alapnyelv) kérdései. A második fejezet a szláv írással, a különböző írásfajták bemutatásával foglalkozik. A szorosan vett nyelvtörténeti áttekintés a harmadik fejezettel kezdődik (a szerbhorvát nyelv történetének korszakai), ezt követi egy körülbelül 40 oldalas, az irodalmi nyelv kialakulásával foglalkozó fejezet, végül a kötet utolsó részében a szerző az illír mozgalom és a horvát nyelvújítás problémáinak tárgyalásával foglalkozik. Lenyűgöző a könyv végén található, több, mint 60 oldalas bibliográfia, amely nemcsak a kötet megírása során felhasznált és hivatkozott szakirodalmat tartalmazza, hanem témakörök szerint csoportosítva (szerbhorvát nyelvtörténet, lexikológia, helyesírás, dialektológia, irodalmi nyelv, kontaktológia stb.) felsorolja az úgynevezett „továbbvezető irodalmat” is.

A bevezetőben a szerző helyesen állapítja meg, hogy „Kelet-Európát mind nyelvi (nyelvpolitikai), mind nyelvfejlesztési téren egyszerre jellemzi a terminológiai értelemben vett integráció és dezintegráció is” (9). Tudvalévő, hogy Jugoszlávia felbomlása után három önálló ország, és vele együtt három irodalmi nyelv jött létre: a bosnyák, a horvát és a szerb, és mostanában éppen születtében van a negyedik, a montenegrói is. Mivel ez a folyamat nemcsak a szláv, hanem a nyugati nyelvekben is végbement (félhivatalos státuszt kapott a katalán, a baszk és a gallego nyelv is), a szerzővel egyetérthetünk abban, hogy a *politikai integráció egész Európában nyelvi dezintegrációt eredményezett*.

Nem egyszerű probléma az állam és a nyelv viszonyának tisztázása, de még ennél is sokkal bonyolultabb a nyelv és nyelvjárás problémájának vizsgálata. Nem kis bátorságra vall Nyomárkay István részéről, hogy belevág a szerbhorvát nyelvterület nyelvjárásainak feltérképezésébe, hiszen itt a nyelvészeti és a földrajzi szempontok szinte kibogozhatatlanul összefonódnak. Valamilyen konkrét kiindulópontot mégis ki kell tűznie, és ezt pontosan ki is jelöli: „Nyelvtörténetünk a XIX. század közepén rögzített sztenderd irodalmi nyelv alapját képező űto-nyelvjárás történetén alapul, azaz az ebben a nyelvjárásban bekövetkező jelenségekhez viszonyítva mutatjuk be a másik két nyelvjárásban, a kaj- és a ca- nyelvjárásban végbement változásokat” (6).

A szláv nyelvek az indoeurópai nyelvcsaládban című fejezetben foglalkozik a szerző olyan alapvető problémákkal, mint az indoeurópai alapnyelv és az őshaza, a szlávok őshazája és az őszláv nyelv, valamint a déli szláv ősnyelv (alapnyelv) kérdése. Ebben a rövid fejezetben is találunk két *excursust*: az egyikben a szerző bemutatja a nyelvészeti rekonstrukció módszerét, a másikban (egy PhD-értekezés anyagát zsűfolva össze hat apróbetűs oldalba) a hangváltozások típusairól, formáiról és okairól értekezik. A glagolita és cirill ábécé összehasonlító táblázatát és (egy történeti *excursust* tartalmazó) *A szláv írás* című fejezetet a kötet legátfogóbb, legrészletesebben kifejtett része követi *A szerbhorvát (horvátszerb) nyelv történetének korszakai* címmel. A nyelvi változások közül a szerző bevallottan a hangváltozásokkal foglalkozik a legrészletesebben, mivel a nyelv fonológiai rendszerének változásai jelentős mértékben hatottak (és hatnak ma is) a morfológiai rendszerre, a névszó- és igeragozásra is. Ebben a mintegy 70 oldalnyi fejezetben rövid szövegrészeket olvashatunk Crnorizac Hrabar *A betűkről* című traktátusából, valamint szemelvényeket a Miroslav- és Vukan-evangéliumból, ez utóbbiakat a mai horvát nyelvű szöveggel és a Károli-féle fordítással is összevethetjük. Az őszerbhorvát korszak három fő nyelvjárásának fontosabb fonetikai és lexikai jellegzetességei után megint egy nyelvemlékszöveg bemutatása következik: a legismertebb, legjelentősebb és legjobban feldolgozott horvát glagolita nyelvemlék, az 1100 körül keletkezett, 80 cm vastag mészkőbe vésett *Baskai tábla*. Ezt először betűhív átirásban, és mai horvát nyelven, végül magyar fordításban is láthatjuk, majd az elemzés következik. Érdemes idéznünk néhány mondatot a kötet 71. oldaláról, mert jól példázza, hogyan, milyen stílusban kellene az effajta művek szerzőinek az olvasóközönséghez fordulniuk: „A XII–XIV. sz.-i horvát glagolita emlékeknek két fő műfaja ismeretes: a misszálé és a breviárium. A misszálé liturgikus könyv. [...] A misszálék közül művészi kivitelével kiemelkedik az 1368-ból való Novak-misszálé (Novakov misal) és az 1403/1404-es Hrvoje-misszálé (Hrvojev misal). A liturgiában a mise minden résztvevője aktívan közreműködik, a breviárium viszont napokra, sőt órákra kijelölt imádságokat és olvasmányokat tartalmaz a papok és szerzetesek

számára. A legkorábbi fennmaradt breviárium Prvi vrbnicki brevijar (Az első vrbniki breviárium), amely a XIII. és XIV. század forulójáról való. A vallási tárgyú szövegeken kívül világi tárgyúak is ismereteseek” stb. Ha az ilyen, magas szintű ismeretterjesztő könyvek nem nagyképű tudálékossággal, de nem is gügyögő szájbarágós stílusban fordulnának kiskorúnak tekintett olvasóik felé, akkor valószínűleg megnőne az ilyen művek iránti érdeklődés még ebben a modern, nem olvasó, internetező világban is.

A továbbiakban a kötet szerzője rátér a morfológiai változások bemutatására. Jól áttekinthető táblázatokban megadja a kiinduló helyzetet, az ószláv paradigmát, először az *o-*, *jo-*, *u-*, *i-* és *masalhangzóitövé* himnemű, majd az *a-* és *ja-* tövé nőnemű főnevek teljes ragozását, majd pontokba szedve összehasonlítja őket a mai horvát paradigmákkal. A középszerbhorvát és az újszerbhorvát korszak térképekkel is illusztrált hangváltozásainak bemutatása után, a hatodik *excursus*ban ismét egy doktori értekezés anyagát olvashatjuk a csaknem kétoldalas *Az analógia hatása a nyelvi változásokban* című fejezetben. A szerző stílusa itt is világos, érthető. Ezt írja: „Az analógia az a nyelvi változás, amelynek folyamán valamely szó vagy szóalak egy másik szó vagy szóalak hatására (mintájára) megváltozik. Az analógiának két típusát különböztetjük meg: az arányos és a nem arányos analógiát. [...] Az analógiának érdekes típusa a népetimológia. Lényege, hogy ismeretlen eredetű szavak esetében a szó hangalakját megváltoztatva, az ismeretlen, új szóba összecsengés alapján más szó jelentését magyarázzák bele. [...] Népetimológiával a tulajdonnevek körében is találkozhatunk. Például *Hidegség* Győr-Sopron megyei község eredeti alakja *Hidegséd* ‘hideg patak’ volt. A *séd* szó azonban kiveszett a nyelvhasználatból, így a népetimológia a *Hideg* előtagot „értelmes” -*ség* képzővel látta el” (101–2). A szókincs tekintetében a szerbhorvát nyelv megőrizte az ősi szláv szavakat, bár sok idegen szót és kifejezést is átvett, elsősorban a szomszédos népek nyelvéből. Szociolingvisztikai szempontból is érdekes az ősi szláv szókincs fogalmi megoszlása: az ősi szláv szavak mintegy 90 százaléka az anyagi élet dolgainak megnevezésére szolgál, a szellemi élet jelenségeire csupán 10 százalék marad. Különösen informatív a többoldalas hetedik *excursus*, amelynek címe: *Magyar szavak a szerbhorvátban*. Alapos történelmi bevezetés után a magyarból átvett szavak jelentéskörüi szerinti csoportosítása következik: az állami élet, tisztségek, intézmények, a jog, a lakás, háztartás, építkezés, a ruházat és a szórakozás jelentésköréi szerint. *A jövevény- és kölcsönyszavak* című fejezetben a szerző elemzi a német, a török, a görög, a francia, az angol, valamint a latin és újlatin szavak beáramlását a szerbhorvát nyelvbe, és szól ezek morfológiai és szintaktikai beilleszkedéséről is.

A negyedik nagy fejezetben, mint a címéből kiderül, a szerző az irodalmi nyelv kialakulásának kérdését járja körül. Bevezetésképpen áttekinti azokat a politikai és kulturális változásokat, amelyek a nyelv történetének középső szakaszától kezdve a 20. század elejéig Horvátországban és Szerbiában végbementek. A szerbhorvát (horvát szerb) nyelv vonatkozásában egységes irodalmi nyelvnek az 1850-es Bécsi Egyezményben rögzített irodalmi nyelvet tekinthetjük. Ez azonban nem volt mindig így: a 19. század előtt uralkodó általános nézet szerint egyetlen, földrajzilag jól körülhatárolható szláv nyelv létezett csupán, amelynek különböző dialektusai vannak (tulajdonképpen a későbbi szláv nyelvek). A vita arról is folyt, hogy melyik dialektus tekinthető a legszebbnek, a legtisztábbnak, a legrégebbinek. Különböző szövegek (mesék, jogi szövegek, prédikációrészletek, versek, vallásos és gazdasági szövegrészletek stb.) összehasonlító bemutatása alapján kirajzolódik az irodalmi nyelv kialakulásának lassú, körülményes, nehézkes folyamata. A szerző felhívja az olvasó figyelmét a szövegekben viszonylag nagy számban fellelhető horvát helyesírási magyar szavakra is (*šereg, hadnađ, aldomaš, kontuš, orsag, hatar* stb.).

A kötet utolsó nagy fejezete (címe: *Az illír mozgalom és a horvát nyelvújítás*) azt a kultúr-történeti és társadalmi mozgalmat mutatja be, amelyet „horvát nemzeti újjászületésnek” vagy „illírizmusnak”, illír mozgalomnak neveznek. Ez a mozgalom nagy jelentőséggel bír a horvátok számára, mert azt fejezi ki, hogy a horvátok a többi déli szláv néppel együtt a nagy illír nemzet, a hatalmas szláv tömb része. Az illírek legfontosabb törekvése a déli szláv nyelvek egyesítése volt. A moz-

galom azonban kezdetben nem tartalmazott politikai felhangokat, deklarált célja az egységes déli szláv irodalmi nyelv és helyesírás megteremtése volt. A politikai egységhez elsősorban egy közös irodalmi nyelv létrehozására volt szükség, az erről vallott nézetek és ezek gyakorlatban való érvényesítésének módozatai azonban jelentősen eltértek egymástól. Ebben a fejezetben a szerző sorra veszi azokat a törekvéseket, amelyek ezt a nyelvi egységesítést tűzték ki célul. A 19. század elején az irodalmi (írott) nyelv összességében különböző nyelvtípusok halmazának volt tekinthető. Számos nyelvváltozat élt egymás mellett, regionális irodalmi nyelvek alakultak ki, amelyek mindegyikének megvolt a maga közönsége. Emellett ott volt a germanizáció és a magyarosítás veszélye is. Nincs benne semmi meglepő, hogy a 19. század elején a horvát országgyűlés a latin kivételével megtiltotta a magyar és minden más idegen nyelv hivatalos használatát. Nyomárkay István bemutatja azokat a nézeteket, elképzeléseket, vitákat, amelyek a közös irodalmi nyelv normáinak megteremtését tűzték ki célul – elsősorban Vuk Karadžić munkássát állítva a középpontba –, majd a horvát nyelvújításról szóló fejtegetés következik. Különösen érdekes a horvát és a szerb sztenderd közötti fonetikai, morfológiai és szintaktikai különbségek pontokba szedett összefoglalása. A helyesírással kapcsolatban a szerző megállapítja: „a horvát és a szerb latin betűs írás alapproblémája a palatális fonémák jelölése, minthogy a latin betűs ábécében ezekre nincs külön graféma; a helyesírás története így lényegében nem más, mint azoknak a próbálkozásoknak a története, amelyekkel a legrégebb korban a másolók, később a szótárszerkesztők, a szak- és szépírók megkísérelték azt az alapelvet érvényesíteni, hogy egy fonémának egy graféma, és mindig ugyanaz a graféma feleljen meg” (213–4). A helyesírás története tehát lényegében az egyszerűsödés felé halad, és választ kaphatunk arra a kérdésre is, milyen politikai, ideológiai, nyelvi akadályai vannak egy közös latin betűs szerb-horvát (horvátszerb) nyelv létrehozásának.

Összefoglalásképpen: Nyomárkay István rövid horvát és szerb nyelvtörténete hiánypótló munka, tanulmányozását minden, filológia iránt érdeklődő olvasónak melegen ajánlhatjuk. A recenziens csodálkozva tapasztalja, milyen nehéz, bonyolult problémákat képes a szerző egyszerű, informatív, stílusban előadni, a magyar vonatkozások felidézésével pedig a horvát (és más) szakos egyetemista olvasóközönség számára is érdekessé tenni. Ilyen lenyűgöző ismeretanyagot felvontató, azt logikusan levezetve érthetővé, sőt érdekessé tevő mű sajnos ma már nemigen található a könyvpiacon, valószínűleg azért, mert lassan kihál az a tudós, sokat olvasó és nagy műveltséggel rendelkező nemzedék, amelyeknek tagjai még tudták, hogyan kell ilyen könyveket írni.

Albert Sándor
SZTE BTK

Pomogáts Béla: I. Magyar irodalom Erdélyben (1918–1944). II. Irodalmi dokumentumok. Pallas Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008.

A kisebbségi sorsban élő magyar irodalmak, az erdélyi magyar irodalom is a nemzetépítő szellemi és erkölcsi feladatvállalásnak a révén kereste és találta meg a saját identitását. Az erdélyi író szellemisége és teljesítménye mindig a magyar nemzeti közösség nagy történelmi és morális kérdéseit vetette fel, és a nemzeti fennmaradás szorongató kérdéseivel viaskodott. Így vonult be az egyetemes magyar irodalomba és a világirodalomba is.

Az erdélyi magyar irodalomról, történetéről kialakított, kialakítandó összegező kép eredményeit Kristóf György, György Lajos, Tolnai Gábor, Kozoca Sándor, Makkai László, Ligeti Ernő, Sőni Pál, Kántor Lajos–Láng Gusztáv, Béládi Miklós, Kötő József, Bertha Zoltán–Görömbei András, Marosi Péter, Szegedy-Maszák Mihály–Veres András, Pomogáts Béla, Dávid Gyula munkái alapján állíthatjuk össze, nem feledkezve meg a Balogh Edgár szerkesztette Romániai magyar irodalmi lexikonról, illetve Ion Chinez, Nicolae Balotă műveiről sem. Ebbe a sorba illeszkedik Pomogáts Béla közel fél évszázados kutatómunkája nyomán, s ennek eredményeként közreadott

mintegy félszáz kiadványnak (tanulmánynak és folyóiratcikknek) az eredményeként most közreadott, itt ismertetendő kötete.

A kötet első része az erdélyi magyar irodalom első nagy korszakának, az 1918 és 1944 közé eső évek irodalmi folyamatait mutatja be: a kialakulás előzményeit (többek között Ady Endre ösztönző hatását), társadalmi és politikai kereteit, irodalmi műhelyeit, képet rajzol az erdélyi gondolat, a transzilvánizmus nagy hatású közösség- és irodalomszervező eszmeköréről, majd a transzilván irodalom történelmi jelentőségű műhelyéről, az Erdélyi Helikon irodalomszemléletéről, irodalomtörténet-írásáról, például Kristóf György, György Lajos, Kelemen Lajos munkásságáról.

A transzilván ideálok vonzásában megszületett helikoni költészetéről is képet kapunk: a „helikoni triászról”, Áprily Lajos nemes veretű költeményeiről, elégikus tájverseiről, Reményik Sándornak az egyetemes humánumot értékként védő verseiről, Tompa László személyes élményekkel átszőtt történelmi szemléletéről, de Bartalis János Olosz Lajos munkásságáról, verseiről, expresszív, szabad verses kifejezéseiről, amelyek mind a „kisebbségi humánum” nemes hagyományait képviselték, képviselik. Mellettük Szombati Szabó István, Bárd Oszkár, Endre Károly, Kádár Imre és Finta Zoltán verseiről is rövid összefoglalást olvashatunk.

A transzilvánista prózapoétika képviselőit az erdélyi memoáriródalom vonulatába ágyazva Kós Károly ma is időtálló, sokoldalú reneszánsz szellemi és morális örökségét, Bánffy Miklós regényírói, politikai és irodalomszervezői munkásságát mutatja be Pomogáts Béla, majd Kuncz Aladárnak a közösségi felelősség és munka eszményéhez szegődött magatartásáról, Tabéry Géza az erdélyi társadalmi harcok mozgását, a világnézetek küzdelmeit megvilágító regényeiről olvashatunk. A sorban Makkai Sándor következik, az Ady költészete mellett kiálló, nagy sikerű regényíró, aki az erdélyi magyarság egész nemzetiségi sorsának vizsgálatával, a „Magunk revíziója” és a „Nem lehet” kijelentéséig jutott el. A Molter Károly, Berde Mária, Karácsony Benő, Ligeti Ernő és Sipos Domokos műveiről szóló sorok, oldalak után a *Székely elbeszélők* című alfejezetben a Benedek Elek, Szentimrei Jenő, Nyíró József, Tamási Áron, Kacsó Sándor regényeivel büszkélkedő székely írócsoportot ismerhetjük meg, akik „nem az irodalom egységének szegzik székely voltukat, inkább a sorsuknak adnak nevet vele. Magyar virágok, de emlékezniök kell a kövekre, amelyek közül világ csodájára kihajtottak” – vélte Németh László. S Ligeti Ernő is csupán azt a véleményét fűzte nevükhöz, hogy „külön szint jelentettek a nemzeti irodalmon belül [...], a székelységből kiszakadtak népük ügyét nemcsak a leírt szóval igyekeztek szolgálni”.

A Korunkról, Dienes László, Gaál Gábor, Franyó Zoltán, Szilágyi András, Salamon Ernő műveiről, tevékenységükről, irodalomtörténeti jelentőségükről *Az irodalmi baloldal* című alfejezetben kapunk átfogó képet. A Korunk szerkesztőségi életébe, a magyar baloldali szellemiség egyik legnagyobb hatású és legértékesebb műhelyébe kalauzol el Pomogáts Béla, abba a sokrétű tevékenységbe tekinthetünk bele, amely a korszak kritikai keresztmetszetének szánta a folyóiratot, a szociológia, a közgazdaságtan, a történetírás, a természettudományok de az irodalom és művészet jelenségeivel együtt.

Az erdélyiség fordulója című alfejezetben a megújulási törekvéseket veszi számba a szerző, amikor a nemzeti türelmet és a megbékélést hirdető „transzilván gondolat”-nak a két irányból érkező nacionalista kihívással kellett szembenéznie. A kibontakozó „Vallani és vállalni” vita, a „Magunk revíziója”, az EMIR megalakulása és a „Nem lehet”, de a „Lehet, mert kell” vita egy-egy állomásán vezeti olvasóit a szerző.

Az erdélyi fiatal magyar értelmiség történelmi jelentőségű kezdeményezéséről, a Vásárhelyi találkozón felvetett problémák, az erdélyi magyarság gazdasági, szociális, kulturális és erkölcsi kérdéseinek megoldását célzó javaslatokról is összefoglalást kapunk, főleg a jobb- és baloldalt egyesíteni tudó kompromisszumokról, de a román–magyar kiegyezést szorgalmazó véleményekről is.

A tudományos intézetek híján a társadalmi valóság kutatása, leírása is az erdélyi írókra hárult, s a Benkő József, Kövári László, Kazinczy Ferenc s természetesen Orbán Balázs munkáit folytató Aradi (Erdélyi) Viktor, Jancsó Elemér, Bánya László, Nagy István, Jordáky Lajos, Kós Károly,

Tamási Áron, valamint Domokos Pál Péter művei folytatják az erdélyi hagyományokat, mint ahogyan az Erdélyi Fiatalok *Falu Füzetei* – a Sarló mozgalom és Dimitrie Gusti nyomán –, s a Korunk szociográfiai szemléletű cikkei, tanulmányai.

A költészet s a prózairodalom megújulása cím alatt a második helikoni nemzedék – Dsida Jenő, Jékely Zoltán, Szabó László, Horváth Imre – verseiről, valamint a régi magyar „enciklopédisták” örökségét folytató Cs. Szabó László, az erdélyi magyar irodalom áldozatos mecénása, Kemény János, a szegények közül érkező szintén „példaember”, Bözödi György, az íróként is kiváló, de az emigráció egyik szellemi vezetője, Wass Albert és a szórványban élő magyarok életkörülményeit feltáró Ignác Rózsa prózájáról olvashatunk hiteles véleményt, azokról, akik az esszéirodalomtól a valóságirodalomig vitték, gazdagították erdélyi irodalmunk tematikáját.

Az erdélyi drámai alkotások nagy részét „könyvdrámá”-nak véli Pomogáts Béla, de Bánffy Miklós, Kós Károly és Tamási Áron, valamint Bródy Sándor munkássága mégis fémjelzi az erdélyi magyar drámai irodalmat. Az erdélyi magyar színháztársaság gazdag és szép hagyományát megemlítve (1792-ben Kolozsváron megnyílt az első állandó színház), a színházi kultúra fenntartásában és fejlesztésében, a magyar filmgyártás megindításában, filmiskola megalapításában jelentős szerepet játszó Janovits Jenő alakját is megidézi a szerző. Színházi „ars poeticá”-ját így fogalmazta meg: „A színpad ítélőszék. A színház saját korának eleven képe. Múlt idők emlékeztetője. Jövendő napok prófétája”.

A széles körképet a bécsi döntés után kialakult irodalmi élet bemutatásával zárja Pomogáts Béla. Az Erdélyi Helikon köré csoportosult írók, költők az erdélyi magyar irodalom hagyományos humanizmusa mellett tettek hitet, visszatekintve a kisebbségi sorban eltöltött két évtizedre, az erdélyi magyar irodalom népi elkötelezettsége és a szabadelvű erdélyi tradíciója mellett nyilatkoztak. „Erőt és hitet úgy az egyéni alkotáshoz, mint a közösségért való munkához öntudatos magyarságunkból merítettünk. Múltunk nagy tanításaira figyelve s erős hittel bízva népünk eljövendő hivatásában, a mindennapi életünkért folytatott küzdelem közben is kötelességünknek tartottuk figyelni a velünk együtt élő népek szellemi életét s ezen át gondolkodását. Nemcsak ennek eljövendő hasznáért, hanem hogy a más nép arcába való betekintés által magunkról is helyesebb ismerethez jussunk”

Ebben a szellemben vehetjük kezünkbe s olvashatjuk, tanulmányozhatjuk újra és újra Pomogáts Béla könyvét, s az egyes fejezeteket az erdélyi diákok, egyetemi hallgatók tankönyveként beépíthetjük anyanyelvi és irodalomoktatásunkba. Annál is inkább, mert az egyes írói sorsok, alkotások bemutatásán, ismertetésén túl irodalmi dokumentumok tárházát kapjuk: az erdélyi magyar irodalom közel száz elméleti, publicisztikai irodalmi programjait, írói nyilatkozatokat, irodalomtörténeti dokumentumokat, bírálatokat, amelyek hitelesen alátámasztják Pomogáts Béla elméleti, irodalomtörténeti fejtegetéseit, azt a véleményt, hogy az erdélyi magyar szellemi életnek mindig a hagyományos erdélyi szabadelvűség volt a rendező elve, s mindig eleven hatóerőt jelentett a közösségi-nemzeti elkötelezettség, s azt a tényt, hogy az erdélyi magyar irodalom és az egyetemes magyar irodalom összetartozása mindig is eleven maradt az eltelt idők során.

Köszönjük Pomogáts Béla tanár úrnak, hogy az erdélyi magyar irodalom élettörténetének „regényét” megírta, nem csak erdélyi olvasóknak, irodalomkedvelőknek, hogy osztozhatnak a szerzővel ebben az élményben. Köszönjük, hogy jól érezte magát, valóságos szellemi otthonra és baráti közösségre talált nálunk, s azért is köszönjük, hogy bemutatva erdélyi irodalmunk sokszínűségét, gazdagságát, megerősített bennünket is abban a hitünkben, hogy a nagyobb közösség tagjaként, a nemzeti összefogás jegyében, a vallások, világnézetek, társadalmi és gazdasági osztályok felett álló, az ezeréves magyar szellem folytatólagos munkálására serkent bennünket abban a Tündéerkertben, amelyben az erdélyi népek egymáshoz való szükséges és közös hasznú békességét, a szellemi kultúrának népek, nemzetek, politikák és világnézetek feletti kötelezettségét szolgálhatjuk.

Málnási Ferenc
ny. tanár (Kolozsvár)

Benő Attila: Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság – Kolozsvár, 2008.

Az erdélyi magyar beszélők többsége magyar–román kétnyelvű, hiszen századok óta együtt élünk, s nyelvhasználatunkban szükségszerűen érintkezik a két nyelv, a kölcsönhatás elkerülhetetlen. Azt mondhatjuk, hogy a kétnyelvű beszélő két nyelvi rendszert működtet akkor is, amikor látszólag neki csak egyik nyelvre van szüksége. Az éppen nem használt nyelv üzemmódban marad a háttérben. A nyelvi kontaktusok először a kétnyelvűek megnyilatkozásaiban jelentkeznek, hiszen a kétnyelvűeknek lehetőségük van arra, hogy két kód közül válasszanak, amikor egy nyelven akarnak kifejezni valamit. Ezt a nyelvi kapcsolatot, kölcsönhatást tanulmányozza a kontaktológia interdiszciplináris diszciplína, amely a szociolingvisztika körébe sorolható, de hozzátartozik a nyelvtörténethez is, és felhasználja a pszicholingvisztika s a kognitív nyelvészet kutatási eredményeit is.

Benő Attila munkája egyetemi jegyzet, a kontaktológia alapfogalmain, a legfontosabb terminusait ismerteti, és az idegen elemek meghonosodásának, valamint az átvevő nyelv részrendszeire nyelvi kontaktusokkal magyarázható változásait fonetikai, alaktani, lexikai, szintaktikai és szemantikai szinten értelmezi, minden egyes nyelvi szintnek külön fejezetet szánva.

Az alapfogalmak közül először magát a kontaktust ismerhetjük meg – valamely nyelv hatásának megnyilvánulása egy másik nyelv használatában –, s ennek társadalmi és nyelvi kontextusait. A kontaktus során a kölcsönözött szavak idegen, nemzetközi vagy jövevényszóként épülnek/épülhetnek be a nyelvbe, anyanyelvünkbe is. A *dizájn*, *stupid*, *szlogen* szavak még nem integrálódtak, a *rádió*, *telefon*, *mobil* szavak már meghonosodtak, míg a *málna*, *asztal*, *málé* szavaink már teljes mértékben meghonosodott lexikai átvételek. Az átvétel gazdagítja/gazdagíthatja nyelvünket, igazodik anyanyelvünk hangrendszeréhez, ilyenek a *kulissza*, *frappáns*, *cérna*, *elektronsugár*, *szoftver* közneveink. A köznevek mellett tulajdonnevet, például földrajzi nevet és női vagy férfinevet is kölcsönöztünk/kölcsönzünk: *Nagyfalu* > *Nuşfalău*, *Márvány-tenger*, *Abigél*, *Ábel* stb. Más esetben például a szaknyelvbe betűszókat vettünk át: *NATO*, *AIDS*, *CD*, *pH-érték* stb.

Jelentéskölcsönzéssel állunk szemben a r. *orar* 1. órarend, 2. nyitva tartás > r. m. órarend 'nyitva tartás' szó esetében. Tükörszavakkal nevezzük meg *házi orvosunkat* < r. *medic de familie*, aki *küldőpapírt* < *bilet de trimiter* 'beutaló' is ír a recept mellé. Hibrid kölcsönzó, Benő Attila szerint már az ómagyar korban is felbukkant: a német *Hofmeister* > m. *hopmester*, a német *Gallitzen Stein* > m. *gálickő*.

Kódváltással találkozunk akkor, amikor két (esetleg) több nyelvet váltakozva használunk egyazon megnyilatkozásban: *Erdő mellett nu-i bine să ateie / Mert sok fát kell trebuie să taie* – énekeltük már az óvodában. Egyszeres kódváltással hívják segíteni az ismerőseket: r. *clacă* > m. *kalákába*, s a bukaresti Egyetem téren tüntetőket a *golan* 'csavargó' szóval neveztük meg.

Intenzív nyelvi érintkezéseknél az átvevő nyelv hangrendszere is módosulhat, új fonéma jelenhet meg, és a rendszer szempontjából periférikusnak tekinthető fonéma fokozatosan el is tűnhet. Például a magarban a *c* mássalhangzó még az ómagyar korban került a latin *cédula*, *konfirmáció*, valamint a német *cél*, *céh* átvételének köszönhetően.

A hangsúly, a hanglejtés, a beszédtempó változása gyakori hangtani jelensége a kontaktussal jellemezhető változásoknak. A kölcsönözött szavak hangalakilag illeszkednek, hangszerkezeteket oldanak fel: n. *Turm* > m. *torony*. Vagy fonémacserével kerül át a szó: r. *simbră* > m. *cimbora*. A népetimológia, az idegen szó tudatos „szófordítása”, a játékos, tréfás nyelvi kreativitás napjainkban is érvényesül: a *peronoszpóra* > m. *fenerosszpóra*, az ang. *mouse* > m. *egérpad*.

A nyelvek grammatikai rendszere már jóval stabilabb, kevésbé érzékeny a változásokra, a más nyelvi hatásokra. De a hosszú ideig tartó, intenzív nyelvi érintkezés eredményeként új képzők keletkezhetnek. Például a szláv jövevényszavak, a csárda, a kaloda mintájára a nyelvújítás korában

született a tanoda, iroda, óvoda. Az átvevő nyelv morfológiai rendszerének képzői is szerepet vállalhatnak a kölcsönelemek meghonosodásában: r. a *doini* > magyar nyelvjárási *dajnál* 'részegen énekel'. Az igekötők, a térbeli viszonyokat jelölő rendszerükkel, például a FENT és a LENT helyviszonyhoz pozitív/negatív értékjelentés is társul(hat): *felszabadít, feldicsér – lecsendesít, lepisszeg*.

A lexikai integrálódás az egyszeres kódváltástól a jövevényszóig terjed, szinonimadifferenciálódással, stilisztikai, affektív értékbeli változással. Új, állandósult lexikai szerkezetek is keletkezhetnek: *szociális munkás* < ang. *social worker*. A kölcsönszó olykor negatív értékjelentésű, pejoratív jellegű: n. *Dora* > m. *döre*, n. *Trager* > m. *trágár*.

A mondattani átvételek közül a más nyelvi mintára történő szórend alkalmazása lehet jellemző: *Kívánok egy boldog új esztendőt!* Szerkezetkölcsönzés is előfordul(hat): a r. *lucrează la fabrică* > m. *gyárnál/gyárban dolgozik*.

A kölcsönszók jelentésváltozása is igen sokféle módon és formában történhet. A szemantikai integrálódás megnyilvánul olyan jelentésmódosulásban is, mint például a jelentésszűkülés – m. *láb* > r. *labă* 'állati láb, mancs' –, jelentésbővülés, mellérendelt fogalmi érintkezés útján – r. *țap* 'bakkecske' > m. *cáp* 'öreg ember, vén kecske'.

Miért is kölcsönzünk szavakat más nyelvekből? – teszi fel a kérdést a szerző. A szókölcsönzés az átadó nyelv sajátos kultúráját, történelmi, gazdasági realitáit érinti. Az erdélyi nyelvjárásokban használt kölcsönszavak például a román táncfajtákat – *hóra, kelusár, perinica* – népi szokásokat, azok szereplőit – *pomána, preszkura, szorkova* –, megnevező átvételek. A román nyelvbe átkerült magyar elemek is kulturális követeink: *husar, levente, ciardas, oras* stb. De további indíték lehet még a román eredetű magyar szavak hangalaki expresszivitása: melléknevek: *prapagyt, kokosat*; főnevek: *flocs, guruca, kuluc, pápaláptye* vagy a magyar eredetű szavak expresszivitása: igék: *fircáli, herbalui, piscáli, sprițăli*; főnevek: *mișmas, dinum-danum, tilincă, zugău*. Az expresszivitás származhat a jelölés és a kifejezés módjából, például a *zilele babelor* lexéma, amelyet a nem ugyanolyan szemléleten alapuló *vénasszonyok nyara* szerkezetként használunk. A nyelvi érintkezéseknél megfigyelhető a szitkok, tabuszavak, indulatszók kölcsönzése is: *dumnyezóját!, gurá!, lá drăku!* stb.

Benő Attila egyetemi jegyzetében minden fejezet végén tartalmas összegezés, valamint kérdések és feladatok következnek, amelyek az ismertetett problémák, kérdéskörök továbbgondolására serkentenek. Ugyanezt a célt szolgálja a fejezetek és a könyv végén található szakirodalom is. A rövid angol és román nyelvű tartalmi összefoglalót is nagyon fontosnak tartom. Irigylem a mostani egyetemi hallgatókat, hogy ilyen tartalmas, jól megszerkesztett, több nyelvből vett példákkal illusztrált jegyzetből készülhetnek oktatói, tanári pályájukra. Amit ebből a könyvből megtanulhatnak, azt anyanyelvünk oktatásában is felhasználhatják. A nyelvi, kommunikációs képességfejlesztő tevékenységi programokban tudatosan konkrét modelleket, módszereket használhatnak, s nem pusztán iskolai, hanem a tanulók nyelvi világára támaszkodhatnak. A nyelvi kapcsolatteremtésben eluralkodott állapoton javítani kell, fel kell fedeztetni a tanulókkal a mindennapi beszéd szépségeit, a nyelvi hasonlatokat, metaforákat, az érzéki, színes és plasztikus szólásokat, megfigyeltetni az anyanyelvünkbe kölcsönzött, de a más nyelvekbe is átültetett szavainkat, kifejezéseinket, nyelvi szemléletünket – mind az átadó, mind az átvevő nyelv, de főleg tanítványaink nyelvhasználatának gazdagítása érdekében.

Málnási Ferenc
ny. tanár (Kolozsvár)

Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2008. évi munkájáról

A Magyar Nyelvi Bizottságnak 25 nyelvész tagja van. Közülük ketten akadémikusok, kilencen a nyelvtudomány doktorai, illetve az MTA doktorai, tizenhárman kandidátusok, illetve PhD-vel rendelkeznek. A bizottságban az ortográfia legjobb szakemberei vannak jelen, valamint a lexikográfia, a grammatika, a fonetika, a dialektológia és számos alkalmazott nyelvészeti tudományterület művelői.

A Magyar Nyelvi Bizottságban az MTA valamennyi osztálya is képviselteti magát, akadémikus vagy professzori szinten. Az osztályképviselők között van, aki már több évtizede részt vesz a bizottság munkájában. Az üléseken állandó, esetenként alkalmi meghívottak is jelen vannak, egyetemi és főiskolai oktatók, tudományos munkatársak, egy-egy terület szakemberei vagy egyes intézmények vezetői, illetve képviselői.

1. A Magyar Nyelvi Bizottság 2008-ban a bizottsági tagok aktív közreműködésével, a szokásos működési rendben folytatta szakmai munkáját, és számos tudományos, oktatási, kulturális rendezvényen képviseltette magát. A tárgyév során alkalomszerűen egyes konkrét, aktuális nyelvhasználati kérdéssel is foglalkozott A Magyar Nyelvi Bizottság 2008-ban négy ülést tartott a bizottsági tagok 80–90%-os részvételével: 2008. január 29-én, 2008. február 26-án, 2008. október 21-én és 2008. december 2-án. Ezeken kívül a Magyar Nyelvi Bizottság ebben az évben egy alkalommal, 2008. június 4-én nyilvános ülést is tartott. A 2008. október 21-i ülésen a bizottsági tagok a jelölőbizottság (elnöke Gósy Mária, a nyelvtudomány doktora) előkészítő munkája után megválasztották a Magyar Nyelvi Bizottság új tisztségviselőit: a bizottság elnökének *Kaán Miklósné Keszler Borbálát*, az MTA doktorát, társelnökeinek *Grétsy Lászlót*, a nyelvtudomány kandidátusát és *Balázs Gézá*t, a néprajztudomány kandidátusát, titkárának *Heltainé Nagy Erzsébetet*, a nyelvtudomány kandidátusát. *Nyomárkay István* akadémikust, a bizottság előző elnökét a Magyar Nyelvi Bizottság tiszteletbeli elnökének választotta.

2. A Magyar Nyelvi Bizottság tovább folytatta a korábbi Helyesírási Bizottság legfőbb munkaterületét, az akadémiai helyesírási szabályzat készítését és folyamatos gondozását. A Magyar Nyelvi Bizottság 2008. évi legfontosabb témáját és munkaterületét az akadémiai helyesírási szabályzat újabb kiadásával kapcsolatos munkálatok jelentették. *A magyar helyesírás szabályai* 11. kiadásának (AkH. 11.) rendszeres és módszeres áttekintése, felülvizsgálata, majd javítása, bővítése, valamint ennek folyományaként egy újabb kiadás előkészítése a bizottság többévi munkájának eredményeként folytatódott 2008-ban is.

A munkálatok előzményei több évre nyúlnak vissza. A Magyar Nyelvi Bizottság saját kezdeményezésként, tudományos és társadalmi okokat mérlegelve – a 2003-as előkészítés után – 2004-ben fogott hozzá *A magyar helyesírási szabályai* 11. kiadásának felülvizsgálatához és egy újabb kiadás előkészítéséhez. A bizottság ez irányú szándékát 2004 februárjában levélben közölte az I. osztály elnökével is. A munka ennek megfelelően folytatódott tovább az évek során, így ebben az esztendőben is. A bizottság törekvése mindvégig az volt, hogy egyrészt megőrizze *A magyar*

helyesírás szabályainak az érvényben lévő, 11. kiadásból is ismert és megszokott jellegét, amely több évszázados, fokozatosan kialakuló, grammatikai alapú ortográfiai hagyományt jelent, másrészt pedig elvégezze azokat az aktuális változtatásokat, amelyek következtében jobbá, pontosabbá válhat egy újabb kiadás. Ezt szolgálja a 11. kiadás felülvizsgálata, a megfogalmazás pontosítása, a példák szükség szerinti cseréje, bizonyos esetekben példák helyett teljes listák adása, a néhány kisebb kiegészítés és bővítés, illetőleg csupán néhány esetben új részszabály bevezetése.

A bizottság a következő munkamódszert követte: kezdetben tematikus előtanulmányok készültek (összesen 11) a helyesírás helyzetéről, illetve egyes, a legtöbb vitát és felhasználói bizonytalanságot kiváltó témakörökről. A tematikus tanulmányokat a bizottsági tagok megvitatták, kiegészítéseiket, javaslataikat folyamatosan Keszler Borbála fogta össze, és dolgozta be a konkrét helyesírási fejezettervekbe, közben összeállította a függőben maradt, illetőleg újratárgyalandó kérdések és problémák listáját. Az utóbbi két évben, 2007-ben és 2008-ban a részben vagy egészében már megvitatott és újra átdolgozott fejezetek változatát tekintette át a bizottság, és készítette el a korrekciókat a vitás pontokkal kapcsolatban. A munkaanyagokat, előterjesztéseket a bizottsági tagok az ülések előtt mindig időben megkapták, és azokat az üléseken aktív részvétellel, a viták során kompromisszumkészségüknek is jelét adva, eredményesen tárgyalták.

2008-ban a januári és a februári ülésen a korábban megvitatott fejezetek újbóli áttekintése és részbeni elfogadása történt meg, a vitaalapot ezúttal is a konkrét, jól előkészített, mindenki számára időben kiküldött anyagok jelentették. A bizottság vezetősége az ülések közti időben gondoskodott a korábbi bizottsági anyagok, az elhangzott hozzászólások és kiegészítések magnófelvételeinek feldolgozásáról.

A bizottság korábbi szándékának megfelelően és az MTA I. Osztályának ez irányú javaslatával is egyetértve kívánatosnak tartotta a minél szélesebb körű szakmai konszenzus megteremtését az esetleges változtatásokkal, módosításokkal kapcsolatban. Ennek érdekében a bizottság 2008 tavaszán az addig összeállt munkaanyagot, abban megjelölve a módosításokat, változtatási javaslatokat, véleményezéskérés céljával eljuttatta szélesebb körben szakmai fórumokhoz, az MTA Nyelvtudományi Intézetébe, a gyakorlóiskolákba, több gimnáziumba, a magyar egyetemi és főiskolai nyelvészeti tanszékekre, a magyar nyelvészettel foglalkozó több európai tanszékre, ezenkívül néhány bizottsághoz is.

A javaslatok, vélemények beérkezése és feldolgozása után 2008. június 4-én a tárgykörben a bizottság nyilvános ülést tartott az ELTE BTK tanácstermében. Az ülés célja és témaköre címe szerint is *Az AkH. 11. kiadásának javított és bővített szövegével kapcsolatban beérkezett vélemények ismertetése* volt. Az ülésen a bizottság elnöke, Nyomárkay István akadémikus beszámolt az előzményekről, a bizottság ez irányú tevékenységéről, majd Keszler Borbála ismertette rendszerezve az addig beérkezett véleményeket. Az egyes problémakörökről a véleményeket áttekintve összefoglalók hangzottak el, felkért és önként jelentkező hozzászólásokkal együtt, a következők szerint: Heltainé Nagy Erzsébet: *A kiejtés és a szóelemzés elvének érvényesítése*; Antalné Szabó Ágnes: *A különírás és az egybeírás problémái* (Havas Ferenc és Dobsonyi Sándor hozzászólásával); Zimányi Árpád: *A kis- és nagybetűs írás, A tulajdonnevek írása* (Farkas Tamás és Dobsonyi Sándor hozzászólásával); valamint Keszler Borbála: *Az írásjelhasználat problémái*.

A vitaanyagra a nyilvános ülés előtt és a további időszakban összesen mintegy 400, konkrét nyelvi jelenségekkel foglalkozó hozzászólás érkezett. A hozzászólások különféle arányban érintik az egyes témaköröket: a szóösszetételeket, a szótagszámlálási szabályt, a *h* végű szavakat, a földrajzi neveket stb. A bizottság ezeket a javaslatokat köszönettel fogadta, tematikus csoportba rendszerezve egyenként mérlegelte, és a javaslatokat, pontosításokat számos esetben beépítette, illetve folyamatosan beépíti a szabályzattervezetbe. Köszönettel fogadta természetesen a szabályzat elvi kérdéseivel, hátterével, grammatikai szemléletével kapcsolatos észrevételeket is, ezeket azonban nem minden esetben áll módjában érdemben figyelembe venni. Már azért sem, mert az Akadémia I. Osztálya sem látja az időt (sem társadalmi, sem gazdasági szempontból) alkalmasnak nagyobb arányú változtatásokra.

3. A Magyar Nyelvi Bizottság osztályközi jellege révén természetes és folyamatos kapcsolatban van az MTA egyes osztályaival. Az osztályok képviselői rendszeresen részt vettek a bizottság ülésein, és kifejtették véleményüket a helyesírási szabályzattal kapcsolatos munkák során. A különböző tudományterületekkel való kapcsolattartás intenzitása változó, a szükségletekhez igazodik. A bizottságnak különösen szoros kapcsolata van (Hőnyi Ede és Földi Ervin révén) a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Minisztérium keretében működő Földrajzinév-bizottsággal. A bizottság egyes tagjai, Heltainé Nagy Erzsébet, Posgay Ildikó a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának munkatársai, esetenként a főhatóság, az MTA kérésére szakértői, szaklektori munkát végeztek.

4. A helyesírás gondozása és szabályozása állandó munkát igényel, ezt a tevékenységet a bizottságnak folyamatosan kell végeznie. A bizottság kodifikáló munkájának hasznosítása mind szakmai, mind társadalmi téren jogos és szükséges elvárás, beleértve a különféle színvonalú és tartalmú helyesírási szabályzatok használatából adódó problémákat is. A bizottság helyesírási kérdésekben kialakított állásfoglalása számos esetben közvetlenül hasznosult a nyelvi, helyesírási tanácsadó szolgáltatásban, az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának munkájában. A tanácsadó szolgálat kérdései között felmerülő problémák pedig időről időre a bizottság elé kerültek. A bizottság által kidolgozott helyzetképek egyedi munkákban is hasznosulnak. A bizottság tagjai közül Balázs Géza és Posgay Ildikó részt vettek a Magyar Terminológiai Tanács munkájában. Mások pedig, Antalné Szabó Ágnes és Zimányi Árpád a helyesírás-tanításban, illetve az országos középiskolai és felsőoktatási helyesírási versenyek szervezésében hasznosították közvetlenül is a bizottság által kidolgozott elveket. Balázs Géza, Keszler Borbála és Laczkó Krisztina a felsőoktatási intézmények hallgatóinak helyesírási versenyén, a Nagy J. Béla országos helyesírási versenyen vettek részt.

5. A Magyar Nyelvi Bizottság, lévén az MTA osztályközi bizottsága, jellegéből adódóan folyamatos kapcsolatban van az egyes akadémiai osztályokkal. A Magyar Nyelvi Bizottság állandó kapcsolatban van az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyelvművelő és nyelvi tanácsadó csoportjával. A bizottság titkára, Heltainé Nagy Erzsébet az osztály főmunkatársa, részt vesz a nyelvi közönségszolgálatában, és közvetíti a bizottság, illetve a tanácsadás közti kérdéseket, javaslatokat.

A bizottság tagjai nyelvészeti folyóiratok, periodikák szerkesztői. *Magyar Nyelvőr*: Keszler Borbála; *Édes Anyanyelvünk*: Grétsy László; *Alkalmazott Nyelvtudomány*: Gósy Mária, *Beszédkutatás*: Gósy Mária; *Acta Linguistica Hungaricae*: Siptár Péter. Többen pedig szerkesztőbizottságok tagjai.

6. A bizottság tagjai révén szoros kapcsolatban van a Magyar Nyelvtudományi Társasággal. Kiss Jenő a társaság elnöke, Nyomárkay István a társaság egyik alelnöke, többen vezető funkciót töltenek be, Benkő Loránd, Gósy Mária, Keszler Borbála. Mások pedig tagként vesznek részt benne.

A Magyar Nyelvi Bizottság gazdája a *Magyar Nyelvőr* című folyóiratnak, amelynek szerkesztője és a szerkesztőbizottság tagjai valamennyien a bizottság tagjai. Felelős szerkesztő Keszler Borbála; a szerkesztőbizottság tagjai: Balázs Géza, Grétsy László, Heltainé Nagy Erzsébet, A. Jászó Anna, Kemény Gábor, Tolcsvai Nagy Gábor. A folyóirat internetes megjelenését 2008 végéig Mártonfi Attila készítette el és gondozta, aki ugyancsak a bizottság tagja. A *Magyar Nyelvőr* a pedagógustársadalom nyelvi-nyelvművelői igényeinek szolgálatán túl törekszik a legszélesebb értelemben vett nyelvtudomány hazai és nemzetközi eredményeinek tudományos közlemények formájában való megjelentetésére. A folyóiraton keresztül a Magyar Nyelvi Bizottság jelentős tudománynpszerűsítő és ismeretterjesztő szolgálatot végez.

A bizottság tagjai állandó kapcsolatban vannak a Magyarországi Alkalmazott Nyelvészek Egyesületével. Gósy Mária, a bizottság tagja a tárgyévből is fő szervezője volt a Pszicholingvisztikai Nyári Egyetemnek és a Beszédkutatás 2008 konferenciának, amelyeken beszéd és helyesírás

összefüggésének részterületei is megjelentek. Gósy Mária az Országos Felsőoktatási Kazinczy Szépkiejtési Verseny elnöke.

A Magyar Nyelvi Bizottság hagyományosan támogató viszonyban van az Anyanyelvápolók Szövetségével, annak ifjúsági szervezeteivel. Több bizottsági tag a szövetség választmányának is tagja: Grétsy László, Balázs Géza, Heltainé Nagy Erzsébet. A szövetség folyóiratát, az *Édes Anyanyelvünket* a Magyar Nyelvi Bizottság támogatja. Az évente ötször megjelenő ismeretterjesztő folyóirat felelős szerkesztője Grétsy László, a szerkesztőbizottság tagjai Balázs Géza és Kemény Gábor, ugyancsak a bizottság tagjai. Többen a bizottsági tagok közül tagjai a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának (Balázs Géza, Bencédy József, Deme László, Szathmári István), valamint szerkesztői, illetőleg szereplői több rádiós és televíziós anyanyelvi műsornak (Balázs Géza, Deme László, Grétsy László), és alkalmanként más bizottsági tagok is vállalnak közszerepléseket.

A bizottság kapcsolatban van a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal. 2008-ban is részt vállalt, előadásokkal is, a magyar nyelv hetének szervezésében és rendezvényein.

7. A bizottság tagjai folyamatosan részt vesznek a tudományos utánpótlás nevelésében: a felsőfokú képzésben, a PhD-képzésben és az akadémiai fiatal kutatók támogatásában. A bizottsági tagok közül többen (volt vagy jelenleg is) egyetemi és főiskolai tanszékvezető professzorok: Adamikné Jászó Anna, Balázs Géza, Bańcerowski Janusz, Gósy Mária, Kemény Gábor, Keszler Borbála, Kiss Jenő, Nyomárkay István, Tolcsvai Nagy Gábor, Zimányi Árpád; docensek: Antalné Szabó Ágnes, Heltainé Nagy Erzsébet, Laczkó Krisztina, Minya Károly, Posgay Ildikó; nyug. professzorok: Bencédy József, Benkő Loránd, Grétsy László, Sebestyén Árpád, Szathmári István. A bizottsági tagok különböző egyetemeken PhD-témavezetők, TDK-dolgozatok irányítói, szakirányú szakdolgozatok vezetői. Állandó tagként vagy felkérésre rendszeresen látnak el opponensi, bizottsági feladatokat. A bizottság tagjai, Balázs Géza, Minya Károly, Zimányi Árpád szervezik az évente sorra kerülő ifjú nyelvművelők és ifjú szemiotikusok konferenciáját.

8. 2008-ban a bizottság tagjai egyénileg több helyen is képviselték a magyar nyelvkultúra ügyét, különös tekintettel a magyar nyelvközösségekre. A bizottság elnöke és tagjai nemzetközi konferenciákon tartottak előadásokat, nemzetközi tudományos szervezetek és intézmények munkájában vesznek részt folyamatosan.

9. A Magyar Nyelvi Bizottság tevékenysége 2008-ban eredményes, sikeres volt. A bizottsági tagok aktív részvételével és eredményes közreműködésével, a megszokott működési rendben folytatta az előző években megkezdett szakmai munkáját. A helyesírás gondozása és szabályozása szükséges tevékenység, ezt a bizottságnak folyamatosan végeznie kell.

A bizottság jegyzőkönyvei alapján összeállította:

Heltainé Nagy Erzsébet

a Magyar Nyelvi Bizottság titkára
MTA Nyelvtudományi Intézet

A helyesírás tél végi ünnepe Gyulán

1988 óta február utolsó hétvégéje a helyesírás ünnepe Gyulán, az Erkel Ferenc Gimnáziumban. A megyei, regionális, országos verseny 1992-től kezdve a Kárpát-medence magyar nyelvű középiskolái legjobb helyesíróinak találkozájává vált. 2009. február 27–28-ára is megérkeztek a diákok és a tanárok a vendégszerető Körös-parti városba.

I. A program idén az érkezés napján, csütörtökön estére olyan rendezvénnel készült, amely Implom József emléke előtt tisztelgett: 110 évvel ezelőtt, 1899-ben született, és harminc évvel ezelőtt, 1979-ben hunyt el.

Dr. Kereskényi Miklós előadása Implom József személyiségét mint a formálódó tizenéves, majd huszonéves értelmiségi egyéniséget kísérte el pályáján a maturus diák jellemzésétől a világháborús eseményeken keresztül a gyulai és dél-alföldi kultúra kiemelkedő szervezőjéig és szereplőjéig.

Az előadás első részében előbb az érettségi vizsga előtt álló Implom József nyelvi érzékenységről és a kultúra ügyei iránt tanúsított sokoldalú érdeklődéséről esett szó. A hadiérzettség után Implom József a kortásaival együtt a frontra került.

Az előadás második része annak a frontnaplónak az idézett szövegeivel foglalkozott, amely nemrég került elő Implom József hagyatékából. A naplóbejegyzések megörökítették a mindennapok hadieseményeit és nyugodtabb napjait: az előretöréseket és visszatéréseket, a hazulról érkező híreket és a hazaküldött üzeneteket, a sebesülések és előléptetések szikár tényeit, az elszállásolás örömeit és gondjait stb. Az előadó kivetített első világháborús fotókkal, rajzokkal, térképekkel szemléltette a bejegyzések korabeli valóságát.

Az előadás harmadik részében dr. Kereskényi Miklós azt mutatta be, ahogyan Implom József részt vett a háború utáni gyulai közéletben, elsősorban a kulturális-művészeti értéktéremtésben. Ismeretterjesztő előadásokat tartott, művészeti események bevezetőjét mondta, rövid színpadi jeleneteket írt és rendezett: az előadó mindezeket korabeli műsortervekkel, plakátokkal szemléltette.

Dr. Cs. Nagy Lajos tisztelő előadásában Implom Józsefet, a nyelvészt idézte. (Előzetesen 1996-ban jelent meg a szerző rövid összefoglalója az Implom-hagyaték eddig feldolgozatlan nyelvészeti anyagáról.) Előadásának főbb területei: a nyelvtudománnyal foglalkozó, a néprajzt kutató, a helytörténész tanár Implom József.

A nyelvtudományban Implom József főbb írásai és feljegyzései nyelvtörténeti, névtani, etimológiai, idiomatörténeti témákat érintettek. Körültekintően vizsgálták a források eredetiségét, az adatok ellenőrzését és összehasonlítását. Alapelvként érvényesítették a grammatikai és stilisztikai jelenségek egymásra utaltságát. (Deme László szíves szóbeli közlése: az 1940-es évek végén Implom Józsefet szerették volna megnyerni a megszerveződő Nyelvtudományi Intézet számára, ő azonban nem kívánta elhagyni szülővárosát.) Az alkalmazott nyelvtudomány területei közül a helyesírás elvi és gyakorlati megközelítéseiben egyaránt jártas volt Implom József: lényegében a 11. kiadás is az általa kidolgozott szabályok szerint kezeli az egybeírás-különírás kérdéseit.

A néprajzi témájú cikkek és feljegyzések arra vallanak, hogy Implom József kiválóan feldolgozta a rendelkezésére álló nyelvi és tárgyi néprajzi hagyatékot. Alapjaiban ismerte a város és tágabb környéke etnográfiai anyagát, maga is gyűjtötte a nyelvi és tárgyi emlékeket. Pontosan meghatározta az értékesebb és értéktelenebb változatokat, helyükön kezelte őket. Igen sokat feldolgozott a népnyelvi forrásokból. A helytörténeti és régészeti kutatások szervesen egészítették ki néprajzi vizsgálatait. Nem sajnálta sem az időt, sem a fáradságot az értékmentésre, a szakszerű feldolgozásra.

Implom József izzig-vérig tanár volt. A mindennapos oktatásban igyekezett mindazt átadni tanítványainak, amit a kutatásaiban tisztázott. Példa lehet erre a névtani (helynévtörténeti, személynév-történeti, leíró névtani) eredmények és a helyes, célszerű mai írásmód kérdéseinek összekapcsolása.

2. A megnyitótünnepség a Városháza dísztermében rövid műsorral kezdődött. Dr. Perjési Klára, Gyula polgármestere a vendéglátó város nevében köszöntötte a résztvevőket. Az idegenforgalmáról nevezetes kisváros vezetőinek nevében örömet fejezte ki, hogy immár hagyományosan folytatódik az anyanyelvünk mozgalmának fóruma; az idén, Implom József kettős jubileumának évében kiemelt jelentőséggel.

Dr. Kereskényi Miklós, a rendező gimnázium volt igazgatója és Szűcs Levente, az új igazgató egyaránt hitet tett a magyar helyesírás középiskolai mozgalmának seregszemléje mellett: mindketten elkötelezett támogatói a versenynek.

Dr. Nagy János zsűrielnöki megnyitójában a tavalyi döntő óta eltelt év Implom-cseményeit ismertette: szólt a pályázati támogatás ügyéről, a rendszeresen elvégzett felülvizsgálat eredményéről és a megyei/regionális döntők tanulságairól. Beszámolt a 2009. januári ónos esőnek a verseny szempontjából rendkívüli következményeiről (kénytelenségből január 21-én újabb döntőt rendeztek négy megyében).

3. A megnyitón adták át a 2009. évi nyelvész Implom-díjakat.

3.1. Implom József-díjat kapott prof. dr. Keszler Borbála egyetemi tanár, az MTA magyar nyelvi bizottságának elnöke.

Köszöntőjében dr. Nagy János méltatta Keszler Borbála tudományos munkásságának néhány kiemelkedő állomását.

Keszler Borbála az egyetlen olyan magyar nyelvész, aki mind a kandidátusi értekezésében (*A magyar írásjelhasználat és grammatikai alapjai*, 1986), mind az MTA doktori disszertációjában (*A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*, 1997) a helyesírás magyar nyelvi és általános nyelvészeti megközelítésének egyedülállóan sikeres eredményeit közölte.

Az ELTE tanszékvezető professzor asszonya kiemelkedő tevékenységet fejtett ki a hungarológiai kutatások, valamint a leíró magyar grammatikai elemzések körében határainkon belül és kívül egyaránt. A több kiadásban megjelent Magyar grammatika szerkesztőjeként is, tanulmányai-val és előadásai-val is szolgálta az elmúlt évtizedekben a magyar nyelvtudományt.

A *Magyar Nyelvőr* című folyóiratnak szerkesztője, az utóbbi évtizedben főszerkesztője; e minőségében kezdettől figyelemmel kísérte az Implom József-versenyt, s közölte a gyulai döntőről írt beszámolókat.

Keszler Borbála, a nyelvtudomány doktora méltán kapott tehát Implom-díjat. A díj átvételére a Díjazott családi okok miatt nem jöhetett el, a kitüntetést a bizottság titkára, Heltainé Nagy Erzsébet kandidátus vette át és továbbította.

3.2. Implom József-díjat kapott dr. Benkes Zsuzsa, a nyelvtudomány kandidátusa, az Oktatási Minisztérium nyugalmazott minisztériumi főtanácsosa.

Dr. Kereskényi Miklós méltatta Benkes Zsuzsa munkásságát, kiemelve az anyanyelvi oktatás és nevelés, szűkebben a helyesírás ügyének gondozásában végzett tevékenységét.

Benkes Zsuzsa tudós – kandidátus, tanár, kutató, oktatásszervező, tankönyvíró, az oktatás elméleti és gyakorlati szakembere, az oktatásirányítás szakértője, versenyszervező. Mindemellett példamutató ember, aki tiszta lélekkel fordul embertársai felé, függetlenül attól, hogy gyerekkel, tanulóval, felnőttel vagy szakemberrel beszélget. Tudósként és az oktatás szervezőjeként, tankönyvíróként a szöveg életre keltésének talán nehéz, talán bonyolult, de mindenképpen szép, tiszta és hatékony útját járja.

Tudja, hogy az órán a tanár egyénisége szemléltet is: érdeklődést kelt, figyelmet gerjeszt, kérdések feltevésére ösztönöz, problémák megfogalmazására készítet, érzelmet gerjeszt, motivál; értelmet kerestet, ahol erre szükség van; de nem kanonizál, s végképp nem diktál. Tudja, hogy a szövegnek sokféle jelentése van: a szöveg fizikai teste mindig az objektív kiindulás, de a befogadása a hallgatóban, a valóban érdeklődőben teremt újabb valóságot. Az értelmezés sokfélesége, színe, íze, ár-

nyalata az újabb valóság része, mert a betűkből, szavakból, mondatokból, szakaszokból álló üzenet így születik újjá, s ezáltal teljesül a küldetése. Nem sokaknak sikerül az, ami neki a közoktatásban s a felsőoktatásban: a szépséget, ami csupa látvány, és az érzékekhez szól, össze tudja kapcsolni a jóssággal, ami nem forma, de csupa tartalom, s a lélekhez ér, hogy az ember még sokáig ember maradjon.

Benkes Zsuzsa az Implom-versenynek kezdettől segítője, támogatója. A zsüri munkájában 1990-től vett részt, több évben a zsüri elnökeként. Nélküle nehéz elképzelni az utóbbi húsz évet Gyulán.

A díjazottak nevében Benkes Zsuzsa mondott köszönetet.

4. A verseny a tollbamondás írásával kezdődött. A Kazinczy-év adta a diktálandó szöveg témáját, hiszen a nyelvújítás vezető személyisége 250 évvel ezelőtt született. A feladatlap az úgynevezett elemszintű teendők alkalmazását kérte a diákoktól (sajnos, a mindennapjaink nyelvhasználatában az alapvető helyesírási ismeretek hiánya rendkívül gyakori); a mondat- és szövegszintű megoldások aránya a korábbi évekhez viszonyítva kisebb volt.

5. Implom József kettős jubileuma alkalmából 2009-ben a szakmai konferencia témáját a szabályzatnak a megjelenőben lévő tizenkettedik kiadása és az anyanyelvi oktatás érettségi gondjainak elemzése adta.

Heltainé Nagy Erzsébet vitaindítójában szólt az MTA helyesírási szabályzatának 12. kiadása munkálatairól, azokról az elvekről, amelyeket a bizottság az új kiadásban érvényesít. Néhány fontos megállapítás: az MTA helyesírási szabályzatának új kiadásában a bizottság nem radikális változtatásokat, hanem ésszerű kiegészítéseket kíván. Fontosnak tartja a világ új dolgainak megnevezése és leírása ügyét, állást foglal az indokolatlan nagybetűsítés, az önkényesség és a rosszul értelmezett szabadság magatartásformáinak kérdésében is. A számítógépek és a modern kommunikációs csatornák korában keletkező szókincs, a cégek bejegyzése és reklámtevékenysége bizonyos nyelvújítást is igényel. Az előadó betekintést adott a bizottság munkájába: a testület összetételébe, munkamódszereibe; szó esett az érdekelt szakemberek bevonásáról, véleményük kikéréséről stb. Igen ötletes kérdőívet is kitöltöttek a jelenlévők, amelynek a kérdései és válaszai segíthetik a kiadás végső szakaszának pontosításait. A tanárok örömmel és készséggel nyilvánítottak véleményt, s a feltett kérdésekkel kapcsolatosan állásfoglalásukat is közölték.

A magyar nyelv és irodalom érettségi aktuális kérdéseiről Benkes Zsuzsa tartott vitaindítót. A vitaindító és a hozzászólások főbb témáiból: a tanári továbbképzés fontossága; a tanár szakmai tudása, hitelessége; a tanárokkal szemben megfogalmazott elvárások következetessége; a modern nyelvészeti terminológia ismerete. Szükségesnek tartották a kollégák a rendeletekben megnyilvánuló következetességet. A tantárgynak és tanításának megbecsülését, hitelét növelni kívánták a résztvevők; fontosnak ítélték a „megtanítás” érvényre juttatását. Kérdés hangzott el a retorika mint új tantárgy oktatásának módszereiről. A társadalomban sajnos jelen vannak az anyanyelvre vonatkozó negatív, illetve szabados értékítéletek is, ezekkel szemben foglaltak állást a tanárok.

6. A verseny napján délután dr. Takács Edit, a zsüri titkára vezette a feladatok és megoldások konzultációját a kísérőtanárok közreműködésével, ezt követően dr. Nagy János, a zsüri elnöke megbeszélést tartott a megyei döntők szervezőivel és vezetőivel.

7. Este rendezvény volt. Az Erkel Ferenc Gimnázium diákjainak irodalmi színpadi bemutatója: Győry Etelka tanárnő összeállításában Marcello D'Orta tanítványainak írásaiból adtak elő részleteket. A nagysikerű előadást viharos tapssal köszönte meg a közönség.

8. A legjobb eredményt elérő versenyző és tanára Implom József-díjat vehetett át: ehhez 96.5%-os teljesítményre volt szükség. Az egri Szilágyi Erzsébet Gimnázium boldog diákja, *Rab Fanni* és még boldogabb tanára, *Antal Andrea* vastapsot kapott. A díjakat dr. Perjési Klára polgármester adta át. A szakközépiskolások között *Bugya Nikolett Anikó* (Boros Sámuel Szakközépiskola,

Szentes, tanára *Fári Mónika*); a szakiskolások mezőnyében *Berzsó Annamária* (Kereskedelmi, Mezőgazdasági, Vendéglátó-ipari Szakiskola, Eger, tanára *Zachar Emília*), a határon túliak között *Sárközy Márta* volt a legjobb (Corvin Mátyás Gimnázium, Nagymegyer, tanára *Mészáros Ilona*).

A záróünnepségen dr. Nagy János értékelte a teljesítményeket és a kétnapos rendezvény eseményeit. Megköszönte a felkészítést/felkészülést a résztvevőknek és tanáraiknak, a segítséget a támogatóknak, a rendezés és a lebonyolítás sokrétű tevékenységét és gondosságát a szervezőknek, a vendéglátóknak, kiemelten dr. Erdéshné Németi Anikónak, a szervezőbizottság titkárának és Szűcs Levente igazgatónak.

A zsüri munkájában dr. Benkes Zsuzsa kandidátus (Budapest), dr. N. Császi Ildikó docens (KGRE), dr. Murányiné Csorba Zsuzsa (Kölcsey Ferenc Gimnázium, Nyíregyháza), dr. Cs. Nagy Lajos docens (PPKE), Rozgonyiné dr. Molnár Emma kandidátus (SZTE) és dr. Szabó Mihály Gizella (Gramma Nyelvi Iroda, Dunaszerdahely) vett részt, munkájukat titkárként dr. Takács Edit főszerkesztő (Nemzeti Tankönyvkiadó Zrt.) irányította.

Nagy L. János
SZTE BTK

Egy hiányzó adatról

Meglehetősen furcsállható módját választotta Szili Katalin a tudományos vitának Kosztolányi nyelv-szemléletének kérdéseiről szóló írásában (Nyr. 133: 14–28). Tanulmányának Epilógusában úgy tesz súlyosan elítélő megjegyzéseket egy – egyébként jelzetten nem szaktudományos – esszére és szerzőjére, hogy elhallgatja, kinek melyik műve miatt érezte úgy, hogy meg kell írnia a – mint ő maga mondja – „átlagosnál odaadóbb” munkával elkészített szövegét és ennek befejezéséként az átlagosnál jóval keményebb és sértőbb kijelentéseit. Szili eljárása a rendszerváltás előtti rosszízű időket idézi, akkor volt ugyanis szokás úgy inszinuálni valakit annak egy írása miatt, hogy a közönség csak a „kritikát” ismerhette meg, a kifogásolt művet nem, mint történt ez Csoóri Sándornak a Duray Miklós *Kutyaszorítóban* című könyvéhez írott előszava esetében.

Szili Katalin (pusztán a tőle vett jelzőket idézve:) durva, gyalázkodó hangnemű epilógusát olvasva és a szerző kissé korszerűtlennek tűnő névmágiájának okain eltöprengve (amely szerint, ha nem mondjuk ki az eredendően gonosz ellenség nevét, akkor talán könnyebben le tudjuk győzni) még azt is megértjük, hogy miért is gondolja az etológus Csányi Vilmos úgy, hogy a bölcsészek vitái „az ősi lovagi tornák rítusai szerint” szoktak lefolyni, amely szerint „A vitatott kérdés körbejárása előtt – [...] [vagy] helyett – az ellenfelet pocskondiázni, sértegetni kell, lovagi státusát kétségbe vonni, szóval mindazt a szómágiát felvonultatni, ami már előre megfosztja ellenfelünket erkölcsi értékeitől, tudatlan, tévúton járó és lehetőleg még erkölcstelen mocsoknak mutatja, akinek érveit már figyelemre se érdemes méltatni. Miután így az ellenféllel magával tulajdonképpen már végeztünk, nem marad más hátra, mint a szellemi és erkölcsi fölény nyilvánvaló birtokában néhány jól irányzott kardcsapással az igazságot kinyilatkoztatni. Ezt gyerekes dolognak tartom, bár kétségtelenül szórakoztatóbb, mint az a savanyú, unalmas eljárás, amit mi használunk, amely szerint a vitatott témában legalább az ellenfél írásait el kell olvasni, s az adott terület fogalmait illik ismerni. És a vita az adatok, tények logikai elemzésén alapszik” (Népszabadság, 2004. július 16.).

Szili Katalin pontosan e Csányi felvázolta „középkori rítus” alapján járt el, amikor Sándor Klára évekkel ezelőtt megjelent esszéjét felfedezve fogadatlan prókátorként Kosztolányi védelmére kelt.

Az azonban, hogy valaki nem ért egyet egy olvasott írással, még nem menti fel a bírálót az alól a szakmai kötelessége alól, hogy tudományosnak szánt cikkében eleget tegyen a minimális filológiai elvárásoknak, és a kioktató erkölcsi prédikáció helyett, de legalább mellett, megadja annak a műnek a bibliográfiai adatait, amelyikről oly heves indulattal beszél, hogy még a csúsztatásoktól sem riad vissza.

Sándor Klára szövege ugyanis nem egy „csak az interneten keringő” iromány, holmi elektronikus szemét, amelynek Szili Katalin láttatni szeretné, hanem egy 2001 tavaszán Kosztolányi tiszteletére összeállított és Kosztolányi munkásságát sok szempontból újszerűen megközelítő írásokat (közel három tucatot) közlő folyóiratszámban megjelent publikáció. Mivel a megjelenés adatai Sándor Klára esszéjének minden internetes feltalálási helyén (a folyóirat honlapján: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/53/sandor.html>, Sándor Klára saját oldalán: <http://orig.sandorklara.hu/konyvtar/cikkek/kosztolanyi.htm> és a nyelvművelés kártékonyásával foglalkozó weblapon is: <http://dragon.klte.hu/~tkis/kosztola.htm>) könnyen megtalálhatók, gyaníthatólag jól tudja mindezt Szili Katalin is, aki

egyébként a Sándor Klára írását közlő szabadkai irodalmi, művészeti, kritikai, társadalomtudományi lap, az *Üzenet* honlapjára Nyelvőr-beli irodalomjegyzékének tanúsága szerint maga is ellátogatott, legalább akkor, mikor megkereste Láncz Irén és Radics Anita cikkének elektronikus elérhetőségét. Az, hogy ezt miért hallgatja el, és miért akarja ezzel Sándor Klára esszéjét holmi hitvány röpiratként, és nem pedig egy (Szili Katalinnal ellentétben) a nyelvműveléssel, a nyelvi megbélyegzés lélektanával és művelődéstörténetével tudományos kutatási témaként foglalkozó társasnyelvész írásaként bemutatni, maradjon a saját titka, amit bizonynyal majd el fog árulni, mihelyst elolvassa saját írásának befejező sorait „a mások véleményének elfogadása, tisztelete, a szakmai tisztesség, felelősség” témaköréből.

Azok számára mindenesetre, akik nem egy elfogult bíráló félrevezető interpretációja, hanem saját véleményük alapján akarnak ítéletet alkotni, a Magyar Nyelvőr köteles lett volna legalább egy szerkesztői lábjegyzetben közölni a megtámadott írás adatait is, ha már maga a szerző erre nem volt hajlandó. Ezt pótolandó álljanak itt ezek az adatok: Sándor Klára 2001. Írás Kosztolányi nyelvszemléletéről. *Üzenet* 31: 197–205.

Kis Tamás
DE BTK

Megjegyzés Szili Katalin Epilógusához

Mint a nyelvművelés, illetve az írói nyelvművelés (megrögzött) ellenfele szeretnék Szili Katalin tanárnő *Kosztolányi a nyelvről* című tanulmányának Epilógusához két megjegyzést fűzni. Kérem, amennyiben módjukban áll, közöljék ezt a folyóirat postarovatában. A szövegrész, amelyet aggályosnak tartok a következő: „Ezért is kedvetlenített el egy (tudtommal csak az interneten keringő) róla szóló írás. Fő célját tekintve mai megosztó világunk igazi terméke. Szerzője beavat bennünket munkamódszerének titkaiba is, a kezdeti töprengésektől addig a momentumig, amikor művét a megcélzott folyóirat formai és »szellemi egyenruhájába« bújtatja. Nos, a cikk sugalmazóinak szándéka jelen esetben nem hagy semmi kétséget maga felől: Kosztolányi, a »szent«, a »gyökér« szigorú kritikánktól megsemmisítve, darabokra tépve. Követői rajta keresztül megalázva, nevetségessé téve... A nyegle, durva, gyalázkodó hangnem, a kusza szerkezet az íróat minősíti: le style c'est l'homme. Abban biztos vagyok, hogy Kosztolányi nem lett kevesebb e nemtelen támadástól. De egyszer el kell jönnie annak az időnek, amikor a szellemi egyenruhák kötelező kiegészítői közé tartozik majd a mások véleményének elfogadása, tisztelete, a szakmai tisztesség, felelősség.”

Bár Szili Katalinnak joga van a véleményéhez, de nekem (mint olvasónak) is vannak bizonyos elvárásaim. Tudni szeretném, hogy miről és kiről beszél a tanárnő. Ez egyébként egyszerű szakmai-szerkesztési alapelv, nincs köze ahhoz, hogy „megosztó korunkban” ki mit gondol. Ha Szili Katalinnak véletlenül kezébe akadt volna a könyvem, akkor esetleg felmerült volna benne az a gondolat, hogy Kosztolányi nyelvszemléletében problematikus elemek is vannak, de ezt természetesen nem várhatom el tőle (könyvem, a *Nyelvek és stratégiák* nyilván kevésbé ismert munka). Mindazonáltal régi, de nem elavult szokás az, hogy akadémiai publikációkban megnevezzük azt, amiről beszélünk.

A másik probléma ennél jóval súlyosabb. „Megosztó korunkban” olykor olvasok a honi sajtóban olyan fordulatokat, mint „a cikk sugalmazóinak szándéka”. Nem tudom, hogy itt és most mire gondolt Szili Katalin. Nem utal ugyan idegenszívű erőkre, de ezt az olvasatot sem lehet kizárni. Nem tudom, milyen (nemtelen?, politikai?) erők mozgatják a nyelvművelés ellenfeleit. Mivel talán magam is csak afféle báb vagyok, erről is szeretnék kicsit többet tudni.

Cseresnyési László
Shikoku Gakuin Daigaku (Japán)

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága,
valamint
a Nemzeti Kulturális Alap (Oktatási és Kulturális Minisztérium)
támogatásával jelent meg.

nka

Nemzeti Kulturális Alap

OKM

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM

Szemle

Nyomárkay István: Rövid horvát és szerb nyelvtörténet (Ismereti: <i>Albert Sándor</i>)	234
Pomogáts Béla: I. Magyar irodalom Erdélyben (1918–1944). II. Irodalmi dokumentumok (Ismereti: <i>Málnási Ferenc</i>)	237
Benő Attila: Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai. (Ismereti: <i>Málnási Ferenc</i>)	240

A Nyelvőr hírei

<i>Heltainé Nagy Erzsébet</i> : Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2008. évi munkájáról	242
<i>Nagy L. János</i> : A helyesírás tél végi ünnepe Gyulán	246

A Nyelvőr postája

<i>Kis Tamás</i> : Egy hiányzó adatról	250
<i>Cseresyési László</i> : Megjegyzés Szili Katalin Epilógusához	251

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.)
Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon:
303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.,
tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban
(Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási
Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar
utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>.
Email-címünk: nyelvor@c3.hu; keszler@ludens.elte.hu.

Ára: 800,– Ft

Előfizetés egy évre: 3200,– Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés; A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.
154. **Pethő József:** A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
155. **Olaszy Gábor:** Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. 2006.
156. **Zelliger Erzsébet:** Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. 2006.
157. **Mátai Mária:** A magyar szófajttörténet általános kérdései. 2007.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. **Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.** Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvárusi forgalomban nem kapható!)
224. **Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat.** A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. **Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről.** Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.
227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközben. Adattár. 2007. 2000 Ft.
228. **Nyelv, területiség, társadalom.** A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet.** 2007. 3000 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhú átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512–13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kézírt magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

4.

TARTALMÁBÓL

Bańcerowski Janusz: A nyelvészeti strukturalizmus és kognitivizmus tézisei és alapelvei

Kemény Gábor: Az analitikus kifejezésmód érvényesülése újabb nyelvhasználatunkban

Heltainé Nagy Erzsébet: A népi konceptualizáció mint jelentésképző érték és stílusalkotó tényező Sinka István költészetében

Pete István: A fokozás mibenlétéről

Szép Beáta: Adalékok a magyar jogi szaknyelv kialakulásának történetéhez

MAGYAR NYELVÖR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

NEMZETKÖZI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

ARTOWICZ, ELŻBIETA (Varsó), JASTRZĘBSKA, JOLANTA (Grøningen),
PÉNTEK JÁNOS (Kolozsvár), SZENTESI-ŽAGAR, ORSOLYA (Zágráb),
ŽIGO, PAVOL (Pozsony)

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bańcerowski Janusz: A nyelvészeti strukturalizmus és kognitívizmus tézisei és alapelvei</i>	253
<i>Kemény Gábor: Az analitikus kifejezésmód érvényesülése újabb nyelvhasználatunkban</i>	263

Nyelv és stílus

<i>Heltainé Nagy Erzsébet: A népi konceptualizáció mint jelentésképző érték és stílusalkotó tényező Sinka István költészetében</i>	275
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Pete István: A fokozás mibenlétéről</i>	295
<i>Szép Beáta: Adalékok a magyar jogi szaknyelv kialakulásának történetéhez</i>	310

A nyelvészeti strukturalizmus és kognitívizmus tézisei és alapelvei

A különböző szakemberek által az utóbbi néhány évtizedben publikált munkákban a nyelvészeti kutatások területén három legfontosabb irányzatról esik szó: a strukturalis, a generatív és a kognitív nyelvészetről. Mivel a generatívizmus a strukturalizmus kiteljesedésének tekinthető, így a mai nyelvészetben két fő irányzatról beszélhetünk: a strukturalis és a kognitív irányzatról. Jelen cikkünkben kísérletet teszünk arra, hogy nagyvonalakban összehasonlítsuk a címben megjelölt két paradigma legfőbb jellemzőit.

STRUKTURALIZMUS	KOGNITIVIZMUS
<p>1. Filozófiai alapelve: az objektívizmus. Olyan ontológiai álláspont, amely szerint a megismerési tárgy a megismerő alanyon kívül és tőle függetlenül létezik, és adekvát módon megismerhető. Az objektívizmus azt feltételezi, hogy az objektív igazságnak és a valóság tárgyainak léteznek objektív tulajdonságai. A nyelvi jeleket a nyelven kívüli objektumok osztályaira vonatkoztatja.</p>	<p>1. Filozófiai alapelve: a tapasztalati realizmus, amely a tapasztalatnak az emberi gondolatra és az emberi világlátásra gyakorolt hatását feltételezi. A kognitívizmusban ezt a gondolkodásmódot experiencializmusnak hívják. Az irányzat szerint a jeleket nem a nyelven kívüli objektumok osztályaira, hanem az ember tapasztalati, mentális állapotaira vonatkoztatja (Rosch 1977: 3–49; 1987). Azt feltételezi, hogy a reális világot az alany a biológiai, társadalmi és kultúrfejlődése során kialakult kategóriák szerint rendezi. Egyben elveti a világ objektív elrendezéséről szóló tézist.</p>
<p>2. Logikai kategóriái: Az első modellt, mint ismeretes, Arisztotelész alkotta meg; és a halmazelméleten alapult. A logikai (másképpen: klasszikus) kategóriát azok az objektumok (jelenségek) alkotják, amelyek a meghatározott, lényeges (szükséges és elégséges) jegyekkel rendelkeznek. Ezekkel a jegyekkel az adott kategória minden rep-</p>	<p>2. Természetes kategóriái: A természetes kategorizációs modellnek a megalkotói elsősorban E. Rosch, E. Smith, E. Shoben és L. Rips voltak. Két előfutára L. Wittgenstein (aki a <i>családi hasonlóság</i> [family resemblances] eszméjének a szerzője) és L. Zadeh (aki az <i>elmosódott halmazok</i> [fuzzy sets] koncepcióját fogalmazta meg). (Részletes</p>

STRUKTURALIZMUS	KOGNITIVIZMUS
<p>rezentánsának rendelkeznie kell ahhoz, hogy ez a kategória különbözzön más kategóriáktól. A lényeges (releváns) jegyek általában formális, inherens, definíciós jegyek. Minden objektum a jegyeire való tekintettel vagy egyértelműen az adott kategóriához tartozik, vagy egyáltalán nem tartozhat hozzá. Másképpen fogalmazva, itt olyan objektumok osztályáról van szó, amelyek a releváns (definíciós) jegyek alapján egyértelműen meghatározzák az adott osztály terjedelmét (extenzióját). Ily módon a kategóriák közötti határok nagyon élesen rajzolódnak ki, és nem változnak (ha nem változtatjuk meg magát a definíciót). A kategóriák közötti kölcsönös viszonyokat a halmazelméleti relációk figyelembevételével szokták rendezni. A <i>bútorok</i> névvel jelölt összetett halmaz a <i>székek</i>, <i>szekrények</i>, <i>asztalok</i>, <i>ágyak</i> stb. részhalmazokból áll. A <i>székek</i> halmaza a <i>bútorok</i> halmazának az eleme, viszont a <i>fonott székek</i> halmaza azokat az elemeket és csakis azokat tartalmazza, amelyek egyidejűleg a <i>székek</i>, valamint az összes olyan objektum halmazához tartoznak, amelyek a <i>fonott</i> jeggyel rendelkeznek. Az adott kategóriához tartozó elemeknek egyforma státuszuk van. A <i>fának</i> minősített objektumot csak <i>fának</i> és nem másnak (nem <i>fának</i>) lehet tekinteni, mivel a kategorizáció folyamán hozzárendeltük az összes ehhez szükséges „fának lenni”-ben rejlő jegyet. Az arisztotelészi kategóriaelmélet azt az emberi törekvést tükrözi, amely az objektív valóság rendezésére és rendszerezésére irányul. Objektívizmusa megadja az embernek azt a megnyugtató bizonyosságot, hogy a kategorizáció segítségével rendezett világ tükrözi azokat a gondolati folyamatokat, amelyek a formális logika alaptételei, és az axiómák által kijelölt út szerint mennek végbe. A logikai kategória képzési módja annak a tudományos törekvésnek felel meg, miszerint a használt fogalmak legyenek egzaktan és egyértelműen meghatározva. Egyébként a tudományos kategóriák egyrészt túlnyomóan a nem tudományos kategóriákból erednek, másrészt hatást gyakorolhatnak a nem tudományos kategóriákra is.</p>	<p>leírás: Lakoff 1987.) Ebben a modellben a prototípus fogalma játszik kulcsszerepet. A prototípus olyan megismerési struktúra, amely az objektív valóság valamelyik szegmentumához rendelhető hozzá, és korrelációba hozható vele. A prototípus funkcióját az a legjellegzetesebb példány töltheti be, amely egy adott kategóriát képvisel. Ezt a funkciót a séma is meghatározhatja, azaz egy olyan jegyállomány, amely jól jellemzi a kategória tipikusnak tartott elemeit. Ebben az esetben a kategóriák közötti határok gyakran elmosódnak, egybefolynak, átfedik egymást, és nem világosak. A prototípus fogalmán felépített természetes kategória metaforikusan térbeli konfigurációként ábrázolható, ahol az elemek a központi szerepet játszó prototípus körül helyezkednek el. Minél nagyobb mértékben nő az adott elem távolsága a prototípustól, az elem annál inkább a perifériára kerül. A kognitív pszichológusok szerint az ember az objektív valóságot tipológiai és nem klasszifikációs elvek alapján tapasztalja és kategorizálja (általánosítja a tapasztalt valóságos objektumokat, és létrehozza a kategóriáit). Először a prototípus kategória jön létre, amelyhez a későbbiekben hozzárendelődnek a valóság fragmentumainak más elemei. Az objektív valóság egyes elemei nagyon közel állnak a prototípushoz, mások viszont csak az analógia segítségével kapcsolódhatnak hozzá. Mind a két elemfajtát azonos, azaz tipológiai módon kategorizálhatjuk. Azok az elemek, amelyek az adott esetben nem prototípusosak, egyidejűleg más kategóriákat is képviselhetnek. Mivel a nyelv szoros kapcsolatban áll a megismeréssel, az összes nyelvi elem leírásában kötelezően figyelembe kell venni a prototipikus kategóriákat. Így a kategorizált nem prototipikus nyelvi elemeknek a határai „elmosódnak”, átfedik egymást, és közöttük az ún. <i>családi hasonlóság relációja</i> lép fel, mert az adott elem a prototípus által képviselt egyik, illetve másik kategóriához egyaránt hozzátartozhat (Rosch, Mervis 1975: 573–605; Pawłowski 1988). Vegyük példaként a <i>madár</i> nyelvi kategória reprezentánsait. Bizonyos madárfajták, mint például a <i>galamb</i>,</p>

STRUKTURALIZMUS	KOGNITIVIZMUS
<p>Érdemes megjegyezni, hogy Arisztotelész a <i>Kategóriák</i> című művében a predikátumokról ír, amelyek segítségével valamit állítunk az adott objektumról. (Egyébként a <i>kategorēin</i> görög szónak, eredetileg 'vádol', később viszont 'állít' jelentése volt.) Ezek a lehetséges predikátumok tíz kategória formájában a valóságot írják le. Ezek a következők: szubsztancia, mennyiség, minőség, viszony, hely, idő, helyzet, birtoklás, cselekvés, elszenvedés. Ezeket a predikátumtípusokat később szófajként alkalmazták a nyelvre is, és innen ered tulajdonképpen a grammatikai kategóriák hagyománya. Természetesen ezek a kategóriák a későbbiekben több változáson mentek át. Érdemes megjegyezni, hogy az arisztotelészi kategóriákból vette kezdetét a halmazelmélet is, amely a világot olyan fogalmak segítségével írja le, mint például tárgy, tulajdonság, relációk és típusaik, halmaz(ok), részhalmaz, elem és ennek következtében nagyon bonyolult formális (fogalmi) struktúra jön létre. Az arisztotelészi kategóriák Arisztotelész követőinél, például Porphüriosznál (i. sz. 232–301) a tárgyak osztályait is jelentik, tehát másodlagosan ontológiai jelentést vesznek fel. Ez az úgynevezett „porphürioszi fából” következik, amely a <i>Kategóriákhoz</i> írt <i>Bevezetőben</i> található.</p>	<p>a <i>varjú</i>, a <i>veréb</i>, a <i>sólyom</i> stb. a „madárság” centrumát képezik, viszont olyanok, mint például a <i>liba</i>, a <i>pulyka</i>, a <i>tyúk</i>, a <i>strucc</i> stb. e kategória perifériáján helyezkednek el. Míg más fajok (pl. <i>denevér</i>) egyidejűleg két nyelvi kategóriához tartoznak: a <i>madár</i>- és az <i>állatkategóriához</i>. A természetes kategória létezését nem a szükséges és elégséges feltételek determinálják, hanem az a jegyállomány, amely a kategória legreprezentatívabb példányait jellemzi. A kevésbé reprezentatív példányok csak bizonyos mértékig hasonlítanak a prototípusra. Ez azt jelenti, hogy csak egy vagy néhány jegyben egyeznek. Ez esetben a definíciós jegyeket behelyettesítettük a jellemző jegyekkel. A jellemző jegyek szerepében általában az objektumok olyan jellemző külső jegyei jelennek meg, amelyeket az érzékszerveinkkel, elsősorban látással érzékelünk. Tehát, a percepció és a funkcionális jegyek jellemzik az adott objektumot az ember viszonylatában, ez szoros kapcsolatban áll a megismerés antropocentrizmusával. Mivel az adott kategória egyes reprezentánsai kisebb vagy nagyobb mértékben hasonlíthatnak a prototípusra, azaz többé vagy kevésbé tipikusak, a természetes (kognitív) kategória belsőleg nem egységes, és a hozzátartozást a fokozatossági elv determinálja. A természetes kategóriák határai elmosódnak, élesen nem határozhatók meg, nyíltak és szisztematikusan bővíthetnek. A természetes kategória struktúrája a világ rendezését nem tudományos, hanem a sztereotípiás példányokhoz való hasonlóság alapján tükrözi.</p>
<p>3. <i>A nyelv meghatározása</i>: A nyelv az elemek olyan autonóm rendszere, amelyeket a különböző (szintagmatikus és paradigmikus) relációk kötik össze. A szavak, szókapcsolatok, mondatok, szintagmák tehát valamilyen szintagmatikus relációt realizálnak. A paradigmikus relációk az adott nyelvi rendszerben paradigmákat alkotnak, amelyek a szintagmatikus relációkból következnek. A lexikális fogalmak az autonóm nyelvi struktúrának a részei. A lingvisztikai strukturalizmus</p>	<p>3. <i>A nyelv meghatározása</i>: A kognitív nyelvészek azt vallják, hogy az emberi nyelv természetének megértéséhez a kulcs az emberi megismerés folyamatainak a megértésében rejlik. A nyelv a megismerés eszköze, amely lehorgonyozott az emberi testi, pszichikai és kulturális tapasztalatban (a lexikális fogalmak a megismerési struktúra részei). A „kognitív” melléknév (latin: <i>cognitus</i>, <i>cognito</i> a <i>co(cum)</i> [= együtt, teljesen, teljes egészében] + <i>gnoscer</i> [= tud, ismer] igéből képzett alak, amely</p>

STRUKTURALIZMUS	KOGNITIVIZMUS
<p>azt az alapvető hipotézist bizonyította, hogy a nyelv (jel)rendszer, amely a struktúrát alkotó különböző funkcionális egységekből (elemekből) áll. Ennek az irányzatnak az előfutára Jan Baudouin de Courtenay (1845–1929) volt, aki elsőként különböztette meg a nyelv statikus és dinamikus aspektusát, és a nyelvet mint absztrakt létet elkülönítette az egyedi beszédől. A strukturalista paradigma megalkotójának F. de Saussure (1857–1913) svájci nyelvész tartják, aki egyfelől a nyelvet (langue) absztrakt és társadalmi létnek definiálta, amely a társadalmi tudatban létezik, és amely a konkrét beszédben (parole) manifesztálódik, másfelől pedig azt is hangsúlyozta, hogy ennek a rendszernek pszichikai realitása van, mivel a nyelvközösség minden tagjának az agyában tárolódik. F. de Saussure elsőként jelölte ki a lingvisztikai strukturalizmusnak mint verifikációs paradigmának a körvonalait. Míg Európában a strukturalista nyelvészet keretében több elmélet is napvilágot látott, ebben az időben az amerikai nyelvtudomány sokkal praktikusabb nyelvi kérdések megoldásán fáradozott. Céljuk az indián nyelvek leírása volt. Az elméleti nyelvészet nem volt fontos számukra. Sokkal fontosabbnak tartották a leíró (deskriptív) nyelvészetet; innen ered az amerikai strukturalizmus neve, a deskriptivizmus. Azok a nyelvészek, akik az indián nyelveket kívánták leírni, általában nem ismerték ezeket a nyelveket, tehát nem rendelkeztek implicit nyelvi tudással. Olyan nyelvelmélet létrehozásán fáradoztak, amely a nyelvi leírást pusztán a tartalom nélküli nyelvi megnyilatkozások tiszta formájá alapján teszi lehetővé. Ehhez a disztribúció fogalmát használták fel, amely a disztribucionizmus nevet adta az amerikai iskolának. Megalapítója L. Bloomfield (1887–1949) volt. Az iskola képviselői azt vallották, hogy a nyelvész feladata a nyelvi egységek felfedezése és osztályozása (taxonomikus nyelvészet). A szövegtörzset alapján történő nyelvi leírást az amerikai strukturalisták azonosnak tekintették a nyelvelmélettel. A strukturalisták azt hitték, hogy azt, amit természetes nyelvnek nevezünk,</p>	<p>az indoeurópai <i>*gno-</i> töből származik [angol: <i>know</i>], és arra a tudásra utal, amely a percepciót és a megismerést kísérő azon mentális folyamatokkal függ össze, amelyek az emlékezethez, a gondolkodáshoz, a minősítéshez, valamint az ember szélesebb értelemben vett emocionális és érzelmi szférájához is kapcsolódnak [Rorty szerk. 1980]. A kognitív nyelvészet mindenekelőtt a túlzott nyelvi formalizmus ellen lépett fel, amely közismerten generatív-transzformációs grammatika néven, majdnem 30 éven át uralta főként az amerikai, de nagymértékben az európai nyelvtudományt is, és vezető irányzattá vált a modern nyelvészetben. A generatív nyelvelméletnek a kognitivisták bírálata, a modularitáson kívül, többek között a generatív grammatika pszichológiai realitásának a hiányára vonatkozott, mivel a kognitív nyelvészet szerint a generativisták több olyan konstruktumot és fogalmat hoztak létre, amelyeknek nincs sok köze a pszichológiai valósághoz (Fife 1994: 9–64).</p> <p>A kognitív nyelvészek szerint (Langacker, Lakoff) nem létezik külön grammatikai (nyelvi) modul, mivel az ember megismerési folyamatainak az összessége a nyelvtanulási és a nyelvhasználati képességgel együtt egyetlen egy és megoszthatatlan kognitív rendszernek rendelődik alá. Így e nézet szerint a nyelv az ember megismerési rendszerének integráns része, és attól függetlenül értelmezhető, ami ebben a rendszerben veleszületett. Tehát a kognitív nyelvészet a nyelv teljesen más (nem moduláris) organizációját tételezi fel. Így a kognitív nyelvelméletben természetszerűen igen fontos szerepet játszik a tudás fogalma. A generatív nyelvészettel szemben a kognitivisták nemcsak az operacionális nyelvi tudást veszik figyelembe, hanem a funkcionális-szemantikai és pragmatikai tudást is. Érdeklődési körük nem korlátozódik csupán a nyelvi tudásra, hanem programszerűen kiterjed a nyelven kívüli objektív valóságról szóló tudásra is. Tehát itt arról a kérdéstről van szó, hogy a nyelv milyen helyet foglal el az ember kognitív felszereltségi keretében, milyen szerepet játszik a világról s ebben ma-</p>

STRUKTURALIZMUS	KOGNITIVIZMUS
egyszerűen ki lehet vonni, ki lehet következtetni a nyelvi korpuszokból, ha a megfelelő analitikus procedúrák a rendelkezésre állnak. Így a strukturalista koncepciók értelmében a természetes nyelvet olyan létezőnek kezdték tekinteni, amely az embertől függetlenül él, s amely egyrészt a nyelvhasználó mentális szférájában messzemenő autonómiával rendelkezik, másrészt pedig töle függetlenül is létezhet.	gáról az emberről is szóló információk befogadásában, feldolgozásában, kategorizálásában, konceptualizálásában, tárolásában. A kognitivisták szerint a nyelv nem azonos az algoritmikus modellel segítségével leírt grammatikailag helyes mondatstruktúrák halmazával, ahogy azt a strukturalisták (generativisták) gondolják.
4. A <i>pragmatikát</i> olyan területnek tartja, amely a szemantikai kutatásokon kívülre esik (a nyelvi és a világról szóló tudás egymástól történő világos elkülönítése).	4. A <i>pragmatika és a szemantika</i> közötti határok megszüntetése (a világról szóló tudás a nyelvi tudásnak a része, és fordítva: a nyelvi tudás a világról szóló tudásnak a része).
5. Jellemzője a szinkrón leírásnak a diakrónától, valamint a szemantikának a grammatikától való elkülönítése.	5. A <i>szinkrónia</i> egyesítése a <i>diakróniával</i> , olyan leírási módokként, amelyek kiegészítik egymást a fogalmak jellemzésében. Jellegzetes annak az elismerése, hogy a grammatikai elemek szemantikai értékkel bírnak.
6. A <i>szemantikai elemzésnek</i> az alapját az a tézis képezi, miszerint a nyelv (jel)rendszer. Ennek értelmében azt kell kutatni, ami ebben a rendszerben a szó jelentését alkotja, figyelembe véve ennek a szónak a rendszer más egységei között elfoglalt helyét (a paradigmatis, valamint a szintagmatis kapcsolatok tanulmányozása, leírása). F. de Saussure nagyon erősen hangsúlyozza, hogy a jelnek pszichikai jellege van: nem a tárgyat kapcsolja össze a nevével, hanem a fogalmat és az akusztikai képet. A fogalom a jelölt (signifié), az akusztikai kép a jelölő (signifiant). Tehát a nyelvi jel pszichikai létező, amelynek két oldala van. Ez a felfogás (bár nem mindig tudatosul bennünk, és pontosan nem meghatározható) annak a későbbi strukturális szemantikának az alapját képezi, amely elsősorban a szemantikai mezők kutatásaiban jut kifejezésre (Trier 1931, Weisgerber 1927, Porzig 1950 és mások), ahol azokról a fogalmi rendszerekről van szó, amelyeket	6. A <i>szemantikai elemzés</i> azt a tézist követi, hogy a nyelvben az a fogalmi rendszer tükröződik, amely a tapasztalaton alapul. Így tanulmányozni kell a fogalmak megértésének a módjait, figyelembe véve a kontextus sokoldalú elemzését, valamint a megértéssel összhangban lévő emberi cselekedeteket is. A fogalmi struktúrák leírásának alá kell támasztania a nyelvi struktúrák leírását. A szemantikai elemzés csak akkor tekinthető helyesnek, ha megfelel a természetes emberi intuíciónak, és ha összhangban van az ember általános megismerési képességeivel. Így végső soron a természetes nyelv kutatása az emberi megismerés kutatásává válik. A kognitív szemantika fő tételeit Langacker a következő módon fogalmazta meg: (a) a jelentés a konceptualizáción alapul, azaz a mentális tapasztalaton, amely magában foglalja a szenzoros tapasztalatot, az új fogalmak alkotásának a folyamatát, valamint a kontextus tudását;

STRUKTURALIZMUS	KOGNITIVIZMUS
<p>a nyelv az általa megnevezett valósággal hoz összefüggésbe. A két világháború közötti időszakban a nyelvészeti szemantika tulajdonképpen azonos volt a szószemantikával. A szó fogalmát viszont akkor még nem sikerült elfogadható módon definiálni. Maga F. de Saussure is pontatlanul használja ezt a terminust, amikor a szót fonikus formaként értelmezi, amelyhez hozzátartoznak flexiók modifikációi és minden jelentése.</p> <p>Bár már F. de Saussure is fontosnak tartotta a kontextus szerepét a nyelv szemantikai elemzésében, ez a megközelítés valójában csak a második világháború után érte el a csúcspontját, és ebben nagy szerepe volt az erre vonatkozó, disztribucionizmus által elért eredményeknek. Így a Carnap (1934) által javasolt formális nyelvi elemzést az az ismert mondata jellemzi, miszerint: „Formálisnak csak akkor lehet tekinteni egy elméletet, egy szabályt, egy definíciót stb., ha nem a jelek (pl. szavak) vagy a kifejezések (pl. mondatok) jelentését vesszük figyelembe, hanem kizárólag csak a kifejezésben szereplő jelek fajtáját és egymásutániságát.” Mint ismeretes, a kontextus fontos eszköznek bizonyult a szószemantika elemzésében. A nyelvészek túlnyomó többsége a kontextus megfigyeléséből eredő eredményekre való hivatkozást a szemantikai leírásban ma is természetes és kívánatos eljárásnak tartja.</p> <p>A nyelvészeti szemantika területén alkalmazni kezdték a logikából átvett explikáció elvét is. A nyelvi formák jelentésének az explikációja Carnap szerint egyrészt megmagyarázza a megnyilatkozás struktúráját, és betölti a jelentés leíró funkcióját, másrészt pedig információt szolgáltat a lehetséges jelentésbeli distinkciókról. A jelentés fogalomként való értelmezése (de a fogalom lényegének meghatározása nélkül) jellemző a strukturális szemantika köréből írt munkáknak a nagy többségére.</p>	<p>(b) a nyelvi megnyilatkozásokra általában a poliszémia jellemző, ez azt jelenti, hogy azok több egymással kapcsolatban álló értelemmel (sense) rendelkeznek, amely összetett kategóriát képez, kognitív modell formájában;</p> <p>(c) az adott megnyilatkozás jelentése egy vagy több kognitív modellhez viszonyítva jellemezhető. A tapasztalat minden fajtája – a fogalom, a konceptuális összetétel vagy a tudásrendszer – kognitív modellként szolgálhat, amelyet az alapjelentés funkciójában az adott megnyilatkozás realizál;</p> <p>(d) a megnyilatkozás jelentése nemcsak a megismerés tartalmából (array of conceptual content), hanem az úgynevezett konvencionális ábrázolásból, azaz a helyszinkonstruálásból (const- rual) tevődik össze. Itt arról van szó, hogy egy adott helyzetet képesek vagyunk többféle módon megfogalmazni akkor is, amikor ugyanarról a konceptuális tartalomról van szó (Langacker 1995: 18).</p> <p>A kognitív nyelvészet a világ nyelvi képének rekonstrukciójával is foglalkozik, amelyet a nyelvben rögzült objektív valóság alanyi interpretációjaként értelmez (Bańcerowski 2000, 2009). A világ az emberi értelmezésben kettős természetű. Képében tükröződik a tárgyak sokasága, és a köztük megvalósuló relációk különbözősége. Ez a kettőség, amely a fizikai alapjelen- ségek érzékeléséből fakad, tükröződik a fogalmi struktúrák kettőségében is. A világ nyelvi képe nem más, mint mentális információs térkép, a valóság nyelvi transzformációja, a valóságról szóló tudásfajta, a fizikális valóság metaképe. Tükröződik benne az adott nyelv- és kultúrközösségre jellemző világnézet, a sajátos kategorizációs, konceptualizációs és axiológiai rendszer is. A világ nyelvi képének különböző elemei a különböző nézőpontok alapján klasszifikálódnak, s ez megadja az ember belső információs univerzumának az állapotát, modelljét, azaz az általános interpretációs perspektívát.</p>
<p>7. <i>A fogalmak</i> olyan konstruktumok, amelyek egyszerű(bb) elemekre bonthatók (inkluzív, disztink-</p>	<p>7. <i>A fogalmak</i> gestaltok. Ehhez a fogalomhoz az alaklélektannak (gestalt pszichológia) az a legfon-</p>

STRUKTURALIZMUS	KOGNITIVIZMUS
<p>tív elemekre, amelyek mindig egy meghatározott referenciával rendelkeznek).</p>	<p>tosabb tézise kapcsolódik, amely a szemantikai elmélet megalkotásának alapjául szolgált, nevezetesen: <i>a benyomás és a tapasztalat egésze fontosabb, mint az egyes alkotórészeik, és ez az egész meghatározza a jelentést. Az egészek az alkotórészekhez képest elsődlegesek</i> (Sperling 1995: 33; Johnson).</p>
<p>8. A <i>jelentés</i> a szükséges és az elégséges jegyek olyan halmaza, amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a nyelven kívüli jelenséghoz hozzárendelhessek az elemzett nevet, és ezt a jelenséget elkülöníthessük azoktól a jelenségektől, amelyekre ez a név nem vonatkozik (lásd komponens elemzés). A szemantika célját a nyelvészek mindenekelőtt a jelentés leírásában, formalizálásában látják, és a fő törekvésük az ehhez szükséges maximálisan precíz fogalmi rendszer megalkotására irányul.</p>	<p>8. A <i>jelentés</i> a megismerés tárgyának olyan prototipikus felfogása, azaz olyan fogalmi képe, amely a metaforikus, metonimikus és más kognitív modellekből bontakozik ki, és amely a tapasztalati gestaltokon alapul (Lakoff, Johnson, Bartmiński és mások). A kognitivisták szerint a szemantikai relációk nem a szó és az objektív világ, hanem a szó és az objektív világ alanyi reprezentációja, a szófogalom és a tárgyfogalom között érvényesülnek, és ezeknek a relációknak az alapját a pszichológiai törvények képezik.</p>
<p>9. A <i>jelentés meghatározása</i> a kisebb elemekre tovább már nem bontható és a definiálandó fogalomra tekintve korlátozott számú inkluzív jegyek megválasztásával történik: kéttagú definíció (taxonómikus definíció: <i>definiendum</i> → <i>definiens</i> → <i>genus proximum</i> → <i>differentia specifica</i>). A strukturalis szemantika nagyon szerteágazó képet mutat. Olyan definíciókkal találkozunk, mint például: (1) a jelentés gondolat (gondolattípus), (2) a jelentés tárgy (a tárgyak osztálya), (3) denotatív és konnotatív jelentés, (4) egy adott kifejezés jelentése azonos a kifejezés parafrázisainak halmazával, (5) a jelentés a kifejezések közötti reláció, (6) az egyforma jelentéssel bíró kifejezések közös eleme vagy (7) különféle „kítérő” definíciók, mint például: a jelentés az, amit meg lehet érteni egy adott megnyilatkozás alapján, illetve az, amit egy adott megnyilatkozás segítségével fejeztek ki; stb. Az első értelmezés neopozitivistá jelentéskonceptiót vezetett be a nyelvészetbe, amelynek értelmében a jelentést a megnyilatkozás használatából eredő következmények halmazaként</p>	<p>9. A <i>jelentés meghatározása</i> az egészekre (gestaltokra) és nem azok alkotórészeire jellemző (a nyelvben stabilnak tekinthető) szemantikai jegyek leírásán keresztül történik, amelyek nem inkluzív, több elemből állhatnak, és nem szükségszerű megkülönböztető szerepűek (kognitív definíció). A jelentés azonos a konceptualizációval. A nyelvi jelentés koncepciója a kognitív nyelvészetben meghatározza a nyelv definícióját is. A nyelvi jelentést nem lehet meghatározni sem az igaz-hamis kategóriák, sem pedig a formális leírás keretein belül. A jelentésnek természeténél fogva szubjektív jellege van, hiszen azt a módot tükrözi, ahogyan az ember az objektív valóságot látja. Így előtérbe kerülnek az empirikus kutatások, ugyanis a kognitívizmus fő tézisé az az állítás alkotja, hogy az emberi elme csak a testen létezhet, „le van horgonyozva” benne, tehát a fogalmi rendszerünk sem létezhet a testen kívül. Az elme nem független a testi tapasztalatoktól, ellenkezőleg, ugyanazok a megismerési és neuronális mechanizmusok hozzák létre az emberi</p>

STRUKTURALIZMUS	KOGNITIVIZMUS
<p>fogja fel. Ezt a legvilágosabban talán R. Jakobson (1959) fogalmazta meg: „Egy tetszőleges nyelvi jelnek a jelentése nem más, mint ennek a jelnek egy másik, bonyolultabb jelre történő lefordítása.” Ehhez a felfogáshoz kapcsolódik több nyelvész munkája is, például I. Melcsuk (1974), valamint I. Bellert (1971: 157), aki azt írja, hogy „egy tetszőleges megnyilatkozás szemantikai interpretációja (jelentés, megértés) egyenlő e megnyilatkozásból levont következtetések halmazával.” A másik felfogás (a jelentés az, amit a megnyilatkozás segítségével ki lehet fejezni) a jelentés intuíción alapul. Követője például Nowell-Smith (1957) azt javasolja, hogy ahelyett, hogy azt kérdezzük, mit jelent egy adott szó, kérdezzük inkább azt, „mit értenek azon a beszélők, amikor ezt a szót használják.” Hasonló definíciót fogalmaz meg A. Bogusławski is: „A jelentés az, amit közvetlenül meg lehet tudni a nyelvi elemek használatából” stb.</p>	<p>fogalmi rendszereket és a racionalitás formáit, amelyek a testi tapasztalatunkat alakítják. Ezért nem tudunk „kilépni” a testünkől. Minden, amit tudunk, érzünk, gondolunk, a testünkől, az agyunkból, valamint a környezetünkkel folytatott interakciónkból ered. Képtelenek vagyunk elhagyni a testbe zárt fogalmi rendszereket. A testünk és a közvetlen tapasztalat a gondolkodásunknak szükséges és nélkülözhetetlen feltétele. A kognitív nyelvészek alapvető kutatási stratégiája az, hogy nem különítik el az emberi tiszta nyelvi képességeket és lehetőségeket az olyan képességektől, mint a vizuális észlelés, a motorika és mások. A kognitivisták azt vallják, hogy a világot észlelve az ember saját elmében olyan fogalmi struktúrákat hoz létre, amelyek az érzéki tapasztalaton és a fizikai tevékenységen alapulnak. Tehát ahhoz, hogy hozzájussunk ezekhez a struktúrákhoz, meg kell vizsgálni, hogy hogyan nyilvánulnak meg például a nyelvben.</p>

A nyelvészeti strukturalizmus és kognitívizmus közötti feljebb felsorolt legfontosabb és általánosított különbségek természetesen megjelennek a mai nyelvészeti kutatásokban is úgy, hogy meghatározzák a kutatási stratégia megválasztását. Manapság mindenki számára világos, hogy elméleti keret nélkül nem képzelhető el semmilyen tudományos kutatás. A kognitivisták azt hangsúlyozzák, hogy a grammatikai leírásnak a teljes formalizációja irreális és lehetetlen vállalkozás, mivel a nyelvi jelenségek többsége skaláris jellegű, és az adott időben és helyen elfogadott konvencióktól függ; egyes struktúrák egyszerűen „helyesebbek”, mint mások, és a skálán különböző helyet foglalnak el az elfogadott nyelvi konvenciók értelmében. A helyesség fokának a megállapítása sokszor attól a valószínűségi értéktől függ, amely azt jelzi, hogy az adott struktúra megválasztása mennyire lehetséges egy konkrét kommunikációs aktusban. Így a grammatika azonos a konvencióval. Ez pedig nem más, mint az általánosan elfogadott beszédmód, amely összhangban van a nyelvhasználók többsége által elfogadott világlátásnak a módjával. A kognitívizmus elveti azt az elvet, hogy a grammatikai struktúrák levezethetők egymásból. Mivel minden grammatikai struktúra a világlátás bizonyos módját tükrözi, tehát az az állítás, hogy az egyes struktúrák elsődlegesek más struktúrákkal szemben, amelyek hozzájuk képest másodlagosak, azaz azok derivátumai, elfogadhatatlan.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski, Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE, BTK, Budapest.
- Bańcerowski, Janusz 2008. *A világ nyelvi képe*. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bartmiński, Jerzy 1988. Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji. In: *Konotacja*. Lublin.
- Bartmiński, Jerzy, Niebrzegowska, Stanisława 1998. Profile a podmiotowa interpretacja świata. In: Jerzy Bartmiński, Ryszard Takarshi (eds): *Profilowanie w języku i tekście*. Lublin. 211–25.
- Bellert, Irena 1971. Niektóre postawy modalne w interpretacji semantycznej wypowiedzi. In: *Sesja Naukowa Międzynarodowej Komisji Budowy Gramatycznej Języków Słowiańskich*. Wrocław.
- Bogusławski, Andrzej 1974. Preliminaries for Semantic- Syntactic Description of Basic Predicative Expressions with Special Reference to Polish Verbs. In: *O predykcji*. Wrocław.
- Bogusławski, Andrzej 1973. Właściwości pragmatyczne wyrażen równoznacznych. In: *Pamiętnik Literacki* LXIV. 121–51.
- Carnap, Rudolf 1955. *Meaning and Necessity. A Study in Semantics and Modal Logic*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Carnap, Rudolf 1934. *Logische Syntax der Sprache*. Wien.1.
- Chafe, W. L. 1970. *Meaning and the Structure of Language*. Chicago University Press, Chicago.
- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic Structures*. The Hague.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Mass. M. I. T. Press, Cambridge.
- Chomsky, Noam 1984. *Modular Approaches to the Study of Mind*. San Diego University Press.
- Fife, J. 1994. Wykłady z gramatyki kognitywnej. In: H. Kardela (ed.): *Podstawy gramatyki kognitywnej*. Warszawa. 9–64.
- Harris, Z. S. 1951. *Methods in Structural Linguistics*. University of Chicago Press, Chicago.
- Hockett, C. F. 1958. *A Course in Modern Linguistics*. New York.
- Jakobson, Roman 1959. On Linguistic Aspects of Translation. In: R. A. Brower (ed.): *On Translation*. London.
- Jonhson, M. 1992. Philosophical Implications of Cognitive Semantics. *Cognitive Linguistics*. 3, Nr 3–4.
- Katz, J. J., Fodor J. A. 1963. The Structure of a Semantic Theory. *Language* 39: 170–210.
- Kiefer, Ferenc. *Jelentésemélet*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Kiss, Jenő 2008. A nyelvi változás – kutatói dilemmák. *MNy CIV*: 257–74.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire and Dangerous Things*. University of Chicago Press, Chicago.
- Lakoff, G. and Johnson M. 1980. *Metaphors We live By*. University of Chicago Press, Chicago.
- Langacker, R. W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press. Vol. I.
- Langacker, R. W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Descriptive Application*. Stanford University Press. Stanford (California). Vol. 2.
- Langacker, R. W. 1988. A View of Linguistic Semantics. In: R. Rudzka-Ostyn (ed.): *Topics in Cognitive Linguistics*. John Benjamins. Amsterdam.
- Langacker, R. W. 1995. *Wykłady z gramatyki kognitywnej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Máté, Jakab 1998. *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Melcsuk, Igor 1974. *Opit teorii lingviszticeszkih modelej „Szmiszl-Text”*. Moszkva.
- Nowell-Smith, P. H. 1957. The Logic of Adjectives. In: *Ethics*. Oxford. (Orosz fordítás: Novoje v zarubeznoj lingvisztike. Progress, Moszkva, 1985. XVI).

- Nowakowska-Kempna, I. 1993. Definiowanie znaczenia wyrażań w kognitywizmie. Wybrane zagadnienia. In: Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski (eds): *O definicjach i definiowaniu*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin. 161–81.
- Nyomárkay, István 2000. A világ nyelvi képe az idegen szavak tükrében egy horvát drámában és magyar fordításában. *Nyr.* 124: 487–94.
- Nyomárkay, István 2006. A *hazugság* fogalmának képe a magyar nyelvben. *Nyr.* 130: 389–99.
- Pawłowski, T. 1988. Rodziny znaczeń. In: Z. Muszyński (ed.): *O nieostrości*. 10. Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Porzig, W. 1950. *Das Wunder der Sprache*. München.
- Rorty, A. O. (ed.) 1980. *Explaining Emotions*. Berkeley. University of California Press, Los Angeles.
- Rosch, Eleanora 1977. Human Categorization. In: N. Warren (ed.): *Studies in Cross-Cultural Psychology*. Academic Press. New York, London. Vol. 1.
- Rosch, Eleanora 1987. Principles of Categorization. In: Rosch E.–Lloyd B. (eds.): *Cognition and Categorization*. New Jersey. 27–48.
- Rosch, E.–Lloyd B. B. 1978. *Cognition and Categorization*. Hillsdale, New Jersey.
- Rosch E.–Mervis C. B. 1975. Family Resemblances. *Cognitive Psychology* 7: 573–605.
- Rudzka-Ostyn, B. 1988. (ed.) *Topics in Cognitive Linguistics*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. Current Issues in Linguistic Theory 50.
- Saussure, F. de 1916. *Cours de linguistique générale*. Paris.
- Searle, R. J. 2002. End of the Revolution. The New York Review of Books. Február 28. 33–36. (Magyar ford.: *A forradalom vége*. Budapest Könyvszemle BUKISZ, Budapest. 2002. II. negyedév, 291–98.)
- Sperling, Abraham P. 1995. *Psychologia*. Wydawnictwo Zysk i S-ka. Poznań.
- Tabakowska, E. 1995. *Gramatyka i obrazowanie*. Polska Akademia Nauk, Kraków.
- Taylor, John R. 1995. *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford University Press.
- Trier, J. 1931. *Der deutsche Wortschatz im Bezirk des Verstandes*. Heidelberg.
- Weinreich, M. 1966. Explorations in Semantic Theory In: T. A. Sebeok (ed.): *Current Trends in Linguistics* 3. 397–475.
- Weisgerber, L. 1927. Die Bedeutungslehre – ein Irrweg der Sprachwissenschaft? *Germanische Romanische Monatschrift* 15: 178.
- Wittgenstein, L. 1989. *Logikai filozófiai értekezés*. (Tractatus logico-philosophicus). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zadeh, L. 1965. Fuzzy Sets. *Information and Control*. 8: 338–53.
- Zadeh, L. 1972. A Fuzzy-set-theoretic Interpretation of Linguistic Hedges. *Journal of Cybernetics* 2 (3): 4–34.

Bańcerowski Janusz
ELTE BTK

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

Tenets and principles of structuralism vs. cognitivism in linguistics

In this paper, the author tries to draft a comparison of the main characteristics of the two paradigms of linguistics mentioned in the title. The comparison is based on the following criteria: philosophical foundations, categories, definition of language, synchrony vs. diachrony, semantics and se-

mantic analysis, the interpretation of pragmatics, semantics, and grammar, and the definition of concepts and meaning.

Keywords: structuralism, cognitivism, comparison, philosophical foundations, categories, language, pragmatics, semantics, concepts, meaning

Az analitikus kifejezésmód érvényesülése újabb nyelvhasználatunkban

*Keszler Borbálának születésnapjára
tisztetélettel és baráti szeretettel*

Az újabb kori magyar nyelvhasználatot ellentétes, egymást részben kiegyensúlyozó változási tendenciák egyidejű érvényesülése jellemzi: rövidülés – hosszabbodás; tömörítés – széttagolás; egységesülés – differenciálódás; idegen elemek befogadása – magyarítás; választékosságra törekvés – stílárius fellazulás, eldurvulás (vö. Kemény 2003: 290; Kemény 2004: 84; Kemény 2006: 593). Ebben a cikkben az **analitikus** (széttagoló, részekre tagoló) tendenciával foglalkozom néhány régebbi és számos újabb, túlnyomórészt az internetről gyűjtött példa tükrében.

A szintaxis terén analitikus irányú tendenciának tekinthető a névutó, illetőleg a **névutós szerkezet alkalmazása határozóragos főnév helyett**. Például a *felé* névutó ilyen célra való használata a hivatali és az ennek hatása alá került közéleti nyelv régi sajátossága, amely már szótározva is van: „*Javasolja a bizottság felé* (helyesen: *a bizottságnak*)” (ÉKsz.² 359). A Nyelvművelő kézikönyv és a Nyelvművelő kézisztár egyaránt helyteleníti, és helyette határozóragos formákat ajánl (Grétsy–Kovalovszky [főszerk.] 1980: 601; Grétsy–Kemény [szerk.] 2005: 173). Néhány friss példával szemléltethetem, hogy a *felé* névutós, analitikus megoldás ma sem számít ritkának:

„A [repülőgép-]parancsnoknak jelezni kell *a hatóságok felé*” (MR1-Kossuth, 2009. máj. 15.; egy nyilatkozó mondta);

„Több beteget jelentettek *a biztosító felé*” (uo., 2009. jún. 10. 12.20; szintén egy nyilatkozótól);

„Nem az az elvárás *a többségi társadalom felé*” (ATV, 2009. jún. 12. 21.25; egy vitaműsor résztvevőjétől).

Mind a három példában jól helyettesíthetné a *felé* névutós szerkezetet a határozóragos (szintetikus) alak: *a hatóságoknak*, *a biztosítónak*, *a többségi társadalomtól* (bár az utóbbi esetben más névutó alkalmazása is szóba kerülhet: *a többségi társadalommal szemben* vagy *a többségi társadalom iránt*). A *felé* névutós megoldások fennmaradása valószínűleg annak tulajdonítható, hogy a formális regiszterben (beszédhelyzetben) a megnyilatkozó választékosabbnak tekinti az analitikus szerkezetet a mindennapi nyelvhasználatban szokásos határozóragos formánál. Más ragokat is helyettesítenek névutóval ilyen közlési helyzetben, például a *-ban*, *-ben* ragot:

„Ötlebtörze indult meg *az MSZP-n belül* a vasárnapi választás után” (M1, 2009. jún. 9. 19.35);

„Ligeti György műve hangzott el a Bartók rádió Muzsikáló reggel *műsorán belül*” (MR3-Bartók, 2009. máj. 20. 9.30).

A közszolgálati televízió tudósítója, illetve a komolyzenei rádióadó műsorvezetője minden bizonnyal választékosabbnak érezte a *belül* névutós analitikus szerkezetet, mint az annak megfelelő ragos alakot: *az MSZP-ben, műsorában*. A néző, illetve a hallgató viszont valószínűleg nem választékosságot, ünnepélyességet, hanem hivatali nyelvi jellegű körülmenyességet érzékelt. (E sorok írója bizonyosan.)

Más esetekben viszont nem helyettesíthető, „javítható” gépiesen az analitikus megoldás szintetikusra. Ilyenek például a *keretében* névutóféle szóval alkotott határozói szerkezetek, amelyek valamely elvontabb határozói viszonyt fejeznek ki:¹

Társadalmi megújulás Operatív Program keretében; Az OKI tevékenysége az NFT-HEFOP keretében; Apás sütés keretében készült sütemény; Az ENSZ keretében lehet a megoldás; Együttműködés partnerségek keretében; Rehabilitációs projekt keretében épül a Bécsi Corner; Elektronikus cégeljárás keretében kezelt okiratok; Kormányzati felkészülés a trió együttműködés keretében.

Ezekben a példákban a *keretében* névutó(féle határozó) helyébe a jelentés megváltoztatása nélkül nem iktathatunk ragot, vagy még úgy sem. Legfeljebb más névutóval helyettesíthetjük (pl. *apás sütés során, elektronikus cégeljárás során*), ezek azonban semmivel sem jobbak, szebbek nála, jóllehet fele olyan hosszúak. Ezekhez képest kivételesnek számítanak az olyan szótárbeli és nyelvművelő könyvbéli példák, amelyekben a *keretében* kényelmesen helyettesíthető határozóraggal: *A megbeszélés keretében több javaslat is elhangzott (= a megbeszélésen); Az előadás keretében beszámolt az úrkutatás legújabb eredményeiről (= az előadáson).* A nyelvi valóság az ezek sugallta helyzetnél jóval összetettebb. A *keretében* nem mindig nélkülözhető, és ha igen, akkor is a szöveggörnyezet szabja meg, mivel helyettesíthetjük.

Újabb lépés az analitikus kifejezésmód irányába a névutóféle szónak újabb névutóval való ellátása: *keretén belül, ritkábban keretein belül*. Ez a kétszeresen is széttagoló szerkezet nem csupán terjengőssé, hanem finomkodóvá is teszi a stílust. Elsősorban a hivatali nyelvben és a sajtóban fordul elő:

Távoktatás keretén belül elvégezhető tanfolyamok; Czeizel Endre tart előadást a Pedagógiai Napok keretén belül; Az Erdélyi Magyar Egyeztető Fórum keretén belül folytatódik a magyar összefogás munkája; Egy iskola felnőttképzés keretén belül nappali tagozaton 11. évfolyamot indít; Az Ész Hét keretén belül megrendezett kiállítás; Szakmai gyakorlat az Eurodyssée program keretén belül; Szolgáltatásunk keretén belül egy tárhelyen több domaint is elhelyezhet.

„A 2002-ben alakult társaság *keretein belül* elindult a Tabán tanúi videó sorozat [!], melynek felvételei ingyenesen megtekinthetők a Múzeumban” (Várnegyed, 2003. jún. 27. 3).

Ennél a terjengős szerkezetnél még a vitatott helyességű *keretében* is sokkal jobb lenne: *távoktatás keretében, az EMEF keretében, felnőttképzés keretében* stb. Néhány esetben pedig határozóraggal is helyettesíthetjük anélkül, hogy megváltoztatnánk a mondat jelentését: *a Pedagógiai Napokon; Az Ész Hétén.*

¹ Az internetről vett példák itt és a továbbiakban dőlt betűvel, idézőjel nélkül.

A *keretében* tárgyalásával már át is tértünk az egyre inkább névutóként viselkedő birtokos személyjeles főnevek, az úgynevezett újabb névutók kérdésére. Ezek többnyire birtokos szerkezetek alaptagjai (birtokszavai), és a múlt század közepe óta fokozatosan haladnak a tartalmas szók kategóriájától a formaszóké felé. Például vminek a *tekintetében*, *vonatkozásában*, vmivel *kapcsolatban* vagy *kapcsolatosan*, vminek *megfelelően*, vmi *kapcsán*, *okán* (további példák: Grétsy 1974: 581; Grétsy [szerk.] 1976: 55; Herman–Imre 1987: 524; Ágoston 1990: 44–6; Balázs s. a.: 203). Ezek közül azok jutottak legmesszebbre a névutóvá válás útján, amelyek elé már (általában) nem teszik ki a *-nak*, *-nek* birtokosjelző-ragot. Ilyen a *kapcsán*, az *okán* és újabban az *alapján* (az *ez alapján* ~ *ennek alapján* kérdéséről l. Deme 1995). A szakirodalom megállapítja, hogy:

- a régi névutók is így jöttek létre, például a *mögött*;
- ez a tendencia megfelel a kommunikáció igényeinek, mert bizonyos elvontabb határozói körülmények árnyaltabb kifejezését teszi lehetővé, mint a régi névutók és a határozóragok;
- ennél fogva ezeknek az újabb névutóknak a használatát, hacsak túlzott gyakorisága miatt nem válik modorossággá, nem lehet kifogásolni.

Tekintsük át néhány ilyen szavunk mai nyelvbeli helyzetét az interneten található példák tükrében. A meglehetősen kiterjedt (és pontosan körül sem határolható) szócsoport tagjai közül választásunk az *alkalmával*, *érdekében*, *segítségével*, *vonatkozásában* névutókra esett, mert többek között ezek azok, amelyek szabadon váltokozhatnak a megfelelő határozóragos alakokkal, ennél fogva az analitikus kifejezésmód mint nyelvfelföldési tendencia hordozói lehetnek.

Az *alkalom* főnévnek kétféle birtokos személyjeles és határozóragos alakja használatos névutószerűen: a vmi *alkalmából* 'vminek a következményeként, okozataként' és a vmi *alkalmával* 'vminek az idején, időpontjában' (ÉKsz.² 27). Lásunk néhány mai példát először az utóbbira:

A nők negyede félrelép nyaralás alkalmával; Miről beszéljünk a személyes találkozónk alkalmával?; Szövegkódolás választása a fájlok megnyitása és mentése alkalmával; Püspöki prédikáció az ünnepi zsinat alkalmával.

Ezeknek a névutós szerkezeteknek az a közös sajátosságuk, hogy analitikus formában fejeznek ki egy olyan időhatározói körülményt, amelynek egyébként a határozóragos főnév a megszokott kifejezésmódja: *nyaraláskor*, *találkozónkon*, *megnyitásakor és mentésekor*, *zsinaton*. Az ettől való eltérésnek az lehet az oka, hogy a szerző választékosabbá, olykor ünnepélyesebbé kívánja tenni stílusát a hosszabb szavak alkalmazásával. Jól mutatja ezt, hogy az *ünnepség alkalmával* kifejezésre különösen sok példát találtam:

Karunk idén három díjat adott át az ünnepség alkalmával; Kérjük[,] tekintse meg a megnyitó ünnepség alkalmával készített fotókat; Az adományok kiosztására december 20-án kerül sor a „Mindenki Karácsonya” ünnepség alkalmával; Ha az elhunyt úgy kívánja, a kérésének megfelelő felekezet lelkésze az ünnepség alkalmával beszenteli a hamvakat; Afroamerikai és New York-i politikai vezetők méltatták Clintont a hosszúra nyúló szabadtéri ünnepség alkalmával.

Mindegyik példánkban a természetesen köznyelvi ragos alak, az *ünnepségen* helyett folyamodott a szöveg írója a névutós szerkezethez, vagyis a szintetikus

helyett az analitikus megoldáshoz. Figyelemre méltó, hogy ebben a funkcióban nem ritkán az *alkalmából* is előfordul, és ez pongyolaságot, értelmi zavart okoz:

Az újévi ünnepség alkalmából pedig Gajdos István parlamenti képviselő, az UMDSZ elnöke lepte meg ajándécsomagokkal az óvodásokat; A gazdasági és közlekedési miniszter a Szent Borbála napi [!] országos központi ünnepség alkalmából Miniszteri Elismerést, Szent Borbála érmet [!] és Kiváló Bányász kitüntetést adományozott [az alábbiaknak:]; Az ünnepség alkalmából áldást mondott Ködmön Ferenc római katolikus esperes; Az ünnepség alkalmából a vízügyi szakma kiemelkedő teljesítményt nyújtó munkatársai vehették át kitüntetéseiket.

A tudósító ezekben a mondatokban láthatóan nagyobb figyelmet fordított a stílusbeli ünnepélyességre, mint a tartalmi pontosságra. Az első példára szorítokva: a képviselő az *újév alkalmából* lepte meg az óvodásokat, mégpedig az *ünnepség alkalmával*, vagyis az *ünnepségen*. A másik három mondatban is pontosabb lett volna az *alkalmával* névutó vagy a szintetikus ragos alak.

Következő példacsoportunk az *érdekében* szóalak névutószerű használatát szemlélteti:

„A teheráni rendőrség vizágyúkat és könnygázt vetett be az iráni főváros központjában, az Enkelab téren – a legfőbb vallási vezető pénteki tilalma ellenére – tüntető többeszes tömeg szétszórása *érdekében*” (Vasárnapi Hírek, 2009. jún. 21. 1);

Mosley engedményeket tesz a megegyezés érdekében; Fiatalok érdekében tevékenykedő szervezetek; Hiller együttműködést ajánlott a Márai-program megvalósítása érdekében; Megyei összefogás a MÁV Kórház érdekében; Nehéz helyzetben Barroso: „újraválasztása érdekében udvarolnia kell a nagyoknak”; Lépések a jó szex érdekében.

A kiemelt szót a Magyar értelmező kéziszótár újabb kiadása hivatalos és sajtónyelvi jellegűnek minősíti. Stilisztikai szerepe hasonló a *keretében*, *alkalmával*, *alkalmából* stb. névutóféle szavakéhoz, vagyis a szöveg stílusát a formális-hivatalos, illetve a választékos-ünnepélyes regiszter felé közelíti.

Harmadik ilyen típusú szavunk a *segítségével*. Ennek névutószerű használatát a szótár még nem tünteti fel, holott körülbelül ugyanott tart a formaszóvá válásban, mint az előbbieik. Konkrét jelentésű kifejezésekben a *-val*, *-vel* ragos eszközhatározói alakok analitikus megfelelőjének tekinthető:

A tettes a kilencemeletes épületeket részesítette előnyben, feszítővas, álkulcs segítségével hatolt be a lakásokba; Hétfőre virradó éjjel ismeretlenek álkulcs segítségével behatoltak egy körmendi Videotékába [!]; A tettes egy álkulcs segítségével jutott be a spanyol Oscar Freire Gomez szobájába; Az építmény ajtaját álkulcs segítségével könnyűszerrel kinyitotta; Így hát a pénzt csak idegen lophatta el álkulcs segítségével?

A tipliket egy dugóhúzó segítségével vehetjük ki a falból; A LEVER MAN automata dugóhúzó segítségével könnyedén nyithatunk egy palack finom bort; A dugóhúzó segítségével kinyitottuk az üveget, és abból elő is került az útlevel harmadik darabja; A kókusztej meg le lett csapolva dugóhúzó segítségével.

A konzervnyitó segítségével nyissuk ki a babkonzervet[,] és tartalmát öntsük bele az egyik tálba; Egy konzervnyitó segítségével tegyük a sóletet a fémmedényből

egy mélytányérba; A Konzervnyitó [!] segítségével nem létezik a jövőben kinyithatatlan konzerv, éles, sorjás konzervtő!

Mint említettem, ebben a konkrét értelemben a *segítségével* teljesen egyenértékű a *-val*, *-vel* raggal: *álkulccsal*, *dugóhúzóval*, *konzervnyítóval*. Az eszközhatározó körülíró megjelölése az első példacsoportban a rendőri, illetőleg jogász stílusból ered, a másik kettőben a reklámok, termékismertető hangzatos, egyszerűsmind körülményes kifejezésmódjából. Nem kell azonban túl nagy jelentőséget tulajdonítani ezeknek az analitikus szerkezeteknek a nyelvfejlődés irányának szempontjából, mivel a ragos megfelelők gyakorisága még mindig többszörösen felülmúlja a körülíró megoldásokét: az *álkulccsal* 5,55-szor, a *dugóhúzóval* 46,38-szor, a *konzervnyítóval* 82,63-szor gyakoribb az internetes kereső adatai szerint, mint a *segítségével* névutós forma. (Az ilyen használati gyakorisági adatok nem teljesen megbízhatók, de arra alkalmasak, hogy a nyelv művelőnek jelezzék az adott jelenség fontosságát, illetve jelentéktelenségét, és ezáltal kiegyensúlyozottabb állásfoglalásra késztessek.)

A példák másik, nagyobbik csoportjában valamely elvontabb határozói körülményt jelöl a *segítségével* névutós szerkezet. Ezekben az esetekben a terjengősnek is vélhető analitikus megoldás rendszerint nem helyettesíthető határozóragos alakkal. Ezek tehát azt tükrözik, hogy a nyelv újszerű nyelvtani megoldásokat keres az újszerű tartalmak kifejezésére:

Lézercsillag segítségével fedeztek fel szupernóvát; Milliárdos bevétel ál-antivírusok [!] segítségével; Hogyan lehet leszokni a dohányzásról a biorezonancia segítségével; Tigrisek nyomában az ürülék segítségével; Videobíró segítségével nyerhettek a brazilok.

Más esetekben a *-val*, *-vel* ragos eszközhatározó is tökéletesen megfelelne tartalmilag, de az eszköz nevének toldalékolása helyesírásiilag nehéz, problematikus (pl. mert idegen szó vagy betűszó, esetleg a kettő együtt), ezért a szövegalkotó a körülíró szerkezetet választja:

Hogyan készítsünk szakállat Adobe Photoshop segítségével; A Google segítségével fogtak rablókat; Teljes vírusirtás a NOD32 antivirus system segítségével; Virtualizáció és szerver összevonás [!] a Hyper-V segítségével; Már videokonferenciát is rendezhetünk a Skype segítségével; Cryptfs partíció felcsatolása Debianon USBStick segítségével.

Természetesen ebben a körben is vannak olyan példák, amelyekben a terjedelmes névutófele szó használatának csupán stilisztikai oka van, mármint az, hogy a fogalmazó ezzel is erősíteni kívánja közlésének szakmaiságát, szaknyelvi jellegét:

Nanotechnológia segítségével [= nanotechnológiával] készülnek a jövő fogtömesei; Számítógépes műveletek automatizálása az AutoHotkey program segítségével [= programmal]; Partíció átméretezése Ubuntu segítségével [= Ubuntuval].

A névutószerűen használt *vonatkozásában* jelentését a szótár így adja meg: 'vmivel kapcsolatban, vmire vonatkozóan' (ÉKsz.² 1483). Ez az analitikus határozói szerkezet a jogi nyelvben különösen gyakori, de a sajtóban is erősen elterjedt:

Változik a kiegészítő tevékenységet folytató vállalkozók vonatkozásában a járulékfizetési kötelezettség; A 10 százalékos mértékű egészségügyi szolgáltatási

járulékot a 2006. szeptember 1-jét követő időszakra kifizetett, elszámolt jövedelmek vonatkozásában kell megfizetni; Média törvény 2008–2009 az online marketing vonatkozásában, ahogy én értem; A teakereskedelem Kína, India és Sri Lanka vonatkozásában.

A *vonatkozásában* többféle határozói körülményt fejez ki egyidejűleg (és ezáltal mos is egybe). Első példánkban így csökkenthető a címnek töményen hivatali nyelvi jellege: *Változik a kiegészítő tevékenységet folytató vállalkozókra vonatkozó járulékfizetési kötelezettség.* Még egyszerűbben: *Változik a kiegészítő tevékenységet folytató vállalkozók járulékfizetési kötelezettsége.* A második idézet határozói szerkezetét, a kissé homályos *a 2006. szeptember 1-jét követő időszakra kifizetett, elszámolt jövedelmek vonatkozásában* kifejezést úgy értelmezem, hogy az ilyen és ilyen jövedelmek után kell a járulékot megfizetni. A harmadikban a tervezett új média törvénynek az online marketingről szóló rendelkezéseiről lehet szó. Végül a negyedik cím feltehető értelme: *Teakereskedelem [é. Teakereskedelmünk?] Kínával, Indiával és Sri Lankával; Teabehozatalunk Kínából, Indiából és Sri Lankából.* Láthatjuk tehát, hogy a *vonatkozásában* névutónak hol névutó, hol határozórag felleltethető meg. Ha a fogalmazó hivatalos és jogi jelleget kíván adni közlésének, nem hibáztathatjuk az elvontabb jelentésű körülíró szerkezet alkalmazása miatt, jóllehet a régebbi névutókkal és a határozóragokkal árnyaltabban tudta volna magát kifejezni. Ha viszont a megnyilatkozás tartalma megkívánja a határozói viszony pontos jelölését, a *vonatkozásában* névutó használata nem csupán homályossá, hanem mulatságossá is teheti a mondatot. Néhány évvel ezelőtt az akkori mezőgazdasági miniszter azt mondta a rádióban, hogy „*a tehének vonatkozásában* [ilyen és ilyen összegű] támogatást tudunk adni” (Kossuth rádió, 2004. febr. 27. 6.05). E helyett szerencsésebb lett volna valamilyen ragos határozóhoz folyamodni: a *tehenekre*, szakszerűbben a *tehéntartásra* vagy *-tenyésztésre* (a *tehéntartáshoz* vagy *-tenyésztéshez*) ekkora támogatást tudunk adni.

Az újabb névutók, mint láthattuk, nemcsak határozóragok, hanem régebbi névutók helyére is benyomulnak. Ez utóbbi változás a szó szoros értelmében nem tekinthető analitikusnak (minthogy a névutó ilyenkor nem ragnak, hanem névutónak foglalja el a helyét), de a névutók választékának bővülése az analitikus kifejezőmód erősödésének irányában hat.

A főként névutót helyettesítő újabb névutók közül három olyat választottam ki, amelynek terjedését a nyelv művelők fenntartásokkal fogadták. Ezek: az időbeli körülményre utaló *magasságában* szóalak, az elvont határozói értelmű *mentén* és az okhatározói *okán*.

A *magasságában* eredetileg konkrét vagy átvitt helyhatározói körülményt fejezett ki:

Itt, a tizedik emelet magasságában még nem is olyan vészes...; A folyó Ipoly-szög és Dejtár magasságában lévő szakaszán a néhány fokos vízbe esett állatot a tűzoltók élve mentették ki; Vác magasságában egy Mazda az előzésből túl korán tért vissza[,] és összeütközött egy Opellal; [A] Normafa magasságában [...] eladó [...] 3 szobás lakás; 130 dollár magasságában mozog az olajár.

Az újabb nyelvhasználatban a *magasságában* időhatározói értelemben is előfordul, mégpedig időpont hozzávetőleges jelölésére:

Windows 7 – szeptember–október magasságában; Április 19–20 magasságában megrendezésre kerül a SakuraCON a PECSA-ban Budapesten; Ezt mondta az Istencsászár – 20080127 18:45 *magasságában*.

Ezt a lehető legtermészetesebb nyelvi fejleménynek kell tekintenünk, hiszen az időhatározás eszközei a helyhatározásából fejlődtek ki, azok átvitt értelmű használatával keletkeztek: *5 óra előtt, után, felé, tájban, 5 óráig, 5 óra alatt*. A *magasságában* ellen csupán divatossága és ebből fakadó modorossága szól.

A *mentén* névutó eredetileg szintén helyhatározói értelmű volt, és az ma is például a *Duna mentén élő népek* kifejezésben. Napjaink publicisztikai stílusa elvontabb határozói jelentésben is alkalmazza, körülbelül a *szerint* megfelelőjeként:

Alaptételek mentén; Elvek, elméletek mentén?; Ha ennek az alapnak mentén gondolkodunk, akkor láthatjuk, hogy a gyermeknevelésnek nincs egyetlen módszere; *Milyen elvek mentén* hirdetheti magát egy ügyvéd?; *Vámos Miklós múltja egy könyv mentén* haladva (ez a példa különösen jól mutatja az eredeti konkrét és a mai átvitt jelentés közötti átmenetet).

A minden bizonnyal választékosnak szánt *mentén* névutós szerkezeteknek az a gyöngye pontjuk, hogy jelentésük tisztázatlan, sőt gyakorlatilag tisztázhatatlan. Például a *Milyen elvek mentén* hirdetheti magát egy ügyvéd? kérdés legalább háromféleképpen értelmezhető: 'milyen elvek szerint', 'milyen elvekre támaszkodva', 'milyen elvek alapján'. Szerencsére ez a homályos, finomkodó szóhasználat az adatok tükrében egyáltalán nem mondható gyakorinak. A fent idézett néhány példára több mint száz konkrét helyhatározói értelmű adat átböngészésével sikerült rábukkannom.

Az utolsó példacsoport az *okán* használatának terjedését szemlélteti. Ez a névutó az előbbitől eltérően valóban gyakori, több mint félmillió adat volt rá. Egy kis válogatás ebből:

Slota feljelentést tett a dunaszerdahelyi futballbotrány okán; Nemzetisége okán senki nem válik bűnözővé; *Törvénytelenül akadályozta meg a rendőrség a lengyel elnök látogatása okán* rendezett tüntetést; *Kisvállalkozások adókiméless okán* magántulajdonba vehetik a cégautót (ebben a példában az *okán* névutó jelentése szintén 'miatt', valójában azonban 'végett', mert nem ok-, hanem célhatározót fejez ki).

Az *okán* nyelvilag ugyanolyan kifogástalan, mint a korábban idézett újabb névutók. Stilisztikai szempontból viszont gondosan mérlegelni kell a használatát, mert az utóbbi időben feltűnően elszaporodott, különösen a sajtónyelvben.

A mondat szerkesztés terén analitikus irányú tendenciának tekinthetjük a **körülíró szerkezetek** alkalmazását egyszerű igei állítmányok helyett: *választ ad* (~ *válaszol*), *kérdést intéz* vkihez (~ *kérdez* v. *megkérdez* vkit), *javaslatot tesz* (~ *javasol*), *engedélyt ad* (~ *engedélyez*), *segítséget nyújt* vkinek (~ *segít* vkinek v. vkit), *vádat emel* (~ *vádol* v. *megvádol*) stb. Az ilyen szerkezeteknek sajátos funkciójuk van a formális regiszterbe tartozó, például hivatali vagy jogi nyelvi közlésekben. A parlamenti képviselő az ülésen *kérdést intéz* a miniszterhez, a folyosón esetleg csak *megkérdez* tőle valamit. Az ügyész hivatalos eljárás során *vádat emel* valaki ellen, a kisdíák azzal *vádolja* a padtársát, hogy elvette a tízóraját. Ezek között a változatok között nem csupán stílusbeli, hanem jelentésbeli különbség is van.

A nyelv művelő irodalom hagyományosan megkülönbözteti ezektől a szükséges és elfogadható körülíró szerkezetektől az úgynevezett **terpeszkdő** (Grétsy–Kovalovszky [főszerk.] 1985: 1007–15) vagy **terjengős** (Grétsy–Kemény [szerk.] 2005: 555) kifejezéseket. Ez utóbbiak ugyanis a jelentés megváltoztatása nélkül helyettesíthetők a megfelelő egyszerű igével. Például: „[A környezetfelügyelők] Rászólnak, aki nem a park megfelelő *használatát végzi*” (MR1-Kossuth, 2009. máj. 15.; egy betelefonáló spontán szövegében) = „Rászólnak (arra), aki nem megfelelően *használja* a parkot.”

A terpeszkdő kifejezés voltaképpen tartalmát nem az igei alaptag, hanem ennek tárgyi vagy határozói bővítménye, az elvont cselekvés- vagy történésnév hordozza: *befizetést eszközöl* = *befizet*; *megvalósításra kerül* = *megvalósul*; *elintézést nyer* = *elintéződik*; *javulást mutat* = *javul*; stb. Az igei rész (*eszközöl, kerül, nyer, mutat, rendelkezik, szolgál, végez* stb.) tartalmas szóból fokozatosan formaszóvá, segédszóvá halványul. Ezért újabban *funkcióigének* is nevezik (vö. B. Kovács 1999, 2000; Dobos 2001; Vincze é. n.).

A (vmire) *kerül*, (vmit) *nyer* funkcióigés szerkezetek valójában a magyar nyelvből hiányzó (pontosabban: abból fokozatosan kiszoruló) passzívumot helyettesítik:

Egy átlagos ügyirat ugyanis legalább öt emberen megy keresztül, mire végre elintézést nyer; Problémájuk gyors elintézést nyer; Amennyiben az összes aktuális ügy email-en [!] elintézést nyer, a bizottság nem ül össze; Amikor egy vevőhívás elintézésre kerül, a különleges probléma és annak megoldása bevihető az adatbázisba; Segítségükkel minden időben elintézésre kerül [.] és később könnyen visszakereshető; Nem gondoltam volna, hogy mindez egy órán belül elintézésre kerül.

A magyar nyelv művelők évtizedek óta küzdenek ezek ellen a terpeszkdő kifejezések ellen. Talán ennek hatására, talán ettől függetlenül, gyakoriságuk megcsappant (ugyanerre az eredményre jutott Zimányi 2004: 36). Az *elintézést nyer* szerkezetre 233, az *elintézésre kerül* kifejezésre 328 találat volt, ráadásul ez utóbbi első tíz adatából öt (!) nyelv művelő tanácsadóból származott. A helyettük ajánlható *elintéződik* 1050, az általános vagy határozatlan alanyú *elintézik* pedig 18 800 adattal volt képviselve, azaz a mai nyelvhasználatban sokszoros fölényben van a körülíró szerkezettel szemben. Ennek fényében a jelenség „kártékonyágát” is árnyaltabban lehet megítélni.

A *kerül* igével alkotott körülíró szerkezet a múlt század közepétől terjedt el nagyobb mértékben, de szórványos adatok jóval korábbiakról is vannak rá. Óvatosságra kell, hogy készítsen bennünket a jelenség megítélésében az a tény, hogy ezek az adatok nem akárkiktől, hanem a magyar művészet és irodalom olyan jeleseitől származnak, mint Bartók, Juhász Gyula és Krúdy. A Magyar nemzeti szövegtár Bartók Bélának Zágon Géza Vilmoshoz 1913-ban intézett leveléből idézi a következő részletet: „És Hubay annak reményében, hogy Párizsban évente *előadásra kerülne* néhány szerzeménye”. Ugyanitt Juhász Gyulától ezt olvashatjuk: „a közeli jövődő vetése, amely az Úr 1920. esztendejében a jelek szerint *aratásra kerül*”. Ezeket az adatokat saját gyűjtésemből Krúdy Gyula két mondatával tudom kiegészíteni: „a hivatalnok szalonkabátja, amely végül akkor *került* mindennapi *felvetélre*, amikor a nyugdíjas idő elkövetkezett” (A szalonkabát. Magyarország, 1923.

szept. 5. In: Vadszölő. Magyar Helikon, Bp., 1971. 73); „Semmiféle szakértői bizonylata nem volt, mert nem is *került felbontásra az első üveg*” (Ne legyünk rosszak! In: Váci utcai hölgytisztelet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1982. 425). Rendszeres gyűjtés bizonyára jócskán növelhetné ezeknek az adatoknak a számát.

Persze ez korántsem jelenti azt, hogy minden ilyen szerkezetű mondatot kritikátlanul el kell fogadnunk. Ha egy minisztériumi illetékes azt nyilatkozza a rádióban, hogy „a középületek *akadálymentesítésre kerüljenek*” (Kossuth rádió, 2003. szept. 18. 7.55), a hallgatóban (akár nyelvész az, akár nem) felötlik a gondolat, hogy ezt így is lehetett volna mondani: *akadálymentesítsék a középületeket*. Azt pedig már határozottan stílusalannak kell minősítenünk, ha egy szakértőtől a kulturális rádióban ilyen mondatot hallunk: „és ezek [ti. a késő antik építészet sajátosságai] széles körben *elterjedésre kerülnek*” (MR3-Bartók, 2009. márc. 15. 8.15). A *kerül* funkciógés szerkezet itt ráadásul nem is szenvedő igealakot pótol, hiszen csupán arról volt szó, hogy ezek a sajátosságok *elterjednek*.

A másik körülíró szerkezet, amelyről külön is szeretnék néhány észrevételt tenni, a szó szoros értelmében nem analitikus alternatívája egy szintetikus megoldásnak, mivel a tömörebb változat, amelyre javítani szokták, szintén analitikus jellegű. A (vmivel) *rendelkezik*, (vmivel) *rendelkező* szerkezetre gondolok, amelynek választékos megfelelőjéül a *van* vmije formát szokták ajánlani (vö. latin *habeo*). Például: *A lakás gázfűtéssel rendelkezik* = *A lakásnak gázfűtése van*, más megoldással: *A lakást gázzal fűtik*. Aránylag ritkák az olyan mondatok, amelyekben a *rendelkezik/rendelkező* helyett szintetikus megoldáshoz folyamodhatunk. Például „A budapesti úticéllal *rendelkező* repülőgépek” (Kossuth rádió, 2005. júl. 13. 7.10) helyett egyaránt jó a *budapesti úticélú* és a *Budapestre tartó* repülőgépek.

A *rendelkezik* ige a Google böngésző 2 790 000 találatot adott (2009. júniusi letöltés). Ezek nagy részében (becslésem szerint legalább 90%-ában) az ige nem tulajdonképpen, hanem segédigei jelentésében fordul elő:

A biturbó Porsche szinte korlátlan erőtartálékokkal rendelkezik; [Az] ELTE BTK a legnagyobb mesterszakos kínálattal rendelkezik; Én szeretem, ha valaki rendelkezik saját attitűddel; Milyen különlegességgel rendelkezik Zala megye élővilága?

Ugyanekkor a *rendelkező* melléknévi igenévre is gyűjtöttem adatokat (meglepő, de ebből még több, összesen 3 930 000 találat volt):

A javarészt ingatlan-eszközzel [!] rendelkező cégek; [A] Horvátországban fiókteleppel rendelkező adózó társasági adókötelezettsége; Csak minden ötödik izraeli zsidó gondolja azt, hogy egy atomfegyverrel rendelkező Irán megpróbálja majd lerombolni Izraelt; Tengerparttal nem rendelkező ország minden olyan állam, amelyet minden irányból szárazföld ölel körbe.

Egy kivétellel (*saját attitűddel rendelkezik*) mindegyik példának van valamelyes hivatali nyelvi vagy jogi szaknyelvi jellege. Ebben a regiszterben a *rendelkezik*, *rendelkező* olyan kapcsolóelemmé vált, amelyet begyakorlottan használnak, és ragaszkodnak is hozzá, mert úgy érzik, hogy megnyilatkozásuknak hivatalos és szakmai jelleget ad. A választékosság követelménye jegyében természetesen át lehet alakítani ezeket a mondatokat, például így:

„A biturbó Porsche gépkocsinak szinte korlátlan erőtartálékai vannak”; „Az ELTE BTK-nak van a legnagyobb mesterszakos kínálata”; „Szeretem, ha valakinek van saját attitűdje [= egyénisége?]”; „Milyen különlegessége(i) van(nak) Zala megye élővilágának?”

„Azok a cégek, amelyeknek javarészt ingatlaneszköze van”; „Azoknak az adózóknak a társasági adókötelezettsége [= társaságiadó-kötelezettsége?], amelyeknek Horvátországban fióktelepük van”; „hogy Irán, ha atomfegyver birtokába jut, megpróbálja lerombolni Izraelt”; „Tengerpart nélküli ország” (itt kivételesen lehet szintetikus megoldást is alkalmazni).

Úgy sejtem azonban, hogy az eredeti szerzők stilisztikai igényeinek jobban megfelelnek a *rendelkezik/rendelkező* szót tartalmazó körülíró szerkezetek, mint a helyettük ajánlható választékosabb formák (amelyeknek választékosságát a maguk megszokott stílusához képest talán nem is érzékelik). Arról nem is beszélve, hogy a *rendelkező* kiküszöbölése annyira átalakítja a szöveget, hogy az kikerül eredeti regiszteréből, és olyan regiszterbe helyeződik át, amelyet a szöveg írója valószínűleg nem minősítene kifogástalanul szaknyelvinek.

Ennek következtében be kell érünk azzal, hogy csak olyan esetekben kívánjuk meg a funkciógék és -igenevek mellőzését, amikor használatuk feltűnő ellentétben van a mondat tartalmával és jellegével. Például ne beszéljünk „traumával *rendelkező* kutyák”-ról (MR1-Kossuth, 2009. márc. 31. 5. 25), hanem csak *traumás, traumatizált* vagy még inkább *testileg-lelkileg sérült* kutyákról.

A terpeszkedő kifejezéseket a nyelvművelők évtizedek óta hibáztatják (vö. pl. Szabadi 1953: 359–60), mégis használatban maradtak. A Nyelvművelő kézikönyv II. kötete már árnyaltabban ítéli meg őket, három válfajukat különböztetve meg, egy helytelenítettet, egy elfogadhatót és egy javasoltat (Grétsy–Kovalovszky [főszerk.] 1985: 1007–15; a három kategóriát táblázatba foglalja Heltai–Gósy 2005: 475).

A későbbi szakirodalom a jelenségcsoport egészének használatát indokolni tudja, és bizonyos műfajokban, illetőleg funkciókban el is fogadja. Sziklai Lászlóné három érvet hoz fel a körülíró szerkezetek elfogadása mellett:

- a körülíró szerkezetek választékosságot kölcsönöznek a stílusnak (Sziklainé 1986: 271);

- a körülíró szerkezet főnévi tagja jelző(ke)t is kaphat, ezáltal pontosabban jellemezhető a cselekvés (uo.; saját példával élve: az *intézkedés(eke)t foganatosít* szerkezet váltakozhat az *intézkedik* igével, a *megelőző* vagy *biztonsági intézkedés(eke)t foganatosít* azonban nem);

- a körülíró szerkezet és az ige „Gyakran különböznek egymástól stilisztikailag, ill. más-más jelentésárnyalatot fejeznek ki” (Sziklainé 1986: 272).

Évekkel később Kovács Mária mutatott rá arra, hogy a jogi nyelv bizonyos funkciógés szerkezetei nem helyettesíthetők igével, például *házkutatást foganatosít, magánindítványt tesz, tényállítást tesz* (B. Kovács 1999: 393; vö. még: uő 2000), következésképp ezeket (szak)nyelvi tényeknek kell tekinteni, és bírálatukkal fel kell hagyni.

Heltai Pál és Gósy Mária tanulmánya nyolc ige (*eszközöl, kerül, mutat, nyújt, rendelkezik, szolgál, végez, szerepel*) körülíró szerkezeteit vizsgálta kísérletileg a szövegmegértés szempontjából, és megállapította, hogy a nyelvművelők által hely-

telenített terpeszkedő kifejezéseket (pl. *levonásba hoz, megvalósításra kerül, említés története*) tartalmazó mondatokat a kísérleti személyek nehezebben (hosszabb idő alatt) dolgozták fel, mint igés megfelelőiket (*levon, megvalósít, említ*). E tekintetben tehát a nyelv művelői értékelésnek van valóság alapja (Heltai–Gósy 2005: 485). Ezzel szemben az is kiderült, hogy a terpeszkedő szerkezetek használata megkönnyíti (gyorsítja) a beszédprodukciónál (uo. 486).

Az **analitikus** tendencia körébe tartozó újabb jelenségek vázlatos áttekintését azzal zárhatjuk le, hogy a szintetikus és az analitikus tendencia kölcsönösen kiegészíti és egyensúlyban tartja egymást. Anyanyelvünk jellegének – „jellemének”, mint Bárczi Géza írta utolsó nagy tanulmányának címében (Bárczi 1975) – a szintetikus kifejezés módjára felel meg inkább, de a részben indoeurópai hatásra, részben belső szükségletek kielégítésére kibontakozó analitikus irányú változások is hozzájárulnak ahhoz, hogy a magyar nyelv megőrizze rugalmasságát, alkalmazkodóképességét, stílári többeszólamúságát.

SZAKIRODALOM

- Ágoston Mihály 1990. *Rendszerbomlás? Nyelvhasználatunk zavarai*. Nyelv művelő Füzetek. Forum Könyvkiadó. Újvidék.
- Balázs Géza s. a. Szaknyelvi nyelvhelyességi ajánlások. In: Bösze Péter (szerk.): *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Medicina Könyvkiadó. Budapest. [Megjelenőben.]
- Bárczi Géza 1975. A magyar nyelv jelleme. *MNy*. 71: 257–68.
- Deme László 1995. Ez mellett, az ellenére – és társaik. *Édes Anyanyelvünk* 2: 3.
- Dobos Csilla 2001. *A funkcióigés szerkezetek vizsgálata (különös tekintettel az orosz jogi szaknyelvre)*. Doktori (PhD) értekezés, kézirat. Debrecen.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2003.
- Grétsy László 1974. Magyar nyelv, anno 1974. *Élet és Tudomány*, 579–83.
- Grétsy László (szerk.) 1976. *Mai magyar nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.) 2005. *Nyelv művelő kéziszótár*. Második, javított és bővített kiadás. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1980., 1985. *Nyelv művelő kézikönyv*. I–II. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Heltai Pál–Gósy Mária 2005. A terpeszkedő szerkezetek hatása a feldolgozásra. *Nyr*. 473–87.
- Herman József–Imre Samu 1987. Nyelvi változás – nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 513–31.
- Kemény Gábor 2003. Nyelvi változás és mikrodiakronia. In: Hoffmann István, Kis Tamás (szerk.): *Köszöntő könyv Nyirkos István 70. születésnapjára*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Debrecen. 287–95.
- Kemény Gábor 2004. Tendenciaszerű nyelvi változások leírása és értékelése (Nyelvleírás – nyelv művelés – stilisztika). In: Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb mód szerei VI*. Nyelvleírás és nyelv művelés, nyelvhasználat, stilisztika. Szeged, 2003. október 16–17. Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 83–93.
- Kemény Gábor 2006. A szintetikus kifejezés módjének érvényesítése az újabb magyar nyelvhasználatban. In: Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum. Budapest. 593–600.

- Kovács Mária, B. 1999. A funkciógés szerkezetek a jogi szaknyelvben. *Nyr.* 388–94.
 Kovács Mária, B. 2000. A funkciógék kérdéséhez. *Nyr.* 370–2.
 Szabadi Béla 1953. Szenvedő igék, szenvedő magyar nyelv. *Nyr.* 357–61.
 Sziklai Lászlóné 1986. Terpeszkednek vagy körülírnak? *Nyr.* 268–73.
 Vincze Veronika é. n. Főnév + ige szerkezetek a szótárban. www.nytud.hu/alknyelvdok09/absz/vincze.pdf
 Zimányi Árpád 2004. Bulvárlapok cikkeinek szövegtani elemzése. In: H. Varga Gyula (szerk.): *Kommunikáció és nyelvhasználat*. Eszterházy Károly Főiskola Liceum Kiadó. Eger. 29–43.

Kemény Gábor

MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Kemény, Gábor

The prevalence of analytic expressions in current Hungarian

Present-day Hungarian usage is characterised by a simultaneous emergence of certain opposite tendencies that partially counterbalance one another. Such a pair of tendencies is the parallel use of compressed (synthetic) vs. expanded (analytic) expressions. This paper discusses the analytic tendency, presenting both older and more recent examples, the latter mainly gleaned from web pages.

In the realm of phrasal syntax, a phenomenon that can be seen as a step in the analytic direction is the use of postpositional constructions (involving, e.g., *felé* ‘toward’, *belül* ‘within’, *keretében* ‘in the compass/course of’) rather than case-marked nouns. The paper devotes some space to what are called “recent postpositions” (e.g., *alkalmával* ‘on the occasion of’, *érdekében* ‘for the sake of’, *segítségével* ‘with the help of’, *vonatkozásában* ‘with respect to’) that are gradually developing, from nominal heads of possessive constructions with concrete meanings, into function words (postpositions). Their spreading use cannot be blamed since they express certain more abstract adverbial circumstances in a more accurate manner than the relevant case markers or older postpositions do.

In clausal syntax, the use of periphrastic constructions like *választ ad* ‘offer an answer’, *kérdést intéz (valakihez)* ‘ask (somebody) a question’, *javaslatot tesz* ‘come forward with a suggestion’, *engedélyt ad* ‘grant permission’, *segítséget nyújt* ‘give (somebody) a helping hand’, *vádat emel* ‘level an accusation (against somebody)’ rather than simple verbal predicates represents an analytic tendency. The earlier literature used to draw a distinction between necessary and acceptable periphrases like these and what were called “sprawling” or “long-winded” expressions that can be replaced by simple verb forms without any loss of meaning, e.g., *használatát végzi* ‘make use of it’ = *használja* ‘use it’. However, in certain special contexts, especially in legal texts, such replacement is not feasible (e.g., *házkutatást foganatosít* ‘execute a home-raid’, *magánindítványt tesz* ‘start a (private) prosecution (against somebody)’). Hence, these cases should be accepted as facts of language and one should stop criticising them.

The synthetic and analytic tendencies mutually complement and balance one another. Synthetic expressions fit in well with the typological character of Hungarian; but changes that point in the analytic direction also contribute to the versatility, adaptability, and stylistic polyphony of this language.

Keywords: analytic tendency, postpositional constructions, periphrastic constructions, typological character of Hungarian

(2) Másodsorban – jelenleg kiemelten – meg azért is érdemel a sinkai szövegvilág különös figyelmet, mert azt a népi, más szóval természetes, naiv, ősi, szintetikus, paraktikus (viszonyításában egymás mellé rendelő) világleképezési módot emeli irodalommal és hagyományozza így tovább, amelyet a magyar nyelvű közösség jelentős része valamikor kialakított, és amellyel – részben legalábbis – mind a mai napig azonosítja önmagát. Vagyis Sinka István költészetén keresztül betekinthetünk abba a konceptualizációs folyamatba, amely a magyar beszélőközösségnek is sajátja.

1.2. A konceptualizáció mint értékösszetevő

Áttekintésemben a jelzett folyamatot szemantikai-stilisztikai szempontokból vizsgálom, előzetesen azonban jelezni kívánom, hogy a konceptualizáció kérdésköre nyelvfilozófiai, értékelméleti nézőpontból is vizsgálható és vizsgálandó. Ennek fontosságára az utóbbi időben éppen a funkcionális-kognitív elméleti háttérű kérdésfelvetések és a rájuk adott válaszok irányítják a figyelmet.

Öröndöletes, hogy míg korábban inkább csak egyes stíluselemzések, különösen az úgynevezett népi vagy népies stílus kapcsán, direkt vagy indirekt módon foglalkoztak „nyelv mögötti” értékösszetevőkkel, például bizonyos konceptualizációs sajátosságokkal, az utóbbi évtizedben a jelzett kérdések nyelvelméleti igényű megközelítése ismét a tudományos diskurzus részévé vált. Egyfelől az egyetemes és specifikus nyelvi hagyományok kutatásával összefüggésben (vö. pl. Kiss 1999, Nyíri 1994, Pusztai 2001, Heltainé Nagy 2007), másfelől és kiemelten pedig a jelentéstani kutatásokban, a funkcionális-kognitív szemantika kérdésfelvetéseiben.

Ezt a két nagy ágat, vonulatot együttesen jeleníti meg Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelv, érték, közösség* című tanulmánya (2004), művelődéstörténeti és értékelméleti szempontokat is érvényesítve. Rámutat arra, hogy a nyelvről való magyar tudományos diskurzusban régóta jelen van az a hermeneutikai indíttatású nyelvfilozófia (is), amelyet leginkább Humboldt, majd Heidegger és Gadamer neve fémjelez. Eszerint a nyelvről való folyamatos beszéd „lényege abban ragadható meg, hogy a világot megismerő, és így ahhoz viszonyuló egyén mint szubjektum többek között az anyanyelvével való tevékeny, alkotó kapcsolata révén válik azzá, aki. Nyelv, egyén és közösség ezért egymással való viszonyában alakul. A nyelv a hagyományozott kultúra részeként hatást gyakorol az egyén kialakulásához. De ez a nyelv, miképp Humboldt megállapította, soha nincsen teljesen kész, hiszen a beszélő egyén részlegesen újra és újra alkotja” (Tolcsvai Nagy 2004: 13–4). Ebben a folyamatban a megismerés és az önmegértés mozgásos jellege a legfontosabb, szögezi le a szerző, Humboldt, Gadamer, és Eco idevágó gondolataira hivatkozva.

1.3. A népi konceptualizáció kettős értelmezése

A megismerés és megalkotás folyamatában teoretikusan is jelentős értékelméleti összetevő a konceptualizáció, a világleképezési mód, amelynek révén képes a személyiség és az adott közösség is önmagát az anyanyelvén való érintkezésben folyamatosan megalkotni.

A népi konceptualizáció mint jelentésképző érték és stílusalkotó tényező Sinka István költészetében

Bevezetés

Tanulmányomban a kérdéskört áttekintő céllal funkcionális-kognitív elméleti megközelítésben foglalkozom a magyar beszélőközösségben ma is jelentős értékösszetevővel, a népi konceptualizálással mint jelentésképző és stílusalkotó tényezővel. Működését Sinka István költészetének kontextusában vizsgálom az ott előtérbe kerülő belső értelem-összetevők és a külső nyelvi horizont alapján, kiemelve a *sensus communis* szerepét a jelentés és a stílus tartományában.

A jelen írásban az alábbi kérdésköröket tárgyalom: **(1)** A kognitív szemantika és a költői „ráérzések” egy lehetséges találkozásából kiindulva a (népi) konceptualizáció értelmezését, a kérdéskör tudománytörténeti vázlatát, prekognitív eredményeit. **(2–3)** A konceptualizációs folyamatok megnyilvánulási formáit a sinkai kontextus konkrét nyelvi formáiban, ezen belül a) a névszók és a névszói nyelvi egységek bázisstartományában a jelentésspecifikációt; b) a tér- és topológiai dimenziókat (kint-bent); a szociális tereket (konkrét-absztrakt, elől-hátul); c) az igék jelentésstruktúráit mint a mozgás térbeli és időbeli kategóriáit. **(4)** Mindezekkel összekapcsolva kiterjesztem a képiség fogalmát a sinkai személynevekre, mint a figyelem előtérében álló nyelvi egységekre. **(5)** Végezetül összefoglalom a tanulságokat.

A témaválasztással közvetve az alábbi kérdésekre is keresem a választ: Hogyan vonhatók be a szépirodalmi stílus vizsgálatába a kognitív szemantika szempontjai és eredményei? A vizsgált stílusnak vannak-e olyan specifikus jellemzői, amelyek ebben az elméleti és módszertani keretben az eddigieknél pontosabban felderíthetők és leírhatók.

1. A kognitív szemantika és a költői ráérzések lehetséges találkozási pontjai

1.1. Kiindulópontok

Gondolatmenetemben a következő feltételezésekben indulok ki:

(1) Sinka költészete elsősorban azért érdemel figyelmet, mert verseiben, balladáiban olyan nyelvi világot teremt, amelyben az egyediből általános érvényűt hál létre, úgy, hogy a nyelv, érték, közösség összefüggésrendszerében költészete már a közösség emlékezete és hagyománya teremődik újjá, egyedivé, aktuálissá.

A konceptualizáció tehát világleképezési és világteremtési folyamat, amelyet az egyén és a közösség együttesen alakít ki. Olyan működési és megnyilvánulási forma, amely által a közösség tagjai egyedi, de mégis közösségi módon látják a világot, és hozzák létre újabb és újabb egyedi/közösségi világukat, teremtik maguk számára a nyelvet, a nyelv által létező nyelvi világot. A konceptualizáció bizonyos mértékig egyetemes, de – ez éppen a humboldti hagyomány egyik sarkköve – specifikus is. Az általános érvényű hagyományon túl egy-egy nyelvközösségre, nemzetre, népre, népcsoportra jellemző sajátosságokat mutat.

Erre utal gondolatmenetemben a népi konceptualizáció megnevezés. A népi konceptualizáció tehát tágabb értelemben általában a magyar nyelvi konceptualizációt, világteremtési módot jelenti számomra, szűkebb értelemben pedig ennek a magyarságnak egy máig jelentős, bár nagymértékben átalakult, megváltozott rétegét, a hagyományos népi közösség világ- és nyelvszemléletet. E kettős értelmezést kívánom jelen tanulmányomban Sinka István nyelv-, illetve szövegalkotásán keresztül bemutatni.

1.3.1. Tudománytörténeti vázlat. Prekognitív gondolatok

A magyar nyelvközösségre nézve Tolcsvai Nagy Gábor említett írásában felvázol három, a magyar tudományosságban, valamint a tágabb értelmiségi körökben a nyelvtudományon kívül is hagyományozódó 20. századi tudományos-nyelvbölcseleti megközelítést, amelyek a nyelvet mint értéket állítják középpontba (Tolcsvai Nagy 2004: 18–23).

Bárczi Géza, Karácsony Sándor és Németh László egyaránt meghatározó értékösszetevőnek tartják a magyarság szempontjából egyetemesen és specifikusan is a magyar nyelvet, a különbség szemléletükből, az általuk vallott nyelvértelmezések, nyelvelméletek eltérő voltából adódik. A nyelvtudós Bárczi Géza a magyar nyelv finnugor voltát, történetiségét, fennmaradási képességét, a végbement nyelvi egységesülést, a sztenderd kialakulását és megszilárdulását tartja a legfőbb értékösszetevőknek. Az író Németh László a régiségben, a 17. század előtti magyar nyelvben és kultúrában nevezi meg a legfőbb értékösszetevőt, és ehhez viszonyítja a személyiség és közösség megalkotási lehetőségeit, amelyek eredményeikben megvalósulása szerint egyre hanyatlóbb tendenciát mutatnak.

Tolcsvai Nagy Gábor írásában rámutat arra, hogy a magyar nyelvről folyó diskurzusban létezik olyan eszmerendszer, nyelvfilozófiai megközelítés és nyelvi hagyomány is, amely a népi konceptualizálást a magyar nyelv legfőbb értékképző elemének tartja. Ennek az iránynak máig jelentős kidolgozója és képviselője a pedagógus-filozófus Karácsony Sándor (Tolcsvai Nagy 2004: 19).

Karácsony a pedagógiai viszonyulásban, a nevelésben a nyelvet tartotta meghatározónak, ezért kitüntetetten foglalkozott vele. Ismerte a korabeli európai nyelvtudomány eredményeit, például a Wundt nevéhez köthető társaslélektani gondolkört, munkakapcsolatban volt nyelvész kortársaival, például Gombocz Zoltánnal. Tudománytörténeti tény, hogy Lotz Jánossal és Sebestyén Gézával vett részt 1934–1935-ben közös szemináriumon. Ebből a munkából formálódott Lotz János: *Das Ungarische Sprachsystem* (1939), Sebestyén Géza: *A nyelv és a nyelvtudomány*

(1939) című könyve, Karácsony Sándor pedig 1938-ban jelentette meg gyakorlati nyelvtankönyvét, a Magyar nyelvtan társaslélektani alapon című munkáját (Karácsony 1938). Mindhárom szerző szakított az addigi grammatikatörténetiség-központú nyelvészeti hagyománnyal (vö. Simoncsics Péter 2005).

Karácsony a nyelvet történetileg és szinkronitásban is a magyar lélek megnyilvánulási módjának tartotta. Olyannak, amelyet egy nép kialakított, és amely által egyedi módon képezi le a világot, és egyedi módon azonosítja önmagát. Három nyelvi adottságot emelt ki: (1) a kiejtés alapját, az artikulációs bázist, a (2) grammatika alapelvét, a parataxist és (3) a szójelentés tartományát, abban a szemléletességet. Nyilván nem véletlen, hogy az eddig zárványhelyzetben ható nyelvelméletre éppen a kognitív nyelvészet idején figyelnek újra föl. Szilágyi N. Sándor (1997) és Tolcsvai Nagy Gábor (2004) egyaránt fontosnak tartják Karácsony Sándor „prekognitív” nyelvtanát és Magyar észjárás című munkáját (Karácsony 1939), amelyekben a szerző a nyelvi területek közül kiemelt figyelmet tulajdonít a hangzásnak és a jelentésnek, a kognitív nyelvészet két szubsztanciális tartományának. (A korábbi szakirodalomból l. még Fabricius-Kovács 1967, 1968; Heltainé Nagy 1985, Kövendi-Kontra 1991, Kontra 2002.)

1.3.2. A hangzás és a jelentés tartománya a költészetben

Ez a két fontos nyelvi tartomány mind a naiv (ösztönös) anyanyelvi beszélő, mind pedig a költészet szempontjából szubsztanciális, azaz alapvető, meghatározó. A hangzás és a jelentés tartománya az a két terület, amelyek egygyé teszik, egyben tartják a nyelv természetes funkcióját, a mindennapi használatot, a beszédet és a művészi, irodalmi funkciót. Sinka költészetében pedig találkozik ez a kettő, és egyedülálló irodalmat, irodalmi szövegvilágot teremt. Kognitív szemantikai terminussal kifejezve, olyan kontextust, amely egyfelől a nyelvi megnyilatkozás tematikai és konceptuális hálóját, azaz értelemtartományát, szövegen belüli, a szöveg értelméből eredő és másfelől szövegen kívüli, a szöveg témájából, az ehhez kapcsolódó világismeretekből eredő összetevőkből áll.

1.3.3. A népnyelv hatása Sinka költészetére

Ez a kontextus balladákban, sorsversekben, ösztönösen és tudatosan a népi kultúra történelmileg és lelkileg egyaránt mélyen rejtőzködő rétegeit, emlékeit szintetizálta, azokat, amelyeket felülről vagy kívülről nem lehet megközelíteni. Pásztorzenedékek gyűjtötték fel Sinka idegrendszerében azt az élet-, sors- és halálszemléletet, amely elemi erejű lírává teszi verseit. Balladái a népnyelv, a népköltészet, az Aranyballadák nélkül nem jöhettek volna létre, miként Kodály kompozíciói sem a magyar népzene nélkül.

A párhuzamot Faragó József, a neves néprajzkutató idézi fel a Sinka-balladákról írt utószavában (Faragó 1997: 129). Bartók a népzenei hatás három fokozatát különböztette meg 1931-ben A parasztszene hatása az újabb műzenére című tanulmányában. (1) A legegyszerűbb forma az, amikor a szerző „a parasztdallamokat minden változtatás nélkül vagy csak alig variálva” veszi át. (2) Másodszor „nem

használ fel valódi parasztdallamot, hanem ehelyett maga eszel ki valamilyen parasztdallamimitációt”. Végül (3) harmadszor „sem parasztdallamokat, sem parasztdallam-imitációkat nem dolgoz föl zenéjében, de zenéjéből mégis ugyanaz a levegő árad, mint a parasztdallamból. Azt lehet mondani ilyenkor: a zeneszerző megtanulta a parasztdallam zenei nyelvét, és rendelkezik vele oly tökéletes mértékben, amilyen mértékben egy költő rendelkezik anyanyelvével. Bartók tanúnak erre a bizonyos 3. fokozatra Sinkát, az ő költői nyelvét nevezte meg, azt, aki pedig még ezután írja majd meg java balladaköltészetét.

A bartóki párhuzammal a sinkai kontextust is jellemezni kívántam, amely saját eddigi vizsgálódásaim alapján is igazolja, hogy ugyanaz a levegő árad belőle, mint a népballadákban. Mégsem a népballada 20. századi megismétléseivel van dolgunk, hanem modern, személyes sorsversekkel. Nyelvi jellegzetességeiket, stíluseszközöket, alakzataikat vizsgálva jól kimutathatók az ismétlések, párhuzamok, halmazok, a gondolatrítmus szövegszervező szerepe, külön-külön is, összefoglalva is. Az eredmények a részletekben már eddig is egy irányba hatottak: a népi nyelv és a sinkai nyelv egységére mutattak rá (Heltainé Nagy 1986, 1993, 1998, 2001, 2002, 2008).

2. Sinka szövegvilága. Konceptualizáció a sinkai kontextus konkrét nyelvi formáiban

Ebből a tényből kiindulva nem tartom lehetetlennek kérdésfeltevéseimet: vagyis azt, hogy irodalmi szövegvilágban mozogva tegyek érvényes, a világ megismerésével és megjelenítésével kapcsolatos, a beszélőközösségre kiterjesztett konceptualizációs, fogalomalkotási megállapításokat, illetőleg ez utóbbiakra következtessék e költői nyelvből.

2.1. Tapasztalati tér és elváráshorizont

A kontextus megalkotásához és bizonyos fókig befogadásához az egyén és a közösség számára közös tapasztalati tér és elváráshorizont szükséges. A tapasztalati tér gyakorlati tudást ad, olyan nem fogalomként tanult tudásrendszert, amely fogalmi kategóriarendszer és a rá épülő indoklás nélkül is dönteni, ítélni tud – adott cselekvés, szituáció és kontextus közegében. Ezt nevezi a szakirodalom gyakorlati tudásnak, amely igen fontos a nyelvhez való viszonyban is, ahogy ezt az úgynevezett népi nyelvészet tapasztalatai is mutatják. A másik terminus, az elváráshorizont pedig egy közösség nyelvi rendszerének azon részére utal, amelyet egy anyanyelvi beszélő működtetni tud vagy meg tud érteni; amelyet a másik emberhez viszonyulva előismeretei, személyisége stb. alapján joggal feltételez, elvár. Az a közös érték, közös értelem pedig, amelyben egy közösség hallgatólagosan vagy tudatosan megegyezik, a *sensus communis*. Ennek igen fontos összetevője a nyelvi hagyományok egyetemes és specifikus tartalma.

2.2. Sinka költészetének két fontos alapeleme

A konkrétumokban megragadható tárgyiasság és a teremtetett nyelvben megvalósuló jelképiség, általánosság. Az előbbi könnyebben megragadható, az utóbbi nehezebben: általánosságnak ugyanis a térben és az időben kitágított végtelenséget, egyetemességet, transzcendenciát értem, amelyben az örök emberi és a mai, modern individuum életérzése egyszerre van jelen. A tárgyi világ és a transzcendenssel jelzett egyetemesség között a személynevek és a helynevek jelentik az átjárást, az összekötő kapcsot: a sinkai névanyag a világ valódi része, de a specifikáció és az általánosítás révén az egyetemességgel, a transzcendenssel teremt kapcsolatot. A sinkai név valódi, nem költött, a hősök közvetlenül, saját nevükkel lépnek át a földi valóságból a transzcendensbe. Ez a sinkai költészet egyik elemi igazsága és különösége. Példaként álljon itt a legrövidebb ballada:

Dús András juhász volt / már fekete a képe / leásták pihenni, / le a fák tövébe. / Fiatal volt, mégis / görbe volt a háta – / ... Istenem, magyar volt: / szóljon, aki látta.

(Szóljon, aki látta)

A közös tapasztalati térben mozogva még ma is megértjük, miért természetes, hogy a fiatal juhásznak görbe volt a háta, és élete észrevétlenül hullhat a semmibe. Különösebb indoklás nélkül is dönten, ítélni tudunk a tekintetben, hogy igaz-e az állítás, mert ez a gyakorlati tudás a költővel és a versbeli sorstársakkal együtt számunkra is a *sensus communis* része.

3. A nyelvi formák mint a népi konceptualizáció leképezései

Hogyan ragadható meg mindez vagy ebből minél több a konkrét nyelvi formákban, a népi konceptualizáció tapasztalati és fogalmi leképezéseiben?

A kérdésre válaszolandó, három mozzanatot emelek ki a jelentés tartományából: a) a jelentésspecifikációt és részben az igék egyes szemantikai sajátosságait, b) a képiséget, és ezzel összefüggésben c) a sinkai költészet „névbe kapaszkodó” jellegét, a személynevek szemantikáját. A jelentésspecifikációt egyrészt jelentésmeghatározásnak, másrészt jelentésrészletezésnek értem, és azt vizsgálom, hogy a főnévi és az igei elemeknek, köztük a személyneveknek a pontosítása, kiegészítése jelzővel, határozóval, tagmondatokkal és a pragmatikai járulékokkal együtt miként eredményez jelentéstágítást, általánosítást. Megfordítva: ez a bizonyos jelentéstágítás, amelyet már korábban is sinkai sajátosságnak neveztem, hogyan jelenik meg a kontextusban, például a nevekhez kapcsolódó főnevek bázistartományában; mindez mennyiben járul hozzá a szövegek képiségéhez ebben az egyedi nyelvviszonyban, és mennyiben válik általánosíthatóvá.

3.1. Megnevezés és jelentés néhány összefüggése kognitív megközelítésben

Ismert, hogy a funkcionális-kognitív szemantikai megközelítések általános és specifikus nyelvi világteremtési módokkal foglalkoznak. Újraértelmezik a megnevezés és kogníció összefüggéseit, megállapítva, hogy a megnevezés által a környezet nyelvileg tagolttá válik, a környezet elemei nyelvi kategóriákba sorolódnak. A név a dolgokat egy sajátos minősítéssel ruházza fel, ezt nevezi Szilágyi N. Sándor a dolgok nyelvi minősítettségének. A nyelvi kategorizáció tehát a környezet elemeinek nyelvi szempontú kategorizációja. A jelentés pedig azoknak az ismérveknek az együttese, amelyek alapján el tudjuk dönteni, hogy mi melyik nyelvi kategóriába tartozik, vagyis mi a neve (Szilágyi N. 1997: 39). (A nyelvi kategorizációról vö. továbbá Tolcsvai Nagy 2005). A jelentés összetevőiből a továbbiakban csak a témám szempontjából különösen fontos elemeket emelem ki.

Ilyen az értékjelentés, a szójelentés azon összetevője, amelyben kifejeződik a beszélőközösségnek a jel tárgyához való (pozitív vagy negatív) viszonya. Ez tehát alapvető jelentéskomponens, nem a szóra irányul, hanem a szóval megnevezett dologhoz való viszonyulásra (Szilágyi N. 1997: 12). Az értékjelentések alapján a nyelvben sajátos kapcsolathálózat alakul ki, a szolidáris értékek vonzásának elve alapján: a pozitív értékjelentésű szavak asszociációszerűen más pozitív jelentésűekkel kapcsolódnak össze, a negatívak negatív jelentésűekkel. Ilyenek a jó-rossz, az aktív-passzív értékskáláján szerveződő bázistartományok, ilyenek a térdimenzióban szerveződő jelentésstruktúrák, a közel-távol, a fent-lent, a kint-bent stb. megfelelések. A struktúrákat a tapasztalat határozza meg, például az aktív-passzív értékdimenzióban az aktív jelentéskör a pozitív szemléletet, a passzív a negatív értékelést tartalmazza, akkor is, ha a jelentésstruktúrák kombinálódnak. Még egyszer az előbbi rövid ballada:

Dús András juhász volt / már fekete a képe / leásták pihenni, / le a fák tövébe. / Fialat volt, mégis/ görbe volt a háta – / ...Istenem, magyar volt: / szóljon, aki látta.

A juhász múltidejűsége, a *már fekete a képe*, a *leásták* csupa negatív kategóriák a *pihenni*, a *mégis görbe volt a háta*, az *Istenem* kezdetű sóhajtás ugyancsak. Mindezzel társítva a *magyar*-hoz erősíti az értékjelentést, a *magyar* szóhoz tapadó fájdalomosan negatív asszociációs kört. Nem a szóra irányul, hanem a szóval megnevezett dologhoz való viszonyulásra. Az is látszik, hogy kialakulnak bizonyos előfeltevések és ezeknek megfelelő elvárások. Ha valami valamilyen tekintetben negatív (vagy pozitív), hozza magával azt a feltevést, hogy más tekintetben is az lesz: *Leásták pihenni, le a fák tövébe*. A pozitív jelentésű *pihenni* negatív jelentésbe fordul, a *fák töve* (sírhely) jelentéskomponens, meg a *leásták* ige irányultsága ugyan csak ide, a negatív tartományba konvergál.

3.2. A jelentésspecifikáció egy tipikus Sinka-balladában

Tipikus, mert a kezdőszakaszban ott van a paraszthős jó hangzású magyar neve, majd néhány pontos drámai képben a szép nevű szegényember keserves élete, idő előtti halála. A záró sorban talán a holtak, szeretteik vagy az olvasó vigasztalására pillangó száll a sírra, vagy síron nyíló vadvirág oldja a tragédiát: itt *erdei liliom*, másutt *vadmályva*, *ibolya*, *viola*. Betyárok, igazságkereső szegénylegények, el-esett katonák, megesett lányok, elválasztott szerelmesek, bábák, javasasszonyok; lázadó cselédek és némán tűrő nincstelének a balladák tragikus hősei.

A prototipikus vers:

Erdei liliom

Villog az őszi domb, könnyű kék szél dongja.
Hajlong a gyertyánfa, sárgállik a lombja.
Szi-Gyalogos Imre arra bújdosott el.
Suhogó gyertyánfák, közöttük veszett el.

Lehet, fejsze vágta, a halál úgy lepte.
Golyó érte, lehet, s elporladt a teste.
Szi-Gyalogos Imre lázadó magáért
Futott az erdőbe, nem cifra szép lányért.

Vívódott tán szegény, egyre hangosabban.
Magába roskadt tán, mind magányosabban.
Nevét kimondani törvényes tilalom.
Híre mégis örök erdei liliom.

Kiindulhatunk abból, hogy a kognitív szemantika megkülönbözteti a dolgokat és a viszonyokat megnevező kifejezéseket és szemantikai szerkezetüket. A dolgokat jelölő, megnevező kifejezések tipikusan a főnevek, jelentésmátrixuk elemi tapasztalatok bázisstartományjaiból áll, a folyamatokat, viszonyokat pedig igék, igenevek, határozók jelenítik meg (Tolcsvai Nagy 1996: 224–5).

A versbeli főnevek: *liliom*, *domb*, *szél*, *gyertyánfa*, *lomb*, *fejsze*, *golyó*, *halál*, *erdő*, *lány*, *neve*, *híre*, *tilalom*. A főnevek esetében a bázisstartományok a konceptuális potenciál tovább nem redukálható reprezentációs terei. A versben például a következők:

– Az idő tapasztalata: folyamatos, tartós, benne az emberi élet csak átmeneti, tovatűnő: *Suhogó gyertyánfák, közöttük veszett el. Híre mégis örök erdei liliom*.

– A térbeliség érzékelése: *erdőbe*, *suhogó gyertyánfák, közöttük veszett el, magába roskadt tán, mind magányosabban*.

– Az egyes érzékeléssel kapcsolatos tartományok, amilyen a szín- vagy a hőmérséklet-érezékelés: *könnyű kék szél, sárgállik a lombja, cifra szép lány*.

– Részben tartoznak ide az olyan mindennapi, legelemibb tapasztalások, mint az *élet*, *halál*; itt metaforikusan megjelenítve: *híre mégis örök erdei liliom*.

A bázisartományok nemcsak mint a dolgok elemi tulajdonságai, hanem mint a jelentés alkotóelemei jelennek meg. A dolgok, a főnevek szemantikai oldalának bemutatása ezért legalább olyan fontos, mint a folyamatokat jelölő igék szemantikai bemutatása.

3.3. Az igék

A folyamatokat és a viszonyokat kifejező elemek – az igék, a melléknevek és a határozók az álló-mozgó (landmark-trajektor) kettőségében értelmeződnek (miként ezt fentebb a *leásták* kapcsán már érintettem).

A versbeli igék: *villog, dongja, hajlong, bújdosott el, veszett el, (fejsze) vágta, (halál) lepte, (golyó) érte, elporladt, futott, vívódott, magába roskadt* – mind valamiféle negatív, lefele tartó, lefele ható értékskálán helyezhetők el.

A melléknevek ugyancsak az elmúlás konnotációját erősítik: *őszi, könnyű kék, suhogó, lázadó, hangosabban, magányosabban, törvényes, örök, erdei, cifra szép*.

3.3.1. A *le-* igekötős igék jelentésszerkezete

Mindehhez, ahogy már szó volt róla, közös tapasztalati tér és elváráshorizont szükséges. Valamint olyan közös érték, közös értelem, amelyben egy közösség, ezúttal a szerző és a mű befogadói hallgatólágosan vagy tudatosan megegyeznek.

A versszöveg befogadási mértéke jelen esetben is nagymértékben függ attól, hogy bennünk megvan-e még ez a bizonyos *sensus communis*. Például az az elemi, ősi, tapasztalati szemlélet, hogy az aktív-passzív értékdimenzióban a *le-* igekötős igék, és önmagukban a *le-* igekötők jelentésstruktúrái mind az elmúlást, a lefelé tartó irányt erősítik: *Dús Andrást... leásták pihenni, le a fák tövébe...* Ezért kell az emléeknek *fölemelni* a hőst: *Szóljunk az emléeknek érte: / emlék, emeld fel / Nevét a pusztán, /nehogy a szél / félrefújja az árokszéltre/ s ott porral, bogánccsal letakarja.*

3.3.2. Az *el-* igekötős igék jelentésszerkezete

Ugyanígy a Sinkánál gyakori *el-* igekötős igék jelentésszerkezetére általában is igaz ez: *elmege, elfut, továbbmegy, eltűnik, elvész, elfonnyad, elnémul, elfakul, elporlad; eltávozik a semmibe, elmosódik az időbe* stb. Itt a mozgás térbeli elemi kogníciójának alapkategóriájával van dolgunk, amely Langacker nyomán mozgó és álló összetevőből áll. Az egyes entitások közti kapcsolatok a térben és a hozzá tartozó időben helyezkednek el: a mozgó és az álló szomszédsági viszonya megváltozik, az igék jelentése ezt a megváltozást reprezentálja. Az igekötős igékben mint nyelvi egységekben igekötő és ige kapcsolata nem formális, hanem jelentéstani szerkezete révén alakul ki, konceptuális és tapasztalati eredetű (Tolcsvai Nagy 2005b: 27–8).

És itt Sinkánál már metaforikus is. Látjuk, hogy a szó szerinti és a metaforikus megjelenés nem elkülöníti a jelentéseket, hanem strukturálja: az olvasó felfogja térbeliségi tapasztalat alapján a hasonlítás elemeit. Azt, hogy a konkrét *elmenés* és a *meghalás* jelentésmátrixában, álló-mozgó összetevőjükben közös elemek találhatók. A metafora, mégha ilyen egyszerű is, mint az *elmege*, hasonlításra alapuló kognitív

művelet, tehát procedurális jellegű, a megértésben ugyanakkor strukturális is, a hasonlítás elemeit egyetlen szerkezetben kapja és fogja fel a befogadó. A szó szerinti és a metaforikus jelentésben egyaránt a térbeli tájékozódás kognitív folyamatai reprezentálódnak nyelvi alakokban. És itt az időbelisége is, a konkrét, emberi időből a végtelen időbe lép át az, aki meghal.

3.4. Topológiai dimenziók

Kint – bent, elől – hátul. Egy másik megnyilvánulása az alapvető konceptualizálási folyamatoknak a sinkai lírában az, hogy a térdimenziókban a bent-kint fogalomkörében, a topológiai dimenziókban a szociális terek elől konkrétak, jól láthatóak, hátul láthatatlanok, ismeretlenek, megfelelve egyébként a konkrét-absztrakt kettősségnek is:

Kis kospásztorlány / élt a Körözs mellett, / s szoknyája vígan a kék időbe lengett...

Néha ma is látom: / nagy kosai előtt / ködkék szoknyájában / átsírja az időt.

A *kospásztorlány*, a *Körözs*, a *szoknya*, a *kosok* a térdimenzióban elől helyezkednek el, konkrétak, míg a távolabbi *kék idő* és az *átsírja az időt* hátrébb, és ezek absztrakt kategóriák, itt metaforák.

Hasonlóan a következő részletekben is:

a) *Dé Nagy Erzsébetről / ítétek odafenn / s csirkét ültetni / egy másik csilagra ment.*

b) *Zsellér János sarjut kaszál / s libavirág porzója közt inget neki a halál.*

c) *Rongyos kis Péter Áron / Jó szalmacsász volt Inándon / Vajon hol járhat ma szegény? Idegen csillagok között, / utas a Göncöl szekerén.*

3.5. Az eddigiek összegzése

A jelentéstartományok stilisztikai kérdéseinek vizsgálatára azért is látom alkalmasnak a sinkai költészetet, mert oly mértékben a közösségi hagyományra, a beszélt nyelvre épül, hogy ezért a szövegek jelentéstartományai igen közel állnak a jelentésszilisztikailag közömbös típusú szövegekhez. Ilyenekről akkor beszélünk, ha az alkotó és a befogadó is a leginkább begyakorolt, alapvető szimbolikus kapcsolatokból álló szöveget különösebb erőfeszítés nélkül létrehozza, illetve megérti, az egyes jelentéstartományok nem kerülnek előtérbe, közömbös típusúak maradnak a létrejött szövegek (Tolcsvai Nagy 1996: 224–6).

A sinkai nyelvi világ egyfelől ilyen, jelentésszilisztikailag szinte közömbös, megértése nem igényel különösebb intellektuális elmélyültséget, ezért érezzük természetesen, egyszerűnek, naivnak stb. Ugyanakkor, mint már az ígéknl említettem, mégis erősen metaforikus, ez pedig a verseket megemeli, a hétköznapi beszélt nyelvhez képest jelentésszilisztikailag eltéríti a közömböstől. Megjelenik tehát a ké-

piség is, amely jól megragadható a nyelvi képekben és az alakzatokban (amelyekkel „hagyományos” stilisztikai megközelítésben korábban foglalkoztam, vö. pl. Heltainé Nagy 1986, 2002).

4. A képiség kiterjesztése. Elemi nyelvi egységek a figyelem előterében

A kognitív megközelítésen alapuló újabb stilisztikák a képiség fogalmát kiterjesztik: a képiség nemcsak vizualitást jelöl, hanem általánosabban az információbevitel, -feldolgozás, -tárolás, -elvárás, -aktivizálás módját is (Tolcsvai Nagy 1996: 224–225). „A képiség akkor kezd megjelenni, amikor ezek a tovább nem redukálható reprezentációs terek szerephez jutnak a megértésben. Nem csupán mint a jelentéshez hozzájáruló elemek, hanem mint a megformáltság sajátosságai. Vagyis: amikor az egyes bázisartományok önmagukban vagy elrendezésükben, egymásra következtetésükben vagy összefüggéseikben a beszélői vagy olvasói figyelem előterébe kerülnek.” (Tolcsvai Nagy 1996: 225.) Hogy melyek ezek az elemek, az függ a szövegtől, az olvasó nyelvi horizontjától, a befogadás és megértés kognitív műveleteitől.

4.1. A személynevek mint képiségteremtő elemek

Sinka költészetében a nevek mint fogalmi struktúrák azonnal és erőteljesen az olvasói figyelem előterébe kerülnek. Ez a költészet maga nem más, mint egy névfolyam: személyneveknek és helyneveknek az egész világirodalomban páratlan költészete. „Legfőljebb csak az ausztrál bennszülötteknél találtam a homokpusztának, a lakatlan síkságnak ilyen tudatos, nyelvbe, névbe kapaszkodó líráját, szinte már mitológiáját. Ezek a nevek olyan szépek, olyan különlegesek nyelvileg, ismeretlenségükkel olyan lenyűgözők, hogy azt is hihetnénk, a költő saját leleményei” – állapította meg Tormai József a Lovasok opál mezőkön című Sinka-kötet előszavában (Tormai 1987: 24–5).

Sinka költészetének valóban egyik legfeltűnőbb jellegzetessége a nevek előterbe kerülése. Ezért állítom a továbbiakban középpontba a személyneveket és a hozzájuk kapcsolódó kiegészítő elemeket. Jellemző a névviselőhöz tartozó tárgyak aprólékos szerepeltetése, a tömegből adódó típusba sorolás, mint a nyelvi kategorizáció elemi lehetősége, és még inkább a tulajdonnevek, a személynevek és a helynevek specifikusabb tartományait felidéző egyedi megnevezések előterbe állítása.

A nevek viselői az „alulso Magyarországból”, annak is a legmélyebb bugyraiból valók, bérese, cselédek, pásztorok, varjúcsöszök és ökrhajcsárok; félkomentciósok, hatodosok. Sorstársak, akiknek Sinka emléket állít, hogy „nevüket idézve” könnyörüljön rajtuk. A már említett sorok ide is illenek: *Szóljunk az emléknek érte: / emlék, emeld fel / nevét a pusztán, / nehogy a szél / félrefújja az árokszélre / s ott porral, bogánccsal letakarja.*

4.2. A tulajdonnév jelentésszerkezete a versbeli kontextusban

4.2.1. A nevek nyelvi egységként való értelmezése

A nevek mint jól feldolgozható elemi nyelvi egységek természetes módon simulnak a szövegbe (népballadákra, dalokra emlékeztető módon), tagolják azt, és tartják össze a szövegegységeket. Megjelennek mindjárt a nyitóképben, s visszatérnek a verset záró képben, keretet alkotva és kerekké téve a mondandót. Egy példával:

Verskezdet: Rongyos kis Péter *Péteres Áron* / jó szalmacsősz volt *Inándon*...

Verszárás: Rongyos kis Péter *Péteres Áron* / nagy úr most. Csősz volt *Inándon*.

A felidézett részletek alapján lehetséges már a sinkai tulajdonnév jelentéséről általánosságban is szólni. Milyen a sinkai név jelentésstruktúrája, melyek a jelentéstartalom összetevői? Mit állapíthatunk meg mindezekről a kognitív jelentésértelmezéssel?

A tulajdonnév jelentéséről szólva, az ide vonatkozó szakirodalomra utalva – például J. Soltész Katalin: A tulajdonnév jelentése és funkciója (1979), Kiefer Ferenc: Mit jelent a tulajdonnév? (1989, 2000), Tolcsvai Nagy Gábor: A tulajdonnév jelentésszerkezete (2008) című írások – elmondhatjuk, hogy a névnek, a tulajdonnévnek ab ovo, önmagában, név jellegénél fogva van egyedi, specifikus és tipikus vonatkozása. Személynevekre gondolván, arra a személyre vonatkozik, akiről szó van, illetőleg a hozzá hasonló személyek csoportjára, típusára is kiterjedhet.

A tulajdonnév kognitív elméleti keretben értelmezve (Tolcsvai Nagy 2008) olyan nyelvi egység, amely a befogadó számára egésként kezelhető, feldolgozása önmagában is lehetséges. „A tulajdonnév prototipikusan dolgot nevez meg, nyelvi egységként funkcionáló összetett jelentésszerkezettel, amely érvényesülhet sematikus és kidolgozottan is, méghozzá egy szöveg vagy egy tágabb diskurzus teljes egészében, egyetemesen” (Tolcsvai Nagy 2008: 40). Jellegzetessége a főnévszerűség, a viszonylagos rövidekség. A tulajdonnév jelentésszerkezete is absztrahált tulajdonságokból áll, miként a főneveké. A jelentés lehet sematikus, illetve különféle kidolgozottságú változatokban megjelenő. A jelentés fontos része a kulturális séma, amely a név megértésekor aktiválódik (i. m. 39). A Sinka-személynevek esetében ez általában könnyen megy végbe, mivel számunkra ismerős, megszokott, nyelvi egységekről van szó, így – mint majd látni fogjuk –, könnyen lesz az egyedből típus, legalábbis az adott valóságot, kultúrát ismerő befogadók számára.

4.2.2. Pragmatikai összetevők

A tulajdonnév denotatív jelentése kiegészül pragmatikus jelentéssel, jelentés-összetevővel. A név és viselője között egyértelműen pragmatikai kapcsolat áll fenn a valóságban. Itt, Sinkánál azonban nemcsak a valóságban, hanem a versben is fennáll ez a szoros összefüggés. A költő által tartott felolvasóesteken a hallgatóság tagjai gyakran magukra is ismertek a dalokban, a balladákban. Egy ilyen alkalomról szá-

mol be Szilágyi Károly, az 1945 nyarán, Bélmegyeren tartott előadóestről. Mikor Sinka olvasni kezdte:

*Ős-Békésnek mélységiben,
Cserszád-nagyállás széliben,
innen a lassú halálon,
megcsúfoltan éltek-i még,
én jó Sallai Mihályom?*

„Az ismerős nevek (szavak) hallatán a paraszthallgatók úgy kapkodták a fejüket, mint katonáló az ismerős trombitaszóra. A műsor végével Sinkát közrefogták a könnybe lábadt szemű volt osztályostársak, akikkel hosszasan elbeszélgetett” (Békési Élet 1976. 1. 11–22).

A tulajdonnév denotatív jelentése nemcsak pragmatikai összetevővel, hanem a szövegbeli kontextus alapján további szemantikai elemekkel egészül ki. A tulajdonnév kontextusbeli jelentése ezekben az esetekben is több, más lesz, mint az adott tulajdonnév denotatív, logikai jelentése. Ezen jelentéselemek összességét nevezi Kiefer Ferenc (i. m.) lexikai-kontextuális jelentésnek.

4.3. Személynév és jelentésspecifikáció

A személynév megszokott formában áll a versekben. Ez maga nem sugall tehát többletjelentést. A névhez tartozó főneveket és igéket is nézve azonban azt mondhatjuk, hogy egyedi jelentésspecifikációs eszközökké válnak. Ugyanis az olvasói figyelem előterébe kerülő főnevek előhívják az olvasó, a hallgató hosszú távú memóriájából az alapvető bázisstartományok mentális képi összetevőit. Ennek módjai például a következők:

4.3.1. Valóságdarabok megjelenítése

Felidézik, aktualizálják azt a valóságdarabot, amely kiben-kiben a személynevekhez tartozó tárgyak hallatán aktualizálódik.

Ki ismerte *Pogány Sándort*, / a néha bátor-mindig jámbort? / Gulyás volt ő Földhátzugon / s száz nagy erős tinót ápolt. / Felesége *Kubik Anna* élt mellette negyven évig, / amikorra észrevette: / a Sándor haja már fehérlik.

4.3.2. Tárgyak, tartományok felidézése

Megjelenik a tárgyakon át az adott tartomány anyaga, mérete, színe, funkciója, használati köre stb. Mindez az adott tulajdonnévhez kapcsolódva, de mindjárt attól el is távolodva – konkrétan és általánosan. A felsorolt főnevek, tárgyak együtt negatív értékskálát hoznak létre a befogadói nézőpontra, és ezt erősíti a többi nyelvi elem is.

Ez a *puska* nem volt másé
ez volt a *Kiss Barabásé*
Tiszamenti szikár legény,
alig élt, elfutott szegény.

Itt van ez a *nagy vasfokos*
Bihar fia: *Cser Domokos*
emelte és ütött vele
– ütni kellett nyugat fele.

Hát e *kengyel* kié is volt?
Ebben *Vass Sándor* lovagolt
Nem tud róla a jelen
se a magyar történelem.

Ugyanezt, a negatív irányú „jelzést” elmondhatjuk a tulajdonnevet kiegészítő, specifikáló foglalkozásnevekre is: *bojtár, varjúcsősz, summás, hatodos*.

4.3.3. A tulajdonnevek körüli elemek

Ezek szintén mind a negatív attitűdöt segítik, aktivizálják.

- Az igék: alig élt, elfutott; emelte és ütött vele, éltek-i még?
- A határozók, a határozói szerkezetek, a módosítók: *megcsúfoltan, innen a lassú halálon, alig, nem*.
- A jelzők: *lassú, szegény, rongyos, néha bátor-mindig jámbor, hazátlan, tört*.

4.4. Helynév + személynév: további specifikáció

Nagyálláson, Pankotán, Hórindzsán, Erdőgyarakon, Sártallón, a gereblyési, tarhosi majorokban élnek, éltek a többiek: *Ignát Bence*, a szegény *summás*, az énekes *Mados György*, a bojtár *Ács Laji*; *Zsellér János, Lomb Péter*, itt volt betyár *Fábián Pista*, itt fogott puskát *Dancs Pál*, faragott vándorbotot *Sallai András. Fügedi Imre, Kéri Jankó, Medve Mihály, Ökrös Sándor, Fazokas Jóska, Csüllög Mihály, Cser Domokos, Kiss Barabás, Vass Sándor és Gál Benedek, Ször Tóth Bálint, Eső Virág András* – és a többiek különös névvonulatot alkotva jönnek elénk a versekben.

4.5. Egyéb specifikáció

Csak egyet emelek ki: az asszonyi szenvedéseknek egyedülállóan finom lélekrajzával találkozunk. A szép fiatal lányok: *Dé Nagy Erzsí, Bondár Kati, Bondár Márta, Kajtor Zsófi, Farkas Panni, Külüs Eszter, Zima Julcsa, Turbucz Sára, Kálmándi Katalin* – „kenyér, virág, rózsa vagy kankalin” köznevekkel szerepelnek. De nem

sokáig őrzik fiatalságukat, és ezeket a specifikáló elemeket, hamar *tört bodzaveszszők* lesznek, idejekorán *megfáradt anyókák* vagy korai halál (többnyire tüdőbaj) áldozatai.

4.6. Ismert, szokásos névformák, ragadványelemek

A megidézetteket általában teljes nevükön említi a költő. A vezetéknevet sosem, a keresztnévet időnként becézi, a leginkább szokásos formában: *Jankó, Lajkó, Pista, Erzs, Lina, Ilon*. Erősen becézett, bizalmaskodó formákat nem találunk, a *Zsuzsim*-féle bensőséges változat viszont gyakori. A közösségben jól ismert ragadványnevekkel, előnevükkel együtt gyakran szerepelnek a megidézettek: *Ször-Tóth Bálint, Nehéz Balogh András, Nagylábú Bajza Máté*.

A nőket – megint csak az adott közösségben szokásos módon – lánykori nevükön is számon tartja, sokszor az asszonynévvel együtt mutatja be őket. Például így: *Leánykori neve / Bajzánénak / Sívó Gizella* volt, / tejjívó kis parasztasszony / az öreg Máténak / hű társa.

4.7. Egyedités – tipizálás

Az egyes emberből, az egyénből – nevéből, sorsából – a nevéhez fűzött jelzők segítségével típus lesz. Bármily konkrét is a név, a sok egyedi bemutatása általánosító hatást ér el. Különösen akkor, amikor a névhez kötődő jelző magáért beszél: *Rongyos kis Péteres Áron, Hazátlan Sallai* vagy a jelző nélküli *Szabó János*, akinek „hazájában nem jó Szabó Jánosnak lenni” – a két háború közti Magyarország, az Alföld parasztságának tipikus alakjai.

Testvértelen Magyar Mihály pedig, akinek

...Hét udvara le porig ég, / lánc a kezén, az se elég: /
megmaradt vagyonát / szekerekre rakják /
s kedves jószágait / vesztőre szalasztják...

már a magyar embert, a magyarságot (hét udvar – hét vezér), a bilincsben vergődő, kifosztott népet, a hazát szimbolizálja. (Érdemes ehhez még hozzátenni a metaforák kognitív értelmezését.)

4.8. További specifikáció, hiány, elhallgatás

A társaknak – láttuk – kijár a tisztelet: teljes névvel illeti őket a költő, sokszor még ragadványnevekkel együtt. Az úri Magyarország képviselőit, a hatalom megtestesítőit, a béreseket, summásokat nyomorgató intézőket, nagygazdákat, földbirtokosokat, csendőröket viszont sokszor nem is nevükön szerepelteti, esetleg csak nevük egy-egy elemét tartja szükségesnek megemlíteni, úgy, ahogy a nép hívta őket.

4.8.1. Névtelenség, általánosítás

Ilyen a *nagy, lelketlen, botos ispán*, aki saját lányát (*Farkas Pannit*) eladja. Ilyen a *mindenkit törvénybe hívó, mindenkit vasláncra verő, s mindenki életin nyerő gonosz bíró*, aki saját lánya szerelmesét fogatta el és ölette meg. Szalonta csendbiztosa, a *híres Mezidraczky* sem kap bizalmat a költőtől, legfeljebb némi félelemből táplálkozó tiszteletet:

Mit tudják azt a zsandárok, / hogy a magyar pusztá árok. /
Nemcsak árok, de ősi sír / – fölötte száz anyóka sír./

Aki abba beleesik, / nevét a szelek megeszik. /
Nem úgy, mint a zsandárokét, / nagy könyvbe írják azokét.

Erős a pór indulata és vádja – a költőé is, a hőséé is – amikor az úriszék előtt megszólal. Nincs kegyelem *Tisza úrnak*, aki *Geszten* szíven veri cselédjeit, sem a *Cse-vics-grófoknak*, akik eladták a parasztember jussát. Sem azoknak a *Vazul-vakítóknak*, *Senki báróéknak*, akik elárulták a nép örökségét. Ők még nevet sem érdemelnek a versben.

4.8.2. Példaadás – teljes névvel

Nevükön szólítja viszont Sinka a megidézett költőelődöket, a magyar történelem nagy alakjait, példaképeit. *Arany János*, *Petőfi Sándor* öröksége mellett *Adyt* és *Móriczot* illeti a legnagyobb tisztelet. Azt az *Adyt*, akinek „különös neve alatt tragédiák pihennek, mint tűzben az ércömbök”, s *Móriczot*, akinek számos versét ajánlja. *Féja Géza*, *Erdélyi József*, *Sértő Kálmán*, *Veres Péter*, a kortársak szintén nevükkel kerülnek be a versekbe. Történelmi példaképei, így *György vezér*, aki *a tüzeknek suttog*, ugyancsak így.

4.8.3. Sinka Pista

A saját név is a kozmikus névszemlélet része. Az ifjú költő hétköznapi természetességgel örökölte meg saját és menyasszonya nevét, jelet állítva térben és időben: *Göröghalmon* mutatófa / Mutatófába *Piroska* belevészte *Sinka Pista* /... Nevem, nevem, szegény nevem! Mögötte ott a végtelen.

Az érett költő tudatosan tudja, hogy a név az emberé. Megalázó, ha elveszik tőle: Harminc évig voltam *Hogyishínak István* / s most is annak néz még a földosztó ispán... Akit *Hogyishínak*, / Isten a tudója, / pusztának, országnak / a földönfutója...

A saját név (Sinka István) önértelmezése, specifikációja olyan, mint a sorsársaké: *fekete bojtár*; *a puszták vándora*; *fáradt, sáros, rongyos napszámos*; *földönfutó*, aki rongyai helyett palástot és aranysarut álmodott magának.

4.9. A sinkai névadás: valóság és fikció. Nyelv által teremtett konkrét világ és egyetemesség

Sinka a valóságot, azt a társadalmi réteget, ahova tartozik, a neveken keresztül közvetlenül emeli be a költészetbe, azaz írásaiban a valóság és a fikció nem válik el egymástól. Versei – a valós nevekkal együtt – tényfeltáró szociológiaként is olvashatóak, mégis és ugyanakkor a fikció tágabb dimenziójában értelmeződnek. A sok-sok egyedi névre rávetül az összes többi egyedi értelme is, s ettől lesz minden egyedi tipikussá is. Az ars poetica egyik kulcsa tehát a szociológiai pontosság és hűség. A másik pedig az, hogy ez a hűséges tárgyi leírás mégis a fikció dimenziójában elevenedik meg, itt válik költészetté.

Sinka balladahősei saját nevükkel együtt lépnek át a végtelenbe, nevüket viszik magukkal, miként az irodalmon kívüli valóságban. Az irodalmi névadás különös esetével van tehát dolgunk – egyedülállóan a magyar irodalomban. A megélt élet itt maga válik mitikussá, fikcióvá. De ha pontosabban akarjuk mondani: a lét transzcendenciája válik tárgyiassá a neveken keresztül. Tudjuk, hogy az ember számára a névadáson át lesz igazán valósággá a teremtett világ. Úgy is mondhatjuk, hogy a név nem más, mint a valóságos és transzcendens világ közti összekötő kapocs, a materiálisan létező valóság leginkább transzcendens eleme. Ez a kozmikus névszemlélet végigkíséri Sinka költészetét. Öregkori lírájában, távolodva a földi valóságtól, a költő Ézsau már kimondani nem tudja, de viszi magával a társakat:

...érezte, hogy nincsen egyedül,
hogy Valaki a lelkében lépked
s mint mennydörgés, úgy reng a lábnyoma;
ibolya-szakállán ős-messzeség fénylett,
szívében egy kimondhatatlan név,
saruján meg a nagy vándorlások pora.

5. Befejezésül, összegzésül

(1) Hogyan vonhatók be a szépirodalmi stílus vizsgálatába a kognitív szemantika szempontjai és eredményei; illetve (2) a vizsgált nyelviségnek vannak-e olyan specifikus jellemzői, amelyek ebben az elméleti és módszertani keretben (az eddigiek-nél pontosabban) felderíthetők és leírhatók? Ezt a két általánosabb elvi-módszertani kérdést tettem fel a bevezető gondolatmenetben.

Az első kérdésre válasz ez a kísérlet. A jelentéstartományok funkcionális-kognitív megközelítésű stilisztikai vizsgálatára alkalmasnak látom a sinkai költészetet. Azért is, mert egyfelől oly mértékben a közösségi nyelvi hagyományra, a beszélt nyelvre, a begyakoroltságra épül, hogy e költészet jelentéstartományai igen közel állnak a mindennapi „közömbös” szövegekhez. Másfelől viszont erőteljesen metaforikus, fiktív; ez a tény pedig a szövegeket megemeli, a hétköznapi nyelvhez képest jelentésszilisztikailag eltéríti a közömböstől.

A másodikra válaszul: úgy gondolom, vannak a vizsgált nyelviségnek olyan specifikus jellemzői, amelyek a kognitív szemantikai és stilisztikai keretben az eddigieknél jobban megragadhatók. Az elemi érzékelések és kognitív reprezentációs terek a természetközeli ember elemi tapasztalatai. Sinka költészete ezért olyan „mély”, „ősi”, „titokzatos”, mert örzi a (magyar) ember elemi nyelvi világleképezési és a világot újrateremtő eljárásait, amelyek közül néhányra föl kívántam hívni a figyelmet. Ahogy a lét tárgyi és transzcendens vonatkozásainak tapasztalatai jelen vannak – Sinka esetében biblikus, kálvinista látásmódban – abban a világleképezési módban és *sensus communis*-ban, amelyet népi konceptualizálásnak nevezek, úgy jól kifejezhetők az általa teremtett költői szövegekben is: a főnevek bázisartományában, az igék jelentésstruktúráiban és az univerzális sinkai névszemléletben.

SZAKIRODALOM

- Fabricius-Kovács Ferenc 1967. A jelentés és a „másik ember”. *Kortárs* 8: 1273–82.
- Fabricius-Kovács Ferenc 1968. Jelentés, társaslélektan, kommunikációelmélet. *Magyar Pszichológiai Szemle* 24: 331–46.
- Faragó József 1997. *Sinka István balladái*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 119–42.
- Heltainé Nagy Erzsébet 1985. A megszólalás kulcsa a másik embernél van. (Gondolatok a szóbeli tömegkommunikációról a befogadó oldaláról nézve). In: Grétsy László (szerk.): *Nyelvészet és tömegkommunikáció*. I–II. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, Membrán könyvek 15. II. 31–72.
- Heltainé Nagy Erzsébet 1986. *Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Nyelvtudományi Értekezések 122. szám.
- Heltainé Nagy Erzsébet 1993. A népi írók nyelvi jelentőségéről. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábián Pál 70. születésnapjára*. ELTE, Budapest. 136–41.
- Heltainé Nagy Erzsébet 1998. A nevek és az elmúlás stilisztikája Sinka István költészetében. In: Szathmári István (szerk.): *Stilisztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 84–98.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2001. *Az ismételtes és az ellentét alakzatai Sinka István: Kadocsa, merre vagy? című kisregényében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. (Az alakzatok világa című sorozat 5.)
- Heltainé Nagy Erzsébet 2002. A ballada nyelvi-stiláris jegyei Sinka István balladái alapján. In: Raisz Rózsa–Zimányi Árpád (szerk.): *Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 253–72.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2007. Írói nyelvbölcsletek és a hiányzó paradigma. *Magyar Nyelv* 199–204.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2008. Jelentésspecifikáció és képesség a sinkai névvilágban. In: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó (szerk.): *A tulajdonnév jelentése. Név és valóság*. A KRE Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai I. Budapest, KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 548–56.
- J. Soltész Katalin 1979. *A tulajdonnév jelentése és funkciója*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Karácsony Sándor 1939/1985. *A magyar észjárás*. Exodus, Budapest/Magvető, Budapest.
- Karácsony Sándor 1938/1992. *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon*. Exodus, Budapest / Csökmei Kör, Pécel.
- Kiefer Ferenc 1989. Mit jelent a tulajdonnév? In: Balogh Lajos–Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183.) Városi tanács, Zalaegerszeg, 286–90.

- Kiefer Ferenc 2000. A tulajdonnév. In: *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó, Budapest, 159–66.
- Kiss Jenő 1999. Hagyomány, nyelv és nyelvközösség. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Közgyűlési előadások*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 63–9.
- Kontra György 2002. *Karácsony Sándor, a nagyhirű professzor*. Gondolat, Budapest.
- Kövendi Dénes–Kontra György 1991. Karácsony Sándor nyelvészeti-pedagógiai munkássága. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány története köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 424–30.
- Ladányi Mária–Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 13–55.
- Lotz János 1939/1988. *Das Ungarische Sprachsystem*. Ungarisches Institut Stockholm, / 1988: Reprint kiadás. Eurolingua Bloomington.
- Nyíri J. Kristóf 1994. *A hagyomány filozófiája*. T. Twins Kiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc 2001. A 20. század műveltségváltozásai és nyelvi változásai. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Közgyűlési előadások*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 125–34.
- Sebestyén Géza 1939. *A nyelv és a nyelvtudomány*. Minerva könyvek, Pécs.
- Simoncsics Péter 2005. *Paradigmaváltás légüres térben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Sinka István 1987. *Lovasok opál mezőkön*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Sinka István 1993. *Nagy útról hazatérve*. Összegyűjtött versek I–II. Püski Kiadó, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 1997. *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. Nyelv, érték, közösség. In: *Nyelv, érték, közösség*. Gondolat Kiadó, Budapest, 10–34.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005a. A nyelvi kategorizáció kognitív nyelvészeti keretben. In: Zimányi Árpád (szerk.): *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica* 32. Eger, EKF Líceum Kiadó, 5–20.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005b. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igeről. *Magyar Nyelv* CI: 27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008. A tulajdonnév jelentése. In: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság*. (A KRE Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai I.) Budapest, KRE BTK. Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 30–41.
- Tornai József 1987. Előszó. Sinka István: *Lovasok opál mezőkön*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 5–35.

Heltainé Nagy Erzsébet
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Heltainé Nagy, Erzsébet

Folk conceptualization as a value that creates meaning and forms style in István Sinka's poetry

Taking a functional-cognitive approach, the study reviews the issue of folk conceptualization as a factor that creates meaning and forms style – a value component that is still felt to be significant within the Hungarian speaking community. The study examines its operation in the context of István Sinka's poetry, based on internal components of meaning and the external language horizon, foregrounded in Sinka's poems, and it emphasizes the role of *sensus communis* in questions of

meaning and style. The study discusses the interpretation of conceptualization, and outlines the historiography of the issue, including its precognitive results. It examines the manifestations of conceptualization: (a) meaning specification in the domain of nouns and noun phrases; (b) topological and spatial dimensions (inside–outside); social spaces (concrete–abstract, ahead–behind); (c) meaning structures of verbs as categories of motion in time and space; (d) personal names as conceptual structures, linguistic units that stand in the foreground of attention. Indirectly, the author also tries to establish how the issues and results of cognitive semantics can be drawn into the examination of literary style.

Keywords: folk conceptualization, objectivity, symbolicity, generality, meaning specification

A fokozás mibenlétéről

Székely Gábor, nyíregyházi nyelvészprofesszor három könyvben, több cikkben, konferenciaszereplésekben mondhatni *magnum aevi spatium* foglalkozik a fokozással. Legutolsó, 2007-es kiadású könyvének – *Egy sajátos nyelvi jelenség, a fokozás* (Hunyadi László és Répási Györgyné egyetemi tanárok lektorálták) – ismertetése az egyes problémákkal kapcsolatos észrevételek, kiegészítések keretében történik. Ezekből Székely professzor „újdonságai” is kiderülnek.

1. A fokozás típusai a fokozás eszközei szerint. Székely professzor munkái alapján a fokozásnak a következő típusai vannak: **fonetikai** (magas és mély hangrendű szavak oppozíciója: *ez – az, itt – ott, libeg – lobog, köröm – karom*), **morfológiai** (szintetikus, analitikus, szuppletív: *szép – szebb, kevésbé szép, sok – több*), **lexikai** (*nagyon szép*) és **szintaktikai** (állító és tagadó, felkiáltó és óhajtó mondatok jelentésének az erősítése).

2. A lexikográfiai irányzat elhatalmasodása a leírásban. Székely Gábor – G. P. Shekanra (1998) és M. T. Ullmanra (2001) utalva – arra hívja fel a figyelmünket, hogy „az angolszász szakirodalomban megfigyelhető annak az irányzatnak az erősödése, amely szerint a nyelv nem annyira szabályokon alapuló, azaz szintaktikai, mint inkább lexikai alapú rendszer”, amelyen belül „kettős reprezentációs rendszer létezik, a memórián alapuló lexikon és a logikai kapcsolatokon alapuló mentális grammatika. Nagyon sok nyelvi jelenség tehát nemcsak grammatikai, hanem lexikográfiai eszközzel is leírható” (2007: 18). A lexikográfiai irányzat „eluralkodásának” lehetősége azonban nagyban függ az adott nyelv nyelvtani rendszerétől is. A vonzat által kifejezett „esetviszonyok” vizsgálatakor például az esetek nélküli franciában és bolgárban nagy szerepe van az igei, melléknévi stb. jelentések vonzatok szerinti csoportosításának. A franciában a melléknév-fokozás leírása könnyen lehet lexikográfiai jellegű, mivel a franciában a középfokot felfelé a *plus* 'több, inkább' (*plus grand* 'inkább nagy'), lefelé pedig a *moins* 'kevésbé' (*moins grand* 'kevésbé nagy') fokozó szókkal analitikusan képezzük, amely alakok esetleg „szószerkezetnek” is tekinthetők. A felsőfok képzése pedig úgy történik, hogy a középfok elé hím- és nőneműtől függő határozott **névelőt** teszünk: *le/la plus grand* 'a leginkább nagy', *le/la moins grand* 'a legkevésbé nagy'. A határozott névelő használata azonban nem szigorú nyelvtani szabály, mivel felcserélhető a *ce, cet* 'ez' mutató vagy a *mon, ma* stb. birtokos névmások hím- és nőnemű változataival.

3. A fokozó szók számaránya és a fokozható szavak teljes fokozási paradigmája. 2007-es könyvében Székely Gábor elsősorban a különböző **fokozó** (degree modifiers 'fokhatározókkal') és **fokozható** elemekkel (szavakkal, mondatokkal stb.) foglalkozik. „Elmarasztalja” I. I. Ubin (1995) orosz–angol, I. I. Suscsinszkij (1997) orosz–német és saját (2003) magyar és német szókapcsolatok szótárát. Megállapítja, hogy ezek „a fokozó értelmű szókapcsolatok összegyűjtésének céljából készültek, nem mutatják be egy-egy fokozható szó teljes fokozási paradigmáját, mert az összehasonlító fokozás eszközeinek bemutatása hiányzik e szótárakból. Ha a fokozás eszközrendszerét egy szótárban teljeskörűen kívánjuk bemutatni, ki kell dolgoznunk a fokozható szavak teljes fokozási paradigmáit” (18). Itt valami félreértés lehet. Egy-egy címszó ezekben a szótárakban mindig fokozható szó, amelyekhez számos (elvétve számtalannak tűnő) fokozó szó járul. A *bátor* melléknévet szótárában 59 fokozó szóval fokozhatjuk, de ezek között nincs az *inkább, kevésbé, kicsit*

bátor stb. fokozási lehetőség. Ha a lexikailag fokozott melléknevek és határozószók nyelvtanilag is mind fokozhatóak, akkor nincs értelme a mindegyiknél azonos morfológiai fokozás alakjait is feltüntetni. Semmi lehetőségét sem látom annak, hogy az eltérő számú fokozó szókat a már alkalmazott szótári ábécésorrenden kívül bármilyen más „paradigmarendszerben” le tudnánk írni. Az is lehetetlen, hogy a szinonim szavakat a stilisztikai alakzat követelményei szerint rendezzük sorba. Székely Gábornál (2003: 7) a *bátor* helyén használhatók a *hősies, merész, oroszlánszívű, vakmerő* szinonimák. Kiss Gábor Magyar szókincstárában (1999) a lehetőségek még bővülnek. Egy stilisztikai alakzatban a szinonimák száma a szöveg hatására tovább növekedhet. Petőfi *István öcsémhez* című versében például egyértelmű a fokozás emelkedő intenzitása és stilisztikai alakzat volta:

S anyánkat, ezt az *édes jó* anyát,
Oh Pistikám, *szeresd, tiszteld, imádd!*

Székely Gábor fokozó szótárában a *szeret* igének 95 fokozó szava van. Igei szinonimái: *bálványoz, imád vkit, megvész, rajong vkiért* (135). A *tisztel* igének külön címszava van. Ezt az igei fogalmat 70 szóval fokozhatjuk (145–6).

4. Mi a különbség a magyar–német, valamint a magyar és német szótár között? Nem kis meglepetéssel tapasztaltam, hogy Székely Gábor könyve nem magyar–német szótár, hanem 4 szótár, amely a következő sorrendben van egybekötve:

1. A magyar fokozó értelmű szókapcsolatok a kulcsszók szerint rendszerezve	1–164.
2. A német fokozó értelmű szókapcsolatok a kulcsszók szerint rendezve	165–246.
3. A magyar fokozó értelmű szókapcsolatok a fokozó lexémák szerint rendezve	247–340.
4. A német fokozó értelmű szókapcsolatok a fokozó lexémák szerint rendezve	341–400.

Ez a négy „egybekötött szótár” sajátosan egyedülálló jelenség. A szócikkek felépítése a következő:

- 1) címszó,
- 2) a fogalom értelmezése (erre itt nemigen van szükség, pontosabban nem szokás),
- 3) ♦ jelű ábécésorrendű fokozó szók, szókapcsolatok stilisztikai jellemzőikkel,
- 4) ♠ jellel vezeti be a szinonimákat,
- 5) ♣ jelet fokozó értelmű szóösszetételek követik,
- 6) ☆~ jel a hasonlító fokozó lexémák bevezetője,
- 7) + a frazeológiai egységek felsorolása.

Székely Gábor egy fokozó szó fokozható alapszavainak összegyűjtésében „elképesztően elképzelhetetlen” számokat ér el. Az *elképesztő(en)*-hez például 480 lehetséges alapszót sorjáz. Arról azonban nem ejt szót, hogy milyen hasznos lenne egy német–magyar fokozási szótár is, mint amilyen például a 2680 szócsoportot tartalmazó Rahmanov, I. V és mások *Deutsch–russisches Synonymwörterbuchja* (Moszkva, 1983).

5. A fokozás két vagy inkább három főpillére. Székely Gábornál 2 pillér van: a lexikális fokozó elemek és a melléknév fokozása (2007: 108). Ez így nem éppen pontos, mivel a melléknevek is fokozhatók lexikálisan, továbbá a melléknevek és határozószók a magyarban a némettől eltérően nem esnek egybe. A fokozásnak **morfológiai, lexikális és szintaktikai** pilléreit célszerű megkülönböztetnünk. (Ha elfogadjuk a fokozás tág értelmezését.) Vö.:

szép – *szébb, nagyon szép, sokkal szébb; szépen* – *szébben, igen szépen, sokkal szébben; Ó be szép, ó be szép, ez a derék faragószer!*

A „pillérek” Székely Gábor-féle sorrendje egyébként a szótározó irányzat „eluralkodásának” másik bizonyítéka. A sorrend fontossági jelentőségére íme egy példa:

1976-ban *szerb–horvát* nyelvtanfolyamon vettem részt. A tanfolyam első része Zadarban volt. A megnyitó napján a helyi újság üdvözölte a *horvát–szerb* tanfolyam résztvevőit. Az első órán megkérdeztem az oktatót: Miért *horvát–szerb* ez a tanfolyam? Válasza: *Miért lenne szerb–horvát?* 1954-ben a Tankönyvkiadónál *Grammatika hrvatskoga ili srpskoga jezika za srednje škole* c. nyelvtan jelent meg. (Za štampu priredio: Dr. Hadrovics László). A nem cirill betűk eligazítanak a „horvát–szerb” sorrendben. (Vö. Nyomárkay 1997: 204–13).

6. Milyen szófajokat fokozhatunk? A 2007-es könyv hátlapján többek között ez olvasható: „Korábban... senki sem állította a nyelvészeti szakirodalomban, hogy a fokozás kiterjed az igei kategóriára is, vagyis hogy vannak fokozható igék.” Székely Gábor előtt a fokozás fogalma a fokozó szó alaktani fokozására összpontosult. Ezért csak melléknemek, határozószók, egyes főnevek (*ró-kább a rókánál*), a *sok – több* számnév fokozásáról olvashatunk. De ha nem feledkezünk meg az **alapszó – determináns** szintaktikai elemzéséről, akkor tudjuk, hogy az ilyen nyelvtani fokozások az alapszó által jelölt **főnévi** vagy **igei** fogalmakhoz kapcsolódó tulajdonságokat fokoznak. Székely Gábor „kilép” ebből a fokozási rendszerből, s nála minden alapszófaj fokozható. Az „egyik legfontosabb dolog annak a ténynek az elfogadása, hogy a **lexikai jelentéssel bíró szavak két csoportba sorolhatók, a fokozható és nem fokozható szavak osztályai**ba. Mind az igék, mind pedig a főnevek, melléknemek, számnemek és határozószók között vannak fokozható (például *tetszik, bánat, szép, sok, bent*) és nem fokozható (például *ül, ház, tíz, itt*) szavak” (2007: 15). A „*tetszik* ige... pontosan úgy alapfok a *jobban/kevésbé* *tetszik* középfokhoz viszonyítva, mint ahogyan a *szép* a *szebb/kevésbé szép* melléknévhez viszonyítva” (2007: 13). Az összehasonlítás itt kissé „sántít”, mivel a nyelvtanban a kifejezési formák is fontosak: az *inkább szép/kevésbé szép – inkább tetszik/kevésbé tetszik* vagy *tetszetősebb/kevésbé tetszetős* lenne „korrekt”. A *jobban tetszik* mintha a *nagyon tetszik* viszonyító fokozása lenne. A *jól* és a *nagyon* összevető használata is érdekes lenne. Például: *jól/jobban főz – *nagyon főz*. Mindez összhangban van azzal, amit később Székely Gábor is kiemelten hangsúlyoz: „**A markáns különbséget nem a szemantikai tényezők, hanem a formális elemek jelentik**” (2007: 108).

7. Van-e a névmásoknak lexikai jelentésük? Székely professzor úgy véli, hogy „a névmásoknak nincs lexikai jelentésük”, ezért **nem** fokozhatóak. Ha ez így lenne, akkor nem értenénk, hogy G. Helbig és J. Buscha nyelvtanának 12. kiadásában is (1989: 231) miért szűnhetett meg a névmások önálló szófaji kategóriája, és a főnévi névmások *Substantivische Pronomina* néven hogyan kerültek a főnevekhez (vö.: Pete 2000: 269). Azért, mert a névmások lexikai jelentése nem önálló. Egyébként a melléknévi kérdő, vonatkozó és határozatlan névmások még fokozásra is használhatók: *Mily(en) galádság!*; *Micsoda tévedés!*; *Miféle modor ez?*; *Szebb, mint valaha*; *Ez nem sok, mégis valami*; *Ez már valami!*; *Ez is valami?!* (= Ez semmi!).

8. Milyen kategória a fokozás? Székely Gábor hivatkozik H. Bußmann (1990) terminológiai szótárának *Graduierung* címszavára, amelyben a fokozás szemantikai kategória. Ehhez hozzáteszi: „Úgy tűnik azonban, hogy ez esetben is alapvetően grammatikai kategóriáról van szó. Az elnevezés ma már a magyar szakirodalomban sem teljesen egységes, hiszen használatossá vált a nyelvtani kategória, továbbá a morfológiai kategória kifejezés is” (2007: 11). Itt én nem látok eltéréseket, mivel a nyelvtani kategóriák morfológiaiak és szintaktikaiak is lehetnek. Napjainkban olyan felfogás is van, hogy valamennyi nyelvi szint leírása tartozhat a grammatikába. U. Engel *Deutsche Grammatikja* szövegtant, W. Flämig *Grammatik des Deutschen* (1991) könyve hangtánt is tartalmaz. Bußmann terminológiai szótára a *Komparation* (Gradation, Steigerung) címszóban **tágabb és szűkebb értelemben** vett fokozást különböztet meg. A fokozás tágabb értelemben mindenféle fokozást kifejező bármilyen szerkezet (erre vonatkozik a *Graduierung* műszó), a szűkebb értelmű

fokozás a melléknevek és határozószók morfológiai fokozása. Székely professzor a „fokozás” terminust igen tág értelemben használja, s ez a „fokozás” csakis logikai-szemantikai alapon hozható közös nevezőre.

9. Sajátos nyelvi jelenség-e a fokozás? Székely Gábor a 12. lapon az előzőleg „alapvetően grammatikainak minősített kategóriáról” (a melléknév- és határozószó morfológiai fokozása most is az) először úgy véli, hogy az „tekinthető lexikális vagy szemantikai mezőnek...”, de a mező fogalmának klasszikus értelmezésével... a fokozásnak a ragozásra jellemző eszközei viszonylag nehezen egyeztethetők össze. Mindezt figyelembe véve talán az lenne a legcélszerűbb, ha a fokozást a tagadáshoz hasonlóan **sajátos nyelvi jelenségnek** tekintenénk”. Ehhez a javaslatához „a mintát Engel (1992: 777–916) szolgáltatta, aki... német nyelvtanában a *tagadást*, a *halmozást*, az *értelmezőt* és a *kongruenciát* tekinti sajátos nyelvi jelenségnek, és tárgyalja önálló elkülönített fejezetekben, mert – véleménye szerint – ezek a **jelenségek** (ném. *Phänomene*) meghaladják a jól körülhatárolható nyelvi szinteket”. Székely Gábor álláspontja szerint „a fokozás sem illeszthető be egyetlen jól körülhatárolható nyelvi szintbe sem. Nem tekinthető olyan jól körülhatárolható nyelvi szintnek, mint például a deklináció vagy a konjugáció” (2007: 12).

Megjegyzéseim: 1) A tudományos klasszifikáció wittgensteini (prototípus) korszakában a platóni és arisztotelészi „jól körülhatárolhatósághoz” való ragaszkodás idejét múlt érvelés. 2) A deklináció „jól körülhatárolhatóságáról” való tézist nem igazolja a *Hány esetük van a magyar főneveknek?* témájú vita (Pete 2003: 308–13). 3) A *sajátos* szónak több jelentése van. Első jelentése 'vkire, vmire a maga mivoltában jellemző', a második pedig 'különleges, sajátosságos'. Ennek alapján mindegyik nyelvtani kategória vagy nyelvi szint „sajátos jelenség” lehetne. 4) Ulrich Engel 888 oldalas nyelvtanában Der **T**(ext), Der **S**(atz), Das **V**(erb), der **n**(ominale Bereich), **P**(artikeln) fő fejezetek vannak, vagyis a nála nem létező „morfológiai” szint ige, névszók, partikulák „szintekre” oszlik. Ezeket a „szinteken átnyúló” **E**(benenübergreifende) fejezetbe a Sz. G. által is felsorolt *Negation*, *Häufung*, *Apposition*, *Kongruenz* „jelenségek” kerültek. Sőt a nyelvtan végén van még egy **I**(nterpunktion) 'központosítás' című fejezet is. 5) A melléknevek fokozása (*Steigerung der Adjektive*) Engelnél az **N** fejezetben olvasható (560). Nála a fokozás lehet: szóképzéses: *villámgyors*, lexikai: *alig meggyőző* és flexióképzéses (és csak ez utóbbi „a morfológiai melléknévfokozás”): *nagy* – *nagyobb* – *legnagyobb*. A félreértések elkerülése céljából: Székely Gábor nem azért sorolta a fokozást az úgynevezett **E** fejezetbe, mert az nála sem „fért bele” az előzőleg leírt fejezetekbe, hanem a több szófajban való előfordulása kapcsán. A több szófajban lehetséges kategóriákat némely nyelvtaníró superkategóriának nevezi.

10. A fokozás és a ragozás. Sz. G. „nehezményezi”, hogy leíró nyelvtanainkban a fokozást a „ragozás” főfejezetben találjuk (2007: 11). Ennek oka talán az, hogy nyelvtanaink műszavai nem határolják el élesen egymástól, és nem is szófajonként tárgyalják a szóalakképzés egyes típusait: 1) a névszói eset- és személyragozást, 2) a személyes névmások esetragjai többségének és a névutóknak ϕ névmásos személyragozását: *ővelem*, *veled*, *felöttem*, *előtted*, 3) az igék alanyi (iktelen/ikes) és határozott tárgyas ragozását, 4) a melléknevek és határozószók morfológiai fokozását. Ezek a szóalakképzési paradigmák a *grammatica ars obligatoria* elv alapján minden nyelvtani (közlebből morfológiai) kategóriában szóalakok és a hozzájuk kapcsolódó jelentések egységei. A magyarban a melléknevek és a határozószók fokjelei lényegesen különböznek a ragoktól. A ragok **esetenként vagy személyenként változnak**. A fokozás formaképzőkkel (jelekkel) vagy analitikus szóalakokkal, ősi maradványként szógyökérváltással (szuppletíven) történik. A továbbfokozás pedig a magyarban a szóképzéshez hasonló additív (hozzáadásos) mód: *embertelen* > *embertelen-ség*; vö.: *nagy* > *nagyobb* > *leg-nagyobb* > *leges-legnagyobb* (a *leges* = *leg* + *es* < és). A reduplikáció pedig a fokozás ősi módja: *alig-alig lát*. A németben a nyelvtani fokozás egy része azonban valóban ragozás jellegű, mivel az egyes fokok képzői fokonként változnak: *schön* > *schöner*, *der* (*die*, *das*) *schön-ste*. A bolgárban a melléknevek fokozása fokonként váltakozó, kötőjellel írt prefixummal történik: *нов*, *по-нов*, *най-нов* 'új – újabb – legújabb'. Vannak nyelvek, amelyekben a ragozás

a szó elején történik. Ilyen volt például a sumér, a magyarban ehhez hasonló a *belém szeret, beléd szeret* stb. ragozása, vagy a *jóízű* típusú összetett melléknévek kétféle fokozási lehetősége: *Ma jobb ízű / jóízűbb volt a leves. – Neked ennél is rosszabb ízű / rosszízűbb tréfaid vannak* (vö. Pete 1998: 370).

Az „igék fokozása” a magyarban néha kapcsolatban van a **főnévragozással**, mivel a terminativuson kívül a tárgyesetet (*egy nagyot kiáltott*), az elativust (*teljes erejéből fut*), a sublativust (*az önköltség felére csökkent*), az instrumentalist (*teljes sebességgel ment, teljes erővel dolgozott*) tartalmazó fokhatározókat is használhatjuk az igék fokozására (vö. Székely 2007: 33, 40–1). Középfokú összehasonlításakor az összehasonlított adessivusban vagy *mint* kötőszóval kapcsolt alanyesetben állhat: *Idősebb vagyok Nóránál / mint Nóra. (A bámulatosan, nagyon, éktelenül, gyökerestül szavak ma már határozószók. Vö.: Pete 2003).*

11. A fokozás meghatározása. A fokozás hagyományos meghatározása utal: 1) a szófajra, 2) a fokozás eszközére és 3) a fokozás fogalmi jelentésére. Az újabb meghatározásokban a szófajok és a fokozás eszközei sokrétűek. Székely Gábornál a fokozásnak egy „előzetes” és egy „körültekintőbb” meghatározásával találkozunk. Vö. ezeket az eltérő meghatározásokat:

- **A fokozás** „a melléknévnek, ritkábban más szónak a közép- vagy felsőfok jelével vagy más nyelvi eszközzel való ellátása annak kifejezésére, hogy a fogalom tartalmának nagyobb vagy kisebb mértékét, fokát jelöljük” ÉrtSz (1960).
- **Graduierung.** Deckbegriff für Eigenschaftszuordnung in gradueller Abstufung durch Beziehung auf Norm oder durch Vergleich: Komparation (Steigerung) bei Adjektiven sowie mithilfe von festen lexikalischen Elementen: *höchst, besonders, äußerst; blitz + ADJ, super + ADJ; Blitz + N* (Abraham Werner 1988: 245).
- **degree** [di'gri:] (also **grade**) The grammatical category by which adjectives and adverbs vary in form to express the presence of their associated characteristics to a greater or lesser extent, as illustrated by *big/bigger/biggest* and *slowly/more slowly/most slowly*. Further distinctions along the same dimension may be expressed lexically by **degree modifiers**, as in *very big* and *rather slowly* (R. L. Trask 1993: 74).
- „A fokozás... nyelvi univerzália, hiszen aligha van olyan nyelv a világon, amely nyelven nem lehet kifejezni azt, hogy valamely fokozható jelentés az alapjelentésnél erőteljesebben (vagy kevésbé erőteljesen) érvényesül” (Székely 2007, Előszó 9).
- „Ha fokozunk, akkor azt fejezzük ki, hogy valamely tulajdonság, cselekvés, nem meghatározott, illetve meghatározott mennyiség, valaminek vagy valakinek a tér-, illetve időbeli elhelyezkedése máshoz nem viszonyítva vagy máshoz viszonyítva hangsúlyozottabban, intenzívebben, nagyobb mértékben (de nem nagyobb mértékben), illetve kevésbé intenzíven, kisebb mértékben jelenik meg” (Székely 2007: 12).

Sz. G. a *bánat* főnevet a fokozható szavak közé sorolta (2007: 15). Íme egy példa:

Valami nagy rejtett bánat	Az a bánat, mit az ember
Fogja el az egész tájat;	Érez és nevezni nem mer.
	(Vajda)

A 15. oldalon azt olvashatjuk, hogy az *ül, ház, falusi, tíz, itt* szavak nem fokozhatók. Ez az álláspont az „előzetes” meghatározás alapján védhető, mivel ezeknek a szavaknak megvan a maguk „alapjelentése”, s fokozáskor ennek kellene „erőteljesebben” érvényesülnie. A *Hol az olló, komámaszszony?* kérdésre azonban válaszolhatjuk, hogy *Itt* vagy *emitt*, de mondhatjuk azt is, hogy *Ott, de inkább amott*. Ezek a szavak ugyanis a beszélőhöz viszonyított térbeli távolság eltérő fokait és irányát jelölik. Ezért felfoghatjuk úgy is, hogy a beszélőtől való távolság vagy irány növelése a közeli

jelentésnek egy „erőteljesebb” érvényesülése, s így az *itt* mindjárt fokozhatóvá válik. Vagy a mai világban egy *igazi falusi hangulat* foka is más, mint a *lehangoló falusi vidékben*. A „körültekintőbb” meghatározás alapján nem fogadható el az az állítás, hogy a térbeli elhelyezkedést igénylő *ház* és *ül* szavak (2007: 13) **nem** fokozhatóak. Vö.: *kis ház – kisebb ház, nagy/nagyobb ház, házikó, házacskó. Elüldögél/Üldögél a kerti padon. Egyenesen (kényelmesen) ül a padban. – Ül egyenesebben! Ne ülj itt ilyen görnyedten!* Az oroszban számos főnévből képezhetünk kicsinyítő és nagyító képzőkkel szóvariánsokat, amelyeknek az angolban csak egy szó vagy jelzős főnév felel meg: *дом – домик, домикшко* 'house', *домина* 'nagy ház, big house'. A németben a *-chen* és a *-lein* képzők képeznek kicsinyítő jelentésű semleges nemű főneveket. A *-lein* képzősek ma már régiesek, és a költői nyelvre jellemzők. (Általános nyelvészeti szempontból is érdekes, hogy a *Haus* főnév többes számú alakjából is képezhető egy többes jelentésű kicsinyítő képzős alak: *die Häuser-chen* 'házak-acskák'.) Ezeknek a kicsinyítő alakoknak „szó szerinti” magyarra fordítása sokszor lehetetlen. Vö. Goethe *Heidenröslein* Vadrózsa című költeményében az első versszak magyarra történő átültetését. (A fordító Képes Géza):

Sah ein Knab' ein Röslein stehn,	Rózsát lát meg egy legény,
Röslein auf der Heiden,	vadrózsát a réten
War so jung und morgenschön,	szép akár a hajnalfény,
Lief er schnell es nah zu sehn,	fut a fiú könnyedén,
Sah's mit vielen Freuden.	erre vágyik régen.
Röslein, Röslein, Röslein rot,	Piros rózsá, rózsaszál,
Röslein auf der Heiden.	vadvirág a réten.

12. A fokozás és a mértékhatározók. Székely professzor nem ért egyet azzal a MGr.-ban (2000: 441) megfogalmazott nézettel, hogy a fok- és mértékhatározókkal kifejezett jelentésárnyalatok között számos átmenet van, s nehéz is elkülöníteni őket egymástól. Felfogása szerint „ha egy fok-, illetve mértékhatározó általánosságban nevezi meg a fokot, mértéket, intenzitást és fokozható alaphoz kapcsolódik, akkor (lexikális) fokozásról beszélhetünk: *fülig elpirul*. Ha az alaptag jelentése nem fokozható, akkor minden esetben mértékhatározóval állunk szemben: *a víz fülig ér*. Nem beszélhetünk fokozásról akkor sem, ha a határozó fokozható szóhoz kapcsolódik, de konkrét mértéket jelöl: *öt méter magas*. A **mérték** és a **fok** fogalma tehát egymástól jól elhatárolható” (2007: 14). Ebben az okfejtésben egy-két momentum nehezen érthető: 1) Mi a különbség a „mérték és a méret”, más szóval a „számjelző”, a „mértékhatározó” és a „fokhatározó” között? A 12. lapon olvasható meghatározásban fokozáskor egy **meghatározott mennyiség** megjelenhet nagyobb **mértékben** (de nem nagyobb **méretben**). *Ez a templom 82 méter magas, a másik pedig 99 méter*. Ebben a hasonlító mondatban számjelzők vannak, amelyek a templomok hosszmértékben kifejezett **mértét** (nagyságát, magasságát) és nem a „mértékét” jelölik. Az ilyen tulajdonságokat (vagyis a méretet, a nagyságot) fokozhatjuk felfelé és lefelé fok- és mértékhatározókkal. 2) A *fülig elpirul* kifejezésben nem lexikai fokozás van, hanem végpontot jelölő terminativusi esetraggal fokhatározói funkcióban kifejezett fokozás. Ezt alkalmilag számos esetben használhatjuk: *porig égett. A víz fülig ér* mondatban a terminativusi esetragos főnév az *ér* ige erős **vonzata** (argumentuma vagy aktánsa): **A víz ér.*² Mondhatjuk azt is, hogy *A víz térdig, derékig, majdnem nyakig, a háztetőig ér*. Mit fokozunk itt, ha nem a víz eltérő magasságát, amelynek kifejezési eszközét fok- és mértékhatározóként is értékelhetjük? 3) Székely Gábor könyvében „toldalékos” főnevekről ír, a toldalékok minősítése nélkül (40). Ez azonban vitatható állításokat eredményez: a) a *fülig* lexikai fokozás (*fülig* szavunk nincs), b) az *-ig* toldalékos főneveket a *nagyon* fokhatározós szerkezetek szinonimájának

² Itt jegyezzük meg, hogy az erős (kötelező) vonzaton kívül gyenge (elhagyható) vonzat is van. Vö. A vonzatok nyelvspecifikussága. (Pete 2008: 469).

tekint: **a víz nagyon ér* nem lehet. 4) Úgy gondolja, hogy a *bőrig ázott, fülíg elpirult, torkig jólakott* kifejezések „mindegyike jelentheti azt, hogy 'nagyon'” (34). Ez így is van, de ilyenkor háttérben marad a fokozó szerkezeteknek az a tulajdonsága, hogy egy magasabb fok jelölése mindig felcserélhető egy alacsonyabb fokkal: *Bokáig ér a víz* nem jelentheti azt, hogy 'nagya a víz'. (Persze, szántóföldön, felhőszakadás után ez valóban „nagy”). A *nagyon jólaktam* felfelé fokozása *igen jólaktam* → *torkig jólaktam*, vagy pedig – ahogy Petőfi írja Ebéd után című versében → *Úgy jól laktam, hogy még!* (Ebben a mondatban szerkezete megváltoztatása nélkül nehezen helyettesíthető be a *nagyon* 60 szinonimájának bármelyike). 5) A „tér- és időbeli elhelyezkedést jelölő melléknevek” vonatkozásában természetesnek vehetjük, hogy nemcsak azt mondhatjuk, hogy például *A szomszéd toronyház igen magas (borzasztóan, szédtően magas), 50 m magas*, hanem azt is, hogy *negyven méterrel magasabb, mint a mi házunk. Ez a magasán* típusú határozószókra is vonatkozik: *Négy-öt méterrel magasabban repül a daru, mint a fecske*. 6) A fok és a mérték összefüggését igazolja a középfokú melléknév és a tér- vagy időbeli mérték együttes kifejezésének lehetősége is. Vö.:

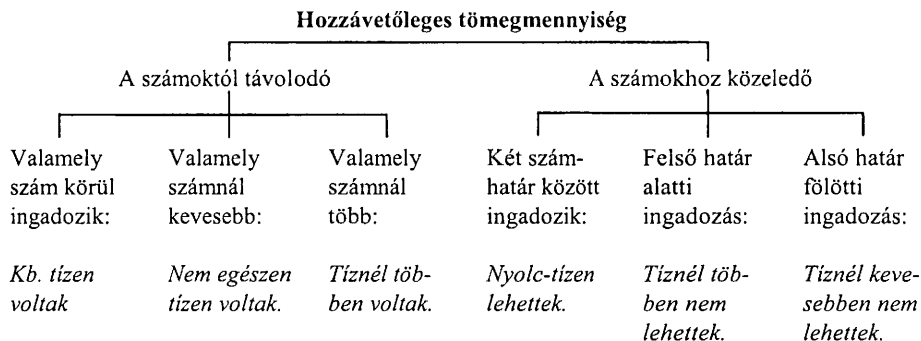
– Hanna *öt évvel* fiatalabb nálam/mint én. – Ханна моложе меня на *пять лет*.

– Hanna is my junior *by five years*. – Hanna ist *um fünf Jahre* jünger als ich.

Alekszandra A. Hovalkina Szimferopolban (1995) megjelent könyve azt hangsúlyozza, hogy a **tulajdonság – mennyiség – mérték** hármas egységét kell megtalálni, amelyben a „mérték” minőségileg meghatározott mennyiség. (Компоненты триединства: качество – количество – мера, где мера есть качественно определенное количество; 16).

13. Matematikai és lexikai függvények. A matematikai analízisben a „függvény” törvényszerű összefüggést fejez ki két vagy több szám között. Ebben az összefüggésben a függvény értelmezési tartománya független változó, az értékészlet pedig függő változó. A függő változót *y*-nal, a független változót *x*-szel jelölik, a függvény szimbóluma $y = f(x)$: *A kamat a tőkének, időnek és kamatlábnak a függvénye*. Ezt aztán minden olyan dolog vonatkozásában használhatjuk, amelynek létezése, alakulása, változása, más tényező(k)től függ, más tényező(k) következménye: *A sportoló formája több tényezőknek a függvénye*. Székely Gábor D. G. Hays (1973) *Függőségi elmélet: formarendszer és néhány észrevétel* című munkájára hivatkozva írja: „A fokozó értelmű szókapcsolatok alkotásakor... a beszélőnek – **nyelvi kompetenciája** alapján – [...] az adott kulcsszóhoz minden szempontból hozzáilleszhető fokozó elem kiválasztása a feladata.” Ez valóban alapigazság. A „bökkenő” csupán csak az, hogy anyanyelvi nyelvérzékünk „nyelvi kompetenciaként” sem biztosíték a helyes fokozó értelmű szókapcsolatok (és sok minden más) megszerkesztésének a tekintetében. Én például sohasem mondanám, hogy *tökéletesen megaláz/beccsap* (2007: 48–9), *Ildikó a legkevésbé sem néma* (92). Azt sem gondolom, hogy az *Ildikó egyáltalán nem csúnya* azt társítaná, hogy akkor *nagyon szép*, minthogy a *nem csúnya* sem jelenti azt, hogy *szép*. Mondhatom: *nem vagyok gazdag*, de ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy *szegény vagyok*. Vö.: „The negation of a gradable adjective does not necessarily imply the opposite. For example, *not hot* does not necessarily mean *cold*” (J. Richard 1985: 124). De erre máshol, más vonatkozásban Székely Gábor is utal. (Vö. a nyelvművelés igen gazdag irodalmát.)

14. Fokozhatóak-e a határozott mennyiséget jelölő számnevek? Székely Gábor második meghatározásában (12) a **határozott mennyiség** fokozásáról is szó van. Ennek ellenére később úgy véli, hogy „a határozott tő- és sorszámneveket nem tekinthetjük fokozható szavaknak”; (2007: 38): „A határozott számnév konkrét, egzakt fogalmat, tehát mértéket jelöl, és nem fokozható” (108). Ha azt mondom, hogy *Éva az ötödik/hatodik hónapban van*, pontosítok és fokozok, de nem fejezek ki egzakt mértéket. Vö. még: *Akkor úgy öt-hat éves lehettem*. Székely Gábor megelégedik a számok hozzávetőleges jelölésének típusairól, amelyekben a számnevek jelentése **nem** egy „konkrét, egzakt mérték”. (Vö. Pete 1981: 96–107; Pete 1992: 439).

Székely Gábor a *Van még szülő* típusú mondatokkal kapcsolatban kiemeli, hogy azok a (partitívuszi) „MENNYISÉG szemantikai jegyre utalnak” (88).

15. A fokozás és a modalitás. Székely Gábor szerint a *Máriának nagyon is van férje!* típusú mondatok „a beszélő véleményét, viszonyát a beszéd tárgyához” fogalmazzák meg, és a modalitás jelenségével vannak kapcsolatban (88). Ch. Ballynál valóban így van, de napjainkban ez inkább a pragmatikán belül tartozik a modalitáshoz (vö. Pete 2002).

16. A fokozás és tagadás. Székely Gábor a „Vajon fokozható-e a tagadás?” kérdésfeltevés keretében egyrészt a fokozható-e a magyar *van* és *nincs* ige, másrészt a tagadás és a fokozás közötti összefüggésre adandó válaszok lehetőségeit vizsgálja (2007: 87).

– **A *van* – *nincs* szavak fokozása.** Székely Kugler Nórára (2000: 120) hivatkozva megállapítja, hogy a *van* létigének kijelentő mód jelen idejében a 3. személyben önálló tagadó igéje is van: *nincs, sincs*. Számára „teljesen egyértelmű, hogy a *van* és a *nincs* szavak olyan ellentétpárt alkotnak, amelyek jelentésük alapján egymást teljesen kizárják” (87). Úgy véli, hogy a létigés mondatok fokozásakor „nem a *van* ige jelentésének a fokozása valósult meg, hanem tulajdonképpen a MENNYISÉG szemantikai jeggyel jellemezhető mondatok jöttek létre” (88). Megjegyzéseim: 1) A „lét, létezés” fogalma elválaszthatatlan minnek, vki(k)nek a mennyiségétől. 2) A lét és annak valamilyen mennyiséghez való kötődését bizonyítják a *vannak, nincsenek* alakok is. 3) A *van* és a *nincs* ellentétpárok sem zárják ki teljesen egymást: *halott – haldokló, halálán van – félhalott, tetszhalott – élőhalott – élő; Lenni vagy nem lenni?* 4) A *Nincs boszorkány – Nincsenek boszorkányok* fogalmi jelentése lényegében ugyanaz, a „nyomósító fokozásban” van a különbség. A *Biztosan/Kétségtelenül nincs boszorkány* mondatokkal kapcsolatban Székely Gábor megjegyzi: „Kérdés, hogy ezekben az esetekben valóban a *nincs(en)* létige jelentését erősítjük, fokozzuk-e?” (89). A *biztosan, kétségtelenül* értékelő modalitást kifejező szavak nyelvtanilag az állítmányra vonatkoznak, az állítmány pedig az alanya, s így az egész mondat jelentését fokozzák. 5) Székely Gábor meghatározásában a mérték és a számnevek fokozása is szerepel: *Egyre/sokkal több éhesebb és veszélyesebb medve van a Fogarasi-havasokban*. 6) Székely Gábor egyetértőleg idézi Lengyel Klára (2000: 402) állapothatározói példáját a több jelentésű létige használatára: *Már jól vagyok. → Ma rosszabbul vagyok* csakis fokozás lehet. 7) Vö. még: *Van itt munka bőven; Sok van már a rovásodon; Odavan/odaig van érted; A családőf halála óta vannak, vagyogatnak valahogy; A kislánya még ügyebbül van*.

– **A kettős tagadás felfogása** a magyar nyelvtanokban és Székely Gábor kissé eltérő értelmezésében is specificum hungaricum (90–3). A tagadó mondatok tipológiai vizsgálatánál négy szempontot szokás figyelembe venni (Vö.: Pete 2002: 135–52):

1) a tagadás kifejezési módját,	3) a tagadás hatókörét és
2) a tagadás eszközt,	4) a tagadás fokozását.

1) A tagadás kifejezési módja szerint vannak egy szóval, két szóval és több szóval is tagadó nyelvek (ang. *single, double, multiple negation*; ném. *Einzelnegation, doppelte Verneinung, mehrfache Verneinung*). A német és az angol tagadó mondatokban általában csak egy tagadó szó használata lehetséges, a franciában a tagadáshoz mindig két tagadó szó szükséges, az orosz, magyar tagadó mondatokban lehet egy, két, három stb. számú tagadószó. Vö.:

- Ang.: He could **not** come. **Nobody** has come. 'Nem tudott eljönni. Senki sem jött'.
- Ném.: Ich habe ihn **nicht** gesehen. Ich sah **niemanden**. 'Nem láttam őt. Senkit sem láttam.'
- Fran.: La table est verte. – La table n' est **pas** verte. 'Az asztal zöld/nem zöld'.
Je parle français. – Je **ne** parle **pas** français. 'Beszélek/nem beszélek franciául.'
- Or. Я **никогда** **никому** **ничего** не говорил. 'Soha, senkinek semmit sem mondtam'.
I **never** told anybody anything. I told **nobody** anything. I told **nothing** to anybody.
Ich habe **niemals/zu keiner Zeit** jemandem etwas gesagt. Ich habe **keinem** jemals etwas gesagt.

2) A tagadás kifejezőeszközei lehetnek:

- Igék szintetikus vagy analitikus tagadó alakjai: török *okur* 'ő olvas' – *okumaz* 'ő nem olvas', ang. *I want* 'akarok' – *I don't (do not) want*. 'Nem akarok'.
- Tagadó prefixek vagy tagadó képzők használata: *unintelligens, lehetetlen, végtelen*.
- Tagadószók és tagadó névmások: *Nem szeretem; Senki, sehol, semmikor sem szerette*.
- Tagadó jelentésű szavak: *megtagad, elutasít, elvet, elhibáz, elvét, elront, tönkretesz*.
- Állító mondatok formájában megjelenő tagadás: *Sokat is tudsz te erről!; Úgy kell ez nekem, mint púp a hátamra*.

3) A tagadás hatóköre (the scope of the negation, Wirkungsbereich der Negation) lehet teljes és részleges, néha mindkettő egy mondatban.

A **teljes** tagadás (ang. *absolute negation*) az egész mondatra érvényes. Ilyen a tagadás, ha a mondat állítmányát tagadjuk: *Péter nem csapott be téged(et)*.

A **részleges** tagadás (ang. *specifically negation*) esetén nem az állítmányt, hanem valamelyik más mondatrészt tagadjuk: *Nem Péter csapott be téged; Péter nem téged csapott be*. A részleges tagadás erősítését fejezik ki a *nincs* + *vonatkozó névmással* szerkesztett mondatok: *Péternek már nincs kit becsapnia; Nincs mit mondanom; Nincs hová mennem; Nincs hol laknom; Nincs honnan várnom segítséget; Nincs kit megkérnem*.

Néha a teljes és a részleges tagadás hatóköre között **nincs** denotatív különbség. Vö.:

– Péter nem ebédel otthon.	– Péter nem otthon ebédel.
– Én nem találkoztam vele gyakran.	– Én nem gyakran találkoztam vele.
– Mindent nem értettem meg.	– Nem mindent értettem meg.
– Nem oldottam meg minden feladatot.	– Nem minden feladatot oldottam meg.
– Ez az újság nem jelenik meg minden nap.	– Ez az újság nem minden nap jelenik meg.

A teljes tagadás kifejezését módosíthatja a tagadott tárgy határozott vagy határozatlan volta: *A vendégek nem voltak ott – Ott nem voltak vendégek. Die Gäste waren dort nicht – Es gab dort keine Gäste. Гости не были там – Гости там не было*. Egy összetett mondatban néha lehetséges nem állítmányi és állítmányi tagadás együttes megjelenése is: *Nem Hanna nem jött még meg, hanem Rozi*. Hozzávetőlegesen mennyiséget és lexikális fokozást tartalmazó mondatokat nem tagadha-

tunk: **Nem körülbelül húszan* / **Nem legalább húszan voltak a gyűlésen.* – *? *Körülbelül húszan* / *? *legalább húszan nem voltak a gyűlésen.* Vö.: *Húszan sem voltak a gyűlésen.*

4) A tagadás fokozása lehet enyhítő vagy erősítő. Ennek típusai a következők:

- Egyetértéssel párosuló ellenvetés: *Megnéztem már a cikket, de még nem olvastam el; A probléma valóban létezik, de nem ott, ahol az opponensek látják.*
- Határozatlan ellenvetés: *Ha akarod, ha nem, reggel korán kell kelni; Ön már majdnem egészséges.*
- Enyhítő tagadás: *Péter nem tehetségtelen költő; Ez nem egy lehetetlen megoldás.*
- A tagadást erősítő fokozásnak számos eszköze közül a legfontosabbak a *senki, semmi, sehol, sehová, sehonnan, semmilyen, sehogy(an), semmikor, sehány* (válaszként) tagadó névmások, a *se, sem, egyáltalán nem* tagadószók: *Hány macskája van? – Sehány. Egy se.*

5) **Kettős tagadásról** (a tagadás tagadásáról) a magyarban és más nyelvekben is akkor beszélünk, ha két tagadó elem az állítmányi szerkezetet tagadja. Az ilyen mondatok erős állítást fejeznek ki: *Ezt nem lehet/lehetetlen nem tudni.* Az erősítő tagadásnak is van egy fő- és egy mellékmondatos kettős tagadásos változata: *Nincs olyan ember, aki ezt ne tudná.* – ang. *There is no one but knows it = Ezt minden ember okvetlenül tudja. Everybody knows it.*

6) **Tagadás áthelyezésekor** (neg-raising, Negations-Anhebung) a tagadószót a mellékmondatból átvihetjük a főmondatba anélkül, hogy a mondat jelentése megváltozna: *Azt hiszem, hogy Éva nincs otthon – Nem hiszem, hogy Éva otthon van / hogy otthon lenne.* – *Ich glaube, Eva ist nicht zu Hause – Ich glaube nicht, dass Eva zu Hause ist. I think Eve is 'nt at home – I don't think Eve is at home.*

7) Egy állító mondatnak tagadó mondat is lehet a szinonimája: *Ezt félreértettem – Ezt nem értettem meg.* (A hajó első tisztje, ma szept. 9. tökrészeg volt. – Ezt írta be a hajó kapitánya a hajónaplóba, miután többszöri figyelmeztetése is eredménytelen volt. Ezt másnap az elsőtiszt meglátta, s válaszul ezt írta a naplóba: A hajó kapitánya, ma szept. 10. nem volt részeg, színjőzsan volt. Vö.: Pete 1999: 305–12).

17. A fokozás típusai. Székely Gábor a fokozásnak négy alapváltozatát különbözteti meg:

1. a nem összehasonlító fokozást,	3. az összehasonlító fokozást,
2. a nem összehasonlító mérséklést,	4. az összehasonlító mérséklést (2007: 16).

Székely Gábor is hangsúlyozza, hogy „a melléknévfokozás az egész rendszeren belül különösen fontos szerepet játszik” (2007: 107). A fokozás alaptípusai nálam is hasonlóak, azzal a nem kis különbséggel, hogy a fokozás leírása a melléknévek és a határozószók nyelvtani (általánosan kötelező és egységes) fokozásával kezdődik, továbbá a „mérséklés” műszó helyett szintén a „fokozás” terminust használom, mivel mindkét esetben **fokozásról**, mégpedig **felfelé** (pozitív) és **lefelé** (negatív) irányulóról van szó. Ez a terminus már Somorjai Ferenc Tanuljunk könnyen, gyorsan franciául nyelvkönyvében megtalálható a nyelvtani magyarázatok 154. pontjában (187). Itt egyenlő irányú (*aussi.... que*), **felfelé** hasonlító (*plus.... que*) és **lefelé** irányuló (*moins.... que*) hasonlító szerkezetekről olvashatunk. Ez a műszó jobban megfelel az angol *ascending and descending graduation*, a német *positive und negative Graduierung* és az orosz *увеличительное и уменьшительное градуирование* terminusoknak is. (Az oroszban a főnevek és a melléknévek „kicsinyítő és nagyító képző”-iről is olvashatunk.) Egyéni beleérzés, hogy a „kicsinyít/kicsinyítés szavak az indokoltnál erőteljesebben utalnak-e a térbeli mértékcsökkenésre” (Székely 2003: 66). A lexikai fokozás „létezősültsége” egyrészt a fokok között lehetséges eltérő, sokszor elég nagy „távolságokkal”, másrészt a beszélők egyéni „ízlésének” a változatosságával magyarázható. Ezeket a lexikai fokozás „finomítja”. A **mérséklés** terminust megtartom: szembeállítva a **növelés** műszóval. Ezeket olyan esetekben hasz-

nálom, amikor egy nyelvtanilag képzett **középfokot**, esetleg **felsőfokot** lexikailag mérséklünk vagy növelünk. Székely Gábor erről a továbbfokozás címszó alatt ír (2007: 101, 117). Több nyelvben ilyenkor a *még*, *sokkal*, *alig*, *kevésbé*, *kissé*, *jóval*, *némileg*, *messze* stb. jelentésű szavakat használják. Vö.:

- *Ő sokkal erősebb, mint én; Ez még drágább, mint gondoltam; Rebi messze a legidősebb.*
- *Er ist viel stärker als ich; Das ist noch teurer, als bezahlen wollte; Rebi ist bei weitem älter.*
- *He is much stronger than I; That is still dearer than I wanted to pay; Rebi is older by far than Rozi.*

Az. *Éva szép, mint az álom, de Anna még nála is szebb* mondat felveti azt az elméleti problémát, hogy az úgynevezett „abszolút szuperlatívuszok” mikor és hogyan mérsékelhetők, illetőleg növelhető-e az intenzitásuk: *Ez a torony szédítően magas, de van ennél még magasabb is; Úgy agyonáztam, hogy így még soha.* Mivel az álom egyének, a tornyok hely, az agyonázás idő és az eső erősségének függvénye, ezért lehetséges a továbbfokozásuk.

18. A melléznevek összehasonlító fokozása. Székely Gábortól eltérően én külön fejezetet szenteltem volna mindegyik fokozható szófaj leírásának. Itt csak a melléknévfokozás néhány kérdésével kapcsolatos észrevételre van lehetőségem.

18.1. Milyen mellézneveket fokozhatunk? A tulajdonságot jelölőket (qualitative adjective, qualificative Adjektive, качественные прилагательные). Közös sajátosságuk a dinamikusság: a nyelvtani és lexikai fokozhatóság, a felszólító igealakkal való használhatóság: *szép – szebb, igen szép, Légy szép!; Ne légy durva!; *Légy magas! De: Az ő fizetése legyen magasabb!* Képezhetünk belőlük főneveket, igéket, határozószókat, névelőkükhöz kicsinyítő képzőt tehetünk: *szépség, szépít, szépen, szépecske.* Ezeket mellézneveket jelzőként és állítmányként használhatjuk: *Rozika szép lány – Rozika szép.* Az oroszban állítmányként használt, tulajdonságot jelölő mellézneveknek hosszú és rövid alakja is lehetséges. A tulajdonságot jelölő melléznevek általában közvetlenül nevezik meg a tárgyak valamely ismertetőjét, vagyis gyökérszók. De vannak képzéssel (*csendes, féltékeny*), összetétellel (*önálló*) létrehozott melléznevek is. Vö.:

A tulajdonságot jelölő melléznevek szemantikai csoportjai

1. konkrétak: érzékszerveinkkel észrevehetőek	2. elvontak: képzeletünk, gondolkodásunk fogja fel
1. láthatóak: <i>piros, magas, görbe</i>	1. térbeli elnyúlásúak: <i>rövid; meredek</i>
2. tapinthatóak: <i>sima, érdes, puha</i>	2. időbeli tartamúak: <i>gyors, lassú</i>
3. ízlelhetőek: <i>édes, keserű, savanyú</i>	3. fizikaiak: <i>erős, gyenge, ügyes</i>
4. szagolhatóak: <i>büdös, szagos, illatos</i>	4. szellemiek: <i>okos, fősvény, bátor</i>
5. hallhatóak: <i>halk, hangos, zajos</i>	

– **Az egyes tulajdonságok relativitása.** A fokozhatósággal függ össze a tulajdonságot jelölő melléznevek jelentésének viszonylagos volta. Az általuk jelölt tulajdonság különböző mértéke függ a jelzett tárgytól és a beszélőtől. A *nagy hangya* például jóval kisebb a *kicsi cicánál*, a *nagy macska* pedig a *kis elefántnál*. Nem véletlen, hogy némely nyelvtan a tulajdonságot jelölő mellézneveket *relatív* melléknévként nevezi. A relatív jelentés azt is eredményezheti, hogy egyes melléznevek jelentésterjedelme különböző nyelvekben eltérő lehet. A *szép*, a *szépség* fogalmának a meghatározása például az esztétika egyik legvitatottabb kategóriája. Szókratész szerint a szépség *látható és*

hallható érzéki formához kötött. Sokáig tartotta magát az a nézet is, hogy a *tapintás* is felkeltheti bennünk a szépség képzetét (főként szobrászati alkotások esetében). Sok teoretikus a *szaglási, ízlelési* érzéketeket is szépnek ítélte. Egyesek a szépséget a *jó* és az *igaz*, mások a *jó* és a *hasznos* mozzanataira vezették vissza. Kant meghatározásának „szép az, ami érdek nélkül tetszik” része szállóige lett (vö. Szerdahelyi István 1992). A nyelvészeket itt a fokozáson kívül elsősorban a *szép* szó jelentésterjedelme érdekli. Az oroszban például nem lehet *szép idő*. A *szép regény* is csak a könyv külsejét jellemzi. De van *szép vers*, *szép zene*. Ez azért van így, mert az oroszban a *красивый* csak az lehet, ami látható, hallható.

– **Tulajdonságok polaritása: szinonimák és antonimák egy szótárban.** A tulajdonságot jelölő mellékevek nemegyszer egy tulajdonságskála két pólusát, a köztük lévő szinonimafokozatokat és a pólusok kiterjesztését is jelölik.

⇐ csodás, gyönyörű ← **szép**, szépecske, nem szép ⇔ nem csúnya, csúnyácska, **csúnya** → rút, csúf ⇒

Székely Gábor találóan állapítja meg, hogy „az antonimapárokon belül viszonylag kicsi a »mozgástér« ahhoz, hogy túlságosan sok kifejezést használhassunk... Ha viszont átlépjük az [...] ellentétpár határait, és mindkét szót »felfelé fokozzuk«, akkor lehetőségeink szinte határtalanokká válnak” (2007: 77). Szótárában a *szépet* 49 szóval fokozhatjuk felfelé, 45 szóval pedig a *csúnyát*. Ezekből 24-et (pl. *állati[an], borzasztóan, elképesztően, feltűnően, hallatlanul, hihetetlenül, igazán, igen* stb.) a *csúnya* és a *szép* fokozására is használhatunk. Viktor A. Fedoszov, nyíregyházi professzor (1998: 67) úgy véli, hogy „az antonimák körül szerveződnek a szinonimák, s ennek eredményeként ún. antonima-szinonima blokkok (ASzB) képződnek”. Kiss Gábor Szókincstárában (1999) a szinonimák felsorolása után már találunk utalásokat ellentétes jelentésű szavakra is. Például: **szép** (21 szinonim szó, 8 szólás) után ♦ CSÚF, RÚT, CSÚNYA antonimák következnek. Jurij V. Fedoszov, volgográdi professzor szótára (2001) viszont már kimondottan antonima-szinonima blokkokba rendezi a szavakat. (Székely Gábor 2003-as fokozó szótára csak a szinonimákat sorolja fel.) Tulajdonságot jelölő mellékeveknek a polaritáson belül többnyire a felső pólusát használjuk, ha az adott tulajdonság alsó pólusa után érdeklődünk: *Milyen messze van Szegedtől Szatymaz?* (Nem **Milyen közel van Szegedhez Szatymaz?*) Ezeknek a mellékeveknek összevető vizsgálata azt mutatja, hogy a nyelvek a pólusok közti választást nemegyszer „elkerülik”. Vö.: ném. *Wie alt bist du?* (*Wie jung bist du?), ang. *How old are you?* – de: ol. *Quanti anni hai?* ‘Hány éves vagy?’ or. *Сколько тебе лет?*, bolg. *На колко години си?* – szlovák: *Kolko maš rokov?* A *Hány óra van?* angolul *What is the time?* ‘Mennyi az idő?’, oroszul mindkét variáns lehetséges: *Который час?* – *Сколько времени?* A németben *Wie viel Uhr ist es?* vagy *Wie spät ist es?* De: *Hol van itt a legközelebbi telefonfülke?* A skála felső fokát jelölő mellékevekhez különböző átvitt jelentések és érzelmi hangulatok társulhatnak, az alsó fokához pedig a „meghiittség” érzése: *Ily késő éjszaka ki jár ott kinn a temetőn?* (Eötvös József). *Oly távol vagy tőlem, s mégis közel* (István, a király).

Messze a nagy erdőn messze száll a felhő,
Messze vagyok, édes rózsám, tőled én...

Vannak olyan példák is, amikor egy hangulati vagy fogalmi jelentés különböző nyelvekben egy tulajdonságskála ellentétes pólusához kapcsolódik. Somerset Maugham *Louise* című elbeszélésében a *We are not getting any younger* ‘Fiatalabbak bizony már nem leszünk’ orosz megfelelője *А мы всё стараем* ‘Mi pedig egyre öregszenk’. I. Vaszeva bolgár nyelvész 6 típusba gyűjti azokat a példákat, amelyekben az orosz tagadó mondatoknak a bolgárban állító mondatok felelnek meg, és csak egy olyan típus van, amikor az orosz állító mondat ekvivalense a bolgárban tagadó mondat (1982: 110–113). A magyar *legújabb/legfrissebb hírek* oroszul ‘utolsó hírek’ (*последние известия*). A ma-

gyar *magas hó* a németben lehet *hoher/tiefer Schnee* 'magas vagy mély hó is', az oroszban a hó csak mély lehet, és a hó magassága helyett annak mélységéről lehet szó: *глубокий снег, глубина снега*, az angolban szintén *deep snow* van. A latin *altus* melléknév jelentése lehet 'magas' és 'mély', mivel ugyanazt a dolgot nézhetjük felülről lefelé és alulról felfelé is.

– **Az alapfok mint abszolút alak.** Egyetértek Székely Gáborral (2007: 95) abban, hogy a jelöletlen alapfokot tekintsük abszolút alaknak, amely által a jelölt fogalom a maga teljességében jelenik meg: egy *idős úr* öregebb, mint az *idősebb úr*, az *igazi szép lány* pedig biztosan szép. Érdekes az alapértékeket jelölő melléknévek és a belőlük képzett főnevek polarizálódása: **morális** értelemben a legfőbb érték a **Jó**, ellenpólusa a **Gonosz**, az **esztétikában** a legfőbb érték a **Szép**, ellentéte a **Rút**, a **filozófiában** (ismeretelméletben) viszont az **Igaz** és a **Hamis** áll szemben egymással. A keresztény kultúra Istenben látja az abszolút (a legfőbb) jót, a szépet és az igazat, az Isten ellen fellázadt sátán pedig gonosz, rút és hamis. A földi halandó jó és gonosz, igaz és hamis között választhat. Az **erényes** ember a jó és igaz utat választja, aki letér az erény útjáról, az **bűnös** lesz. A hét fő bűn: *kevélység, fűszénység, bujaság, harag, torkosság, irigység, restség*. Belőlük más bűnök, rossz szokások származnak. Egyes korok, közösségek, irányzatok, egyének viszonya ehhez az értékrendhez eltérő, de ez már túlmutat diszciplinánk határain.

18.2. Az összehasonlító fokozás skálája. A magyar és az orosz fokozási skála négyfokú, a latin, a német és az angol három. Az arabban kétfokú skála van. A közép- és felsőfok jelölése egyforma. A *kabir* szó jelentése 'nagy', az *akbar* 'nagyobb, legnagyobb': *Allah akbar!* 'Allah, a leg-hatalmasabb!' Íme a magyar nyelvtani (összehasonlító) fokozás felfelé és lefelé fokozó négyes skálája és a felfelé fokozó közép- és felsőfok kiterjesztése:

Összehasonlító fokozás		Példák
• általánosító egyedi kiemelés	↑	• <i>Rebi mindenkinél okosabb az osztályban.</i>
• tagadásos egyedi kiemelés	↑	• <i>Rebinél nincs okosabb az osztályban.</i>
+ 4. excesszívusz (túlzók: kiemelés)	↑	<i>Rebi a legeslegokosabb az osztályban.</i>
+ 3. szuperlatívusz (felsőfok: kiemelés)	↑	<i>Rebi a legokosabb a családban.</i>
• állandó növekedés	↑	• <i>Rozi évről évre okosabb lesz.</i>
• párhuzamos növekedés:	↔	• <i>Minél okosabb Rozi, annál ügyesebb is.</i>
+ 2. komparatívusz (középfok)	↑	<i>Rebi okosabb Rozinál / mint Rozi.</i>
• tagadó középfok (hasonló)	=	• <i>Rebi nem okosabb Rozinál.</i>
+ 1. ekvatívusz (egyenlő fok: hasonló)	=	<i>Rebi olyan/annyira okos, mint Rozi.</i>
<div style="display: flex; justify-content: space-between;"> ↕ ↑ ↓ </div>		<div style="display: flex; justify-content: space-between;"> Alapfok: okos ↑ ↓ </div>
– 1. nem egyenlő tagadó fok	↓	<i>Évi nem olyan okos, mint Rozi.</i>
– 2. középfok	↓	<i>Évi kevésbé okos, mint Rozi.</i>
– 3. felsőfok	↓	<i>Évi legkevesbé okos a családban.</i>
– 4. túlzók	↓	<i>Évi az, aki a legeslegkevesbé okos.</i>

Az egyenlő és középfokú összehasonlítás **kötőszava** a magyarban és a franciában ugyanaz: *mint, que*. A németben, az angolban és az oroszban eltérő: *wie – als, as – than, как – чем* + alanyeset. Összehasonlító fokozáskor az összehasonlított tárgy mérete nem változik. Ha azonban a tárgyat eltérő helyen vagy időben **sajátmagával** hasonlítjuk össze, akkor a méret nem viszonylagos, hanem **változik**:

- *A Volga hosszú folyó Európában. – A Volga hosszabb, mint a Duna.*
- *A Volga Európa leghosszabb folyója. – A Volga a leghosszabb folyó Európában.*
- *A Volga itt a legszélesebb; Rebi 17 éves korában volt a legkarcsúbb/a legeslegkarcsúbb.*

A németben eltérő felsőfokot használunk, ha a tárgyat saját magával hasonlítjuk össze: *Diese Straße ist die breiteste* 'Ez az utca a legszélesebb'. – *Diese Straße ist hier am breitesten* – 'Ez az utca itt a legszélesebb'. Az angolban és a németben a felsőfokú összehasonlításakor nem használhatjuk a birtokos esetet. Vö.:

- *Kiss Péter főiskolánk legjobb diákja; Főiskolánkon Kiss Péter a legjobb diák.*
- *Пётр Маленков лучший студент нашего института/ в нашем институте.*
- *Peter Small is the best student at our institute (*of our institute).*
- *Peter Klein ist der beste Student an unserer Hochschule (*unserer Hochschule).*

A lefelé fokozás az egyes nyelvekben általában **analitikus** módon történik:

- *A Balti-tengerben a víz kevésbé sós, mint a Fekete-tengerben.*
- *The water in the Baltic Sea is less salty than in the Black Sea.*
- *In der Ostsee ist das Wasser weniger salzig als im Schwarzen Meer.*
- *В Балтийском море вода менее солёная, чем в Чёрном.*

A középfokú viszonylagos összehasonlításakor két tárgyat vagy azok két csoportját hasonlítjuk össze. A felsőfokú összehasonlítás egy egyedi határozott tárgyat legalább három tárgy közül **kiemelő** fokozás. Ezért lehetséges, hogy a franciában, az olaszban, a spanyolban, a portugálban a felsőfokot a középfokból csak a **határozott névelő** hozzáadásával hozzuk létre. Vö. a portugálban:

- *Este livro é mais interessante que o meu* – *Ez a könyv érdekesebb, mint az enyém.*
- *Este livro é o mais interessante na minha biblioteca.* – *Ez a legérdekesebb könyv a könyvtáramban.*

19. A melléknevek nem összehasonlító fokozása nem nyelvtani, hanem lexikai fokozás. Székely Gábornál itt nincsenek fokok. Ő a BON és a MAGN (53) és az „Anti-MAGN” (67) paraméterekkel operál. Nekem úgy tűnik, hogy itt is lehetne felfelé és lefelé három fokot elkülönítenünk:

+ mértéktelen nagyítás:	<i>világszerte ismert művész</i>
+ felerősödő nagyítás:	<i>országszerte ismert művész</i>
+ erősödő nagyítás	<i>eléggé, jól ismert művész</i>
◆ alapfok (átlagérték)	ismert művész ↑ ↓
– csekély kicsinyítés:	<i>kevésbé ismert művész</i>
– jelentős kicsinyítés:	<i>alig ismert művész</i>
– mértéktelen kicsinyítés:	<i>teljesen ismeretlen művész</i>

20. Az összehasonlító és nem összehasonlító fokozás kapcsolata. Székely Gábor is megállapítja, hogy a fokozás típusai „közt számos összefüggés figyelhető meg” (2007: 17). Most csak azokról történik említés, amelyekről Székely Gábornál nem esik szó.

1) A nyelvtani középfok nem összehasonlító jelentésben való használata a magyarban és a németben lehetséges, az oroszban viszont nem: *Éva egy idősebb hölgy* – *Eva ist eine ältere Dame* – *Eve is an elderly lady* – *Ева пожилая женщина. Kecskemét egy nagyobb magyar város* – *Kecskemét ist eine größere Stadt in Ungarn.* – *Кечкемет – небольшой город в Венгрии.*

2) Szuperlatívusz vagy elatívus? Székely Gábornál a szuperlatívusz terminusnak két jelentése van: az 'összehasonlító fokozás felsőfoka' és a 'nem összehasonlító mértéktelen túlzás'. Az utóbbi jelentésben ezt *abszolút szuperlatívusznak* is nevezi. Az oroszban, a németben, néha az an-

golban a mértektelen túlzás jelölésére az *elativus* műszót használják. Így ennek két jelentése van, mivel ez a finnugor nyelvekben a *honnan?* kérdésre felelő belviszony esetet (*házból*) is jelöli. Az oroszban a szuperlatívusz szintetikus alakját sokkal gyakrabban használjuk elativusi jelentésben, mint más nyelvekben: *Это чудейшая ложь*; *Das ist eine faustdicke Lüge* 'Ez szemenszedett hazugság'. *Ez a szintiszta igazság.* = *Это чистая/ суцная правда*; *Das ist die volle Wahrheit*.

3) Az összehasonlító fokozás lexikai kifejezése. A gondolkodás kevésbé elvont korszakában az emberek egyes tulajdonságok nagyobb fokú megjelenését új fogalmaknak vélték, amelyeket önálló szavakkal neveztek meg. E korszaknak a maradványai az úgynevezett szuppletív képzések. A leggyakrabban használt 'jó, rossz, nagy, kicsi' mellékeveknek az alap-, közép- és felsőfokát a latinban is külön szóval képzik. A németben és az angolban a közép- és felsőfok már azonos gyökből van képezve. Vö.:

Nyelvek	Alapfok	Magyar jelentés	Középfok	Felsőfok
latin	<i>bonus</i> <i>malus</i> <i>magnus</i> <i>parvus</i>	'jó' 'rossz' 'nagy' 'kicsi, kis'	<i>melior</i> <i>pejor</i> <i>major</i> <i>minor</i>	<i>optimus</i> <i>pessimus</i> <i>maximus</i> <i>minimus</i>
angol	<i>good</i> <i>bad</i> <i>many/much</i> <i>little</i>	'jó' 'rossz' 'sok' 'kicsi, kis'	<i>better</i> <i>worse</i> <i>more</i> <i>less</i>	<i>best</i> <i>worst</i> <i>most</i> <i>least</i>
német	<i>gut</i> <i>viel</i> <i>wenig</i>	'jó' 'sok' 'kevés'	<i>besser</i> <i>mehr</i> <i>minder/weniger</i>	<i>best/ am besten</i> <i>meist/ am meisten</i> <i>mindest/ wenigst</i>
magyar	<i>sok</i>		<i>több</i>	<i>legtöbb</i>

A *sok* ősi finnugor szó, eredeti jelentése 'sűrű'. A *több* finnugor alapalakja **teppr*. A szóvégi *p* a *b* középfokjel hatására zöngésült, vö. *szép* > *szebb*.

SZAKIRODALOM

- Bußmann, Hadumod 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart.
- Engel, Ulrich 1992. *Deutsche Grammatik* I–II. Julius Groos Verlag Heidelberg, Múzsák Kiadó, Budapest.
- Fedoszov Ju. V. Федосов Ю. В. 2001. *Идеографический антонимо-синонимический словарь русского языка*. „Перемена”. Волгоград.
- Fedoszov V. Федосов В. А. 1998. Различительные признаки в системе антонимов, синонимов и антонимо-синонимических блоков. *Studia Slavica Hung.* 43: 61–70.
- Helbig, Gerhard–Joachim Buscha 1989. *Deutsche Grammatik*. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig.
- Hovalkina Ховалкина А. А. 1995. *Лексическое выражение степени величины признака в современном русском языке*. „Таврия”. Симферополь.
- Kiss Gábor (szerk.) 1999. *Magyar szókincstár*. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Pete István 1981. *Количественные отношения в русском и венгерском языках*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Pete István 1992. A mennyiségi viszonyok szemantikai rendszere. *MNy.* LXXXVIII: 425–43.
- Pete István 1998. István Kenesei, Robert M. Vago and Anna Fenyvesi: *Hungarian*. Descriptive Grammars. Series Editor: Bernard Comrie. Routledge, London and New York. 472 Nyr. 122: 362–72.
- Pete István 1999. Az állító és tagadó mondatok szinonimája a magyarban. *MNy.* XCV: 305–12.

- Pete István 2000. Szófajaink rendszere és hierarchiája. MNy. XCVI: 257–72.
- Pete István 2001. A nyelvi jelentések típusainak hierarchiája. In: István Nyomárkay (szerk.): *Hungaro-Slavica* 2001. *Studia in honorem Iani Bańczerowski*. ELTE Szláv és Balti Filológiai Intézet, Budapest, 203–11.
- Pete István 2002. A nyelvi modalitás három fő típusának hierarchiája a magyarban. MNy. XCVIII: 173–91.
- Pete István 2002. Синтактика русского языка. Серб. Szláv Intézet.
- Pete István 2003. Hány esetük van a magyar főneveknek? Nyr. 127: 308–13.
- Richards Jack–John Platt–Heidi Weber 1985. *Longman Dictionary of Applied Linguistics*.
- Székely Gábor 2003. A mérséklés kifejezésének eszközeiről a magyar nyelvben. MNy. XCIX: 65–9.
- Székely Gábor 2003. *A fokozó értelmű szókapcsolatok magyar és német szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Székely Gábor 2007. *Egy sajátos nyelvi jelenség, a fokozás*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 66.
- Szerdahelyi István 1992. Szépség. In: Világirodalmi lexikon. XIV. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Trask R. L. 1993. A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics. Routledge, London.
- Vaszeva, Васева, Иванка 1982. *Теория и практика перевода*. Учебник для студентов II–III курса русской филологии. Наука и искусство, София.
- Werner, Abraham 1988. Terminologie zur neueren Linguistik. Max Niemeyer, Tübingen.

Pete István

nyugalmazott egyetemi tanár

SUMMARY

Pete, István

On the nature of comparison

The author of this article makes twenty remarks about Gábor Székely's book *Egy sajátos nyelvi jelenség, a fokozás* [Comparison: a unique linguistic phenomenon]. He agrees with Székely regarding the main types of the comparison of adjectives in Hungarian, but offers some corrections and additions to his statements on morphological, lexical and syntactic types of comparison, mainly from a typological point of view.

Keywords: comparison, negation, comparative gradation, non-comparative gradation, adverb of degree

Adalékok a magyar jogi szaknyelv kialakulásának történetéhez

1. Bevezetés

A szaknyelvek kialakulása minden nyelv történetében hosszú időre, esetleg évszázadokra kiterjedő folyamat. Elszigetelt kísérletekről már a 17–18. századi szótárak is tanúskodnak, nem csupán Magyarországon, hanem több közép-európai országban is. Irányított, szervezett, a nyelv fejlődésébe tudatosan beavatkozó munkálatokról azonban csak a 19. századtól, különösképpen annak is a második felétől beszélhetünk, amikor a nyelvújítási mozgalmak vitákban kikristályosodott eredményei lehetővé tették, hogy egyes részletkérdésekre is figyelmet fordítsanak. Ilyen kérdés volt először is az általános értelemben vett jogi és közigazgatási fogalmak anyanyelvi meghatározása. Az első szakszótárak valójában inkább csak hatalmas mennyiségű szinonimát tartalmazó szógyűjtemények voltak, az eligazodást segítő értelmezések, magyarázatok megadására, valamint magának a terminológiának a rögzítésére csak később került sor.

Jogi szaknyelven a továbbiakban nem egyes speciális területek (pl. büntetőjog, gazdasági jog stb.) jellemző nyelvhasználatát értem, hanem az általános szaknyelvet, amelynek terminusai több részterület gyakran hallott vagy használt kifejezéseit képezik.

Az ilyen értelemben vett szaknyelv anyanyelvi terminusainak kialakításában három fő mintával vagy forrással számolhatunk. A nyelvújítók (szótárszerkesztők, nyelvészek, szaktudósok), sokszor folyamodtak a régi nyelvhasználathoz, a népnyelvhez, amelynek egyes, esetleg már feledésbe merült kifejezéseit új életre keltették. Ezek voltak az úgynevezett közvetlen, belső minták. Az idegen nyelvi minták közül a legfontosabb a latin. Számos latin szó honosodott meg „anyanyelvesített”, azaz adaptált alakban, de szép számmal találunk olyat is, amelyet lefordítottak, azaz a latin mintát utánozva tükörfelfordítást alkottak. Közép-Európában igen jelentős volt a német nyelv szerepe is. A német nyelvújítás (az egyszerűség kedvéért nevezzük így) jóval megelőzte a magyart, valamint a magyarra nagyjából párhuzamosan zajló cseh és az ezeket csaknem fél évszázaddal követő horvát mozgalmat is. A német terminusokat azonban nyelvújítóink nem vették át, hanem lefordították őket. Így igen sok tükörszó és tükörjelentés keletkezett. Erről ír Nyomárkay István is a német tükörfordításokat vizsgálva: „A gazdasági-társadalmi fejlődés eredményeként keletkezett új fogalmak nagy része a horvát és a magyar nyelvbe is német közvetítéssel, német szűrőn keresztül jutott el” (Nyomárkay 2004a: 59). A terminusalkotásnak tehát három módja alakult ki: 1) korábbi, esetleg már feledésbe is merült szavak felelevenítése és új jelentéssel való felruházása, 2) az alaktani tekintetben is adaptált latin szavak átvétele, illetve a használatban való rögzítése és 3) a tükörfordítás.

2. A fogalomalapú terminusalkotás gondolatának megjelenése

„A nyelvújítás során kibontakozott vitákban implicit módon megfogalmazódtak a későbbi terminológia alapkérdései, amelyeket az érvelő felek publikáltak is. Bajza József például felismerte, hogy a terminusalkotás és a terminológiai rendezés fogalom alapú” (Fóris 2005: 13). A fogalomalapú terminusalkotás és terminológiai rendezés elve azonban elsőként nem Bajza nevéhez fűződik. Pápay Sámuel 1807-ben (!) kiadott művében a nyelvújítás – elsősorban a jogi szakszókincs megújításának – feladatai között az alábbiakat olvashatjuk: „a’ Magyar Kifejezéseket szaporítsuk; mert, mivel eddig minden Polgári dolgainkat és ügyeinket Deák Nyelvenn vittük, anyai Nyelvünk a’ mellett szegénységben maradván, nem találhatunk benne elegendő Kifejezéseket mindennemű polgári és peres dolgainknak illendő kitételére. Szükség. [...] a’ Magyar Kifejezéseknek *értelmét is véltaképpen meghatározzuk*; mert különben, ha a’ Hazafiak kivált külön vidékéknél egy kifejezést tétozva hol egy hol más értelemben vesznek, úgy egymást Ország szerte soha igazán meg nem érthetjük.” (Pápay 1807: 3–4; az én kiemelésem – Sz. B.).

Tehát már Pápay felhívta a nyelvújítók figyelmét arra, hogy a terminusalkotásban mekkora szerepe van a jelöltnek, vagyis a fogalomnak, valamint a pontos meghatározásnak és ezt követően a következetes használatnak is. A későbbiekben a szerző erre a fontos kérdésre többször is kitér, először éppen a fordítás kapcsán: „A’ mennyire a’ dolog’ mivolta és nyelvünk’ természete engedi, egyenesen fordíthatjuk magyarra az idegen kifejezést. Azomban nem mindenkor engedi ezt meg vagy a’ dolog’ mivolta, vagy nyelvünk’ természete, hogy az idegen szót egyenesen magyarra fordítsuk. Azért igen szemessen vigyázzunk itt, hogy se a dolog’ mivoltát, se nyelvünk’ természetét el ne rontsuk az új elnevezés által. [...] Inkább igyekezzünk tehát a’ dolgot annak természeti mivolta szerint elnevezni, ha más kifejezéssel esnék is az, és nem a’ szóról szóra való fordítással” (Pápay 1807: 20–1). Láthatjuk tehát, hogy Pápay a tükörfordítással szemben a fogalomalapú terminusalkotást helyezte előtérbe. A fogalomalapú terminusalkotáshoz azonban természetesen szükség van megfelelő definíciókra. Pápay ezt munkájának második fejezetében egyértelműen megfogalmazza (*A’ Kifejezések’ értelmének meghatározásáról*): „Nyelvünk’ bővítésére a’ Kifejezések szaporítása

mellett megkívánatik azok értelmének meghatározása is, mely úgy lesz meg, ha valamely szót, vagy szöveget mindenkor azon egy dolognak kijelentésére fordítunk, 's azon Kifejezést mindenütt csak azon egy értelemben vesszük állandóképpen" (Pápay 1807: 53). Ennek ismeretében meglepő, hogy a magyar jogi szaknyelv megújítására tett 19. századi törekvések eredményeképpen kiadott úgynevezett tisztí szótárakban és egyéb szógyűjteményekben nem találunk definíciókat.

Pápay a fordításról szólva a fogalomalapú terminusalkotás egy fontos tényezőjét részletebben is tárgyalja, ez pedig implicit módon már az absztrakció kérdéskörét rejtí magában, nevezetesen, hogy a fogalom meghatározásához az összes lényeges jegy kiemelésével juthatunk el. „Olyan elnevezéseket vegyünk fel, a' midőn lehetséges, melyek az idegen szónak minden jelentéseire alkalmazhatnók, máskülömben sokszor fenn kell akadnunk, 's ismét más meg más kifejezésekről gondolkodnunk" (Pápay 1807: 23). A 19. századi jogi szakszótárak szinonimái tanúskodnak arról, hogy Pápay ebben sem tévedett.

Felmerül a kérdés: ha már a század elején ilyen pontos és egyértelmű útmutatót kaphattak a magyar jogi szaknyelvet megújítani kívánó jogászaink és nyelvészeink, miért alakulhatott ki a század második felére az a zűrzavaros helyzet, amelyben a két tábor képviselői – erejüket javarészt egymás munkáinak kritizálására pazarolván – a magyar jogi szaknyelv ügyét évtizedeken nem tudták megnyugtató módon rendezni, éppen abban a korban, amikor ennek már minden politikai és törvényi feltétele adottá vált.³ A kérdés megválaszolásához tanácsos a korszakot ebből a szempontból tüzetesebben megvizsgálnunk.

3. „A jogászok százada”

A fent említett helyzettel 1880-ra már jogászaink és nyelvészeink is tisztában voltak. Elérkezett az idő az ide vezető okok feltárására és a helyes irány kijelölésére. „Mindnyájunkat egyaránt terhel a kötelesség, hogy jogéletünk és jogirodalmunk e tulhajtásait, erről a nyelvrőlálásra vivő balutról a helyes irányba vezessük vissza" (Bakos 1880: 4). De miképpen jutott a magyar jogi szaknyelv úgye erre a „balútra"? Az alábbiakban ezt a kérdést igyekszem megvizsgálni.

Bakos Gábor az Akadémia II. osztályának 1880. április 12-i ülésén felolvasott értekezését azzal a megállapítással kezdi, hogy a korban hazánkban oly mértékben fejlődött és alakult át a jogtudomány, hogy talán nem túlzás a „jogászok századának" nevezni (Bakos 1880: 3). Ez azonban nem volt csak magyar jelenség, Nyomárkay István erről a következőket írja: „Das dritte Drittel des 19. Jahrhunderts ist das Zeitalter der Gestaltung der kroatischen wissenschaftlichen und juristischen Terminologie und der Terminologie des Eisenbahn- und Postwesens" (Nyomárkay 2004b: 85).⁴ Valóban, a jogalkotás és a joggyakorlat a 19. század politikai és társadalmi változásainak hatására egész Közép-Európában hatalmas mértékben átalakult, a korábbi jogfogalmak a fejlődés folytán már történeti jogokat fejeztek ki, és közben új joganyagok és jogfogalmak jelentek meg, amelyeknek anyanyelvi elnevezést kellett találni vagy alkotni. Találni vagy alkotni – ebben rejlik az az alapvető ellentmondás, amely azután a korszakban a jogászok és a nyelvészek közötti viták kiindulópontja volt. Az újabb tartalmak kifejezésére új műszavakra volt szükség, miközben rengeteg terminus idejétmúlt fogalmat jelölt. Kézenfekvő volt tehát a megoldás: az idegen elemek használatának elkerülése érdekében találjunk a meglévő szakszókészletben megfelelő – nyelvünkben régóta gyökeret vert – terminust az új fogalmak jelölésére. Így vélekedtek a nyelvészek. A század közepére nagy számban

³ Megjegyzendő, hogy Bakos Gábor a korszak idevágó szakirodalmát alaposan áttekintő, 1880-ban kiadott munkájában nem tesz említést Pápay művéről, noha a három évvel később írt tanulmányában már erre a munkára is támaszkodik (vö. a következő fejezetet).

⁴ „A 19. század harmadik harmada a horvát tudományos és jogi terminológia és a vasút és posta terminológiája megalkotásának időszaka" (ford. Sz. B.).

napvilágot látott tisztí szótárak valamint a *Törvénytudományi Műszótár* (TTMSz.) anyagát látva félel-mük a magyar nyelvtől idegen, sokszor szinonim terminusok elterjedését illetően nem volt alaptalan. A jogászok ezzel szemben azzal érveltek, hogy ez a követelés semmibe veszi azt a tényt, hogy a régi terminusoknak továbbra is nélkülözhetetlen, immár jogtörténeti jelentése van, és ha új terminusok alkotása helyett a tételes jogban is ezeket a régi terminusokat használnánk, az a jogfogalmak össze-zavarodásához és félreértésekhez vezetne (vö. Bakos 1880: 5).

Láthatjuk tehát, hogy a jogi szaknyelv a terminushasználat tekintetében speciális, mivel nem csupán a fejlődés okozta terminusalkotás új termékei, hanem a már történetivé vált terminusok is tovább élnek, vagyis gyakorlatilag nem beszélhetünk a terminusok kihalásáról abban az esetben sem, ha az általuk kifejezett tartalom már nem képezi az élő jog szerves részét. Ezért nem volt járható út a jogi szaknyelv esetében a feledésbe merült kifejezések felélesztése az új fogalmak jelölésére.

A jogi szakszókincs vizsgálata azonban nem csupán emiatt érdemel külön figyelmet, hanem a minél szélesebb körű érthetőség tekintetében is. „A nyelvújító és nyelvtisztító törekvések a szó legtágabb értelmében vett politikai és jogi szakszókincsből indultak ki. Ez természetes is, hiszen [...] a tudatosan szervezett közigazgatáshoz kapcsolódó, részben új, de mindenképpen új tartalommal is rendelkező fogalmakat kellett széles társadalmi rétegek számára érthetővé tenni, tehát lehetőség szerint anyanyelvükön kifejezni” (Nyomárkay 2007: 186; az én kiemelésem – Sz. B.). A középeurópai nyelvekben végbement nyelvújítási és nyelvtisztítási folyamatot három szakaszra oszthatjuk: „Az első szakaszra a sokszor alkalmi, néha csupán egy-egy szöveghez kötődő egyéni újítások jellem-zők. A másodikat a különböző szakterületek terminusainak közös munkán alapuló egybegyűjtése, míg a harmadikat a tudatos használat és terjesztés jellemezte” (Nyomárkay 2007: 186).

Az alábbiakban e három szakasz történeti hátterét, törvényi intézkedéseit, az ezen intézke-dések hatására megszületett jog- és nyelvtudományi munkákat, valamint a jogászok és nyelvészek közötti vitákat mutatom be.

A 16. századig nem beszélhetünk magyar jogi szaknyelvről, a latin nyelvű anyagokban csu-pán szórványosan találkozhatunk magyar szakszavakkal. Jogi szaknyelvünk első megalkotóinak Nádasdy Tamásék⁵ generációját, az úgynevezett Nádasdy-gárdát tarthatjuk. Közéjük tartozott töb-bek között Horváth Markó, Kerecsény László, Csányi Ákos és Szél Jakab. Ez a mohácsi vész utáni generáció kezdett el először magyar nyelven írni, így őket tekinthetjük a magyar jogi szaknyelv első alkotóinak. Mint ahogy Bakos írja: „tévedve állítván nagyérdemű Toldynk, hogy törvényes műnyel-vünk alapját Weres Balás 1565-ben kiadott »Magyar Decretum«-ával vetette volna meg.”⁶ A »Magyar Decretum« műnyelvezete nem kora és iránya alkotása csupán, hanem előzői: a nemzet száz meg száz szerény napszámosa hangyaszerű munkálkodásának gyümölcse.” Vagyis Weres Balás „a ke-zéhez jött ügyiratokban már teljesen kész jogi műnyelvet talált” (Bakos 1880: 9). Ennek igazolására Bakos későbbi szótárába az 1565-ig terjedő időszakból mintegy 300 gyökszót és ezek közel 3000 származékát gyűjtötte össze forrásmegjelöléssel.⁷

Az ezt követő időszakban, a 17–18. században jogi szaknyelvünkben nem tapasztalhatunk jelentős fejlődést. A magyar nyelv megújulásának és ezzel a magyar jogi szaknyelv megteremtésének

⁵ Nádasdi és Fogarasföldi Nádasdy Tamás báró (1498–1562) magyar nagybirtokos főúr, 1537-től Hor-vátország és Szlavónia bánja, Vas vármegye főispánja, 1542-től a Magyar Királyság országbírója, és katonai főparancsnoka, 1554-től a Magyar Királyság nádora. Politikai jelentősége mellett fontos szerepet játszott az oktatás, a nyomdászat és a várépítéset terén is.

⁶ Magyar Decretum, Kyt Weres Balas a deákból tudni illyk. a Werbewczy Istwan Decretumából, melyet tripartitomnak neweznek, Magyarra fordítot. Vadnak továbbá ez Decretomnak clotte egy nehany iroth articulu-sok, kyket azon Weres Balas a regi királyok Decretomiból torunhez valo jeles dolgokat ky szedegeteth... Debreczen, 1556. A mű a későbbiekben még számos kiadást ért meg.

⁷ Vö.: Bakos G. A közigazgatás jogtudománya. 2. rész: Irodalmi bevezetés, 61–100.

és átalakulásának feltételeit a 18. század végétől folyamatosan életbe lépő politikai intézkedések, valamint a 19. század hatalmas tudományos fejlődése teremtette meg.

Az 1790. évi XVI. tc. rendelkezett arról, hogy „hogy a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék” (Corpus Juris 1901: 163). Bár a törvénycikk értelmében a kormánysszéki ügyeket még továbbra is latinul tárgyalták, a vármegyék az ügyek intézésére használhatták a magyar nyelvet, és fölterjesztéseiket a helytartótanácsához is magyarul írhatták, noha annak hivatalos nyelve továbbra is a latin maradt. A törvénycikk elrendelte a magyar nyelv tanítását is.

Ezt követte az 1792. évi VII. tc., amelynek értelmében az ország határain belül – azaz a kapcsolt részek kivételével – köteles tantárgy lett a magyar. A törvénycikk rendelkezett arról is, hogy „ily módon bizonyos idő lefolyása alatt lassankint közhivatalt az ország határain belül csak olyanok nyerjenek, a kik egyb, rendesen elvégzett tanulmányaik mellett a hazai nyelv ismeretét is a tanárok bizonyítványával igazolni tudják”. Ezen túlmenően megfogalmazta azt az ígéretet is, miszerint a legközelebbi országgyűlésig kidolgoznak egy jelentést arról, milyen módon tudna a helytartótanács a hozzá magyarul író törvényhatóságoknak az ország határain belül folyó helyi közigazgatás teendőit illetőleg magyar nyelven válaszolni (vö. Corpus Juris: 1901: 245).

Ezekkel az intézkedésekkel egy időben számos jogász – Balia, Aranka, Dienes, Décsi, Nánási, Cserey, Virágh stb. – kezdett el publikálni, és ez jól példázza tudományos jogéletünk ébredését.

Az 1805. évi IV. tc. a további változások ellenére sem hozott teljes sikert. A helytartótanácsot kötelezte a magyar nyelvű fölterjesztések magyar nyelvű megválaszolására, a törvényhatóságoknak pedig lehetőségük nyílt a magyar királyi udvari kancelláriához küldendő fölterjesztéseikben is a latin és a magyar nyelv párhuzamos használatára. A törvénycikk azonban kimondja, hogy „a királyi Curia a magyar nyelven befejezett s hozzá föllebbezett perekben most még ne legyen köteles ugyanazon nyelven határozni” (Corpus Juris 1901: 327). E törvénycikk foganatosította továbbá az 1792. évi VII. tc. azon rendelkezését, amelynek értelmében a magyar nyelvet a rendes tantárgyak közé sorolták. A törvény szövegében az új terminusok bevezetésének fontos problémáját is megtalálhatjuk: „1. § Hogy már ezen országgyűlésén az Ő szent felsége elé küldendő fölterjesztések, *a szavak netalán előforduló kétértelműségének kikerülése végett is*, hasábosan latin és magyar nyelven szerkesztessenek” (Corpus Juris 1901: 325; az én kiemelésem – Sz. B.).

Míg a magyar nyelv alkalmazása ennek következtében a közigazgatásban viszonylag könnyen ment, a perek és a jogszolgáltatás nyelve az addig csak latin nyelven tanult és ismert jogi fogalmakon és szaknyelven alapult, amit „a mi (általánosan nem is ismert) külömben is csekély szókészletű nemzeti műnyelvünkkel helyettesíteni már nem is olyan egyszerű és könnyű feladat vala” (Bakos 1880: 12). Ehhez a *Magyar Decretum* szókincse már nem volt elegendő. Amikor egyre inkább elterjedt a bírósági nyelvhasználat, egyre többen akarták ennek „tudós eszközeit” megteremteni és elterjeszteni. Tehát mikor a törvényi intézkedések a magyar nyelv használatát a jogéletben is lehetővé tették, addigra a tudomány is kitermelte – a század elejének számos publikációjában, majd az ezek alapján kiadott szótárakban – az ehhez szükséges szókincset, sőt többet is, mint kellett volna. Ezen utóbbi tény magyarázatát az országos középpont hiányában találjuk: a Budapesten, Kassán, Veszprémben és másutt élő szerzők nem is sejtették, hogy egymástól elszigetelve mindannyian egy cél érdekében munkálkodnak.⁸ Bakos szerint nem volt számukra útmutató, és nem mindegyikük rendelkezett megfelelő nyelvtudományi műveltséggel. Ennek ellenére ezek a munkák nagy jelentőségűek, mert „azokat a gyakorlati jogélet figyelembe vétele mellett egyenesen jogi műnyelvünk, tehát a nyelvészet egyik ága megteremtése és művelése céljából írták, és velők az e téren mutatkozó szükségletet egyelőre ki is elégítették; mert e szakban, majdnem egy évtizeden át (1807-től 1815-ig) semmi újabb termékkel se találkozhatunk” (Bakos 1880: 14). A hiányzó útmu-

⁸ Például Péchy 1806; Ottlik 1806; Szirmay 1806; de 1807-ben Pesten, Veszprémben, Zala és Baranya megyékben és máshol több szógyűjtemény is napvilágot látott.

tató tekintetében meg kell jegyeznünk azonban, hogy éppen ekkor látott napvilágot Révai Miklós *Elaborator grammatica Hungarica...* című műve (1803–1806), amelynek nyelvtudományi rendszerét a tekintélyesebb magyar írók a legalaposabbnak tartották, és Bakos is méltatja, miszerint segített a jogászoknak a magyar nyelv „ősi törvényeit” követni a szóalkotásban (Bakos 1880: 15). E munka mellett a 18. század végétől számos grammatika is megjelent, amelyek ismertetésére most nem térek ki. Az azonban megjegyzendő, hogy ezek vizsgálata egyértelműen bizonyítja, hogy a német nyelv nem csupán az egyes jogterületek (például a gazdasági jog) magyar terminusainak kialakításában, de a magyar nyelvtani irodalomban is jelentős szerepet játszott. Nyomárkay István szerint „az egyes XVIII. század végi és XIX. század eleji nyelvtanok nem csupán a latin hagyomány folytatói (természetesen azok is!), hanem szemléletükre és feldolgozási módjukra erősen hatott a XVIII. századi német nyelvtanírás, elsősorban Gottsched, majd pedig sok tekintetben Adelung” (Nyomárkay 2002: 13).

A nyelvészeti tárgyú publikációk mellett említést érdemelnek a jogirodalom körébe tartozó munkák is, hiszen ezek a törvényhatóságok munkakörében keletkezett íráskor gyakorlati alkalmazásuk révén terjesztették el leginkább a magyar jogi műnyelvet.⁹ Fontos magánjogi munka volt Georch Illés három kötetben kiadott *Honnyi Törvény* című könyve (Pozsony, 1804–1808). Bakos így méltatja a munkát és szerzőjét: „a ki összes törvényeinket egy kora tudományos színvonalára emelkedett rendszeres jogi műben nyelvünkön feldolgozván: ezzel tudományos nemzeti jogirodalmunkat egyszerre egész jelentőségére emelte föl” (Bakos 1880: 15). Georch műve két évtizedig az egyik legkedveltebb tankönyvként kiszorította a latin nyelvű jogi tankönyveket. (A század elején még szép számban jelentek meg hazánkban latin nyelvű jogi könyvek is, elég csupán a magánjog területén Kelemen Imre – *Institutiones juris privati Hungarici*. I–IV. Pest 1814 – és Szlemenics Pál – *Elementa juris Hungarici civilis privati*. I–IV. Pozsony 1819 – munkásságát említenünk.¹⁰) Georch könyvéről 1822-ben a *Tudományos Gyűjtemény*ben ismeretlen szerző írt recenziót, amelynek első soraiban a recenzius éppen azt furcsállja, hogy ezt a népszerű munkát még senki sem recenzálta (vö. Tud. Gyűjt. 1822: 97).¹¹

A jogtudomány fejlődése nyomán szükségessé vált a jogi szaknyelv gyarapítása is. Ezért nem meglepő, hogy 1815-től a jogi műszótárak és egyéb segédkönyvek egész sora látott napvilágot, amelyek az előzőeknél már teljesebb szókészlettel és alaposabb kidolgozással bírtak. Csak néhányat sorolok fel: Huszár Károly: *A tisztí írás alkotásának és módjának sommás tudománya*. Pest, 1816; Pauly Károly: *Polgári és pörös szótár*. Buda, 1827; Puky Károly: *Honni törvény szótár*. Pest, 1830; Fogarasi János: *Diák-magyar műszókönyv a magyarhoni törvény- s országtudományból*. Pest, 1833; Kunoss Endre: *Gyalulat, vagyis megmagyarosított jegyzéke azon idegen szavaknak, melyek különféle nyelvekből kölcsönözetvén, a magyar beszédben és írásban korcsosítva vagy eredetkép használatnak*. Pest, 1835; Kunoss Endre: *Honi törvénytudomány, I. oszt. Polgári magánjog* (Pest 1838).¹²

Eközben a vármegyék egymás után vezették be a magyar nyelv használatát a hatósági jogélet minden ágában (például Vas 1827; Tolna, Temes, Arad 1831; Verőce, Hont, Esztergom 1832; de 1834-ig mindegyik vármegyében sor került erre).

Az 1836. évi III. tc. végre a királyi Ítéltáblát is arra kötelezte, hogy a magyar nyelven vitt perekben magyar nyelvű ítéletet szerkesszen. A törvénycikk kimondja továbbá, hogy „azon helyeken, hol a Gyülekezethez magyar nyelven mondatnak szent beszédek, az Anyakönyvek is magyarul

⁹ Néhány példa: Heves vármegye, úgy Kolozsvár sz. kir. város statútuma a szegények és koldusok ellátása iránt 1806.; Fehérmegyei kurrens a gyermekölők végett 1807; Kassa sz. kir. városnak községi rendtartása 1812; Vas Vármegye községi rendtartása 1818. stb.

¹⁰ Kelemen említett munkája 1822-ben, Szlemenicsé pedig 1823-ban már magyarul is megjelent.

¹¹ A recenzióra és Bakos ezzel kapcsolatos álláspontjára a későbbiekben még visszatérek.

¹² Kunoss nevéhez fűződik egyébként többek között a *műegyetem* elnevezés is.

irassanak” (Corpus Juris 1896: 15). A magyar nyelvnek az Ítéletábrán való kötelező használata további szótárak megjelenését eredményezte, ilyen volt például a *Debreczeni Kerületi Tábla szótára* (1837).

Az 1840. évi VI. tc. végre teljes mértékben rendezte a magyar nyelv ügyét. Ez a törvénycikk az egyházi és világi törvényhatóságokat, valamint a magyar királyi udvari kamarát is arra kötelezte, hogy levelezéseiket magyar nyelven folytassák. A magyar nyelv használatára vonatkozó számos fontos paragrafus mellett ez a törvénycikk rendelkezett arról is, hogy „a Magyarországon és ahhoz kapcsolt Részekben kinyomtatott minden munkából a magyar tudós társaságot egy példány illeti” (vö.: Corpus Juris 1896: 91–2).

Ezt követte az 1843–44. évi II. tc., amely kimondta, hogy a „törvénycikkek valamint már a jelen országgyűlésen is egyedül magyar nyelven alkottattak és erősítették meg. Úgy ezentúl is mind alkottatni, mind királyi kegyelmes jóváhagyással megerősíteni egyedül magyar nyelven fognak”, valamint, hogy az országgyűlés nyelve kizárólag a magyar lesz (Corpus Juris 1896: 198). A törvénycikk rendelkezett arról is, hogy az ország határain belül innentől az oktatás nyelve a magyar.

Ezen törvénycikkek következtében természetesen még intenzívebb fejlődésnek indult a magyar nyelv – és ezzel a szaknyelvek, különösen a jogi szaknyelv. Tömegével láttak napvilágot a különböző nyelvújító munkák, amelyek a jogélet területén is éreztették hatásukat.

4. *Verba valent usu?* – A nyelvújító szóalkotás körüli viták

A 18. század végétől alapos nyelvtudományi értekezések jelentek meg, amelyekre a nyelvújítók támaszkodhattak volna. A nemzeti hevület okozta buzgalom és sietség azonban, amellyel a jogi szakszókincsbeli hiányt a szerzők pótolni igyekeztek, természetesen vezetett ahhoz a zűrzavaros helyzethez, amelyben egyre-másra láttak napvilágot a jogi szaknyelvet megújítani kívánó, az új fogalmaknak elnevezést, sok esetben rengeteg szinonimát adó kiadványok, elsősorban úgynevezett tisztí szótárak. Az Akadémia – érezvén ezen hiányosságokat – hivatalos szakszótár megszerkesztésébe kezdett, amely aztán 1843-ban *Törvénytudományi Műszótár* (TTMSz.) néven meg is jelent.¹³ Ez már ugyan nem „egyéni korlátolt erő és képesség terméke” volt, hiszen a szerkesztőbizottság tagjai közt neves nyelvészeket és jogászokat találunk.¹⁴ A szótár idegen nyelvű – elsősorban latin – címszavaihoz azonban rengeteg magyar nyelvű szinonimát adtak meg, Pápay korábbi intelmei ellenére definíciók vagy magyarázatok nélkül. A TTMSz csupán az akkori zűrzavaros állapotot rögzítette, és ezzel nem sokkal vitte előbbre a magyar jogi szaknyelv ügyét, noha különösen ebben a korban lett volna égetően fontos a definíciók megadása egy ilyen volumenű, ennyire meghatározó műben, amelyet egytől egyig kiváló és a korban nagy tiszteletnek örvendő szakemberek állítottak össze. Ennek hiányában alakulhatott ki a 19. század magyar jogi szaknyelvében a szinonim jogi kifejezések párhuzamos használata következtében az a nagyfokú terminológiai zavar, amelynek megszüntetésére csupán a 20. században, elsősorban a *Magyar Jogi Lexikon*¹⁵ megjelenését követően kerülhetett sor.

A TTMSz és egyéb szakszótárak megszületésének időszakát jól jellemzik a *Latin-magyar törvénykezési műszótár* 1845-ben Kolozsváron megjelent második kiadásának bevezető szavai: „Az országosan nyilvánított közkivánnat, miszerint édes hazánkban a ’ közigazgatás ’ hivatali nyelv-

¹³ A Monarchiában természetesen nem csupán a magyar nyelv jogi terminológiájának megalkotására hoztak létre szakértő bizottságot. Nyomárkay István több helyütt tárgyalja annak az 1849-ben alakult igazságügyi minisztériumi bizottságnak a működését, amely a csehek, lengyelek, ruszinok, szlovének és illír-szerbek számára kívánt terminológiát összeállítani (vö. Nyomárkay 2004b: 86–7, valamint Nyomárkay 2007: 188–9).

¹⁴ Szlemenics Pál, Stettner György, Sztrokay Antal, Perger János, Kölcsey Ferenc, Lassú István, Jászay Pál, id. Szász Károly, Bártfay és Walther, Fogarasi János, Császár Ferenc, Zsivora György, Csapó Dániel.

¹⁵ Márkus D. (szerk.) 1898–1907. *Magyar Jogi Lexikon I–VI*. Pallas, Budapest.

ve, a' magyar legyen, bennünk azon gondolatot ébreszté fel, hogy egy l a t i n - m a g y a r m ű s z ó t á r kiadásával a' t. cz. közönségnek 's különösön a' tisztviselők' és törvénykezők' kezébe bár némileg segédeszközt juttassunk. Szándékunkat végrehajtván, a' midőn a' kiadó e' jelen műszótárt a' t. cz. közönség elibe bocsátja, (a' dolgozó társak kívánatának e' részben is eleget tenni kötelességének tartván) egyszersmind kinyilatkoztatja, hogy a' jogtani műszókra nézve a' t. t. Fogarasi János úr, 'jogtani műszó könyvé-nek' harmadik kiadása követtetett. Az erdélyi felséges királyi kormánytól és az alárendelt hivataloknál u.m. a' főszámvevő hivatal-, a' hazai főbiztosság-, a' köz-építési hivatalnál használatban levő diák szók, az időhez képest kitelhető szorgalommal fűzettek fel 's tétettek magyarra. Nyelvünk' gyors fejlődése a' tökélytelen munka tökélyesíthetéséhez szép reményt nyújt, de mi előtt azt beteljesülve láthatnók, 'a' jelent ne vessük meg" (Műsz. 1845: Előszó). Láthatjuk, hogy habár az Akadémia szándéka szerint egységes útmutatóként létrehozott TTMSz már két évvel korábban megjelent, az új művek szerzői sok esetben továbbra is csak egy-egy általuk preferált munkából merítettek. A szinonimák továbbélésére is jó példa ez a szótár: a váltójognál maradvá a *Cambium* szócikkben a *litterae cambiales* magyar megfelelőjeként a *váló-levél* és a *csere-levél* egyaránt szerepel; de a *Concursus*-ra is megtaláljuk a *csőd* és a *csődülés* terminusokat (a TTMSz. mindkettőre csupán Forgárasit adja meg forrásként), habár már az 1840. évi XV. tc. (a váltótörvény), valamint az 1840. évi XXII. tc. (a csődtörvény) anyagában kizárólag a *csődület* szerepel (vö. Corpus Juris 1896: 160–74).

A nagy sietségben megjelentetett hatalmas számú munka nemhogy nem segítette elő a jogi szaknyelv fejlődését, hanem bizonyos tekintetben hátráltatta: az újonnan alkotott kifejezésekhez egyrészt nem adtak definíciót, így nehéz volt a sok szinonima közt eligazodni, másrészt a megalkotott szavak többsége nem illeszkedett szervesen a magyar nyelv rendszerébe, nyelvüinktől idegen volt, ez ellen a nyelvészek azonnal fel is emelték szavukat. Bakos ezt írja erről az időszakról: „aligha mondunk valótlan, midőn azt állítjuk, hogy a jogi műnyelvünk ujjab és nagyobb elmocsárosodásának okozásában törvénytudományi műszótárnak [...] megfelelő szigorú bírálat nélkül közrebocsátott gazdag szinonima-gyűjteményeinek sajnos, de nem csekély része vala" (Bakos 1883: 35). Erre példa Puky Károly szótára – *Honni törvény szótár* –, amely 1830-ban látott napvilágot Pesten, és annyira népszerűnek bizonyult, hogy egy évvel később újból megjelentették (Pozsony, 1831). A szótár előszavából kiderül, hogy a szerző szándéka a magyar kifejezések szaporítása, sok esetben elfeledett, illetve csupán bizonyos vidékeken használatos magyar szavak felelevenítésével is. Ebből adódóan „Puky szótárát jellemzi, hogy egy-egy latin szónak nem egy, hanem néha 3–4, vagy még ennél is több magyar megfelelője van. Műszavak esetében ez aligha fogadható el" (Terestyéni 1955: 121).

A helytelen alakok megalkotását és elterjedését látva úgy tűnik, hasztalanok voltak Pápay negyven évvel korábbi intelmei, amelyekben azt kérte, hogy a „szókoholók" ne mentsék „magokat azzal, hogy verba valent usu; mert ez nem azt teszi, mintha akármelly rossz szót is a' véle való élés jóvá tenne: hanem azt teszi, hogy akármelly jó szó is tsak a' véle való közönséges élés által lehet haszonvehetővé az egész nemzetnél" (Pápay 1807: 4–5). A TTMSz. védelmében azt azért meg kell említenünk, hogy aki ezt ismerte – és meglehetősen sokan ismerték! –, legalább már lemondott arról, hogy új szinonimákat alkosson a meglévők mellé. Másrészt pedig a szótárt elsősorban jogászok használták, akik többnyire tisztában voltak az adott terminus jelentésével. A TTMSz.-ből hiányzó definíciók kapcsán még két fontos tényről kell szólnunk. 1) A TTMSz. két megjelenése között adták ki a magyar kir. udvari tanács *Hivatalos műszótárát* (Bécs, 1845), amelynek anyagát a TTMSz. második kiadásához is felhasználták. Ez elsősorban azért érdekes, mert e munka szerzői állást foglaltak amellett, hogy egy jogfogalmat lehetőleg csupán egyetlen, jól megválasztott műszóval kell jelölni, ennek ellenére a TTMSz. második kiadásának szerkesztői ezt figyelmen kívül hagyták. 2) A TTMSz. szerzői által is jól ismert, 1840. évi törvénycikkben már magyar nyelven szerepelnek a gazdasági jogi szakszavak és szakkifejezések (mellettük pedig zárójelben a latin, illetőleg német megfelelőik), és az adott törvények meghatározott paragrafusaiban definíciókat is találunk.

Például az 1840: XV. tc. (a váltótörvény) 1. részének 1. fejezete taglalja a váltó fogalmát általában, kitérve a váltók különböző fajtáira is. A törvénycikk első két paragrafusa így hangzik:

„1. § A váltó olly oklevél, melly által kibocsátója magát a köztörvényieknél szigorúbb feltételek alatt kötelezi, hogy valamelly meghatározott somma pénzt, bizonyos helyen és időben vagy maga fizetend, vagy annak más általi kifizetését eszközzi.

2. § A váltó vagy idegen (fremder, förmlicher, gezogener, trassirter, eine Tratte), midőn tudniillik a kibocsátó (Aussteller) a fizetést valamelly más tőle jogszerűleg különböző, és egyébként nem az ő nevében cselekvő személy által igéri teljesíteni; vagy saját (eigener, unförmlicher, trocken), midőn a kibocsátó arra kötelezi magát, hogy a fizetést önmaga teljesíti, vagy valamely tőle jogszerűleg nem különböző, és egyébként is az ő nevében cselekvő személy által fogja teljesíteni” (Corpus Juris 1896: 109–10).

Az ekkor hozott törvények azonban mégsem voltak a szóhasználat terén oly mértékben irányadóak, hogy elejét vehették volna a felesleges szinonimaalkotásnak. Mi sem jobb bizonyíték erre, mint az a tény, hogy a három, illetve kibővített kiadásban hét évvel később kiadott TTMSz. a legritkább esetben szerepelteti a törvényszövegeket forrásként, ehelyett a különböző, korábban megjelent szótárak és tankönyvek anyagait dolgozza fel, elősegítve ezzel akár a hibás alkotású alakok elterjedését is. A *váltó* példájánál maradva a szótár az *idegen váltó* mellett megadja a *tukma*, valamint a *váltót kibocsátani*, *intézködni* mellett a *tukmálni* szavakat is. Mivel ezek a szavak Fogarasi János munkáiban szerepelnek, nem meglepő, hogy a Czuczor–Fogarasi-szótár (1862–1874) szintén szerepelteti a *tukma* – sőt *tukvány!* – és a *tukványoz* címszavakat.¹⁶ „Némelyek újból föllevenített régibb jelentése után az *idegen váltólevél* (tratta) elnevezésére használják; különösen *tukvány* (= *tukmalevél*) alakban. A *tukvány* „az idegen váltó (tratta) jelölésére hozott indítványba, minthogy ennek *intézködni* neve már más fogalmakra is el van foglalva.” (Czuczor–Fogarasi 1874: 795–6). Azt azonban a szócikkben nem indokolja, miért ne lenne megfelelő az *idegen váltó* kifejezés, és miért kellene helyette mással élni, amikor az 1840. évi törvény szövegében mindenhol következetesen ez szerepel a *Tratte* magyar megfelelőjeként.

A váltótörvény azonban nem csupán terminushasználata, hanem keletkezési körülményei miatt is érdekes. „Első váltótörvényünket, az 1840. évi 15. törvénycikket (»régí váltótörvényünket«) is az osztrák váltótörvény alapján állította össze Wildner Ignác bécsi jogtanár által irányított bizottság az 1839–40. évi pozsonyi országgyűlésen. [...] A váltó múltja hazánkban nagyon szerény, 1840-ig még a kereskedők sem nagyon ismerték, a leghíresebb korabeli jogászok és publicisták, sőt a váltótörvény elkészítésére 1839-ben kiküldött országos bizottság előtt is ismeretlen volt a váltójog. Pedig ezen bizottság tagja volt Deák Ferenc, Szentkirályi Mór, Szentiványi Károly, Zsedényi Ede, Klauzál Gábor, Pulszky Ferenc stb. is, mégsem kezdtek hozzá a törvény előkészítéséhez, amíg Wildner Ignác, bécsi jogtanár szakértőként nem csatlakozott hozzájuk” (Babják: 2007: 67). Láthatjuk tehát, hogy még a tapasztalt és elismert szakemberek számára is gondot okozott az új jogi területek anyagának feldolgozása, és még nagyobb problémát jelentett számukra a joggyakorlatban is szinte ismeretlen területek szókinsének megmagyarosítása.

A megfelelő definíciók hiányára is jó példa a *váltó* terminus. Bár a 19. század közepére a jogi irodalomban a váltó fogalma és lényege világosnak látszik (pénzösszeg kifizetésére irányuló érték-papír), a jogalkotás – az említett 1840. évi XV. tc. (a „régí váltótörvény”) kivételével azonban – a mai napig adós a váltó definíciójával. Sem az 1876. évi „új” váltótörvény, sem a jelenleg is hatályos

¹⁶ Bakos úgy vélte, hogy a jogi műszók felvételével elvonták azokat a jogi műnyelv kizárólagos birtokából, és nemzeti nyelvünk közös tulajdonává tették, megkérdőjelezve ezzel a jogi műnyelv létezését (vö.: Bakos 1880: 21–2.).

1/1965. (I. 24.) IM-rendelet nem tartalmazza a váltó definícióját (vö. Babják 2007: 69).¹⁷ A *Magyar jogi lexikon*ban is csak némi általános magyarázatot találunk. Eszerint a váltó „oly jogczim nélkül (abstract), rendeletre szóló (ordre-papír), pénzösszeg feltétlen fizetését egyoldalulag kötelező érték-papír, mely a benne kifejezett ügylet érvényességének nemcsak előfeltételét képezi (constitutív érték-papír), hanem azt minden papíron kívüli nyilatkozat kizárásával határozza meg (litteraris obligatio) s amely ezenfelül szövegében kifejezetten V.-nak van megnevezve s ennél fogva a V.-ra vonatkozó szigorubb szabályok szerint bírálendő el” (MJL 1907: 908).¹⁸ A törvényekből is hiányzó definícióra nézve azonban Márkus a következőket írja: „A magyar V.-tv. (ellentétben a német 1840: XV. t. cz. 1. §-ával) a V. meghatározását nem adja, hasonlólag a legtöbb külföldi V.-törvénnyel, és pedig helyesen, mert oly meghatározást, mely a V. összes jellegzetes sajátosságait magában foglalná, adni nagyon nehezen lehet” (MJL 1907: 908).

A szóalkotás problémáját jól szemlélteti Bakos: „a jogi műszók helyességét és jóságát úgy a neolog jogász mint az ortholog nyelvész elfogultan s külön csak a saját szempontjából bírálja és állapítja meg. Az ortholog nyelvész a műszóknak kizárólag alakját: tőszóit, képzőragjait és összetételét, – a neolog jogász meg csupán anyagtartalmát, anyagi jelentését, azaz csak azt vizsgálja és tekinti első sorban döntőnek: vajjon a kérdésben forgó műszó megnevezi-e a tárgyazott jogfogalmat anyaga, jegyei szerint, vagy nem? Ez tehát a fogalmilag, amaz az alakilag jó szót keresi és pártolja. A jogász a fölmerülő műszószükség esetén csinál egy új szót, mely fogalmilag elég jó. Az ortholog elítéli, mert szerinte alakilag rossz; s ajánl helyette más, alakilag jó műszót. De ezt meg a jogász veti el, mert fogalmilag rossz, mert szerinte nem a kérdésben forgó fogalmat nevezi és jelöli meg” (Bakos: 1883: 53–4). Három évvel korábban pedig így ír erről: „nem tartozik, jól tudom a nyelvészet feladatához a jogtudományok szakértő méltatása, ehhez ott rendszerint jogi szakképzettség sincs, nem is lehet, s nem is követelhető meg. De épen azért, ha már a nyelvészek mégis hivatva érzik magokat, hogy a jogi szakírók irodalmi termékei fölött ítéljenek: kétségen kívül üdvös és méltó dolog lenne, ha a nyelvészeink által gyakorlott ezen osztracizmusz előtt a jogászok is meghallgattatnának mindama kérdésekben, melyek a két tudományt közösen illetik. Mivel ha a nyelvészetnek vannak követelései a jogtudománnyal s ennek irodalmi működésével szemben, – nem csekélyebbek amaz okszerű követelések se, miket a jogtudomány az instructív nyelvészettel szemben támaszt. Mert, midőn a nyelvészet azt követeli, hogy a jogtudomány »orthos« írjon: emez viszont megkívánhatja, hogy amaz határozottan jelölje meg ama szókészletet, vagy legalább ama szóelemeket és nyelvtani törvényeket, melyek az általa követelt orthos jogi műnyelvet föltételezik” (Bakos 1880: 7).

Bakos véleménye szerint tehát a nyelvészek feladata nem a pusztá kritika, hanem a szóképzés elemeinek, alapelveinek, szabályainak és törvényeinek a közreadása lenne, amelynek a segítségével azután a jogászok már alakilag is helyes szavakat képezhetnének. Ebből következik, hogy ugyanilyen fontos lett volna a jogászok részéről viszont a megfelelő értelmezések megadása. Ezért is volt döntő fontosságú a már említett *Magyar jogi lexikon*, amelyben a terminusok fogalmi alapon elrendezve találhatók meg, így például a váltóval kapcsolatos összes terminus nem alfabetikus rendben a különböző kötetekben szétszórva, hanem az utolsó kötetben a *Váltójog* című részen belül olvasható.

A nyelvújítás korában nem csupán a nyelvészek és jogászok, valamint a nyelvészek különböző táborai között dúltak viták, de maguk a jogászok sem mindig értettek egyet a jogi szakszókincs megfelelő elemeit illetően. Jó példa erre a *Honnyi törvény* már említett recenziója, amely

¹⁷ A váltó definíciójának megadását a korban csupán tankönyvekben találjuk, például: Apáthy I. 1884. *Anyagi és alaki váltójog*. Budapest: Eggenberger, illetve Kuncz Ö. 1838. *A magyar kereskedelem és váltójog tankönyve*. Budapest: Grill, valamint Kuncz Ö. 1828–1829. *A magyar kereskedelem és váltójog vázlata. I–II*. Grill, Budapest.

¹⁸ Márkus a „V.”-t következetesen a „váltó” helyett használja.

a *Tudományos Gyűjtemény* 1822. évi V. füzetében jelent meg. A recenziót olvasva világossá válik, hogy annak anonim szerzője sokkal inkább jogász, mint nyelvész, hiszen kritikája elsősorban jogi természetű, a szerinte helytelen alakokat is elsősorban a jogból kiindulva bírálja. Csupán néhány esetben tér ki pusztán nyelvi kérdésekre, mint például, hogy Georch a *cs*, *cz* hangok festéséről jót ír (Tud. Gyűjt. 1822: 99), vagy hogy a *fiúítás* helyett a recenzió szerinte jobb a *fiúsítás*, és ennek megfelelően a *hazaíúsítás* használata helyénvalóbb (Tud. Gyűjt. 1822: 102–3). Annak vizsgálatakor azonban, hogy „vallyon kiütik é a’ mértéket az ezen munkában előforduló megmagyarosított remek szavak?” (Tud. Gyűjt. 1822: 99–100), a szerző hosszú jogtörténeti magyarázatokat ad, az odavágó jogi normák és szakirodalmi hivatkozások felsorolásával. Jellemző, ahogy évtizedekkel később Bakos megvédi Georchot a recenzió szerzőjével szemben. Ha a nyelvújítók szívében uralkodó hevületet nem ismerjük, a recenzió olvasása után szinte érthetetlennek tűnnek Bakos szavai: „Nem hagyhatom el, hogy itt, legalább a jegyzetben, Geörchnek némi csekély elégtételt ne szerezzek egy nyelvészkedő bírálójával szemben, a ki Geörch munkáját megjelenése után majdnem másfél évtizedre a »Tudom. Gyűjt.« 1822. évi V. füzetében bírálta. Elismervén és kiemelvén a tárgyak alapos fejtegetését és szabatos meghatározását, az üres szóvirágok kerülését és népies nyelvezetét: egyszersmind nyelvbeli hibáit, úgynevezett helytelen új szavait, s ezek közt különösen az »álladalmat« és »kiváltság«-ot erősen megtámadta; s végre abban állapotodott meg, hogy a statust »álladalom«-nak irni hát talán még csak lehet, de már a »kiváltság«-ot (ti. a privilegiumot), magyarul helyesen csak »kegyelemlevél«-nek írhatjuk. Fölösleges mondanom, hogy az utókor és tudományossága Geörchnek adott igazat, de a nyelvészkedő gáncs azon kor aeropágiának folyóiratában jelenvén meg, Geörchnek annál fájóbb keserűséget okozott, mert ilyenek alapján a nyelvtudós bíráló azután Geörchnek nyelvtudónak való járatlanságát hánytorgatta” (Bakos 1880: 15).

A fentiek fényében azt mondhatjuk, hogy a jogi szaknyelv anyanyelvi terminusainak kialakításában kevésbé volt járható út az a nyelvészek által javasolt, a régi szaknyelvben élő, de feledésbe merülő terminusok felélesztése. A jogász nyelvújítók egy része ezért az idegen terminusok átvételét támogatta, nagyobb részük azonban a latin és német terminusok fordítása mellett érvelt. A megfelelő magyar terminusok megalkotásával kapcsolatban pedig az alapvető probléma nem abban keresendő, hogy a 19. század második felére nem álltak volna rendelkezésre megfelelő nyelvészeti vagy jogi munkák a kérdés tisztázására, még csak nem is abban, hogy a két terület szakemberei egymás munkáit nem ismerték volna, hanem abban hogy azokat a sajátjaikkal szemben *elismerni* nem voltak hajlandók. Ebben az időszakban még sokkal inkább fontosnak tartották – természetesen „a jó ügy érdekében” – saját álláspontjaik védelmezését, semmint az összefogást, a jogi szaknyelvnek a két tudományterület eredményeiből kiinduló, konszenzuson alapuló megújítását. Emellett azonban azt is meg kell jegyeznünk, hogy amíg a nyelvújítás érdekében számos kiváló grammatika látott napvilágot, a 19. század jogászai mindvégig adósak maradtak egy definíciókat is tartalmazó lexikon megalkotásával.

Ma már tudjuk, hogy a terminológiát érintő újítások, változtatások elképzelhetetlenek a központosító összefogás nélkül. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ez a gondolat már a 19. század elején világosan megfogalmazódott Pápay említett munkájában: „Az ilyen Meghatározásnak igen szokatlan ’s példátlan módgya volna az, hogy az Országgyűlésbéli Tanácskozás által mennyen végbe; hanem ugyan tsak tanácsos volna az ország’ kebelében az ezen dolgokhoz igazán értő derék Hazafiak közzül egynehányat Társaság’ formában kiválasztani, ’s a’ Terminologyának megvisgálása és meghatározása végett megbírálni, a’ melly Társaságnak Munkája osztán a’ Nagy Méltóságú Helytartó Tanács által az Országgnak minden Megyéivel közöltetvén, reményleni lehet, hogy az Ország’ Megyéi az ilyen Munka felől feltennék azt, hogy a fundamentomos okoknál fogva helyesen állapítottat meg, azt tehát hazafiúi buzgósággal elfogadni ’s magokat ahoz alkalmaztatni kissebbségnek nem tartanak.” (Pápay 1807: 58; az én kiemelésem – Sz. B.). Ez a nagyszabású terv, ha nem is éppen ebben a formában, de néhány évtizeddel később a Magyar Tudós Társaság törekvéseiben meg is valósult. Ez a gondolat, valamint Pápay fentebb idézett szavai olyan elvek, amelyek

a terminológusok számára ma is követendőek. Többek között éppen emiatt érdekes az azóta eltelt kétszáz év történéseinek vizsgálata. A szaknyelvi nyelvújítók fontos eredményeket értek el, de a Pápay által szorgalmazott összefogással csak a 20. században sikerült egységesíteni a magyar jogi szaknyelv nyelvileg és fogalmilag egyaránt megfelelő terminológiáját.

SZAKIRODALOM

- Babják I. 2007. *A váltó fajai a 19. században*. Miskolci Jogi Szemle 2/1: 67–92.
- Bakos G. 1880. *A magyar jogi műnyelv kérdéséhez. Jogirodalmi és nyelvészeti tanulmány – Tekintettel jogi műnyelvünk jelenére, multjára, mivoltára és gyökeres javítására*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Bakos G. 1883. *A magyar jogi műnyelv alapelvei és törvényei. Elméleti és gyakorlati útmutató jogi műnyelvünk tisztítására és javítására*. Rudnyánszky, Budapest.
- Czuczor G.–Fogarasi J. (szerk.) 1874. *A magyar nyelv szótára*. VI. kötet. Emich, Pest.
- Fóris Á. 2005. *Hat terminológia lecke*. Lexikográfia, Pécs.
- Márkus D.–Csiky K. (szerk.) 1896–1901. *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895*. Franklin, Budapest.
- Márkus D. (szerk.) 1898–1907. *Magyar Jogi Lexikon I–VI*. Pallas, Budapest.
- Nyomárkay I. 2002. *Anyanyelvi ébredés nálunk és szomszédainknál*. Lucidus, Budapest.
- Nyomárkay I. 2004a. Német tükörfordítások a horvátban és a magyarban. In: Nyomárkay I.: *Nyelveink múltja és jelene*. ELTE Szlav Filológiai Tanszék, Budapest, 59–77.
- Nyomárkay I. 2004b. Die ungarischen Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung im Spiegel der zeitgenössischen terminologischen Wörterbücher. In: Nyomárkay I. *Nyelveink múltja és jelene*. ELTE Szlav Filológiai Tanszék, Budapest, 85–99.
- Nyomárkay I. 2007. *Nyelvújítások Közép-Európában a 19. században. Kísérlet az anyanyelvi terminológiák kialakítására a közép-európai nyelvekben*. Nyr. 131: 185–95.
- Pápay S. 1807. *Észrevételek a' magyar nyelvnek a' polgári igazgatásra, és törvénykezésre való alkalmaztatásáról; az oda tartozó kifejezések' gyűjteményével*. Számmer, Veszprém.
- Terestyéni F. 1955. Az állami élet nyelve. In: Pais D. (szerk.): *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 83–164.
- Műsz. 1845. *Latin-magyar törvénykezési műszótár*. Kolozsvár: Ev. Ref. Főiskola. (Név nélkül.)
- Tud. Gyűjt. 1822. *Recenzió Georich Illés „Honnyi Törvény”-éről*. Tudományos Gyűjtemény. 1822. V. füzet. 97–107. (Név nélkül.)

Szép Beáta

SUMMARY

Szép, Beáta

Remarks on the evolution of the Hungarian legal language

The evolution of professional languages is a long process, sometimes taking centuries. Isolated attempts can be seen in 17–18th century dictionaries, both in Hungary and in other Central European countries, but organized work that proactively interfered with the evolution of language only started in the 19th century, especially in its second half. By this time, neologistic movements had born crystallized results, enabling experts to focus on practical details like the definition of general legal and administrative terms in Hungarian. German had a major influence on the emergence of the legal terminology of specialized areas. The appearance of Hungarian legal terms exhibits three

patterns: (1) direct, internal patterns; (2) the adaptation of foreign – primarily Latin – terms; and (3) loan translation. The principle of concept-based term formation and terminological classification, as well as the necessity of terminological standardization, first appeared in the early 19th century in the works of Sámuel Pápay. However, early efforts for the renewal of the Hungarian legal language were mostly characterized by individual attempts and debates between legal experts and linguists. The first professional dictionaries were merely vast collections of synonyms, hardly contributing to the organization of legal language. Today's linguistically and conceptually adequate legal terminology was standardized in the 20th century, with the publication of legal encyclopedias in which definitions were also provided.

Keywords: history of legal language, language reform, specialized dictionaries and handbooks of legal language, concept-based term formation

Fercsik Erzsébet–Raátz Judit: Keresztnevek enciklopédiája. A leggyakoribb női és férfinevek. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2009. 439 l.

Idén jelent meg a Tinta Kiadó újabb, a *Keresztnevek enciklopédiája* című kiadványa, amely *A magyar nyelv kézikönyvei* sorozat 16. kötete. Szerzői, Fercsik Erzsébet és Raátz Judit az Eötvös Loránd Tudományegyetem oktatói, akiknek a névkutatás – ezen belül pedig elsősorban a személynévek vizsgálata – az egyik szakterületük, és ebben a tárgykörben már korábban is több hasonló témájú munkát jelentettek meg.

A könyv tartalmával és küllemével is számot tarthat a nagyközönség és a szűkebb szakma érdeklődésére is. Hiszen kit ne érdekelnének azok a nevekkel kapcsolatos kérdések, hogy hogyan és miért alakultak ki a nevek, van-e jelentésük, mi válhat egyáltalán névvé egy társadalomban, továbbá kik és miért adnak nevet a személyeknek, országoknak, településeknek vagy akár az intézményeknek, illetve a környezetünkben lévő dolgoknak. Ezekkel a kérdésekkel, vagyis a nevek kialakulásával, jelentésével, fajtáival foglalkozik a névtan, az onomasztika, amely elsősorban a nyelvészethez kapcsolódik, de sok egyéb tudományterülettel is érintkezik, így például a történelemmel, a vallástörténettel, a néprajzzal, a művelődéstörténettel. Közismert tény, hogy több csoportot is számon tartunk a nevek kategóriáján belül, így elkülönítjük az élőlények által viselt neveket, a személy-, az állat- és növényneveket, a különféle földrajzi neveket, a természeti jelenségek, égitestek, intézmények, tárgyak elnevezéseit, valamint az egyes termékek, szolgáltatások márkaneveit. Bármilyen névről is legyen azonban szó, valamennyinek közös tulajdonsága, hogy elsődleges feladata az azonosítás, a többi hasonló egyedtől való megkülönböztetés. Így elméletileg bármely szó, hangsor (vagy szókapcsolat is) névvé válhat, ha azt egy közösség egy dologra következetesen a megkülönböztetés szándékával használja.

A kötet az említett tudományterületeket felölelve sokoldalúan tájékoztat a száz leggyakoribb magyar női és férfinévről. A magyar névtani szakirodalomban korábban már számos hasonló szakmai és ismeretterjesztő könyv is megjelent, a leginkább közismert ezek közül a Ladó János szerkesztésében megjelent *Magyar utónévkönyv*, amely 1971-es keltezésű, és 1827 nevet (895 női és 932 férfinevet) tartalmaz. Ez a munka elsősorban a névadás körében kialakult bizonytalanságnak a kezelésére szolgált, és megjelenése megkönnyítette, valamint egységesítette a keresztnévadást, hiszen az anyakönyvvezetők ez alapján anyakönyvezték az újszülöttek nevét. A könyv átdolgozott változata az 1998-ban napvilágot látott Ladó János–Bíró Ágnes: *Magyar utónévkönyv*, amely ugyancsak az anyakönyvvezethető keresztnevek körében igazította el az olvasót. Ezek a kötetek is tartalmaztak információkat a nevek eredetéről, jelentéséről, a becézési lehetőségekről. A szakirodalomban eddig megjelent könyvek közül azonban eddig még egyik sem adott a *Keresztnevek enciklopédiájához* hasonló átfogó képet a leggyakoribb magyar keresztnevekről.

Az enciklopédia Előszava tájékoztatást nyújt a nevek kialakulásáról, a nevek fajtáiról, arról, hogy kezdetben az egyelemű névadás volt jellemző, s hogy az első nevek a 9. századból maradtak fenn. Ebben az időben a születéskor kapott név többször cserélődhetett egy ember életében, sőt

olyan nevek is szerepelnek az ősi nevek között, amelyeket csak felnőttkorban kaphattak meg az emberek. Ezek között az egyelemű nevek között a névadás motivációja szerint vannak például a születés körülményeire utalók, úgynevezett kívánságnevek, a személy külsejére, szokásaira, egyéb tulajdonságaira vonatkozó leíró nevek, foglalkozásnevek, társadalmi helyzetre utaló nevek. Később, a keresztség felvétele után, egyre nagyobb számban terjedtek el az egyházi nevek, a keresztségben kapott nevek, s tulajdonképpen ez szolgált alapul a kételemű névadás megszületéséhez. A kételemű névrendszer kialakulása a szerzők szerint a 14. században kezdődött el, de általánossá csak a későbbi évszázadokban vált. Az államigazgatásban II. József rendelete 1787-ben tette kötelezővé a családnevek használatát, és ezek megváltoztathatatlan voltát. Így formálódott a családnevek és a keresztnévek együttese. Ugyanitt az Előszóban olvashatunk a magyar keresztnévkinccs eredetéről is. A legrégebb nevek keletkezése az egyelemű névrendszerhez nyúlik vissza, a keresztnévek másik nagy része idegen eredetű (például török, latin közvetítésű egyházi eredetű vagy éppen germán, szláv név), emellett a névkészlet bővüléséhez nagyban hozzájárulnak az úgynevezett belső keletkezésű, vagyis a nyelv eredeti elemeiből létrehozott nevek. Ezen belül egyrészt a szóalkotás mintájára, például szóképzéssel vagy összetétellel keletkezhettek új nevek, másrészt névteremtés útján is létrejöhetnek, akár régi nevek felújításával vagy újabb közszavak tulajdonnévként való használatával. Ide tartozik az írói, művészi névalkotás is.

A névadás törvényi szabályozásáról is tájékoztat a könyv, ez az állami anyakönyvezés 1895. október 1-jei bevezetésével kezdődött. Kezdetben nem korlátozták a bejegyezhető nevek számát, így az anyakönyvbe több, akár tizenöt név is bekerülhetett. Arról azonban már akkor is rendelkezett a törvény, hogy a gyermek utónévét az állam anyanyelvén, azaz magyarul kell anyakönyveztetni. 1952-től törvényerejű rendelet szabályozta, hogy egy gyermeknek csak két utónév adható. 1982-ben pedig ugyancsak rendelettel írták elő, hogy hivatalosan csak azok a nevek anyakönyvezhetők, amelyek a Ladó-féle *Magyar utónévkönyv*ben szerepelnek. Az 1990-es évektől újabb névjegyzékek születtek, majd 1998-ban megjelent az újabb, korábban már említett átdolgozott *Magyar utónévkönyv*. Azok a szülők pedig, akik olyan nevet választanak gyermeküknek, amely nem szerepel az újabb utónévkönyvben sem, szakvéleményért fordulhatnak a Magyar Nyelvtudományi Intézet munkatársaihoz, ahogyan ezt a korábbi években is megtehették.

Az Előszót követő Tájékoztató ismerteti a könyvben tárgyalt női és férfinevek szócikkeinek a felépítését, ez a következő sorrendet mutatja: *a név eredete, védőszentjei, névnapja, gyakorisága, becélése, rokon nevei, női és férfitársa, idegen nyelvi megfelelői*. Külön pontokba szedve találunk adatokat a *név családnévi használatáról, híres viselőiről, irodalmi és képzőművészeti alkotásban való előfordulásáról*. A szócikk következő részei azt ismertetik, *hogyan jelenik meg a név földrajzi nevekben, milyen népszokásokkal áll kapcsolatban, milyen szólásokban, közmondásokban szerepel, illetve miként fordul elő névcúfolókban*. A szócikk végén a név *köznévként való használatáról* tájékozódhatunk.

Az ismeretek széles körű bemutatása mellett újdonság, hogy a szöveges leírást sok esetben névfák egészítik ki. A kétféle ábra közül az egyik szemlélteti a név kialakulásának fő lépéseit és rokon neveit, a másik pedig a név és a becenevek kapcsolatát ábrázolja.

Említésre méltó, hogy a közölt 2006-os statisztika alapján az első tíz leggyakoribb férfinev (első névként) a *László, István, József, János, Zoltán, Sándor, Ferenc, Gábor, Attila, Péter* volt; az újszülötteknek pedig ebben az évben legtöbbször a következőket adták (szintén első névként): *Bence, Máté, Levente, Dániel, Dávid, Ádám, Balázs, Tamás, Márk, Péter*. A leggyakoribb női nevek: *Mária, Erzsébet, Ilona, Katalin, Éva, Anna, Margit, Zsuzsanna, Julianna, Judit*. Az újszülött kislányok legtöbbször előforduló nevei pedig: *Anna, Réka, Viktória, Zsófia, Dorina, Boglárka, Petra, Eszter, Vivien, Laura*.

Ezek után válasszunk ki két tetszőleges nevet, és ezek alapján nézzük meg a könyvben közölt információkat.

A *Gergely* név például a görög *Grégoriosz*ból keletkezett, amelynek latin formája *Gregorius*. Ez a magyarban *Gregor* alakra rövidült. A név elején lévő mássalhangzó-torlódás feloldásával és a vegyes hangrend megszűnésével jött létre a mai alakja. A név kiindulásául szolgáló szó a görögben 'éberen őrködő'-t jelent. A latin forma már a 12. században megtalálható a hazai írásos forrásokban. A könyv több védőszentet is felsorol, hiszen a *Gergely* név több szentnek és pápának volt a neve, közülük kiemelkedik *Nagy Szent Gergely* pápa (?540–604), aki bencés szerzetesként hét kolostort alapított. A kötet kilenc névnapot sorol fel a névvel kapcsolatban. Gyakoriságát tekintve a 16–18. században a leggyakoribb férfinevek egyike volt. Később szinte teljesen eltűnt a névkincsből, majd az 1980-as években egyre gyakoribbá vált. Napjainkban a szülők gyakran a név rövidebb változatát, a *Gergő* névformát választják gyermeküknek. Sokféleképpen lehet becézni, tizenegy becező változatot találunk a kötetben. Rokon nevei is az önállósult becező alakokból alakultak: *Gergő*, *Gerő*. Több idegen nyelvben is megtaláljuk a megfelelőit, és sok családnév is keletkezett belőle. Magyarországon a középkorban két ilyen nevű főpapról is tudhatunk. A név híres viselői közül a könyvben szerepel többek között *Berzeviczy Gergely*, *Czuczor Gergely*, *Csiky Gergely*. A művészetben sokunk kedvenc regényhőse *Bornemissza Gergely* Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című művéből. A földrajzi nevek között néhány helységnév őrzi a *Gergely* nevű tulajdonos emlékét. Népszokás is fűződik a névhez, mégpedig március 12-én szokás volt a *gergelyjárás*, amely *Nagy Szent Gergely*-nek, az iskolák és a diákok védőszentjének a tiszteletére terjedt el. Szólások is kapcsolódnak a névhez, ezek leginkább az időjáráshoz kapcsolódnak. Például *Gergely rázza a szakállát*, ezt akkor mondják, ha március 12-én havazik. Köznevesülve is szerepel a népnyelvben. *Nagy Szent Gergely* pápa nevéhez fűződnek a *Gergely-féle* énekek, mai nevükön a *gregorián énekek*, az egyszerűságot, zenei kísérlet nélküli egyházi énekek. XIII. *Gergely* pápa emlékét őrzi a *Gergely-naptár* elnevezés.

A *Zsófia* név ugyancsak görög eredetű, a *szophia* 'bölcseesség' szó régi magyar olvasatából származik. Már az Árpád-korban ismert volt, először a 12. században fordul elő írott emlékekben *Sophia* alakban. Védőszentje az egyházi hagyomány szerint *Zsófia* és három leánya, *Fides* (Hit), *Spes* (Remény) és *Charitas* (Szeretet), akik vértanúhalált szenvedtek Hadrianus császár parancsára. Alakjukat a hittudomány pártfogóiként tisztelik, a művészeti ábrázolásokon koronával, karddal együtt jelenítik meg őket. A könyv hét névnapot jelöl meg a naptárban. Gyakoriságáról megtudhatjuk, hogy a 16–18. században kedvelt név volt. Később azonban már elavultnak számított. Majd az 1980-as években egyre gyakoribbá vált. Tíz becézési formát találhatunk ezzel a névvel kapcsolatban. Rokon nevei a franciás *Szofi*, a régies *Szófia*, az orosz *Szonja*, valamint a becező nevekből önállósult *Zsófi* és *Zsóka*. Idegen nyelvi megfelelői is szép számmal vannak, valamint családnévként is előfordulhat. Több híres viselőjét is felsorolja a kötet, köztük érdemes megemlíteni a következőket: *Báthory Zsófia*, II. Rákóczi György fejedelem felesége; *Török Sophie* grófnő, Kazinczy Ferenc felesége; valamint ugyancsak *Török Sophie*, a költőnő, Babits Mihály felesége. Földrajzi névként e név görög alakja rejtőzik *Szófia* (Bulgária fővárosa) nevében. Köznevesülve is előfordul, a sebforrasztófüve a *parlagkóró* mellett a *zsófiaseprő*.

A kötetet irodalomjegyzék, forrásjegyzék, névnap, 2006-os statisztika és teljes körű névmutató zárja. A mutató tartalmazza a keresztneveket, a becezőket, az idegen nyelvi és a történeti névalakokat is.

A *Keresztnévek enciklopédiáját* ajánljuk mindazoknak, akik kíváncsiak a keresztnévek több évszázados világára, és szeretnék alaposan megismerni a női és férfinevek mögött meghúzódó gazdag kulturális örökséget.

Balogh Judit
ELTE BTK

Péter Mihály: Orosz verstan (Bevezető kurzus). Русское стихосложение (Вводный курс). ELTE Ukrán Filológiai Tanszék – Argumentum, Budapest, 2008. 120 l.

Péter Mihály új orosz nyelvű könyve oktatási célokat szolgál az orosz szakirányt választó tanár-, irodalmár- és fordítóképzős hallgatók számára. Olyanoknak szánja, akik már jól ismerik az orosz nyelvet, s ezért az orosz nyelvű igényes filológiai szakszöveg megértése sem jelent gondot számukra. A *Bevezető kurzus* alcím azt sejteti, hogy ez a kurzus előkészítője egy verstani problematikával foglalkozó mélyebb ismeretanyagoknak.

Péter Mihály munkája az egyetemi tananyag mellett mély, tudományos diskurzus része is. A tárgyalt tematika elrendezése oktatási célokat szolgálva világos, letisztult osztályozásban világítja meg az orosz verstani fogalmakat és a megkülönböztető jegyeket, következetesen lép át egyik fogalomtól a másikhoz.

Nyolc fejezetben foglalkozik az orosz verselés történetének fejlődésével. Először a történeti kezdeteket, majd pedig a kronológiai sorrendben következő korszakokat veszi sorra. Minden történeti korszak részletes leírást nyer. A szerző megalapozottan jelöli meg megközelítését „deszkriptív-történeti kifejtésként” (5).

Verstani alapfogalmak. Péter Mihály könyve az *Alapfogalmak* fejezettel kezdődik (7–18), amelyben a könyv tárgyát képező verset elhatárolja a prózától és a zenétől. Péter Mihály V. M. Zsirmunszkijtől veszi a példát, aki az orosz költő, Balmont versét „Она отдалась без упрека...” elemzi, s ezen mutatja be a sajátos jegyeket, amely a verset a prózától megkülönbözteti. Összevetését Péter Mihály így összegzi: „A verssorok keretein belül szótagok és hangsúlyok sajátos elrendezése adja a legfőbb különbséget a vers és a próza szövegének összehasonlításában” (8). Nem egyszerűen a verssor különbözteti meg a költészetet a prózától, hiszen a prózában is vannak sorok, hanem az a jellegzetesség, amelyet a verssorban fonetikai egységek – a hangsúlyos-hangsúlytalan magánhangzók, a szótagok (magánhangzó + mássalhangzó) stb. – teremtenek meg a prózai szöveg sorfelépítésével szemben.

A legfontosabb fenti különbség mellett (a vers fonetikai szerkezete) fellelhetők a prózától elkülönítő másodlagos különbségek is. Ilyen például a szintaktikai és gondolati szövegszerveződés. Valóban a vers szintaxisa és gondolati felépítése a költészetben más, mint a prózában, még ha ez másodlagos jelentőségű is.

Péter Mihály végső következtetését így fogalmazza meg: „A vers és a próza matematikai pontossággal nem különíthető el egymástól. A vers és a próza nem zárt rendszer, inkább többé vagy kevésbé prózai, és többé vagy kevésbé lírai szövegről lehet beszélni” (9). Majd később: „a vers és a próza két pólus, amelyek körül történeti fejlődésében elrendeződnek az irodalom reális tényezői” (9).

A verssorokat megfelelő szervezettségben jellemző hangtani anyag egyes verskutatókat arra ösztönzött, hogy a verset a **zenével** vessék össze. Péter Mihály P. B. Tomasevskij nyomán helyesen jegyzi meg: „A zene anyaga kifejezetten az egyezményes hang, amelynek nincs reális értelme [...] a költészet anyaga a szó, amelyet áthat a jelentés” (13).

Az első fejezet végén Péter Mihály röviden jellemzi az európai **verselés rendszerét**, a fonetikai egységek verssoronkénti típusait: 1. időmértékes rendszer (szótagszámláló-hangsúlyos): a verssorban váltakoznak a rövid és hosszú magánhangzós szótagok (magánhangzó + mássalhangzó); 2. szillabikus (szótagszámláló) verselés: minden sorban annyi szótag van, mint a következőben; 3. hangsúlyos verselését: a verssorban annyi a hangsúlyos magánhangzó, mint a következő sorban.

Péter Mihály a legbonyolultabb szillabotonikus (kötött szótagszámú hangsúlyos) és a legegyszerűbb tonikus (hangsúlyos) verstípusok között helyezi el az európai verstan történeti korszakait. Ugyanilyen következetességgel vezeti végig az orosz költészet verstanának rendszerét is.

M. L. Gaszparov nyomán Péter Mihály kijelöli az orosz verstan **előtörténetének időszakát**, amelynek az egész második fejezetet szenteli *Orosz szillabikus verselés* címmel (19–24). Szillabi-

kus (szótagszámláló) verseléssel írta műveit Szimeon Polockij a 17. század végén. Munkásságán a lengyel szillabikus költészet hatása érződik. A 18. század elején a francia és a német klasszicizmus hatása alatt Tredjakovszkij és Lomonoszov nevével jelenik meg a szillabotonikus (kötött szótagszámú hangsúlyos) vers az orosz költészetben.

Az orosz klasszikus verselés. Az *orosz klasszikus verselés* című fejezet (25–48) a legterjedelmesebb Péter Mihály könyvében. Nemcsak azért, mert ez a verselés a legbonyolultabb, hanem azért is, mert ez valóban „klasszikus” orosz verselésnek számít. Az orosz verstannak szentelve a könyvét, joggal fordít e kérdéskörre nagyobb figyelmet a szerző.

Péter Mihály a szillabikus-hangsúlyos verselést így magyarázza: „Ez a versmértékek olyan rendszere, amely a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozásán alapul. Minden verssor ismétlődő, ugyanolyan verslábakból áll, minden versláb egy hangsúlyos és egy vagy két hangsúlytalan szótagból tevődik össze. Ezeknek megfelelően a metrumok két csoportra oszthatók: 1. két szótagúakra – jambus és trocheus és 2. három szótagúakra – daktilus, amphibrachys és anapestus” (25). A fejezet tehát két alfejezetre bontható: a) két szótagú metrumok, b) három szótagú metrumok. A szerző az orosz költészetből a legismertebb verseket idézve hozza a példákat.

A legnagyobb figyelmet a fejezet a két szótagú metrumoknak szenteli, ahol a hangsúly a második szótagon van (jambus), s ez verssoronként négyszer ismétlődik. Péter Mihály megállapítja, hogy: „Az orosz költészet legnagyobb része Lomonoszovtól napjainkig jambikus verselésben íródott. A különféle jambikus verseléstípusokból a legelterjedtebb a négy verslábból álló.” (25.)

Péter Mihály a 18. század orosz költészetéből (Lomonoszov, Zsukovszkij), majd a 19. századi lírából veszi a példáit. Puskin műveinek nagyobb részét, közöttük a Jevgenyij Anyegin jambikus verselésben írta, ahol egy sorban a jambus négyszer ismétlődik. Ritkábban előfordul az ötös ismétlés (Puskin Borisz Godunov című drámája), sőt hatos ismétléssel is találkozunk (Puskin Andzselo című poémája). Puskin verselésében találunk hármas és kettes jambusismétlést is, amely „könnyedebbé”, „vidámabbá” teszi a költeményeit. Az orosz verselésben előfordul a szabad jambus, amikor a jambus ismétlődése különböző verssorokban különböző mennyiségben (2–6) lép fel. Pontosan ilyen rendszerben írta Krilov az állatmeséit, s Gribojedov a „Годе от ума” (Az ész bajjal jár) című drámáját is.

A trocheus két szótagú versláb, amelyben a hangsúly az első szótagon van. Az orosz verselésben ritkábban használt ez a metrum. Ha soronként négyszer ismétlődik a trocheus, ez az orosz népdal leggyakoribb versformáját adja. Ebben a formában írta Kolcov is a legtöbb versét, és Jersov is a „Конек-Горбунук” (Táltos Lovacska) című meséjét. Puskin a meséket szintén trocheusban írta.

A trocheus soronként többször ismétlődhet: kétszer (Kolcov), háromszor (Tvardovszkij), ötször (Jeszenyin). A hatszoros ismétlés már túllép a verssor terjedelmén. Ilyen esetben a sort cezúrával két részre kell osztani.

Péter Mihály elismerően értékeli azokat az első verstani kutatásokat, amelyeket a 20. század elején A. Belij végzett. Ő statisztikai kimutatásokkal a verseket „harmonikus” és „nem harmonikus” típusokra osztotta. V. N. Zsirmunszkijjal egyetértve Péter Mihály igazat ad Belijnek abban, hogy a „harmonikus” versmérték a jó költészetnek felel meg, a „nem harmonikus” a rossznak (36).

„Van-e kapcsolat a poétikai tartalom és a költői forma között?” – teszi fel a kérdést a szerző (47). Sokan az orosz verstanosok közül úgy vélik, hogy ha a versben hosszú történetről van szó, akkor öt verslábos jambust kell használni. Péter Mihály M. L. Gaszparov mellett foglal állást ebben a vitában, amikor azt mondja, hogy a költői tartalom és annak fonetikai formája között nincs közvetlen összefüggés. Tvardovszkij „Vaszilij Tyorkin” című poémájából hozza a példát. A „Гармонь” (Harmónika) fejezet, ahol a katonák táncolnak, és a „Пепенпав” (Átkelés) fejezet, ahol a katonák haláláról van szó, egyaránt négy verslábos trocheusban íródott (47–8).

Péter Mihály a könyv második fejezetében az orosz költészet három szótagú metrumainak történetét írja meg. A 18. században három szótagos metrumot használt például Gyerzsavin és Zsukovszkij, a 19. században Lermontov, a 20. században Majakovszkij és Szimonov. Péter Mihály

a három szótagú metrumok variánsait is áttekinti. A soronkénti verslábak mennyisége a hangsúlyos és hangsúlytalan sorvégek, valamint a verssorokban lévő cezúrák alapján osztályoz. Mindezek nem könnyű verstani kérdések, Péter Mihály könyvében mégis konkrétan, világosan, gazdagon kifejtve kapnak megvilágítást.

Az orosz verselés más válfajai. Az orosz költészetben (az udvari nemesi költészetre gondolva) később megjelenik a **hangsúlyos** verselés. Az orosz népköltészetben mindig is megvolt a hangsúlyos verselés az állatmesékben és legendákban. De az udvari költészet mindig más szemléletet követett. Péter Mihály így ír: „A 19. század elején a *dolnikok*, a hangsúlyos tagoló versformák elsősorban német és angol fordításokban jelentek meg” (54). Igaz, később a 19. század közepére az orosz romantikus költők figyelme az orosz népköltészet felé fordult. A 20. század elejére a hangsúlyos verselés már beépült az orosz költészetbe, különösen Blok, majd Majakovszkij költészetébe.

Péter Mihály így határozza meg a hangsúlyos verselést: „A tisztán hangsúlyos verssor a hangsúlyos szótagok számán alapul; a hangsúlytalan szótagok a hangsúlyosak között változó mennyiségűek [...], megkülönböztetünk két, három és négy hangsúlyos versszakot” (49). Néha hangsúlyok közötti szünetek is vannak, ezekben jambusok és anapestusok jelennek meg (Puskin, Tyutcev, Ahmatova, Cvetaeva), de ez ritkán fordul elő, és alapvetően nem befolyásolta a hangsúlyos verselés jellegzetességét.

A hangsúlyos verselés nyomán az orosz udvari költészetben nyugati mintára megjelenik a rím-telen és rímelő sorok váltakozásából álló „**fehér**” vers – szintén nyugat-európai szerzők közvetítésével (La Fontaine, Goethe, Wittman és mások). Ez a verstípus már régen jelen volt az orosz népköltészetben mint az élő beszéd intonációját követő „*говорной стих*” (beszédvers): ilyenek a népi komédiák, népi alakoskodás, bölcsődalok stb. A népköltészetben a szöveg (próza) rímek segítségével tagolódott sorokra. Ott, ahol rím található, befejeződött a prózai sor, s mintegy verssorra alakult (a próza helyén megjelent a poézis).

Az orosz udvari költészetben rímelő „fehér verseket” írt Krilov (a francia állatmeseíró, La Fontaine nyomán), nem rímelőket írt Blok és néhány más orosz költő. Felvetődik a kérdés, ebben az esetben verset vagy prózát írtak a fenti szerzők. Az egyetlen dolog, ami elkülöníti a verset a prózától, a sorok fonetikai szerveződése a rím segítségével. Ugyanakkor ez a szerveződés a „fehér versekből” hiányzik. V. M. Zsimumszkij, Ju. M. Lotman, B. V. Tomasevszkij nyomán Péter Mihály úgy véli, hogy a „fehér versek” esetén mégiscsak versről és nem prózáról van szó, minthogy ezekben a versekben a szintaktikai szerveződésre a parallelizmus jellemző, bár ilyen parallelizmus a prózában is előfordulhat. Mint Péter Mihály írja: „a sorok grafikus tördelése a szabad vers helyes értelmezésének fontos feltétele” (59). Ha a szöveg nem tagolódna rövidebb sorokká (ha a sor a papírlap egyik szélétől a másikig tartana), akkor ezt a szöveget mint verset egyáltalán nem lehetne olvasni. Az ilyen megközelítés esetében elsődleges az írott szöveg, az olvasott pedig másodlagos, bár valószínű, mint tudjuk, ez pontosan fordítva van.

Az orosz verselés szerveződése. Arról, hogy a vers miben különbözik a prózától, meghatározott fonetikai szerveződés – hangsúlyos, szótagszámláló szillabikus stb. – alapján már egyetlen vers anyagán is ítéletet mondhatunk. Például Puskin egyetlen sora: „*блистая взорами Евгений*”, megállapítható, hogy két szótagú verslábbal van dolgunk, amelyben a hangsúly a második magánhangzón van (jambus).

A **rím** – két verssor összecsengése valamely részletében, pontosabban a sor végén. Például: „*блистая взорами Евгений, / Стоит подробно грозной тени*”. Itt a „Евгений – тени” rím minimum két verssort feltételez. Egyetlen sorban nem jöhetne létre.

V. M. Zsimumszkijjal együtt Péter Mihály a rímet úgy határozza meg, mint „valamely hangj ismétlés, amelynek a vers metrikus kompozíciójában szervező funkciója van” (62). A rím (összecsengés) nemcsak a sor végén, hanem az elején és a közepén is lehetséges, de „a sorvégi összecsengés szünet előtti helyzetben sokkal erőteljesebben hallatszik” (62). Kosztolányi Dezső szavaival így

érzékelteni Péter Mihály a költőien megfogalmazott feladatot: A rím „titkos kapcsolatokat fedez fel a dolgok ősi lelke között” (63).

Péter Mihály megállapítja, hogy az orosz népköltészetben (népdal, bilina) a rím ugyan speciálisan nem szerepelt, de a szintaktikai szerkezetek parallelizmusa révén gyakran megjelenhetett (igei rím). Az orosz közmondások rímelve majdnem kötelező: „Поспешишь – людей насмешишь” (amit a rímet kicsengetve így fordíthatnánk: „Felesleges a sietség – másoknak csak nevetés”). Sajátos a rímelve a 17. században Sz. Polockij verselésének (igei rím). A 18–19. században az orosz költők viszonya a rímhez sokkal szigorúbb volt: a rímnek pontosnak kell lennie („ночь – прочь”); az igei rím viszont rossz rímnek számított („дышет – дышит”).

Péter Mihály részletesen beszél az orosz költészetben fellelhető **pontos rímek** alfajairól (64–7). Példáit elsősorban Puskintól veszi. A rímek lehetnek gazdagok és szegények, férfiasak és nőiesek, banálisak és eredetiek, tautologikusok és homonimok, szójátékon alapulók stb. A 20. században a beszélt nyelvi stílus hatására, amely hatott az orosz költészetre, megjelentek a **pontatlan rímek**: asszonánc („облако – около”), a csonkolt rímek („лес – крест”), a diszszonánsak („розах – ризах”), a szógyöki rímek („робко – коробка”) és mások (67–9). Külön figyelmet fordít Péter Mihály Majakovszkij rímeire, aki a rímekre külön gondolati terhelést helyez. Nála jelennek meg az **összetett rímek** (ezek két szóra terjednek ki): („до ста пастей – без старости”) (69–70).

A rímek köszönhetően egy verssor kapcsolódik a másik verssorral, s ezáltal létrejön a **strófa**, a versszak. A legegyszerűbb strófa két sorból áll. Az orosz verselésben a legkiterjedtebb strófa négy sorból áll, amelyek párosan rímelve (vagy a közvetlen mellette levővel vagy egy sor kihagyásával a következővel). A versszak verssora több is lehet. Ezek a különböző rímképletekkel, azok különböző mennyiségével hozzák létre a **strófátípusokat**: kétsoros, négy soros, ódai strófa, balladai strófa, stanza stb. (75). A leghosszabb az anyegini strófa, amely 14 sorból áll. Péter Mihály megállapítja, hogy ez a strófa lehetséges nagyságának a felső határa, s „az ennél nagyobb terjedelmű versszakot nehéz lenne a rímelő sorok ismétlődésén alapuló versnek tekinteni” (78). A továbbiakban Péter Mihály az anyegini strófa jellegzetességeit taglalja (78–9).

A szerző figyelmet fordít olyan strófátípusokra is mint a szonett, a szonettkoszorú stb., amelyek az orosz költészetben nem fordultak elő, hacsak nem tekintjük annak az orosz nyelvre fordított Shakespeare-szonetteket (Marsak) vagy a keleti költészet fordításait (Tarkovszkij).

Az orosz verselés intonációja. A „verselés intonációja” fogalom (és terminus) Péter Mihály használatában ugyanaz, mint ahogy V. M. Zsirmunszkij, B. Eichenbaum, V. E. Holsevnnyikov orosz elméletirők verstanai leírják. Egyébként, ha csak a verselésről beszélünk, és nem kapcsoljuk ide a stilisztikát, akkor az egész intonáció egyetlen fogalomhoz kapcsolódik – ez a verssorok végi **szünet**. Pontosán ebben különbözik a vers intonációja a prózáétól, amelyben a sor az oldal szélén fejeződik be szünet nélkül. Minden más területen a vers és a próza intonációja ugyanaz (orosz intonációs képletekkel IK-1, IK-2 stb.).

A verssor végi szünet kötelező. A szünet lehet hosszú vagy rövid, inkább hosszú vagy inkább rövid, ezek mennyiségi mértéke az adott versben releváns.

A verssor végi szünet átlagosnak vagy hosszúnak számít, ha egybeesik annak a mondatnak a szünetével, amely az adott versben található. Ha a mondatbeli szünet nem a sor végére esik, akkor a verstani szünetet rövidnek mondjuk. Akár kiegészítő szünet is megjelenhet a következő sor közepén – ahol a mondat befejezése jelentene szünetet. Ez utóbbi esetben a verstanok (V. M. Zsirmunszkij és mások) más terminológiát használnak – nem „szünetnek”, hanem „szünetátvitelnek” nevezik, mintha ebben az esetben a verssor végén semmilyen szünet sem maradna. De a verssor végi szünet kötelező – ez mutatja a sor végét, jöllehet a szünet terjedelmét tekintve rövid is lehet.

A „szünet” és „szünetátvitel” terminológiát az orosz elméleti szakíróktól veszi át Péter Mihály, s jogosan jegyzi meg: „az átvitelek megzavarják a vers folyamatát, de [...] ha a verssorok közötti szünetek teljesen eltűnnének, a vers prózává változna” (84). Ugyanakkor az úgynevezett versintonáció területén kialakított fogalmi háttér kapcsán Péter Mihály nem a „hosszú” és „rövid”

szüneteket használja, hanem a „szünet” és „szünetátvitel” fogalmakat. Így a dallamos (напевный) vers nála nem azért jelenik meg, mert a verssor végén hosszú a szünet, hanem azért, mert a szünet egyáltalán – létezik. A verses párbeszéd (пазговорный) vers úgy jön létre, hogy a sor végén nincs szünet, hanem szünetátvitel jelenik meg a következő sor közepén. Ilyen megközelítésből hasonlítja össze Péter Mihály Nyekraszov két versét: 1. „Что ты жадна глядишь на дорогу...” című dalt, amelyben minden sor végén szünet van (ez a dallamos vers); és 2. az „О погоде” című verset: „Трите же, трите / Поскорей, Бога ради ваш нос”, ahol a *тпуме* szó után (sorvég) mintha nem lenne szünet – az átvivődik a következő sorba a *поскорей* szó utáni helyzetbe, eközben a *тпуме* szó után szünet mégiscsak létezik, jóllehet az egészen rövid.

A szünet nemcsak minden külön verssor után, hanem a verssorok csoportját követően a versszak végén is jelentkeznek, de ez a szünet hosszabb, mint a sorvégi szünetek. A dallamos verselésben ez a hosszú szünet minden négyesrövi szakasz után megtalálható. Az ilyen dallamos verseket dalstrófára épülő verseknek nevezzük. Péter Mihály példaként két orosz verset idéz, amelyek ismert orosz dalokká váltak: „Расцветали яблони и груши...” (Исаковский), „Бьётся в тесной печурке огонь...” (Сурков).

Ha a hosszú szünet nem minden strófa után, hanem csak strófacsoportok után jelenik meg, akkor az ilyen dalszerű versek neve **románc**, például: „Я пришёл к тебе с приветом...” (Фет).

Annak okát, hogy a hosszú szünet egyik esetben minden strófa után, másik esetben strófacsoport után jelenik meg, Péter Mihály (más orosz teoretikusokkal együtt) a szintaktikával hozza kapcsolatba. Gyakran a strófára épülő versben a mondat határa (egyszerű és összetett mondaté) egybeesik a strófa határával, a románban a szintaktikai szerkezet viszont egyből több strófát ölel át.

A beszédet követő vers, amelyben a verssor végi szünet rövid, vagy másképpen szólva szünetátvitel történik a következő sor közepére, szintén két típusra osztható: **verses párbeszéd** (ilyen Nyekraszov „Ha Bonne”) és a **szónoki vers** (pl. Lomonoszov ódái).

Az orosz verselés hangfestő szavainak művészi eszközrendszere. Az utolsó fejezetben, melynek címe *Hangfestő szavak művészi eszközrendszere*, Péter Mihály V. V. Kozsevnjykovra hivatkozva a címet így határozza meg: „Hangfestő szavak eszközrendszerének nevezzük a verssor (vagy fél verssor), periódus, strófa, egy egész mű vagy meghatározó rész keretein belül a hangelrendezés összehangoltságát” (96). A rím, amelyről korábban szó volt, szintén a hangelrendezés meghatározott sor végi összehangolása. A hangismétlés mint művészi összehangolás a sor elején anafórát, a sor végén epifórát ad. Az anafora és epifora alliteráción alapul, amely a mássalhangzók ismétlődése. Az asszonánc a magánhangzók ismétlődése (100–1). A hangok ismétlődése nemcsak a sorok végén vagy a sorok elején történhet meg, hanem a sor közepén is, a sorban, a versszakban a versben tetszőleges helyen.

Péter Mihály a továbbiakban a **hangutánzó, hangfestő** elemekről ír Puskitól véve a példákat: „И быстрой ножкой ножку бьёт...”, ahol a *б-н-н-б* alliteráció, mint Péter Mihály aláhúzza, mesterien adja vissza a szökdécselés hangját, ahogy a balerina egyik lábával a másikat érinti (103). Péter Mihály külön is megemlíti a **paronimikus jelenségeket**, amelyek a 20. századi orosz költészetre voltak jellemzők: „духовеньке вдохновенья...” (Cvetajeva). Ezek hasonló alakú, de eltérő jelentésű szavak. Mindez kapcsolatban van a vers jelentésével és tartalmával, amelyet itt a szóformával ér el.

A hangutánzás Péter Mihály véleménye szerint „szervesen kapcsolódik a témához, s természetesen is szükséges eszköze az ábrázolásnak” (102). Ami a paronimákat illeti, ezek közvetlenül kapcsolódnak a verselés funkcionális szemantikai síkjához. Péter Mihály V. P. Grigorjevét idézi: „a paronimák segítségével lehetőség nyílik arra, hogy a közeli és távoli tematikus és szemantikai mezők között kapcsolat jöjjön létre” (106).

Az utolsó alfejezetet Péter Mihály Puskin szavait idézve nyitja meg: „Союз волшебных звуков, чувств и дум” („Varázslatos hangok, érzések és gondolatok szövetsége”). Úgy tűnik, hogy egyik oldalról a hangok léteznek, másik oldalról az érzések és a gondolatok. Puskin egyik

verse a hangok és a tartalom fenti szövetségét erősíti meg: „юношу, горко рыдая, ревнивая дева бранила” („keserves zokogás között a féltékeny leány az ifjút korholta”). Péter Mihály bemutatja, hogyan fejezi ki a leány első versszakban elhangzó szenvedélyes szemrehányásait az *r* mássalhangzók: *горко, рыдая, ревнивая, бранила*, majd a második versszakban ez a hangfestés hogyan enyhül, s keveredik az *l*, *m*, *n* mássalhangzókkal. A második versszak fenti magánhangzói *s* a [j] hang a leány megbocsátását tükrözi (109).

Valójában nem a hangok fejezik ki az érzéseket és gondolatokat, hanem a szavak, amelyekben ezek a hangok megtalálhatóak. Egyébként ezt megelőzően maga Péter Mihály is írja: „az egyes hangok az adott tartalommal csak a szavak állományában kapcsolódnak össze” (99). Ha „jó” tartalom van egy szóban, akkor a hangok, amelyek e szót alkotják, szintén „jó” tartalmat fejeznek ki és fordítva: a „rossz” jelentésű szavak hangjai „rossz” jelentést hordoznak (vö. Kosztolányihoz kapcsolódó megjegyzések, 115).

Befejezés. A *Rövid befejezés*ben Péter Mihály, tömör áttekintést adva az eddigiekről, az orosz verselés két forrását emeli ki: Az orosz verselés **átvétel** a nyugat-európai verselésből (görög–latin metrika, lengyel szillabikus, szótagszámláló verselés, német és angol balladai forma, olasz és francia versforma, amerikai szabad vers). Az orosz népköltészet (hangsúlyos dal és bilina, rimelő szabad vers – szinte valamennyi szájhagyomány útján terjedő paraszti ének) – alig használatos az orosz verselésben. Egyébként megjegyzendő, hogy a népköltészet sem használta az udvari írott irodalmi versformákat, minthogy a parasztság sem írni, sem olvasni nem tudott. Péter Mihály *Orosz verstan* című könyvét tanulmányozva figyelembe kell venni, hogy benne mindvégig az orosz verselés írott változatáról van szó. Az orosz népi szájhagyomány útján terjedő verselést az orosz folklór fejt ki.

A görög–latin német, francia, angol stb. verselési átvételt az orosz irodalomban az **orosz nyelv** fonetikája befolyásolja, amelyben a hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók (szótagok) nemcsak hosszúságuk szerint, de a hangsúly erejénél fogva is különböznek. Ezen kívül tudnunk kell, hogy az orosz hangsúly szabadon mozog: a hangsúlyos magánhangzók (szótagok) a szó tet-szöleges helyén lehetnek. Az európai verselést az orosz talajon mindez erőteljesen átalakítja, bár elveiben nem változtatja meg: szillabikus, hangsúlyos, szillabikus-hangsúlyos stb. marad.

Az orosz nyelv fonetikája különösen gazdagítja az orosz verselés rimelését: a hangsúlytalan orosz magánhangzók, minthogy rövidek és gyengék, a verssor végén redukálódnak, és a nem pontos rimelés számára (asszonánc, disszonancia, összetett rím stb.) biztosítanak lehetőséget.

A paronímia, amely, mint Péter Mihály kifejti, szélesen elterjedt a 20. századi orosz költészetben, szintén az orosz költői nyelv sajátos jelensége: benne sok idegen eredetű szó átvételéről beszélhetünk. Az orosz népnyelvi szólásokból történő átvételek bizonyára szintén gazdag anyagot biztosítanak a paronimiára, bár az orosz költői nyelv ezt a 20. században nem használta ki.

Az orosz verselés evolúcióját végigkísérve – szótagszámláló-hangsúlyos → a különböző verslábakat összekapcsoló → hangsúlyos tagoló dolnik → ütemhangsúlyos → hangsúlyos verselés (силлабо-тоника → логоэды → дольники → тактовики → акцентные стихи) – Péter Mihály azt a következtetést vonja le, hogy a verselés mód az idők során „fellazul”. Az orosz verselés klaszszikus rendszere (силлабо-тоника) már a 19. század végén **krízisen** ment keresztül. A 20. század eleje (modernizmus, szimbolizmus, formalizmus, absztrakcionizmus stb. – az úgynevezett „ezüst kor”) a tradicionális verselési eszközök kimerítését hozta magával. E változás okáról – miközben e korról szólva a filozófusok a „civilizáció krízisééről”, „Európa hanyatlásáról” beszélnek – Péter Mihály a következőképpen ír: „A régi versépitkezési kánon fokozatos hanyatlási folyamatában mély lelki, kulturális és társadalmi változások tükröződnek” (111). Napjainkra valójában egy verselési forma – a fehér vers (велибр) maradt meg, amely csak a korábbi verseléshez viszonyítva számít versnek. Ezen túlmenőleg a fehér vers (велибр) – maga a próza.

Péter Mihály így fejezi be: „A kérdés, hogy mi lesz a fehér vers után (верлибр) már túlmutat a mi tudományunk határain” (111). Péter Mihály jelen munkájában a verselés történetét írja meg,

s ez a történet nála a fehér verssel befejeződik. Igaz, Péter Mihály M. L. Gaszparovval együtt óvatosan jelzi elképzeléseit az orosz verselés fejlődésének további két lehetőségére: 1. lehetőség az „ún. konkrét költészet létrejöttére, amely a vers vizuális befogadásán alapul”; 2. lehetőség a „viszszatérésre a hagyományos verseléshez” (111). E két feltételezés közül Péter Mihály nem választ, nyilván nem talál komoly indokot egyikre sem az orosz verselés jelenlegi állapotában.

A **Jegyzetek** fejezetben Péter Mihály kitér a terminológia görög–latin eredetére, s több pontban állítja párhuzamba a magyar verselési hagyományokat. A magyar verselést általában szótagszámlálónak tekintik. De Kodály Zoltán és a magyar verstan jeles szakértője, Gáldi László rámutattak arra, hogy elsődlegesen a magyar verselés ütemtagoló. Ilyen az Ómagyar Mária-siralom, s a magyar népköltés legtöbbje. A magyar verselés egy hangsúlyos és maximum három hangsúlytalan szótagból áll.

Az időmértékes verselés, például a hexameter a magyar lírában is honos. József Attila két-sorosát idézi:

Mért legyenek én tisztessége? Kiterítenek úgyis!

Mért ne legyenek tisztességes! Kiterítenek úgyis.

(József Attila: Két hexameter)

A szabadvers már Petőfinél megjelenik, de a 20. század nagy költői, Kosztolányi, Füst Milán, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc és mások is használták. Jellemzőek Kassák gondolatai: „Nincsenek rimeim és nincsenek melódiáim. Minden vágyam és törekvésem az volt, hogy vérem iramát, szavaim hangsúlyát egybekapcsoljam a modern emberi élet forró, lüktető ritmusával” – idézi Péter Mihály (114).

Az asszonánc Arany János verselésében kapott mesteri alkalmazást.

A verses regény egy fiatal magyar költő, Varró Dániel gyerekeknek írt művébe, a főleg anyegini strófában megformált *Túl a Maszathegyen* címűben köszön vissza újra.

A szonett a magyar költészet kedvelt versformája a 18. századtól kezdve. József Attila, Szabó Lőrinc költészete számos példát kínál művészi használatára.

Az orosz verselésről szóló könyv alapmunka az orosz szakosok számára. Péter Mihály hangsúlyozza, hogy könyvében alapvetően az orosz verstan klasszikusainak kutatóihoz V. M. Zsirmunszkijhoz, B. V. Tomasevszkihez, Ju. N. Tinjanovhoz, B. M. Eichenbaumhoz, V. V. Holsevszkihez és másokhoz fordult segítségül. E források közül néhányat Péter Mihály csillaggal jelölt, ami azt jelenti, hogy ezeket a bölcsészhallgatók tanulmányaikhoz kiegészítő irodalomként ajánlják. Sajnos, e kötetek jelenleg bibliográfiái ritkaságnak számítanak. A hallgatók (s az oktatók is) nem valószínű, hogy könnyen hozzájuthatnak bármelyikhez. Egyetlen remény, hogy az egyetemi könyvtárakban valahol még fellelhetők.

Mindezek hiányában is Péter Mihály jelen munkája biztos tájékozódási pontot ad az orosz verstanról. Az orosz verstan című kötet, amely 2008-ban az ELTE Szláv és Balti Filológiai Intézetének és az Ukrán Filológiai Tanszéknek a gondozásában jelent meg, az általános európai és magyar verselés tanulmányozásához is kiváló forrásul ajánlható minden oroszul olvasó bölcsész számára.

A KÖNYVBEN CSILLAGGAL KIEMELT AJÁNLOTT IRODALOM JEGYZÉKE

Гаспаров М. Л. *Очерк истории русского стиха*. Наука, Москва, 1984.

Жирмунский В. М. *Теория стиха*. СП, Ленинград, 1975.

Квятковский А. *Поэтический словарь*. СЭ, Москва, 1966.

Томашевский Б. В. *Стилистика и стихосложение*. Учпедгиз, Ленинград, 1959.

Томашевский Б. В. *Стих и язык*. ГИХЛ, Москва–Ленинград, 1959.

Тынянов Ю. *Проблемы стихотворного языка*. СП, Москва, 1965.

Холшевников В. Е. *Основы стиховедения*. Просвещение, Ленинград, 1964.

Холшевников В. Е. (сост.). *Мысль, вооруженная рифмами*. Поэтическая антология по истории русского стиха. ЛГУ, Ленинград, 1987.

Эйхенбаум Д. Н. *Слово и образ*. Наука, Москва, 1964.

Fónagy Iván. *A költői nyelv hangtanából*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.

Gáldi László. *Ismerjük meg a versformákat*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1961.

Péter Mihály. *Nyelv, stílus, költői beszéd*. Budapest, Tinta, 2005.

Cs. Jónás Erzsébet

Nyíregyházi Főiskola

Bölcsészettudományi és Művészeti
Főiskolai Kar

Szikszaíné Nagy Irma (szerk. és bev.): A Nyugat stiláris sokszínűsége. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2008.

2008. május 28-án Debrecenben tartottak tudományos emlékülést, ennek tanulmányait szerkesztette kötetbe Szikszaíné Nagy Irma a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai sorozatában.

A szerkesztői bevezetőben (*A Nyugat öröksége és továbbélése*) Szikszaíné Nagy Irma idézi Babits Mihály értékelő gondolatait: „A Nyugat forradalma elsősorban szabadságharc volt, s tagadhatatlanul sikerült az irodalmat fölszabadítani ezer megkötöttség, álszemérem és oktalan tabu bilincse alól, melyekre ma már egyetlen valamire való író sem ad semmit, akár jobb-, akár baloldali.” (5) A XX. század első évtizedében az impresszionizmus, a szecesszió és a szimbolizmus stílusirányzata együtt hatott, ehhez járult a világirodalom kincseinek tolmácsolása magyar nyelven. Egyedülállóan színvonalas publikációs lehetőséget jelentett a Nyugat a századelőn született József Attila (1905), Radnóti Miklós (1909) és Weöres Sándor (1913) számára is.

1. A tanulmányok első része (9–58) átfogó történeti-esztétikai szempontokat érvényesített Kemény Gábor, Heltainé Nagy Erzsébet, Pethő József, Tátrai Szilárd és Fehér Erzsébet gondolatmenetében.

Kemény Gábor címválasztása a kötet címre emlékeztet, hiszen a folyóirat annyira tisztelte a szerzői egyéniségeket, hogy egységes stíluskövetelményeket várni értelmetlen. A címben ott áll: „...és mégis van” (9); abban az értelemben, hogy a Nyugat szerkesztőinek igényessége stílusnormát alakított ki, s ennek segítségével hosszabb időre nyelvi-stiláris eszményt határozott meg irodalmi életünk és tágabb értelemben szellemi közéletünk számára, mutat rá a szerző. A klasszikus modernség jellemzői között sorolja a lírában a verselés változatosságát, a szókincs mélységének kibővülését, az eredeti szókapcsolatok alkotását, a zárt mondatszerkezet fellazítását, a halmazos divatját. A Nyugat a 20-as évek közepére megteremtette az új klasszicizmust; Kemény Gábor idézi Király Istvánt: „A Nyugat után nem lehetett úgy írni, ahogyan előtte” (14).

Heltainé Nagy Erzsébet tanulmánya a folyóiratnak általánosan a magyar nyelvhez és különösen az irodalom nyelvéhez fűződő érzelmi-kultikus és intellektuális viszonyát jellemzi, alapozva Szathmári István (1989) megállapításaira.

Az első korszakból (1908–1920) Horváth János és Ignótus vitáját, Ady Endre hozzászólását emeli ki. Horváth észrevételeiben stilisztikai furcsaságoknak nevezi a bírált jelenségeket, a hagyományhoz ragaszkodik: a grammatikai normákat a stilisztikai helyesség kritériumaivá nyilvánítja. Ignótus megvédi az írók nyelvközlő jogait és a nyelvi változtatások szükségszerűségét. Ady megszólalása a formálódó nagyvárosi nyelvvel szemben a magyar vidék nyelvének értékeit hangsúlyozza. Ez a korszak az alkotás nyelvújítását hozta, az írói szuverenitás nyelvhasználati győzelmével.

A második korszak a Trianon utáni korban a nyelvben megmaradás érvényességét hirdeti. Babits Könyvről könyvre című rovata magának a stiluskritikának az érdekében foglal állást. Figyelmet érdemel Schöpflin és Kosztolányi vitája a nyelvművelésről. Az előbbi Kosztolányit túlzónak tartja az egyetemes emberi nevében; az utóbbi Schöpflinnel szemben a speciálisan magyar érdekek mellett, a pongyolaság és az ízléstelenség ellen szól. Ez a kor a stílus pontosságáért küzd.

A harmadik korszakból Babits Mihály, Cs. Szabó László és Illyés Gyula írásaival foglalkozik Heltainé Nagy Erzsébet. Nem is vita zajlik a szerzők között: a nyelvbölcselet jelentkezik a gondolataikban. Az utolsó szám Illyés-írásából idézve: „A butasággal a nyelv veszi fel a harcot...” Így lesz a stílus fejlődése az igazság fejlődésévé.

Pethő József tanulmánya a Nyugat és Krúdy viszonyával foglalkozik leginkább. Hangsúlyosan elemzi a zeneiség szerepét az író stílusában: a ritmikus próza mesterének egyedülállóan hangzó, hangulatteremtő és mesélő, lüktető és elvarázsoló mondatait. Pethő József kiemeli a Krúdy-problematika számos megoldatlan kérdését, pl. a Mikszáthhoz való viszonyt, a stílusirányzathoz kötődést. A Nyugatnak Krúdyval foglalkozó írásai mindenképpen segítették az író elfogadottságát, jelentőségének megértését.

Tátrai Szilárd Kosztolányi Dezső és Esti Kornél elbeszélő és lírai énjének vizsgálatában egyrészt prózaszövegeket (Esti Kornél és Esti Kornél kalandjai), másrészt lírai szövegeket tárgyal (Esti Kornél éneke, Esti Kornél rimei, Esti Kornél újabb versei). Tátrai gondolatmenetében a propozicionális megértéssel szemben a procedurális megértés pozíciójára hivatkozik. Ekkor az aposztrophé alakzatát a szerző a lírai szövegek elemzésében tekinti példának, s kiterjeszti az alkalmazásának a lehetőségét a prózaszövegekre is, megkülönböztetve az idézetet az anasztrophétól. Ennek az alakzatnak a diskurzusokban számos én-típus határozható meg, s ezek a diskurzusok prototípusokba rendezhetők, kiemelve a meg- és a felszólítások szerepét.

Fehér Erzsébet a Nyugat-örökség dicstelen négy és fél évtizedéről értekezik (1945–1990). Az 1945-ben Moszkvából érkezett ideológusok számára a Nyugat a természeténél fogva polgári jellegű, s az 1945-ben induló kulturális műhelyek kimondva-kimondatlanul ezt a folyóiratot tekintették elődjüknek. Elődjüknek az etikai magatartásban, elődjüknek az értékek megbecsülésében, elődjüknek az alkotói szuverenitás tiszteletében, elődjüknek a művészi színvonal igénylésében. A dogmatikus irodalompropaganda Lukács György 1941-es tanulmányára alapozva (és megállapításait vulgarizálva) Petőfi, Ady, József Attila forradalmiságát állította szembe Babits és mások „esztetizálásával”, l’art pour l’art irányzatával, „elefántcsonttoronyba zárkózásával”. Ugyancsak Lukács tanulmánya vetette meg alapját az Újhold elleni támadásoknak, Osvát Ernő műveinek 1945-ös kiadása ürügyén. Az elfogult és szemellenzős propagandisták (sajnos, irodalomtörténészeknek álcázva is) az Újhold szerzőinek a dekadenciát, a Nyugat polgári elveit (mint „maradi burzsoá eltévelyedéseket”) vetették a szemükre. Így a tiltakozásul elhallgató szerzőkről 1951-ben egy szónok bejelentette: „felszámoltuk a babitsi l’art pour l’art hervadó virágát, az Újholdat” (a szerző idézi Lengyel Balázst, 54). A Kosztolányi Dezső elleni támadások felhasználták a költő apolitikusságát, Ady gyengeségei elleni felszólalását, a hírhedt „Pardon!” rovatot és nem utolsósorban a „homo aestheticus” egzisztencialista gondolatait. Az irodalmi kánon hosszú időre konzerválta a Nyugat súlytalaná nyilvánítását, s a tiszteletre méltó kivételek és a stilisztikai elemzések ellenére csak az évezred végére vált lehetségessé az elfogulatlan értékszemlélet.

2. A Nyugat indulásának tematikája (60–88) Bencze Lóránt, R. Molnár Emma és Eöry Vilma tanulmányában jelentkezik.

Bencze Lóránt a hatalom, a művészet és a tudomány retorikáját elemzi, Ignotusnak a Nyugat első számában megjelent cikkéből kiindulva. Felhívja a figyelmet a globalizáció mai törekvései és az Ignotus által leírt jellemzők közötti hasonlóságokra. Ignotus az összehasonlítás és a szembeállítás retorikai eszköztárának a segítségével építi tanulmányát, s a kis népek minőségi felsőbbségének jelenségeit sorolja. Annak a retorikai szituációnak tehát, amelyben a Nyugat indult, fontos

fegyvere volt több évtizedes harcában a retorika, s erről tanúskodik a szerkesztő Ignotus írása is az első számban.

R. Molnár Emma tanulmánya Ady korai én-verseinek nyelvét vizsgálja. Pontos megfigyeléseivel, meggyőző példáival (pl. Búgnak a tárnák) bizonyítja: „Ady költészetének igazi kibontakozását a későbbi évek hozták meg, de a témák s formák újszerű megvalósítására készen állt már az első felvállalható verseskötete megjelenésekor: s ezzel az alap is lerakva nagy költészetének kiteljesedéséhez” (75).

Eöry Vilma Balázs Béla szimbolizmusáról ír. A szerző számos tanulmányban a német filozófia, nálunk pedig Lukács György és Fülep Lajos írásai alapján fejtette ki sajátos miszticizmusának gondolatait. Eöry Vilma hangsúlyosan tárgyalja a meséket, főként a Wan-Hu-Csen könyve szimbolikáját. Az egyenletlen színvonalú Balázs Béla-szövegek egyensúlyoznak a hagyomány és az újítás kettősségében, világuk a szerzőt segítő ön maga megfogalmazásában is.

3. A Nyugat szerzőinek stílusáról Büky László, Domonkosi Ágnes, Jenei Teréz, Kornyané Szoboszlay Ágnes, Porkoláb Judit–Boda István Károly, V. Raisz Rózsa és Szikszainé Nagy Irma megközelítései sorjáznak (89–166).

Büky László írása bevallottan (89) azokhoz a megközelítésekhez csatlakozik, amelyek Falus Róbert (2001) és Panofsky, Ervin (1976) véleménye ellenére a Fibonacci-sor, az aranymetszés modellje szerint igyekeznek értelmezni irodalmi és nem irodalmi szövegeket. Büky a Fibonacci-sor megvalósulásait véli látni Karinthy Frigyesnek a Nyugatban megjelent versében (Nyájas anyó lepénnyel) és Füst Milánnak a szövegében (Szellemek utcája) a téma-réma tagolás építkezésében. (Kérdés, hogy lírai szövegben a poétikai tényezők dominanciáját figyelmen kívül hagyni célszerű-e.)

Domonkosi Ágnes cikke Móricz Zsigmond kisregényének dialógusaiban (A szerelmes levél) a férfi-nő viszonyok kifejeződését elemzi. A párbeszéd és a szabad függő beszéd (Kocsány Piroska: „szabad függő gondolat”) lehetőséget nyújt Móricznak arra, hogy az explikált és az implikált közlések együttese segítségével a kétféle gondolkodásmódot szembeállítsa egymással. Hogy melyik fél milyennek gondolja el a házasságot, milyennek a nő szerepét, milyennek az egyenrangúságnem egyenrangúság kívánatos („tökéletes”?) viszonyát, – mindezt jól példázzák a szemléltetésre kiválasztott részletek.

Jenei Teréz Babits tanulmányaiban ragadja meg az irodalomszemlélet változásait. Halász Gábort idézi: „Hogy látva lássák, idegen emberekről kezdett szólni” (115). Babits portréesszéinek stílusa erősen lírizált. A húszas évektől kezdve a korábbi esztétizálás öndefiníálása után a szerző etizálódik, mintegy profétaszerepre kerül: stílusa patetikusabbá, nyugtalanabbá válik. A korábban is mives alakzatosság figurái közül ekkor a párhuzamok uralkodnak (Vörösmarty, Széchenyi, Goethe, Kölcsey): ilyen módon kíván hatni Babits a korára.

Kornyané Szoboszlay Ágnes cikke Németh László pályakezdéséről, a Nyugat novellapályázatára beküldött novelláról szól (Horváthné meghal). Az író egész pályáján megőrizte szülőhelyéhez fűződő emlékeinek fontosságát (I. Magony Emőke hivatkozott tanulmányát). Ezeknek az emlékeknek: tájaknak és személyiségeknek ízét, hangulatát, atmoszféráját dolgozta fel Németh László nagy regényeiben és drámáiban is. Kornyané Szoboszlay Ágnes tüzetes elemzése pontosan adatomlja a szilasi vilmosi dialektus nyelvi megörökítését, a későbbi nyelvi-stilári eszközök ekkori jelentkezését.

Porkoláb Judit–Boda István Károly a konkordancia-szótár elemző alkalmazásában Füst Milán A névtelen iszik című szövegét elemzi. A Szilasi Vilmos filozófusnak ajánlott vers enigmáinak megfejtésében a szerzők a költő személyiségének három én-érzését, ezek összhangjára törekvését vizsgálják. (Füst rejtélyessége, megfejtésre váró személyisége nem véletlenül foglalkoztatja hosszú ideje az ELTE tanszékének kutatóit immár több generáción keresztül.)

V. Raisz Rózsa cikke Kaffka Margit elbeszélésének hőisével, Polyxéna tanttal foglalkozik. Az elbeszélés szecessziós sajátosságait elemezve V. Raisz Rózsa az impresszionisztikus nyelvhasz-

nálat jellemzőit veszi sorra, az elbeszélő én vizsgálatában hivatkozva Tátrai Szilárd perszonális/imperszonális narráció megkülönböztetésére.

Szikszainé Nagy Irma cikke Tóth Árpád Körúti hajnal című versének impresszionisztikus eszköztrendszerét tárgyalja. Az igényes elemzés arra készíti a recenzt, hogy P. Dombi Erzsébet monográfiájának (Öt érzék ezer muzsikája) releváns szempontjaira hívja fel a figyelmet. A szerző színvonalas gondolatmenete késztet továbbgondolásra: a poétikai tényezők társulásának izgalmas kutatása újabb eredményekkel kecsegtet.

4. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara fontos témának szentelte tudományos ülését, s ennek nyomán született ez a kötet. Ha az orosz irodalom klasszikusaira igaz a XIX. század második felében, hogy „valamennyien Gogol Köpönyegéből bújtak ki”, a Nyugatra elmondható, hogy a modern magyar irodalom alapja ez a folyóirat volt.

A tanulmányok egyenletes színvonalúak, a kivétellel az alábbi aforizmán: „Soweit die Mathematik exakt ist, beschreibt sie nicht die Wirklichkeit und soweit sie die Wirklichkeit beschreibt, ist sie nicht exakt.” Albert Einstein 1921-ben publikált gondolata általánosan fogalmazza meg a problémát. Kár a kiadvány néhány sajtóhibájáért (csupán pár oldalról: kellettel *kelettel* h. (50), Gondolamenet-ének (elválasztás, 51), ellenezett *ellenzett* h. (52), nem utolsó sorban *nem utolsósorban* h. (52) stb.

Nagy L. János
SZTE JGYPK

Följegyzések és gondolatok a magyar írásmódról*

Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila: Helyesírás. Osiris Kiadó, Budapest. 1540 l.

A könyv

Miről s miért?

Hallottam és olvastam az Osiris-kiadványról. Mihelyt megvehettem, lapozgatni kezdtem, sőt használni is, mert azonnal megtetszett. Kézikönyvként munkaeszközzé vált – s közben föl-följegyeztem az észrevételeimet és a velük kapcsolatos gondolatokat. Ha meglepő értékeit, hézagpótló újdonságait jegyeztem volna föl, úgy érzem, legalább tízannyi jegyzet született volna. Már egy-egy téma fölvetése vagy egy-egy címszó fölvétele nyomán is. Azzal is, ami ugyan nem éppen új benne, de ma is indokolt fölhívni rá a figyelmet: például hogy a sok magyar nyaraló által is kedvelt *Dubrovnik* név helyes kiejtésének éppen az *n*-es magyar olvasat felelne meg, nem pedig a tájékozatlanságból „oroszos”-ra fordított [dubrovnyik]. Meg hogy sok év után sem fölösleges fölhívni a figyelmet: az át- és leváltás előtt álló lengyel *złoty* pénznevet szebb is, illőbb is lenne végre lengyelesen ejtenünk (legalább a médiában), tehát így: [zloti], azaz *t*-vel, hiszen a „kemény *i*” hangot jelölő *y* betű itt éppen erre figyelmeztet.

Csakhamar nemcsak arról győződtem meg, hogy terjedelme, átfogó jellege és témaválasztása révén kivételesen jelentős a könyv, hanem hogy belső értékei (fajsúlya) tekintetében sem kevésbé fontos munka. Újszerűen hatott például a valódi problémák makacs meg nem kerülése.

Az ilyen tárgyú tekintélyes kiadvány, közvetve vagy közvetlenül, előbb-utóbb sok kézben fordul meg, és (válaszaival, gyors és hasznos tanácsaival, anyanyelvi látókörünket: írott nyelvi lehe-

* Rövidített változat.

tőseinket bővítő, kitűnő típuspéldáival) nemcsak kézikönyvi rendeltetése alapján fog hatni a magyar írásmódra, hanem helyenkénti elírásaival, nyelvbottlásaival, homályával és tévedéseivel is. Tömör, logikus nyelvezetének helyenkénti zökkenőivel is.

Az igazítandók tudatos és időben történő korrigálása tehát szükséges és fontos lenne, mert a szakmában is csak olyan emberek dolgoznak, akik tévedhetnek, vagy akiknek az egyes jelenségek téves volta majd elkerülheti a figyelmét, s egyik is, másik is a hibát általában ugyan nem tudatosan viszi (és terjeszti) tovább (más kiadványokba és a gyakorlatba), de továbbítja. Ilyen eset volt (és maradt) az egyébként kiválónak és pótolhatatlannak bizonyult *Magyar helyesírási szótár* néhány elírása és tévedése is. Ezek zöme ugyanis – többnyire nem tudatosan – átöröklődött mindmáig, noha mindez elkerülhető lett volna.

Nos, az imént javasolt átfésüléshez az én alábbi alkalmi följegyzéseim, észrevételeim csak izelítőül és remélhetőleg szándékerősítéssel szolgálhatnak. Másrészt gondolatébresztőül is, főleg azért, mert ortográfiai típusuk tekintetében az alábbi jegyzetekben bemutatott jelenségek igen változatosak. Természetesen: fajsúlyuk tekintetében is.

A magyar helyesírással (miként ma már szinte mindennel) szinte bárki bárhogyan foglalkozhat. És általában foglalkozik is. Amit azonban a legszélesebb körben – a magyar köznyelvhasználat legmagasabb szintjén is – érvényesíteni, alkalmaztatni is szeretnénk, az írásrendszer kezdettől fogva nemzeti szinten álló (szakmai) közügy is volt.

A *Helyesírás* című Osiris-kiadvány méltó arra, hogy a szakmában és szakmán kívül is fölfigyeljünk rá, megpróbáljuk értékelni, és törődjünk további sorsával. E célból aligha vitathatóan merül föl bennünk az a befogadó igény, hogy ezt a munkát mint ortográfiaunk leendő közforrását, sőt alapforrását olvassuk figyelemmel, és a szerzőknek vagy egy általuk is elfogadott testületnek bocsássuk a rendelkezésére a vele kapcsolatos észrevételeket, a fölsímet és az annak vélt elírások jegyzékét, az igazító (szándékú) javaslatokat, hogy majd a jeles kiadvány alapján elkészítendő kézikönyvek (mindenekelőtt a leendő AkH¹²) és szótárak szerzői nagyobb eséllyel kerülhessék el a föl(nem)lelt hibák átöröklését. (Természetesen, azokét, melyek majd valóban hibának bizonyulnak.)

Észrevételeimet mindvégig a személyük és teljesítményük iránti tisztelettel ajánlom a szerzők figyelmébe, mégpedig annak tudatában, hogy amit az alábbiakban a kivételes értékű és hatalmas tömegű munkában talált elírásként, tévedésként, azaz vegyes fajsúlyú igazítandóként (puszta szemléltetésként) említek, azt esetleg már maguk is többé-kevésbé észrevették, illetve azokról az eddigi visszajelzések révén értesültek. Továbbá azt is föltételezem (általában is), hogy egyik-másik észrevételem – az én részemről – esetleg félreértésen alapszik.

Tételesen rendezett és fölsorolt jegyzeteim ismertetését (és az ezekre épített javaslatomat) – a szerzőkön kívül – kizárólag azoknak a magyar szakembereknek szántam, akik már ismerik ezt az Osiris-kiadványt, meg akiknek a hivatkozásaim nyomán módjukban áll egyidejűleg közelebről is tájékozódni a forrásban. A követhetőség és ellenőrizhetőség érdekében megjegyzéseimet a tematikai csoportosításon kívül a vizsgált kiadvány oldalszámainak növekvő értékrendje szerint ismertetem.

Tollat eleve nem a bírálat, sem az értékelés céljából fogtam; azt bizonyára rég megírták és elmondták már többen is. Az sem volt, aligha is lehetett volna szándékomban, hogy lektori szemmel és tollal átböngésszem a másfél ezer oldalas könyvet. Az a föladat szerintem (a szerzők beleegyezésével) egyébként is csak csoportmunka lehetne, és persze fiatalabbakra gondolok, ám kizárólag olyanokra, akik a magyar ortográfia rendszerének ismeretében kellőképpen jártasak, és akik az utólagos, de megtisztelő „simítások” elvégzésében – kölcsönös bizalom alapján – a szerzőkkel együttműködnének. Legalábbis ezt érdemelné meg ez a ritka anyanyelvi kézikönyv.

A szerzők tudhatják leghitelesebben, hogy a másfél ezer oldalas munkában miről miért és hol tettek említést, mit hol fejtettek ki összefoglalóan, illetve hogy melyek a szótári rész (jó és gyors) használatának alapelvei, azaz melyek azok az információtípusok, amelyekre rendszerszerűen számíthatnak a könyv címzettjei; s végül a szerzők ismerhetik legátföggőbben a kiadvány két fő része (elvárt) működtetésének kódrendszerét. Ezért, úgy vélem, az lenne célszerűbb, ha az általam javasolt átfé-

sülésnek, átnézésnek az irányítását ők maguk végeznék. És majd a munka hozadékának az összegzését is.

Összefoglalásul: Az ajánlott ízelítő igazításokkal arra szeretném föl hívni a figyelmet, hogy mielőtt a jeles munkát esetleg újra kiadnák, vagy más kiadványok előkészítésére alapforrásként használnák föl, milyen szempontok alapján lenne célszerű újra és alaposan átnézni gazdag példanyagát, egy-egy minősítését és a kifejtés szabatosságát. Mert éppen értékénél fogva érdemelné meg a további gondozást – a kiadvány is, a téma is, de nem kevésbé a címzett olvasók anyanyelvi készsége is.

Előszó

1. bekezdés: „a teljes rendszert szem előtt tartva az alapokból ismerteti és magyarázza a szabályokat. [...] számba veszi azokat az újabb vagy eddig szabályozatlan helyesírási jelenségeket, amelyekre az érvényben levő szabályzat nem ad eligazítást” (9).

Szerencsés körülménynek, s egyben a kiadvány értékének is tekinthetjük, hogy szerzői erre vállalkoztak, vagyis így látják könyvük rendeltetését. Ők ugyanis nyilvánvalóan nem kívánják folytatni a közelmúlt kudarcát (lásd 10., 11. kiadás), amikor utólag(!) egy-két füzet vagy könyv csak azért született meg, hogy „megmagyarázza” a művelt nagyközönség elé bocsátott szabálykönyv egyes pontjait.

Indokolt a szerzőknek ez a szándéka és álláspontja, mert aligha vitás, hogy a „helyszínen”, vagyis már a szabálykönyvben kell(ene) megérte(t)nünk, hogy melyik lehet a keresett szabály, illetve hogy a vizsgált szabálypont mely esetekre vonatkozik. De persze ennél is célszerűbb, ha a szabályszöveg és példatára a helyszínen sem szorul külön magyarázatra. Mindenesetre úgy lenne jó, hogyha majd nem külön kiadványban kellene megfejteni vagy elárulni, hogy mit is értsünk egy-egy szabályon meg egy-egy kivételen, azaz milyen analóg példákra gondolhattak is a szabályfogalmazók.

Az Előszó elején a szerzők azt a szándékukat is jelzik, „hogy a magyarul írók sokasága háttáron innen és túl [...] (sőt lehetőleg a tengereken is túl! – Á. M.) s a különféle szakmák tudós képviselői és laikusok egyaránt gyorsan és könnyen választ találjanak helyesírási kérdéseikre, kétségeikre”. (9). Ez a nemes szándék valóban indokoltá teheti egy megvilágító, alapozó és átfogó tartalmú kézikönyv létrehozását. Vonzó és nagy vállalkozás még az ilyen vastkos kötet szerzői részéről is. Nyilvánvaló, hogy vállalták az átfedések és az ellentmondások elhárítását, s vállalták a nem egyértelmű megfogalmazások korrigálását is – hiszen a tudósokat is, a laikusokat is a címzettek közé sorolták.

Az Előszóból nyilván kimaradt, de az is lehet, hogy csak elkerülte a figyelmemet annak az alapszempontnak az említése, hogy – a helyesírást átfogóan és alaposan tükröző kiadványok révén, de elsősorban az intézményes anyanyelvoktatásban – **a magyar írásrendszer nemcsak az egységes és differenciált írásbeli kommunikálásra szolgál, nemcsak azt teszi lehetővé, hanem az egyének általános anyanyelvi készségének fejlődésére is jelentősen visszahat (a szókészletükre, a szerkezeti és alaktani elemek és sajátosságok érzékelésére, tudatosodására stb.).** Vagyis mai köznyelvünket több tekintetben gazdagítja. Így is összegezhetjük: **Íráskultúránk átfogó terjesztése és fejlesztése egyik pótolhatatlan forrása anyanyelvi szabadságunk növelésének.** Az egyetemes anyanyelvépítésben különösen a kommunikálás alapegységének, **a mondatnak a tudatosítását és (szerkezeti) megformálását segíti elő.**

Ha mindez elvként vagy elvben mégis jelen van az Előszóban, ez a megjegyzésem szolgáljon pusztán elismerésül és az ímént említettek tudatosításának a megerősítésére.

A kiadványnak átfogó és igen jó a példaanyaga. Jók, fontosak és gyakoriak a példatárak szembeállításai. Nemrég jutottam a könyvhöz, de már határozottnak érzem azt a benyomást, hogy a kiadványnak a Szótár előtti több száz oldalas része kézikönyvbe illő tömörséggel van megírva.

Tömörségét arra is értem, hogy ortográfiai tartalma, úgy érzem, kivételesen értékes a szakirodalmunkban. Elejétől végéig nem példaegyedek halmozására törekszik, hanem a legtöbb témakörben helyesírásunk számos részterületéről a típusok nagyszerű és gazdag spektrumát tárja elénk. Többek között ez a tömörség is kivételes értéke a munkának, és majd ezek által is hasznos forrása lehet különféle szakkiadványnak.

Az alábbi észrevételek (és ha még bármennyi lenne is esélyes belőlük) nemcsak azért lehetnek vagy kellenének, mert a kiadvány – kivételes rendeltetésénél fogva is – valóban rászorul az igazításokra, hanem mert értékei és átfogósága révén méltó is egyfajta utógondozásra.

A helyesírási szakirodalomban és külön a kézikönyvek között jelentős és hézagpótló ez a kiadvány. Jellemző sokoldalúsággal (példatípussal, tétellel) igyekszik megoldani és szemléltetni az olyan eseteket is, amelyeket eddig vagy nem vettek észre, vagy esetleg – gondot okozó, kényes mozzanatnak sejtven – csak megkerültek a szerzők. Ez a munka ésszerű, bátor és korrekt vállalás volt s teljesítmény lett Laczkó Krisztina és Mártonfi Attila részéről.

Nyelvezete

A felszólító mód

„A z végű igék felszólító alakjaiban, ha a z előtt mássalhangzó áll, a kiejtésben rövidülés történik” (80).

Szükszavú és nem pontos a meghatározás. Tudniillik ezt úgy is lehet érteni, hogy maga a szó rövidül meg (*vonzzál* > *vonzz*), pedig itt nem erről van szó. – Másrészt ez a hangrövidülési jelenség nemcsak a főlshzólító mód igealakjaiban következik be.

Helyesen: ...ha az **igető** végén álló z hangot mássalhangzó előzi meg (*vonz*, *ajz*), akkor a **főlshzólító** mód jelének, illetve a **kijelentő** mód tárgyas ragozású személyragja kezdő j hangjának **teljes hasonulásával** létrejött hosszú z hang a kiejtésben megrövidül (*vonzzál* [vonzál]; *vonzzuk* [vonzuk]).

Szópárok

Közé (névutó)... *közzé* (igekötő) (61) – *közé-* (*ik.*) || → közécsep, közédug, közévág (965)

Kettős tévedés, ellentmondás és keveredés. Nem igekötő a *közé*, sem a *közzé*. Köznyelvünkben a *közé* hangsornak nincsen igekötői jelentése – de lásd tévesen(!): *közé-* (*ik.*): (Magyar helyesírási szótár), másrészt pedig ez ellentmondásban áll a könyv saját listájával is (122–3). Egyébként is a könyvnek mindhárom (erre vonatkozó) szemléltető példája téves: ezek határozószói értékű, személyragos névutói esetek. A *közé csap*, *közé dug*, *közé vág* személyragos határozós szerkezetek – l. ÉrtSz., valamint: Értelmező szótár + (szerk. Eöry). Helyesen: (*a lovak*) *közé csap*; (*a párnák*) *közé dug*; (*a marakodók*) *közé vág*. Vagyis: *közénk* (*közétek*, *közéjük*) *furakodik*; *a lovak közé esik/vág/hajít*, *a párnák közé dug/rejt*. A *közzé* pedig az igekötős igehez hasonlóan viselkedő összetett igeinek határozós viszonyú előtagja, összetevője (l. 94).

Földrajzi névi összetételek

A cím alatt bemutatott jó és gazdag példatárból azt látjuk, hogy a címszavak utótagja *-kupa*, *-barát*, *-rekord*, *-szerte*, *-átúszás* stb., vagyis hogy egyetlenegy összetétel sem földrajzi név, hanem ezen összetételeknek csak az előtagja az (208). Ezért a félreértést még fokozó alapszöveg helyett elegendő lenne a címet helyesbíteni, például így: *Földrajzi névi előtagú összetételek*. Vagy: *Földrajzi névi előtagú, kötőjeles összetételek* – merthogy itt csak kötőjelesekről van szó.

Az intézménynevek rövid alakja

„A személynevet tartalmazó...” (218). Itt és másutt többnyire egyértelműbb lenne a *személynév* helyett a *tulajdonnévi elem* jelölés, mert egyedítő névelem lehet nem személynév is: földrajzi, csillagászati, mitológiai stb. Például: *Titanic (Emléktársaság)*. Másrészt mert a személynév valójában nem szófaji jelentéskategória, hanem rendszerint többféle alkategóriából álló többszavas alakulat, és mind-egyik különírt névelem egy-egy szó, tehát szófajilag külön minősítendő: *gróf Széchenyi István*.

Útmutató a szótár...

Lassítja a tájékozódást, hogy az *Útmutató az Alapvető tudnivalók* alcím alatt indokolatlanul (noha nem tévesen) *szótári tételnek* nevezi a *címszót*, és *bokornak* a *szócikket*. Vagy félreértettem?

A nyelvezet milyenségét eleve nem szórszálhasogató szándékkal vizsgálom, és tartom szükségesnek az átfogó vizsgálatát, hanem mert a nyelvezet egyértelműsége, könnyen érthetősége elvezethet a szabályzat használatának a megkedveléséhez. Másképpen fogalmazva: a nyelvezeti szabátosság elégtelensége nemcsak lassíthatja az értést, hanem gátolhatja is, hosszabb távon pedig hitelét rontja a helyesírási rendszernek. Ezt semmiképpen sem az Osiris-kiadvány kapcsán teszem szóvá, hanem elsősorban a szabályzat leendő 12. kiadása előkészítésének minél jobb esélye végett. Íme, az AkH¹¹ 179. szabálypontjának első mondata: „Nagykötőjellel fűzzük egymáshoz a nagybetűvel kezdett földrajzi neveket, ha azok valamitől valameddig viszonyt érzékeltetnek.” Úgy vélem, nem mellékes ígényünk, hogy a címzettet ne zavarjuk meg a „nagybetűvel kezdett földrajzi nevek” említésével, mert különben ösztönösen arra kell gondolniuk, hogy (a magyarban) vannak kisbetűvel kezdett földrajzi nevek is. Elég és jobb lett volna például így fogalmazni: „A földrajzi neveket nagykötőjellel fűzzük egymáshoz, ha azok...”

A betűk

A zárt ě

A kiadvány ezt a hangot hol *középzárt*-nak, hol *zárt*-nak nevezi (22). (Sajnos, többnyire így van ez mindennapi említésekor is.) A magyar *ě* (amikor így jelöljük) már önmagában a magyar *e*-vel nem azonos zártágú hangot jelöl (amennyire az *o* sem azonos az *a*-val, vagy az *ő* az *ü*-vel stb.), tehát fölösleges a jelzője. Sőt téves is! A magyarban ugyanis (az állkapocscsallás zártági foka alapján, de a nyelvhát fölemelésének mértéke alapján is) a mai magyar beszédhangok közül csak az *i*, *í*, az *ü*, *ű* és az *u*, *ú* minősíthető zárt magánhangzónak. Az *ě* betűvel hagyományosan jelölt magánhangzónk az állkapocscsallás tekintetében középzárt, akárcsak hosszú párja, az *é* (azazhogy kettejük között általában akkora a zártági különbség, mint amekkora a többi páros magánhangzónk rövid és hosszú változata között [*i*–*í*, *ü*–*ű*, *u*–*ú*, *ő*–*ö*, *o*–*ó*]). Az *ě*–*é* hangpárhoz hasonlóan középzárt az *ő*–*ö*, valamint az *o*–*ó* is. – Címként ezért elég lett volna csak ennyit jelezni: *Az ě*.

A továbbiakban pedig erről a köznyelvi beszédhangunkról (az *ě*-ről) ebben a kézikönyvben érdemes lenne elmondani: Az *ě* köznyelvünk egyik beszédhangja. A magyar nyelvterület bizonyos részein nem ismerik sem népnyelvi, sem köznyelvi szinten. Akik a magyar köznyelvben ezt nem ejtik, azok ennek a helyén is csaknem mindig *e*-t ejtenek: [gyerék] > [gyerek], ezért a mindennapi magyar írásban mindkét beszédhangunkat mindenütt *e* betűvel jelöljük: *gyerek*. Amikor azonban hangtani okból – például szakmai tárgyú írásban – meg akarjuk őket különböztetni egymástól, akkor ezt a középzárt hangot immár hagyományosan jelölhetjük és jelöljük is *ě*-vel (lásd AkH¹¹ 90. 1. bek.). Esetleg még ezt tehetnénk hozzá: A magyar nemzetnek körülbelül a háromnegyede(!) (vagyis a világon élő magyar ajkúak többsége) – a műveltség fokától függetlenül – ma is anyanyelvi szinten

használja a rövid *é*-t, vagyis az *ë*-t, mégpedig az otthonában, a munkahelyén, a közoktatásban, az Akadémián, a Parlamentben stb. Ettől függetlenül az eltérés, amely köznyelvünknek e két változata között a kiejtésben fönnáll, a zavartalan közérthetőséget sem beszédben, sem írásban nem csökkenti, ezért a magyar beszélt köznyelvnek az *ë*-ző és az *e*-ző változata egyenrangú és egyenértékű.

A mássalhangzók írása

Mínt hogy a mássalhangzókat és a magánhangzókat – a mindennapi életben – csak halljuk, illetve kiejtjük, célszerűbb lenne ez a cím: *A mássalhangzókat jelölő betűk*; vagy: *A kis- és a nagybetűk*. (Vö. 23. oldal: *A magánhangzók nagybetűs jelei*. – Ez egyértelmű. A beszédhangoknak ugyanis van kisbetűs és nagybetűs írott jelük, de egyik típus sem azonos a beszédhanggal.)

Sajátos ortográfiai rendeltetése folytán nem érzem kicsinyesnek azt az igényt, hogy a *j* hang nagybetűs jelével kapcsolatban a könyv ne tévessze meg az olvasót olyan betűtípussal, amely alakjában vagy más tekintetben eltér attól, amely elő van írva a szabályzatban, és amely általánosan él a magyar köznyelvi gyakorlatban, sőt el van fogadva a latin betűs írásrendszerek zömének szabályzataiban is, mindennapiként.

Az itt ajánlható forma tehát ez lenne: *J*, nem pedig egy olyan változat, mely nem követi az összes többi (magyar v. latin betűs rendszerbeli) nagybetű alapvonalát (lásd pl. 392. oldal: *MjBT*). De ez a könyv még a legilletékesebb helyen (24. oldal) sem a közismert formát használja sem kezdőbetűként, sem a nagybetűkkel írt szavakban, hanem valami ilyesmit: *J*.

Hiányzik (a továbbiakban: H.): A 23–24. oldalon megtaláltam ugyan, hogy az *i* és a *j* hang nagybetűs változatát a magyarban (és a legtöbb latin betűs írásrendszerben! – Á. M.) mellékjele nélkül írjuk, mégpedig kezdőbetűként is, nagybetűs kiemelésként is (*Izland, TILOS; János, BEJÁRAT*). Ebből a szempontból az *i*-t és a *j*-t célszerű lenne együtt említeni, mégpedig (tisztán gyakorlati okból) kiemelt helyen, s az említetteknek ezzel a bővítésével: Mellékjelezés tekintetében a negyvenből ez a két betűnk eltér a többitől. A többiek ugyanis kis- és nagybetűs alakjukban változatlanul megtartják mellékjelüket, illetve mellékjel nélküli írásmódjukat (*i, Í; ö, Ö; ó, Ó... – u, U; o, O; a, A...*). – Ugyanitt az is megjegyzendő lehetne, hogy e tekintetben az írott betűk is így viselkednek.

A többjegyű nagybetűk

H.: Annak ismertetése, hogy a régies vagy az idegen kezdőbetű nagybetűs kiemeléskor hogyan járunk el, úgy látom, elmaradt, pedig ez legalább két okból itt tárgyalandó: Kezdőbetűként a régies és az idegen többjegyűeknek – a mai magyar többjegyűekéhez hasonlóan (lásd a fenti cím alatt) – szintén csak az első írásjegye nagybetűs: *Eötvös, Cholnoky; Aeneas, Schiller* (de: *EÖTVÖS, CHOLNOKY; AENEAS, SCHILLER*).

A feliratok

1. sor: „Bár a feliratokhoz... hasonlítanak, mégsem tekinthetők szövegeknek az aláírások alatti megjelölések, így ezeket kisbetűvel kell írni: *elnök, titkár*” (144).

Csak hát a nem kisbetűs írás veszélye nem is áll fönn; nem is erről akart szólni a fogalmazó. „Nagybetűvel” írva ugyanis így néznének ki: *ELNÖK, TITKÁR*... A mondat vége kissé pongyola, ezért az egésznek a tartalma téves. Helyes lehetne például így: Ügyiratok, igazolványok, határozatok, nyilatkozatok stb. szövege alatt(!) az aláírást és az azt követő megjelölést egymással összefüggő, külön szövegnek: jelzős vagy értelmezős szerkezetnek tekinthetjük. Ezért az ilyen aláírást akkor is

nagybetűvel kezdjük, ha annak élén személynévi előtag áll (pl. a doktori cím). Az aláíró személyére vonatkozó megjelölést azonban a következő sorban kis kezdőbetűvel írjuk, mégpedig – a szerkezeti összefüggés típusától függetlenül – megelőző írásjel nélkül:

Dr. Kovács Péter
elnök;

Tóthné Varga Krisztina
a kollégium gondnoka.

Folyó szövegben(!) viszont, mondat belsejében a személynévi előtagot (*dr.*, *özv.* stb.) kis kezdőbetűvel írjuk, és ha az aláírást értelmező követi, akkor a név után kitesszük a megelőző írásjelet;

...*dr. Kovács Péter elnök* (v. *elnököt/elnöknek* stb.)...; ...*Tóthné Varga Krisztina, a kollégium gondnoka* (v. *Tóthné Varga Krisztinától, a kollégium gondnokától* stb.)... Hogyha pedig (ugyancsak kiemelt helyzetben, például levél, okirat alján) ez a megjelölés – természetesen, mondatzáró írásjel után – megelőzi az aláírást, akkor mint önálló szöveg kezdőeleme logikusan nagy kezdőbetűs lesz, és kettőspont követi:

Elnök:
Kovács Péter

A kollégium gondnoka:
Tóthné Varga Krisztina

A márkanevek toldalékolása

„Ha egy márkanev hosszú mássalhangzóra végződik, az azonos mássalhangzóval kezdődő toldalékot kötőjellel kapcsoljuk...” (223).

Mássalhangzóhoz sohasem kapcsolhatunk kötőjelet, mert az egyik csak hangzik, a másik meg csak látszik. A mássalhangzó ugyanis nem betű, hanem hang. (Sokaknak szánt kézikönyvben nem tanácsos ezzel zavart kelteni.) A betű pedig a beszédhangnak az írott jele. (A szerzők is ezt vallják, csak helyenként marad el a következetesség!)

A betű lehet kettőzött akkor is, ha rövid mássalhangzót jelöl (és nemcsak az egyes német vagy angol nyelvű idegen márkanevekben, amelyek hemzsegnek a magyar boltokban és a magyar közéletben, s az olyan szavakban, mint amilyen a *Mammut*, a *Shell*, a *Knorr*. A könyvben – sőt a magyar termékeken szintén – egyébként is főleg idegen márkanevek, illetve idegen szövegű márkanevek szerepelnek). De ettől függetlenül is: a mássalhangzó nem egy- vagy többjegyű, továbbá nem követheti kötőjel vagy vessző, hanem a mássalhangzó például rövid vagy hosszú, zöngés vagy zöngétlen, labiális, palatális stb.

Úgy gondolom, az olvasónak itt arról kellett volna értesülnie, hogy a kettőzött (nem néma) betűvel végződő (írott) márkanevhez mindig kötőjellel kapcsoljuk az azonos betűvel kezdődő toldalékot vagy összetételi utótagot(!).

Az egybeírás

Az állandósult szókapcsolatok

„A csekély számú igei alaptagú, alárendelő összetétel[ek]... valójában ugyanolyan állandósult szókapcsolatok, mint a különirt *csődöt mond, dugába dől* stb. formák” (94).

Az összetétel nem szókapcsolat, hanem összetétel. Nyilvánvaló, hogy ezt a szerző is így gondolja, csak pillanatnyilag megelégedett arról, hogy itt nem szakközönségnek, hanem nagyközönségnek ír.

A kitűnően szemléltetett igei utótagú összetételeket lehetett volna kissé bővebben ismertetni, mert ez a kategória is a magyar nyelv sajátosságai közé tartozik. Összetett szavaink közül ugyanis ennek az előtagja viselkedik úgy, mint az igekötős igék. (Nem véletlenül.) Igekötőnek nem tekintetjük őket mégsem, mert viszonylag szűk jelentésükkel csak egy-egy igével alkotnak összetételt. Ezek révén azonban semmiképpen sem „ugyanolyan állandósult szókapcsolatok, mint a különirt *csődöt mond, dugába dől* stb. formák” (lásd 94. oldal 1. bek.). Magyarul: nem ugyanolyanok, és nem szókapcsolatok, hanem összetételek: *jóllakik – jól sem lakott, nem lakna jól, lakjon jól* (vö. *bemegy – be sem ment, nem menne be, menjen be*). Hasonlóképpen használjuk ezeket is: *közread, közvétesz*. És, persze, emezeket szintén (94): *egyetért, észrevesz, helybenhagy, kétségbeesik* stb.

Az összetett névmások

„A személyes névmás ragos és névutós alakjai nyomatékosság céljából kiegészíthetők...” (128).

Az Osiris-kiadvány koncepciójában ez is figyelemre méltó sajátos mozaikszem. E nyomatékosság alakokból és alakokról azonban, úgy vélem, itt célszerű lett volna bemutatni, illetve elmondani többet is. Éppen azért, mert médiabeli háttérbe szorulásukkal(!) nemcsak az írásmódjuk ismerete szorul ki a köztudatból, hanem általa anyanyelvünk jelentősen és rendszerében is szegényedik és gyöngül. Mai köznyelvhasználatunk egy bizonyos rétege (l. a magyar médiumok zöme) szinte nem is tud erről a kategóriáról, de főleg nem tudja használni: *nekem – énnekem; szerintetek – tiszertintetek; a részükre – az ő részükre*; stb. Sőt itt említhetnénk ezeket is: *bennünket – minket, benneteket – titeket*. Mikor melyik formára van szükség, és melyik milyen szórenddel(!) jár az egészséges magyar köznyelvben? Szerencsére a vidéki és a fővárosi magyarság nagy többségének ajkán még viszonylag hibátlanul él.

A második mozgósabály

„Az első és a második mozgósabály együttesen is érvényesülhet: *kettes fogat + fogathajtó-verseny = kettes-fogathajtóverseny*” (133).

Érdemes lenne ellenőrizni, sőt a tévedéseket ki is javítani, mert, úgy tűnik, téves az írásmód is, a levezetés is. (Mindenekelőtt: nem a verseny kettes, hanem a fogat!) Először is: a *fogathajtóverseny* összetétel utótagját (AkH¹¹ 112. 1., 3. bek.; 138. 2. bek.) nem kötőjellel írjuk helyesen, hanem egybe (más helyesírási kategória: *fogathajtó-bajnokság*): *növényvédő szer, rakétaindító állvány*, de: *előhívótank, vendéglátóipar*; sőt: *gépkocsivezető, pénzügyőrlaktanya*, viszont: *csapatzászló-avatás, tornász-csapatbajnokság*. Az adott példa levezetéséhez célszerű azokból az elemekből kiindulnunk, amelyek más-más viszonyba kerülnek egymással: *kettes, fogat, hajtó, verseny; kettes fogat, hajtóverseny; kettesfogat-hajtó, fogathajtóverseny; kettesfogathajtó-verseny*.

Nyilvánvaló tehát, de már említettem is: nem a verseny kettes, hanem csak a fogat, vagyis két ló húzza a kocsit, nem pedig négy vagy öt, illetve hat. Ezt viszont helyesírásunk más írásmód-

dal fejezi ki: *kettesfogathajtó-verseny*. – Lásd helyesen: 914. oldal: **kettes** || kettesfogathajtó-világ-bajnokság... kettes- és négyesfogathajtó-verseny. Csakhogy ehhez a kitűnő szótári szemléltetéshez, a két mozgószabály alkalmazására hivatkozva, megfelelő levezetésre lett volna szükség:

kettes fogat + hajtó >

II. mozgószabály: *kettesfogat-hajtó*

kettesfogat-hajtó + verseny >

I. mozgószabály: *kettesfogathajtó-verseny*

Tulajdonnevek

Az állatnevek közszoí elemei

„A személynevekhez hasonlóan az állatneveknek is vannak közszoí elemei” (175).

Ezt az állítást érdemes lenne pontosítani, mielőtt tévhit lesz belőle. Első jelentéssíkjaiban ugyanis egy-egy közszo nem része, nem eleme sem a személyneveknek, sem az állatneveknek, csak legfőljebb a megjelölésnek: *betyár, szellő, tündér, pösze, pirók, gyöngyös, agyas, boros, dallos, rigó, cigány, bogár, dudás, bodri, tigris, madár, kesely, fickó*...

Második jelentéssíkjaiban, természetesen, a közszo nemhogy része lehet az állatnévnek, hanem az többnyire maga az állatnév, mint például a következők. A lónév ugyanis csak ennyi: *Betyár, Gidrán, Szellő, Tündér, Rudi, Duna, Vilma*... A tehénnév: *Böske, Pösze, Pirók, Gyöngyös*... Az ökörnév: *Agyas, Boros, Dallos, Rigó*... A bivalynév: *Cigány, Bogár, Dudás*... A kutyanév: *Pici, Bodri, Tigris, Madár, Lili, Kesely, Fickó*... Vagyis: melyiket ki hogyan nevezi el; ma már bizonyára sokan egészen másképpen, nyilván idegen szavakkal is.

A *Rákóczi út* földrajzi névnek valóban eleme az *út* közszo, miként a *Duna-part* megnevezésben a *part* névelem. De a *Bodri kutya, Pista öcsém, Mari lányom, Feri bácsi* alakulatokban a közszoí utótag nem része a névnek, nem eleme, hanem a mondatban alkalmazott szerkezetnek alap-tagja: *A Pityu papagáj megbetegedett*. Itt a madár egyedneve: *Pityu*.

Földrajzi nevek

Országnevek és...

Baile Átha Cliath: (182) Írország fővárosának ez az ír neve. Noha a ma (is) érvényes fővárosnév a magyar olvasó számára (főleg kiejtése tekintetében) a legismeretlenebbek közé tartozik, sem a kiejtése, sem melléknévi származékának írásmódja nincs megadva az adott címszó szócikkében, de a *Dublin*ben sem. A szótározás elvszerűsége alapján pedig szükség lenne rá; sőt formai okból is, mert a nevet három különírt elem alkotja. Indokolatlan, hogy a Szótár csak az angol megnevezés kiejtését adja meg, noha az ír név két helyen is szerepel benne (490, 611). Ezt az elvet a kiadvány a legtöbb esetben következetesen alkalmazza. Itt is ezt ajánlanám:

Baile Átha Cliath [bailő-á-kliő] → Dublin

Dublin [dablin] (*írül* Baile Átha Cliath) Dublinban, dublini

Crna Gora

A *Montenegró* földrajzi név szerb változatának, a *Crna Gora* földrajzi névnek a külön címszói szerepeltetése (560) (és a hasonlóké) nem fölösleges, még ha például ez a névváltozat már jelen van is a *Montenegró* címszó szócikkében. Sőt ebben és a hasonló kézikönyvekben minél több ilyen Kárpát-medencei és világföldrajzi összevetéssel végzett névazonosításra lenne szükség. Általánosan is lehetővé kellene tenni ugyanis, hogy aki a két névforma összetartozását nem ismeri, s meg kívánja ismerni, vagy aki például a szerbben, a románban, a szlovákban, az angolban stb. eddig – bizonyos megnevezések esetében – csak a hivatalos formára figyelt föl, az a Szótár segítségével könnyen juthasson el a magyar köznyelvi megfelelőhöz is. – Egy-két technikai igazítással azonban, úgy vélem, a szótárszerkesztők ezt a szándékot realisabbá is tehetnék. Sőt elvben mindez nyilván meg is valósult, csak az elv általánosabb és következetesebb alkalmazására lenne szükség.

Mint hogy az anyanyelv kézikönyvei egészükben szólnak a teljes magyarsághoz, és elsősorban ahhoz, ezért az idegen névfórmáról mindig utalni kellene a magyarban közismertebb vagy ajánlottabb névfórmát jelölő szócikkre (*Suomi* > *Finnország*; *Dresden* > *Drezda*), hogyha van ilyen. Az idegen névváltozatnak a magyarban ajánlott kiejtését azonban mindjárt helyben (is) föl lehetne tüntetni, nem pedig sehol, miként például a román *Cluj-Napoca* és az ír *Baile Átha Cliath* megnevezésváltozatokét hiába kerestem a könyvben. Az idegen változat kiejtismódja ugyanis fontos része lehet a megnevezésváltozatok egyeztetésének és az egyedfogalmak azonosításának.

A Szótárban igen jók az olyan megoldások, hogy a szerkesztő a magyarban elterjedtebb (használtabb) névváltozat címszavához ad leíró szócikket, de ugyanott megismétli az átadó nyelv névfórmáját:

Brünn (csehül Brno) ...

Dublin [dablin] (írül Baile Átha Cliath) ...

Montenegró (szerbül Crna Gora) ...

Ungvár (ukránul Uzshorod)... stb.

Világföldrajzi általános tájékozódásunkban a névazonosítások mindig időszerűek és hasznosak, hiszen sokan ma sem tudják, hogy *Újvidék* és a szerb *Novi Sad* ugyanazon város neve, vagy a délvidéki *Szenttamás* hivatalos szerb megfelelője *Srbobran*. Illetve hogy a világszerte ismert *Bangkok*nak a „helyszínen” *Krung Thep* a hivatalos neve. Másrészt az igaz, hogy a horvát *Rijeka* hivatalos megnevezése régen volt *Fiume* is, de a *Rijeka* megnevezés is megvolt ugyanakkor. Ezért a címszót a „régen Fiume” értelmezés helyett célszerűbbnek tartanám az alábbi szócikkkel ismertetni (mivel a *Fiume* változat ma is él, sőt nemcsak a magyarban):

Rijeka (magyarul Fiume v. Rijeka) Rijekában, rijekai

Ez a többlet nem terheli a szótárt, hanem inkább teljesebbé, jobbá teszi, és a használatát könnyíti. Önmagában tehát nem fölösleges, hogy a *Montenegró* mellett a Szótár önálló címszóként fölvette a *Crna Gora* névváltozatot is. Az a szokatlan többlet azonban már félreértést okozhat, hogy a szótárszerkesztő ezt – a magyarban használt változatra való utaláson kívül – saját szócikkkel is ellátta. A többi hasonló visszautalás többleteként ugyanis ezt nem teszi meg, sőt számos hasonló esetben még címszóként sem jelennek meg az ajánlatos idegen formák, sőt a magyar változat szócikkében még tájékoztatóul sem jelenik meg az idegen változat, mint például a *Belarusz*, *Deutschland*, *Italia*, *Polska*, *Shqipëria*, *Slovensko*, *Suomi* nevek magyar megfelelőinek szócikkében. Természetesen, nemcsak államnevekre értem a névazonosítás lehetőségének a kiterjesztését, miként az meg is történt jó néhány esetben. Indokolt lett volna lehetővé tenni a névazonosítást például a *Rheinland-Pfalz*

(*Rajna-vidék-Pfalz*) esetében is. Ezeket is halljuk vagy látjuk a médiában, könyvekben, a világhálón; s jó, ha tudhatjuk azt is, hogy mi micsoda.

A vizsgált kiadvány szótári részében tapasztalt tömör és pontos módszer alkalmazását helyeselném ebben az esetben is:

Crna Gora [crna] {Cr-na} → Montenegró

Montenegró {Mon-te-neg-ró} (*szerbül* Crna Gora) Montenegróban, montenegrói

hajdú

H.: *Hajdú-Bihar művelődési központja; bejárta Hajdú-Bihart, Hajdú-Biharon át, hajdú-bihariak. Továbbá: Komárom-Esztergomban, Bács-Kiskunig, Borsod-Abaij-Zemplént; a győr-moson-soproni falvak, a borsod-abaij-zempléni szegénység stb.*

Nyelvünkben az ilyenek gyakoriak, viszont még típusként is hiányzik a példák jelölésmódja.

község

Újvidék község (stb.) (970): A délvidéki közigazgatásban, miután területegységként a járás (szerbül *srez*, horvátul *kotar*) megszűnt, új fogalom lépett a helyébe. A szerb közigazgatás ezt *opština* [opstina] névvel jelölte. Az új fogalom is, mint addig a *járáské*, több, általában szomszédos település egyfajta közigazgatási összetartozását jelöli. Az itteni *városkörnyék*hez vagy *kistérség*hez hasonló, de nyilván egyikkel sem azonos.

Az *opštinát* a délvidéki közigazgatás magyar szereplői és a magyar nyelvű helyi média legkézenfekvőbbnek érezte ebben az új jelentésében jobb híján *község*nek fordítani. Szótári szempontból nem egészen alaptalanul. Odalent az anyaországgal, úgy tudom, e tekintetben nem egyeztettek sem most, sem korábban – fontosabb dologban sem. Nyelvi (jelölésbeli) egyeztetésre gondolok. Nyilván nem látták szükségesnek azzal törődni, hogy a *község* szavunknak ez az új értelmezésű használata – a Délvidéken is(!) tovább élő 'falu', illetve 'kisebb település' jelentése mellett és miatt – értelemzavart fog okozni. (A múlt század első felében az *opština* a szerb nyelvben jelölt ugyan a 'község'-hez hasonló települést is, de a szónak elterjedtebb jelentése volt a 'közösség'.) Mondhatnánk: hadd legyen, az idő majd eldönti. De az máris képtelenségnek tűnik, hogy ezt a zavart az anyanyelvünk egységének szolgálására hivatott magyar helyesírás egyik jeles központi kézikönyve még ideát is terjessze.

A hatvanas években a Délvidéken a főnti terminológiai esetenél kevésbé szorult helyzetben, hasonlóan fölülről, a kisebbségi vezetők részéről kezdeményezve, politikai buzgólkodásból próbálták megakadályozni többek között az anyaországbeli *általános iskola* elnevezés elfogadását – egyetlen okból: „mert Magyarországon az van”. És inkább az addigi *elemi iskola* mellett kardoskodtak. Csak-hogy az *elemi* jelző egyrészt már tartalmában elévült, hiszen a mai közoktatásnak ezen a fokon szerencsére már nálunk sem csak elemi ismeretekre oktattak akkor sem, másrészt az *elemi* nem volt és nincs jelentésegységben a szerb *osnovna škola* előtagjával sem. (Az *osnovna škola* inkább 'alapiskola'-t jelent, és a Felvidéken a magyarok ezt a tükörfordítást a szlovákból át is vették.) Nos, akkor ebben sikerült a magyar nyelvi egység érdekét követve az *általános iskola* fogalomjelölést minálunk is elfogadtatnunk. Most ugyan hasonló a háttér, de a nyelvi helyzet nem, mert Magyarországon nyilván nincsen hasonló területtagolódás: nincsen hasonló településcsoport egység. (Vagy ha mégis van, akkor erre az új fogalomra azt kellene fölkinálnunk az odalent is már foglalt jelentésű *község* szó helyett.)

Az *Újvidék* község tehát a magyarországi nyelvhasználathoz viszonyítva nem idegen jelölésmód, mint lett volna akkor az *alapiskola*, csakhogy már foglalt a *község* szó, mégpedig a (Délvidéken is létező) 'kisebb, faluszerű, még városnak nem minősíthető egyes település' fogalomnak a jelölésére. Kijelölő jelzősen úgy hat, mint amilyen ideát *Karcag község* (az ilyen heteronimák között: *Kecskemét város, Tolna megye, Ontario tartomány, Budapest főváros* stb.), s már ezért is okozhat félreértést.

Az ottani magyarság ma is jól tudja, hogy *Újvidék* nem község(!), hanem város, *Szabadka* sem község; stb. Ezért és mert ugyanakkor a *járás* szavunk közigazgatási jelentése fölszabadult, meg az új, jelölendő fogalom is hasonlít a *járás* korábbi jelentésére ('településcsoport' ez is). Félreértést, azt hiszem, nem okozna, hogyha az *opština*-t a magyarban nem értelemzavaró tükörfordítással jelölnénk, hanem akár a *járás* szavunkkal. Hogyha nem tudunk rá jobb megoldást találni.

Természetesen új fogalom jelölésére új megnevezés jobb lenne, méghozzá olyan, amelyet ebben a jelentésében az egész magyar nyelvterületen könnyen megértenek és elfogadnak. A délvidéki magyarság anyanyelvi segítségre szorul, s azt meg is érdemelné; de olyan segítséget, amely erősíti anyanyelvünk egységét, nem pedig téglá a válaszfalban.

Priština [pristina] Prištinában, priština

A címszó és szócikke megfelelt a kiadvány megjelentetési évének: akkor ugyanis a tartomány, amelynek ez székvárosa volt, az albánellenes népirtás következtében nemzetközi fönnhatóság és igazgatás alatt állott, ezért a város korábbi hivatalos nevén szerepelt. Azóta azonban a tartomány független állammá vált, s annak fővárosa lett a valamikori tartományi székváros. Az új állam (92%-nyi albán lakossága számarányának megfelelően) hivatalos nyelvül első helyen az albánt választotta, s ma már a főváros hivatalos neve is az albán névváltozat: **Prishtinë** [pristinö]. A diplomáciában is. Ezek alapján a továbbiakban a kiadvány Szótárából idézett címszót és szócikkét indokolt lenne a következőre módosítani:

Prishtinë → **Pristina**

Pristina (albánul *Prishtinë*, szerbül *Priština*) *Prištinában*, *pristina*

Titograd, Podgorica

A két címszó szócikkéből kimaradt a kettejük azonosítása, s ez a Szótárnak tartalmi, sőt elvi mulasztása. Montenegró mai fővárosának ugyanis 1945-ig **Podgorica** volt a hivatalos neve, és 1992-től ismét az. 1945-ben Tito partizánneve alapján vette föl a város a *Titograd* nevet. (Az államfő személyneve *Josip Broz* volt.)

A címszavak világos értelmezése és az azonosítás megfelelő elvégzése fontos hátere a földrajzi nevek helyesírásának. Ebben a munkában is. Ezek a föntiek így megtévesztően hiányosak, mert egyik szócikk sincs összhangban a könyvnek és a könyv szótári részének a szerkesztési elvével (l. a Szótárban: *Karl-Marx-Stadt, Leningrád; Burma, Zaire*). A két szócikk helyesbítéséül az alábbi módosítást ajánlom:

Podgorica (1945-től 1992-ig: *Titograd*) *Podgoricában*, *podgorica*

Titograd {*Ti-to-grad*} → *Podgorica*

Intézménynevek

A helyesírási főszabály

„A kötőszó és a névelő (esetleg más viszonyzó) kivételével az intézménynevek minden egyes különírt eleme nagy kezdőbetűs” (216).

Az ilyen megfogalmazás, noha eleve világosnak tűnik, általában tartós és kiterjedt zavart okoz, de elsősorban az adott szabályt teheti jelentős mértékben alkalmazhatatlanná, többek között az „*esetleg*”-féle bizonytalanságkeltés következtében. Helyette inkább a szófajilag már majdnem megnevezett *viszonyszót* kellett volna konkrétan is megnevezni vagy tényleges példával szemléltetni, azaz a kis kezdőbetűsnek szánt szófajokból és szótípusokból venni olyanokat s annyit, hogy az úgynevezett főszabály a további szabályalkotásban és a majdani szabályalkalmazásban világos és biztos alapul szolgálhasson. Egyébként ugyanis az olvasó joggal ideértheti bármelyik *viszonyszót*. Ráadásul magát a *viszonyszó* gyűjtőkategóriát nem általánosan, s főleg nem egységes értelmezésben ismeri a művelt magyar olvasó nagyközönség, vagyis a címzett kézikönyvhasználó. (Zömük sehogyan sem.) De e tekintetben még szakkörökben sem egységes a szemlélet.

Továbbá: „a szótagszámlálási szabály figyelmen kívül hagyható” (216). Így bizony a tanács még talán lehet tanács, ha nem célszerű is, de nem szabály az ilyen „szabály”. Először is a kivételzés már csökkenti a szabály megjegyezhetőségét és alkalmazhatóságát, a „hagyható” pedig ki is zárja. Szerintem vagy törölni kellene ezt a kivételt, vagy így fogalmaznunk: „hagyandó” – s ennek az esetlegességnek a mellőzésével is kevesebb lenne a szabálytalan szabály.

Végül: Az úgynevezett főszabály azért sem alkalmazható általánosan, mert 25 példát tartalmazó jegyzékében az egyébként számos eddigi hézagot kiválóan megszüntető Osiris-kiadvány szemléltet ugyan intézményneveket, de köztük egyetlen példa sincsen, amelyben van kis kezdőbetűs névelő, noha erre figyelmeztet a főszabály. (Mentségül aligha szolgálhat, hogy névelős példát nyilván csak véletlenül nem választottak, tudniillik annak szemléltetése, ha már a főszabály is említi, éppen kötelező lenne.) Továbbá: egyetlen olyan példa sincsen ebben a jegyzékben, amelyből láthatnánk, hogy milyen vagy melyik is az az „esetleg más viszonyzó”, amely szintén kis kezdőbetűs marad.

Jónak és következetesnek tartom a szerzők (jelzett) szándékát, hogy nem akartak újítani, magán a rendszeren változtatni (l. *Előszó*), de ami a 11. kiadásban igazítandó maradt (s ami nagyon is az maradt), azt vagy annak egy részét nyilván szerették volna megszüntetni vagy csökkenteni. Kiegészítve, illetve nyomatékosítva az eddigieket, ehhez az elvi szándékhoz csatlakozva ismétlem meg, hogy ez a főszabály már 1984-ben a maga csapdájába esett.

Az AkH¹¹ 189. d alpontja így kezdődik: „Az alárendelt viszonyú intézményeket jelölő birtokos szerkezetek névelőjét és a birtokszó személyragját (-jelét) általában ki kellene tennünk: *A (a) Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete*; *A (a) Budapesti Műszaki Egyetem Építészmérnöki Kara*; stb.

Cégtáblán, levélpapíron, bélyegzőn stb. (vagyis kiemelt helyzetben) több más megoldás is lehet helyes. Például:

Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézet

Budapesti Műszaki Egyetem
Építészmérnöki Kar”

Ez akkor magyarul azt jelenthette, hogy nem kiemelt helyzetben (vagyis mondatba foglalva) viszont a birtokos szerkezetet képező intézménymegnevezést anyanyelvünk szellemének megfelelően aján-

latos használnunk: tehát névelős birtokos jelzővel, valamint személyragos birtokszóval. Csakhogy mindkét megadott példában a névelő vagyilagosan lett föltüntetve, ebből pedig a pongyola gyakorlat (nem egészen önhibájából) sietve azt sütötte ki, hogy mivel az adott példában a névelő lehet kisbetűs is, nem vele kezdődik az intézménynév, vagyis az nem része a megnevezésnek, függetlenül a birtokszó személyragjától. Akkor is tudtuk, hogy a névelőtlen birtokos jelző a magyarban más tartalmat jelöl. S ez az idegenes szemlélet származott a hamis értelmet sugalló vagyilagos névelőjelölésből, vagyis az akkori (nem eléggé világosan megfogalmazott) főszabály téves szemléltetéséből.

Az idézett főszabály szemléltető példájában ugyanis a névelőnek a kétféle föltüntetését ostobaság lenne úgy értelmeznünk, hogy „csak akkor *A* vagy *Az*, ha a mondat éppen az intézménynévvel kezdődik”, hiszen a mondat élén bármelyik szó egyébként is nagy kezdőbetűs (AkH¹¹ 148. szabálypont 1. bek.). Tehát marad a (fő)szabályba nem kevésbé nem illő nem bölcs értelmezés: „Írjuk vagy így, vagy úgy!”.

A szabály második mondata egyértelműen jelzi, hogy a „más megoldás” (vagyis a névelő és a személyrag elhagyása) csak kiemelt szöveghelyzetben lehet helyes. Ezért az első mondatból – ha szilárd lett volna az ebből eredő magyartalanság terjesztésének elhárítására irányuló éberség vagy szándék – ki kellett volna hagyni az *általában* szót. De még célszerűbb lett volna az egész mondatot például így megfogalmazni: Amikor az alárendelt viszonyú intézménynévet mondat szerkezetébe foglaljuk, a birtokos szerkezet névelőjét és a birtokszó személyragját (-jelét) a megnevezés részének tekintjük. Ebből világosan következne, hogy a megnevezés első eleme (bármilyen szófajú is az) csakis nagy kezdőbetűvel írandó – mondatunk belsejében is.

Az Osiris-kiadvány rengeteg szabályzatbeli és szótárbeli kérdést megoldott, okkal remélhetjük hát, hogy ennek a szempontnak a tudatosításával vagy hangsúlyozásával a szerzők módot találnak (vagy már találtak is) arra, hogy ez a megoldatlanság se öröklődjön tovább. A Helyesírási Bizottság illetékes lenne felelősen dönteni. Érdekében állhat, hogy ebben az esetben is magyartalanságot nem sugalló és jól alkalmazható szabály kerüljön majd a 12. kiadásba.

A melléknévképzős származékok

Erzsébet Szálló... Erzsébet szállói... Fórum Hotel... Fórum hotelbeli... Hotel Ibis... Hotel Ibis-beli

Hézagpótló a példa szembeállítás (217). Ez ugyanis nemcsak azt szemlélteti, hogy hogyan írjuk az idegen nyelvű szállodanevek *-i* képzős származékát, hanem azt is (és ezt szabályban meg is kellene fogalmaznunk), hogy a szórend is meghatározó eleme a magyar intézménynévnek. Sőt csak ezzel válna érthetővé a fenti szembeállítás. A *hotel* ugyanis meghonosodott a nyelvünkben, tehát a példában a szerző nem a jövevényszó miatt alkalmazott más toldalékolásmódot (l. lejjebb: *Ibis Hotel*). – Vagyis hogy a zuglói *Pátria Hotel*nek (v. *Pátria Szállónak*?) a cégtábláján az egyedül kiírt *Hotel Pátria* voltaképpen nem magyar neve, s ezért (az egyedítő névelem magyaros vagy akármilyen írásmódjától függetlenül) ezt úgy toldalékoljuk, mint a többi idegen intézménynévet: *Hotel Pátriában*, *Hotel Pátria-beli*. Magyar intézménynévként pedig: *Pátria Hotelben*, de: *Pátria hoteli* vagy *Pátria hotelbeli*.

Úgy vélem azonban, hogy jócskán hiányzik az iménti gyakori altípus és annak elemzése. Magyar szövegben például hogyan írjuk az olyanok melléknévi származékát, amelyek csak idegen megfogalmazásban (formában) szerepel(het)nek? (Legalábbis csak ezt látjuk a magyar főváros utcáin járva és a budapesti telefonkönyvben lapozva.) Ilyenekre gondolok: *Hotel Benczúr*, *Hotel Császár*, *Hotel Délibáb*, *Hotel Krisztina*, *Hotel Normafa*, *Hotel Zágráb*. Illetve az ilyenekre is: *Hotel Hold Szálloda*, vagy pedig fordítva: *Golden Park Hotel*. Ugyanis ez a téma: Vajon magyar mondatban is *Hotel Délibáb*? (S noha nem idetartozik, itt merült föl: Vajon német mondatban is *Golden Park Hotel*?) A példák budapestiek, de a téma nem, hanem a magyar helyesírás ügye. Idegen a szórend, magyaros az egyedítő elem. Mert ha a szerzők nem így gondolták, akkor azt éppen itt kellene jelezni.

Például így: Magyar szövegben a magyar szállodák nevét a magyar intézménynevekre vonatkozó szörendi szabály szerint írjuk: *Ibis Hotel* (vagy *Ibis Szálló*) és: *Ibis hoteli*; *Délibáb Hotel* (vagy *Délibáb Szálló*) *Délibáb hoteli* vagy *hotelbeli*; (l. ugyanitt, valamint: AkH¹¹: *Fórum Hotel*, *Fórum hoteli* vagy *hotelbeli*).

A szabályozás célja lehet ugyanis, hogy a magyar intézménymegnevezés szellemében a magyar ember számára is fölismerhető legyen: melyik névelem az egyedítő, és melyik a műfajjelölő. Már azért is, mert például Pesten a *Hotel Pátria* és a *Pólus Center* térben nincs is messze egymástól. (Igaz, magyartalanságban sem, csak más-más szempontból.)

Az intézménynevek rövid alakja

„A személynevet tartalmazó intézményneveket rendszeresen emlegetjük és írjuk rövidebb formában úgy, hogy a személynév első eleme és az intézménynévtípust jelölő szó kapcsolódik össze. Ilyenkor a különírást felváltja a kötőjelezés, a típusjelölő szót pedig kisbetűvel kezdjük: *Károlyi István Kórház és Rendelőintézet – Károlyi-kórház*. További példák: *Eötvös-egyetem*, *Eötvös-kollégium*, *Györfy-kollégium*” (218).

Az úgynevezett rövid megnevezésnek (lásd Helyesírási kézikönyztár⁴, 1994.: 165; Magyar helyesírási szótár 134: *Eötvös-egyetem*) ezt a fontos és szó szerint is mindennapi típusát az Osiris-kiadvány végre szabály értékű tanácshoz köti. Az az elemi igényünk, hogy anyanyelvű kommunikálásunkból minden elhangzó elemet le is tudhassunk jegyezni, az dominánsan és jellemzően is jelen van a kiadványban. (Anyanyelvi írásbeliségünknek voltaképpen ez lehetne a teljesebbik értelmezése.) Nos, ez a rövidebb megnevezésváltozat is azok közé a mindaddig elhanyagolt vagy észre sem vett esetek közé tartozik, amelyeket e kiadvány szerzői végre megoldottak. Tömör és jó a tanács.

Mínthogy azonban a fenti esetben nem szórványjelenségről van szó, hanem igen kiterjedt ortográfiai kategóriáról, ahhoz, hogy a világos, tömör és pontosításra máris alig szoruló szabály általánosan is alkalmazható legyen, aligha lesz elegendő a már ismert vérszegény példatárat egyetlen(!) új altípussal bővíteni. S eleve nemcsak azért, mert a *Károlyi-kórház* – a fent említetten kívül – az újpesti *Károlyi Sándor Kórház és Rendelőintézet* rövid megnevezésének is értelmezhető (hiszen azt is nevezik így), hanem mert a névelemek sajátosságától függően a rövidebb megnevezés a teljes intézménynév elő- vagy utótagjának egy-egynél több elemét is tartalmazhatja. Ilyenkor viszont már kérdésessé válhat a *Károlyi-kórház* típusú kötőjeles írásmód. Másrészt, mert az analógiát, az alkalmazhatóságot az segítheti elő, ha az adott példák közzsói – teljes és nem teljes(!) – utótagja éppen változatos. Íme, például így:

Arany János Gimnázium

> *Arany-gimnázium, Arany-iskola, Arany János, az Arany Jánosba jár*

Juhász Gyula Tanárképző Főiskola

> *Juhász Gyula-főiskola vagy Juhász-főiskola, Juhász Gyula*

Fazekas Mihály Fővárosi Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium

> *Fazekas-iskola, Fazekas-gimnázium, Fazekas Mihály, Fazekas*

Károli Gáspár Református Egyetem

> *Károli-egyetem, Károli*

A teljes megnevezés fölismerése, odaértése, gyakran csak a helybelieknek lehetséges:

Bakócz-kápolna, Bakócz < *Bakócz érsek kápolna*
 < *Bakócz fogadalmi kápolna*
 < *Bakócz érsek fogadalmi kápolna*

Amit tehát gyakran, esetleg leggyakrabban mondunk, az köznyelvi tény, és azt – stílusértékétől függetlenül – (típusként!) kihagyni a szabályzatból nemcsak mulasztás lenne, hanem koncepcióbeli tévedés is. Hiszen a szabályzatnak a gyakorlatot kell szolgálnia. A mindennapit is. Az az eljárás azonban, hogy az ilyesmikből csak a Szótárba és a szótárakba vesszünk föl (égből pottyant vagy „ejtőernyős”) példákat, az, szerintem, elvszerűtlenség lenne, s az eddig is elvszerűtlenség volt. Lehetőleg tehát mindent, ami természetes anyanyelvi kommunikáció közérthető elemeként el szokott hangzani, tudnunk kellene viszonylag egységesen, mégpedig érvényben levő írásrendszerünk logikája szerint lejegyezni. Ezt célszerű lett volna alapelveként és szembeütőbben tudatosítani, akár már az Előszóban is. Tehát a „szabálytalan”, nem hivatalos, azaz nem intézménynévszerű jelöléseket is. Már azért is, mert bizalmas beszédhelyzetben az intézményeket gyakran vagy gyakrabban valamelyik rövidebb névváltozatukkal szoktuk említeni.

Végül mi legyen az ilyen típusú, szintén élő, de szintén nem hivatalos (rövid) megnevezésekkel (Bp. XV. ker., Újpalota): *Lila Iskola, Kék Iskola, Piros Iskola* stb.?! Ezek ugyanis elsősorban így élnek a helyi hangzó nyelvben, de időnként akár a helyi médiában is. Noha mindegyiknek egészen más a hivatalos neve, és az általában hosszú.

Az intézménytípust jelölő szavak

Például: *MTA Magyar Nyelvi Bizottság* (218).

Így írva lehet ugyan szabályos a birtokos szerkezetet képező intézménynév, de magyartalan, még ha ezt bőven szokásossá tettük is. Nem az a lényegi kérdés, hogy ez az írásforma mennyi ideje honosodott meg bizonyos szinten, hanem hogy nyelvünk ma (is) élő szellemével, konkrétan a birtokos szerkezet jelölésével mennyire áll összhangban. (Ma, amikor egy hézagpótló és nem kevésbé enciklopédikus jellegű szakmunka hivatott is, alkalmas is lehet az átfogó korrekcióra. Tudniillik ez esetben korrekcióról, nem pedig újításról lenne szó.) Ha ugyanis a bizottságnév elé – teljesebb megnevezésbeli előtagjaként – esetrag nélkül tesszük a birtokos jelzőjét, akkor ez felelne meg nyelvünknek (s többnyire így is olvassuk le, de mindig így értjük): *Az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága*. (Vö. *MTA-bizottság, ENSZ-határozat, MÁV-tulajdon*.)

Más dolog a cégtáblaszöveg és a postai címzés két sorban:

MTA Magyar Nyelvi Bizottság

Az egysoros ragtalan és névelőtlen írásmódot viszont – bizonyos szöveghelyzetben – legfőlőbb tömörítő írásjelekkel, azaz leszűkítő értelmezős szerkezet gyanánt tudnám elfogadhatónak elképzelni, noha ez nemigen szokásos (de nem is lenne mindig egyértelmű): *MTA: Magyar Nyelvi Bizottság*; vagy: *MTA, Magyar Nyelvi Bizottság*.

A ragos (személyjeles), de névelőtlen birtokos szerkezeti formát pedig csak akkor, hogyha az a szerkezet közszói értelemben is névelőtlen birtokos jelzőjű lenne. Például: *Abaúji Halászház Egyesülete* (amikor Abaújban más halászegyesület is létezik).

A különírt összetételek

Jézus szíve kápolna, Szent János-templom... Szentlélek-templom, Szentháromság-templom... Szent Család-templom (171).

A fönti szabálylogika (analógia) vajon alkalmazható-e általánosan? Esetleg: *Szent Lélek-templom*, vagy *Szentcsalád-templom*? És: *Szeplőtelen fogantatás-templom*? Ha már vannak, itt nem kellene őket megkerülni. Másrészt olyan szabályra lenne szükség (itt és mindenütt), hogy annak alapján a könyvben nem szereplő példaegyedeket és példatípusokat is le tudja írni a címzett, azaz lehetőleg minden magyar írástudó, aki rendelkezik a szabályzattal vagy ismeri a szabályt. Tudniillik nyilván nem minden magyar írástudó érti vagy érzi, hogy milyen típuskülönbség van a *Szent Család*, a *Szentlélek* és a *Szentföld* példák között, és nem is várható el mindenkitől, hogy értse vagy érezze – ahhoz, hogy tudjon helyesen írni anyanyelvén.

Idegen szavak

Az idegenes írásmód sajátosságai

„A latin betűs írású nyelvekből átvett idegen közsavakat mindig a forrásnyelv helyesírásának szabályai szerint kell írni” (245).

A *forrásnyelv* félreérthető, ezért ha valóban az átadó nyelvet jelenti is, azt hiszem, a kézikönyvben nem célszerű ez a homály. Az unokáim például ideát már *szolfézsórára* járnak, mert ideát a franciából átvett *solfège* magyaros kiejtése alapján a *szolfézs* szóalakkal nevezik meg zeneelméleti tantárgyukat, de az apjuk még Újvidéken csak szerb nyelven tanulhatta ezt a tantárgyat, s ott a megnevezése ma is az olasz forrásnyelvi *solfeggio* kiejtését követi, szerbesen: *solfedő* [szolfed'zso]. A helyi magyarság többnyire az olasz kiejtést megközelítő [szolfeddzso] alakban ejti.

Másrészt a fönti mondatot pontossá tehetjük még azzal, hogy ezt hozzátoldjuk: ...kivéve, ha azt az idegen közszót nyelvünkben már átírva használjuk. Ekkor ugyanis csak részben tartjuk meg az eredeti írásmódot, vagy részben sem. Magyaros írásmódúvá lett számos idegen név is (földrajzi név, személynév), mely már korábban vált közismertté. (AkH¹¹ 203.: „A latin betűs írású nyelvekből átvett és közkeletűvé vált köznyelvi és szakmai idegen szavakat általában magyarosan írjuk, azaz szokásos kiejtésüket a magyar hangjelölés szabályai szerint tükröztetjük: *antracén*, *hisztamin*, *izotóp*”).

Bizonyára csak két apró mozzanatban kellene igazítanunk a megfogalmazáson, hogy kizárjuk a nem apró félreértés esélyét, vagyis hogy igaz lehessen a mondat: A latin betűs írású nyelvekből átvett és még magyarosan át nem írt idegen közsavakat többnyire az átadó nyelv helyesírásának szabályai szerint kell írni...

A szerb

A *szerb* című szakasz – föltehetőleg nem hiteles források alapján, de még valószínűbben hiteles források híján – több nem megfelelő, sőt egészen téves információt tartalmaz. (A magyarországi gyakorlat – e tekintetben évtizedek óta – elég vegyes, noha 1963 óta a magyar média és könyvkiadás rendelkezésére állt és áll az MTA-nak erre vonatkozó egyértelmű és helyes álláspontja.)

A szerb írásmód a két világháború között is már kétféle volt: cirill betűs és latin betűs. Ma is az. (A horvátok írásrendszere ugyanakkor nem volt az, sőt később sem lett kétféle). A latin betűs szerb írásmód azonban sohasem volt s nem is lett azonos a horvátal. A két latin betűs írásrendszer tehát nem egy, s eleve nemcsak azért, mert a két nyelv sem egy, hanem mert másak az ortográfiai alapelveik is.

A szerb és a horvát nyelvet politikai szándékkal a politikusok egy időben egyetlen nyelvnek deklarálták, de a két nemzet valójában sohasem tekintette egynek, önérzetből sem. Latin betűs írásrendszerük ekkor sem volt azonos. Elméletben csak a két nyelv együttesét, gyakorlatilag pedig ki-ki csak a magáét értette az „egységes” nyelven, pontosabban a szerbek ezt ez időben *szerbhorvát*nak, a horvátok csakhamar *horvátszerb*nek nevezték. Hivatalosan is, a közoktatásban is, a mindennapi szóhasználatban is. Az együttes nyelvet azonban senki sem használta, az nem is létezett, de távlati szándékként(!) egy réteg tudatában igen.

Ma a szerbiai szerb lapok és nyomdai kiadványok egy része cirill betűs, más része latin betűs, egyesek pedig egyidejűleg közölnek latin betűs írásokat is, cirill betűseket is. Sőt ez érvényes a ma már független Montenegróra is. Mint korábban volt. (A Vajdaságban valamivel több a latin betűs sajtó és fölirat, mint a cirill betűs, de ez a főnti szempontból lényegtelen. Latin betűs írásrendszere alapján az MTA a szerb nyelvet a latin betűsek közé sorolja.)

A Szótár kitűnő anyagának helyenkénti rendezetlenségére, a könyv szabályzati (első) részével való összehangolás hiányaira számos címszó és szócikk figyelmeztet. Ugyanakkor a szerb írásmódnak a főnti, merőben tévesen bemutatott képét és jellegét a Szótár több személynév írásmódjában szerencsére nem követte. Vagyis néhány szerb személyiség nevét nem átírásban hozza, hanem ebben az MTA-nak azt az 1963. évi döntését és tanácsát követi, amely a kettős írásrendszerű szerb tulajdonneveknek magyar szövegben való megjelentetésére vonatkozik: a szerb személyneveket (*Koštica, Đinđić, Karadžić*) a szerb helyesírás latin betűs rendszere alapján vette át, tehát átírás nélkül, miként magyar szövegben nem írjuk át a többi latin betűs nyelv tulajdonneveit sem.

Az viszont már nem szerencsés tévedése a könyvnek, hogy a macedón *Szkojpe* név hivatalos írásmódját akarván szemléltetni (a helyes *Konje* helyett), a latin betűs szerb írásmóddal ismerteti. Ez voltaképpen kettős zavar: a város nem szerb, hanem macedón, mégpedig fővárosa a macedón államnak, a macedónok nyelve pedig nem latin betűs, hanem csak cirill, mint az orosz, a bolgár, az ukrán, a fehérorosz. Ez a helyzet az ország függetlenné válása előtt is azonos volt. (Ebben a tekintetben a magyarországi Cartographia évtizedek óta téves álláspontot követ; azt hiszem, nem egészen a saját hibájából.) A Szótárnak ez a tévedése teljességgel is indokolatlan, mert a könyv Tanácsadó című első része (252–7) *A cirill betűs szláv nyelvek* című alfejezetben korrektül foglalkozik a macedónnal éppúgy, mint az oroszsal, a bolgárral stb.

Idegen nevek

„Kivételnek tekinthető a francia betűszó, amelyben egy viszonyozói elem (névelő) is szerepel” (395).

A *FIDE* betűszó *D* eleme itt nem pusztán névelőt jelez, hanem elsősorban a *de* előjárósztót, amelybe a többes *les* névelő beleolvadt, s az így keletkezett *des* névelemnek (összevont névelőnek) is, a betűszónak is mozaiktnyezőjévé lett a *D*.

Ez a megfogalmazásbeli eltérés azonban itt kevésbé lényeges, mint az, hogy a kiadványban a Tanácsadó és a Szótár című rész megfelelő tartalmi összehangolása egyébként is hiányozhat: nemcsak abban, hogy mit célszerű itt is, ott is kifejtetni, hanem a kettejük közötti ellentmondások vagy zavart okozó eltérések elkerülése végett is. Az utóbbiban például a szerkesztő éppen a *z* hangnak megfelelő többes névelői *-s* elemet felejtette ki a betűszó föloldásából: *Fédération Internationale des Echecs* (395); *Fédération Internationale de Echecs* (szótár).

ex libris

Amit hoz róla a Szótár, az jó. Azt azonban ez nem szemlélteti, hogy hogyan írjuk az olyan összetételt, amelynek előtagja egy ilyen (különírt) idegen közszavakból álló kifejezés, utótagja pedig valamely magyar közszó vagy legalábbis magyar nyelvhasználatban hozzáadott komponens. Arra a Szótár is hivatott lett volna tanácsot adni, hogy hogyan írjuk le, ha valaki [*ex libris*] + *gyűjtő* vagy + *szakértő*, továbbá hogy az illetőnek gazdag az [*ex libris*] + *gyűjteménye*, vagy hogy *megnéztük az [*ex libris*] + kiállítását*.

Ha a Szótár (szerkesztője) nem ad is választ a fenti kérdésekre, a könyv Tanácsadó részében megtaláltam a választ: „az idegen írásmódú többszavas kifejezések (valójában szóköztartalmú szavak) vonatkozásában nem érvényesítjük a mozgószabályt, helyette különírást alkalmazunk” (277).

Nos, ha eltekintünk a zárójeles rész kissé vicces tartalmától, akkor a szótárszerkesztőnek csak alkalmaznia kellett volna ezt a szabálytartalomnak szánt tanácsot (főleg, ha már úgysí fölvette a címszót): *ex libris gyűjtemény*, *ex libris kiállítás*; illetve: *status quo módosítás*, *status quo ürrügy*.

A tanácsolt szabálytartalom így folytatódik: „A képzőszerű utótagokat azonban nem lehet a kételemű idegen szerkezetektől különírni, ezért mindig egybeírjuk az idegen szerkezet második tagjával, szükség esetén legfeljebb kötőjellel kapcsoljuk őket: *oratio obliquaszerű*, de: *bischof havanese-szerű*” (uo.). És: *status quobeli (akadály)*. (A fogalmazó bizonyára elfelejtette, hogy a példái között nemcsak „kételemű” van (*eau de perfume minta*), vagyis hogy a többeleműekre akar szabályt tanácsolni.)

A korábbi probléma ezzel látszólag megoldódott, de valójában még szaporodott is. Nemcsak azzal, hogy ez a tanács alkalmazhatatlan szabályt sugall: szükség esetén legfeljebb kötőjellel... Tudniillik minden szabályt a szükség tesz indokolttá, itt viszont nem szól a szabály arról (példával sem pótolja ezt világosan), hogy a szükségnek milyen esetére gondol, s mi van a legfeljebb „alatt”. Ezek így alkalmazhatatlan tanácsok.

Továbbá a 137. lapon ezt olvashatjuk (szintén tanácsként): „A képzőszerű utótagok nem toldalékként, hanem összetételi utótagként kapcsolódnak az idegen írásmódú szavakhoz, s ebből következően a tö végi rövid magánhangzó nem nyúlik meg: *allegroszerű*, *lymphocytaféle*, *campanilleszerű* stb.” Itt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy az idézett képzőszerű utótagok a magyar szavak tö végi rövid magánhangzóját sem nyújtják meg: *kapaféle*, *piteszerű* (nem: *kapáféle*, *pité-szerű*). (Az ó véghang pedig már a magyar tőszóban is hosszú, vagy szintén nem nyúlik meg: nonoszerű leintés. A valódi új probléma itt abból ered, hogy ha „nem toldalékként, hanem összetételi utótagként kapcsolódnak”, akkor a többelemű idegen kifejezések – nem pedig „szóköztartalmú szavak” – esetén hogyan vagy miért lesznek ismét toldalékká (*oratio obliquaszerű* [277] – e helyett: *oratio obliqua szerű*)?

majica, patika (= tornacipő), szok

Ezek nem délvidéki magyar tájszavak (noha népünk tájszavaival ez a kiadvány egyébként sem hivatott foglalkozni), sem regionális magyar szavak, hanem a nyelvterület peremére jellemző vendégszavak. Szerbiában a szerbség nagy részének ajkán jól szolgálják ugyan a fogalomjelölést, de velük és a hasonló szerb (vagy más nyelvbéli) vendégszavakkal terhelni a magyar köznyelvi helyesírást és a magyar szótárhasználókat nemcsak értelmetlenség lenne, hanem felelőtlenység is. Erre könnyen rájönnek a betervezők maguk is, hogyha Erdélyből, a Felvidékről vagy Kárpátaljáról, de az anyaország bármelyik megyéjéből vagy akár Budapestről is valakik ilyen szakmaiatlan nyelv-„gyarapítás”-sal járulnának hozzá a magyar köznyelv építéséhez.

Aki tehát a magyar végek anyanyelvi búzamezejéről (válogatás helyett) a búzaszemek között hagyja (vagy oda keveri!) a pipacs- és a lucernamagot, sőt a konkolyt és a szárártóvíst is, az a peremmagyarság anyanyelvi kultúráját és értékrendjét vagy félreértette, vagy nem is ismeri, vagy pedig valamiért félremagyarázza. Egészen más eset a helyi magyar tájszavak gyűjtése, értékelése, vagy akár a szlengé, de még azok sem tartoznak ide.

A fenti kiemelt példák még a délvidéki magyarság körében sem általánosan közismert szerb átvételek, hanem főleg csak a szórványbeli települések bizalmas nyelvhasználatában élnek a *trikó*, *tornacipő* és az *üdlítő* mellett vagy helyett.

Vendégszavak nemcsak a peremmagyarság mindennapi anyanyelvhasználatában élnek, hanem lényegében mindenütt, ahol a helyi lakosság nem homogén anyanyelvű. Budapesten más okból is. Más nyelvekben szintén így van. És jó, hogy megfelelő differenciálódása és rendeltetése révén s megfelelő helyen nyelvészeti szakirodalmunk sokoldalúan szolgálhatja és szolgálja anyanyelvünk ügyét. Az anyanyelvépítés ilyen félreértetésével azonban nemcsak nem növeljük a délvidéki magyarság anyanyelvi fölzárkózásának vagy anyanyelvi megmaradásának esélyét, hanem – ha netán nem tudatosan is – ártunk neki, lebecsüljük anyanyelvtudatát, és sértjük identitásában.

Írásjelek

Zárójel

H.: Úgy gondolom, hiányzik annak a ma már nem ritka esettípusnak az ismertetése, amikor szóköz nélkül kapcsolódik a szóhoz vagy a szóba – mégpedig zárójelben – olyan írásjel vagy szórész, mely általában csak az adott szóra vagy alakulatra vonatkozik, illetve vagylagosan érvényes: *Már 6 óra 10(?) perckor távozott. Ezt Pistától(!) hallottam. Gyerek(ek)et nevel.*

Az alárendelő összetett mondatok írásjelezése

Téves az első példa megválasztása és minősítése, vagyis nem ide való (320) (A többi jó.) A *Ki korán kel* (= *Aki korán kel...*) nem főmondat, hanem mellékmondat. Ennek a helyébe a táblázatnak megfelelő tagmondatrendű példa kellene. Például: *Kétszer ad, ki gyorsan ad. Vagy: A part is ott szakad, ahol a leggyöngébb.*

A vessző

„Az írásgyakorlatban sokszor gondot okoz a kapcsolatos mellérendelés és, s, meg, valamint a választó mellérendelés vagy kötőszava és a vesszőhasználat. [...] Ha azonban tagmondatokat kapcsolunk össze, mindig ki kell tenni a vesszőt” (324).

Itt és még számos helyen az és használatát több mondatpélda is szemlélteti, a meg kötőszóét viszont egy sem. (Többnyire az s kötőszóét sem.) Ebben a kiadványban a teljesebb szemléltetésre már azért is célszerű lenne törekedni, mert a legtöbb címzett azt vallja: a szabályt tudja, csak azt ismeri föl nehezen, hogy a kötőszó tagmondat vagy mondatrész között áll. Meg azért is kellene a teljesebb típuspéldák tára, mert a meg kötőszó homonim párja a meg igeekötőnek. A szemléltető mondatnak tehát fontos szerepe lehetne a szabálytartalom megértésében és fölismerésében.

A fenti bemutatást így is el lehetett volna végezni (s más tekintetben is kissé pontosabban fogalmazva): Az írásgyakorlatban sokszor gondot okoz a kapcsolatos (stb.) viszonyt jelölő és, s, meg,

továbbá a választó vagy kötőszó, valamint a velük járó írásjelek használata. Hogyha tagmondatokat kötnek össze, mindig írásjel előzi meg őket, általában vessző: *A török állt a fánál, és a fűre bámult.* – *Szobor vagyok, s fáj minden tagom.* – *Péter könyvet olvas, Mari meg tévét néz.* – *Beborult, vagy már ilyen korán sötétedik?*

„Ha a megszólítás a tagolt mondat után áll, akkor is mindig vessző választja el a két tagmondatot: *Hogy vagy, Péter?*” (322).

Létezik az a szemlélet is, hogy a fenti példa összetett mondat. Úgy vélem azonban, hogy az ilyen tipikusan helyesírási rendeltetésű kézikönyvben a mondat szervetlen elemeit, főleg a tagolatlanokat (megszólítás, indulatszó, mondatzó stb.), még ha önállóan szerepelnek is, nem célszerű mondatként vagy tagmondatként kezelniük. Az alábbi elemzést ajánlanám: Az adott példa nem két tagmondatból áll, azaz nem összetett mondat, mert a megszólítás (még akkor is, amikor szerkesztett) nem tagmondat. A fenti példamondat tehát – mivel a *(te)* vagy predikatív szerkezeten kívül másikat még hiányosan sem (sőt tagolatlanul sem) jelöl – egyszerű mondat. Hasonlóképpen: *Kedves Hallgatóim, a híreket hallották.* És ez is az: *Jó napot, doktor úr!* – Emezek pedig nem mondatok, hanem csak – nem mondatértékű – nyelvi megnyilatkozások: *Ejnye, fiam!; Jé!; Hölgyeim és uraim!; Ó-óó!* Ez utóbbiak tehát nem is hiányos mondatok. – Viszont hiányos egyszerű mondat mindhárom következő: *Nos, nem jössz?, De! Én?*

A belső idézőjel

H.: Belső idézőjelen a szerzővel együtt ugyan nem ezt értjük, de valahol ortográfiai választ érdemelnének az ilyen (szóalakon belüli) mindennapi esetek is: *gyötör a „miért”-jeivel; az „igen”-ek száma; az „igazi hazugság”-ról beszélt; az „esküszünk”-et a többiek is ismételték; a „sohasem”-ről jut eszembe Poe.* Sőt az ilyenek is: *Sok gyermek „miért”-igénye sohasem jut el a szülői „azért”-válaszig; A „csúnyán mondom”-ok használói általában nem trágárságot vagy grammatikailag helytelen kifejezést jeleznek, hanem anyanyelvi tévhitet.*

Számok

A feliratok

Nyitva tartás: 10–18-ig

Ez az írásmód így jócskán téves. (Bizonyára mégis csupán figyelemlazulással került ide, ugyanis lásd helyesen: 353., 412., 418.)

A valamitől valameddig jelölésére írásrendszerünkben nemcsak több, hanem sok (helyes) mód van. Ezeket – már a fenti és a hasonló hibás megoldások kizárása végett is – az egyébként is átfogó jellegű és rendeltetésű kézikönyvben – együtt lenne célszerű ismertetni. A típus írásmódjára minden változat esetében kifejezetten kell ügyelnünk: mindkét határérték toldalékkal szerepeljen, vagy (nagykötéjtel alkalmazása esetén) egyik sem. (Az *óra* stb. fölemelt rövidítése – 14° – nem toldalék.)

Nyitva tartás: 10-től 18-ig

Nyitva: 10–18

Nyitva: 10–18°

Nyitva: 10°-tól 18°-ig

Nyitva: 10 órától 18 óráig

Nyitva: 10.00–18.00 Stb.

A 143. oldalról idézett, határozottan rossz megoldással szemben még az ilyen, kissé laza megoldások is elfogadhatóak az írott nyelvi helyesség szempontjából, mivel a kétoldali toldalékolással a forma így is egyértelműen jelöli a valamitől valameddig viszonyt: *Nyitva 10 órától 18-ig; Nyitva tartás: 10-től 18 óráig.*

A számok számjegyekkel

„Minthogy az évszámokat mindig számjegyek jelölik, a rövidebb toldalékos alakban is célszerű ezzel élni” (410).

Az idézett összetett mondat első állítása, mivel egyáltalán nem a teljes dátumírás szövegkörnyezetében fordul elő, félreértést okozhat. Nem is felel meg a valóságnak. Petőfi előtt és Petőfi óta sokan sokszor írtak évszámot betűkkel, Petőfi maga is írt, és ma is írhatunk meg írunk is. Toldalékos évszámot is. Sőt van olyan kommunikációs helyzet, amikor határozottan illőbb a betűs évszámjelölés. Föltételezem, hogy a fogalmazó sem éppen azt akarta leírni, amit fönt idéztem, (de) egy helyesírási kiadványban ez az enyhe és egyetlen pongyolaság is okozhat félreértést, többeknél is: Téves tanácsként hat a kiadvány használóira.

A csonka évszámok betűkkel írva még „beszédesebbek” lehetnek. Ha azt írom: *tizennégyben tört ki az első világháború; Kádár ötvenhatban hívta be az oroszokat; kilencvenháromban született az első unokám;* stb. – évszámokat írtam le betűkkel. És az *ezernyolcszáznegyvennyolcat* is sok magyar írástudó leírta az elmúlt másfél évszázad alatt. Sőt szinte szövegkörnyezet nélkül is a legtöbb magyarnak történelmet idéznek ezek a hallott vagy betűs évszámok: *tizenkilencben kezdődött; negyvenháromban elesett... Te is hatban születted?* Stb.

H.: A számjegyekkel írt számok sorvégi el(nem)választhatására, azaz meg nem szakítására vonatkozólag nem kellett volna tanácsot vagy szabályt adni? Egy tekintélyes és jó folyóiratot olvasva ezt a sorvéget találtam:

*megkereszteli Gézát és családját, valamint 5
000 tekintélyes magyart.*

Hogy milyen számneves eseteket találhatnánk még, azt nincs miért keresnem; nyilván ez is elég lesz ahhoz, hogy az alábbiakat fölvessem: Sem a szabályzatunkban, sem az Osiris-kiadványban, írásrendszerünk két kiváló alapforrásában nem találtam tanácsot vagy figyelmeztetést arra vonatkozólag, hogy a számjegyekkel vagy azok kombinációjával is írt számokat (összeget, rendszámot, irányítószámot, kódot, e-mail címet, típusjelölést stb.) sor végén megszakíthatjuk-e, illetve hogy nem szakítjuk meg akkor sem, ha szóköz vagy írásjel (kötőjel, nagykötőjel, ferdevonal, pont stb.) tagolja – annak ellenére, hogy nagyobb számok vagy számjegyes, betűs (stb.) kombinációk esetén a folyóírásban ez néha gondot okozhat. Gondot főleg azért, mert szakirodalmunk, hivatott kézikönyveink erről nem szólnak. Nekem úgy tűnik, hogy az említett ortográfiai esetkategória hiányzik a könyvből. De eleve nem pusztán hiányként említem, hanem elsősorban írásmódunk, írásrendszerünk fejlesztésének, differenciálásának szándékával. Konkrétabban: hogy a manák nagyobb mértékben felelhessen meg.

Ha viszont a kivételes igényű és értékű kiadványban ilyen tanács vagy szabály valahol mégis megtalálható, csak elkerülte a figyelmem, akkor bizonyos mértékben elnézést kérek az illetékes(ek)től. Bizonyos mértékben. Ha ugyanis a kiadványok használói közül is sokan szintén hiába keresik, akkor az esetleg nincsen kellőképpen föltüntetve. Valószínű, hogy mulasztás lenne ezt a kérdést itt figyelmen kívül hagyni. Igaz, azt sem mondja ki a két ortográfiai forrás, hogy a betűkkel írt és kötőjellel tagolt számokat sor végén elválaszthatjuk-e, és hogy miként választhatjuk el, de ezt legalább kikövetkeztethetjük mindkét forrás kifejtő szövegének (alkalmazott) írásmódjából. Nyilván, persze, elegendőnek azt sem tekinthetjük.

A számok betűvel

„...egy harmad meg két harmad az három harmad” (415).

Az alkalmazott példaszövegek tekintetében fokozottan érvényes az iménti megjegyzés, hogy tudniillik az ilyen tárgyú kiadványban még az enyhe pongyolaság is okozhat félreértést, mert a címzettek zöme még azt is követendő mintának tekintheti. Egy szükséges vessző elhagyását vagy egy fölösleges írásjelnek a beiktatását ezért többnyire a szövegkörnyezet sem ellensúlyozhatja. Itt (javasolt írásmód látszatában) a főnti apró jelenség meghagyása durva hiba lenne, esélyes hatása pedig nem csekély. Tudniillik az utca helyesírásában, de még a média alsó szintjén is (sajnos, az internet is idetartozik) a főnti jelenségtípus éppen el is van terjedve. Okkal föltételezem azonban, hogy itt elírásról van szó.

Mivel egy-egy elírás – főleg az ilyen kiadványban – lehet olyan káros, mint egy tévedés vagy egy megtévesztés, lássunk néhány külső példát a főntihez hasonló nyomósító szerepű értelmezésre, ami gyakorisága és időszerűsége alapján helyet is kaphatna a szabályzatban. Például: *Mátyás, az itt marad; Hatszor hét, az negyvenkettő; A már megrendelt kávét, azt még meghihatnád; Az én főnökömnek, annak most semmi sem tetszik.*

A magyarban közismert és sajátos forma: Utalószó előtt is gyakran előfordul a főnti, nyomósító szerepű értelmezés, mégpedig itt is kétirányú nyomósítást végezve: nyomósítja az értelmezett előtagot, de hangsúlytalanságával kiemeli a mellékmondatot megelőző utalószót is. Például: *Végül is rájöttünk, hogy a legfőbb hiba, az az, hogy...*

Sőt magát az utalószót (nem közvetlenül) is követheti nyomósító értelmező (az utalószóé vagy jelzett szaváé), hogyha kettejük közé, illetve az utalószós szerkezet és az értelmező közé előrehozzuk azt a mellékmondatot, amelyre az utalószó mutat. Ilyenkor a közbeékelte mellékmondat után ezzel a nyomósító értelmezővel folytatódik a megkezdett főmondat. Például: *Az az elemi igényünk, hogy anyanyelvű kommunikálásunkból minden elhangzó elemet le is tudhassunk jegyezni, az dominánsan és jellemzően jelen is van a kiadványban.*

A keltezés

„A hónap neve kiírható teljes egészében vagy rövidítve, de jelölhető akár római, akár arab számmal is” (415).

Az írásnak éppúgy, mint a beszédnek – amint fentebb láttuk –, megvalósulását tekintve két lényeges motiválója van: az vagy közvetlenül a fogalmazás folyamata, vagy az elhangzott beszéd. Az első esetben azt írjuk le, amit közölni akarunk, a másodikban a már elhangzott szöveg határozza meg, hogy mit jegyezzünk le.

A főnti idézet többszörösen félreérthető, illetve kissé téves állítást tartalmaz. (A gyakorlatból tudhatjuk, hogy éppen ezt a fogalmazásmódot sokan félre is értik.) „A hónap neve” ugyanis nem jelölhető sem arab, sem római számjegyekkel. Számjegyekkel a hónapnak nem a nevét, hanem a sorszámát jelölhetjük. A helyes szabályszöveg tehát például ez lehetett volna: A hónap nevét mindig csakis betűkkel írhatjuk le, mégpedig vagy a teljes nevet, vagy annak rövidítését. Ha pedig a fogalmazásban a hónapot – a neve helyett – a sorszámaival akarjuk említeni, akkor azt arab vagy római számjeggyel jelöljük, és mindkét utóbbi esetben pontot teszünk utána. (Persze, a sorszámát is leírhatnánk betűkkel – pl. *hatodik hónap* –, csakhogy ilyen közszokás nem él a mai magyar írott köznyelvben.)

Hasonlóképpen a dátumban szereplő napnak a toldalékolt számát sem írhatjuk vagy személyjellel, vagy nélkül (lásd 417. oldal: „a többi rag előtt vagy ott van, vagy elmarad”). Még az *elseje* vagy *1-je* sem kivétel. Éppen a fogalmazástól függően: vagy csak személyjelesen (*október 4-ég*, illetve *negyedikég*), vagy csak személyjel nélkül (*október 4-ig*, illetve *négyig*). Tudniillik az

írás csak rögzíti a már eldöntött fogalmazásmódot, vagyis a megfogalmazott szöveget. – Helyesen (417): „a többi toldalék előtt”. Tudniillik az *-i* képzőre is érvényes!

Mivel a személyjel is toldalék, az érthetőséghez más megfogalmazás kellett volna, például így: a napnak az esetragos számát is fogalmazhatjuk vagy személyjellel, vagy nélküle, s a dátumot ennek megfelelően írjuk le.

Ugyanakkor az, hogy a teljes nevet vagy annak rövidítését írjuk-e le, nem függ a fogalmazástól. Más fogalmazás esetén az sem a megszövegezéstől függ, hogy a sorszámot római vagy arab számjeggyel írjuk. Mindkét apró jelenséget nem pontoskodásként, de nem is ok nélkül tettem szóvá, hanem a fogalmazás és az írásmód összefüggésére kívántam irányítani a figyelmet. Példán is szemléltetve egyértelműen összefoglalhatjuk: A hónapot és a napot tartalmazó dátumszakasznak mindkét elemét két-két módon fogalmazhatjuk meg: *október* vagy *tizedik hónap*; illetve *huszonharmadika* vagy (némi nyelvi igénytelenséggel) *huszonhárom*. Mai helyesírásunk szabályai lehetővé teszik, hogy mindkét fogalmazási változatot többféleképpen(!) írhatjuk le, de ezek az írásmódok a fogalmazásváltozatok között nem cserélhetők föl.

H.: (pl. emléktáblán, lexikonban, illetve fejfa- vagy sírkőföliíratként): 1941. ápr. 11. – 1944. okt. 10. vagy: 1941. IV. 11. – 1944. X. 10. Ez a hiányzó kategória beiktatható a 295., a 353. vagy a 415–7. oldalon. A jelenségnek egy másik altípusa megvan a kiadványban (l. 295)!

H.: (lásd 417; a fontos jelenségtípus kiegészítéseként – és lásd még: AkH¹¹ 295. a): 1714 és 1793 között; továbbá: 1998. dec. 1-je és 26-a között vagy: 1998. december 1. és 26. között. Mindezek így is előfordulhatnak: (...között >) ...közötti.

Szótári példák

két-három két-háromszáz (913); **négy-öt** négy-ötszáz (1103); **öt-hat** öt-hatezer (1160); de: **három-négy** három-négy száz, három-négy millió (790).

Helyesen: *három-négyszáz, három-négyezer, három-négymillió*

A Szótár tévedése kétségtelen, mert itt a 3-400, valamint a 3-4 000 000 összetett számnevek betűs(!) jelölésében a könyv nemcsak az AkH¹¹-et követő MHSz.-től tér el, hanem még a saját példáitól is (913 stb., l. fönt). A szabály – újító szándékkal! – voltaképpen az utótag különírását is tanácsolhatta volna (*három-négy száz/ezer/millió*), de akkor csakis a teljes jelenségekategória megosztása nélkül(!) kellene újítani.

Úgy vélem azonban, hogy (a betűs formát illetőleg) célszerű megmaradnunk az utótag egybeírásánál: 3-4 000, 3-4 000 000; betűkkel pedig: *három-négyezer, három-négymillió*. A következő ugyanis nem azonos helyesírási kategória: *ki-be járkal, oda-vissza utazgat, a lépcsőn le-föl szaladgál*. Ez utóbbi kategóriában az előtagul szolgáló ige-kötőpár ellentétes jelentésű, nem pedig a megközelítő mennyiséget jelöli a határozottal szemben.

Másfél

másfél másfél száz; **ezer** másfél ezer; **fél** másfél millió; de: **ötödfél** ötödfélezer, ötödfélmillió, ötödfélszáz (1036).

A *másfél* (< 'másodfél') helyesírási (és szófaji) kategóriájával egyenértékű a *harmadfél, negyedfél* kategóriája, ezért nem indokolt az írásmódbeli megkülönböztetésük. Az utóbbi példák (*ötödfélezer...*) egybeírását pedig egyébként sem indokolja semmi – még ha kiadványainkban (sajnálatos) hagyománnyá vált is bizonyos hibák átörökítése, mint amilyen az *ötödfél* előtagú „össze-

tételek” típusa. Ez azonban nem az Osiris-kiadvány szerzőinek a tévedése, s nem is egészen a Magyar helyesírási szótáré (405). A tárgyalt jelenség szembeállítás (vagy csak összevetése) – ami egyébként ennek a kiadványnak jellemző és jelentős erénye – itt is indokolt lenne.

A nyolc negyvenhetes vonat példája

Helyesen: *nyolc-negyvenhetes*. Mert: 8 óra 47 perces; 10 óra 10 perces; 10 óra 10 perckor; stb. vagy 8^ó 47^p-es; 10^ó 10^p-es; 10^ó 10^p-kor; stb. Tömören: 8.47-es; 10.10-es; 10.10-kor; stb. vagy *nyolc-negyvenhetes*; *tíz-tíz*; *tíz-tíz*; stb.

A helyesbítést viszont szembeállíthatjuk azzal az esettel, amely megtévesztette a fogalmazót: *Tegnap egyszerre nyolc negyvenhetes buszt vontak ki a forgalomból.*

Rövidítések, jelek

Zrínyi Miklós...

H.: A mai intézménynevek gyakori utótagja a *Zrt*. Ez a mozaikszó a Szótárból címszóként is hiányzik. Az Osiris-kiadványnak hasznos programeleme a hasonló betűszók és szóösszevonások föloldása. A szótárkészítők figyelmébe ajánlom, hogy e tekintetben főleg a legújabbakat célszerű értelmezni, mert azok lehetnek a kevésbé közismertek. Kétségtelen ugyan, hogy a mozaikszavak értelmezése ennek a kiadványnak nem lehet alapföladata, az azonban rá tartozik, hogy megválaszolja: hogyan írjuk le a hallott [zéérté]-féléket.

Jelölések...

→ ...*kettős virgula* után: összetételi, illetve szókapcsolati utalók (423).

Vajon a Szótár egyes szócikkeiben világosan fölismerhető-e, hogy melyik nyíl utal összetételre, és melyik szókapcsolatra? Egyébként ugyanis előfordulhat, hogy semmit nem ér a jel, sőt csökkenti a Szótár használhatóságát is.

A szókapcsolat és az összetétel közötti különbség helyileg is alapvető fontosságú lenne, ezért az egyes szócikkekben talán nem egyformán kellett volna jelölni az eleve megkülönböztetendő két ortográfiai kategóriát? Már azért sem, mert időnként a kettő közül bármelyik hiányozhat. (Ha jól értettem a jelmagyarazatot.)

Térköz

A szóköz...

„Szóközt kell hagyni... a zárójelek és idézőjelek közé foglalt közlési egységek előtt és után... stb.” (302).

Szóköz nem mindig előzi meg, s nem is mindig követi a zárójelet, de az idézőjelet sem. Például: *A Tárgymutató (fő)használása; Mindig csak a „bánom is én”-t hallom*. Továbbá néha nem kell szóköz a zárójel előtt: *„(Mindenekelőtt...)*, illetve az idézőjel előtt: *(„Mindenekelőtt...)*

Sőt a gondolatjelet sem mindig követi szóköz; például akkor sem, ha a mondatba közvetlenül vessző, pontosvessző, kettőspont előtt ékeltünk közbe szövegrészt gondolatjelpárral: – *Mit gondolsz – fordult hozzám, mielőtt becsöngetett –, itthon vannak még?*

A bekezdés...

„Ilyenkor, minthogy a megfelelő tagolást a nagyobb térköz adja, a bekezdések első sorai nem szükségszerűen kezdődnek beljebb” (302).

Föltételezhetjük, hogy ezt akarhatta írni a szerző: A sorközzel is tagolt szövegben [...] egy-egy bekezdés első sora nem szükségszerűen kezdődik beljebb. – Ezzel nyilván azt is sugallná, hogy az ilyen szövegtagolási egységet ettől függetlenül még továbbra is *bekezdésnek* nevezzük.

Csak hogy ez a tanács máris képzavart okozott. A szövegtagolás formai gyakorlatában a bekezdés eleve a tagolt szöveg egy-egy ilyen egységét jelenti, de csakis úgy, hogy e szövegszakasz első sorát (és mondatát) a lapszéltől, sőt a margótól is beljebb kezdjük. Vagyis egy-egy szövegszakaszban csak az első sort kezdjük beljebb, mint ahogyan a szakasz többi sora kezdődik.

Tehát a tagolt szövegben nemcsak az első egységnek az első soráról van szó, hanem a szöveg belsejében minden hasonló egység első soráról, vagyis amikor a szövegben új tartalmi fordulat kezdődik. Ezért is nevezzük az előző utániakat *új bekezdésnek*.

Aki tehát a szövegtagolást elterjedten jelölő beljebb kezdést sorköznöveléssel akarja helyettesíteni, az ezt bátran megteheti, hiszen ez a gyakorlat szintén megvan már jó ideje (ha kezdettől fogva egy kissé eltérő stílusértékkel és műfaji szereppel is). Az így keletkezett szövegtagolási egységet azonban nincs miért szintén *bekezdésnek* neveznünk. Megvan a világos okunk arra, hogy ezt a képzavart elkerüljük. (Igaz ugyan, hogy *a fölkelő akkor is maradhat fölkelő, amikor lefekszik*, de az is kétségtelen, hogy minden szabályban első helyre való az egyértelműség.) A könyvnek, szerintem, lényegében ugyanez az álláspontja, csak hogy az idézett helyen a megfogalmazáson igazítani kellene.

Hiányzó szabály

Rajna-vidék–Pfalz... Rajna-vidék–pfalzi

Nyilván nem nehéz fölismernünk, hogy ebben az összetéti alakulatban (1219) nem valamitől valameddig viszony jelöléséről van szó, hanem sima mellérendelt viszonyú összetételtől. (Éppúgy, mint ezekben: *Baden-Württemberg*, *Bosznia-Hercegovina*, *Hajdú-Biharba*, s hasonlóképpen bizonyos típusú közszavak esetében is: *fekete-fehériben*, *piros-fehér-zöldre*, *Szabadka szerb-magyar-bunyevác lakossága*.) Vagyis a fenti példában két egyesített terület összevont állandó megnevezésének írásmódjáról: *Rajna-vidék + Pfalz*. Az ilyen összevonást pedig – az AkH¹¹ szerint – sem alapformájában, sem melléknévi származékában nem nagykötéjjel jelöljük, hanem kötőjellel.

A szabályzat alapján elkészített Magyar helyesírási szótárban egyfajta írásmóddal (*Rajna-vidék-Pfalz*) szerepel ugyan az adott példa alapformája, de mint némely más esetben is, a fenti altípus írásmódja „szabálytalan”, azaz a rendszerben nincsen rá vonatkozó szabály. Sem az AkH¹¹-ben, sem A földrajzi nevek írásmódja (1998) című füzetben.

Hogy a szabály hiányzását vagy meglétét könnyebben fölismerhessük, határozzuk meg az altípust. Főtípusnak ezt az összetételt tekintem: tulajdonnév + tulajdonnév, azaz: *Kál-Kápolna*, *Hajdú-Bihar*, *Bosznia-Hercegovina*, *Elzász-Lotaringia*. Egyik altípusnak pedig azt az összetételi alakulatot, amelyben a tulajdonnévi elő- vagy utótag nem egyelemű, illetve egyik sem az, hanem egybeírt vagy kötőjeles többelemű tulajdonnév (itt az előtag: *Rajna-vidék*). A német *Rheinland-Pfalz* magyar megfelelőjéről van szó, tehát a fenti példa nem idegen földrajzi név. Erre a problémára ezért nem *Az idegen írásmód szerinti írás* című alfejezetben (AkH¹¹ 85. oldal) keressük az esetleges választ, hanem az előzőben. Az adott német földrajzi név magyar megfelelője pedig: összetett földrajzi név, amelynek második összetevője egyelemű tulajdonnév. Első összetevője, azaz előtagja szintén tulajdonnév, de az a magyar megfelelőben már nem egyelemű, s nem is egybeírt

többszemélyű. Ez utóbbinak belső, kötőjellel kapcsolt utótagja földrajzi közszó. Az adott összetett földrajzi név vizsgálata folyamán két kérdés merült föl.

Az egyik probléma: Ezzel az összetételi alakulattal és az általa képviselt jelenséggel kapcsolatban mit tanácsol az AkH¹¹ (a továbbiakban: A), valamint a Magyar helyesírási szótár (B)? Alkérdezőként pedig: Mit mond róla (vagy legalább a főtípusról) A földrajzi nevek írásmódja (C)? S végül: Mit mond mindezekről a Laczkó–Mártonfi-kézikönyv (D)?

A másik probléma: Az 1954-ben már nagyrészt időtállóan igen jól kidolgozott szabálynak hogyan kellene majd átfogóan és rendezett szemléltető példák révén is szólnia a nagykötőjel használatáról?

Az említett forrásokban az első kérdésre vonatkozólag ezt találtam:

A

176. b: *János-dűlő, János-dűlői* (vö. *Rajna-vidék, Rajna-vidéki*).

177. b: Ha egy földrajzi név utótagja (egyelemű vagy egybeírt többszemélyű) tulajdonnév, előtagja pedig (egyelemű vagy egybeírt többszemélyű) [...] tulajdonnév, az alkotó tagokat kötőjellel kapcsoljuk össze. Például: *Győr-Moson-Sopron (megye), győr-moson-soproni; Bödd-Bakod (terület), bödd-bakodi*.

181.: *Jász-Nagykun-Szolnok megye, Jász-Nagykun-Szolnok megyei*.

A Szótárban: *Rajna-vidék, Rajna-vidéki; Bosznia-Hercegovina, bosznia-hercegovinai; bácskiskuni; hajdú-bihari; szabolcs-szatmári*.

B

Baden-Württemberg, baden-württembergi; Bissau-Guinea, bissau-guineai; Bosznia-Hercegovina, bosznia-hercegovinai; Elzász-Lotaringia, elzász-lotaringiai; Észak-Rajna-Vesztfália, észak-rajna-vesztfáliai; Mecklenburg-Elő-Pomeránia, mecklenburg-elő-pomerániai; Rajna-vidék-Pfalz; Schleswig-Holstein, schleswig-holsteini.

C

Az együtt használt, de önállóan is élő földrajzi neveket, ha nem valamitől valameddig viszonyt fejeznek ki, kötőjellel kapcsoljuk össze (3.18). Például: *Csepreg-Nyugati-dűlő, csepreg-nyugati-dűlői; Kál-Kápolna, kál-kápolnai; Nyeste-Nyárs-patak, nyeste-nyárs-pataki*.

D

„Az együtt használt, de önállóan is élő földrajzi neveket, ha nem valamitől valameddig viszonyt fejeznek ki, kötőjellel kell összekapcsolni” (201). *Csepreg-Nyugati-dűlő, csepreg-nyugati-dűlői; Kál-Kápolna, kál-kápolnai*.

Kötőjeles és különírt földrajzi nevek összetételi előtagként (203): *Duna-kanyar-látkép; Elzász-Lotaringia-vita; Notre-Dame-torony; Budapest-Bécs-autópálya; Magyarország-Franciaország-mérkőzés; Szerbia-Horvátország-konfliktus*.

A Szótárban: *Baden-Württemberg, baden-württembergi; Bosznia-Hercegovina, bosznia-hercegovinai; Elzász-Lotaringia, elzász-lotaringiai; Győr-Moson-Sopron megye, Győr-Moson-Sopron megyei; Hajdú-Bihar megye, Hajdú-Bihar megyei; Schleswig-Holstein, schleswig-holsteini; Észak-Rajna-Vesztfália, észak-rajna-vesztfáliai; Rajna-vidék-Pfalz, Rajna-vidék-pfalzi*.

Mindenekelőtt a D forrás 208. oldaláról kiemelt példákkal kapcsolatban jegyezném meg, hogy egyik csoportjukban sem látok problémát. (Nem a szótárbeliekről van szó!) Az első csoport példáiban két kötőjeles szóviszony van jelölve. A második csoport mindhárom példájában közszó utótag kötőjellel kapcsolódik olyan előtaghoz, amely már nem egyszerű szó, hanem magában is összetett: itt két tulajdonnevet nagykötőjel fűz össze.

Az összetett előtagokban a nagyköjtőjel háromféle szóviszonyt jelöl:

- (1) valamitől valameddig,
- (2) partnerség (játzmában),
- (3) valamint szembenállás államok között.

A vizsgált kiadvány szótári részéből vett példák szintén két csoportot alkotnak. Ezek megoszlása azonban kategóriaértelmezési ellentmondásra vall: mellérendelő sima összetétel (összevonás) mind a nyolc példa, csakhogy itt a második csoportot alkotó utolsó kettőben ezt a mellérendeltséget nagyköjtőjellel próbálták kifejezni. Ezért teszem föl a kérdést: Vajon a **D** szerzői tudatosan végeztek kétféle helyesírási értelmezést a mellérendelő összetételek fönti altípusaival kapcsolatban, és vajon ezt tudatosan hagyták megokolatlanul? (Persze, az egész könyvet nem volt időm átnézni, tehát elkerülhette a figyelmem az, amit az utóbbi kérdésben – föltételesem – hiányolok.)

Előrebocsátva: Azt megfogalmazott szabály nélkül is állíthatjuk, hogy ha a *Baden-Württemberg* és a *Schleswig-Holstein* összevont (egyesített) földrajzi nevek jelölésmódja kötőjeles lehetett, akkor a *Rajna-vidék-Pfalz* és az *Észak-Rajna-Vesztfália* esetében sincs ok a nagyköjtőjel alkalmazására.

A négy forrás (**A–D**) adatai alapján láthatjuk, hogy tanács (= szabály) az adott (tulajdonnévi kötőjeles előtagú) altípus írásmódjára vonatkozólag az **A–C**-ben nem szerepel, hanem csak az egyelemű vagy egybeírt, tulajdonnévi előtagú altípusára (*Kál-Kápolna*), míg a kötőjeles utótag már nem is tulajdonnévi, hanem közszói (*Csepreg-Nyugati-dűlő* stb.), nem beszélve arról, hogy a tulajdonnévi utótag is, a közszói is lehet többféle. Vagyis fönti témánk szabályozatlan altípusról szól.

A **B** az itt tárgyalt – szócikk nélküli – címszót (*Rajna-vidék-Pfalz*), a szócikkess többiekkel együtt, kötőjellel(!) hozza, noha írásmódjukat szabály nem támasztja alá. Nem valószínű mégsem, hogy az MHSz. szerzői éppen ezért hagyták el a tárgyalt típus melléknévi formáját, hiszen *Észak-Rajna-Vesztfália* és *Mecklenburg-Elő-Pomeránia* már szócikkkel szerepel a szótárban éppúgy, mint a nem kötőjeles elő- vagy utótagú többi altípus (*Schleswig-Holstein* stb.). Igaz viszont, hogy mindhárman más-más altípust képviselnek.

Mindebből azonban nem következik az, hogy a **D** elfogadhatóan meg is oldotta a problémát, vagyis hogy a nagyköjtőjeles írásmód indokolt lenne. S nemcsak azért, mert Laczkó-Mártonfi ezt írja: „A nagyköjtőjel mindig alkalmi mellérendelő szerkezetet jelöl, nem valódi összetételt” (343). A vizsgált példa és altípusa ugyanis nem alkalmi szerkezet, hanem valódi összetétel, éppannyira, mint a *Bosznia-Hercegovina*, a *Bissau-Guinea*, a *Baden-Württemberg*, a *Hajdú-Bihar* stb., vagyis mint az utóbbiak, amelyeket a **D** sem nagyköjtőjellel hoz.

„Mondatainkban a szavak nagy többségükben alkalmi szókapcsolatok tagjaiként kerülnek egymás mellé. Ilyenkor különírjuk őket: *szilárd jellem*... **Egybeírjuk viszont az összetett szavakat.** Ezek többféleképpen keletkezhetnek... Például a *víziló* vízben élő állat, de nem ló... A *szóbeszéd* is más, mint a *szó* és a *beszéd*... Nemegyszer jelentésváltozás nélküli szókapcsolatokat is egybeírunk; ezért például a *jókedv* szót is **összetételnek tekintjük.**” (AkH¹¹ 95. – A kiemelés éntőlem ered. Á. M.). Alkalmi kapcsolat: *gyors írás* [sebes írás], (*veszélyt*) *jelző lámpa*, *földön futó (bogár)* (uo.). „A mellérendelő szókapcsolatok és összetételek tagjai egyenrangúak... A csak alkalmilag egymás mellé kerülő egynemű (halmozott) mondatrészeket vesszővel választjuk el egymástól... Ha az egymásnak mellérendelt tagok együttese már mást jelent, mint azok külön-külön [...] akkor az összetétel még laza, ezért elemeit kötőjellel kapcsoljuk össze: *süt-főz*, *sünek-főznek*... *többé-kevésbé*...” (AkH¹¹ 100.).

Az egybeírás, továbbá a tagok kötőjeles, illetve nagyköjtőjeles összefűzése nem az összetétel alkalmiságától vagy állandóságától függ, hanem attól, hogy az elő- és az utótag közötti viszony mennyire szoros vagy laza. Ez azonban nem gyakorisági, hanem grammatikai tulajdonsága az összetétel nyelvi kohéziójának. Mivel azonban az írásmód jórészt megegyezés dolga, ez sem általánosítható. Megegyezése, de lényeges, hogy folyton és tudatosan elvszerű megállapodásra törekdjünk. Elsősorban az alkalmazhatóság s az elsajátíthatóság végett. Az elvszerűtlen megállapodás

is válhat ugyan helyesírási szabállyá – ilyen volt többek között a *Nagy Októberi Forradalom* és a *Nagy Honvéd Háború* kivételessége –, de az ilyesmi rendszerint gátolni szokta az írásrendszer általános elsajátítását.

Csak emlékeztetek: a mondatban a különírt szavak között sem egyformán szoros az összefüggés foka. Gondoljunk csak ezekre: névelő, igekötő, névutó; minőségjelző, értelmező; tárgy, birtokos jelző; határozó. Mindegyik más módon (többek között más szórendi kötöttséggel) és más szorossági fokon kapcsolódik alaptagjához. Például a névelő sajátosan: közbeengedi a minőség- és a mennyiségjelzőt; a minőség- és a mennyiségjelző igen szorosan; a határozó meg egészen lazán.

Az alkalmiság tehát nem a grammatikai-ortográfiai viszonytól függ. Ezt könyvünkben egy másik helyen Laczkó-Mártonfi is jelzi. Alkalmi viszonyban áll például a *mérkőző* felek vagy a *vitázó* partnerek neve, vagy a *találkozó* személyeké. Illetve alkalmiak lehetnek a határértékek például ebben: *Nyitva: 8–14*. De már emebben nem alkalmi a viszony: *Duna-Tisza köze*, *Duna-Tisza-csatorna*; *2-3 perc alatt*; stb.)

Az egyébként nem alaptalanul említett lazaság vagy szorosság fokáról azt mondhatnánk, hogy az többek között tárgyi szemantikai függőségű, mégpedig akár magykötőjeles, akár kötőjeles vagy egybeírt(!) összetételről van is szó. Helyesírási szempontból a két írásjel (ill. a három írásmód) alkalmazásában a jelölt viszonyok közötti grammatikai és egyéb viszonyok faja, minősége lehet a meghatározó. Ennek alapján például a valamitől valameddig viszony, illetve a vagylagosság és a megközelítő értékhatár jelölésének a megkülönböztetése általában világos és közérthető. Például: *8–10 méter*, *8–11 m* így írva valamitől valameddig viszonyt jelöl; más típusú (vagylagos, ill. megközelítő mennyiségi) viszonyt jelölve pedig: *8-10 méter*, *20-25 m*.

A C példából főntebb kiemeltem mindössze kettőt (3.18). Látnuk, ezekben az utótag kötőjeles, de az mindkettőben közzsói megnevezés, nem pedig tulajdonnévi, az előtag ugyanakkor egyelemű tulajdonnév. Ez az altípus tehát két mozzanatban is eltér a *Rheinland-Pfalz* magyar megfelelőjének szerkezetétől.

A főtípus szabályának megfogalmazásakor majd arra kellene törekedni, hogy a főszabály a később fölbukkanó altípusokra is alkalmazható lehessen. A típusba kétségtelenül beletartozik a fordított névelemrendű altípus is: egyelemű vagy egybeírt tulajdonnévi előtag + többelemű, kötőjeles tulajdonnévi utótag.

Az adott altípus (és főtípusa!) nagyköötőjeles írásmódjának jelenleg két ok is ellene szól. Amint főntebb láthattuk, két altípus mellérendelt viszonyú tagjainak összevont jelölésére az A 177. b szabály a kötőjeles írásmódot ajánl. E szabály egyelemű vagy egybeírt előtagú altípusa viszont – aligha vitathatóan – ugyanahhoz a főtípushoz tartozik, mint a kötőjeles; s ezt a szemléletet tükrözi is a B erre vonatkozó (kissé hiányos) példaanyaga is: *Baden-Württemberg*; *Schleswig-Holstein*; *Mecklenburg-Elő-Pomeránia* – illetve: *Észak-Rajna-Vesztfália*; *Rajna-vidék-Pfalz*.

Márpedig, mint korábban láthattuk, a D az utóbbi kettőben (és csak azokban) nagyköötőjelet alkalmaz. A C viszont – az előtag altípusára (szerkezetére) nem is utalva(!) – a kötőjeles írásmódot ilyen föltételhez köti, pontosabban így okolja meg: ha az összetevők „nem valamitől valameddig viszonyt fejeznek ki”. Nos, a *Rajna-vidék-Pfalz* nem valamitől valameddig viszonyt jelöl, hanem egymásmellettiiséget, akárcsak a *Baden-Württemberg* és a *Hajdú-Bihar*.

Természetesen, új szabályozás esetén – megfelelő szintű megállapodással, világosan megfogalmazott szabályban – a nagyköötőjeles (vagy akár egy harmadik) megoldást bármire ki lehetne terjeszteni, de az esetben vele megosztani a főtípus jelölését, ahogyan ezt a D példák szemléltetik, nem lenne elvszerű és szerencsés megoldás. Nem is beszélve a mellérendelt viszonyú (köötőjeles) összetételek általános jellegéről – szemben a nagyköötőjeles sajátos kategóriacsoporttal, mint amilyen a valamitől valameddig viszony jelölése, valamint a szembeállító vagy kölcsönös, párhuzamos viszonyé stb.

A főntiek alapján úgy vélem, hogy a vizsgált altípusnak (az egész típus keretében maradvá) jelenleg talán ez lenne a helyes és elvszerű írásmódja:

*Rajna-vidék-Pfalz, Rajna-vidék-pfalzi;
Észak-Rajna-Vesztfália, észak-rajna-vesztfáliai;
Mecklenburg-Elő-Pomeránia, mecklenburg-elő-pomerániai.*

Ennél lényegesebb azonban, hogy a Helyesírási Bizottság – írásrendszerünk egysége és elvszerűsége szellemében, valamint a szabály alkalmazhatósága érdekében – végezze majd el a tulajdonnév + tulajdonnév típushoz tartozó valamennyi altípus írásmódjának összehangolt rendezését, és ezt fogalmazza meg egyértelmű és átfogóan szemléltetett szabályban. Mert két altípuson bemutatva jelenleg ez a tarkaság látható a gyakorlatban:

Magyar helyesírási szótár	<i>Rajna-vidék-Pfalz, Baden-Württemberg</i>
Laczkó-Mártonfi: Helyesírás	<i>Rajna-vidék-Pfalz, Baden-Württemberg</i>
Cartographia: Földrajzi világtatlasz	<i>Rajna-vidék-Pfalz, Baden-Württemberg</i>

A nagyköjtőjel-használat szabályozására 1954-ben, mint följebb már említettem, az AkH¹⁰ már adott alapvető megoldást, s ez nagy részében jól be is vált. Azóta érintette vagy foglalkozott vele elsősorban az AkH¹¹ s többek között A földrajzi nevek írásmódja című füzet, valamint az Osiris-kiadvány, de az ügy – a közben elmúlt ötvenöt év alatt – nem jutott el átfogó, világosan és alkalmazhatóan rendezett szabályozásig.

Az új és még kissé rendezetlen szerepű írásjel használatáról – a vele kapcsolatos szabályok elvszerű megfogalmazásának és szemléltetésének elégtelensége ellenére is – az A (263.) és még inkább a D (353) bő és zömmel jó tájékoztatást ad. Az átfogó és elvszerű megfogalmazás hézagossága, valamint a típusok és az altípusok szemléltetésének *stb.*-vel való „pótlás”-a azonban a címetett rögtönzésre, ötletelésre készítheti, illetve tanácsalanságban hagyja.

Mivel a nagyköjtőjel ismertetésének, de főleg alkalmazásának többféle változata, zavarja és homálya van a gyakorlatban – láthattuk tizenvalahány sorral följebb –, a kérdés és az egyéb szabályzati problémák rendezése végett a Helyesírási Bizottságnak az érvényben levő szabályzatból kellene kiindulnia (AkH¹¹), valamint az eddig legalaposabb szakmunkából (Laczkó-Mártonfi: *Helyesírás*), és eljutnia a magyar írásrendszer elvein és logikáján alapuló, alkalmazható szabályzatig. Mindenekelőtt csökkenteni kellene a szabályszövegek homályát, valamint kizárni az ellentmondásokat, a nem ortográfiai szempontokat, a kivételeket és a nagyobb hézagokat.

A témánkban észlelt hézagot és homályt nem konkrét szabálytartalom sugallásával próbálom korrigálni, hanem a hézagra, illetve a szabályként tanácsolt tartalom nem ortográfiai voltára rámutatva szeretném szorgalmazni, hogy, a Helyesírási Bizottság majd – illetékességével élve – megfelelő módon dolgozza ki a szükséges szabályokat, és hozza meg döntéseit, általánosságban pedig a szabályzat 12. kiadásának előkészítésekor átfogóan ellenőrizze a szabályok tartalmát, megfogalmazását, és növelje alkalmazhatóságukat. A szabálytartalom átfogó fölismerését már az is jelentősen megkönnyíti, ha a példák a szabályozott jelenségnek nem bizonyos eseteit szemléltetik, hanem lehetőleg egy-egy altípusát. Természetesen, nem kevésbé fontos, hogy ugyanakkor a szótárban minden címszóval és szócikkbeli példával megjelenített írásmód mögött (az analógia végett) a szabályzatban létezően világosan megfogalmazott szabály is.

A források elérhetősége folytán nincs szükség arra, hogy itt ismertessem a nagyköjtőjellel érintett valamennyi ortográfiai kategóriát, amelyeket néha valójában csak példák sejtetnek, de írásmódjuk elvét néha még a konkrét példa sem sejteti (AkH¹⁰ 259.: *Cseh-Morva-hegyvidék, Zala-Somogyi-dombság*; AkH¹¹ 179.: *Cseh-Morva-dombság, Zala-Somogyi-határárok*).

Ha időnként említek is konkrét megoldási lehetőség(ek)et, általam jobbnak vélt megoldást, javaslatom igazi tárgya nem az, hogy mit jelöljünk nagyköjtőjellel, hanem hogy átfogó szakmai elemzést és vitát követően a Helyesírási Bizottság állapodjon meg a nagyköjtőjel használatának a magyar írástudó nagyközönség által is érthető és alkalmazható szabályaiban, mégpedig az AkH¹¹

szellemében. Ha ugyanis annak szellemétől (nem akarva is) eltérnénk, akkor könnyen az egész rendszert bolygatnánk meg, és akkor maga a rendszer is alapos vizsgálatra szorulhatna. Nehogy ez a részkérdés logikai és hitelességi kárt okozzon benne (átfedést, újabb ellentmondásokat idézzon elő, és az alkalmazhatóság további csökkenését).

A (szabályfélével tanácsolt) nagyköttől eddigi alkalmazásában domináns szempont a valamitől valameddig viszony jelölése térben, időben, határértékben. Ilyenekre gondolok:

<i>Duna–Tisza köze</i>	<i>az 1914–18-as világháború</i>
<i>Tisza–Maros szöge</i>	<i>Kovács Péter (1938–2007)</i>
<i>Rajna–Majna–Duna-csatorna</i>	<i>35–50-éves korban</i>
<i>a VI–IX. emeleten</i>	<i>a tavaszi–ősz hónapokban</i>
<i>1–5. kerület</i>	<i>május–szeptemberi időszak</i>
<i>Lásd 213–22. oldal</i>	<i>hétfő–csütörtöki menetrend</i>
<i>a 9–14. sor kivételével</i>	<i>Nyitva: 8–12^ó</i>
<i>a Magyar Nagylexikon III–VII. kötetét</i>	<i>Fogadás: 11.30–13.00</i>
<i>a budapest–bécsi gyorsrali</i>	<i>a jan. 7–23-ai hadjáratban</i>
<i>a moszkva–New York-i légiúton</i>	<i>Táborozás: aug. 25. – szept. 16.</i>
<i>az isztambul–bukaresti útszakaszon</i>	<i>júl. 25–29. vagy: július 25–29-e</i>
<i>a San Francisco–bostoni járatokat</i>	<i>szünetel: f. hó 5. – f. hó 18.</i>
<i>a liszabon–Rio de Janeiro-i útitervünkről</i>	<i>vagy: szünetel: f. hó 5–18.</i>
<i>a Buenos Aires–Port of Spain-i hajóút</i>	<i>a Balaton vize 21–24°-os (vagy: 21–24 °C-os)</i>
<i>a tel-aviv–újdelhi–Kuala Lumpur-i repülőút</i>	<i>az V–VIII.-osokra vonatkozó</i>
<i>a IX–XIII. századból</i>	<i>súlya 6–8,5 kg-nyi lehet</i>

A nagyköttel kapcsolatos alkalmas lehet néhány más fogalomviszony jelölésére is. Ezek az imént szemléltetett (térbeli, időbeli vagy mennyiségi) valamitől valameddig viszonyra rokon típusok. Ilyen a szembenállás, a kölcsönösség és a párhuzam. Például:

<i>brazil–japán mérkőzés</i>	<i>angol–amerikai–német frontvonal</i>
<i>Széchenyi–Kossuth–vita</i>	<i>szerb–albán konfliktus</i>
<i>iráni–iraki háború</i>	<i>zöld–piros jelválasztás</i>
<i>spanyol–baszk érdekelletét</i>	<i>magyar–lengyel barátság</i>
<i>budapest–pozsonyi levélváltás</i>	<i>hun–avar rokonság</i>
<i>washington–pekingi versengés</i>	

Az együttműködés-féle viszony is tekinthető rokon kategóriának, de ezt a szabályban világosan meg is kellene majd fogalmazni, sőt szemléltetni is nyomban

Churchill–Sztalin–Roosevelt-találkozó
Laczkó–Mártonfi: Helyesírás és: a Laczkó–Mártonfi-féle alaposság
Gay–Lussac-törvény vagy: a Gay–Lussac-féle törvény
Bartók–Kodály-gyűjtés
budapest–brüsszeli diplomáciafolyamat

Nos, egyelőre három helyesírási kategória főtípusát neveztük meg:

- (1) a mellérendelő sima összevonással keletkezett összetételét,
- (2) a határértékekkel jelölt térbeli, időbeli és mennyiségi valamitől valameddig viszonyt,

- (3) valamint harmadikként az ezektől eltérő szembenállási, kölcsönösségi, párhuzamossági és együttműködésféle mellérendelő viszonyt.

A sima mellérendeltséggel, pontosabban a sima összevonással szembe is állíthatjuk a másodikat és a harmadikat, s azonnal látjuk, hogy a jelölésmód megkülönböztetése indokolt. A három főtípus közül, persze, bármelyik szerepelhet intézménynév vagy földrajzi név elemeként is:

Hajdú-Bihar megye
Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat
 (de: *Hajdú-bihari Néprajzi Múzeum*)
Baden-Württemberg
a település vallon-flamand lakossága
magyar-lengyel lovasezred
hun-avar lelettár

Duna-Tisza köze, Duna-Tisza Közi Tájház
Rajna-Majna-csatorna
 (de: *rajna-majnai hajókirándulás*)
Magyar-japán Baráti Társaság
Zala-somogyi-határárok
vallon-flamand ellentétek
magyar-lengyel barátság, magyar-lengyel határ
hun-avar rokonság

A harmadik kategória földrajzi és intézménynévként egyaránt vethet föl írásmódbeli problémát (lásd AkH¹¹ 263. a), mégpedig olyant, amelyet nem volt célszerű megkerülnie a szabályzat 179. és 187. pontjának. Persze, ezek csakis külön alponthan térhettek volna ki ezekre, s csakis a főszabályok megfelelő módosításával. Csakhogy ez a kategória nincs beiktatva szabálysöveggel, sőt még említve sincs, egyetlen példával sem. Sajnos, ezt a hiányt a 263. a sem pótolja. A szabályozásbeli mulasztást és zavart nem szüntethette meg a szabályzat előtárgyi részében címszövekként megismételt *Magyar-Finn Társaság* megnevezés, sem akárhány hasonló „ejtőernyős” példa. Noha az utóbbi a megfogalmazott szabályt akkor sem pótolhatta volna, ha az alkalmazott írásmód már magában nem lenne problematikus.

A *baráti társaság* jelzője összetett melléknév, és a *magyar-lengyel barátság* szerkezet előtagjával azonos grammatikai értékű. Ebből helyesírási rendszerünk szellemében a megnevezésnek és melléknévi származékának ez a formája következne:

Magyar-finn Társaság, magyar-finn társaságbeli vagy társasági
Magyar-japán Baráti Társaság, magyar-japán baráti társaságbeli
Cseh-morva-dombság, cseh-morva-dombsági
 Vö.

Bissau-guineai Köztársaság, bissau-guineai köztársaságbeli
Szaúd-arábiai Királyság, szaúd-arábiai királyságbeli
Dél-budai Vendéglátó Vállalat, dél-budai vendéglátó vállalat

Amint látjuk, az Osiris-kiadványbeli úgynevezett főszabály (216) – amely arról szól, hogy az intézménynév „minden egyes különírt eleme nagykezdőbetűs”, arról azonban nem, hogy a nem különírt névelemeket mikor és mért kezdjük mégis nagybetűvel – két döntő okból sem alkalmazható. Az AkH¹¹ említett szabályai e tekintetben szintén alkalmazhatatlanok és elvszerűtlenek.

Itt külön is említenem kell a *Magyar-Finn Társaság*ot is (AkH¹¹ 263. < *Magyar-Szovjet Baráti Társaság*, AkH¹⁰ 407.) A megnevezés előtagja a *magyar-finn* jelző, utótagja a *társaság* közszó. Vö. *magyar-lengyel barátság, angol-francia háborúk; dél-afrikai rokon* > *Dél-afrikai Köztársaság, észak-atlanti hajóutak* > *Észak-atlanti-áramlás, kelet-indiai utazás* > *Kelet-indiai Társaság, nyugat-magyarországi városok* > *Nyugat-magyarországi-peremvidék, dél-budai utcák* > *Dél-budai Vendéglátó Vállalat*.

Hogyan is szól az intézménynevek írásmódjának főszabálya? „Az intézménynevek – néhány esetet nem számítva – több szóból állnak. Ezek összetartozását, a név kezdetét és végét az alkotó-

elemek nagykezdőbetűs írása jelzi. A világos főszabályon kívül...” stb. (AkH¹¹ 186.). Sajnos, nyomban észrevehetjük, hogy ez sem nem világos, sem nem főszabály. De a következő szabálypontot (187.) már tekinthetjük főszabálynak, és viszonylag világosnak is. Ez azt mondja: „A hivatalok, társadalmi szervezetek... és hasonlók többemű hivatalos és cégszerű nevében – az és kötőszó, valamint a névelők kivételével – minden tagot nagybetűvel kezdünk.”

Mivel azonban az egyébként változatos és igen jó 14 „hivatalos és cégszerű” névpélda között egyetlen nagyköjtőjeles sincsen, a címzett nem tudhatja, hogy a szabály fogalmazója mit nevez *tag*-nak. A kötőjeles *Dél-budai Vendéglátó Vállalat* példából föltételezheti ugyan, hogy az egybeírt és a kötőjeles összetétel utótagja nem számít külön *tag*nak, és akkor már esetleg arra is következtethet, hogy az ottani szemléltetésben nem képviselt nagyköjtőjeles típus megfelelő (melléknévi értékű) néveleme is egyetlen *tag*nak tekintendő (*Magyar–Finn Társaság*, AkH¹¹ 12. lenyomat 320). Csakhogy a szabálynak az lenne a lényege, hogy tartalmát ne föltételezzük, hanem érthessük és alkalmazhassuk.

Persze, olyan példa sincsen a 14 között, egyetlenegy sem, amely névelős birtokos jelzővel kezdődik, mint például *Az MTA Nyelvtudományi Intézete*. Ezért viszonylagos a valódi főszabály világossága is. Tudniillik ebből a második főszabályból meg az következik, hogy a név kezdetét néha mégsem az első elem nagykezdőbetűs írása jelzi, mivel az éppen névelő.

A Laczkó–Mártonfi-féle Helyesírás így fogalmazza meg a főszabályt: „A kötőszó és a névelő (esetleg más viszonszó) kivételével az intézménynevek minden egyes különírt eleme nagy kezdőbetűs” (216). Itt már nem *tag*ról van szó, hanem *elem*ről, mely utóbbiban az *elem* nyilván *alkotóelem* vagy *névelem* akart lenni. Nos, akármilyen is a *Finn–Magyar Társaságban* a *Magyar*, az a megnevezésben különírva nincsen, mégis nagy kezdőbetűs. Tehát ez a szabály sem mindig alkalmazható, pontosabban: könnyen nem értelmezhető. Az úgynevezett főszabálytól ez a megoldás konkrét eltérést jelent, s ezt a problémát a többi szabály sem oldotta meg. Ez a gond.

Tudom, a problémát nem az Osiris-kiadvány szerzői idézték elő, de (ők is) „átörökítették”, miként az AkH¹¹ szabályzati tanácsa is már a probléma továbbítása volt 1984-ben.

Talán mégsem lesz indokolatlan megjegyeznem, hogy az AkH¹¹ szótárának a most vitatott szócikke (a *Magyar–Finn Társaság* címszó alatt – vö. AkH¹⁰ 407.: *Magyar–Szovjet Baráti Társaság*) a 187. és a 263. szabálypontra utal. A 187. azonban sem a példát, sem a típust nem említi. A 263. említi a példát, de csak ennyit közöl: „Két vagy több nép (nyelv) nevének kapcsolatát nagyköjtőjellel érzékeltetjük” (szó szerint átvéve ezt az AkH¹⁰-ból!) – és a 179.-kel való összevetést tanácsolja. Csakhogy a 179. nem erről szól, hanem a valamitől valameddig *viszony* jelölésmódjáról. Igaz viszont, hogy azzal a szabálytartalommal valamennyire rokon ez a jelenség, de itt a 263.-ban egy szó sem esik a nép- vagy nyelvnévi mellérendelő *szóviszony* mibenlétéről. Anélkül pedig ez a tanács szabályként nem alkalmazható. És nem is helyes.

A *nép- vagy nyelvnévi szóviszonynak* ugyanis önmagában semmi köze nincs a *nagyköjtőjel*-hez. Például: *Szabadkán ma már a szerb-horvát-bosnyák réteg képezi a lakosság 70%-át*.

Viszont típusában más ortográfiai kategóriát szemléltetnek ezek a példák: *oroszcsecsen konfliktus*, *magyar–lengyel barátság*, *Bartók–Kodály-népzene kutatás*, *Honvéd–Ferencváros-visszavágó*.

Az AkH¹¹ 179. (sőt már az AkH¹⁰ 259. is) más nagyköjtőjeles kategóriák írásmódját szabályozza (logikusan). Kettőét. Csakhogy felemás módon: a valamitől valameddig viszonyt jól megfogalmazza, és két alponthoz szemlélteti is (l. ott). A másik kategóriát azonban egyáltalán nem nevezi meg, megokolást sem ad, hanem csak szemlélteti: *Cseh–Morva-dombság*. – Az AkH¹⁰ 259. akaratalanul fölfedi a tévedést, tudniillik a *Zala–Somogyi-dombság* típust is itt „kimondottan” a valamitől valameddig viszony jelölőjeként mutatja be.

A megnevezett hiány aligha azért keletkezett, mert a fogalmazó ezt a (két példával is szemléltetett) jelenséget a főtebbivel azonos kategóriának vélte. Ám hogy a szabályzat mégis itt említi a példákat, ennek az lehet az oka, hogy gyanútlanul vette át a tizedik kiadásból. De ez most kisebb gond, mint az, hogy a jelenséget ortográfiai szempontból meg sem nevezi, az írásmód szabályát sem fogalmazza meg, s ezért a tanács szabályként lényegében alkalmazhatatlan.

A *Duna–Tisza-csatorna* és a *Duna–Tisza köze* alkategóriákban ugyanis a valamitől valamedig viszony azt jelenti, hogy nem a Dunáról, sem a Tisza folyóról van szó, hanem a kettejüket összekötő csatornáról, illetve a kettőjük közötti térségről. Ezzel szemben a *Cseh–Morva-dombság* nyilván két szomszédos térség együttesét jelöli. (Vagyis a 10. kiadás tévedésének gyanútlan átvételéről van szó.)

Témánkban külön figyelmet érdemel, ami az Osiris-kiadványban a főszabályt követően néhány sorral lejjebb olvasható (216): „A másik gyakori hiba azokban az intézménynevekben fordul elő, amelyek kötőjeles írásmódú alapalakjukban csupa nagy kezdőbetűs földrajzi nevek melléknévképzős alakjait tartalmazzák (*közép-európai, észak-atlanti*). Ha ezek a melléknévek intézmény-név részeit alkotják, csak az első elemük nagy kezdőbetűs: *Közép-európai Egyetem, Észak-atlanti Szerződés Szervezete*. Mellérendelő viszony esetében azonban nem lehet a második tagot kisbetűsíteni: *Magyar–Japán Baráti Társaság*” (a kiemelés éntőlem ered, Á. M.).

A címzett magyar írástudók számára jelezni lehetett volna, hogy mit is értsünk *alkotóelemen*, illetve *összetételen*. Mondjuk, a *dél-afrikai* és a *magyar–finn* egy-egy összetett szó, azaz egy-egy alkotóelem. Akkor a *Dél-afrikai Köztársaság* és a *Magyar–finn Társaság* példákban mi is az első *alkotóelem*: a *dél-afrikai* és a *magyar–finn*, vagy pedig csupán a *dél-* és a *magyar-*? Az a „tilalom” pedig, hogy mellérendelő viszony esetében „nem lehet a második tagot kisbetűsíteni”, aligha tekinthető helyesírási szabálynak vagy tanácsnak.

A második idézetnek (aláhúzással kiemelt) harmadik mondatára reflektálva (216) mindjárt megjegyezhetjük: Mellérendelő viszony esetén (*magyar–japán, magyar–finn, magyar–lengyel, amerikai–német*) a második tagot nem is kell „kisbetűsíteni”, mert az, melléknévi elem lévén, eleve kis kezdőbetűs: melléknév. A *magyar* is, a *japán* is, a *magyar–japán* is. Az első idézetből következőleg a mellérendelő összetételnek (*magyar–japán*) az intézménynevben csak az első betűjét írjuk nagybetűvel: *Magyar–japán...* (Miként bármilyen összetételnek csak az első betűjét, hogyha az az összetétel melléknévi értékben került a megnevezésbe: *magyar–japán, dél-afrikai, északnyugati*.)

Más az eset, ha tulajdonnévi mellérendelő összetétel szerepel az intézménynév előtagjaként. Vagyis: *Duna–Tisza, Duna–Tisza-csatorna; Hajdú-Bihar, Hajdú-Bihar Megye Önkormányzata*; de: *hajdú-bihari, Hajdú-bihari Agrárszövetség; Budapest–Bécs*, de: *budapest–bécsi, Budapest–bécsi Alapítvány*.

A főntebb adott megnevezés két közszből van alkotva: a *magyar–finn* és a *társaság* szóból. A jelzők összetettsége lehet más, mint a kötőjeles összetételeké, utótagjuk azonban (egy-egy megnevezési alakulat előtagjában) attól még nem lesz „különírt elem”, hanem a jelzőn belül megmarad melléknévi összetevőnek, mint a (kis) kötőjeles *Kelet-indiai Társaság* előtagjában az *indiai* elem. Lásd még: *magyar–finn, magyar–lengyel, osztrák–magyar; orosz–csecsen, szerb–horvát, albán–szerb; kubai–amerikai, amerikai–EU-s, MSZP–SZDSZ-es*.

A nagy kezdőbetű indokolatlan alkalmazásának esete fölmerül a *Zala–Somogyi-határárok* írásmódjában is. Vagyis a *határárok* földrajzi közszőnak az előtagja a *zala–somogyi* jelző (vö. *Észak-atlanti-áramlás*), csakhogy itt még a határfogalmak közötti viszony is új: nem valamitől valameddig, hanem a szomszédos területek határa maga. Más szóval: az egymásmellettiség.

Az összetevők közötti szomszédossággal társuló határértékpár kapcsolata, vagyis az egymásmellettiség sohasem lehet azonos a valamitől valameddig viszonyal, de rokon vele. Ilyenekre gondolok: *Hajdú-bihari Napló, a szabolcs-szatmár-beregi falvak, Borsod-Abaúj-Zemplénből, Schleswig-Holstein, Mecklenburg-Elő-Pomeránia, Rajna-vidék-Pfalz, Bosznia-Hercegovina, az 1848-49-es szabadságharc, a 2008–2009. évi tanév, a tavasz-nyár folyamán, a június-júliusi számban, a szombat-vasárnapi hétvége*.

A majdani átfogó szabálynak ezt a viszonyt is meg kellene neveznie. (L. Osiris, a szerző által is kifejtve, 353.)

A *Cseh–Morva-dombság* írásmódjához részben ismét más kifejtés kellene, legalábbis ahhoz, hogy az a *Cseh-dombság* és a *Morva-dombság* egyesített jelölésének a neve, vagy egyetlen domb-

vidéké, mely *cseh-morva* jelzővel él. Vagyis hogy nemcsak a nagy *M* okoz gondot, hanem a nagy-kötőjel is. Hogy a majdani megoldás analógiára alkalmas legyen, létező és érthető szabályszőveg kellene a példa mögé.

A „nagy *M*”-re érdemes itt külön is kitérni. Így szól ugyanis a C (3.39): „Ha egy földrajzi név **két vagy több önálló népnév összekapcsolódásából** és egy ehhez járuló földrajzi köznévből keletkezett, akkor a népnévi tagok közé nagykötőjelet teszünk, a földrajzi köznevet pedig kötőjellel kapcsoljuk: *Cseh–Morva-dombság*” (a kiemelés tőlem származik, Á. M.). A magyarban(!) minden nép neve kis kezdőbetűs, kivéve, ha különírt elemekből álló államnénvből származik (például *Costa Rica-i*), és valamennyien önállóak.

A 3.39-es szabály, láthatjuk, a *Cseh–Morva-dombság* típusú földrajzi név keletkezéséről csak annyit mond, hogy ezek az önálló népnevek nagykötőjellel összekapcsolódnak, és a földrajzi köznév kötőjellel hozzájuk kapcsolódik. Csakhogy abból ez a forma keletkezhet: *cseh–morva-dombság*. Tudniillik a 3.39 nemhogy a nagy *M*-ről nem tesz említést, de még a nagy *Cs*-ről sem. Márpedig itt esetleg eldőlne volna, hogy a *cseh–morva* (vagy: *cseh-morva*) kapcsolatot elég-e a kezdőbetűjén (azaz csak a *Cs*-n) nagybetűzni. És hogyha itt nem elég, akkor miért nem elég? Vö. *Bissau-Guinea, bissau-guineai* > *Bissau-guineai Köztársaság*; *lengyel–magyar barátság* > *Lengyel–magyar Történelmi Társaság*.

Magyarul: ez a szabály is hiányzik a megformált szemléltető példa mögül, noha nyilvánvaló, hogy a szándék megvolt.

Fontos nem hagynunk figyelmen kívül, hogy az utótag kezdőbetűjének típusát a komponensek közötti alá- vagy mellérendelő viszony nem határozza meg, hanem csak az, hogy az utótag melléknévi vagy tulajdonnévi értékben van jelen. Márpedig a *kelet-indiai, hajdú-bihari, piros-fehér-zöld* s a *magyar–japán, zala–somogyi, cseh–morva, május–szeptemberi* összetételek szófaji értéke egyaránt melléknév, és belső utótagjuk kezdőbetűjén nincs miért változtatnunk az intézménynévben sem.

Az ajánlható írásmód ezért csakis így felelhetne meg az úgynevezett főszabálynak: *Magyar–finn Társaság, Osztrák–magyar Monarchia, León–kasztíliai Királyság, Zala–somogyi-határárok, Párád–recski-medence, Magyar–japán Baráti Társaság, de: Duna–Tisza köze, Duna–Tisza-csatorna*.

Az írásmód bármelyik kódja mögött lennie kell konkrét ortográfiai tartalomnak is, ha azt akarjuk, hogy az a mód bizonyos szabályt tükrözzön, valamint hogy megjegyezhető és (más példákra is!) alkalmazható legyen. Olyan sajátos tartalomnak, amely nem azonos egy másik kód mögötti tartalommal. – Nos, itt kódelem a nagykötőjel is. A *Magyar–finn Társaság* nem *magyar társaság* meg *finn társaság* együttese, sem pedig magyarokból és finnekéből álló kirándulócsoport vagy lakosság, hanem olyan szervezet, amelyben magyaroknak és finneknek egymás iránti, tehát a másik csoportbeliek anyanyelve és anyanyelvűsége vagy egymás történelme, őstörténete, kultúrája iránti érdeklődése képezi a fő tevékenység tárgyát. De az ilyenekben gyakori a közös eredet kutatása, illetve a közös érdekek ápolása is. Amazt a vegyes csoportot tehát csakis *magyar–finn társaság*nak írhatnánk, míg ez lehetne: *magyar–finn kutatások, Magyar–finn Társaság*.

Hasonlóképpen konkrét ortográfiai tartalom rejlik a *magyar–német szótár* összetett jelzője mögött: nem két szóhalmazról szól, hanem egyetlen halmazról, melyben egy-egy magyar szót a német megfelelővel értelmez, azaz tesz érthetővé a szótárszerkesztő. Ugyanakkor a *magyar–német szakos* szószerkezet jelzője mögött nem ez az ortográfiai tartalom áll, hanem ugyanaz, mint e szerkezetek előtagjában: *magyar-történelem szakos kollégám, történelem-földrajz szakot végeztem, matematika-fizika szakra jelentkeztem, ének-rajz szakosként dolgozom, biológia-kémia szakost keresek*.

A kötőjel két oldalán álló összetevők nem pólusok (nem határfogalomként szerepelnek), hanem egymástól független témakörök jelölői, az összetétel: heterogén fogalmak alkalmi társítása. A *magyar–német szak* esetében a magyar nyelv tanításának szaktudománya az egyik, a másik meg a német nyelv. Van, aki mindkét (külön) képesítéssel rendelkezik, vagy akár többel is. Viszony, rendeltetésbeli összefüggés a kettő között általában nincs: bármelyik létezik a másik nélkül.

A szakok halmazát (együttlétét) úgy-valahogy kellene fölfognunk, mint egy konkrét térség lakosságát, amely, mondjuk, *magyar-német* (magyar meg német), vagyis vannak benne magyar ajkú emberek, és vannak német ajkúak. A témához visszatérve, úgy is mondhatnánk: a két (vagy több) elem ez utóbbi összetételben egyesítés nélküli egymás mellé rendeltségben áll (néha egyetemi szakpárosításban), s így jelöljük: *magyar-német szakos* (vagy *magyar, német szakos*), sőt valakinek lehet még harmadik, negyedik szakképesítése is, de emezektől szintén független.

A nép- vagy nyelvnévi összetétel önmagában nem helyesírási kategória, miként a szín- vagy íznevi komponensek viszonya sem az. A mellérendelő tagok összevonó társítása a magyarban gyakori, ha nem is annyira, mint az alárendelő viszonyúaké: *Borsod-Abauj-Zemplén halgazdasága, Győr-Moson-Sopron megye ipara, piros-fehér-zöld zászló alatt, Bácska szerb-magyar-szlavák lakossága, a kávé édes-keserű íze; adásvétel, adnak-vesznek, sütni-főzni, oda-vissza, testi-lelki, többé-kevésbé, le-föl sétál, sakk-mattot jelent be, írás-olvasásra tanít, szoba-konyhás lakás, a szántó-vetők sorsa, a szántó-vető földművesekről.*

A fentebbiek alapján ezt az alpontot úgy kellene megfogalmaznunk, hogy a kettős tartalmi háttérből kihagyjuk azt, ami nem helyesírási kritérium. Körülbelül így: Két vagy több nép (nyelv) nevének olyan kapcsolatát jelöljük nagyköötőjellel, amelyben a komponensek nem sima egymás mellé rendeltségben állnak, hanem viszonyuk kölcsönös, párhuzamos vagy szembenálló. (L. *társaság, szótár, mérközés, rokonság, viszály, találkozó, vita, dilemma, partnerség.*) (Vö. AKH¹¹ 101.: „A lazább (köötőjellel írt) és az összeforrt (egybeírt) mellérendelő összetételek csoportja nem különül el élesen egymástól.” Ez a szabály (263.a) ugyanis – úgy, ahogyan megfogalmazták 1984-ben, illetve még 1954-ben (AKH¹⁰ 407.) – nem helyesírási kategóriát (és tartalmat) jelöl, hanem a tárgyi jelentésnek egyfajta típusát: a nép- és a nyelvneveknek (bármilyen célú és vonatkozású) kapcsolatát. Ortográfiai szempontból a szabályt szemléltető példák nem egyneműek. Ugyanakkor a nép- és nyelvnévi összetételeknek eleve számos más típusú kategóriája és esete is él a magyar köznyelvben. Továbbá bizonyára több más jelentéscsoport tagjainak is alakult már ki valamilyen kapcsolata (színek, ízek, illatok nevének mellérendelő összetétele), csakhogy a fogalomkapcsolódásnak nem ezek egy-egy jelentéstípusa a helyesírási téma, a szabályozandó írásmód.

A lehetséges szabálytartalom itt a kapcsolat nyelvrendszerbeli kategóriája és mibenléte. Gondoljunk csak ezekre az ajánlott, egyébként jó példákra: *angol-magyar* (szótár), *francia-spanyol* (határ), *olasz-német* (mértközés) (AKH¹¹ 263.a). Az *angol-magyar szótár* nem 'angol, magyar', azaz nem angol és magyar szótár, mert eleve nem azt jelöli, hogy simán összevontuk egy angol szótár és egy magyar szótár jelentését és megnevezését vagy címét, hanem hogy egyetlen olyan szótárról van szó, amelyben az angol nyelvű címszavakat az adott szócikkben magyar megfelelővel (vagy megfelelőekkel) való értelmezés követi. (A *magyar-angol szótár* pedig emennek a fordított irányú párja.)

A szabály b alpontja így szól: „Két vagy több tulajdonnév kapcsolatát nagyköötőjellel érzékel-tetjük.” Ezt hasonló elven kellene módosítani, ugyanis szabálynak így alkalmazhatatlan: nem jelzi, hogy milyen tartalmú kapcsolatokról van szó, vagyis hogy mit érzékeltetünk nagyköötőjellel. Márpedig többféle olyan összetétel él a nyelvünkben, amelyek „két tulajdonnév kapcsolatát”-ból jöttek létre: *Hajdú-Bihar, Budapest, Bajcsy-Zsilinszky, Bissau-Guinea*. Egyikük sem nagyköötőjeles.

A c alpont rendben van. Jó: részletesen ismerteti, hogy milyen grammatikai jelenség tartozhat ide. A valamitől valameddig viszony merőben eltér a pusztá névtársítástól. A párhuzamosság, a kölcsönösség és a szembenállás ezzel rokon kategória, ezért megfontolandó a (rendezett!) bevonásuk: *Bartók-Kodály-gyűjtés, magyar-lengyel barátság, Obama-Putyin-találkozó, orosz-amerikai szerződés, horvát-szerb konfliktus, francia-brazil visszavágó, falu-város ellentét.*

A c alpont utolsó bekezdése azonban kissé pontatlan, több tekintetben is. Az itteni egyébként jó példák lehetnének teljesebbek, félreérthetlenebbek. S itt nem mindegyik példa fejez ki valamitől valameddig viszonyt, hanem két dolog egymásmellettségét: *a 128-9.-en, 1848-49-ben.*

És legalább itt, a c alpontban helyet kellene szorítani ellenpéldák számára is, azaz a valamtól valameddig viszonytól világosan elhatárolható térbeli, időbeli, mennyiségi és egyéb tárgyú kategóriák példáinak szembeállítására, melyek vagylagos vagy megközelítő jelentésükkel ellenpéldaként szerepelhetnek: 3–7 *napot*, de: 5–6 *napot*; stb.

A d-t pedig, amely nem rokon viszonyt, hanem egészen más jellegűt jelöl, külön szabályként lehetne megfogalmazni, de világosan. Mert például mit is jelent itt a *stb.*? AkH¹¹ 263.d: „Nagykötőjelet használunk géptípusok stb. betű- vagy szó- és számjelzése között: [...] *Apolló–11-es*; stb.” Ugyanis nem az egynemű példák sora szakadt meg, hanem az altípusoké, amelyeket nem ismerhetünk biztosan, azaz nem utalhatunk rájuk a *stb.*-vel. A címzett okkal érthet ide e-mail címet, autók rendszámát is, de nyilván egyikben sem szokásos a nagykötőjel.

Hogy mi minden (ne) tartozzon egy-egy szabályba, azt ajánlatos lenne majd logikusan jelezni annak alapján, ahogyan a Helyesírási Bizottság dönteni fog. A szabály megfelelővé (alkalmazhatóvá) azzal válhat, hogyha e tekintetben a szabályszöveg is, a példatára is világos és egyértelmű lesz – a címzettek számára is.

Ágoston Mihály

A Magyar Nyelvörnek ez a száma
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága,
valamint
a Nemzeti Kulturális Alap (Oktatási és Kulturális Minisztérium)
támogatásával jelent meg.

nka

Nemzeti Kulturális Alap

OKM

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM

Szemle

Fercsik Erzsébet–Raátz Judit: Kersztnevek enciklopédiája (Ismereti: <i>Balogh Judit</i>)	323
Péter Mihály: Orosz verstan (Bevezető kurzus). Русское стихосложение (Вводный курс). (Ismereti: <i>Cs. János Erzsébet</i>)	326
Szikszainé Nagy Irma (szerk. és a bev. írta): A Nyugat stílárís sokszínűsége (Ismereti: <i>Nagy L. János</i>)	333
Ágoston Mihály: Följegyzések és gondolatok a magyar írásmódról. Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila: Helyesírás	336

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.)
Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon:
303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.,
tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban
(Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási
Irodában (Bp. XIII., Lhel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar
utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>.
Email-címünk: nyelvor@c3.hu; keszler@ludens.elte.hu.

Ára: 800,— Ft

Előfizetés egy évre: 3200,— Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236
Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.
154. **Pethő József:** A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
155. **Olaszy Gábor:** Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. 2006.
156. **Zelliger Erzsébet:** Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttére. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. 2006.
157. **Mátai Mária:** A magyar szófajttörténet általános kérdései. 2007.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvtári forgalomban nem kapható!)
224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.
227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközéből. Adattár. 2007. 2000 Ft.
228. Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet.** 2007. 3000 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kézírtas magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

T. Nagy Gábor: A magyar segédige + igenév szerkezet szemantikája

Biró János: Az igei alaptagú határozós szerkezetek -ás, -és képzős alakjainak írásmódja

Büky László: Hírértékviszonyok egy költői szövegében

Jobst Ágnes: A HARC metafora szerepe az '50-es évek politikai köznyelvében

Laczkó Mária: Középiskolai tanulók beszédének temporális jellemzői

Bañcerowski Janusz: A cím mint a legkisebb metaszöveg

Székely Gábor: Reflexiók „A fokozás mibenlétéről”

Pintér Lilla: A mondatértékű bővítmények típusai a magyar nyelvben

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

NEMZETKÖZI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

ARTOWICZ, ELŻBIETA (Varsó), JASTRZĘBSKA, JOLANTA (Grønningen),
PÉNTEK JÁNOS (Kolozsvár), SZENTESI-ŽAGAR, ORSOLYA (Zágráb),
ŽIGO, PAVOL (Pozsony)

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>T. Nagy Gábor: A magyar segédige + igenév szerkezet szemantikája</i>	373
<i>Biró János: Az igei alaptagú határozós szerkezetek -ás, -és képzős alakjainak írásmódja</i>	394

Nyelv és stílus

<i>Büky László: Hírértékvizonyok egy költői szövegműben</i>	407
<i>Jobst Ágnes: A HARC metafora szerepe az '50-es évek politikai köznyelvében</i>	433

Nyelv és iskola

<i>Laczkó Mária: Középiskolai tanulók beszédének temporális jellemzői</i>	447
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bañcerowski Janusz: A cím mint a legkisebb metaszóveg</i>	468
<i>Székely Gábor: Reflexiók „A fokozás mibenlétéről”</i>	472
<i>Pintér Lilla: A mondatértékű bővítmények típusai a magyar nyelvben</i>	480

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Szabó József: Még egyszer a bosnyáknyakú származékszó magyarázatáról</i>	492
---	-----

MAGYAR NYELVŐR

133. ÉVF.

*

2009. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

A magyar segédige + igenév szerkezet szemantikája *

1. Bevezetés

Az alább olvasható írásban a magyar segédige + igenév (főnévi igenév) szerkezetét vizsgálom a kognitív szemantika keretében. A vizsgálat célja ennek az igei szerkezetnek a szemantikai bemutatása korábban nem alkalmazott egységes elméleti keretben – a korábbi kutatások eredményeinek ismeretében.

A nyelvi közlés a nyelvi interakcióban részt vevők közös fogalmi és figyelmi tevékenységén alapul. A megismerés folyamataiban létrejövő konceptualizáció a világ jelenségeit különböző fogalmi típusokba rendezi: például a dolog, a folyamat vagy esemény és a jelenet típusába, kategóriájába. A dolgokat főnevekkel nevezi meg a beszélő ember, a folyamatokat vagy eseményeket igékkel, a jeleneteket mondatokkal. A folyamat sematikus fogalma több összetevőből áll. Egyrészt magát a folyamatot mint típust tartalmazza szemantikailag, objektíven megkonstruálva, például az eseményszerkezetnek, az eseményszerkezet időszerkezetének fogalmi struktúrájában, sematikus résztvevőkkel. Másrészt a véges ige a szemantikailag megkonstruált folyamatot viszonyba hozza éppúgy a folyamat résztvevőivel a kifejezett jelenetben, mint a konceptualizálókkal (például a beszélővel és a hallgatóval), a konceptualizálók által megértett beszédidővel, beszédhelyzettel, vagyis azonosíthatóvá teszi, lehorgonyozza a megértett beszédhelyzetben (a pillanatnyi diskurzustérben) a jelzett folyamatot. A magyar nyelvben (mint általában a nyelvekben) a folyamat komplex szemantikai tartalmát különböző konstrukciótípusokban lehet kifejezni. Ilyen típusok a következők.

- Egy folyamatot sok esetben egyetlen véges igealakkal lehet kifejezni, az összes lehorgonyzó viszonnal (mondatban, szövegben).
- Más esetekben több önálló szóalak szemantikai és morfoszintaktikai egysége képes egy specifikus folyamat jelölésére. Ilyen összetett nyelvi szerkezet a magyar segédige + igenév struktúra.

* A jelen tanulmány A magyar segédige + ige(név) szerkezet szemantikája című tanulmányom (Keszler B.–Tátrai Sz. [szerk.]: *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Kiadó, Budapest, 201–10) átdolgozott és kibővített változata. Köszönöm Kugler Nórának lektori alaposságú és kiterjedtségű javaslatait, valamint Pelyvás Péter segítő megjegyzéseit. T. N. G.

- És hasonlóképpen a folyamat szemantikai tartalma jelölhető egy ige vagy kopula + főnév vagy melléknév szerkezettel.

A magyar segédige + igenév szerkezetet az alábbi leírás alapvetően Langacker kognitív nyelvtana (Langacker 1987) és Heine grammatikalizációs elmélete (Heine 1993) keretében tárgyalja. A megközelítés két kiinduló tétele a következő:

- (1) A magyar nyelvben a segédige + igenév szerkezet alapbeállítás szerint az ige jelentéséhez hasonlóan folyamatot fejez ki, továbbá a mondatban lehorgonyozva ugyanolyan vagy hasonló szemantikai és szintaktikai szerepet tölt be, mint a pusztán véges ige. A segédige + igenév szerkezet nyelvi (elsősorban szemantikai) egység (Langacker 1987: 58–9 meghatározásában, l. még Langacker 1991: 194–281). E nyelvi egységek eseménysemák révén konstruálódnak (l. Heine 1993: 30–1).
- (2) A magyar segédigék grammatikalizációs folyamatok során alakultak ki, összetett, körülíró szerkezetekben, amelyekben az eredeti igék eseménysemái nagymértékben absztrahálódtak. A magyarban nincsen segédige + ige szerkezet, a főigék főnévi igenév formájában szerkesztődnek be az itt tárgyalt összetett szerkezetbe, képzett alakban, nem prototipikus igei szemantikai tartalommal.

A (3)–(5) példák változatai a két tételben jelzett tulajdonságokat mutatják be:

- (3) a. Esik az eső. – Esik.
b. Esni fog az eső. – Esni fog.
- (4) a. Péter olvas.
b. Péter tud olvasni.
- (5) a. Megyek.
b. Mennem kell.

2. A leíró előzmények

Három közelmúltbeli, különböző irányzatú, jellegzetes magyarázatot érdemes röviden említeni. Bár ezek a leírások elméleti és módszertani szempontból is lényegesen különböznek, abban egyetértenek, hogy a segédige + igenév szerkezet morfoszintaktikai jelenség.

Lengyel (2000a: 72 ff. 252 ff.) a klasszikus grammatikai keretben a segédigét morfémafunkciójú lexémának tekinti kváziképzői vagy -ragozási funkcióval, „morfológiai természetű szerkezet” részeként, és csak néhány szót tart segédigének (*van, marad, múlik, fog, volna*). Lengyel (2000a: 226) szerint a főnévi igenév átmeneti szófaj a ige és a főnév között, amelyet képző hoz létre az igei töből, és amely a mondatban főképp főnévként tölt be szintaktikai funkciókat, de az igehez hasonlóan alakít ki szintaktikai szerkezeteket. Keszler [szerk.] (2000: 255 kk. 395–6) a létigét és jelentésének egyes szemantikai változatait (*marad, múlik*) összetett állítmány igei részeként tartja számon. A *fog, volna, szokott, talál, tetszik* elemeket

segédigeként sorolja be, amelyek a hozzájuk kapcsolt főnévi igenévvel egyetlen igealakot alkotnak, tehát szintaktikai szerepük állítmány. A *fog, volna, szokott, talál, tetszik* elemek a véges ige egyes grammatikai funkcióit (igeidőt, módot, aspektust) fejezik ki. Modális és aspektuális jellegű, az igék és a segédigék közötti átmenetként („modális igékként”) tartja számon ez a nyelvtan például az *akar, bír, kell, lehet, óhajt, tud* elemeket, amelyekhez mint állítmányokhoz a főnévi igenév alanyként kapcsolódik (Keszler [szerk.] 2000: 257, 406).

A strukturális keretű leírás egyrészt a morfológiai és a lexikai jellemzőket tárgyalja. Kenesei (2000: 109) generatív nézőpontú szintaktikai keretében a segédige hiányos paradigmájú összetevő, nem lehet vonzata, nem nominalizálható, nem lehet a fő szemantikai predikátuma a mondatnak, valamint a főige igenévi alakban jelenik meg segédige mellett. Kenesei Heine (1993: 22–4) tulajdonságlistájára hivatkozik, de nem említi, hogy Heine e listát a korábbi, vegyes keretű szakirodalom alapján állította össze, és az egyes elkülöníthető tulajdonságokkal kapcsolatban korlátozó megjegyzéseket tesz (ugyanis a különböző irányzatú magyarázatok fő jellemzői egyes esetekben kizárják egymást). Kenesei három szót nevez meg magyar segédigeként (*fog, szokott, talál*). A főnévi igenevet nonfinit igealaknak tekinti, amely nem vonzhat tagmondatot. Ezt az álláspontját megerősíti Kenesei (2008: 614–20)-ban: a segédigéket az igék önálló alosztályának tekinti, a segédigék a hiányos paradigma mellett nem vehetnek fel képzőket, és hangsúlytalanok, valamint hangsúlyozza, hogy a segédigéknek nincsenek saját maguk által kiosztott tematikus szerepeik. A három segédigei elemet kiegészíti további kettővel (*kell, szabad*). A Strukturális magyar nyelvtan ugyanezen kötetében Csirmaz (2008: 197) szintén azt emeli ki, hogy a segédigéknek – szemben az igékkel – nincsen önálló argumentumszerkezetük. A segédige szintaktikai szerkezeti viszonyait egy formális szelekciós megszorítás szabályával írja le: „a segédige szótári cikkében rögzítve van az a pusztán formai követelmény, hogy annak egy főnévi igeneves bővítménnyel kell szerepelnie” (Csirmaz 2008: 198).

A segédige + igenév szerkezet mondatnának strukturalista magyarázatát É. Kiss (2003: 114–23) foglalja össze. „Az a feltevésünk, hogy a főnévi igenév ragozatlan ige, mely vonzataival együtt igés kifejezést alkot [...] a *-ni* képző jelentéstaniilag a VP egészéhez járul, így a VP belső felépítésére nincs befolyással. Szerepe mindössze annyi, hogy a VP-t predikátumból bővítménnyé tegye” (É. Kiss 2003: 115). A *-ni* képzős VP a mondat állítmányának a bővítménye, amelynek rejtett, rekonstruálható alanya van. A fejezet külön megnevezés nélkül három ige-csoportot különít el, amelynek tagjai főnévi igeneves kifejezést vonzanak. A második csoportba tartozik az *akar, fog, szokott, tud, kíván, óhajt, mer, szándékozik*, amelynek többségét számos feldolgozás segédigének minősíti. Ezek az igék nem viselhetnek VP-hangsúlyt; ez „azzal a ténnyel függ össze, hogy ezen igék jelentéstaniilag is önállótlanok; nem jelölnek külön eseményt, hanem a főnévi igenevük által kifejezett eseményt módosítják valamilyen modális vagy aspektuális szempontból (É. Kiss 2003: 117).

Kálmán et al. (1986, 1989) a segédige + igenév szerkezetet általános formális nézőpontból magyarázza. A szerzők szerint az igék a magyar igenévi szerkezetekben segédigékre és főigékre oszthatók, szintaktikai kritériumok alapján: felhasznál-

ják a semleges és a nem semleges mondatoknak, valamint a hókusz és a fókusz strukturális pozíciójának a jellemzőit. E megközelítés a főnévi igenevet tartalmazó igei szerkezeteket komplex igei struktúrákként kezeli. Eszerint a segédigék véges igékként viselkednek, míg a főigék teljes igei csoportként (Kálmán et al. 1986: 138). E felfogásban a központi segédigék a következők: *akar, fog, kell, szokott, tetszik, tud*.

Megjegyzendő, hogy a segédigék számának és funkciójának meghatározása körül nagy a szóródás. Míg Keszler szerk. (2000) és Kenesei (2000) a segédigék számát a lehető legkevesebbre csökkentve tárgyalja a kérdést (Keszler [szerk.] 2000 határeseteket jelez), addig Kálmán C. et al. (1989) a segédigék számosságát a megadott szempontok révén éri el.

A segédige + igenév szerkezetet a korábbi magyar nyelvtudományi leírások lényegében kizárólag (formális) morfológiai és szintaktikai, illetve fonológiai szempontok szerint mutatták be. Az alábbiakban olyan funkcionális, kognitív szemantikai magyarázatra teszek javaslatot, amely a segédige + főnévi igenév szerkezetet egységesen kezeli: szemantikai egységként, igei jelentéstartalmat kifejezve, ezzel párhuzamosan szintaktikai funkcióként, a mondat állítmányi részeként.

3. A kognitív elméleti keret

A jelen dolgozat a kognitív nyelvészet elméletét és módszertanát alkalmazza. A legfontosabb tételek a következők (vö. Langacker 1987, 2008, Geeraerts–Cuyckens eds. 2007, Barlow–Kemmer 2000):

- a prototípuselv: a kategóriatagság fokozat kérdése, a példányok közös tapasztalat révén megismert tulajdonságok és családi hasonlóság alapján sorolódnak be egy kategóriába, a kategóriák határai nem feltétlenül élesek;
- a konstruálás és a perspektíváltság szerepe: a megismerés folyamatában a beszélő ember elemző megértéssel feldolgozza (konstruálja) a tapasztalt jelenségeket, és az így létrejövő fogalmi szerkezeteket jelentésszerkezetként használja nyelvi kifejezésekben, mindig egy specifikus fogalmi nézőpontból;
- a nyelv használati alapú leírása: a produkció és a megértés inherens része a nyelvi rendszernek, nincs éles határ a nyelv szinkrón és diakrón aspektusa között;
- a nyelv dinamikus természete: a nyelvi kifejezések jelentése rugalmasan alakul a mindenkori közlés pillanatnyi kontextusában.

A segédige + ige(név) szerkezet leírása az általános nyelvészeti kutatásokban természetesen elméletfüggő. Heine (1993: 8–16) részletesen összefoglalja a segédige addigi elméleteit. Az egyik fő magyarázat szerint a segédige önálló, egyetemes nyelvi kategória. Egy másik elterjedt elmélet szerint a segédige éppúgy ige, mint az „alapszófajú” ige. Ismét mások (például Bolinger, Givón vagy Heine) szerint

a segédigék és az igék közötti határ nem éles, inkább átmenetként írható le a határterületük. A Chomsky-féle generatív grammatika és a Langacker-féle kognitív nyelvtan alapvetően különbözik a segédige + ige(név) szerkezet leírásának elméletében, amennyiben az első a szintaktikai szerkezetre összpontosít, a második a szemantikaira. Ismét más szempontok szerint Anderson (2006) a segédige + ige(név) szerkezetnek, e szerkezet változatainak strukturális leírását adja nagy nyelvtipológiai anyagon, Heine (1993) grammatikalizáció eredményének tekinti a segédigét, méghozzá annak mindenkorai nyelvi és fogalmi környezetében.

Heine kutatási beszámolója a következőkben összegzi a közös pontokat: a segédige az igeidő, az aspektus és a modalitás fogalmait fejezi ki különböző módokon, a tagmondat állítmányi szerkezetének részeként (l. még a tulajdonságok összegző felsorolását, Heine 1993: 22–4; Lengyel 2000b hagyományos keretben rövidebben). A segédigék szakirodalmát alaposan és kritikusan, funkcionális nézőpontból összefoglalja Heine (1993), más, erőteljesebben formális szempontokat alkalmazva Anderson (2006).

A jelen írásnak nem célja a magyar segédigék kizárólagos listáját megadni (a leíró figyelem középpontjában a prototipikus segédigék állnak, például *fog; kell, tud, lehet*), sem a segédige kimerítő leírását elvégezni. A tanulmány célja elsősorban a magyar segédige + igenév szerkezet szemantikai leírása, továbbá a szemantikai jellemzők és a szintaktikai szerkezet(ek) közötti megfelelések és meg nem felelések rövid bemutatása, a magyar sztenderd változatra összpontosítva. A hangsúlyozás és a hanglejtés, továbbá a szórend kérdését nem tárgyalja a tanulmány, mert az elsődleges szemantikai szerkezetek leírásában ezek nem játszanak alapvető szerepet.

4. A folyamat különböző leképezési módjai a magyarban

Egy időbeli folyamatot különböző sematikus szerkezetekben lehet kifejezni a magyarban, például:

- véges igével,
- segédige + főnévi igenév szerkezettel,
- ige vagy kopula + főnév vagy melléknév szerkezettel.

A prototipikus magyar ige sematikus szemantikai szerkezete – csakúgy, mint általában a nyelveké – folyamatot, két sematikus figura temporális viszonyát képezi le, egymásra következő elemi állapotok szekvenciális letapogatásával (Langacker 1987: 248–53). Ezt a szemantikai szerkezetet specifikusan alakítják az ige-képzők és az ige-kötők. Az absztrakció magasabb szintjén ezek a szemantikai szerkezetek eseménysémák megvalósulásai, vagyis az igék elvontabb eseménysémák (például cselekvés, mozgás, állapotváltozás, elhelyezkedés stb.) kifejeződései (l. Langacker 1978: 857, Heine 1993: 31).

Az igeének ez a szemantikai szerkezete adja meg a mondat profilját. A magyar igealak (a magyar véges ige) kötelezően komplex funkciójú inflexiók toldalékok-

kal horgonyozza le az igét a mondatban. Ez a helyzet az egyes szám harmadik személyű, jelen idejű, kijelentő módú, általános (alanyi) ragozású igealak esetén is, ahol a jelölés zéró morfémakkal történik, jóllehet ez látszólag megegyezik a dekontextualizált lexikális formával. Ez azt jelenti, hogy egy pusztán véges igealak kizárólag ragozott alakjával utal alanyára és tárgyára (a trajektorra és a landmarkra), tagmondatként funkcionálva. Az inflexiós toldalékok különböző morfológiai összetettségekben a következő funkciókat látják el: igeidő (jelen [jelen, múlt, jövő és általános jelen értelemben], múlt), igemód (kijelentő, felszólító, feltételes), szám (egyes, többes), személy (1., 2., 3.), határozottság (a 3. személyű tárgy határozott vagy határozatlan volta). Ezek az inflexiós morfémák teljes ragozási sorokat alkotnak. Az ikes ragozás és a 2. személyű tárgyra utaló ragozás kiegészíti a teljes paradigmákat.

Nincsen egy az egyben forma-funkció megfelelés az igeragozásban, nem minden morfológiai funkciónak van egyedi jelölője. Inkább egy komplex rendszer működik, amelyben a ragozás, a tömódosítás és a zéró morféma együttesen fordul elő különböző kombinációkban, a fő és a morfológiai végződés morfofonológiájától függve.

A legtöbb temporális és sok modális tartalom kifejezhető egy komplex véges igealakokkal, még gyakran azok a tartalmak is, amelyeket általában segédige + igenév szerkezettel szokás jelölni. Ilyen például a jövő idő (amelyet formálisan a jelen idejű ragozás jelez), az igemód általában, egyes modális tartalmak, például a *-hat/-het* képzővel kifejezett lehetőség, engedély vagy kötelezettség.

A magyar segédige + igenév szerkezet a prototipikus igehez hasonlítva mind a szemantikai szerkezet, mind a lehorgonyzás szempontjából részben másképp képezi le a jelölendő folyamatot. Az ige mindig részletesen kidolgozott jelentésével szemben a segédige jelentésszerkezete nagymértékben sematikus, igeidőt (jövőt) és modalitást, valamint nagymértékben absztrakt folyamatot jelöl. A főnévi igenév temporalitást jelöl, összegző letapogatással, a folyamat elemi részeit egyben feldolgozva. A segédige + igenév szerkezet az igeidők közül a jövőt egyedi segédigével (*fog menni*), a jelent (az általános jelent) egyes modális segédigék szemantikai szerkezetével (*tud úszni*), a modalitást segédigével fejezi ki (*menni kell*); a számot és a személyt a segédige + igenév szerkezet alapbeállításban csak formálisan jelöli (a formailag E/3 *enni kell* kifejezés vonatkozhat első, második és harmadik személyű trajektorra, a beszédhelyzettől függően), de a szám és a személy toldalékkal gyakran pontosítható (*ennem kell, ennetek kell*); a határozottság jelölése csak néhány segédigén (*akar, fog*) lehetséges. Megjegyzendő, hogy a mód modalis jelentést kifejező grammatikalizált igei inflexiós forma, amely kijelentő, felszólító és feltételes módokban valósul meg a magyarban. A modalitás szemantikai funkció, amely a mondat jelentéséhez járul hozzá (Bybee–Fleischmann 1995: 2). A modalitást a magyarban főképp módjelölő inflexiós toldalékok, modális segédigék és módosítószók jelölik.

A (3)–(5) példái bemutatják, az ige és a segédige + igenév szerkezetek miképpen jelölik a folyamat szemantikai tartalmát.

A folyamat kifejezésének vannak más összetett típusai is. Egy másik fajta az ige vagy kopula vagy a funkcióige + főnév vagy melléknév szerkezet. Ezekben

a főnévi vagy melléknévi összetevő igen nagy mértékű elvontságban tartalmaz folyamatjellegű szemantikai részt. E szerkezetekben a létige általában absztrakt cselekvést, létezést vagy állapotot jelöl, teljes ragozási paradigmával. A főnévi összetevő jelentése legtöbbször cselekvést vagy állapotot tartalmaz, a melléknévi összetevő például állapotot, viselkedést. Gyakoriak a következő szerkezetek.

Melléknév + létige. Ebben a szerkezetben a melléknév meghatározott állapotot jelöl temporalitás nélkül, a létige folyamatot szekvenciális letapogatással, teljes paradigmában.

(6) Péter figyelmes volt.

Melléknév + létige + főnévi igenév. A létige temporalitást fejez ki sematikusán, teljes paradigmával, míg a melléknév folyamatot (többnyire állandó állapotot) jelöl összegző letapogatással. A tagmondat szerkezete egy főnévi igenévvel teljes, amely egy specifikus folyamatot jelöl összegző letapogatással (ez a tagmondat topikja).

(7) Dohányozni tilos.

(8) Jó volt futni.

Főnév + létige. Ebben a szerkezetben a főnév egy meghatározott állapotot jelöl temporalitás nélkül, a létige folyamatot szekvenciális letapogatással, teljes paradigmában. Egy változata egzisztenciális viszonyt tartalmaz (a főnév itt az állítmány része):

(9) Péter orvos volt.

Egy másik változata állapotot tartalmaz folyamatos aspektusban (itt a főnév a létige határozói bővítménye):

(10) németórán van

(11) munkában volt

Főnév és funkcióige. Ebben a szerkezetben a főnév meghatározott cselekvést jelöl (általában igető + főnévképző struktúrában) temporalitás nélkül, az ige a temporális viszony sémáját jelöli szekvenciális letapogatással, teljes paradigmában.

(12) döntést hoz

Ez utóbbi szerkezettípus nem témája a jelen írásnak. A folyamat jelölésének különböző típusai közötti különbség fokozat szerinti, nem éles.

5. A magyar segédige + igenév szerkezet alapváltozatai

A nyelvi elemeket, így az itt tárgyalandó kifejezéstípust is mindenkori jellegzetes közegében lehet jól leírni. A magyar segédige + igenév szerkezet mindenkori közvetlen közege a mondat, pontosabban a tagmondat (clause). A következő jel-

legzetes konstrukciótípusok adják a kiinduló adatokat, elsősorban morfológiai és szintaktikai szerkezeti funkcióik alapján.

A) Modalitást (közvetlenül) és igeidőt (toldalékkal) kifejező puszta segédige + főnévi igenév:

- (13) Enni kell.
- (14) Enni kellett.
- (15) Itt lehet úszni.

B) Modalitást (közvetlenül) és igeidőt (toldalékkal) kifejező puszta segédige + számban és személyben lehorgonyzott főnévi igenév:

- (16) Mennem kell.
- (17) Mennem kellett.
- (18) Lehet futnia.

C) Számban és személyben lehorgonyzott segédige, igeidőben korlátozva (formálisan jelen, csak jövőt jelölve) + főnévi igenév:

- (19) A karácsony el fog jönni.
- (20) Holnap is fogtok dolgozni.

D) Időben, módban, számban és személyben lehorgonyzott segédige + főnévi igenév:

- (21) A madár tud repülni.
- (22) A másodikosok tudtak olvasni.
- (23) Ő is tudna korcsolyázni, ha megtanult volna.

6. Az ige szemantikája

A nyelvi szerkezetek fogalmi szerkezeteket reprezentálnak. A fogalmak a világ jelenségeinek kategorizációs leképezései, konstruálásai a megismerésben. Kiemelkedően fontos fogalom a DOLOG, amelyet főnév jelöl, és a FOLYAMAT (vagy ESEMÉNY), amelyet prototipikusan ige jelöl.

Az ige szemantikája, funkciói e helyt csak röviden tárgyalhatók, a prototipikus igére összpontosítva (vö. Hopper–Thompson 1985, Langacker 1987, 1991, Givón 2001, Frawley 1992, Radden–Dirven 2007). A prototipikus ige:

- energiával kapcsolatos interakciót fejez ki két vagy több résztvevő között, amely az energia megváltozásával és/vagy átvitelével jár,
- egy eseményt elsődlegesen időben fejez ki,
- az eseményt időben körülhatárolt módon fejezi ki,

- egy esemény térbeli helyét csak meghatározatlanul vagy sematikusán jelöli, egy esemény térbeli helye a résztvevők elhelyezkedésétől függ,
- a résztvevők az ige szemantikai szerkezetében sematikus figurák, meghatározható, prototipikus dolgok.

Az ige szemantikailag függő, mert egy folyamat igével való reprezentációja konceptuálisan kötött, az eseményt létrehozó, együtt cselekvő résztvevők konceptualizációja nélkül nem lehet a folyamatot konceptualizálni. A résztvevők a figyelem irányulása szempontjából nem azonos helyzetűek: a figyelem középpontjában álló az elsődleges figura vagy trajektor, amelyet egy másik figurához viszonyítva tartalmaz sematikusán az ige, a másik résztvevő a másodlagos figura vagy landmark, amelyhez viszonyítva érthető meg a trajektor.

Az ige két vagy több résztvevő egymáshoz való viszonyát temporálisan, időben fejezi ki: *van – valami* és *valahol*, *beesik – valami* és *valahová*, *fut – valaki* és *valahová* vagy *valahonnan*, *ad – valaki*, *valamit* és *valakinek*. Magát az időbeli viszonyt, a folyamatot vagy az eseményt az ige szemantikai szerkezete tartalmazza. Az időbeli viszony több tényező szerint is változó:

- sematikus vagy kidolgozott,
- valamilyen eseményszerkezete van,
- az ige a folyamat időbeliségét pillanatnyi állapotok egymásra következésével, szekvenciális letapogatással reprezentálja.

Az elme a jelenségeket a fogalmi feldolgozás (konstruálás) során valamilyen módon letapogatja (szkenneli). A letapogatás egyik változata az időbeli ösvényen végighaladó online művelet, amely a folyamatot egymásra következő pillanatnyi állapotok időben egymásra következő soraként dolgozza fel (l. Langacker 1987: 248–53). Az időbeli viszony temporális, szekvenciális, folyamatjellegű összetevői általában részletes kidolgozást kapnak az ige eseményszerkezetében. Az időbeli viszony nem azonos a mondatbeli deiktikus igeidővel.

A résztvevők az ige jelentésszerkezetében csak sematikusán konceptualizálódnak. A figyelem középpontjában álló elsődleges figura a trajektor, a viszonyításként feldolgozott másodlagos figura a landmark (ezt jelöli a fenti felsorolásban a *valaki*, *valami* kifejezés), kidolgozásuk, megnevezésük mindig a mondatban történik a szintaktikailag hagyományos vonzatnak vagy bővítménynek nevezett mondatrészekben. Az ige és a hozzá bővítményként kapcsolt főnevek között részleges szemantikai megfelelés van a valenciaviszonyokban. Az ige főnévi bővítményeit kötelezően esetragok (viszonyragok) jelölik, sematikusán leképezve a kettejük közötti viszonyt (gyakran metaforikusan).

Az ige a mondat (a tagmondat) szemantikai szerkezetének része, ezt jelzi többek között a főnévi bővítmények és az ige közötti részleges szemantikai megfelelés. Az ige meghatározza a tagmondat szemantikai profilját. Továbbá: az ige által profilált folyamat (esemény) episztemikusan lehorgonyozódik a szövegvilágban (a beszélő és a hallgató által megértett beszédhelyzetben). A lehorgonyzás révén a beszélő és a hallgató azonosítani tudja az ígétőben dekontextualizáltan kon-

ceptualizált folyamatot a mondat által kifejezett jelenetben. A lehorgonyzás igei jelölése a deiktikus igeidő, az igemód (a modalitás szűkebb hatókörrel), valamint a magyarban az igealakon jelölt szám, személy és határozottság.

A fent bemutatott összetett fogalmi tartalmat prototipikusan egyetlen véges igealak fejezi ki a magyarban. A jelen cikk központi állítása az, hogy a magyar segédige + főnévi igenév szerkezet ugyanazt vagy hasonló funkciót tölt be a mondatban. A kifejtés során először a prototipikus főnévi igenév és a segédige szemantikai szerkezetét kell bemutatni.

7. A főnévi igenév szemantikája

Lengyel (2000a) szerint, megegyezve a korábbi nyelvtani hagyományokkal, a főnévi igenév a magyarban átmenet az ige és a főnév között. Ez a tömör térmetaforikus jellemzés az ige szemantikai szerkezetével való összevetés kívánalmát is kifejezi, bár nem végzi el azt.

A magyarban a főnévi igenév igéből képzővel létrehozott nyelvi egység: az igető + *-ni* képző szemantikai alapú kompozitumszerkezet (pl.: *él – élni*). A főnévi igenév igei töve gyakran morfofonológiailag módosul az igenév képzője előtt, ezáltal a főnévi igenév morfofonológiai szerkezete kevésbé transzparens, nyelvi egység jellege viszont erősebb, így jobban elkülönül a kiinduló igétől (pl.: *megy – men-ni*). A magyar főnévi igenév együttesen, kompozitumszerkezetként:

- temporalitást jelöl, de folyamatjelleg nélkül;
- a temporalitást összegző szerkezetként képezi le, egyidejű és nem egymásra következő pillanatnyi állapotok soraként: „miközben az egyes állapotok természetes sorrendjükben férhetők hozzá, összegzősen mennek át, azaz mentálisan egymásra helyeződnek [...] a feldolgozási idő minden pillanatában a fókuszált fogalom a letapogatás során addig feldolgozott konfigurációkat egyszerre tartalmazza” (Langacker 2008: 111; l. még Langacker 1987: 248–53). Vagyis az esemény komponens állapotait időben kiterjedve dolgozza fel a beszélő és a hallgató, de holisztikusan tapogatja le azokat;
- az összegző módon feldolgozott eseményszerkezet és a landmark profilálódik a főnévi igenév szemantikai szerkezetében;
- szemantikailag felig autonóm, nem kell kidolgozni az elsődleges figurát (a főnévi igenévnek az igétől eltérő a vonzatszerkezete; a fenti ígépéldákkal szembeállítva: *lenni – valahol, esni – valahová, futni – valahová* vagy *valahonnan, adni – valamit és valakinek*), a hagyományos nyelvtani leírások szerint: nincs alanyi és jelzői bővítménye, lehet tárgyi és határozói bővítménye (vö. Lengyel 2000b: 26).

A magyar főnévi igenév komponensszerkezeteire azok szemantikai kapcsolata révén a fent jelzett kognitív szemantikai keretben a következők jellemzők:

- igető: temporalitás sematikus eseményszerkezettel, elemi állapotok egymásra vetített szerkezetével, folyamatjelleg nélkül (összegző letapogatással, vagyis az elemi állapotok nem temporális, hanem egyidejű feldolgozásával), lehorgonyzatlanul (a figyelem metonimikus áthelyezése a képzővel való viszonyában történik meg, összehasonlítva az igével);
- *-ni* képző: az ige szemantikai tartalmának a módosítása a figyelem áthelyezésével a folyamatjellegről a dologjellegre, teljes mértékben sematikus lehorgonyzás (csak személyt és számot jelölő inflexiók toldalék kapcsolható hozzá, időbeli és módbeli nem; inflexiók toldalékot csak bizonyos esetekben fogad, az is birtokos személyjel (másképp: igenévi személyrag), tehát a fő dolgot jelölő szemantikáját erősíti).

A pusztán főnévi igenév részben igei jellegű, mert szemantikai tartalma temporális, de kisebb részben főnévi jellegű, mert a temporalitást dologszerűen képezi le.

A főnévi igenévvvel szemben a lehorgonyzott ige (igealak) jellemzői:

- fő: két sematikus szereplő közötti temporális viszony kidolgozott eseményszerkezettel,
- toldalékok: lehorgonyoznak időben, módban, számban, személyben, határozottságban,
- szemantikailag nem autonóm.

Az ige és a főnév szemantikai különbségei igen jelentősek, jóllehet vannak olyan főnevek (pl.: *tűz, áradás, mozgás*), amelyek szemantikailag közelebb állnak az igékhez, mint például a tárgyakat megnevező főnevek. Szintén vannak dinamikusabb igék (például a mozgásigék), és vannak statikusabbak (ilyenek az állapotigék). Általánosságban meghatározva a főnevek dolgokat jelölnek, az igék folyamatokat (másképp: eseményeket). A prototipikus főnév szemantikai jellemzői a következők. A prototipikus főnév fizikai tárgyat jelöl, a főnévvel jelölt fizikai tárgy időben (viszonylag) állandó, a főnévvel jelölt fizikai tárgy térben létezik, a térben kijelölt helye van. A főnév szemantikailag független, mert egy dolog főnévvel való reprezentációja konceptuálisan független bármely eseménytől, amelyben részt vehet.

Az ige az időben lezajló folyamatot, eseményt prototipikusan, azaz jobban fejezi ki (pl.: *fut*), mint például a főnévi igenév (*futni*) vagy az igéből képzett főnév (*futás*). A prototipikus ige és a prototipikus főnév áll a legnagyobb szemantikai kontrasztban. Hopper–Thompson (1985) szerint a szöveg információs kíváncsi motiválják a főnév és az ige kategorialitását, az eseményjelleg (eventhood) fokozatát. Ez elsősorban az igébe kódolt idővel, pontosabban temporális szerkezettel, annak jellegével történik meg – az ige nyílt grammatikai időjelölése redukálódhat, ha az ige a szövegben az információ szempontjából kevésbé fontos eseményt jelöl. A magyar főnévi igenév, mint nem prototipikus ige és főnév, szemantikai szerkezete tartalmaz folyamatszerű és dologszerű összetevőket, de mind az igétől, mind a főnévtől jelentős mértékben különbözik.

8. A segédige

Mind Lengyel (2000a, b), mind Kálmán C. et al. (1989) megállapítja, hogy a magyar segédigék kategóriája nem különül el élesen az igék kategóriájától, példányaik között vannak centrálisak és periférikusak, a kategória azonosítható tulajdonságai a legkülönbélebb együttállásokban mutatkoznak az egyes segédigékben. A magyar segédigék kategóriájában a prototípuselv határozottan érvényesül.

Talmy (2000: 24 kk.) a grammatikai és a lexikai alrendszerek között az egyik fő szemantikai különbséget abban látja, hogy a grammatikai szerepű nyelvi kifejezések elsősorban a konceptuális tartalom strukturálását végzik, míg a lexikai elemek (az „alapszófajok”) a konceptuális tartalmat adják. A grammatikai szerepű formák szemantikailag korlátozva vannak: egyrészt csak bizonyos fogalmi összetevőket reprezentál egy-egy nyelv grammatikai formákkal (pl. a főnévi ragozásban a számot, amely a főnévvel jelölt dolog számosságát jelöli, de a dolgok más fizikai jellemzőit, így a színüket nem lehet ragokkal kifejezni). Másrészt csak egyes sematikus fogalmak reprezentálódhatnak bennük (a nominális SZÁMA például az EGYES, TÖBBES, DUÁLIS, TRIÁLIS fogalmaiban valósulhat meg, de a SOK, a NÉHÁNY nem része ennek a kategóriának). Ezzel szemben a főnevek vagy az igék szemantikai szerkezetei nincsenek ilyen fogalmi korlátozásoknak kitéve. A segédige fogalmilag részben korlátozott (igeidőt, modalitást képes kifejezni), részben nem korlátozott (a temporális eseményszerkezet vagy a résztvevők sematikus reprezentálódhatnak, például a deontikus modális segédigékben az erődinamika viszonyában). A segédigének ez a tulajdonsága összefügg azzal a pozícióval, amelyet elfoglal az ige és az időt, aspektust, modalitást jelölő grammatikai elemek közötti soron (Verb-to-TAM chain), vagyis grammatikalizációjának pillanatnyi állapotával (vö. Heine 1993: 53–70). A grammatikalizációs sort (Verb-to-TAM-chain) Heine (1993: 58) két egymásra következő általános helyzettel jellemzi, a legkevésbé grammatikalizáltból, A-tól G-ig jelölve, négyféle paraméter mátrixa alapján (a paramétereket l. alább).

A prototipikus magyar segédige Heine grammatikalizációs láncán a C, D és E általános helyzetben van. A segédige fő szemantikai jellemzői a következők:

- a segédige jelentésszerkezetében nagyon elvontan lehet elkülöníteni eseményszerkezetet és sematikus résztvevőket, a megértett idő jelen van,
- a segédige a magyarban jellegzetesen a modalitást és az igeidőt profilálja (az aspektualitás is kimutatható, de nem rendszerszerűen); ez a prototipikus ige jelentésszerkezetének egy alszerkezete,
- a segédigék egy része képes kifejezni az egyszerű jelen és múlt igeidőt, illetve a számot és a személyt, vagyis e vonatkozásokban képes lehorgonyozódni,
- a magyar segédigék grammatikalizáció során kapták segédige státusukat, a grammatikalizáció különböző fokán állnak,
- a legtöbb központi segédige főigeként is funkcionál.

Heine (1993: 54–8) grammatikalizációs sorának paraméterei szerint a magyar segédigék a következő fokokon helyezkednek el (a fokok I-től III-ig, a dekatégorizá-

ció esetében V-ig jelölik a grammatikalizáltság mértékét, a skálán ez I. fok a legkevesbé grammatikalizált):

- deszemantizáció: a konkrét eseményséma többé-kevésbé absztrakt tartalommal alakul (II. fok);
- dekategoriizáció: a segédigeként funkcionáló igék számos szintaktikai és szemantikai tulajdonságukat elveszítették (a komplementjük nem véges ige, azaz főnévi igenév, főnév nem lehet bővítményük, nem különülhetnek el a főnévi igenévtől; II., II., IV. fok);
- klitizálódás: a segédige egyetlen egységet, frázist képez a főnévi igenévvél, egyben jelzi az igeidőt, módot stb. (II. fok);
- erózió (lazítás): általában minden segédige teljes fonológiai formájában jelenik meg (I. fok), de például a *kéne* alak már lazításos.

A magyar segédigék a grammatikalizációs soron (azt kontinuumnak véve) a C, D és E fokon helyezkednek el.

A fenti tulajdonságokat alapvetőnek véve a következő segédigék tekinthetők központiakként (a lista nem teljes): *tud, bír, akar, mer, fog, kell, lehet*. A *van* korlátozottan használható főnévi igenevekkel (pl.: *van enni*); a *van* e tulajdonsága összefügg azzal, hogy a nominálissal szerkezetet alkotó segédige szerepű létige elsődleges funkciója a létezésnek mint folyamatnak, tehát az igei jelentésnek a profilálása, és emellett horgonyozódik le a beszédidőhöz képest. A segédige segédigei státusa nagyrészt grammatikalizációjának fokán múlik. Egyik oldalon a teljesen sematizálódott és klitizálódott elemek (a magyarban pl. az igeidő- és a módjelek) határolják, a másik oldalról azok az igék, amelyeknek folyamatjelölő jelentése nem vagy alig sematizálódott. Az egyes magyar segédigék grammatikalizációs foka szintén eltérő: a *fog* a leginkább grammatikalizálódottak egyike, míg a *tud* vagy az *akar* a legkevesbé az.

Lényegében mindegyik segédige poliszém, mindegyiknek van főigei szemantikai megfelelője. Így például a *tud* szónak a TESz. többek között a következő jelentéseit adja meg (vö. Benkő szerk. 1976: 995): 1. ismerete van valamiről, 2. képes valamit megtenni, 3. határozott szándékában van, 4. ismer valakit, 5. ért valamihez, 6. valamiről meg van győződve, 7. sejt, gondol. A *tud* uráli eredetű, a rekonstruált **tunte-* alak eredeti jelentése 'érint, tapint, tapogat'. Az eredeti jelentésből metaforikus kiterjesztéssel alakult ki a mai elsődleges 'ismerete van valamiről' értelem, és ennek grammatikalizációja során alakult ki a segédigei funkció, a fenti paraméterek mentén. A *tud* segédigei funkciója közel áll az elődleges lexikai jelentéshez, a deszemantizáció az absztrakciónak csak alacsony fokáig jutott el:

(24) Péter tudja a leckét.

(25) Péter tud úszni.

A *fog* szónak a TESz. többek között a következő jelentéseit adja meg (vö. Benkő szerk. 1967: 934): 1. megragad, 2. [jövő idő], 3. zsákmányul ejt, 4. megtermékenyül, 5. érzékszervvel felfog, 6. rajtakap, 7. hatást fejt ki, 8. valamihez kezd. Ugor ere-

detű, igen gazdag szócsaláddal a *fogótól* a *fogalomig*. A *fog* legtöbb jelentése főigei, és csak egy segédigei jelentése van. A *fog* segédigei funkciója messze áll az elődleges lexikai jelentéstől, a deszemantizáció az absztrakciónak magasabb fokáig jutott el:

- (26) Zsuzsa a lánya kezét fogja.
- (27) Zsuzsa Németországban fog dolgozni.

A *kell* szónak a TESz. a következő jelentéseit adja meg (vö. Benkő szerk. 1970: 434): 1. szükség van rá, 2. tetszik, jólesik, 3. kényszerű, 4. ajánlatos, 5. valószínű, 6. elkerülhetetlen. A *kell* legtöbb jelentése már erősen grammatikalizálódott, segédigeivé vált. Finnugor eredetű, segédigei funkciója közel áll az elődleges lexikai jelentéshez, a deszemantizáció az absztrakciónak csak alacsony fokáig jutott el:

- (28) Pistinek a zöld alma kell.
- (29) Pistinek indulnia kell.

A magyar segédigék elsősorban a cselekvés, az akarat és az állapotváltozás eseményisménymákon alapuló igékből alakultak ki (vö. Heine 1993: 31). Legtöbb esetben metaforikus és metonimikus folyamatok játszottak közre ezekben az alakulási folyamatokban (ez azonban nem tárgya az itteni elemzésnek; vö. Kuteva 1994, 2001).

9. A segédige + igenév szerkezet mint nyelvi egység

A nyelvi kifejezések egy jó része morfológiai vagy szintaktikai szempontból összetett szerkezet. Ezek a struktúrák, például a főnévi vagy igei tő + toldalék, a melléknév + főnév, az igekező + ige, az állítmány + alany szemantikai struktúrák is, kompozitumszerkezetek, amelyek részleges szemantikai megfeleléseken és kidolgozási műveleteken alapulnak. Közülük a gyakran használtak létrehozásához és megértéséhez általában nincsen szükség a teljes szerkezet részenkénti feldolgozására. A nyelvi egység olyan nyelvi kifejezés, amely morfoszintaktikailag átlátható lehet a beszélő/hallgató számára, de megértéséhez nem kell ezeket a részelemeket egyenként feldolgozni (vö. Langacker 1987: 58–9).

A magyar segédige + igenév szerkezet alapbeállításban nyelvi egység, mert a használati eseményekben az egység összetevői együtt reprezentálják azt a szemantikus tartalmat, amelyet egy lehorgonyzott prototipikus ige is: folyamatot, eseményszerkezetet tartalmazó temporális relációt, mód, idő, szám, személy és határozottság profilálásával, nominális bővítményekkel (vö. Langacker 1987, 2008b). A segédige + igenév szerkezetre azonban jellemző, hogy a) az alanyi figura gyakran egyáltalán nem dolgozódik ki a teljes szerkezetben, továbbá b) az ige absztrahálódik, ennek következtében a teljes szerkezet temporális összetevője redukálódik.

A szemantikai alszerkezetek különböző együttállásokban és különböző morfológiai szerkezeti explikációkban valósulnak meg.

A segédige + igenév szerkezet struktúráját általánosságban két elmélet szerint írja le a nyelvtudomány. Ezek a következők.

- Az építőkockaelv, amely szerint a morfológiai szerkezetek kisebb diszkrét elemekből állnak (ezt érvényesíti a hagyományos besoroló nyelvtan éppúgy, mint a formális generatív, függetlenül az egyéb módszertani különbségektől).
- A hálózatelv, amely szerint a nyelvi kifejezések fogalmi/szemantikai szerkezete nem feltétlenül diszkrét testes nyelvi jelölők szabályozott szekvenciájából jön létre, hanem nyelvi elemek különböző típusú szemantikai összekapcsolódásából (ez a felfogás jellemző a funkcionális leírásokra; az alábbi szemantikai elemzés a 9. pontban kiegészül a szubmorfemikus szerkezeti jellemzővel).

A hálózatelv szerint a segédige + igenév szerkezet nem egyszerűen két szóalak egymás mellé helyezett strukturális, morfoszintaktikai kapcsolata, hanem szemantikai szerkezet. Mint az 1. pont A)–D) szerkezeti sémái jelzik, és ahogy azt korábban Kálmán et al. (1989) is bemutatta más módszertannal, a segédige + igenév szerkezet a sematikus igei tartalmat különböző változatokban képezi le. Mindegyik változat esetében a folyamat/esemény nyelvi leképezése a cél. Az időbeli viszony, az episztemikus és a deontikus modalitás segédigés szemantikai szerkezeti különbségeit további tanulmányokban lehet bemutatni, például mentális terek integrált szerkezeteiben.

A 4. részben bemutatott alapvető segédige + főnévi igenév szerkezetek kompozitszerkezetei a következőképpen jellemezhetők.

(30)-ban, az A) típust reprezentálva a segédige deontikus modalitást jelöl, elvont temporális viszonyt (egyúttal egy erődinamikai viszonyt), továbbá a teljes szerkezet trajektorát tartalmazza (vagyis az elsődleges figurát, itt kidolgozatlanul; ha kidolgozódik, azt dativus-ragos főnév fejezi ki, ez a trajektor, az agonista és a kényszerített cselekvő az erődinamikai viszonyban, míg az antagonista, a készítő ellenerő forrása nem explikálódik); a főnévi igenév eseményt jelöl atemporálisan, összegző letapogatással, és a teljes szerkezet landmarkjét tartalmazza (ez itt 'valahol', kidolgozás nélkül):

(30) Menni kell.

Az erődinamikai szemantikai szerkezet két erő állandó vagy változó állapotú szembenállásának a leképezése (vö. Talmy 2000: 409–70). A fő tényezők: két erő erő kifejtése, ellenállás a kifejtett erővel szemben, az ellenállás legyőzése. A figyelem középpontjában álló erőentitás az agonista, az ezzel szemben álló erőentitás az antagonista. Az erődinamikai viszonyban az a kérdés, hogy az agonista ki tudja-e fejteni az interakcióban saját erejét, vagy a másik erősebbnek bizonyul. Az erődinamikai szemantikai szerkezet jelölhet közvetlen fizikai viszonyt és elvontabb erőszembenállásokat is.

A magyar deontikus modalitást kifejező segédige + igenév szerkezetekben egy részben grammatikalizálódott erődinamikai szerkezet is működik. Ebben a szerkezetben az agonista az a figura, amely (aki) nyugalmi helyzetre tör, és ezért erőt fejt ki (átvitt értelemben is), (32) példájában az a valaki, akinek mennie kell, tehát egyúttal a teljes szerkezet elsődleges figurája, azaz trajektora. Az antagonista az a jelöletlen erő, amely az erő forrása, amely az agonista nyugalmi helyzetét meg kívánja szüntetni, azt ebben az esetben helyváltoztató mozgásra kényszeríti.¹

(31)-ben, a B) típust reprezentálva a segédige deontikus modalitást jelöl, elvont temporális viszonyt (egy erődinamikai viszonyt), a trajektort tartalmazza (vagyis az elsődleges figurát, itt kidolgozatlanul; ha kidolgozódik, azt dativus-ragos névmás (más esetekben főnév) fejezi ki, ez a trajektor, az agonista és a kényszerített cselekvő az erődinamikai viszonyban, míg az antagonista, a készítő ellenerő forrása nem explikálódik), a főnévi igenév eseményt jelöl atemporálisan, összegző letapogatással, és a landmarkot tartalmazza (ez itt 'valahol', kidolgozás nélkül). Emellett a főnévi igenév szám- és személyjelölő toldalékkal jelzi a trajektort és egyben agonistát:

(31) Mennem kell.

(32)-ben, a C) típust reprezentálva a segédige jövő időt jelöl (formálisan a jelen igeidőben, teljes paradigmával számra és személyre), elvont temporális viszonyt, a trajektort tartalmazza (vagyis az elsődleges figurát alany és topik funkcióval nominativusi esetben, itt a *Zsuzsa* név által kidolgozva), a főnévi igenév eseményt jelöl atemporálisan, összegző letapogatással, és a landmarkot tartalmazza (ez itt *Németország*, kidolgozva):

(32) Zsuzsa Németországban fog dolgozni.

(33)-ban, a D) típust reprezentálva a segédige modalitást jelöl, itt képességet² (teljes paradigmával időre, módra, számra és személyre), elvont temporális viszonyt, a trajektort tartalmazza (vagyis az elsődleges figurát alany és topik funkcióval nominativusi esetben, itt a *madár* főnév által kidolgozva), a főnévi igenév eseményt jelöl atemporálisan, összegző letapogatással, és a landmarkot tartalmazza (ez itt 'valahol', kidolgozás nélkül):

(33) A madár tud repülni.

¹ A *kell* segédige eredetibb erődinamikai és általánosabb szemantikai szerkezetét itt nem lehet tovább elemezni, csak jelezni lehet, hogy a VALAMI KELL VALAKINEK szerkezet átalakulásából jött létre, az ige grammatikalizálódásával és a két sematikus figura (hagyományosan: igei vonzat) szemantikai módosulásával.

² A *tud* egyes jelentései további árnyalatainak megkülönböztetése itt nem szükséges, jöllehet a képességet egyes magyarázatok inkább premodális tartalomként értelmezik.

A magyar segédige + igenév szerkezet a kompozitumszerkezet egy specifikus fajtája. „A kompozitumszerkezet az egymásnak megfelelő entitások egymásra helyezése és specifikációik összeolvadása révén jön létre” (Langacker 1987: 280), más szavakkal közös szemantikai alszerkezetek közötti megfelelések révén. Mind a segédige, mind a főnévi igenév a teljes egység által kifejezett folyamatnak csak egy részét jelöli, finom megfelelésekkel. A segédige temporális viszonyt profilál folyamatként, míg a főnévi igenév tartalmazza az eseményszerkezet szemantikai tartalmának nagyobb részét. A segédige a trajektort állítja elsődleges sematikus figuraként (résztvevőként) a folyamatban (a landmarkot másodlagosként), míg a főnévi igenév a landmarkot állítja elsődleges sematikus figuraként (résztvevőként) a folyamatban (a trajektort pedig másodlagosként). A segédige igeidőt (jövőt) vagy modalitást profilál, szám és személy szintén a segédigén jelölődik, kivéve a deontikus modalitást. A magyar segédige + igenév szerkezet különbözik például az angoltól, amennyiben a segédige szekvenciálisan profilálja a mondatban a folyamatot, szemben Langacker leírásával, ahol ez a (magyarral nem egyező) főnévi igenév funkciója.

Kompozitumszerkezetként és nyelvi egységként a magyar segédige + igenév szerkezet az ige 5. részben bemutatott szemantikai funkcióit teljesíti: folyamatot jelöl, temporális viszonyt, egy energiával kapcsolatos interakciót két sematikus résztvevő között, szekvenciális letapogatással, szemantikailag függő, a tagmondat állítmányi szerepét tölti be. A konstrukció profilmeghatározója (feje) a segédige, mert ez az összetevő közelebb áll szemantikailag az igehez, mint a főnévi igenév. Mindamellett mivel a teljes egység egészként funkcionál, és a főnévi igenév nagymértékben hozzájárul az eseményszerkezet kifejezéséhez, a profilmeghatározó kijelölése inkább technikai eljárás.

10. A szubmorfemikus szerkezet

A magyar ige ragozása legtöbbször komplex funkciójú toldalékokkal történik, amelyek nem bonthatók minden elkülönített funkciónak egy az egyben megfelelő morfológiai elemekre, azaz a toldalékmorfémák között a ragozást egy-három morféma végzi komplexen. A rendszer még bonyolultabb a fő és a toldalék határának esetenkénti elmosódó jellege miatt. Ez a jelenség a hálózatelvű morfológiai modellel írható le, amelyet Gundersen (2001) javasol, Langacker (1987: 400 kk.)-ra és Bybee (1988: 128 kk.)-ra hivatkozva. A norvég morfológiából vett példák alapján amellett érvel, hogy vannak toldalékok, amelyek „szubmorfemikus” jellegzetességeket mutatnak: vagyis a morf szintje alatti fonológiai és szemantikai kapcsolatokat mutathatnak” (Gundersen 2001: 108). A magyar igei szubmorfemikus ragozási formák jól begyakorlott, gyakori szerkezetek egységstátussal.

A segédige + igenév szerkezet részben szubmorfemikus, amennyiben az összetett szemantikai szerkezetben nem lehet kimerítően és egyértelműen elkülöníteni az egyes morfológiai elemeket és a hozzájuk tartozó szemantikai tartalmakat

(ebben is megfelel a véges, inflexiók magyar igealakoknak). A segédige nem egyszerűen hozzáadja az igeidő vagy a modalitás lehorgonyzását az főnévi igenévhez, hanem azokat ki is dolgozza az igető jelentésével viszonyban. A segédige + igenév szerkezet fentebb megadott általános leírásában az összetett szemantikai szerkezetet nem a jól elkülöníthető morfémák szekvenciája strukturálja, hanem morfofonológiailag részben egymást átfedő, szemantikailag összetett, többfunkciós részek hálózatszerű egysége. Az itt tárgyalt segédige + igenév szerkezet szociolingvisztikailag kötött változatait (például *el kell menjek, el kellek menni*) tekintetbe véve ez a variabilitás még nagyobb.

11. Néhány specifikus szemantikai jellemző

A fentebb bemutatott általános szemantikai tényezők mellett néhány további jellemző is megemlíthető a magyar segédige + igenév szerkezet funkcionálásával kapcsolatban. Ezek közül hármat érdemes itt jelezni: az eseményjelleg hierarchiáját, segédige + igenév szerkezet időszerkezetét és az időbeli és a modális lehorgonyzás változatait.

11.1. Az eseményjelleg hierarchiája

Az ige temporális szemantikai tartalmának eseményszerkezetéhez képest a segédige + igenév szerkezet kevésbé tipikus eseményt reprezentál. (34)-ben a legerősebben profilálódik az eseményjelleg, (38)-ban a legkevésbé.

- (34) Megyek.
- (35) Mennék.
- (36) Mentem.
- (37) Mentem volna.
- (38) Menni fogok.

Minél közelebb van a reprezentált esemény a beszélők által megértett beszédhelyzethez, vagyis saját tér-idő kontinuumukhoz, annál erősebb az ige vagy igei szerkezet eseményjellege.

11.2. A segédige + igenév szerkezet időszerkezete

Az ige időszerkezetéhez, azaz lehorgonyzott igeidejéhez képest a segédige + igenév szerkezet vagy kevésbé lehorgonyzott eseményidőt reprezentál, vagy ez a lehorgonyzás teljesen elmarad. (39)-ben a legerősebben profilálódik a deiktikus igeidő, (43)-ban a legkevésbé.

- (39) Megyek.
- (40) Mennem kell.
- (41) Olvasni akarok.
- (42) Tudok olvasni.
- (43) Enni kell.

11.3. Az időbeli és modális lehorgonyzás változatai

Az időbeli és modális lehorgonyzás különböző változatokban vagy a segédigén vagy a főnévi igenéven történik meg. Ez a variabilitás nem kizárólag morfoszemantikai (vagy éppen morfofonológiai), hanem az egész szerkezet és ezáltal az egész tagmondat jelentésszerkezetének is alszerkezete.

- (44) a) Akar futni. Akarok futni.
- b) Tud futni. Tudok futni.
- c) Szeret/ne futni. Szeretnék futni.
- (45) a) Lehet futni. Lehet futnia.
- b) Kell futni. Kell futnia.

Látható, hogy (44) példáiban a személy és a szám a segédigén jelölődik, míg (45) példáiban a főnévi igenéven. Ez azt jelenti, hogy (44) példáiban a segédige + igenév szerkezetben az elsődleges figura a segédigéhez kapcsolódik, ő a cselekvés akarati és energiaforrása. (45) példáiban az elsődleges figura a főnévi igenévhez kapcsolódik. Itt a cselekvés akarati és energiaforrása más: a segédige erődinamikai alszerkezetében az antagonista, a készítő erő sematikusán jelen van, morfoszintaktikailag azonban jelöletlen (az erődinamikára l. Talmy 2000: 409–70). A dativusos szerkezet az antagonista, a készítő erő külső, a kényszerített cselekvőtől (agonisztától) különböző voltát profilálja.

12. Összefoglalás

A tanulmány a segédige + főnévi igenév szerkezet kognitív szemantikai leírását vizsgálta. A szerkezetet szemantikai egységnek tekinti, amely a mondatban lehorgonyzott igealak szemantikai funkcióit morfoszintaktikailag komplexebb, szemantikailag nyíltabb (kifejtőbb) szerkezetben, reprezentálja. A segédige + igenév szerkezet alapvetően hasonlít a véges ígéhez, de eltér vagy eltérhet attól: az időszerkezetet és a sematikus figurákat kevésbé dolgozhatja ki, az eseményjellegét, az igeidő lehorgonyzását különböző mértékben valósítja meg, az időbeli és a modális lehorgonyzás megvalósulásai összefüggnek az erődinamika változataival, főképp az antagonista reprezentálódásával. A magyar segédige + főnévi igenév szerkezet e tulajdonságaival és további, itt nem részletezett variabilitásával együtt temporális folyamatot jelöl, a tagmondat szemantikai profilját adja, amely le van horgonyozva, azaz egészként az állítmány szintaktikai funkcióját tölti be. További sze-

mantikai alapú funkcionális leírást kíván többek között a grammatikalizáció foka, a főigei jelentés közelsége, a lehorgonyzás jelöltségének foka szerinti variabilitás, a dativusos szerkezetek és a topik összefüggése, valamint a segédige + főnévi ige-név szerkezet eseményszerkezetének és a sematikus figuráknak a típusai és együttállásai.

SZAKIRODALOM

- Anderson, Gregory D. S. 2006. *Auxiliary Verb Constructions*. Oxford University Press, Oxford.
- Barlow, Michael–Kemmer, Suzanne 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael–Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-based models of language*. CSLI Publications, Stanford, California, vii–xxviii.
- Benkő, Loránd (szerk.) 1967. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő, Loránd (szerk.) 1970. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő, Loránd (szerk.) 1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bybee, Joan 1988. Morphology as lexical organization. In: Hammond, Michael–Noonan, Michael (eds.): *Theoretical morphology*. Academic Press, New York, 119–41.
- Bybee, Joan–Fleischmann, Suzanne 1995. Introduction. In: Bybee, Joan–Fleischmann, Suzanne (eds.): *Modality in Grammar and Discourse*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 1–14.
- Csirmaz Anikó 2008. Igei argumentumszerkezet. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 4. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 165–228.
- Frawley, William 1992. *Linguistic Semantics*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Hillsdale.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. An Introduction*. Volume I. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.) 2007. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- Gundersen, Helge 2001. Building blocks or network relations: Problems of morphological segmentation. In: Simonsen, Hanne Gram–Endresen, Rolf, Theil (eds.): *A Cognitive Approach to the Verb*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 95–127.
- Heine, Bernd 1993. *Auxiliaries. Cognitive Forces and Grammaticalization*. Oxford University Press, Oxford.
- Hopper, Paul J.–Thompson, Sandra A. 1985. The iconicity of the universal categories „noun” and „verbs”. In: Haiman, John (ed.): *Iconicity in Syntax*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 151–83.
- Kálmán C., György–Kálmán, László–Nádasdy, Ádám–Prószéky, Gábor 1986. Hocus, Focus, and verb types in Hungarian infinitive. In: Abraham, Werner–de Meij, Sjaak (eds.) *Topic, Focus, and Configurationality*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 129–42.
- Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószéky Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XVII: 49–103.
- Kenesei István 2000. A segédige a magyarban. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 108–11.
- Kenesei István 2008. Funkcionális kategóriák. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 4. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 601–37.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

- É. Kiss Katalin 2003. Mondattan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest.
- Kuteva, Tania 1994. Iconicity and auxiliation. *Journal of Pragmatics* 22: 77–81.
- Kuteva, Tania 2001. *Auxiliation*. Oxford University Press, Oxford.
- Langacker, Ronald W. 1978. The form and meaning of the English auxiliary. *Language* 54 (4): 853–84.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 2008a. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Langacker, Ronald W. 2008b. *The English Auxiliary: A Functional Account*. Paper presented at the conference Cognitive and Functional Perspectives on Dynamic Tendencies in Languages. Tartu, 01. 06. 2008.
- Lengyel Klára 2000a. A főnévi igenév. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 226–31.
- Lengyel Klára 2000b. *Az igenevek helye a szófaji rendszerben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Radden, Günter–Dirven, René 2007. *Cognitive English Grammar*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics. Volume I. Concept Structuring Systems*. The MIT Press, Cambridge, MA.

Tolcsvai Nagy Gábor
ELTE BTK

SUMMARY

Tolcsvai Nagy, Gábor

The auxiliary + infinitive construction in Hungarian

The paper outlines the semantics of the Hungarian auxiliary + infinitive structure in the cognitive linguistic framework of R. Langacker and B. Heine. The Hungarian auxiliary + infinitive structure is one way to construe a process in, a composite semantic structure that represents the semantic functions of the finite verb in a clause, though in a morphosyntactically more complex and semantically more explicit way. The Hungarian auxiliary profiles (future) tense or modality, and the abstracted temporal relation, a process, while the infinitive comprises most of the semantic content of the whole event structure. Trajectory and landmark as schematic participants are represented as shared in the two components. This construction is similar to the finite verb, though event structure, eventhood and schematic participants are not always elaborated to the degree they are in the case of a finite verb. Tense is denoted in a restricted way, and the use of modal auxiliaries is related to force dynamic relations.

Keywords: auxiliary, infinitive, composite structure, linguistic unit, process, schematicity, sequential and summary scanning

Az igei alaptagú határozós szerkezetek -ás, -és képzős alakjainak írásmódja

1. Az igei alaptagú határozós szerkezetek -ás, -és képzős alakjainak írásmódjáról a magyar helyesírási szabályzat 126. passzusában tájékozódhatunk. A szabálypont útmutatásai szerint: „ha egy névszó és egy ige egymástól különírt határozós kapcsolatának igei tagjához képző (pl. -ó, -ő, -ás, -és stb.) járul, a különírást általában megtartjuk: *hosszan tartó, gyorsan ölő, könnybe lábadt, papírba csomagolás, pellen-gérre állítás, próbára tevés; háttérben mozgó, előtérbe kerülő, középpontba állítás, közhírré tétel, külföldre utaztakor; stb.*” (AkH.¹¹). Az általános kijelentések után azonban a szabályzat hozzáteszi („De vö. 125. d”), hogy az ebbe a csoportba tartozó szavak írásmódjában a 125. d) alpont is mérvadó lehet: „A kialakult szokást megtartva jelentésváltozás nélkül is egybeírjuk több jelölt határozós kapcsolat tag-jait: *partraszállás, kézhezvétel, lényegbevágó, bérbeadás stb.*” (AkH.¹¹). Vagyis: ami nem illik bele a 126. pont általános megállapításába, azt a hagyományörzés szem-léletének megfelelően egybe kell írni. Arról azonban, hogy – a 4 említett példán kívül – mely formák tartoznak a kivételes alakok közé, illetőleg számuk mennyire tehető, vajmi keveset tudunk meg. Ezen szavak írásmódjával kapcsolatban jobb híján egyetlen támpontja van a nyelvhasználnak: utánanézz a szabályzat szótári részében vagy a helyesírási szótárban. Az írásmódbeli nehézségeket megoldandó az Osiris Kiadó *Helyesírás* című kézikönyve (a továbbiakban OH.) a kivételek lis-táját a teljesség igényével kívánja megadni – követhetőbbé és alkalmazhatóbbá téve a kialakult szokásra hivatkozó alpontokat.

Az OH. alapján az állandósult szókapcsolatokból képzett hagyományos ösz-szetételek a következők:

<i>ágyba vizez</i>	<i>ágybavizelés</i>	<i>észbe kap</i>	<i>észbekapás</i>
<i>ágyra jár</i>	<i>ágyrajárás</i>	<i>fejbe lö</i>	<i>fejbelövés</i>
<i>aláír</i>	<i>aláírás</i>	<i>fejben tart</i>	<i>fejbentartás</i>
<i>alva jár</i>	<i>alvajárás</i>	<i>fejen áll</i>	<i>fejenállás</i>
<i>arcul csap</i>	<i>arculcsapás</i>	<i>főbe lö</i>	<i>főbelövés</i>
<i>arcul üt</i>	<i>arculütés</i>	<i>fülön fog</i>	<i>fülönfogás</i>
<i>balra fordul</i>	<i>balrafordulás</i>	<i>gúzsba köt</i>	<i>gúzsbakötés</i>
<i>bérbe ad</i>	<i>bérbeadás</i>	<i>harcba vet</i>	<i>harcbavetés</i>
<i>bűnbe esik</i>	<i>bűnbeesés</i>	<i>hatályba lép</i>	<i>hatálybalépés</i>
<i>célra tör</i>	<i>célratörés</i>	<i>hátba vág</i>	<i>hátbavágás</i>
<i>ébren tart</i>	<i>ébrentartás</i>	<i>hírül ad</i>	<i>hírüladás</i>
<i>együtt él</i>	<i>együttélés</i>	<i>kerékbe tör</i>	<i>kerékbetörés</i>
<i>együtt érez</i>	<i>együttérezés</i>	<i>kétségbe esik</i>	<i>kétségbeesés</i>
<i>éhen hal</i>	<i>éhenhalás</i>	<i>kézen jár</i>	<i>kézenjárás</i>
<i>életbe lép</i>	<i>életbelépés</i>	<i>külön áll</i>	<i>különállás</i>
<i>érvénybe lép</i>	<i>érvénybelépés</i>	<i>külön él</i>	<i>különélés</i>

<i>nagyra becsül</i>	<i>nagyrabecsülés</i>	<i>számon kér</i>	<i>számonkérés</i>
<i>nagyra tart</i>	<i>nagyratartás</i>	<i>számon tart</i>	<i>számontartás</i>
<i>nyakon csap</i>	<i>nyakoncsapás</i>	<i>szemben áll</i>	<i>szembenállás</i>
<i>nyakon csíp</i>	<i>nyakoncsípés</i>	<i>távolba lát</i>	<i>távolbalátás</i>
<i>nyakon vág</i>	<i>nyakonvágás</i>	<i>távol marad</i>	<i>távolmaradás</i>
<i>örökbe fogad</i>	<i>örökbefogadás</i>	<i>testre szab</i>	<i>testreszabás</i>
<i>partra száll</i>	<i>partraszállás</i>	<i>tetemre hív</i>	<i>tetemrehívás</i>
<i>pofon csap</i>	<i>pofoncsapás</i>	<i>tetten ér</i>	<i>tettenérés</i>
<i>pofon üt</i>	<i>pofonütés</i>	<i>tisztán lát</i>	<i>tisztánlátás</i>
<i>pofon vág</i>	<i>pofonvágás</i>	<i>tollba mond</i>	<i>tollbamondás</i>
<i>pofon ver</i>	<i>pofonverés</i>	<i>tovább képez</i>	<i>továbbképzés</i>
<i>sorba áll</i>	<i>sorbaállás</i>	<i>tovább tanul</i>	<i>továbbtanulás</i>
<i>szájba rág</i>	<i>szájbarágás</i>	<i>vízbe fül</i>	<i>vízbefülés</i>

(Laczkó–Mártonfi 2004: 105–6)

A hagyományos írásmódú alakok nagy száma (az OH.-ban szereplő kivétel-lista szerint 98, ebből 58 -ás, -és képzős) ugyanakkor felveti a 126. szabálypont érvényességi körének kérdését (hiszen amennyiben ilyen hosszú egy szabálypont kivétellistája, úgy a szabálypont alkalmazhatósága sem tekinthető teljes körűnek), valamint annak szükségszerű vizsgálatát, hogy ezen szóösszetételek írásmódja mennyire tükröződik az írásgyakorlatban. A kérdés tehát az, hogy a kivételes írásmódú szavak esetében mekkora az összhang a helyesírási előírás és az írásgyakorlat között. Nehézséget jelentenek-e egyáltalán a hagyományosan egybeírt alakok a mindennapi írásgyakorlatban. A kérdés megválaszolására a következőkben egy empirikus vizsgálat keretében a kivételes írásmódú alakulatok írásmódbeli eloszlását kívánom bemutatni.

2. Az igei alaptagú határozós szerkezetek -ás, -és képzős alakjainak empirikus vizsgálata

2.1. A vizsgálat céljai

Vizsgálatomat a 126. szabálypont alkalmazhatósági szempontjai, valamint a helyesírási kodifikációban történő hagyományörzésnek a mai írásgyakorlatban mutatkozó érvényességi köre indokolta.

Kutatásom célja egyrészt az volt, hogy értékelhető adatokat kapjak a hagyományosan egybeírt szerkezetek írásmódjáról; másrészt egy empirikus vizsgálat, amellyel, hogy pontos képet ad az írásgyakorlatban tapasztalható jelenségekről, számos módszertani tanulsággal is szolgálhat. Mindez ma különösen aktuális, hiszen az utóbbi évek tudományos diskurzusa alapján a magyar helyesírás korszerűsítésének egyik lehetséges módja éppen a szabályzat módszertani újragondolása. A vizsgálat tanulságait taglalva ezekre a didaktikai konklúziókra kitérek.

Az átfogó célok mellett a következő kérdésekre kerestem a választ:

1. Mennyire gyakori a különírás és az egybeírás az igei alaptagú, -ás, -és képzős frazémák írásmódjában?
2. Mennyire érvényesül az állandósult szókapcsolatok hagyományos írásmódja (az analógiás hatás) a hasonló elemkörnyezetű, ám különírt alakok írásmódjában?
3. Mennyire élők, gyakoriak a hagyomány elvébe sorolt szavak?

2.2. Az alkalmazott módszer

A fentiek megválaszolásához az adatokat a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-tudományi Intézetének honlapján megtalálható Magyar Nemzeti Szövegtár (továbbiakban MNSZ) internetes korpuszból,* valamint a Google keresőprogram adatbázisából gyűjtöttem. Az MNSZ – amely reprezentatívan tartalmazza a mai magyar nyelv jellegzetes megnyilatkozásait – 1998-tól közöl szövegeket, 2005-ben pedig kiegészítették a szlovákiai, a kárpátaljai, az erdélyi és a vajdasági nyelvváltozatok adataival. A nemzeti szövegtár korpusza a ténylegesen előforduló írott vagy lejegyzett beszélt nyelvi adatok gyűjteménye: jelenleg 187,6 millió szövegszót tartalmaz. A gyűjtemény a szövegeket öt stílusrétegre osztja: sajtónyelvi, szépirodalmi, tudományos, hivatalos és személyes.

Dolgozatomban kizárólag a magyarországi korpuszt vizsgáltam, az alkorpuszok (az öt stílusréteg) adatait külön-külön is feltüntettem. Az adatok bemutatásakor különös tekintettel voltam a sajtónyelvi és a hivatalos regiszter találataira, hiszen a mindennapi írásgyakorlatot e két nyelvváltozat tükrözi a leginkább. A további stílusrétegek a keresendő szavakról kissé másféle információkat nyújtanak; így a személyes a közvetlenebb, kevésbé reflektált írásgyakorlatról, a tudományos egy-egy szó tudományos motiváltságáról, míg a szépirodalmi a sajátos írásgyakorlatáról (a szépirodalmi művek írásgyakorlata nemegyszer stilisztikai szempontból eltér a helyesírási szabályozástól).

A reprezentatívnak mondható korpusz mellett a Google keresőprogram további érdekes és használható adatokkal szolgálhat (alátámaszthatja vagy megkérdőjelezheti az eredményeket) a vizsgálat szempontjából, így bevonása mindenképpen hasznos, még akkor is, ha a keresőprogramban az ismétlődéseket nehezen tudjuk kiszűrni.

Kutatásomban az OH. listájából kihagytam az *aláírást*, mivel az igekötős szerkezetként eltér a vizsgált alakulatoktól, valamint a *balrafordulást*, amely esetében az írásmód oka nem kizárólag a hagyomány, a tagok közötti jelentésváltozás következtében az egybeírt *balfordulás* 'politikai irányváltás'-t jelent.

A vizsgálatban szereplő szövegtári és Google-adatok véglegesítése 2009. október 15-én történt.

* <http://corpus.nyttud.hu/mnnsz>

	MNSZ						Google-adatok	
	S.	H.	T.	SZ.	SZÉPI.	Ö.		
<i>örökbefogadás</i>	125	65	–	6	3	199	E	66 900
							K	12 600
<i>partraszállás</i>	33	–	16	3	44	96	E	17 900
							K	5270
<i>sorbaállítás</i>	3	–	4	3	9	19	E	26 300
							K	3 760
<i>szájbarágás</i>	6	–	–	2	2	10	E	18 600
							K	391
<i>számonkérés</i>	72	20	25	7	59	183	E	66 100
							K	3 770
<i>szembenállás</i>	218	20	66	18	41	363	E	23 600
							K	2670
<i>távolbalátás</i>	1	–	7	–	2	10	E	14 700
							K	1 340
<i>távolmaradás</i>	69	15	5	5	4	98	E	142 000
							K	1 150
<i>tetemrehívás</i>	9	3	–	1	3	16	E	41 700
							K	29 400
<i>tettenérés</i>	51	10	2	7	31	101	E	60 200
							K	6 980
<i>tisztánlátás</i>	87	38	21	41	58	245	E	91 600
							K	24 700
<i>továbbképzés</i>	151	193	114	5	8	471	E	347 000
							K	8 080
<i>továbbtanulás</i>	51	28	27	4	6	116	E	161 000
							K	47 600
<i>vízbefúlás</i>	3	–	2	5	–	10	E	12 200
							K	346
Összesen	1527	846	565	242	1002	4182		

A táblázatban némiképp önkényesen a 10 vagy annál nagyobb előfordulási szavakat tüntettem fel. Ez indokolja, hogy bár az *ágybavizelés*, *alvajárás*, *életbelépés*, *fejenállás*, *hátbavágás*, *keréketörés*, *számontartás*, *tollbamondás* szavak írásmódjában az egybeírás a jellemzőbb, mégsem kerültek bele az összefoglaló táblázatba. Ennek ellenére az írásmódok adatai nagy átmenetiséget mutatnak a ritkább és a gyakoribb előfordulású alakulatok skáláján – csak hogy a leggyakoribb és a leg-ritkább példákat említsük: *együttélés* (699 találat), *késégbébesés* (568), *továbbképzés* (477), *szembenállás* (363) ↔ *szájbarágás* (10), *távolbalátás* (10), *vízbefúlás* (10), *arculcsapás* (11).

Végigtekintve a táblázaton, láthatjuk továbbá azt is, hogy a nemzeti szövegtárhoz tartozó adatok mellett csak az egybeírt forma szerepel, míg a Google keresőprogram esetében mindkét (erre utal az *E* [egybeírás] és a *K* [különírás] is)

írásmód. Ennek az az oka, hogy a szövegtárban a különírt alakoknak vagy nem volt adatuk, vagy a számuk elenyésző volt.

Az egybeírás általánosságát valószínűleg a gyakori és együttes előfordulás eredményezheti, és ezt a táblázat sajtónyelvi és hivatalos (vagyis a mindennapi írásgyakorlatot leginkább tükröző) stílusrétegének adatai még inkább igazolják. E két regiszter adatai ugyanis az összesített adatok 57%-át teszik ki. A *bérbeadás* esetében a 283 adatból 273 (96%) sajtónyelvi és hivatalos, az *örökbefogadás* 199 adatából 190 (95%), a *hatálybalépés* 193 adatából 192 (99,5%), a *szembenállás* 363 adatából pedig 238 (66%). A további példák esetében ugyanez az eloszlás – elsőként feltüntetve a sajtónyelvi és a hivatalos, ezt követően pedig az összesített adatokat – a következőképpen néz ki: *főbelövés*: 11 (69%), 16; *különállás*: 26 (39%), 66; *nagyrabecsülés*: 6 (46%), 13; *számonkérés*: 92 (50%), 183; *távolmaradás*: 84 (86%), 98; *tetemrehívás*: 12 (75%), 16; *tettenérés*: 61 (60%), 101; *tisztánlítás*: 125 (51%), 245; *továbbképzés*: 344 (73%), 471; *továbbtanulás*: 79 (68%), 116.

Az adatok többi része a további három stílusréteg között oszlott meg: a szépirodalmi korpuszba a találatok 24%-a, a tudományosba 13%-a, a személyesbe pedig az adatok 6%-a sorolható.

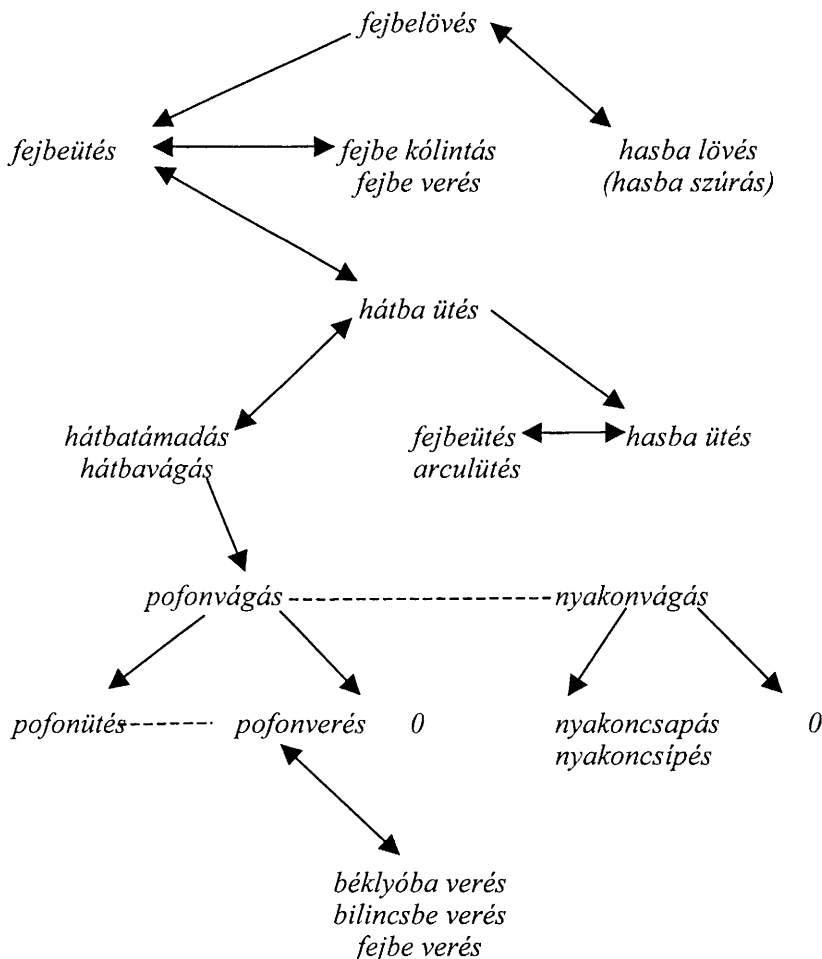
Szemügyre véve immár a Google adatait is, láthatjuk, hogy a keresőprogram találati arányai a szövegtárban tapasztaltakhoz hasonlóan alakult. A Google adatbázisának adatai tehát alátámasztották az MNSZ eredményeit. Kivételként csupán az *együttélés*, a *tetemrehívás* és a *továbbtanulás* alakulatok írásmódját lehetne említeni, amelyek írásmódbeli eloszlása a keresőprogram alapján némi bizonytalanságot mutat.

A számok magas arányából tehát következtethetünk az általános elterjedtségre és a gyakori együttes előfordulásra.

2.3.2. Mennyire érvényesül az állandósult szókapcsolatok hagyományos írásmódja (az analógiás hatás) a hasonló elemkörnyezetű, ám különírt alakok írásmódjában?

Az írásmódbeli megoszlások vizsgálatánál tanulságos lehet, ha szemügyre vesszük a hagyományos írásmódú szavak elemkörnyezetét is. Mindez azt jelenti, hogy a vizsgált szerkezetek elő- vagy utótagjai valamely hagyományos írásmódú szó elő- vagy utótagjával alkot azonos, határozós szerkezetet. A *fejbőlövés* előtagjával például a *fejbekölintés*, *fejbeütés*, *fejbevágás*, míg utótagjával a *hasbalövés* alkot azonos szerkezetet. Az alábbi ábrák ilyen hasonló elemkörnyezetű, ám mégis ellentmondásos írásmódú szavakat mutatnak.

Az első ábra némi magyarázatra szorul. Az egyes példákbal balra mutató nyílak az előtaggal, míg a jobbra mutatók az utótaggal azonos elemkörnyezetet mutatják. Az egy irányba mutató nyíl az ugyanolyan írásmódot jelöli, ezzel szemben a kétirányú nyíl az eltérő írásmódú alakokra hívja fel a figyelmet.

(Laczkó–Mártonfi 2004)

1. ábra. A hagyományos írásmódú alakulatok elemkörnyezete I.

Láthatjuk, hogy a hasonló elemkörnyezetű szavak sokszor eltérő írásmóddal realizálódnak. Ez a „következetlenség” az *ütés*, illetőleg szinonimáinak (*verés*, *kólintás*) elemkörnyezetében nagyon szembeszökő: hiszen, míg a *fejbeütés* és a *hátbavágás* egybeírva helyes, addig a *fejbe verés*, *fejbe kólintás*, *hasba ütés* és a *hátba ütés* csak különírva fogadhatók el. A példák között rendszeresü kivételeket is találunk. Ilyenek a *nyakon* és a *pofon* előtagú szerkezetek: *nyakoncsapás*, *nyakoncsípés*, *nyakonvágás*; *pofonütés*, *pofonvágás*, *pofonverés*.

A *Magyar helyesírási szótár*at lapozgatva további ellentmondásos írásmódú szavakat találhatunk, ezeket a következő táblázat tartalmazza:

<i>ébrentartás</i>	←————→	<i>emlékezetben tartás</i> <i>fogva tartás</i> <i>nyitva tartás</i>
<i>életbelépés</i>	←————→	<i>fegyverbe lépés</i> <i>hivatalba lépés</i> <i>munkába lépés</i> <i>trónra lépés</i>
<i>kétségbeesés</i> <i>bűnbeesés</i>	←————→	<i>fogságba esés</i> <i>hasra esés</i> <i>teherbe esés</i>
<i>különállás</i>	←————→	<i>munkába állás</i>
<i>nagyrabecsülés</i>	←————→	<i>kevésre becsülés</i> <i>többre becsülés</i>
<i>távolbalátás</i> <i>tisztánlátás</i>	←————→	<i>jövőbe látás</i> <i>vendégül látás</i>
<i>tettenérés</i>	←————→	<i>révbeérés</i>
<i>vízbe fulladás</i>	←————→	<i>vízbe fulladás</i>

(MHSz. 1999)

2. ábra. A hagyományos írásmódú alakulatok elemkörnyezete II.

A fenti példákon végigtekintve sem minden esetben értjük az eltérő írásmódok okait. Ez különösen a *nagyrabecsülés* és annak ellentétéként felfogható *kevésre becsülés* írásmódok esetében, valamint a szerkezeti és jelentéstani szempontból is hasonló *vízbe fulladás* és *vízbe fulladás* szavak helyesírásában érthetetlen. Hasonlóan ellentmondásos az *életbelépés* elemkörnyezetének eltérő írásmódú alakja is, hiszen a *fegyverbe lépés*, *hivatalba lépés* és a *munkába lépés* szerkezetekben is elvontabb jelentésűek az előtagok.

Az írásmódbeli eltérések felvonultatása mellett azonban érdemes ezeket a példákat is alaposabb vizsgálat alá vetni.

A köznyelvi helyesírási normától eltérő írásmódokat, illetőleg ingadozásokat a következő esetekben tapasztaltam. (A vizsgálat adatait, az előző táblázathoz hasonlóan, a szövegtípusoknak megfelelően közlöm.) Az írásmódbeli eltérések oka valószínűleg a gyakori együttes előfordulás és a hagyományos írásmódúakkal megegyező elemkörnyezet.

2. táblázat. A hagyományos írásmódú alakulatok elemkörnyezetének írásmódbeli eloszlása

	MNSZ						Google-adatok
	S.	H.	T.	SZ.	SZÉPI.	Ö	
<i>fogva tartás</i>	82	43	9	1	5	140	34 700
<i>fogvatartás</i>	15	38	13	1	2	69	84 400
<i>jövőbe látás</i>	4	–	1	–	2	7	29 600
<i>jövőbelátás</i>	2	2	3	1	4	12	69 900
<i>nyitva tartás</i>	146	8	–	1	1	155	509 000
<i>nyitvatartás</i>	23	102	16	3	–	144	379 000
<i>teherbe esés</i>	5	–	8	–	–	13	7 430
<i>teherbeesés</i>	7	–	2	10	–	19	36 300
<i>vizbe fulladás</i>	5	–	1	–	1	7	3 870
<i>vizbefulladás</i>	1	–	–	1	–	2	14 500

A táblázat adataiból láthatjuk, hogy a *jövőbe látás* és a *teherbe esés* alakulatok írásmódját a szövegtár és a Google alapján leginkább az egybeírás jellemzi – a helyes különírással szemben. A különírás és az egybeírás találatainak aránya ugyanis a *jövőbe látás* esetében az MNSZ-ben 7 : 12, a Google-ben 29 600 : 69 900, a *teherbe esés* esetében pedig az MNSZ-ben 13 : 19, a Google-ben 7400 : 36 300. A további példákban pedig nagy az ingadozás a kétféle írásmód között. Lássuk először a *nyitva tartás* adatait: a különírt forma az MNSZ-ben 155-ször, míg az egybeírt változat 144-szer fordult elő. Mindezt a Google-adatok is igazolják: a *nyitva tartásra* 509 000, a *nyitvatartásra* 379 000 találatot jelzett a keresőprogram. A *fogva tartás* és a *vizbe fulladás* esetében az írásmódbeli bizonytalanságot pedig az jelenti, hogy a vizsgálatomban használt korpuszok egymásnak ellentmondó adatokat mutatnak. Míg a Nemzeti szövegtár mindkét példa esetében a különírt formára hoz több találatot, addig a Google éppen ellenkezőleg, az egybeírás helyességét, általános elterjedtségét sugallja.

2.3.3. Mennyire élők, gyakoriak a hagyomány elvébe sorolt szavak?

A vizsgálat egyik legmeglepőbb eredménye az volt, hogy 21 kivételes írásmódú szó alig vagy szinte nem is szerepel a mindennapi, írásos kommunikációban. Számuk annyira elenyésző, hogy felvetődik a kérdés: kivételes írásmódjukat nem kellene-e átgondolni, és helyesírásukat a 126. szabálypont érvényességi körébe utalni?

A következő táblázat ezen alakulatok adatait közli:

3. táblázat. A ritkább előfordulású, hagyományos írásmódú alakulatok adatai

	MNSZ	Google-adatok
<i>ágyrajárás</i>	1 (szépirodalmi)	562
<i>ágyra járás</i>	1 (személyes)	166
<i>arculütés</i>	1 (szépirodalmi)	2100
<i>arcul ütés</i>	1 (szépirodalmi)	118
<i>ébredtartás</i>	1 (személyes)	855
<i>ébred tartás</i>	–	180

	MNSZ	Google-adatok
<i>érvénybelépés</i>	2 (sajtónyelvi, hivatalos)	632
<i>érvénybe lépés</i>	1 (sajtónyelvi)	407
<i>észbekapás</i>	1 (személyes)	1630
<i>észbe kapás</i>	–	154
<i>fejbelövés</i>	1 (sajtó)	5640
<i>fejbe lövés</i>	–	931
<i>fejbentartás</i>	–	35
<i>fejben tartás</i>	–	201
<i>fülönfogás</i>	–	213
<i>fülön fogás</i>	–	–
<i>gúzsbakötés</i>	2 (szépirodalmi)	2190
<i>gúzsba kötés</i>	1 (szépirodalmi)	822
<i>harcbavetés</i>	1 (tudományos)	313
<i>harcbavetés</i>	–	4
<i>hírüladás</i>	1 (szépirodalmi)	304
<i>hírül adás</i>	–	92
<i>kézenjárás</i>	–	1570
<i>kézen járás</i>	–	267
<i>nagyratartás</i>	–	113
<i>nagyra tartás</i>	–	6
<i>nyakoncsapás</i>	–	119
<i>nyakon csapás</i>	–	5
<i>nyakoncsípés</i>	–	206
<i>nyakon csípés</i>	–	289
<i>nyakonvágás</i>	1 (személyes)	467
<i>nyakon vágás</i>	–	178
<i>pofoncsapás</i>	3 (szépirodalmi)	2330
<i>pofon csapás</i>	–	52
<i>pofonütés</i>	–	274
<i>pofon ütés</i>	–	897
<i>pofonvágás</i>	–	816
<i>pofon vágás</i>	–	218
<i>pofonverés</i>	–	175
<i>pofon verés</i>	–	367
<i>testreszabás</i>	2 (tudományos)	47 100
<i>testre szabás</i>	–	10 400

A táblázatból láthatjuk, hogy 9 kivételes írásmódú alakulat esetében az MNSZ sem az egybeírásra, sem a különírásra nem jelzett találatot. Ilyen alakulatok a következők voltak: *fejbentartás*, *fülönfogás*, *kézenjárás*, *nagyratartás*, *nyakoncsapás*, *nyakoncsípés*, *pofonütés*, *pofonvágás*, *pofonverés*. A további példák esetében pedig csak 1 (az *érvénybelépés*, a *gúzsbakötés* és a *testreszabás* esetében 2-2, a *pofonvágás* esetében pedig 3) előfordulást találtam.

A Google adatai ebben az esetben is nagyrészt igazolták a szövegtárban tapasztaltakat. Csak a *fejbelövés*, a *gúzsbakötés*, a *hátbavágás* és a *testreszabás* ese-

tében tapasztaltam – mindhárom alakulatnál az egybeírásra – nagyobb találati arányt. A *fejbelövés* írásmódra 5640, a *gúzsbakötésre* 2190, a *hátbavágásra* 2410, a *testreszabásra* pedig 47 100 találatot jelzett a Google.

2.4. A vizsgálat tanulságai

A vizsgálat legfőbb eredménye az, hogy értékelhető adatokat kaptunk az *-ás*, *-és* képzős, állandósult szókapcsolatok írásmódjáról. Mindehhez a Magyar nemzeti szövegtár és a Google keresőprogram korpusza szolgált alapul. A továbbiakban a helyesírás-tervezésben mindez nélkülözhetetlen, hiszen az írásomban bemutatott példák mellett – a különírás-egybeírás részfejezetben belül – szinte mindenhol találunk kivételes írásmódú szavakat. Az ezzel kapcsolatos írásmódbeli nehézségeket nem az jelenti, hogy helyesírásunkban vannak hagyományos írásformát őrző alakok – bár számuk ésszerű mértékben csökkenthető lenne –, hanem az, hogy az alpontok végén lévő *stb.*-k ellenőrizhetetlenné teszik a szabálypontok alkalmazhatósági körét. Az egyes szavak írásmódjáról csak a szótári részben győződhetünk meg. Épp ezért tartandó figyelemre méltónak és követendőnek az Osiris Kiadó Helyesírás című kézikönyvének azon törekvése, hogy a hagyományos írásmódú szavakat külön közli. A helyesírási szabályzatban a szabálypontok kifejtésében ez a gyakorlat – a terjedelmi következmények miatt – kevésbé érvényesíthető, ám a szabályzat végén, a szótári rész előtt egy függelékben minden további nélkül alkalmazható eljárás lehetne.

A hagyományos írásmódú szavak esetében láthattuk, hogy 27 kivételes írásmódú alak általánosan elterjedt, helyesírásuk nem okoz igazán problémát az írásgyakorlat számára. (Persze hozzá kell tenni, hogy a regiszterek egy része, épp a sajtónyelvi és a hivatalos az MNSZ-ben feltehetőleg gondozott szövegeket tartalmaz.) Így ezek megtartása – természetesen a kivételes írásmódúak között közölve – mindenképpen indokolt.

Ugyanezt azonban nem mondhatjuk el a vizsgálatban szereplő 21 példáról, amelyek esetében olyan kevés adat áll rendelkezésünkre, olyan ritkán fordulnak elő a mindennapi írásgyakorlatban, hogy szabályozásuk eddigi gyakorlatán talán érdemes lenne változtatni. Ebben az esetben talán célravezető lenne, ha az Akadémia ezen alakulatok írásmódját a 126. szabálypont alapján, a különírt szókapcsolatoknak megfelelően szabályozná.

Mindezek mellett az írásgyakorlatunkban érvényesülő analógiát figyelembe véve talán célszerű lenne az új szabályzat elkészültekor a szavak elemkörnyezetének vizsgálatát is elvégezni – megelőzve a következtetlen írásmódú szavak bekeverülését a szótárba. Vizsgálatom ezen részének tanulsága ugyanis éppen az volt, hogy a hasonló elemkörnyezetű szavak eltérő írásmódja milyen nagy mértékben bizonytalaníthatja el a nyelvhasználókat. Az empirikus vizsgálat szükségessége mellett a megoldás esetleg az lehetne, ha – idézve Balázs Géza gondolatait – „a helyesírási szabályozásban [...] szemiotikai alapelvekre is támaszkodnánk (pl. hogy hasonló helyesírási nyelvi jelenségnek a »képe« is legyen hasonló). Ennek kiemelkedő jelentőséget tulajdonít az a tény, hogy a helyesírást csak kevesen tudják el-

méletből, a többség számára a látvány (a vizuális kép) rögzül, s ilyenkor a hasonló formák szerepe rendkívül megnő” (Balázs 2002: 21–2).

A bizonytalanságot látva továbbá célszerű lenne a helyesírási nehézséget jelentő szavakat a szabálypontok példáiként feltüntetni. Jelen esetben a 126. pont példái között érdemes lenne felsorolni a vizsgálatomban bemutatott *nyitva tartás*, *fogva tartás*, *teherbe esés*, *jövőbe látás* és *vízbe fulladás* alakulatokat.

3. Összegezés

Dolgozatomban az igei alaptagú, állandósult szókapcsolatok -ás, -és képzős alakjainak írásmódját vizsgáltam. Minderre azért volt szükség, mert a 126. szabálypont alóli kivételek hosszú listája megkérdőjelezi a szabálypont érvényességi körét. Továbbá az is kérdéses volt a vizsgálat előtt, hogy ezek a kivételek valóban élők, gyakoriak, a mindennapi írásgyakorlatban előforduló alakulatok, vagy csak a helyesírási kodifikációban hagyományozódnak szabályzatról szabályzatra, szótárról szótárra.

A fenti kérdésekre a vizsgálat során egyértelmű válaszokat kaptunk. Mivel az esetek egy részében a hagyományos írásmódú igei frazémák képzett alakjai alig vagy szinte nem is fordultak elő a vizsgált korpuszokban, és az írásmódok elemkörnyezetének vizsgálata is számos következtetlenséget mutatott, ezért a 126. szabálypont újragondolását mindenképpen indokoltnak látom. Jelen dolgozattal Kardos Tamás gondolatát igyekeztem követni: „Ha úgy érezzük, hogy szükség van egy modernebb, a szokásos észjáráshoz közelebb álló helyesírási rendszerre, amelynek jobb a határfoka, valamint az elsajátítása és alkalmazása az eddiginél kevesebb terhet ró az »írástudókra«, akkor ne sajnáljuk a fáradságot, vizsgáljuk végig az összes helyesírási pontot, és bátran tegyünk javaslatot a változtatásra, egyszerűsítésre azokon a helyeken, ahol szükségesnek és lehetségesnek látszik” (Kardos 2007: 128).

SZAKIRODALOM

- A magyar helyesírás szabályai*. 2000. 11. kiadás, 12. lenyomat. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Balázs Géza 2002. Nyelvstratégia és helyesírás. In: Bozsik Gabriella–V. Raisz Rózsa (szerk.): *Helyesírásunk időszzerű kérdései a 21. század kezdetén*. EKF Liceum Kiadó. Eger, 15–23.
- Deme László–Fábián Pál–Tóth Etelka (szerk.) 1999. *Magyar helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kardos Tamás 2007. A magyar helyesírás problémái a nyelvi közönségszolgálat tükrében. Gondolatok a helyesírási szabályzat 12. kiadása elé. In: Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. Dunaszerdahely–Budapest, 114–29.
- Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó. Budapest.

Biró János

Eszterházy Károly Főiskola

SUMMARY

*Biró, János***The spelling of derivatives in -ás/-és of adverbial modifier plus verbal head combinations**

The paper studies the spelling of -ás/-és forms of set phrases with a verbal head. This is made necessary by the fact that a long list of exceptions appended to §126 of the Rules of Hungarian Orthography makes the validity of that paragraph doubtful. Furthermore, prior to the empirical investigation, it was also debatable whether those exceptions are in fact forms that occur frequently in everyday spelling practice or whether they just get inherited down the tradition of spelling codification from rulebook to rulebook, from dictionary to dictionary.

The study reported here gives unambiguous answers to the above dilemmas. Since in some cases the derivatives of traditionally spelt phrasemes occurred either infrequently or practically not at all in the corpora we have investigated, and the contexts also exhibit a number of irregular properties, the author thinks that a rethinking of §126 is by all means justified.

Keywords: spelling of compounds, set phrases with a verbal head, the derivational suffix -ás/ -és, tradition, representative corpus (the Hungarian National Corpus), frequency of spelling patterns, investigation of contexts of spelling patterns

Hírértékviszonyok egy költői szövegműben

1. A szövegszerűség megvalósulásában legnagyobb szerepe a koherenciának van, valamely szövegnek akkor van értelme a befogadó számára, ha a benne elmondottak bizonyos értelmi folyamatosság szerint szerveződnek. Ezt az értelmi folyamatosságot a szövegben megjelenő fogalmak viszonya(i) hozzák létre, illetőleg teszik nyilvánvalóvá. A szöveg tárgya a fogalmak és viszonyaik hálózatával van körülvéve, ezáltal voltaképpen ki is rajzolódik a tárgy. Szépirodalmi szövegekben ez a kirajzolódás nemritkán azért jelentős és fontos, mert maga a tárgy – lírai műnemekben különösen – a szokásos fogalmakkal és nyelvi megnevezési lehetőségeikkel esetleg nem is nevezhető meg. Az ilyen esetekben feltáruló tárgyat, (pszichikai vagy más) jelenséget a költői kutatás eredményének tartja például Fónagy (1992). Bizonyos dolgok megnevezésére más módok is vannak. A nyelv megnevező tevékenységében a metafora szerepkörének jelentősége aligha szorul bizonyításra. A szövegnyelvészetben ismeretes az is, hogy a szövegkoherenciát megvalósító, elősegítő nyelvi lehetőségek sorában – szóismétlés, szinonima, hiperonima, hiponima stb. – ott van a metafora is izotópiaalkotó elemként. A metafora természetesen nemcsak egy-egy tematikus láncot építő szem lehet, hanem annak a tárgynak az illetén megnevezése, amely voltaképp a szöveg vagy szövegegység tárgya. E két szereplehetőség állandó kísérője a metaforáknak. Jól látszik ez, ha a szöveget vagy szövegdarabot a benne lévő metafora környezetében vizsgáljuk az aktuális tagolás szempontjából (l. Büky–Korchmáros 1998; Büky–Fűköh 2001; Büky 2004), ez utóbbi azt mutatja, hogy a téma-réma tagolás rendjében a metaforák sokszor társulnak a szöveghely hírértékének magasabb szintjéhez. A hír az információelméletben valamelyik jel kiválasztása egy bizonyos jelkészletből. A hírérték fogalmával nevezzük meg azt szövegtulajdonságot, amely abban nyilvánul meg, hogy a befogadó számára új-e vagy váratlan-e az, ami a szöveg tartalma. A szöveg tartalma az értelmi folytonosság révén tárul föl, ezért kapcsolható hozzá a hírérték, amely a koherenciának, a szövegség legfontosabb tulajdonságának mintegy velejárója. Természetes: nemcsak a tartalomnak, hanem a nyelvi elemeknek is van hírértéke (l. Shannon–Weaver 1986, Fónagy 1960, Fónagy 1975; Beaugrande–Dressler é. n. [2000]: 184–210).

A nyelvi elemek előfordulási valószínűségei kapcsolatba hozhatók a statisztikai valószínűségen alapuló Andrej Andrejevics Markov-féle folyamattal, illetőleg a Claude Elwood Shannon és Warren Weaver által még 1949-ben kidolgozott információelmélettel (Shannon–Weaver 1986: 21, 59–65 et passim; vö. Fónagy 1975: 491–2, 493; Beaugrande–Dressler é. n. [2000]: 185). A nyelvben valamely elem használatának választása, vagyis az előfordulásának valószínűsége számos ténye-

zótól függ. Maguknak az elemeknek különböző a száma és a felhasználásmódja, és ez is befolyásoló tényező. A morzejelek egyes elemeinek hírértéke csekély, mivel csak két jel (pont és vonás) közül lehet választani (vö. Fónagy 1960: 76), e tekintetben viszont az 1958. évi japán írásreform utáni mintegy 2500 írásjel egyedeinek nagyobb a hírértéke. A köznyelvi magyar beszédhangok közül bizonyos hangok jóval többször jelennek meg a többenél, például az *e* sokszorosa a *zs*-nek, ezért a hangstilisztikai hírértékvizsgálatban a kutatásnak az efféle jelenségekre is tekintettel kell lennie. Egyes szavak előfordulásának is eleve vannak meghatározó tényezői, így a téma, a megnyilatkozás grammatikai felépítése nem engedi meg a Markov-lánc szerinti egymásutánisági átmenetek valószínűségét. A szöveget alkotó legkisebb egységek, a szövegmondatok tartalmának hírértéke természetesen nehezen írható le az információelmélet matematizáltságának módján, ezért a (szöveg)nyelvészeten általánosabb és jobbra a jelenséget lazábban körülíró megoldások is születtek. A kutatók némelykor jelzik e tényt (Beaugrande–Dressler é. n. [2000]: 32), némelykor nem (így például Wacha 1995: 122), és van szövegnyelvészeti áttekintő kötet, amely nem is említi a hírérték fogalmát (Szikszainé Nagy 1999: 57); Solomon Marcus (1977a) viszont matematikai módszerrel járt el három Eminescu-költemény vizsgálatakor.

A metaforák hírértékének (megjelenési valószínűségének) a (kortárs) olvasó számára megnyilvánuló vártság vagy váratlanság folytán van észlelete; az új, a szövegben, illetőleg a nyelvhasználatban eddig elő nem forduló metaforának a legnagyobb a váratlansága. Nyilván ez is olyan megállapítás, mint amilyen lazán használják magának a hírértéknek a fogalmát is ezen a területen, hiszen semmiféle fogódzó nincs arra nézve, hogy egyáltalán valamely nyelvi anyagban (ide értve az irodalmi szövegműveket, a költői szövegműveket is) milyen gyakorisággal fordulnak elő metaforák; az sem tudható, hogy (a kortárs) olvasó számára a metafora valóban váratlan-e, azaz a (nagy) szemantikai távolságot átfogni kívánó volta érvényesül-e mint tartalom (vö. a metafora és a hasonlat efféle kérdéseihez Fónagy é. n. [1999]: 215–8; 254–6). A váratlanság, az előreláthatóság alacsony foka a tudományos nyelvben éppen ellenkező, a művészi kommunikációnak azonban minden fajtájában jellemző (l. Marcus 1977b: 152, 160–1, 163).

A hírközlésselméletben az információ nem a jelentést, hanem az egy üzenet kiválasztásában rejlő szabad választás mértékét jelöli, magának az információnak a mennyisége a legegyszerűbb esetben a rendelkezésre álló választási lehetőségek számának logaritmusával mérhető. Két választási lehetőség esetén az információ kettőnek a kettős alapú logaritmusával egyenlő (és ez maga az egység, elnevezése: bit). A választási lehetőségek egymástól azonban nem függetlenek, hanem a folyamat bármely szakaszában függhetnek a megelőző választástól. Sztochasztikus folyamatoknak, amelyek bizonyos valószínűségek szerint szimbólumok sorozatát állítják elő, különleges esete a már említett Markov-folyamat, amelyben a valószínűségek a megelőző eseményektől függhetnek. Azok a Markov-folyamatok, amelyek üzenetet állítanak elő, az ergodikus folyamatok. Ezekből ésszerűen nagyszámú mintavétellel a teljes sorozat milyensége leírható a statisztikai szabályszerűségek révén. Ha egy jelenséget, helyzetet nem jellemez a nagyfokú véletlenség vagy választási lehetőség (az ilyen helyzet szervezettsége, rendezettsége magas fokú),

az információ (vagy az entrópia) csekély. A költői (szöveg)művek entrópiája igen magas (Fónagy 1961: 593; Marcus 1977: 284). A meghatározatlansággal növekszik az entrópia. A fizikai rendszerek mozgási energiájának csökkenése a rendszer entrópiájának növekedésével jár, egyensúlyállapot felé közeledve csökken a mozgási energia, és nő a rendezetlenség, az entrópia a termodinamikai valószínűség mértéke.

Az entrópia voltaképpen a véletlenség, a keveredés fokmérője. A fizikai rendszerek tulajdonsága, hogy egyre csökken a szervezettségük, egyre kevertebbekké válnak. Az információforrás entrópiáját (a választás szabadságát, az információt) kiszámítva az összevethető az entrópia maximális értékével, a viszony a relatív entrópia. Az egy mínusz relatív entrópia ($1 - r_E$) mennyisége a redundancia. Az angol nyelvre számított redundancia 50% körül van (Shannon–Weaver 1986: 24).

Az információ annál nagyobb, minél jobban megegyeznek egymással a különböző esetekhez tartozó valószínűségek, nő a hírérték, ha az esetek száma növekedik, azaz ha minden választás egyformán valószínű, akkor minél több a választási lehetőség, annál nagyobb a hírérték. A hírérték alapképlete n számú, független szimbólumokból álló vagy n független komplett üzenetből (p) álló készlet esetén:

$$H = \sum_{i=1}^n -p_i \log p_i$$

Bármely valószínűség kisebb vagy egyenlő eggyel, és az egynél kisebb számok logaritmusai negatív, ezért a képletben a negatív előjel szükséges a H pozitívvá válásához (vö. Shannon–Weaver 1986: 25).

Minél nagyobb a választás szabadsága (és ennélfogva az információ), annál nagyobb a bizonytalanság, hogy a választott üzenet éppen egy kitüntetett üzenet lesz. Ha zaj kerül az információt vezető csatornába, rendszerbe, akkor a vevő számára a zaj hatása miatt ugyancsak megnövekszik a bizonytalanság. Ezt a járulékos, nemkívánatos bizonytalanságot egy bizonyos mérték alá – bármilyen bonyolult is a kódolási módszer – csökkenteni nem lehet (Shannon–Weaver 1986: 33). Az irodalmi szövegműveknek többnyire éppen a redundanciája hordozza a járulékos bizonytalanságot az információnak az olvasó által vett értelmezésében, és bizonyára ez a nyelvnek mint olyanak voltaképp zajos csatorna voltával lehet kapcsolatos. Az üzenetek előállítási folyamatához társuló entrópiát (vagy információt) a folyamat statisztikus jellege határozza meg. Az üzenetek statisztikus természetét a hírforrás milyensége szabja meg. A csatorna entrópiáját az is befolyásolja, hogy mi megy át rajta, és a csatorna azon képessége, hogy mit képes feldolgozni. Valamelyest ennek megfelelője, hogy az egy szerzőtől származó költői szövegművek halmozában nem ritka az a jelenség, hogy valamely metafora vagy annak valamelyik tagja újra-újra megjelenik új metaforaként – az egymással megegyező a különböző esetekhez tartozó valószínűséget az olvasó észlelheti, vagyis minden választás egyformán valószínű, minél több választási lehetőséggel rendelkezünk, annál nagyobb lesz a hírérték. A nyelv mint olyan voltaképpen csak bizonyos kifejezőmódo(ka)t enged meg, vagyis mint információt átvivő csatorna nem korlátlan kapacitású. Az információelméletben egy csatorna kapacitása $C = n \times s$ bit/sec-ban van megál-

lapítva, ha másodpercenként n szimbólum megy át. (A jelen dolgozat kereteiben voltaképpen szükségtelen a kapacitással foglalkozni e tekintetben). Az említett fajta metaforáknak – legalábbis azoknak az olvasóknak a tudatában, akik ismerik a szöveg-halmaz egészét vagy valamekkora részét, vagyis a költő összes műveit vagy abból néhányat – ugyan kisebb hírértéke lehet (ez természetesen más irodalmiszöveg-mű-halmazban is lehetséges), ám ennek ellenére egymás stílushatását mintegy felértékelik (l. Büky 1989: 210–5). Az olvasó a szövegből vagy a halmazból bizonyos korlátozottsággal képes a befogadásra, ennek mértéke, módzata aligha mérhető, értékelhető. A stílust ilyenkor mintegy a stílus teszi (vagy teheti) járulékos, a megformáltságból eredő, észlelhető mértékű információval olyanná, amilyen; az efféle jelenségek hírértéke bizonyára még nehezebben állapítható meg, mint a különféle nyelvi elemeké a beszédhangoktól a szövegmondatokig, mint a metaforaké, mint a hasonlatoké, mint a téma-réma tagolás szerinti újságoló részben szereplő szavaké. A járulékos információ szerepét hangsúlyozta Péter Mihály (1978: 223), amikor így írt a stílusról: „[...] a tág értelemben vett kontextusnak, azaz a kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvi változat. A jeladó szempontjából e megfelelés bizonyos nyelvi elemek kiválasztásában és összekapcsolásában valósul meg, a jellevő számára a kontextusra vonatkozó járulékos információként jelentkezik, magában a szövegben pedig bizonyos elemek előfordulási gyakoriságának, illetve valószínűségének más, hasonló kontextusú szövegek (illetve egy empirikusan megállapított kontextuális norma) gyakorisági értékeihez viszonyított arányaiban” (vö. Büky 2006). Mindezekkel együtt az irodalmi szöveg-mű olyan mennyiségű híryanagot képes tartalmazni, illetőleg közvetíteni, hogy azt az úgynevezett köznyelvre lefordítani, áttenni voltaképpen lehetetlen (vö. Lotman 1973: 19), jóllehet van olyan vélekedés, amely szerint a nyelvi stílusok egymásra kölcsönösen lefordíthatók.

Egy költői szöveg-mű nyelvi anyagában számos helyen található olyan helyet, illetőleg nyelvi jelenséget, amely az olvasó, a befogadó számára valamilyen szempontból új vagy váratlan. A szöveg témájának nyelvi előadása szövegmondatokban valósul meg. Nyilvánvaló: ezeknek a szövegmondatoknak a nyelvi felépítése minden nyelvi szintén hozhat váratlan tényezőt, tehát a beszédhangok eloszlási gyakoriságában, a szövegszavak kiválasztásában, a grammatikai szerkezet megválasztásában és így tovább. A műben ábrázolt tárgyiasságok gyakorta bizonyos állítások révén vannak tudatosítva, és az állítások referenciális anyaga témaszavak használata vagy más nyelvi megoldás révén apperceptálható. E megoldások egyike lehet az a metaforahasználat, amelynek segítségével az ábrázolni kívánt tárgyiasságra referál a metafora. Ezeket a metaforákat a szövegmondatok téma-réma felépítésében megvizsgálva feltehető, hogy az aktuális tagolás szerinti új ismeretet hozó szövegmondatrész elemei, és így magas a hírértékük, továbbá az is vélelmezhető, hogy ettől függetlenül is a szöveg-mű egyéb jelentéshordozó elemeihez képest magas a hírértékük. A 19. század második felében Brassai Sámuel nyelvészeti munkáiban több helyütt is elmondja hogy a „[...] mondat szavaival jelölt eszmék: a) tudottak, b) nem tudottak”, illetőleg: „A mondat természete szerint a mondó újságolni akar a hallónak: ez áll; de az is áll, hogy újságát tisztán meg akarja értetni vele” (Brassai 1888: 21, 29). Brassai voltaképpen azt a jelenséget fedezte föl, amelyet a majdani prágai iskola nyomán fókusz-háttér tagolásnak szokás emlegetni (szem-

ben a topic-comment tagolással, l. Kiefer 1997: 114). A szövegtani kutatások nyomán a jelenségnek egyre-másra megmutatkoztak és megmutatkoznak a szövegmondaton, illetőleg a megnyilatkozáson kívüli tulajdonságai, valamint a hírértékkel összefüggő kérdései (Beaugrande–Dressler é. n. [2000]: 112–3; 184–210). A hazai tudományosságban a költői szövegművek formai és mondattani kérdéseinek Elekfi László (1986) szentelt monográfiát, Wacha Balázs (1995) a mondat aktuális tagolását a hírértékkel együtt vizsgálva a történeti szintaktika keretében mutatja be. (A következőben az aktuális tagolás mint olyan a Büky–Korchmáros 1998 és a Büky–Füköh 2001, már említett dolgozatokban érvényesített felfogás alapján szerepel.)

Alapesetű hírértéknek minősíthető minden olyan „előfordulás”, amely tulajdonképpen az elem „nem előfordulás”-ának elutasítása. Ez a megállapítás azzal is kiegészíthető, hogy az előfordulások egy része a köznyelvi előfordulásokkal megegyező, így ezek az elem(együttes)ek jelölhetők ① számjellel. Második fokozat van a hírértékszint, ha a nyelvi elem(együttes)ek kevésbé valószínűek, valamelyest meglepőbbek a befogadó számára, alább ezek a ② számjellelű részek. A valamenynyire valószínű választási lehetőségen kívül esni látszó elem(együttes)eké a ③ számjellel. (A hírértékszint efféle csoportosítását l. Beaugrande–Dressler é. n. [2000]: 189–90.) A hírértékszint ilyenén megállapítása bizonyára sok tekintetben a kutató saját megállapításain alapul, amelyek esetenként (szép)irodalmi ízlésétől, (nyelvi és szakmai) műveltségétől és egyebektől függ(het), a hírértékviszonyok megállapítása mégis sokkal közelebb vihet a költői szövegmű egyes elemeinek (illetőleg egészének) stílárius állapotleírásához, mint az olyan módzatok, amilyenek egy előre megállapított szerepkör kiszolgálásának céljára vélik megtalálni a stílusalkotó tényezőket. Aligha lehetséges a hírközlélmélet információfogalmát, vagyis az üzenet kiválasztásában rejlő szabad választás mértékét pontosan, tárgyilagosan és mindenütt kimutatni a szövegmű elemeiről a nyelvi anyag, a nyelvi felépítés, továbbá a jelentések, érzelmi és hangulati velejárók voltaképpen egyszerre való érvényesülése miatt.

2.1. Egy költői szövegmű felépítése hírértékviszonyainak áttekintése következik Füst Milánnak a Szózat az agastyánhoz című versével (Füst é. n.¹. 11–2), amelynek szövege az itt közölthöz képest a jelen vizsgálat szempontjából jelentéktelen különbségeket mutat a későbbi kötetekben, lásd alább. A vers metaforái és szövegmondatai a jelen szövegváltozat alapján vannak meg a Füst Milán metaforahasználatának alapjai (szótárszerű feldolgozásban) című és a Füst Milán metaforahasználatának szövegmondattanából (szótárszerű feldolgozásban) című könyveimben (Büky 2002; Büky 2004). A hírértékszintek vélhetőleg összefüggést mutatnak e költői szövegmű más jellemzőivel, így jelesül a rémának minősülő részekkel, a metaforákkal és egyebekkel.

A költemény szövege a következő:

„Bandzsítani kezd a szemed, mert itt az időd, küszöbödön már az öregség,
S te két szempontból nézed majd a végtelent: szögben töröd,
S ha tombol is az éjfél majd körülöd, meg se moccansz, ami kérlelhetetlen,
nem alkuszol vele,

Mert az vagy rég magad! S ha felhőid közt olykor eléd járúl egy-egy emberarc,
Te mozdulatlan várod őt, nem biztatod, nem kergeted
S úgy ülsz előtte, mint a hegy.

Vérző fogakkal álmodol, forognak súlyos álmaid s ki pitvarodban netán lányt
ölel,
Riadtan áll odébb, mikor mozdúlni hall. Azt mondják, ételek az eszmény-
képeid

S valóban képzeleted kövér nőknek hízeleg a főztjükért, – egy nagy leves,
Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járnak olykor ültödöt körül
S te lassan ingatod a fejed erre – s titkaidat magad elhallgattatod:

Hogy nincsen hajnalod, mely néked énekelne s nincsen éjszakád,
Mely érdekelne, – néha tompán sírsz. S a háztetőiden [Új oldal köv.]
Hiába járkál lámpásával már a régi rém, hiába zörget, nem figyelsz,
Nem nézel már utána, mért zavar? Mivelhogy mind letűnt,
Akinek tartozol. S ki ott fenn jár, a lelkiismeret, nemlétezőkhöz küld¹, hogy
térdepelj.²

Oh³ átok az, hogy itt maradtál⁴ bólogatni – s gyász és átok elszakadni, jól
tudom. S hogy nem beszélsz,

Megértelek. Maradj csak csendesen. S a csendes, sötét apácára bíz magad,
Az éjszakára bíz⁵ elárvult lelked. Majd ő megtanít,

Hogy megszereisd új társaid
S barátokként fogadd, kik régi⁶ barátaid,
S akikhez máris tartozol:
Az elfeledtek árnyait.”

A fentebb említett szövegváltozatok a következők:

¹ Füst é. n¹: *küld*; Füst 1969: *küld*

² Füst é. n.²: ezután új oldal következik; Füst 1969-ben új versszak következik

³ Füst é. n.²: *Óh*; Füst 1969: *Óh*

⁴ 1948: *ittmaradtál*; 1969: *ittmaradtál*

⁵ Füst é. n.²: *bízd*; Füst 1969: *bízd*

⁶ Füst é. n.²: *rég*; Füst 1969: *rég*

A költemény kilenc szövegmondatra (rövidítve: **szvm**) tagolható. Ezek és a szövegmondatok felépítő szövegmondategységek (rövidítésük: **szvmegys**) folyamatos számozást kaptak: **1. szvm: 10 szvmegys**, amint az alábbi részben látható. Külön feltüntetem, ha a szövegmondat (a benne lévő szövegmondategységgel együtt) grammatikai mondatnak (rendszermondatnak) tartható (rövidítése: **grm**), vö. Károly 1980–1981: 53. Feltüntetem az egynél több **grm** számát: **5. szvm: 10 szvmegys, 3 grm**.

A versszövegben metaforának minősített szavak dőlt betűsek.

Az aktuális tagolás rémáját ®, témáját aláhúzás jelzi.

A téma és a réma egybeesését ez a jel mutatja: ®.

A [TM] jelölés a rémához képest más szövegmondat(egység)ben lévő témára, illetőleg a szöveghelyhez érthető témára hívja fel a figyelmet.

A vesszorok végét egy |, a vesszszak végét két || jelzi.

A metaforákban szereplő szavak mint grammatikai mondatok részei különféle mondatrészek lehetnek: **alany**, **állítm[ány]**, **hat[ározó]**, **jelző**. A metaforát felépítő szavak mondatrész-minősítései közül a dőlt betűs vonatkozik a megfelelő metaforarészre: 2 ③ ④ *forognak súlyos álmaid* # *állítm* # **alany** (a # jel különíti el a szerepköröket), a jelölés mindig az először metaforarészként álló mondatrészen érvényesül először. – A szögletes zárójeles mondatrész nincs jelen, de (nyelvi) tudásunk alapján megállapítható, sőt a következő példában az a szó is megállapítható, amelyik ténylegesen szerepelhetne, ezért a szövégen csillag (*) jelöli: ③ ④ *küszöbödön már az öregség*, | **hat** # [*állítm* (áll*)] # **alany**.

Nyíl mutatja a költői szöveg azon szerkesztményét, amely a köznyelvi vonzatszerkezetből levezethető: (← vki alkuszik vkivel [vmire]).

NAGYBETŰS ÍRÁS mutatja a kikövetkeztethető elemeket (előismeretek, alapmetaforák stb.)

* mutatja az alapmetaforákat, például: **a titok beszél*.

Rövidítések: névm = névmás, szragos hsz = személyragos határozószó, vho-
gyan = valahogyan, vhol = valahol, vki = valaki, vmi = valami, vmiért = valamiért
(Az idézetekben lévő rövidítések feloldása első szövegbeli előfordulásuknál van.)

- ≥ bővítése
- ⊂ nem valódi bővítése
- ⊆ része
- ①, ②, ③ a hírértékszint foka
- M = metafora
- vR = viszonylagos redundancia

• 1. szvm: 10 szmegy, grm

1. 1 ② Bandzsítani kezd a szemed,

1. 2 ② mert itt az időd,

*AZ ÖREGSÉG KÜSZÖBÖDÖN VAN ~ ÁLL (← ① vmi küszöbön van ~ áll)

1. 3 ③ ④ *küszöbödön már az öregség*, | **hat** # [*állítm* (áll*)] # **alany**

1. 3 ③ ④ *küszöbödön már az öregség*, | **hat** # [*állítm* (áll*)] # **alany**

1. 3 ③ ④ *küszöbödön már az öregség*, | **hat** # [*állítm* (áll*)] # **alany**

TE (névm) → A MEGSZÓLÍTOTT LÍRAI SZEMÉLY

1. 4 ② S te két szempontból nézed majd a végtelent:

1. 5 ② szögben töröd, |

*AZ ÉJFÉL TOMBOL A MEGSZÓLÍTOTT LÍRAI SZEMÉLY KÖRÜL
(← ① vmi tombol vhol)

1. 6 ③ ④ S ha *tombol* is *az éjfél* majd *körüled*, *állítm* # **alany** # **hat**

1. 6 ③ ④ S ha *tombol* is *az éjfél* majd *körüled*, *állítm* # **alany** # **hat**

1. 6 ③ ④ S ha *tombol* is *az éjfél* majd *körüled*, *állítm* # **alany** # **hat**

1. 7 ② meg se moccansz,

*VAN VALAMI, AMI KÉRLELHETETLEN

1. 8 ② [TM] *ami kérlelhetetlen*,

*nem alkuszol a kérlelhetetlennel (← vele /szragos hsz/) (← ① vki alkuszik vkivel [vmire])

1. 9 ③ ④ nem *alkuszol vele*, | *állítm # hat*

1. 9 ③ ④ nem *alkuszol vele*, | *állítm # hat*

KÉRLELHETETLEN VAGY

1. 10 ③ Mert az vagy rég magad!

Ebben a szövegmondatban az 1. 1 szövegmondat egység mint kijelentés a ② fokra tehető, minthogy a (szövegművet elmondó) beszélőtől természetes közlésnek számíthat, a beszédpartnerének valóban (a szövegmű világának valóságában) bandzsítani kezd a szeme; e tekintetben tehát a szövegmondat egységnek mint jelcsoportnak a váratlansága második szintű. Minthogy az „előfordulás” az „elő nem fordulás” elutasításaként fogható fel, tehát minden köznyelvi kiválasztás voltaképpen elsőfokú hírértéken van. A {1. 2 ② mert itt az idő} szövegmondat egység kijelentése az 1. 1-ben lévő kijelentés magyarázata, ám nincs összhangban a várhatóság átlagával, hiszen a bandzsításra voltaképpen nem magyarázat az „itt az idő” állítás (és az sem, ami majd ezzel kapcsolatosan következik). A *bandzsít* jelentésleírása: „1. <A szem szerkezeti hibája> két szemével nem párhuzamosan v. [agy] egyenesen, hanem keresztben v. ferdén néz” (ÉrtSz.). Egyébiránt ez a rendellenesség, a strabismus felnőttkorban úgynevezett bénulásos kancsalsággént jelenhet meg, és kialakulhat a kettős látás, a diplopia. – A szövegmondat egység nyelvi felépítése köznyelvi, az *itt az idő vmire* szerkezet (ÉrtSz. *idő* 2.) kiválasztása, illetőleg a szépirodalmi nyelvhasználati hagyomány alakulatának választása, a szótárban a nyelvi példa: „*Itt az idő*, most vagy soha!” Ugyanez a példa van a PSz.-ban (*idő* 2.: *itt az ~ v. ideje*); A JuSz.-ban is van előfordulás: „*Itt az idő*, hol egy lesz csak az ellen: | A butaság” (*idő* 2.: *itt az ~*). Ami miatt az {1. 2 ② mert itt az idő} váratlansága valamelyest nagyobb az első foknál, az a kifejezés bizonyos fokú szimbolikussága, amelyet az idő birtokként való említése („idő”) emel nagyobb hírértékűvé a személyhez nem kapcsolódó *itt az idő* általánosságához képest.

Az {1. 3 ③ ④ *küszöbödön* már az *öregség*} szövegmondat egység az előzőt magyarázó kijelentés is lehet, a *hiszen* kötőszóval ezt meg lehetne erősíteni, és okadó magyarázó viszonyt észlelni, de kapcsolatos továbbfűzésnek is tartható, ekkor a szövegmondat egységbe tehető és kötőszó tüntetné el az aszindetont. A köznyelvi *vmi küszöbön áll* szerkezetből grammatikai metaforát alakított ki a költő az alanyi résznek az *öregséggel* való kitöltése révén: *AZ ÖREGSÉG KÜSZÖBÖDÖN VAN ~ ÁLL. Ebből az alapmetaforából az *áll* ige is ki van véve, és ez ugyancsak emeli a szerkezet váratlanságát.

A metaforák és a metonímiák úgynevezett merészsége (a szokatlan, a meghökkentő) társítás magasabb nagyságrendű entrópiát eredményez, ugyanakkor azonban csökkenti a költői nyelv egyéb elemeinek szervezethez tartozását. A szerkezet Füst Milán-i alakítása is viszonylag magas hírértékűnek tartható. A tudományos próza nyelvéből mutatható példa, amelyben az iménti elemzés úgynevezett alapmetaforája valószínűs használatban van: „Úgy érezte [W. Goethe], hogy az *öregség küszöbén áll*” (Babits é. n. [1936]: 416). Lehet példát találni az szerkezetre igei tag nélkül is a költői nyelvből és az esszényelvből is: „Erőt gyűjt [a költő] az utolsó szárnyalás-

hoz, | mely az *öregség küszöbéről* | még egyszer ég felé röpíti” (Rákos 1965: 11); „a technikai remeklések a fájdalomába beletörődött, az *öregség küszöbén*, tétovázó lélek magányát kendőzik csupán” (Sötér 1946: 116). Az ÉrtSz. a *vmi küszöbön (van,) áll* („a) rövidesen bekövetkezik”) mellett a *küszöbön áll a halál* szerkezetet is leírja „b) közvetlenül fenyeget” jelentéssel. Átvitt jelentést és választékos használatot is jelez a szótár (*küszöb* 3.), és ez – valamint az irodalmi nyelvből való példák is – a mutatja, hogy számolhatni a magasabb hírértékkel. A példák: „*küszöbödön van már az ítélet napja*” (Petőfitől, vö. PSz. *küszöb* 2. a.) és „*Te itt a halál küszöbén térdelve diskurálsz*” (Gárdonyi Gézától). A költői nyelv lényegének tartható, hogy kihasználja a jelentések elsajátításában az általános mód mintájára e folyamatnak kontextuális módozatait, „[...] de az ily módon nyert kontextusok száma túlságosan kevés, és a nyelv denotatív használata révén meggyökeresedett egyes szokások ellen hat” (Marcus 1977c: 141). A szótárban rögzített *vmi küszöbön (van,) áll* szerkezet olyan szemantikai tartalmú alanyt kapott, amellyel váratlansága emelkedett. A köznyelvi várhatóságnak inkább a (szótárban is meglévő) *küszöbön áll a halál* szerkezet felelne meg.

A következő két szövegmondategység állításaira vonatkozó tartalmi következmények az {1. 1}-ben lévő kijelentésnek – {1. 4} S te két szempontból nézed majd a végtelent: 1. 5} szögben töröd} –, ezért várhatóságuk nem magas fokú; viszont az {1. 4} állítása némi váratlansággal jár. Ezt a *vki a végtelent nézi* szerkezet okozza, amelyben a *végtelen* főnév a költői nyelvhasználatban sem gyakori használatban áll: „2. ||a. (*átv[itt], ritk[a]*) Vminek nem korlátozott volta; korlátlanság” (ÉrtSz. *végtelen* a.). Emiatt kapott az {1. 4} másodfokú hírértéket. És ugyanezt az {1. 5} is, amely a **nézésed (két különböző) (látó)szögben történik* állítást tartalmazza. (Az emberi szempár vízszintes látószöge kb. 180°, függőlegesen 120°.)

Az {1. 6} S ha *tombol* is az *éjjél* majd *körüled*} szövegmondategység mellérendelt kijelentés az előző(ek)höz, meglepőseége nagy. A benne lévő metafora – *tombol az éjjél vhol* – köznyelvi és költői kontextusból van szótárazva: „2. (*átv*) <Vészes, romboló természeti jelenés> teljes erejében érvényesül. ~ az ár, a szél, a tenger, a tűz, a vihar”, és a költői nyelvből való példa: „Szél *tombol* a kertben, egy ág leszakadt” (Radnóti Miklós) (ÉrtSz. *tombol* a., RadSz. *tombol* a.). Az *éjjél* fölfogható valaminő természeti jelenség metonímiájának is, nem is szólva arról, hogy Füst Milán költői nyelvében számos konkordanciája van. Ugyancsak van előfordulása a *tombol* igével alkotott metaforának: „Mosolyogsz, mialatt az *éjszaka tombol* s a bomlott holdi gyűrűzet | Sose látott káprázatot ontva, kerengve küzd még maradásiért” (A mélyen alvó, Ny. 1924. I, 606). E szövegrész korábbi változata így volt: „*Tombol* majd a *sötétség* körüléd, ám te meg se moccansz” (Az élet alkonya, Ny. 1932. I, 559). A *sötétség* és az *éjszaka* metonimikus összefüggése miatt a hírérték voltaképp a költő e módosítása folytán itt nem változott.

Az {1. 7} elsőfokú hírértékűnek tartható, minthogy a különböző természeti erők *tombolása* nem okoz mindig és minden esetben olyan félelmet, amely arra készítené, hogy – a versszöveg szavával: – megmoccanjon. Ugyanakkor megkapja az olvasó e magatartás magyarázatát: {1. 8} S [TM] *ami kérlelhetetlen*, 1. 9} S *ami kérlelhetetlen* nem *alkuszol vele*} szövegmondategységekben. Azt az előfeltevést, hogy VAN VALAMI, AMI KÉRLELHETETLEN, cáfolja az {1. 9}, és e cáfolat mint kijelentés

nagyobb fokú váratlanságot jelent az előfeltevésnél, minthogy a *vki alkuszik vkivel [vmire]* szerkezet alapján az alkuvas volna a várható történés. A szakaszt lezáró szövegmondat egység meglepőségi foka magas, minthogy az {1. 10 ③ Mert az vagy rég magad} kijelentés voltaképpen a VAN VALAMI, AMI KÉRLELHETETLEN megállapítással látszólag ellentétes, hiszen a kijelentés a „kérlelhetetlen dolgok” halmazába helyezi a megszólított személyt. Ez a személy is kérlelhetetlen, mint az a dolog, amelyet az előző szöveghely említett: {1. 8 ② [TM] ami kérlelhetetlen}. A magas hírértékfokú kijelentések visszatekintő értékelésében az **éjjél tombol körüléd* metafora erősödik, minthogy feltehető, hogy ez a jelenség összefüggésben van a {küszöbödön már az öregség}-gel, amely általános tapasztalat szerint {kérlelhetetlen}, és amellyel nem lehet alkudni bekövetkezéséről és főleg végső következményéről, amelyről a szövegmű vége tartalmaz megállapítást. Az **éjjél tombol körüléd* metafora hírértékét emeli az a körülmény is mint felértékelés, hogy a Füst Milán-i lírában az *éjjél* és az *éj*, az *éjszaka* és szócsaládja számos esetben ugyancsak magas hírértékszínt használódik fel (részletesen l. Büky 2000: 232–9), ám azokon a helyeken is jobbra meghatározatlan jelentésszatusban, a *éjjél* és szócsaládjával alakított képrendszerben ez a tényállás az entrópiát csökkenti.

• 2. szvm: 6 szvmegys, grm

*A MEGSZÓLÍTOTT SZEMÉLY FELHŐI

EMBERARC 'ember'

2. 1 ③ ④ S ha *felhöid* közt olykor eléd járul egy-egy emberarc, # *hat* #
AZ EMBERARC ELÉD JÁRUL (← ① vki vmi vki elé járul vhol)

2. 1 ③ ④ S ha *felhöid* közt olykor eléd járul egy-egy emberarc, | *állítm* # *alany*

2. 1 ③ ④ S ha *felhöid* közt olykor eléd járul egy-egy emberarc, | *állítm* # *alany*
[AZ EMBERARCOT] ← ÖT MOZDULATLAN VÁROD (← ① vki vár vkit vhogyan)

2. 2 ② Te mozdulatlan várod öt,

*NEM BÍZTATOD AZ EMBERARCOT (← ① vki biztat vkit)

2. 3 ② nem biztatod,

*NEM KERGETED EMBERARCOT (← ① vki kerget vkit ~ vmi)

2. 4 ② nem *kergeted* |

*A HEGY ÜL ELÖTTED (← ① vki ül vmi ~ vki előtt)

2. 5 ② ④ S úgy *ül*sz *előtte*, 6 ③ ④ mint a *hegy*. || *állítm* # *alany* # *hat*

2. 5 ② ④ S úgy *ül*sz *előtte*, 6 ③ ④ mint a *hegy*. || *állítm* # *alany* # *hat*

2. 5 ② ④ S úgy *ül*sz *előtte*, 6 ③ ④ mint a *hegy*. || *állítm* # *alany* # *hat*

[Új versszak következik.]

A {2. 1} szövegmondat egység ③ szintű hírértéket hoz, annak ugyanis nincs elvárhatósága, hogy a megszólított személynek felhői vannak. A **te felhöid* alapszerkezet voltaképpen eleve metafora a birtokos szerkezet miatt, amely a fantáziát és a valóságot egyaránt jelzi, és egységbe is hozza (Fónagy 1982: 308), a *felhö* pedig egytagú metaforaként majd a {2. 4 ② nem *kergeted*} és a {2. 5 ② S úgy *ül*sz *előtte*, 6 ③ mint a *hegy*} szövegmondat egységei révén értékét sem veszti. A *járul*

a szótárban: „1. (vál[asztékos/an/]) <Személy, csoport kivételes v. ünnepi alkalommal> v[ala]mely feladat elvégzése, kül.[különösen] hódolatának, részvételének v. tiszteletének kifejezése, ill. v[ala]mely kérésének előterjesztése végett megy, lép vki, vmi elé v. v[ala]hová” (ÉrtSz. járul), ilyenformán a hírértékszint emelkedik, minthogy az *emberarc* főnév az az alany, melyet *vki vmi vki elé járul* szerkezet fölvet. Az *emberarc* szó nincs szótárazva (ÉrtSz.; Nsz. *arc* a.), Török Gábor a szó létét is kétségbe vonta egy József Attila-vers kapcsán (Bukj föl az árból), amelyikben az *emberarcú* szó szerepel: „Ez a szó nem egy föltett **emberarc* szónak az -ú melléknévképzővel való továbbképzése”, ugyanis „az egész pregnánsan metaforikus összetett szó” (Török 1976: 304). A szó megvan a széppróza nyelvében is: A leghatalmasabb év [...] meghal, fáradtan, elgyengülve, anélkül, hogy utolsó szempillantása izgatott *emberarcokra* esnék” (Mikszáth 1883: 138; NB. Mikszáth Kálmán szerzősége nem bizonyos, l. i. m. 356); „[A kis Jókai] pompásan rajzolja le természet után az állatokat. Egyszer-másszor *emberarcokat* talál el meglepően” (Mikszáth 1907: I, 28). A *emberarc* szónak – amely pars pro toto metonímia, jellemzően: *testrész* → ‘ember’, hasonlóképp *fej* → ‘ember’, *kéz* → ‘ember’ (vö. Károly 1970: 239, 372) – megjelenése váratlan, ezért a trópus egészében minőségi fordulat van, a hírértékszint magas. A metonimikusság magyarázata: az ‘ember’-t teljes halmazként értve minden ‘emberarc’ része (\subseteq) e teljes halmaznak ugyanúgy, mint maga az ‘ember’, minthogy az ‘ember’ halmazként éppenséggel teljes egészében része (\subseteq) a saját halmazának.

A hírértékszint a szokásos alaphelyzetbe kerül a {2. 2}, a {2. 3} és a {2. 4} szövegmondategységekkel, minthogy a tapasztalatnak, az efféle helyzetnek megfelelő e kijelentéseknek a tartalma: aki elé járul(nak) valaki(k), az többnyire méltóságteljesen, mozdulatlanul ül, és általában meggondolja, hogy biztassa-e a valamiért az elébe járulót, és általában nem kergeti (el). Megemelkedik a hírértékszint a {2. 5} S úgy *ül*sz előtte, 6 ③ mint a *hegy*} szövegmondategységekben, ugyanis a {2. 5} kijelentése még egyezik a tapasztalattal, a grammatikai felépítés is, majd a *mint a hegy* szerkesztmény felborítja a várhatóság rendjét – elfogadhatóbb és alapszintű hírértékű lenne például: **úgy ülsz előtte, mint egy király* –, hiszen **a hegy ül* előfeltevést kell a kijelentés elfogadhatósági feltételévé tenni. A **hegy ül* alapmetafora egyébként a nyelvhasználat *hegy* metaforái közé illeszkedik: *hegygerinc*, *hegyláb*, *a hegy pipál* („Füstbokor itt és ott tapad az erdőre, Mint mikor a *hegy pipál*” – Arany Jánostól idézi az ÉrtSz. *pipál* 3. a.). Füst is használt ezekből: „A tó: hegyek közt, minden part nélkül, mint az edény vize; – az orromtól ered és a *hegyek lába* beleér” (Füst 1999: I, 221). Nyelvhasználatában másutt is feltűnik a *hegy*, például ebben a szétbontott hasonlatban, amelynek tertium comparationisa is nyelvi kifejezést kapott: „Pokoli hatalmak: nem idős [asszony] még s az aggság megingathatatlan ereje van benne. Olyan, mint a *hegy*” (Füst 1999: I, 789).

• 3. szvm: 5 szvmegys, grm

3. 1 ② Vérző fogakkal álmodol,
SÚLYOS ÁLOM (← *az álom súlyos)

*AZ ÁLOM FOROG

3. 2 ③ ④ *forognak* [①] *súlyos álmaid* # *állítm* # *alany*

3. 2 ③ ® *forognak* [①] *súlyos álmaid* # állítm # *alany*
 3. 2 ③ ® *forognak* [①] *súlyos álmaid* # *jelző* # *alany*
 3. 2 ③ ® *forognak* [①] *súlyos álmaid* # *jelző* # *alany*
 3. 3 ② s ki pitvarodban netán lányt ölel, |
 3. 4 ② Riadtan áll odébb,
 3. 5 ② mikor mozdulni hall.

A {3. 1 ② Vértő fogakkal álmodol} szövegmondat egység váratlansága második szintű, a {2 ③ ® *forognak súlyos álmaid*}, de a harmadik fokra tehető az **álom forog* alapmetafora a váratlansága okán. Az előzetes ismeretek alapján nem az *álom*, hanem az *forog*, aki az álmodó (**álmodó*). Ez az álmodó a költő lírájában néhány más helyen is megtalálható: „benned s körüléd jár az álom végeláthatatlanul, – hanyatlasz el, – | S amellet mosolyogsz, akár a boldogok. Hát jól esik a küzdelmet feladnod *álmodó?*” (Füst 1969: 44–5); „De minek a szó? Nincs többé dolgom itt. | Akár az *álmodó*, a másik oldalra fordulok” (Füst 1969: 47); „Mosolyogsz, mialatt az éjszaka tombol s a bomlott holdi gyűrűzet | Sose látott káprázatot ontva, kerengve küzd még maradásáért. | S te feladod a küzdelmet, *álmodó?*” (A mélyen alvó, Ny. 1924. I, 606). Ezekből a szövegdarabokból a második mutatja, hogy az alvás közben mozgó, másik oldalra forduló ember mint előzetes ismeret, általános tudás hathatott a nagyobb hírértéket hozó cserére: **az álmodó forog* ⇄ *az álom* (**az álmodó álma*) *forog*. Ugyancsak meglepő választás az *emlék* és a *téboly* főnevek metaforában lévő használata a költő nyelvén: „holott porhanyó házukban is a gyerekeik emléke *forog* még” (Füst 1969: 19); „a száraz szélben több s többféle *téboly* is *forog*” (FÖv.⁴ 152–3). És ez a magas hírértékű alakulat minthogy a költő nyelvén másutt is előfordul (és bizonyos rokon értelmű szavak mondhatni: Markov-sorozatának tagjaként), csökkenti a Füst Milán-i költői nyelv belső választási szabadságát, vagyis a pillanatnyi és a maximális entrópia viszonyát (vö. Büky 1989: 205). Ugyanezt az *álom* főnévhez tartozó (egyébként kevesebb tagú) sorozatból szintén igazolhatni: az álmoképek mozgásának nyelvi képpé tételében a (*vmi*) *körül jár* szerkezettel egyes szemantikai jegyeiben, a köröző mozgásban egyenértékű az (*álom*) *forog*, vagyis a költő következetes nyelvi alakítással rögzíti bizonyos képzetait, egyes valószínűségek a korábbiaktól függnék (legalábbis a versolvasó számára), az efféle speciális folyamatok a már többször említett Markov-folyamatok (Shannon–Weaver 1986: 22); és az idetartozó példa: „benned s *körüléd jár az álom* végeláthatatlanul” (FÖv. 43).

A szóban lévő szövegmondat egységben az **az álom súlyos* alapmetafora van, amelynek van várhatósága a költői nyelvben, az ÉrtSz. Babits Mihálytól idézi a *súlyos* ’nyomasztó <lelkiállapot>’ melléknév átvitt jelentésére: „E *súlyos* álmok össze-zúznak” (*súlyos* 4. ||a.).

A szövegmondat másodfokú hírtékszínten van lezárva a {3. 3 ② s ki pitvarodban netán lányt ölel, | 4 ② Riadtan áll odébb, 5 ② mikor mozdulni hall} az utolsó szövegmondat egységekkel. Az egységek közül a {3. 5} összhangban van a korábbiakhoz szükséges **az álmodó forog* ⇄ *az álom* (**az álmodó álma*) *forog* ismeretekkel: **aki alvás közben mozdul* (= *forog*), *az zajt kelt(het), amelyet hallhatni* (*a pitvarban*).

• 4. szvm: 11 szvmegys, grm

4. 1 ② Azt mondják,

4. 2 ② ételek az eszményképeid |

*KÉPZELETED NŐKNEK HÍZELEG A FŐZTJÜKÉRT (← ① vki hízeleg vkinek vmiért)

4. 3 ③ S valóban képzeleted ® kövér nőknek hízeleg a főztjükért, – **alany** # **hat** # **állítm** # **hat**

4. 3 ③ S valóban képzeleted ® kövér nőknek hízeleg a főztjükért, – **alany** # **hat** # **állítm** # **hat**

4. 3 ③ S valóban képzeleted ® kövér nőknek hízeleg a főztjükért, – **alany** # **hat** # **állítm** # **hat**

4. 3 ③ S valóban képzeleted ® kövér nőknek hízeleg a főztjükért, – **alany** # **hat** # **állítm** # **hat**

*LEVES, TÖKÖK ÉS RÉPÁK, BORJAK KÖRÜLJÁRJÁK ÜLTÖDET (← ① vki ~ vmi körüljár vmit ~ vkit ⊇ ← *körüljár*: „3. (átv) <Egymásnak v. mindig másnak adogatott tárgy> a körben ülők v. állók mindegyikéhez eljut. ~ *vmely étel v. tárgy. A pecsenye háromszor ~t a vacsora alatt.* □ *Hoztak neki mindenből, ami már körüljárt.* Jók[ai]” ÉrtSz. *körüljár* 3.)

4. 4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany** # **állítm** # **hat**

4. 4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany** # **állítm** # **hat**

4. 4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany** # **állítm** # **hat**

4. 4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany** # **állítm** # **hat**

4. 4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany** # **állítm** # **hat**

4. 4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany** # **állítm** # **hat**

4. 4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany** # **állítm** # **hat**

4. 4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany** # **állítm** # **hat**

4. 4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany** # **állítm** # **hat**

4. 4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany** # **állítm** # **hat**

4. 4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany** # **állítm** # **hat**

4. 4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany** # **állítm** # **hat**

4. 5 ② S te lassan ingatod a fejed erre –

*A TITOK BESZÉL

*ELHALLGATTATJA A TITKOKAT (← ① vki elhallgattat vkit ~ vmit)

4. 6 ③ s titkaidat magad ⑧ elhallgattatod: || tárgy # állítm
 4. 6 ③ s titkaidat magad ⑧ elhallgattatod: || tárgy # állítm
 *VKINEK HAJNALA VAN ~ NINCS
 4. 7 ③ ⑧ Hogy *nincsen hajnalod*, állítm # alany
 4. 7 ③ ⑧ Hogy *nincsen hajnalod*, állítm # alany
 *A HAJNAL (← mely /névm/) ENEKEL
 4. 8 [TM] mely ③ ⑧ néked énekelne [alany] # állítm
 4. 8 [TM] mely ③ ⑧ néked énekelne alany # [állítm]
 *VKINEK ÉJSZAKÁJA VAN ~ NINCS
 4. 9 ③ ⑧ s *nincsen éjszakád*, | állítm # alany
 4. 9 ③ ⑧ s *nincsen éjszakád*, | állítm # alany
 *AZ ÉJSZAKA (← mely /névm/) ÉRDEKEL (← ① vkit érdekel vmi)
 4. 10 ③ *Mely érdekelne*, – [alany] # állítm
 4. 10 ③ *Mely érdekelne*, – [alany] # állítm
 4. 11 ② néha tompán sírsz.

A {4. 1 2} szövegmodategységek is másodfokú hírértéken vannak, a {4. 3 4} azonban már magasabb fokú. A **képzeted nőknek hízeleg a főztjükért* vonzatszerkezetes metaforában a *képzeted* (alanyi) rész megszemélyesítés, e *képzeted* ugyanakkor elvont része és birtoka is a megszólított személynek (és így metonímia), tehát váratlansága némileg kisebb, ám a metafora többi része, amely révén e *képzeted* perszonalifikálódik, magasabbra emeli a hírértékszintet, a köznyelvi vonzatszerkezet az ①-ről a ③-ra váltódik. Ugyanígy váltással él a költő a {4. 4} szövegmodategység teljes képében, amelyben a *leves*, a *tökök*, a *répák*, a *borjak* cselekvése szintén hírértéknövelő metaforacsoport; a köznyelvi várhatóság **a kövér nők járnak ültödet körül* (← ① vki ~ vmi körüljár vmit ~ vkir). A teljes képben, amelyben a köznyelvi vonzatszerkezetnek a szokásostól eltérő kitöltése eredményezi a metaforát, egyedül az *ültödet* tárgyszerepű rész az, amely nem váratlan a szövegelőzmény miatt, ám ez a tárgy mint szerkezet rész nem engedi a váratlanságot csökkenteni, minthogy akkor a *körüljár* tárgyatlanul használt igének az ÉrtSz.-ban (fentebb idézett) átvitt értelmű használata érvényesülne ① fokú hírértékkel. Az (*egy nagy*) *leves* az korábban megnevezett *ételek*nek egy fajtája, hasonlóképpen a (*Hatalmas sült*) *tökök és répák*, (*hízott*) *borjak* is szinекdochés viszonyban van az *ételek*kel.

A következő metafora szintén emeli a hírértéket: {4. 6 ③ s titkaidat magad ⑧ *elhallgattatod*}, az nem váratlan, ha valaki nem beszél a titkairól, ám itt azt az előzetes ismeretet kell feltételezni, hogy a megszólított személynek megszemélyesített titkai vannak (**titok beszél ~ milyen hangot ad*), és ezeket el lehet hallgattatni. A köznyelvi hírértékszint (① vki *elhallgattat vkit ~ vmit*) tehát megemelkedik. És továbbra is magas a hírérték a **hajnal énekel* alapmetafora révén, illetőleg azért, mert a beszélő szerint a megszólított nincsen birtokában ennek az **éneklő hajnalnak*, amiképpen az *éjszakája* sincs. Ezek a tagadások a *hajnal* és az *éjszaka* mint időszakok metonímia szerepkörű szimbolikus tartalmazók, választhatóságuk magas hírértékkel jár. Amint már szó volt róla, a költő nyelvében az *éjszaka* és szócsaládja képrendszert alkotó használatot mutat, és így a lírai életművet ismerő olvasó számára a szó váratlansága kisebb.

• 5. szvm: 10 szvmegys, 3 grm

A HÁZTETŐIDEN JÁRKÁL LÁMPÁSÁVAL A RÉM (← ① vki járkál vhol vmivel)

5. 1 ③ S a háztetőiden | Hiába járkál lámpásával már a régi rém.

5. 2 ② hiába zörget,

5. 3 ② nem figyelsz, |

5. 4 ② Nem nézel már utána, (← ① vki utánanéz /vkinek ~ vminek/)

5. 5 ② mért zavar? (← ① vki zavar vkit)

5. 6 ② Mivelhogy mind letűnt, |

5. 6 ② Akinek tartozol. (← ① vki tartozik vkihez)

*A LELKIISMERET RÉM (← *ki* /névm/)

5. 7 ③ S [TM] *ki* ott fenn jár,

5. 8 ③ @ a *lelkiismeret*, *alany* # állítm

*A LELKIISMERET (← *ki* /névm/) (← ① vki jár vhol) JÁR [A HÁZTETŐIDEN (← ① ott fenn)]

5. 7 ③ S [TM] *ki* ott fenn jár,

5. 8 ③ @ a *lelkiismeret*, *alany* # állítm

*A LELKIISMERET KÜLD [ENGEM] nemlétezőkhöz (← ① vki küld vkit vkihez vmiért)

[5. 8 ③ @ a *lelkiismeret*] 5. 9 *nemlétezőkhöz küld*, [*alany*] # *hat* # állítm

[5. 8 ③ @ a *lelkiismeret*] 5. 9 *nemlétezőkhöz küld*, [*alany*] # *hat* # állítm

[5. 8 ③ @ a *lelkiismeret*] 5. 9 *nemlétezőkhöz küld*, [*alany*] # *hat* # állítm

5. 10 ③ *hogyan térdepel*. |

Az {5.} szövegmondat nagy hírértékkal kezdődik: {5. 1 ③ S a háztetőiden | Hiába járkál lámpásával már a régi rém}, főleg a két határozó miatt (*háztetőiden*, *lámpásával*), hiszen a *rém járkál* szerkezet önmagában jobbra a köznyelvi választáscsoportba tartozik; a rémek lépegetni, járkálni, kószálni, vonulni stb. szoktak: „Egy égnek meredező nagy, fekete *rém* feljűk látszott *lépegetni*” (Mikszáth 1908: II, 176); „Jószívű szellem, | Idegen szellem *közeleg*” (Füst 1969: 104); „Elöttem el *rém rém* után *vonul*” (PSz. *rém* a.). A rémek antropomorfikus cselekvései alacsony hírértékűek, meglepő ellenben, hogy az itteni *rém* háztetőn és lámpással járkál. A Füst Milán-i líra entrópiáját némileg e szöveghely is csökkenti, minthogy a *rém*, illetőleg a vele rokon értelmű *árny*, *kísértet*, *lélek*, *szellem* *szörny* szavak az életmű ismerője számára rendszerszerű használatot mutatnak (Büky 1998); a magasan szervezett rendszereket nem jellemzi nagyfokú véletlenség vagy választási lehetőség, így az információ (vagy az entrópia) csekély.

Az {5. 7 8} szövegmondat egységeiben emelkedik a hírérték a **lelkiismeret* *rém*, illetőleg a **lelkiismeret jár* alapmetaforák révén. És a következő szövegmondat egységek, az {5. 8 9} szerkezetes metafora révén szintén: *a lelkiismeret nemlétezőkhöz küld*. A *nemlétezők* esetében csak a választási művelet igényelve kaphat-(na) jelentést: 'halottak' ~ 'kísértetek' ~ 'szellemek' ~ '?'. Az {5. 10 ③ *hogyan térdepel*} szövegmondat egysége, amely az előzőben lévő ige (*küld*) olyan vonzatát adja, amilyen tevékenységi célt szokás kifejezni, ismét harmadik fokon álló hírértékű, és mivel itt a *térdepel* ige (és a kevésbé népszerű *térdel*) konnotációja a megalázott

helyzetben, büntetésből való térden állást, továbbá imádkozási testhelyzetet idéz föl, szemantikai folytonosság van a **elkiismeret küld* alapmetaforával. A *küld* ígéhez kapcsolódó vonzatok jelentéseik révén kicsiny várhatóságúak, különösen a *nemlétezőkhöz* helyhatározóé az.

• 6. szvm: 5 szvmegys, grm

6. 1 ① Oh

6. 2 ② átok az,

6. 3 ② hogy itt maradtál bólogatni –

6. 4 ② s gyász és átok elszakadni,

6. 5 ② jól tudom. |

A {6.} szövegmondat első fokon indul egy kommunémával: {6. 1 ① Oh}, majd második fokra tehető hírértékek következnek, hiszen az {5. 8 9 10} váratlanságban magas értékehez képest, mondhatni, közkeletű a megszólított lírai személy azon cselekvése-állapota, hogy nem távozott a nemlétezőkhöz, hanem amint olvasható: „itt maradtál bólogatni”. A {6. 2 3 4} kijelentése (**az itt maradás bólogatás*) voltaképpen a *bólogat* „1. Többször egymásután fejével helyeslően int” (ÉrtSz.) jelentésleírással összhangban levő jelentésleírásához tartozó állapotot mondja „átok”-nak, és ez az *átok* „2. <Babonás hiedelem szerint> ilyen kívánság [ti. az 1. jelentésleírás szerinti] teljesedéséből v. vmely természetfeletti hatalomtól eredő baj, csapás, büntetés” (ÉrtSz.), illetőleg „2b. '(vkinek a) pusztulás(á)t, romlás(á)t előidéző tényező’” (Nsz.). A {6. 4} szövegmondat egysége hasonló felépítésű állítást tartalmaznak, ezekben az *átok* mellé a *gyász* beépül az *elszakadni* állítmány mellé. Az *elszakad* ígének ezeket az átvitt jelentéseit rögzíti a szótár, amely erre a szöveghelyre érvényesíthető: „2. ||b. (*átv*) <Személyek között vmely kötelék, szál, kapcsolat> véglegesen megszűnik” (ÉrtSz.); de a következő jelentésleírás is idevonható: „3. (*átv*) Szándékkal v. távozásra kényszerítve messze kerül vkitől v. v[ala]honnán; a hozzá való állandó közelsége, vele való kapcsolata megszűnik” (ÉrtSz.). A *gyász* „1. ||b. (*költ[ői /használatban/]*) Hosszas szenvedés, örök fájdalom” (ÉrtSz.) A *gyász és átok* együttes előfordulásának nem túlságosan nagy a váratlansága, Petőfi nyelvében például effélék vannak: *gyász és bánat*, *gyász és vér*, *gyász s gyalázat* (PSz. *gyász* a.), továbbá: *átok s gyalázat*, *átok és halál*, *eskü s átok* stb. (PSz. *átok* a.). Juhász Gyula költői nyelvének szótári feldolgozása „Az élet *gyász* és nem mersz halni mégse!” szövegmondatot idézi a *gyász* 'hosszas szenvedés' jelentésének bemutatására (JuSz.), ennek gondolati tartalma, valamint a Füst Milán-i szövegmetaszteté hasonló egymáshoz. A Füst Milán-i lírában négy olyan szöveghely van, amelyben az 'örök fájdalom' jelentésű *átok* főnév található, ezek is a líra egészét tekintve valamelyest csökkentik az entrópiát: „élő parázs a talpán | némaság ül a nyelvé | béna szívében kétely | siket agyában *átok*” (Cantus firmus, Füst 1969: 48); „Mely Isten-adta, Isten-küldte *átok* az, mely így zokog?” (Barátaimhoz!, Füst 1969: 49); „Minden gondolatom, mint az ótvar | És *átok* minden emlékem és nyomorúság” (Motetta, Füst 1969: 76); „Innen az *átok*, tüztelen életem, a ridegség” (A holdhoz, Füst 1969: 27); „De szóljatok is igazán! mely *átok* leng az ember életén? (Gyertyafénynél, Füst 1969: 146). (Van néhány más jelentésű előfordulás is.) Radnóti Mik-

lós nyelvhasználatában a 'szeretett személy halálán érzett fájdalom' jelentésben van meg két előfordulásban a *gyász* főnév, az *átok* pedig négyadatú (RadSz. *gyász* a., *átok* a.). – A {6. 2 3 4} egységek kijelentésében az elszakadás a nemlétezőkkel szembeállítható (való) személyekkel lehet kapcsolatos, így az emiatt bekövetkező fájdalmat jelöli a *gyász* és az *átok*. A köznyelvi várhatósággal azért számolhatni, mert a szövegtartalom itt szimbolikus jellegű.

A {6. 5} szövegmondategység kijelentése alacsony hírértékű, voltaképpen fatikus funkciót tölt be (Jakobson 1960/1969: 220), hiszen a versben mint az aggasztánhoz való beszélésben az eddig elmondottak e nélkül is tanúsítják, hogy a beszélő tudja vagy tudni véli a megszólított személlyel kapcsolatos dolgokat (tényállásokat).

• 7. szvm: 2 szvmegys, grm

7. 1 ② S hogy nem beszélsz, |

7. 2 ② Megértelek.

A versben megszólított személy a korábbiakban sem beszélt, és most sem az esetleges párbeszédbe kapcsolódásáról van szó, hanem a korábbi tényállások összefoglalásáról. Korábban volt leírás arról, milyen a nyelvi viselkedése: {4. 5 ② S te lassan ingatod a fejed erre – }, vagyis akkor sem beszélt; és volt egy hasonlat: {2. 5 ② S úgy *ül*sz előtte, 6 ③ mint a *hegy*}, amelynek előfeltevése **a hegy ül* alapmetafora, ehhez ugyancsak pragmatikai előfeltevésként járul az a tény, hogy a 'hegy' nem beszél. Ennek alapján a *nem beszélsz* nem váratlan, és a *Megértelek* kijelentés, amely a versben megszólított személy előzőekben tanúsított viselkedésére, illetőleg állapotára vonatkozik, szintén nem az.

• 8. szvm: 3 szvmegys, 2 grm

8. 1 ② Maradj csak csendesen. (← ① vki vhogyan marad)

(*) AZ ÉJSZAKA APÁCA

8. 2 ③ ② S a csendes, sötét *apácára* bízd magad, || *hat* # [*hat*]

8. 3 ③ ② Az *éjszakára* bízd elárvult lelked. [*hat* (az *éjszakára*)] # *hat*

*AZ ÉJSZAKÁRA BÍZD LELKED (← ① vmit vkire bíz)

8. 3 ③ ② Az *éjszakára* bízd elárvult lelked. *hat* # állítm # tárgy

8. 3 ③ ② Az *éjszakára* bízd elárvult lelked. *hat* # állítm # tárgy

8. 3 ③ ② Az *éjszakára* bízd elárvult lelked. *hat* # állítm # tárgy

A {8. 1} szövegmondategység kijelentése az előző szövegmondat egészének tartalma alapján nem meglepő, annál inkább a {2. 2}, hiszen az abban megjelenő személy (*apáca*) teljesen váratlan választás eredménye, amelyet még váratlanabbá tesz a csak a {8. 3}-ból kitűnő metaforahelyzete: **az éjszaka apáca*, még ha a *csendes* és a *sötét* szavak (jelentései) az *éjszakával* kapcsolva nem is teljesen váratlan választási valószínűségek. A *vmit vkire bíz* köznyelvi vonzatszerkezet határozói vegyértékét kitöltő *éjszaka* ugyancsak meglepő választás még akkor is, ha már **az apáca éjszaka* metaforát az olvasó apperciálta, hiszen magas hírértékű a teljes (grammatikai) metafora is: {3 ③ ② Az *éjszakára* bízd elárvult lelked}.

● 9. szvm: 6 szvmegys, grm

(*) AZ ÉJSZAKA MEGTANÍT (← ① vki megtanít vkit vmire)
ÉJSZAKA (← *ő* /névm/) [← AZ ÉJSZAKA APÁCA]

9. 1 ③ Majd *ő* ⑧ megtanít, | [hat (ti. 9. 2 3)] # *alany* # állítm

9. 1 ③ Majd *ő* ⑧ megtanít, | [hat (ti. 9. 2 3)] # *alany* # állítm

9. 2 ② Hogy megszeresd új társaid |

9. 3 ③ S barátokként fogadd,

9. 4 ③ kik régi barátaid, |

AZ ÚJ TÁRSAID A RÉGI BARÁTAID

9. 5 ③ S akikhez máris tartozol: | (← ① vki tartozik vki/k/hez)

RÉGI BARÁTAID (← akikhez /névm/)

(*) AZ ELFELEDTEK ÁRNYAI RÉGI BARÁTAID

9. 6 ③ Az elfeledtek árnyait.

A költemény utolsó szövegmondata metaforával (megszemélyesítéssel) indul, az (*)*éjszaka megtanít* választhatósága csekély, hírértéke magas. A Füst Milán-i lírában az *éjszaka* másutt is megvan metaforaként: **az éjszaka kalandor*, **az éjszaka melle*, **az éjszaka kincs*; *részeg éjszaka*, **az éjszaka sátor*, *zöld éjszaka* stb., az *éjszaka* és szócsaládjának tagjai szintén, amint fentebb már az {1. 6 ③ ⑧ S ha *tombol* is az *éjfél* majd *körüled*} szövegmondategység kapcsán és azután is szóba jött (vö. még Büky 2004). Emiatt a véletlenség mértéke, az entrópia e szóra és kapcsolataira nézve a költő lírájában valamelyest kisebb. Mindemellett az (*)*az éjszaka megtanít* szerkezethez tartozó vonzat {9. 3 ② S barátokként fogadd, 4 ② kik régi barátaid} bizonyos ellentmondást tartalmaz: a barátok régi barátokként való fogadása némileg ellentmondásos. Ennek, a **barátaid régi barátaid* látszólagos ellentmondásnak váratlanságot okozó feloldása a *régi barátaid*-nak a {9. 6}-ban az *elfeledtek árnyaival* való azonosság, amelynek váratlansága magas. Az *árny* itt és általában szépirodalmi használatban 'árnyalak, szellem, kísértet' jelentésű (vö. Nsz. *árny* 5.; ÉrtSz. *árny* 3.); a hasonló jelentésű szavak használata rendszert alkot a költő nyelvében (*kísértet*, *lélek*, *rém*, *szellem*, *szörny*), amely a költői oeuvre belső felépítésének entrópiáját csökkenti (Büky 2000: 155–61; Büky 2004).

2.2. A szövegmondatok hírértékszintjeinek és a szövegmondatban lévő metaforáknak az összefoglaló, táblázatos ábrázolása az ① hírértékszintet is mutatja, amelyik azon alapul, hogy minden ||előfordulás|| a ||nem előfordulás|| lehetőségének az előfordulása, és mint ilyent jelöli az ① hírértékszint, amelyről esetleg följebb emelkedik (↑).

A táblázatban M betű jelöli a metaforákat, amelyek rendre a ③ hírértékszinttel együtt jelentkeznek, ez csupán az {1. 10} és az {5. 10} szövegmondategységben nincs így, és ugyanitt nem esik egybe a ③ szintű hírérték a metaforamegjelöléssel. A ③ szintű hírérték rendszeresen az aktuális tagolás szerinti rematikus résznél jelentkezik, amint a táblázatokból is jól látható. A metaforák, a hírérték és a rematikus részek együttese a szövegfelépítésben a választható elemek váratlanságának, ugyanakkor a szövegalkotó közlésmód célzatosságának eredménye, ugyanis a rematikus beszerkesztettségű és magas hírértékű metaforák növelik az entrópiát.

A metaforáknak mint olyanoknak magas hírértéke a szöveg egészének értelmezhetősége tekintetében entrópiánövelő. A Füst Milán-i versszöveg értelmi közleményének (tartalmának) bizonyos helyein éppen az entropikus helyzetből való visszavezetésre van példa, így – amint a táblázatokból látható – csupán két szövegmondat záródik metaforával, a többi nem, a szövegzáró {9.} sem. A szövegmondatok utolsó szövegmondategységei közül ② szinten négy, ③ szinten öt van, ez az állapot nagyjából megfelel a szokásos helyzetnek, amely szerint a (szöveg)mondat vége felé általában nő a hírértékszint.

			M			M			M	
			®			®			®	
			③			③			③	③
	②	②		②	②		②	②		
									↑	
									①	
1. szvm	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

	M		*M	*M	*M	*M
	®				®	®
	③					③
		②	②	②	②	
	↑		↑	↑	↑	↑
	①		①	①	①	①
2. szvm	1	2	3	4	5	6

		M			
		®			
		③			
	②		②	②	②
3. szvm	1	2	3	4	5

			M	M		*M	M	M	*M	M	
			®	®		®	®	®	®	®	
			③	③		③	③	③	③	③	
	②	②			②						②
			↑	↑		↑				↑	
			①	①		①				①	
4. szvm	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11

							M	M	M	
							TM	®	®	
							③	③	③	③
	②	②	②	②	②	②				
	↑			↑	↑	↑				
	①			①	①	①				
5. szvm	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

		②	②	②	②
	①				
6. szvm	1	2	3	4	5

	②	②
7. szvm	1	2

		M	M
		®	®
		③	③
	②		
	↑		↑
	①		①
8. szvm	1	2	3

	M					
	®					
	③		③	③	③	③
	↑	②			↑	
	①				①	
9. szvm	1	2	3	4	5	6

A szövegmondatok hírértékviszonyai és metaforái azt mutatják az alábbi táblázatban, hogy növekvő hírérték mellett növekvő a metaforaszám, a választás bizonytalansága nagy, tehát a rendezettség csökkenő. A metaforákban megjelenő két dolog egymáshoz tartozásának kiválasztása adja a hírérték-növekedést, a metaforákban jelen lévő szemantikai összeférhetetlenség az entrópiát növeli. A entrópiát

az ① fokon lévő vagy arról kimutathatóan feljebb emelkedő elemek is növelik a szokásos grammatikális-szemantikális viszonyoktól való különbözőségük miatt. (A köznyelv alaphelyzetében mindössze egyet találhatni, a {6. 1}-et: „Oh”.)

A következő táblázatban az is megfigyelhető, hogy a ② és a ③ fokon lévő hírértékű szövegrészek száma két kivétellel, ezek a {3.} és a {6.}, megegyezik az egyes szövegmondatok szövegegységeinek számával, egyenletes eloszlásuk az entrópia folytonos meglétére utal. A ① fokon számon tartott hírértékű elemeket e mennyiségből levonva többségben maradnak a magasabb hírértékű alakulatok (és persze a metaforák a maguk rematikus helyzetével), vagyis a viszonylagos redundancia nagy marad. Figyelemre méltó e redundancia csökkenése a kezdő szövegmondattól a záróig, nyilván szükségesebb a rendezettség bizonyos mértéke a szövegműnek mint informatív nyelvi anyagnak a befejezése felé, hiszen e nélkül az egész közlemény megértése forog veszélyben.

szvm	szvmegys	①	②	③	M	vR
1.	10	1↑	6	4	3	9
2.	6	5↑	6	4	2	5
3.	5		4	4	1	8
4.	11	4↑	4	7	7	7
5.	10	4↑	6	4	3	6
6.	5	1	4			3
7.	2		2			2
8.	3	2↑	1	2	2	-1
9.	6	2↑	1	5	1	-1

2.3. Érdemes külön is áttekinteni a metaforát tartalmazó szerkesztményekben a szintaktikális viszonyokat. Az egyes szövegmondatok elemzési részében a mondatrész-megnevezések dőlt betűs rövidítései mintegy grafikai jelzésként is mutatják a szerkesztmény belsejének hírérték hullámzását – ennek szemléltetését szolgálja a szürke kiemelés –, amely ebben a helyzetben azt jelenti, hogy a metaforát felépítő elemekben és az elemek között érvényesül a jelentésbeli összeférhetetlenség. A metafora belső szemantikális feszültsége nem más, mint a választások állandó lehetősége, a befogadó folyton választásra kényszerül a szóelemek és a grammatikális elemek jelentésének (és szerkezetének) appercipálása tekintetében. Ennek szemléltetésére vannak (főttebb is) azok a szövegmondat egységek annyiszor feltüntetve, ahány metaforarész van bennük. A metafora dinamikus jelként ezeken a belső lépéseken jár, és többnyire magasabb (lépcső)fokon, mint a környezetében lévő (nem tropikus mondat szerkezeti) elemek.

1. 3 ③ *hat* # [(állítm)] # *alany*

1. 3 ③ *hat* # [(állítm)] # *alany*

1. 3 ③ *hat* # [állítm] # *alany*

1. 6 ③ állítm # *alany* # *hat*

1. 6 ③ állítm # *alany* # *hat*

1. 6 ③ állítm # *alany* # *hat*

1. 9 ③ állítm # hat
 1. 9 ③ állítm # *hat*
2. 5 ② 6 ③ állítm # alany # hat
 2. 5 ② 6 ③ állítm # alany # hat
 2. 5 ② 6 ③ állítm # alany # *hat*
3. 2 ③ állítm # alany
 3. 2 ③ állítm # *alany*
3. 2 ③ jelző # alany
 3. 2 ③ jelző # *alany*
4. 4 ③ *alany* # állítm # hat
 4. 4 ③ alany # állítm # hat
 4. 4 ③ alany # állítm # *hat*
4. 4 ③ *alany* # állítm # hat
 4. 4 ③ alany # állítm # hat
 4. 4 ③ alany # állítm # *hat*
 4. 4 ③ *alany* # állítm # hat
 4. 4 ③ alany # állítm # hat
 4. 4 ③ alany # állítm # *hat*
4. 4 ③ *alany* # állítm # hat
 4. 4 ③ alany # állítm # hat
 4. 4 ③ alany # állítm # *hat*
4. 6 ③ tárgy # állítm
 4. 6 ③ *tárgy* # állítm
4. 7 ③ állítm # alany
 4. 7 ③ állítm # *alany*
4. 8 ③ [alany] # állítm
 4. 8 ③ *alany* # [állítm]
4. 9 ③ állítm # alany
 4. 9 ③ állítm # *alany*
4. 10 ③ [alany] # állítm
 4. 10 ③ [alany] # állítm
5. 8 ③ *alany* # állítm
 5. 8 ③ alany # állítm

5. 9 ③ [*alany*] # *hat* # állítm

5. 9 ③ [*alany*] # *hat* # állítm

5. 9 ③ [*alany*] # *hat* # állítm

8. 2 ③ *hat* # [*hat*]

8. 3 ③ [*hat*] # *hat*

8. 3 ③ *hat* # állítm # tárgy

8. 3 ③ *hat* # állítm # tárgy

8. 3 ③ *hat* # állítm # tárgy

9. 1 ③ [*hat*] # *alany* # állítm

9. 1 ③ [*hat*] # *alany* # állítm

2.4. Tanulságos azokat a köznyelvi előfordulású szerkezeteket áttekinteni, amelyek az elemzésben az első fokú hirértéket kapták, és amelyek mintegy a szövegmű meglehetősen nagy részének alapvázát alkotják. Ugyanis majd mindegyik szövegmondatból egy-egy rész visszavezethető ezekre, amelyek pedig nem, azok a lehetséges köznyelvi előfordulástól sem alakban, sem jelentésben nem térnek el: {3. 3 4 5}, {6. 2 3 4 5}, {7. 1 2}.

1. szvm	① <i>vmi küszöbön van ~ áll</i>
① <i>vmi tombol vhol</i>
① <i>vki alkuzik vkivel</i>
2. szvm	① <i>vki vmi vki elé járul vhol</i>
① <i>vki vár vkit vhogyan</i>
① <i>vki bíztat vkit</i>
① <i>vki kerget vkit ~ vmi</i>
① <i>vki ül vmi ~ vki előtt</i>
3. szvm	[①] <i>*az álom súlyos</i>
4. szvm	① <i>vki hízeleg vkinek vmiért</i>
① <i>vki ~ vmi körüljár vmit ~ vkit</i>
① <i>vki elhallgattat vkit ~ vmit</i>
① <i>vkit érdekel vmi</i>
5. szvm	① <i>vki járkál vhol vmivel</i>
① <i>vki utánanéz (vkinek ~ vminek)</i>
① <i>vki zavar vkit</i>
① <i>vki tartozik vkihez</i>
① <i>vki jár vhol</i>
① <i>vki küld vkit vkihez vmiért</i>

6. szvm ① *Oh*
7. szvm Ø
8. szvm ① *vki vhogyan marad*
 ① *vmit vkire bíz*
9. szvm ① *vki tartozik vki(k)hez*

Ez a sorozat felfogható egy sztochasztikus folyamat végeredményének, amely folyamatban a megelőző eseményektől függenek a valószínűségek. Ezeknek a megelőző eseményeknek a kimutatása meglehetősen nehéz. Az **1. szvm** esetében például számos választássorozat lehetséges, ha például különböző a vonzatszerkezetekben a *vki* és a *vmi*, akkor lehetségesek a következő elrendezések: a) {*vki*¹ ~ *vmi*¹ *küszöbön van* ~ áll}, {*vmi*² *tombol vhol*}, {*vki alkuszik vkivel*²}; b) {*vki*¹ ~ *vmi*¹ *küszöbön van* ~ áll}, {*vki alkuszik vkivel*²}, {*vmi*² *tombol vhol*}; c) {*vki alkuszik vkivel*²}, {*vki*¹ ~ *vmi*¹ *küszöbön van* ~ áll}, {*vmi*² *tombol vhol*} stb. A felemelt jelzőszámok névmások helyére az „öregség”¹⁻², az „éjféli”² és „az a dolog, ami kérlelhetetlen”² fogalmak kerülhetnek, és így valóban olyan ergodikus folyamat megy végbe, amelynek során üzenet keletkezik. A hírérték növekedéséhez vezet, ha minden választás egyformán valószínű (Shannon–Weaver 1986: 26–7). Jelen esetben az, hogy a választás révén a köznyelvi vonzatszerkezet olyan szavakkal töltődik fel a költő nyelvhasználatában, amelyek valamilyen szemantikai anomáliával járnak, itt és most metaforával. A költő nyelve egészében a *küszöb* szó például az itteni helyen kívül csupán egyszer fordul még elő – „S volt úgy, hogy országutakon az éj ikránkba mart | S bizony nem volt tanyánk... s holott kopogtunk, szinte felindult a *küszöb* ellenünk” (Füst 1969: 98) –, és ottani helyén az előfordulási valószínűsége csekély, hírértéke nagy. Egyformán valószínű a felhasználás váratlansága, a *küszöb* szóval való metaforaalakítás (**a küszöb felindult ellenünk*) (vö. Büky 2002: *küszöb* a). Minél jobban megegyeznek egymással a különböző esetekhez tartozó valószínűségek, annál nagyobb az információ. A költői nyelv egészében a *küszöb* és a vele kapcsolatos két különböző megformáltságú és szókapcsolatú metafora megjelenése az entrópia magasabb szintjét mutatja. Az *öregség* szóval ugyanez a helyzet, ennek több előfordulása van, amelyek közül kettő számítható metaforának: „*Öregség*” [verscím] (Füst 1969: 21); „Oly naggyá nőtt meg előtte s oly szentté az *öregség* ősi nyomora” (Füst 1969: 22); „Oh kóbor vénség, mord *öregség*, nem lett benne részetek” (Füst 1969: 89); „Kunyhóba veled nyavalyás ha jő az *öregség* | S totyogni kezdesz el, mit megvetek” (Füst 1999: II, 316). Az **öregség nyomora* és a *jő az öregség* azonban olyan köznyelvi metaforák, amelyek mögött nincs választási szabadság, az információ tehát kicsiny.

Míthogy a nyelv nem enged meg az elemeiből fakadó minden kifejezőmódot grammatikai, szemantikai és pragmatikai okokból, így az úgynevezett köznyelvi alakulatoknak információként biztosan át kell jutniuk a hírközlési csatornán. A köznyelvi előfordulású szerkezetekről elmondható, hogy a legkisebb csatornkapacitás és hírérték megjelenítői, hiszen a csatornának képesnek kell lennie ennek az infor-

mációanyagának a feldolgozására. A jeladónak a nyelvi elemek kiválasztásában tekintettel kell lennie erre a tényre, különben az információnak azok a járulékos elemei, amelyekről már korábban szó esett, eleve nem jutnak el a befogadóhoz.

3. A költői szövegmű (mint minden más közlemény is) nyelvi elemek kiválasztása és összekapcsolása révén valósul meg, a megvalósult szövegközleményben e kiválasztott elemek előfordulási gyakoriságának, illetőleg előfordulási valószínűségének jellege a grammatikális (szintaktikai jellemzők), a szemantikális (metafora-építés), a pragmatikai (aktuális tagolás, hírérték, csatorna, redundancia) tényezőiben mutatkoznak meg. Mindezen tényezőknek különböző mértékű érvényesülése, egymásra való hatása és az e hatásból fakadó újabb (járulékos) információk a stílusnak mint olyannak meglétét és jelenlétét igazolják.

SZAKIRODALOM

- Babits Mihály é. n. *Az európai irodalom története*, H. n. Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T. [Budapest], [1936.]
- Beaugrande, Robert de–Wolfgang Dressler é. n. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. H. n., é. n. Corvina, [Budapest, 2000]. (Eredetije: 1981.)
- Brassai Sámuel 1888: Szórend és akcentus. In: Gyulai Pál (szerk.): *Értekezések a Nyelv- és Irodalomtudományok köréből* 14/9: 1–60.
- Büky László 1989. Képalakítás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvén. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Büky László 1998. Némely látomások megvalósulásáról Füst Milán költői nyelvén. In: Pócs Éva (szerk.) 1998: 509–20.
- Büky László 2000. *Egy vers szóhasználati háttere (Füst Milán: Szellemek utcája)*. Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Büky László–Füköh Borbála 2001. Szövegszerkezet és aktuális tagolás. In: Kabán Annamária (szerk.) 2001: 85–94.
- Büky László 2002. *Füst Milán metaforahasználatának alapjai (szótárszerű feldolgozásban)*. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Büky László 2004: *Füst Milán metaforahasználatának szövegmondattanából (szótárszerű feldolgozásban)*. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Büky László 2006: A stílus mibenlétéhez. In: Büky László 2006: 7–14.
- Büky László 2006. *Szó, stílus, értelmezés*. JATEPress Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged.
- Büky László–Korchmáros Valéria 1998. Egy Karinthy-vers aktuális tagolása. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 42: 35–44.
- Elekfi László 1986: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László szerk. 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fónagy Iván 1960. A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 61: 73–100.
- Fónagy Iván 1961. Informationsgehalt von Wort und Laut in der Dichtung. In: Mayenova (szerk.) 1961: 591–605.

- Fónagy Iván 1975. [A] hírérték. In: Király István 1975: 491–502.
- Fónagy Iván 1982. [A] metafora. In: Király István (főszerk.) 1982: 300–31.
- Fónagy Iván 1992. A költői kutatásról. *Szemiotikai szövegtan* 5: 77–118.
- Fónagy Iván é. n. *A költői nyelvről*. Corvina, h. n. [Budapest], [1999.]
- Füst Milán é. n.¹. *Válogatott versei*. Nyugat-kiadás, h. n. [Budapest], [1934.]
- Füst Milán é. n.². *Szellemek utcája*. Dante Könyvkiadó, Budapest, [1948.]
- Füst Milán 1969. *Összes versei*. Magvető Kiadó, Budapest, [1972.², 1977.³]
- Füst Milán 1988⁴. *Összes versei*. Magvető Kiadó, Budapest. [Bővített kiadás.]
- Füst Milán 1999. *Teljes napló* 1–2. Fekete Sas Kiadó, Budapest.
- Jakobson, Roman O. 1960/1969. Nyelvészet és poétika. In: *Hang – jel – vers*. Gondolat, Budapest, 211–57.
- JuSz. = Benkő László szerk. 1972. *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kabán Annamária (szerk.) 2001. *Funkcionális mondatperspektíva és szövegszerkesztési stratégia*. Miskolci Egyetemi Kiadó, h. n.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1980–1981. Mondat és megnyilatkozás. *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25: 49–63.
- Kiefer Ferenc 1997. Brassai Sámuel és a XIX. század nyelvtudománya. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 41: 113–8.
- Király István (főszerk.) 1975. *Világirodalmi lexikon* 4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Király István (főszerk.) 1982. *Világirodalmi lexikon* 8. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lotman, Jurij M. 1973. *Szöveg, modell, típus*. Gondolat, Budapest.
- Marcus, Solomon 1977a. Entrópia és költői energia. In: Marcus, Solomon 1977: 267–84.
- Marcus, Solomon 1977b. Ötvenkét opposíció a tudományos és a költői kommunikáció között. In: Marcus, Solomon 1977: 147–65.
- Marcus, Solomon 1977c. A szótári és a kontextusbeli jelentés. In: Marcus, Solomon 1977: 129–44.
- Marcus, Solomon 1977. *A nyelvi szépség matematikája*. Gondolat, Budapest.
- Mayenowa et al. (szerk.) 1961. *Poetics – Poetyka – Поэтика*. The Hague, Warsaw, 591–605.
- Mikszáth Kálmán 1883. Az első előfizetők. In: Mikszáth Kálmán 1969: 238–41.
- Mikszáth Kálmán 1969: *Összes művei* 67 (= Cikkek és karcolatok 17.), Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mikszáth Kálmán 1907. *Jókai Mór élete és kora* 1–2. Összes művei 18–19. (= Regények és elbeszélések 18–19.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- Mikszáth Kálmán 1908. *A Noszty-fiú esete Tóth Marival* 1–2. Összes művei 20–21. (= Regények és elbeszélések.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- Nsz. = Ittész Nóra (főszerk.) 2006–. *A magyar nyelv nagyszótára* 1–. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ny. = Nyugat. [Folyóirat, 1908–1941.]
- Péter Mihály 1978. Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 12: 221–31.
- Pócs Éva (szerk.) 1998. *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről 1). Balassi Kiadó, Budapest. – University Press, Pécs.
- PSz. = Gáldi László et al. (szerk.) 1973–1987. *Petőfi-szótár – Petőfi Sándor életművének szókészlete* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RadSz. = Beke József (szerk.) 2009: *Radnóti-szótár. Radnóti Miklós költői nyelvének szókészlete*. Argumentum Kiadó, [Budapest].
- Rákos Sándor 1965. *Tárgulókörök*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Shannon, E. Claude–Warren Weaver 1986. *A kommunikáció matematikai elmélete*. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Budapest. (Eredeti: The mathematical theory of communication, 1949. Urbana, University of Illinois Press.)
- Sötér István 1946. *Játék és valóság*. Hungária, Budapest.

Szikszaíné Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris, Budapest.

Török Gábor 1976. *József Attila-kommentárok*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Wacha Balázs 1995. A mondat aktuális tagolása. In: Benkő Loránd (főszerk.): 1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 121–54.

Büky László

SzTE

SUMMARY

Büky, László

Informativity patterns in a poetic text

Textuality is based on coherence in a poetic text (as well as in any text); and coherence may be contributed to by metaphors. The degree of informativity of metaphors is diverse, though. The study of informativity relationships in a poem by Milán Füst supports the claim that lyrical texts have high entropy values.

Keywords: coherence, metaphor, probability of occurrence, informativity, the informativity of a metaphor, entropy, level of news value, theme, rheme, grammar, semantics, pragmatics

A HARC metafora szerepe az '50-es évek politikai köznyelvében

A politikai nyelvhasználat

A politikai propaganda célja a publikum megnyerése, ezért ennek kapcsán sok szó esik az állampolgár befolyásolásáról. A társadalmi akaratnak a tömegtájékoztatási eszközök által végbemenő irányítása a 20. század derekán öltött tömeges méreteket. A politikai propaganda és a tömegtájékoztatás jelentőségének felismeréséről tanúskodnak a második világháború befejezését követően elsőként megjelent magyar lexikon sorai, amelyek alátámasztják azt a feltételezést, hogy a korszak politikai propagandájában bizonyos manipulatív technikákat tudatosan alkalmaztak: „Propaganda (hírverés), valamely politikai világnézet, forradalom, politikai fordulat talajának előkészítése, illetve megtartása szónoklat, sajtó, könyvkiadványok, röpiratok, rádió, hangszóró, tömegfelvonulás, népgyűlés, célzatos irodalom, nyílt vagy burkolt sajtópolitika útján. Technikája mindig az emberi lélek befolyásolhatóságán alapul, felhasználja az emberek nagy részének alacsonyrendű, visszafojtott ösztöneit” (Agárdi–Szilágyi 1946: 396).

A tömegtájékoztatási eszközök korában a tudás és a hit megszerzése már nem közvetlen tapasztalatszerzés eredménye, hanem médiaközlemények nyomán megy végbe. A nyelv kifejezi a társadalomban működő hatalmi viszonyokat és ideológiákat, hozzájárul a társadalom értékrendjének megformálásához. A nyelvi rendszert a megismerés szerves részének tekintő kognitív szemlélet termékeny megközelítési módot nyújt a média üzeneteinek vizsgálatához, mert a nyelv műveleti jellegének figyelembevételével képes arra, hogy számot vessen annak jelentésképző szerepével. A szöveg megértése során a közlemények befogadói a helyzet modell-

jének megalkotása mellett a beszélőről és a szituációról is véleményt formálnak. A tömegkommunikáció közleményeinek megértésében fontos szerepet nyer a társadalmi kogníció fogalma. A közvélekedés fontos jellemzője, hogy nem személyre szóló, hanem a társadalom szélesebb rétegeihez és osztályaihoz kötődik, vagyis társadalmilag megosztott célokat és érdekeket fogalmaz meg. A társadalom nagyobb csoportjaihoz köthető véleményalkotást a holland szövegteoretikus, van Dijk társadalmi kogníciónak nevezi. Megformálásában, megerősítésében és elterjesztésében fontos szerepet tulajdonít a média közleményeinek (van Dijk 1988: 107–11). A közösségek leírásának jelentősége a hírek magyarázatában mutatkozik meg, hiszen az olvasóközönség azt feltételezi, hogy a bemutatott dolgok igazak, és a közösség egésze szempontjából relevánsak. A szövegalkotás folyamatának komplex szemléletéhez hozzátartozik ugyanakkor annak belátása, hogy a szövegek befogadásához, a recepcióhoz hasonlóan a szövegprodukciónak is társadalmi jellegű. Egyfelől a lapkiadás intézményi jellege határozza meg, másfelől a szövegalkotó maga is tagja valamelyik társadalmi csoportnak, ennél fogva a szöveg létrehozása során saját csoportjának normáit és értékeit lépteti életbe.

Nyelv és hatalom viszonyának kutatása során eddig még nem született olyan, a kutatók által széles körben elfogadott terminus, amely alkalmas volna a hatalom diszkurzív praxisát jellemző nyelvi jelenségek összefoglaló megnevezésére. A náci propagandagépezet jellegzetességeit leíró munkájában Klemperer az *LTI – Lingua Tertii Imperii*, azaz a 'Harmadik Birodalom nyelve' elnevezést használta, a szovjet köznyelvet érintő kutatásai során Tóth Szergej a *szovjet birodalmi nyelv*, valamint a *szovjet nyelv* megnevezéssel élt (Tóth 2006: 172–3). Mindkét elnevezés meghatározott korhoz és országhoz kötődik, ezért a magyar politikai nyelvhasználat vizsgálata során ezek egyike sem használható. Az ideológiai propaganda szolgálatában álló nyelvet Orwell az *újbeszél* (newspeak) igével jelölte, amely a politikai kommunikáció átalakulására hívta fel a figyelmet (Orwell 1989: 329–30). Az Orwelltől eredő terminus hűen kifejezi a diszkurzív praxisnak a hatalmi váltással összefüggő változását, mindazonáltal mégsem tartom célravezetőnek a szépirodalom által felkínált szó alkalmazását. Elvetésére az *új* jelzőben megnyilvánuló igény készítet, amely a megelőző korszakok politikai nyelvhasználatával való összevetés szükségét veti fel. Az ilyen jellegű összehasonlítás egyfelől meghaladná a tanulmány kereteit, másfelől hiányozna hozzá a korábbi korszakok politikai nyelvhasználatát illető feldolgozások.¹ A korabeli megközelítés, miként Tóth megállapítása is,

¹ A 20. század közéleti nyelvének témáját első ízben Tolnai Vilmos *A proletár-diktatúra nyelvéről* közzétett tanulmánya érinti, amely a Tanácsköztársaság leverése után a Nyelvőr hasábjain látott napvilágot (Tolnai 1920). A vizsgált korszak politikai nyelvhasználatával Fónagy Iván és Soltész Katalin *A mozgalmi nyelv* (1954) című munkája, Grétsy László *A társadalmi-gazdasági változások és a nyelv* címmel a Valóság hasábjain (Grétsy 1960) megjelent tanulmánya, valamint *A mai magyar nyelv* címmel szerkesztésében megjelent kötete (Grétsy 1976) foglalkozott. A rendszerváltozást követően Czigány Lóránt *Államosított szavaink átvilágítása, avagy szótáríróink diszkrét bája* (Czigány 1999) és Jobst Ágnes *A magyar szókészlet módosulása 1945 után* címmel megjelent dolgozatában (Jobst 2004) vetett fel a korszak nyelvhasználatának politikai regiszterével kapcsolatos kérdéseket. A múlt évben *Retró szótár. Korfeszítő szavak a második világháborútól a rendszerváltásig* címmel jelent meg Burget Lajos értelmező szótára (Burget 2008).

a nyelvi változatok közötti elhelyezés szempontját juttatja érvényre. A korszak bíráló élű nyelvművelő szakirodalma a *mozgalmi nyelv* vagy *mozgalmi zsargon* terminusokat használta: „Írásban, beszédben egyaránt találkozunk zsargon-szavakkal. Elsősorban a politikai életben használják őket; mozgalmi megnyilvánulásokon, az államparátusban, tárgyalásokon, újságcikkekben [...]. A zsargont zsargonná az teszi, hogy elkülönül a köznyelvtől anélkül, hogy ezt bármi is indokolná. Akik zsargonosan beszélnek, igyekeznek más szavakkal kifejezni gondolataikat, mint ahogyan ez általában szokás. A mozgalmi életben hallható zsargont is sajátos szavak, sajátos fordulatok teszik elsősorban »tolvajnyelvvé«” (Fónagy–Soltész 1954: 20; Juhász 1954: 263). Kiss Jenő szociolingvisztikai munkájában a *politikai nyelvhasználat*, illetve a *hivatalos közéleti nyelvhasználat* terminusokat használja, egyben azok pontos meghatározását nyújtja: „A véleményalkotás politikai indítékú és célzatú befolyását politikai nyelvhasználatnak nevezzük. Célja, hogy a saját pártot vagy ideológiát jelölő, ahhoz kapcsolódó kulcsszavak és -kifejezések pozitív érzelmi attitűdöket kiváltó jelentéstartalommal váljanak ismertté, az ellenfelekhez kötődők pedig negatív konnotációt ébresszenek” (Kiss 2002: 254–6). A téma kapcsán felmerülő nyelvhasználati jellegzetességek leírása során ezért a nyelv horizontális tagolásából kiindulva a köznyelv politikai regisztere, illetve a politikai nyelvhasználat terminusokat használok.

Az elemzés tárgya

A 20. század második felének magyar történelme szempontjából a parlamenti fel szólalások, a párthatározatok, a peranyagok és a törvényszövegek elemzése egyaránt ígéretes feladatnak mutatkozik. A publicisztikának a társadalmi valóság újralkotásában és elfogadtatásában játszott szerepe okán döntöttem a sajtónyelvi elemzés mellett. A nyomtatott sajtó szövegei a politikai diskurzusban kettős szerepet töltenek be: egyfelől az aktuális tényekről, eseményekről tájékoztatnak, másfelől elvégzik azok interpretálását. Az újságcikkek által felépített nyelvi és ideológiai konstrukció meghatározza a közgondolkodást. A nyomtatott sajtó szövegei kidolgozott nyelvi kóddal rendelkeznek, ennél fogva feltételezhető, hogy a propaganda nyelvi kódolása az újságcikkek szövegében jól nyomon követhető. A politikai nyelvhasználat kutatásának módszertani alternatíváit végiggondolva úgy vélem, hogy a politikai sajtó nyelvhasználata olyan köztes terület, amely hitelesen ábrázolja a makro- és a mikroszint közötti politikai kommunikáció diszkurzív praxisát, a köznyelv korabeli politikai regiszterét. A 20. század derekának propagandáját kutatva a Magyar Dolgozók Pártja lapjában, a Szabad Népből, azon belül a vezércikkben találtam meg azt a korszak és a témaválasztás szempontjából relevánsnak tekinthető szövegtípust, amely megfelelő elemzési perspektívát biztosított a vizsgálat folytatásához. A vezércikkek ugyanis a kommunista párt politikai akarátát kinyilvánító beszédaktusok gyanánt értékelhetők, amelyek a hivatalos vélemény nyilvánosságra hozatala folytán fontos szerepet tölthettek be a korabeli politikai diskurzusban. Az elemzés során elsősorban a „Központi Vezetőség ülése” (Sz. N. 1950/130: 1) címmel megjelent vezércikkre támaszkodtam. Az írás jelentőségét az adta, hogy az országot irányító párt vezető testületének az időszerű feladatokat meghatározó

üléséről számolt be, amelynek témái a népgazdaság fejlesztése és a klerikális reakció elleni harc voltak. A vezércikk metaforahasználatát az elemzés során két korábbi, a koalíciós korszak kezdetén megjelent vezércikkével vetem össze. A „Döntést!” (Sz. N. 1946/58: 1) és a „Vonjuk le a tanulságot” (1946/100: 1) című írások a választásokat megnyert Független Kisgazdapárt elleni sajtókampány részeként jelentek meg. Nyelvi stratégiájukat a Magyar Kommunista Párt kismértékű támogatottsága határozta meg.

A szövegek történetiségének felfogásában Szabó Zoltánnak a szépírói stílussal kapcsolatban megfogalmazott, ám történeti szövegek viszonylatában is érvényes gondolatmenetéből indultam ki: „A szöveg történetiségét egyik megnyilvánulásában kövületként lehet felfogni. Ezen azt értjük, hogy a szövegnek történelmi meghatározottsága van, ami a külső kontextusba tartozó történelmi feltételekből, körülményekből fakad, ami aztán átalakul, átlényegül, 'interiorizálódik', a szöveg belső kontextusának válik szerves részévé, azaz [...] a történelmi valóság behatol a mű organizmusába. Így aztán érthető, hogy a szöveg bizonyos részletei a szövegalkotás korának történelmi emlékei: kövületei. [...] Mindaz ugyanis, ami a történelmi meghatározottságból, a történelmi tények belső kontextussá válásából fakad, túlnő a kövületi jellegen, és a szöveg lényegi tulajdonságává (standardjává), a szövegiség egyik meghatározó jegyévé válik” (Szabó 1998: 17–8).

A vizsgálat kvalitatív és kvantitatív alternatívái

A sajtó- és propagandakiadványok nyelvét illető észrevételek a tömeges méretekben kiadott sajtótermékek megjelenésének kezdeteitől fellelhetők. Az érdeklődés eleinte az érthetőségre és a nyelvápolásra irányult, hiszen a nagy példányszámban megjelent kiadványok nevelő hatása nyelvi értelemben is érvényesült. A média-nyelv iránti fokozott érdeklődés másik oka az a felismerése volt, hogy a nyelv hatással van a befogadó látásmódjára: „A tömegtájékoztató legfontosabb eszköze a nyelv. A tömegtájékoztató hatékonysága nagyban függ attól, hogy megtalálja-e a megfelelő nyelvhasználatot céljai megvalósítására” (Kiss 2002: 255). A sajtónak mint a politikai propaganda eszközének tudományos igényű vizsgálatát kezdetben a kvantitatív módszerek, a mennyiségi mutatók és a gyakorisági statisztikák jellemezték. A kvantitatív szemléletű elemzésnek ma is népszerű formája a tartalom-elemzés, amely a tömegkommunikációs fórumokon különféle témák megjelenésének gyakoriságát vizsgálja. A propaganda kutatása szempontjából ez azért fontos, mert a propagandát közvetítő tömegtájékoztató bizonyos témákra irányíthatja a publikum figyelmét (Krippendorf 1995: 14). Adott témáról megjelent szövegmennyiség mérése különös jelentőséget kapott a 20. század derekán, a tömegkommunikációs eszközök előretörésének idején, és ebben nem elhanyagolható szerepet játszottak a korszak történelmének háborús eseményei.

Noha a tartomelemzés alkalmasnak bizonyult a politikai propaganda által tematizált tartalmak előfordulásának a mérésére, ugyanakkor nem biztosított kellő eszköztárat a belső összefüggések, a „finomhangolást” végző manipulációs technikák feltáráshoz. Az 1960–1970-es évek fordulóján a médiaelemzés szemléletmód-

jában bekövetkezett törés fontos eleme volt az a felismerés, hogy a média által közvetített üzenet korántsem olyan áttetsző és átlátható, amint azt korábban feltételezték, hiszen a narratív szerkezet és a terjedelmi korlátok kettős szorítása folytán a híradások a történetek bizonyos részeit emelik ki. Ennélfogva nem a valóságot, hanem a valóság egy bizonyos látásmód alapján felépített modelljét adják közre. A média közleményeit ettől kezdve a nyilvános diskurzus egyik válfajaként kezelték. A kvalitatív alternatíva, a minőségi szemléletmód igénye nyomán a médiaüzenetek tudományos igényű analízise a komplex nyelvészeti és ideológiai struktúrák irányába fordult. Nagy mennyiségű közlemény tematikus szempontú feldolgozása helyett nagy horderejű események médiaközleményeinek átfogó vizsgálatára vállalkozott, vagyis esettanulmányok komplex elemzését végezte el. A Leicester-csoport 1970-ben készítette azt a politikai értelemben is befolyásos tanulmányt, amely az Egyesült Államok vietnami jelenléte ellen demonstráló londoni tüntetés média-közvetítéseit már a nyelvészet eszköztárának segítségével, a diskurzuselemzés módszerével dolgozta fel. Azt vizsgálta, hogy a békés tüntetés miként vált erőszakos demonstrációvá a médiabeli ábrázolásokban (van Dijk 1988: 10). Az 1970-es évek médiaelemzéseit a makroszociológiai indíttatás jellemezte; azt kutatták, hogy a médiaközlemények, azon belül még a legobjektívebbnek gondolt hír műfaja is miként torzítja el az eseményeket. Ez a nézőpont már nem bízik az objektív valóság és a médiaábrázolás összevetésében, eleve a közvetítő csatorna torzítását feltételezi. A közleményeket ideológiai konstrukcióknak tekintve elveti a korrekt kép közvetítésének lehetőségét. Mindez a semleges sajtó mítoszának megdőlését eredményezte, ennélfogva a média szerepe többé már nem a társadalom eseményeinek semleges és racionális közvetítésében, hanem egy előre megformált ideológia reprodukálásában fogalmazódott meg.

Mivel megdőlt az a korábbi feltételezés, amely a nyelv funkcióját a világ fogalmi természetű leképezésében ragadta meg, célszerűnek mutatkozott a pragmatikai dimenzió bevonása az elemzésbe. A nyelvészeti pragmatika a nyelvhasználat két dimenzióját, a nyelvi közlésfolyamatot és a nyelvhasználat társadalmi aspektusát helyezi előtérbe (Fehér 2000: 43). A szöveg szerveződésének elemeit a szövegalkotás körülményeivel hozza összefüggésbe, vagyis a szituáció kontextuális feltételeinek az adott nyelvi produktumban fellelhető nyomait tárja fel (Fehér 2000: 30). A pragmatikus nézőpont nyelvszemléleti következménye a jelentéstani problémák előtérbe helyezése, a nyelvi (szemantikai) és a használati (pragmatikai) jelentés elkülönítése. Politikailag motivált szövegek esetében különösen fontos azzal számolni, hogy a szöveg szemantikai jelentése és nyilatkozatértéke nem feltétlenül esik egybe, könnyen felmerül a megnyilatkozást létrehozó szándék és a politikai nyilatkozat őszinteségének a kérdése.

Fogalmi metaforák a politika nyelvhasználatában

A vezércikk a politikai propaganda eszköze, amely nyelvi és stiláris kifejezőeszközeit úgy választja meg, hogy azok elősegítsék üzenetének célba juttatását. Mivel a közölt tényállás értelmezése folytán az olvasóközönség számára jól strukturált,

átlátható valóságmodellt kell közvetítenie, a szövegalkotás során fontos szerepet kapnak az információ strukturálásának és fókuszálásának eszközei. Ilyen eszköz a jól megválasztott metafora. A metafora célzott kommunikációs használata mozgósító erejű, befolyásoló hatású lehet, és az ebből fakadó lehetőségeket a politikai kommunikáció ki is aknázza. Kövecses Zoltán a megfelelő metafora kiválasztásának jelentőségét az 1990-es Öböl-háború propagandájával kapcsolatos példán mutatja be, amely Kuvait Irak általi elfoglalását az amerikai közvélemény számára „megerőszkolás” gyanánt tálalta. Az erőszakra való hivatkozás a segítségnyújtás szándékát hívta elő, ezáltal fogadtatta el az amerikai állampolgárokkal a háborús beavatkozást (Kövecses 2005: 74).

A metaforák értelmezésével több elmélet foglalkozik, amelyekről Black tanulmánya ad áttekintést (Black 1990). A helyettesítés elmélete a metaforát szinonimaként fogja fel: olyan képes jelentés gyanánt, amely másként szavakkal is megfogalmazható. Az analógiaelmélet szerint a metaforikus szemléletmód a dolgokban lévő hasonlóságot tudatosítja. A kognitív teória ennél szélesebb keretben értelmezi a metafora fogalmát. Alapvető kapcsolatot tételez fel a nyelvi jelentés és a világról való fogalomalkotás között, vagyis a metaforában nem csupán díszítő-elemet, hanem egyben a fogalmi rendszert strukturáló eszközt lát (Lakoff–Johnson 1980: 56). A fogalmi metafora úgy jön létre, hogy egy adott fogalmi tartományt vagy annak valamely összetevőjét rávetítik egy másik fogalmi területre (Lakoff–Turner 1989, Tolcsvai 2005: 65). A politikai kommunikációban a metafora kiválasztása a hatalmi diskurzus fontos összetevője. Különösen érvényes ez a megállapítás diktatúrák idején, amikor a politikai kommunikáció csúcsára emelt téma valamely fontosnak tartott probléma napirenden tartásának a következménye (vö. Gyekiczky 1989: 7).

A metaforikus átvitel a közvetlenül érzékelhető tartomány felől az absztrakt felé irányul (Lakoff–Turner 1989, Tolcsvai 2005: 65). A metaforák teljesítménye többértű: egyfelől a céltartomány jobb megértését szolgálják, másfelől a metafora megválasztásával értékeli is a céltartományt, ráadásul lehetővé teszik, hogy olyan fogalmakat ruházzunk fel szerkezettel, amelyek egyébként semmiféle tagoltsággal nem rendelkeznek. A szerzőpáros több helyütt hangsúlyozza, hogy saját testünk működése és fizikai környezetünkkel, valamint más emberekkel való interakcióink során teszünk szert azokra a struktúrákra, amelyek lehetővé teszik az érzékelés számára közvetlenül hozzá nem férhető fogalmak megértését. Mivel az emberek nagyobb csoportjainak a társadalmi eseményekről, folyamatokról alkotott tudását alakítja, nem érdektelen, hogy bizonyos történeti korszakokban melyek azok a metaforák, amelyek segítenek megérteni az aktuálisan zajló eseményeket. A politikai nyelvhasználat történetében a legáltalánosabb, széles körben használt kép a POLITIKAI TEST metaforája, amely az ország vezetésének (az állam irányítóinak) és a társadalomnak az egységét fejezi ki. A magyar nyelv szókészletében a politikai test élő, organikus jellegére utaló felfogást közvetítik az *államszervezet*, az *államfő*, a *kormányfő* és a *társadalom tagjai* kifejezések. A TEST metaforából kiindulva mindenki számára magától értetődő a *fej/fő* irányító szerepe. A kognitív metafora-elmélet megalkotói szerint a legmélyebben gyökerező metaforák a legeleveníbbek és a leghatékonyabbak, mivel gépies használatuk következtében tudattalanok, ezért mentális feldolgozásuk sem igényel különösebb erőfeszítést (Lakoff 1989, Fónagy

1989: 142). Lakoff és Johnson metaforagyűjteménye az ÉLET, a HALÁL és a SZERELEM, valamint a VADÁSZAT, és a HÁBORÚ fogalmát is az alapvető tapasztalaton nyugvó, mindenki számára jól ismert metaforák körébe utalja (Lakoff–Johnson 1980, Fónagy 1989: 142).

A politikai nyelvhasználat militarizálása

A múlt század ötvenes éveinek politikai nyelvhasználata kapcsán egyetértés mutatkozik annak megállapításában, hogy a korszak hivatalos köznyelve szélsőségesen militáns jelleget öltött. A lexika szintjén a katonai szakkifejezések használata például *brigád, őrs, csapat, kampány, csata, front, mozgósít, támadás, harc, küzdelem* alapozta meg a harcias hangvételt. A *kampány* szó kapcsán a Nyelvőr is kitért a militáns nyelvhasználat jelenségére: „A hadjáratot jelentő francia szónak az az átvitt értelme, amely a fentebb idézett párthatározatban élénk került, annak a rendkívül gyakori szóképnek egyik megnyilatkozása, amely a hadakozás fogalmát szellemi működések jelölésére alkalmazza. Amikor vitáról, vitatkozásról beszélünk, voltaképpen vívást mondunk, és ugyanígy használjuk a fegyveres mérkőzés ógörög nevét, amikor polémiát emlegetünk, polemizálunk. Az ógörög igazságszolgáltatás, bíraskodás nyelvhasználat a felperest »támadó fél«-nek, az alperest »hátrálásra kényszerített fél«-nek nevezi, és a római perrendtartás tele van olyan kifejezésekkel, amelyek a hadviselés, a fegyveres összecsapás gondolatköréből voltak véve. A tollharc elnevezés éppen úgy idetartozik, mint a front szónak a hadviselés területéről való számtalan elhajlása, valamint a káder szónak a hadseregszervezésből a párt-szervezésre való átvitele.” (Telegdi 1950: 732). A katonai szakszargon fokozott igénybevételének természetes magyarázata lehetne a második világháború időbeli közelsége (vö. Deme 1950: 434), azt is tudjuk azonban, hogy a hivatalos nyelvhasználat militáns jellege a háborútól időben eltávolodva, évtizedeken át megmaradt. Terestyéni Tamás a háborús terminológia széles körű használatát a politikai helyzet feszültséggel teli, kiélezett voltával indokolta, a militáns hangvétel funkcióját ennek megfelelően a feszültség érzékeltetésében és növelésében látta (Terestyéni 1973: 88).

A nyelvhasználat militarizálása azonban nem csak az államszocializmus korának honi köznyelvét jellemezte. Tóth Szergej az első világháborút követő szovjet nyelvhasználatban számol be hasonló jelenségről, amelyet a katonai szervezethez mintául vételével magyaráz: „A katonai szakszavak, csakúgy mint a katonai és a matróz szakszargon kifejezései fokozatosan nemcsak a katonai szervezethez mintául vevő párt- és gazdasági életben váltak használatossá, hanem a kulturális életben is [...] A pártfunkcionáriusok beszéde egyre inkább katonai jelenségekre kezdtek emlékeztetni. A flotta- és a katonai terminusok nem csak a párt-életben, hanem az iparban és a mezőgazdaságban, a kultúra, az irodalmi élet, az egészségügy területén is általánossá váltak” (Tóth 2006: 168–9). A náci nyelv leírása során Klemperer szintén kitért a katonai nyelv hatására (Klemperer 1984: 23), ami pedig megalapozza azt az előzetes feltételezést, hogy a diktatúrák autorikus jellegükből kifolyólag előszeretettel fordulnak a parancsutasításos relációt érvényesítő katonai szaknyelv felé.

Tóth leírása a korai szovjet nyelvről egy igen fontos mozzanatot tartalmaz: azt a megfigyelést osztja meg velünk, hogy a nyelvhasználat militáns jellege nem csupán a politika fogalmával kapcsolatban jelent meg, de az élet sok más területére is rávetült. Hasonló tendenciát mutatnak a Szabad Népből megjelent írások, amelyekben szintén megfigyelhető, hogy a közösségi élet politikától távol eső területeit is egy fajta militáns szemlélet jegyében kezelik: *A Központi Vezetőség ülése mozgósított a tervezésben még mindig fennálló hiányosságok, a késedelmes tervezés, a tervfegyelem lazasága ellen* (Sz. N. 1950/130: 1). A lap 1952-es évfolyamát Terestyéni Tamás szemantikái ihletésű vizsgálatnak vetette alá, melynek során a leggyakrabban előforduló fogalmakból előbb jelentéssztyályokat képezett, majd a rendezés során azt tapasztalta, hogy a szövegekben jóformán minden jelentéssztyály hierarchikusan alárendelődik a harc fogalmának (Terestyéni 1973: 91). Terestyéni vizsgálata arra hívja fel a figyelmet, hogy a katonai terminológia átvételénél többről van itt szó; a militáns hangvétel nem csupán külső stílusjegyekben mutatkozik meg, hanem a szövegek értelemhálózatának központi elemévé lett.

A HARC metaforája egy Szabad-Nép vezércikkben

Kövecses vizsgálata szerint a politika céltartományával összefüggésben leggyakrabban a HÁBORÚ, a VERSENY és az ÜZLET forrástartományok jelennek meg (Kövecses 2005: 73). Az alku mozzanatát érvényesítő ÜZLET metafora a koalíciós korszak kezdeti időszakából, 1946-ból származó vezércikk szövegében még fellelhető: *Valójában, amit a Kisgazdapárt a reakciós jobbszárny kizárása vámján elveszítene, azt megnyerné a belső egység révén* (Sz. N. 1946/58: 1). A VERSENY metaforára nem találtam példát, ez bizonyára nem véletlen, hiszen egy tisztességes verseny azt feltételezi, hogy a szereplők egyenlő esélyekkel küzdenek, vagyis a győztes bármelyik részt vevő fél lehet. A politika természetének jellemzésében úgy a koalíciós kori, mind pedig a fordulat évei után íródott vezércikkek elsődlegesen a HÁBORÚ forrástartományából indultak ki: *kemény és eredményes harcot vezettünk a magyar nemzet leggyalázatosabb korszakának bűnösei – a Horthy-Szálasi-rendszer pribékjei ellen; kemény és eredményes harcot vezettünk ennek a korszaknak az ideológiai maradványai ellen* (Sz. N. 1946/100: 1). A kognitív metaforaelmélet téziseit összegezve valamely metafora jelentőségének időszakos megnövekedése úgy értelmezhető, hogy a fogalmi metafora vagy a metaforikus kifejezés az adott diskurzusban számos más fogalomra mint céltartományra rávetül. Az átvitel mechanizmusát „A Központi Vezetőség ülése” című írásból származó alábbi három példa mutatja be:

1. *Pártunk Központi Vezetőségének tanácskozása mérföldkövet jelent abban a küzdelemben, amely a munkásosztály, a dolgozó nép hatalmának megszilárdításáért folyik.*
2. *Fel kell vennünk a harcot az ellenség ellen, amelynek – ahogy Gerő elvtárs hangsúlyozta – sikerült új frontot nyitnia a népi demokrácia ellen: a tömeges bér- és normacsálások frontját. Le kell leplezni, el kell távolí-*

tani az imperialistáknak, a háborús gyűjtogatóknak az üzemekbe befurakodott ügynökeiket, az aktív szociáldemokrata elemeket, a horthysta tiszteket és hasonló alakokat, akik a munkafegyelem, a szocialista építés ellen lázítanak.

3. *Megköveteli a vallásszabadság, hogy ne tűrjük a klerikális reakció sorozatos provokációit a szabad vallásoktatás ellen, megvédjük gyermekeinket a klerikális reakció terrorjával szemben. A klerikális reakció elleni harc nemcsak a magyar püspöki kar reakciós politikája ellen, az apáca- és szerzetesrendeknek az imperialisták háborús uszítását szolgáló aknamunkájával szemben jelent önvédelmi harcot, hanem a protestáns egyházakban fellépő reakciós törekvésekkel szemben is, harcot a zsidó egyházban tapasztalható reakciós cionizmus ellen, harcot a zömében amerikai irányítás alatt álló szekták és szabadkőműves páholyok ellen.*

A felsorolt szövegrészek közös jellemzője, hogy üzenetük célba juttatása során a küzdelem képéhez fordulnak. Amint a példák mutatják, a HARC metafora „kreatív használata” nem okozott nehézséget, könnyen átvihető volt a mindennapi élet különböző helyszíneire. Az első példában a HARC fogalmát egyetlen lexéma, a *küzdelem* aktiválja. A második példában már több szó, az *ellenség*, a *harc* és a *front* utal rá. A harmadik szövegrész tartalmazza a legtöbb olyan elemet, amely összefüggésbe hozható a harc koncepciójával: *megvédjük, harc, háborús uszítás, aknamunka, önvédelmi harc*. A HARC fogalmának legfontosabb tényezője, hogy a küzdelem mindig valamely színtér, egy adott terület birtoklásáért folyik. A fogalom szerkezete az alábbi komponens elemekből tevődik össze:

HARC

- a színtér: harctér/front
- a cél: a színtér feletti hatalom birtoklása
- a negatív cselekvő: az ellenség
- a negatív cselekvőhöz tartozó tevékenység: támadás
- a pozitív cselekvő: védők
- a pozitív cselekvőhöz tartozó tevékenység: védelem

Amint már szó esett róla, a metafora struktúrájának fontos összetevője a konkrét vagy a szimbolikus tér feletti ellenőrzés jogának a megszerzése. Az idézett példák közül az első esetben a politika, a másodikban a termelés irányítása, a harmadikban az oktatás és a hitélet területére vetülnek rá a HARC fogalmának komponensei. Ezáltal a politika, a termelés és a hitélet a harctér analógiájára csatateretek gyanánt jelennek meg. A három példa esetében először azt vizsgálom, hogy a harcnak mint forrástartománynak mely elemei kerülnek előtérbe, és milyen szerepet töltenek be a kiválasztott szövegrészekben:

1. Az első mondatban a HARC összetevői közül két komponens jelenik meg. Maga a *küzdelem* lexéma, amely a harc képét aktiválja, valamint egy némileg kör-

vonalatlan pozitív szereplő, a védő képe, amelyet az idézett szövegrész szorosan értelmezve a pártvezetésben jelöl meg, a szöveg értelemhálózata folytán azonban a védők csoportja a munkásosztályra és a dolgozókra is kiterjeszthető. A konvencionális megoldás a korszak ideológiai céllal írott brossúráit idézi.

2. A második példa a HARC metaforáját több komponens által, teljesebb és hozzáférhetőbb formában fejti ki. A szimbolikus tér ezúttal az ipari termelésé, hiszen az *üzemek* többes számú használata a tényleges helyszín elvontabb értelmezésének irányába mutat. A szöveg cél gyanánt a munkafegyelem javítását fogalmazza meg. A területen fennálló működési problémák indokolásához keres bűnbakokat, akiket a pártállami rendszer ellenfeleiben talál meg: az *imperialisták*, a *háborús gyújtogatók üzemekbe befurakodott ügynökei*, az *aktív szociáldemokrata elemek*, a *horthysta tisztek és hasonló alakok*. A helyszín által kijelölt keret a termelés szférája, az üzem, ennek megfelelően az ellenség támadását a teljesítmény visszafogásában, a *norma- és bércsalásokban* jelöli meg. A szövegalkotók az értelemhálózat középpontjába a negatív szereplőt helyezik.

3. A harmadik szövegrészben a küzdelem színtere az oktatás és a hitélet területe, azon belül az iskolai hitoktatás kérdése. Jóllehet a szövegalkotó a vallásszabadság biztosítása mellett teszi le a voksát, annak ellenfeleit mégis a hitélet területét ellátó intézményekben, a történeti és kisközségekben nevezi meg: a *klerikális reakció* és a *magyar püspöki kar*, az *apáca- és szerzetesrendek*, a *szelekták* és a *szabadkőműves páholyok*. Ezt azzal magyarázza, hogy a felsorolt egyházak és szervezetek idegen érdekeket szolgálnak. A korszak háborús pszichózisának fontos eleme volt az összeesküvés-elmélet, amely az ország lerombolására törő külső és belső ellenség együttműködésére hívta fel a figyelmet. A politikai ellenfeleket és a másként gondolkodókat ily módon a hazaárulás vádjával illették.

A fogalmi metafora által létrehozott konceptuális térben a bonyolultabb jelentésű céltartomány értelmezése az egyszerűbb jelentésű forrástartomány által megy végbe. A három céltartomány, a politika, a termelés és a hitoktatás olyan elvont entitások, amelyekkel kapcsolatban az átlagos újságolvasó közvetlen tapasztalattal nem rendelkezik. A céltartományokkal kapcsolatos tudást a HARC fogalma közvetítette, egyben strukturalta számára. A felsorolt területek csataterként jelentek meg, amelyek birtoklásáért mindenkinek küzdenie kellett. Fauconnier és Turner a metafora működését egy több komponensből álló hálózat segítségével modellezzik (Fauconnier–Turner 2002, Kövecses 2005: 227–32). A hálózat legfontosabb összetevői: a forrás- és a céltartomány bemeneti tere; a két kiinduló tartomány közös jellemzőit, absztrakt szerkezetét tartalmazó generikus tér; valamint a metaforikus megfeleléseket bemutató integrált tér. A modell előnye, hogy segít megérteni a jelentésintegráció kognitív mechanizmusát. A metafora konvencionális használatára épülő első példa a HARC fogalmát komplex módon vetíti rá a politikára, ez a gyakorlati használat folytán nem igényel különösebb magyarázatot. A második és a harmadik idézet esetében a társadalom működésének olyan területeire vetül rá a harc képe, amelyek vele fogalmilag nem egyeztethetők össze. Jobban belegondolva képzelenségnek tűnik a háborús körülmények között folyó eredményes munkavégzés, miként az oktatás bármilyen formája is. A gyárakban és az iskolákban folyó küzdelem nyilvánvalóan a képzelet terméke, mert lehetetlen feltételeket tartalmaz. Az

történik, hogy a szövegalkotó egymással vegyíti a két bemeneti tartomány össze-
tevéit, a forrás- és a céltartomány egyes elemei között megfeleléseket hoz létre.
Az átvitel működését a HARC metaforáját legteljesebb formában kibontó második
példán mutatom be:

Generikus tér

Működési terület
Negatív cselekvő
Negatív tevékenység
Pozitív cselekvő
Pozitív tevékenység
Cél

Forrástartomány: HARC

Csatatér/front
Ellenség
Támadás
Védők
Küzdelem
Terület feletti ellenőrzés
megszerzése/megtartása

Céltartomány: MUNKA

Üzem
A kitűzött normát megkérdőjelezők
Norma- és bércsalások
Élmunkások
Munkaverseny
Norma elérése, illetve túlteljesítése

Integrált tér

Működési terület: üzem
Negatív cselekvő: imperialisták és háborús
gyűjtogatók ügynökei, az aktív szociálde-
mokraták, a horthysta tisztek és a hasonló
alakok
Negatív tevékenység: norma- és bércsalás
Pozitív cselekvő: a népi demokrácia
Pozitív tevékenység: ellenség leleplezése
és eltávolítása
Cél: munkafegyelem, szocialista építés

A HARC metafora pragmatikai szerepe

A metaforák a nyomtatott sajtó politikai híreiben címmel megjelent írásában Jakusné a következőképpen foglalja össze a fogalmi metafora létrejöttét: „A fogalmi metafora úgy jön létre, hogy a két kognitív tartomány vagy reprezentációs tér összetevőit megfeleltetjük egymásnak. A megfeleltetés során a forrástartomány alkotóelemeit rávetítjük a céltartomány azonos elemeire. Eközben bizonyos fogalmi összetevők profilálódnak, azaz előtérbe kerülnek” (Jakusné 2002: 443). Az idézett példából jól látható, hogy a szövegek értelemhálózata a HARC rendszerének egy specifikus vonását, a támadást végrehajtó negatív szereplőt hangsúlyozza. A jelentés fókusza azokra irányul, akikről a szövegalkotók azt feltételezték, hogy ellenzői voltak a pártállami berendezkedésnek. A kidolgozás a forrástartománynak ezt az elemét járja körül, ennek során a politikai ellenfél csoportjainak megnevezésén túl állítólagos tevékenységük jellegéről is pontos információkkal szolgál: *szoros a kapcsolat a termelés különböző területein támadó jobboldali szociáldemokrata s más ellenséges elemek és a klerikális reakció között; a klerikális reakció minden lépése azt bizonyítja, hogy a vallás kérdését, a papi talárt csupán lepelként használják ellenforradalmi, népgyűlölő ábrázatuk takargatására; lelepleződött, hogy a klerikális reakció a kuláksággal és a nagybirtokosok, nagytőkések maradványaival egyetemben országunk vesztére akar törni, népünk pusztulására, atomháborúra építi minden reményét.* A felsorolt bűntényekkel stigmatizálják a társadalom velük kapcsolatba hozott csoportjait. A HARC metafora szerepe ennél fogva a politikai ellenfél negatív irányú átnevezésében, ellenséggé formálásában jelölhető meg.

A metafora olyan összetevőkkel rendelkezik, amelyek tág teret nyújtanak a dramatikus megjelenítés lehetőségének; ezáltal a befogadó érzelmeire hatnak. Használata az olvasóközönséget arra sarkallta, hogy társadalomban betöltött szerepétől függetlenül – még ha a politikára közvetlen rálátással nem is rendelkezett – a maga posztján igyekezzen kivenni részét az úgynevezett belső ellenség ellen folytatott küzdelemből: *Békénk, munkánk, haladásunk alapvető feltétele, hogy eredményesen küzdjünk meg a termelő munkában, a népgazdaság különböző területein mutatkozó nehézségekkel és ellenséges próbálkozásokkal* (Sz. N. 1950/130: 1). Mivel a támadó fél negatív szerepkörében a politikai ellenfeleket és a másként gondolkodókat helyezte el, a publikum várhatóan a pozitív szereplővel, a metafora alkalmazójával azonosult. A metafora szövegfunkciója a politika irányítói és az újságolvasó közötti érzelmi közösség létrehozásában körvonalazható, amelynek éle a társadalom stigmatizált csoportjai ellen irányult.

SZAKIRODALOM

- Agárdi Ferenc–Szilágyi István (szerk.) 1946. *A ma lexikona*. Magyar Téka, Budapest.
- Black, Max 1990. A metafora. *Helikon* 432–47.
- Burget Lajos 2008. Retró-szótár. *Korfestő szavak a második világháborútól a rendszerváltásig*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Czigány Lóránt 1997. Államosított szavaink átvilágítása, avagy a szótárírók diszkrét bája. *Kortárs* 7: 1–32.

- Deme László 1950. Még néhány szó a rövidítésekről. *Magyar Nyelvőr* 74: 429–35.
- Fehér Erzsébet 2000. *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések, 147.)
- Fauconnier, Gilles–Turner, Mark 2002. *The Way We Think*. Basic Books, New York.
- Fónagy Iván 1998. A kognitív metaforáról. In: Banczerowski Janusz (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom: köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. ELTE BTK, Budapest, 140–53.
- Fónagy Iván–Soltész Katalin 1954. *A mozgalmi nyelv*. Művelt Nép Kiadó, Budapest.
- Grétsy László 1960. A társadalmi-gazdasági változások és a nyelv. *Valóság* 5: 68–73.
- Grétsy László (szerk.) 1976. *A mai magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gyekiczky Tamás 1989. „A szó veszélyes fegyver”. (Adalékok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének leírásához) MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Jakusné Harnos Éva 2002. A metaforák a nyomtatott sajtó politikai híreiben. *Magyar Nyelv* 126: 442–50.
- Jobst Ágnes 2004. A magyar szókészlet módosulása 1945 után. *Valóság* 9: 87–96.
- Juhász József 1954. Fónagy Iván–Soltész Katalin: A mozgalmi nyelvről. [Recenzió] *Magyar Nyelvőr* 78: 262–5.
- Kiss Jenő 2002. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Klemperer, Viktor 1984. *A Harmadik Birodalom nyelve*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. (Membrán Könyvek 12.)
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora*. Tipotex Kiadó, Budapest.
- Krippendorff, Klaus 1995. *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago University Press, Chicago.
- Lakoff, George–Turner, Mark 1989. *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago University Press, Chicago–London.
- Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépirodalmi stílus fő irányai*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Telegdi Zsigmond 1950. Nyelvünk új korszakának küszöbén. *Magyar Nyelvőr* 74: 66–78.
- Terestyéni Tamás 1973. A politika fogalma a párt központi lapjának három évfolyamában. In: Szecskő Tamás. (szerk.): *Az információtól a közéletig*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 84–104.
- Tolcsvai Nagy, Gábor 2005. *A Cognitive Theory of Style*. Peter Lang, Frankfurt.
- Tolnai Vilmos 1920. A proletár-diktatúra nyelvéről. *Magyar Nyelvőr* 16: 9–14.
- Tóth Szergej 2006. Egy totális diktatúra nyelve. In: Tóth Szergej (szerk.): *Hatalom interdiszciplináris megközelítésben*. Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 159–82.
- Van Dijk, Teun A. 1988. *News as discourse*. L. Erlbaum Association, New Jersey.

FORRÁSOK

Döntést!

Szabad Nép IV. évf. 100. sz. 1946. 58: 1.

Vonjuk le a tanulságot

Szabad Nép IV. évf. 100. sz. 1946. 100: 1.

A Központi Vezetőség ülése

Szabad Nép VIII. évf. 130. sz. 1950. 130: 1.

Jobst Ágnes

SUMMARY

*Jobst, Ágnes***The role of the BATTLE metaphor in the political parlance of the 1950s**

The paper surveys alternative ways of research on political language use. Taking sides with linguistics-based, quantitative alternatives, the author analyses the role of metaphors in political propaganda. Choice of metaphors is an important ingredient of power discourse, especially in periods of dictatorship. Using results of cognitive linguistic approaches, the author presents examples from the Hungarian press of the mid-twentieth century and shows how metaphors, constituting the culmination of political communication, were projected to the various areas of life, how they tried to affect people's thinking. The sense networks of the editorials analysed emphasise the negative participant of the BATTLE metaphor, the attacker, forcing opponents of the party-state system into that role. The study of metaphor use, therefore, supports the claim that the metaphor was selected consciously, with pragmatic factors in mind. Its textual function was to establish an emotional link between political power groups (as opposed to dissidents) and the consumers of political propaganda.

Keywords: political parlance, usage in the media, metaphor, cognitive linguistics, history of press

Középiskolai tanulók spontán beszédének temporális jellemzői

Bevezetés

Az utóbbi évek fonetikai szakirodalmában középponti helyet foglalnak el a beszédtempóval összefüggő kutatások. E munkák egyrészt a tempónak az észlelésre/megértésre gyakorolt hatását ölelik fel, másrészt a beszédnek, mint nyelvi produktumnak a létrehozásában, továbbá a beszédproduktum minőségének kialakításában betöltött szerepére vonatkoznak. Az akusztikai-fonetikai mérések (vö. Hegedűs 1957) lehetővé teszik a beszédtempó időbeli változásainak nyomon követését, így az összehasonlító longitudinális és keresztmetszeti vizsgálatokat. Következésképpen a beszéd sebességének alakulása a vizsgálat tárgya a különböző időszakokban vagy egy adott időszakra nézve.

A vizsgálatokban kétféle tempóértéket szokás megadni: a beszédtempót és az artikulációs tempót. Az előbbi a teljes beszéd sebességét jelenti, azaz az időegység alatt elhangzó beszédjelek (hangok, szótagok, szavak) számát, és ilyenkor a beszédidőbe a szünetek időtartama számítandó. Az utóbbi a beszédjelek képzésének a sebességét mutatja, tehát az időegység alatt képzett hangok, szótagok, szavak száma a szünetidő nélkül (Gósy 2004: 203).

A magyar nyelvre vonatkozóan számos tanulmányban mutattak rá a beszéd- iram gyorsuló tendenciájára (Vértes 1987, 1989), annak kísérleti úton történő bizonyítására (Gósy 1988), illetve a kísérleti eredmények összevető elemzésével (Kassai 1993) történő alátámasztására. Vértes O. András különböző korokból vett és gyorsírással rögzített parlamenti beszédekből számította tempóértékeit, s azokat a szakirodalmi adatokkal összehasonlítva mutatott rá a gyorsulás tendenciájára (1987: 38, 1989: 382). Gósy Mária az artikulációs sebességnek és az alapfrekvencia változásában kifejeződő dallammódosulásnak a tempóészlelésben betöltött szerepét vizsgálta. Eredményei szerint az észlelés szintjén bizonyítható beszédünk felgyorsulása, hiszen a frekvencianövekedés vagy -csökkenés a gyors tempó benyomását kelti, ugyanúgy, mint az emelkedő típusú dallamminta (Gósy 1988: 103). Kassai Ilona több kísérlet számadatainak összevető elemzése alapján jut arra a megállapításra, hogy a század elejéhez képest valóban felgyorsult a beszédünk. Megállapította, hogy a gyorsulás élménye alapvetően két tényező következménye. „Első fokon az abszolút időtartamértékek csökkenése értelmeződik tempógyorsulásként, áttételesen pedig a belső arányok átrendezése nyomán kialakuló időzítési monotonía kelti a növekvő sebesség érzetét” (Kassai 1993: 68).

A kutatások másik irányvonala az egyénre jellemző beszéd paramétereinek vizsgálata. Közöttük gyakran kutatott terület az életkorra jellemző akusztikai sajátosságok feltárása. E vizsgálatok egy része a beszédtempó és az életkor összefüggéseinek elemzésére vonatkozik. A magyar nyelvre vonatkozóan például Subosits István 18 és 22, illetve 50 és 60 év közötti személyekkel végzett felolvasási kísérletében arra a következtetésre jutott, hogy az idősebbek több időt fordítottak olvasásra, de ez alatt több szünetet is tartottak, és különbség mutatkozott a két korosztály artikulációs tempójában is. Mindezek okát a szerző a biológiai okok mellett főképpen a felgyorsult életvitelnek a fiatalokra gyakorolt hatásával magyarázza (Subosits 1990). Egy másik, felső tagozatos általános iskolásokkal végzett keresztszeti vizsgálatban szintén rámutattak az életkornak a beszédtempó alakulásában betöltött szerepére. A vizsgálat szerint a 14 évesek artikulációs tempója meglehetősen gyorsnak mutatkozott még a fiatal felnőttekéhez képest is (az artikulációs tempójuk átlagosan 15,6 hang/s; a beszédtempójuk 10 hang/s volt) (Laczkó 1991: 143). Abban a kísérletben, amelyben különböző életkorú személyek (17–80 év) tempóértékeit határozták meg, a tempógyorsítás tényét szintén a fiatalabbaknál mutatták ki. Amíg a 45 éves vagy annál fiatalabb korú beszélők beszédtempóértékei jórészt 10 hang/s, artikulációstempó-értékei 14 hang/s, vagy az említett értékeknél nagyobbak voltak, addig a 45 évesnél idősebb beszélők beszédtempóértékei a 8 hang/s, artikulációstempó-értékei a 12 hang/s körüli tartományba estek (Gocsál 2000: 43). Az életkorral kapcsolatos vizsgálatok arra is rámutattak, hogy a gyermekek beszédtempója a leglassúbb, a felnőtteké relatíve gyors, és időskorra a fiziológiai elváltozások következtében ismét a lassúbb tempó a jellemző (Laczkó 1991, Balázs 1993, Gósy 1997, Walker 1999, Gocsál 2000).

Az egyénre jellemző beszéd paramétereinek meghatározásában szintén gyakran kutatott terület a tempó és a beszélő neme közötti összefüggés, vagyis az, hogy mely nem képviselői beszélnek gyorsabban. A magyar nyelvre vonatkozóan Gocsál vizsgálatai nem mutattak szignifikáns eltérést a nők és a férfiak beszédtempója között, míg a szünettartást tekintve igen, a nők szignifikánsan kevesebb szünetet tartottak, mint a férfiak (Gocsál 2001). Egy kérdőíves vizsgálatban arra kerestek választ, hogyan ítélik meg középiskolai tanulók beszédtempóját a diákok, illetve a tanárok. E vizsgálatban szintén találtak eltérést a beszédtempó megítélésekor a nemek tekintetében, noha a megkérdezettek egyöntetűen úgy ítélték meg, hogy a középiskolások beszédének sebessége igen gyors (Laczkó 2008).

Napjainkban a mindennapi pedagógiai, szülői tapasztalat gyakran hívja fel a figyelmet olyan kommunikációs zavarokra, amelyek a fiatalok és a kamaszok beszédében az ajakartikulációs nehézség vagy a következményként megjelenő szótagok hibás ejtése, szótagok elnyelése miatt a közvetlen társalgásokon túl a kötött nyelvi formát igénylő kommunikációs situációkban is tapasztalhatók. A tinédzserek és a fiatalok túl gyors beszéde máskor megértési nehézségeket okoz. A gyors beszéd a médiában, különösen a kereskedelmi rádiókban, televíziókban igen jellemző. A közszolgálati és a kereskedelmi rádiók hírolvasóinak és bemondóinak beszédét elemezve különbségeket találtak; a kereskedelmi rádióban dolgozók magasabb tempóértékei átlagosan 2–3 hang/sec eltérést mutattak a közszolgálati rádióban dolgozók tempóértékeinél (vö. Bóna 2007). A kereskedelmi csatornák köz-

ismerten népszerűek a tizenévesek körében (vö. Zimányi 2002), és mindezeknek a beszédfejlődésükre gyakorolt negatív hatása szintén érzékelhető és kimutatható (Laczkó 2006a). A közszolgálati rádióban éppen az említett vizsgálat óta váltottak arculatot, hogy műsoraikkal a fiatalabb nézőkre nagyobb hatást gyakoroljanak (Bóna 2007).

Összegezve a magyar beszédtempó-vizsgálatokat, az egyéni jellemzők feltárásával kapott eredményeket, továbbá a mindennapi tapasztalatból származó megfigyeléseket, megállapítható, hogy a gyors beszédtempó és artikulációs tempó generációs sajátosság is: a felgyorsult életvitel vélhetően leginkább a fiatalok beszédtempójára hat. Egyes vélekedések alapján a középiskolai, egyetemi/főiskolai korosztály beszédének sebessége igen magas tempóértékeket is jelenthet.

Mindezek ismeretében célzott kísérletet terveztünk két középiskolás korcsoport, a „bemenetet” képező 15 évesek, továbbá a „kimenetet” jelentő 18 évesek spontán beszédének vizsgálatára.

A keresztmetszeti vizsgálattal arra kerestünk választ, hogy az említett korosztály feltételezhető gyors beszéde milyen objektív paraméterekkel jellemezhető, valamint arra, hogy milyen összefüggés mutatkozik beszédük gyorsasága és beszédprodukciónak minősége között. Hipotézisünk szerint ugyanis a gyorsabb tempó a beszédprodukciónak minőségét és érthetőségét negatívan befolyásolja. Így a mai tizenévesek beszédtempójának gyorsulásával összefüggésben felvetődhet az a kérdés, milyen mértékben érthető vagy nem érthető e korosztály beszéde.

Anyag és módszer

A kérdések megválaszolását részben kérdőíves vizsgálat, valamint az említett korcsoport magnetofonra rögzített spontán beszédének akusztikai és fonetikai vizsgálata alapján kíséreljük meg.

A kérdőíves vizsgálatban egyrészt azt kértük a résztvevőktől, hogy a tesztalapon felsorolt csoportok közül válasszák ki a leggyorsabban beszélőket. Másrészt arra kértük őket, hogy a vizsgálandó két korcsoport (a 15 évesek és a 18 évesek) beszédét minősítsék a beszéd tempója és az artikuláció alapján. A két kategória megítéléséhez lehetséges válaszokat adtunk, amelyekből a válaszadóknak a szerintük jellemzőt kellett jelölni. A tempóhoz a lassú, a közepes (átlagos gyorsaságú) és a gyors kategóriákat tüntettük fel a tesztalapon választási lehetőségeként. Az artikuláció megítéléséhez a megfelelő/helyes és a hiányos/helytelen kategóriákat adtuk meg. A kérdőíves vizsgálatban részt vevők száma 150 fő volt, részben középiskolai diákok, részben középiskolai tanárok. A megkérdezett diákok a középiskola egy-egy évfolyamán tanulók, átlagéletkoruk: 15,3 év, 16,2 év, 17,4 év, 18,5 év, a tanárok átlagéletkora: 47,4 év. Valamennyi korcsoportban 30-30 fő volt a válaszadók száma.

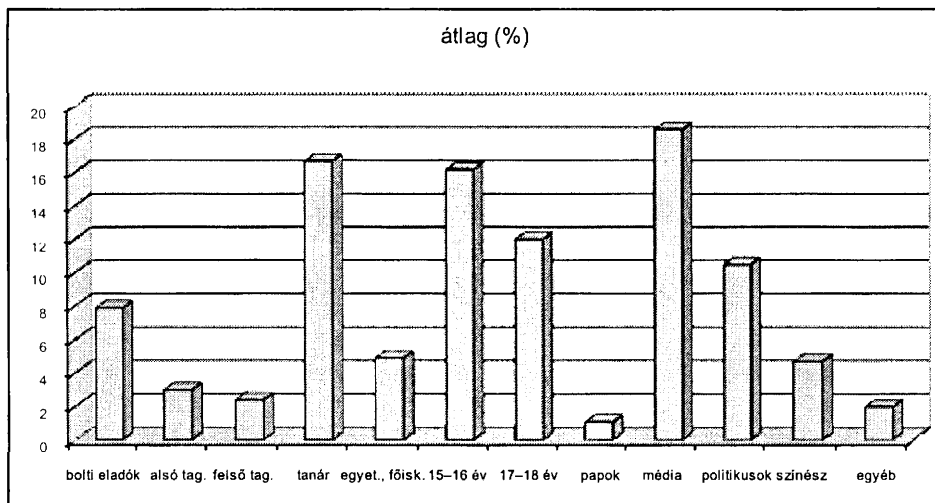
Az irányított spontán beszédet lecsendesített szobában rögzítettük magnetofonra mikrofon segítségével. A diákoknak előzetesen azt az instrukciót adtuk, hogy fejték ki a véleményüket a mozi- és tévéfilmekkel kapcsolatosan. A tanulók körülbelül 2 percnyi gondolkodás után monológban fejtették ki mondanivalójukat. Minden diáktól körülbelül 5 percnyi beszédmintát rögzítettünk, az elemzéshez

megközelítően 2 perces részletet használtunk fel. A tanulók száma 15 fő volt korcsoportonként.

A magnetofonra rögzített irányított spontán beszédrészleteket a Praat programmal elemeztük. Meghatároztuk az elemezni kívánt beszédrészletek pontos időtartamát, megszámoltuk a kiejtett hangokat. Az adatokból meghatároztuk az artikulációstempó- és a beszédtempóértékeket mind a két korcsoportban valamennyi tanuló esetében, illetve ezekből átlagértékeket számoltunk. Megvizsgáltuk a beszéd közben tartott szünetek típusait (néma, hangos szünetek), számát és időtartamát. A tanulók beszédéből kigyűjtöttük és tipizáltuk az artikulációjukat meghatározó jelenségeket, megnéztük azok gyakoriságát, és elemeztük a gyors tempó következményeként megjelenő kiejtési alakváltozatokat. A statisztikai elemzéseket a SPSS 10.0 for Windows nevű programcsomaggal végeztük.

Eredmények

Arra a kérdésre, hogy *Kik beszélnek ma a leggyorsabban Magyarországon?*, a válaszadók legnagyobb része – várhatóan – a média szereplőit jelölte meg. Ugyanakkor meglepő módon a tanárok beszédét is igen gyorsnak gondolták. Ez vélhetően a diákok ítéletei miatt került a „második helyre”, és további kérdés, hogy ténylegesen gyors beszédet jelent-e, vagy csupán az ismerethalmaz befogadása kelti a diákok számára a gyorsulás érzetét. A két vizsgált korcsoport (15 évesek és 18 évesek) beszédét a megkérdezettek gyorsnak tartották, különösen a fiatalabbakét. Elgondolkodtató, hogy az általános iskolások (mind az alsó, mind a felső tagozatosak) beszédét az általunk vizsgált korcsoportokhoz képest sokkal lassabbnak ítélték, főképpen, ha tekintetbe vesszük azt is, hogy a felső tagozatosok és a 15 évesek között mekkora a különbség a gyorsaság megítélésében.

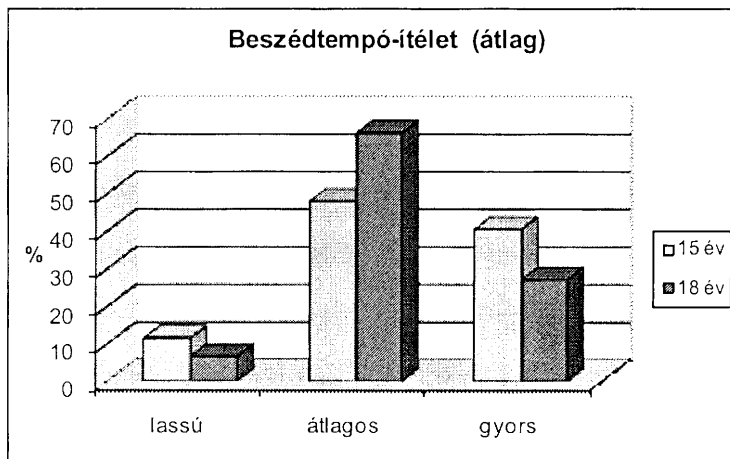
1. ábra. A válaszadók aránya arra a kérdésre, hogy kik beszélnek ma leggyorsabban Magyarországon (%)

Az 1. táblázat ugyanerre a kérdésre adott válaszokat korcsoportonkénti megoszlásban mutatja.

1. táblázat. A válaszadók korcsoportonkénti megoszlása a leggyorsabb beszélőket tekintve [%]

	bolti eladó	alsó tagozat	felső tagozat	tanár	egyet., főisk.	15–16 év	17–18 év	papok	média	politikus	színész	egyéb
15 év	13,2	2,2	3,3	13,2	7,7	16,5	12,1	1,1	14,3	13,2	2,1	1,1
16 év	6,2		2,1	22,9		14,6	12,5	4,2	14,6	12,5	8,3	2,1
17 év	4,7	7,8	1,6	20,3	4,7	14,1	9,4		15,6	10,9	7,8	3,1
18 év	11,7	5	3,3	20	3,3	21,7	13,3		16,7	3,3	1,7	
felnőtt	3,6		1,8	7,1	8,9	14,3	12,5		32,1	12,5	3,6	3,6

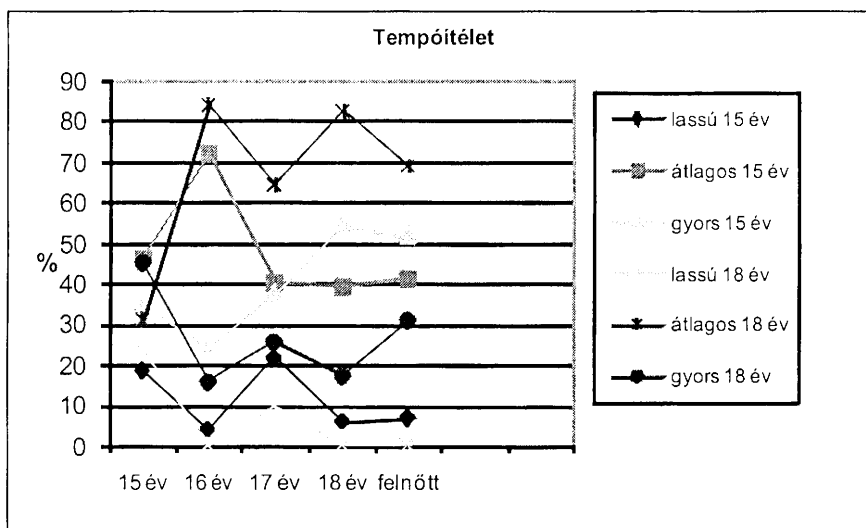
Látható, hogy a média szereplőit ugyan valamennyi diákcsoportban gyorsnak minősítették, de korántsem olyan arányban, mint ahogyan azt a felnőttek gondolták. Az adatok jól tükrözték egyrészt azt a vizsgálatokkal igazolt és a bevezetőben említett tényt, hogy a gyors beszéd a médiában, különösen a kereskedelmi rádiókban, televíziókban igen jellemző (vö. Bóna 2007). Másrészt arra is rámutattak, hogy ezek a csatornák olyannyira népszerűek a fiatalok és a tizenévesek körében, hogy beszédüket, beszédtempójukat is erősen befolyásol(hat)ják. A 15–16 évesek beszédét valamennyi megkérdezett gyorsnak ítélte, míg a 17–18 évesek beszédét sokkal kisebb arányban minősítették gyorsnak. A tanárok beszédét inkább a 16 évesek és az annál idősebbek gondolják gyorsnak, míg a legfiatalabbak nem annyira.

2. ábra. A beszédtempóra kapott ítéletek átlagértékei (%)

A megkérdezettek nagy része mind a két korcsoport beszédét többnyire átlagos tempójúnak véli (48% a 15 évesekre és 66,2% a 18 évesekre, $p < 0,036$). Ugyanakkor a gyors beszéd kategóriát szintén magas arányban jelölik mind a két korcsoport beszédtempójára vonatkozóan szemben a lassú minősítéssel (15 éveseknél 40,5%, 18 éveseknél 27,1%, $p < 0,087$). Mind az átlagos, mind a gyors kategória választásakor jelentős különbség figyelhető meg a két korcsoport beszédtempójára adott válaszok között oly módon, hogy a 18 évesek beszédtempóját inkább átlagosnak ítélték a megkérdezettek, míg a 15 évesek beszédtempóját nagyobb mértékben tartották gyorsnak, mint az idősebbekét.

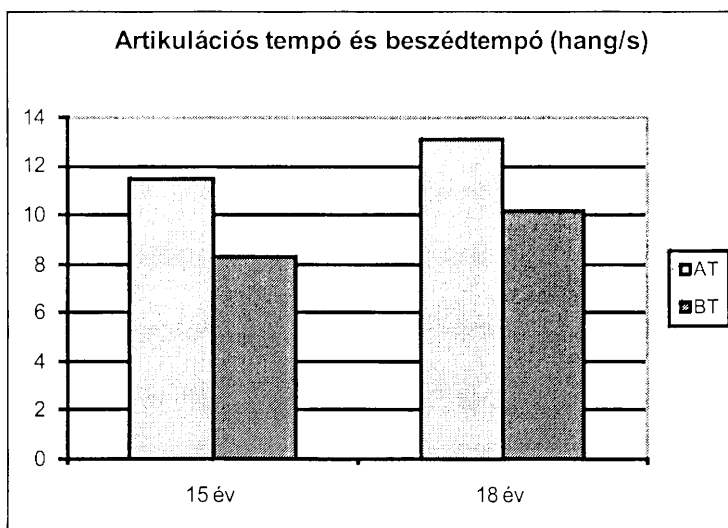
A 3. ábra a beszédtempóra adott ítéletek megoszlását korcsoportonként látja. A két vizsgált korcsoport egymás beszédének sebességét ellentétesen ítéli meg. A 15 évesek a 18 évesek beszédét, míg a 18 évesek a 15 évesek beszédét tartják gyorsnak. A 15 évesek saját korcsoportjuk beszédét megközelítőleg ugyanolyan arányban (46,5%) tartják átlagosnak, mint amilyen mértékben a 18 évesekét gyorsnak (45,2%). A 18 évesek viszont saját korcsoportjuk beszédét jóval nagyobb mértékben vélik átlagos tempójúnak (82,4%), mint amilyen mértékben a fiatalabbakét gyorsnak (54,5%).

3. ábra. A beszédtempóra kapott ítéletek korcsoportonként (%)

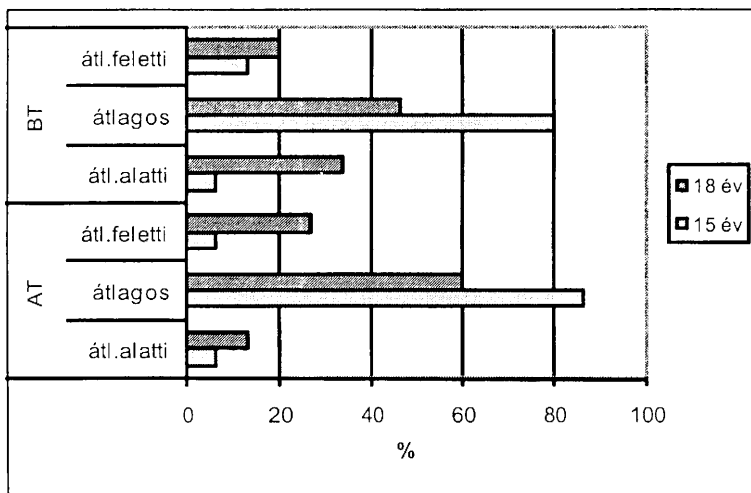
A tempóra adott ítéletek összességében egyrészt azt sejtetik, hogy a vizsgált korcsoportok beszédtempója gyors, másrészt azt, hogy a gyorsaság tekintetében a két korcsoport beszédtempójában is lehet eltérés. Az ítéletek szerint a fiatalabbak vélhetően gyorsabban beszélnek, mint az idősebbek. Ezt a feltételezett különbséget a felnőttek ítéleteinek különbségei is mutatják, hiszen a 15 évesek beszédtempóját ők a legnagyobb arányban gyorsnak, míg a 18 évesekét átlagosnak ítélték. Megnéztük, hogy mit mutatnak a vizsgálatban mért objektív adatok.

A **mért adatok** az artikulációs és a beszédtempó esetében is ellentétesen alakultak, mint ahogy a megkérdezettek azt megítélték. Az egyéni eredmények alapján számított tempóátlagok azonban rámutatnak a vizsgált korcsoportok beszédének arra a gyorsulására, amely az ítéletekben egyértelműen tükröződött. A 15 évesek artikulációs tempója (AT) (11,5 hang/sec) és a 18 évesek artikulációs tempója (13,1 hang/sec) között közel két hang/sec az eltérés, csakúgy, mint a beszédtempó (BT) esetében (15 évesek: 8,3 hang/sec, 18 évesek: 10,2 hang/sec). A statisztikai vizsgálatok mind a két tempóértéket illetően szignifikáns különbséget igazoltak a két korcsoport között. ($p < 0,002$ az AT-re, és $p < 0,005$ a BT-re.) Az egyéni tempóértékek mind a két korcsoportban jelentősen eltérnek. Az artikulációs tempó vonatkozásában a két szélső érték a 15 éveseknél 10 hang/sec, illetve 13,5 hang/sec, a 18 éveseknél 11 hang/sec, valamint 17,1 hang/sec. A beszédtempóra a 15 éveseknél 6,4 hang/sec és 10,6 hang/sec, a 18 éveseknél 7,3 hang/sec és 15,5 hang/sec közötti értékeket mértünk. A tempó átlagainak és a szórástartomány szélső értékeinek összevetése azt mutatja, hogy a gyorsítás inkább az idősebb tanulókra jellemző. Ha összehasonlítjuk a mért adatokat a korábban említett vizsgálatban (vö. Laczkó 1991) a 14 évesekre kapott tempóértékekkel, továbbá egy másik mérésben a 45 év alatti korosztály tempójában megfigyelhető tendenciával (vö. Gocsál 2000), akkor kimondhatónak tűnik, hogy a beszéd sebességének gyorsulása napjainkban leginkább a fiatal felnőttekre (lehet) jellemző.

4. ábra. Az artikulációs tempóra és a beszédtempóra kapott (mért) adatok (hang/s)

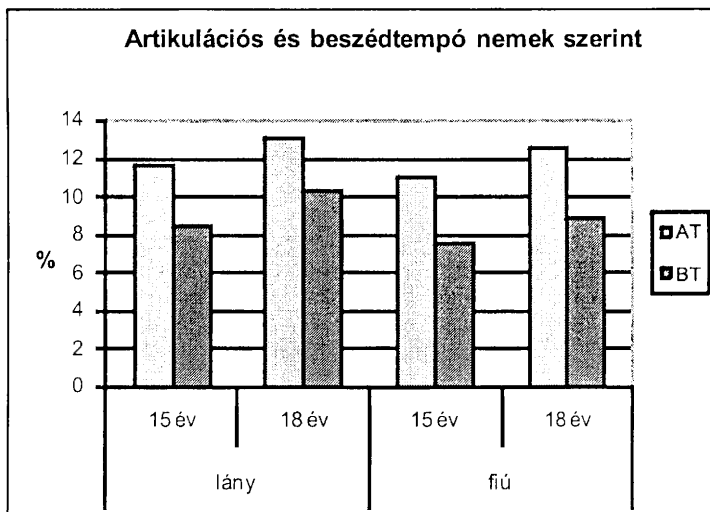
Megnéztük a tanulók eloszlását oly módon, hogy hányan térnek el az átlag körüli értékektől, és milyen mértékben a két tempó tekintetében (5. ábra).

5. ábra. A tanulók eloszlása az egyes tempó kategóriákban (%)

Várhatóan mindkét korcsoportban azoknak az aránya a legmagasabb, akiknek az artikulációs tempója és a beszédtempója is az átlag körüli érték. Jelentős különbség látszódik abban, hogy ez az arány mekkora a két korcsoportban. A 15 éves diákok túlnyomó részének (86,7%) az **artikulációs tempója** az átlag körüli, míg ez a tempó a 18 éves tanulók csupán 60%-ánál volt megfigyelhető. Az átlag alatti és átlag feletti artikulációs tempóértékek a fiatalabbak korcsoportjában nem jellemzőek. Egy-egy olyan diákot találtunk csak közöttük, akiknek az AT-értékei a korcsoportjuk átlagát meghaladták vagy nem érték el. Ők a két szélső tempóértéket hordozó tanulók. Az idősebbek csoportjában az AT átlagától jelentős mértékben eltérők aránya több, főleg az átlag feletti AT-értéket mutatók számát illetően (26,7%). A **beszédtempó** mért értékei a 15 évesek zöménél (80%) ismételen az átlag körüliek, az átlag alatti értékek szintén nem számottevőek, az átlag feletti értéket mutatók aránya is alacsony (13,3%). A 18 évesek eloszlása a kialakított tempó kategóriákban nem ennyire egyenletes. Átlagos beszédtempóértékeket náluk a tanulók 46,7%-ánál találtunk. Az átlagtól valamilyen irányban eltérők száma ebben a korcsoportban sokkal szembetűnőbb. Az átlag alatti tempóértéket mutatók aránya 33,3%, az átlag feletti tempóértékeket hordozóké 20%. A tanulók eloszlása a tempó kategóriákban tehát azt láttatja, hogy az idősebb korcsoportban több olyan diák található, aki a korcsoportjuk gyors artikulációs vagy beszédtempóját meghaladja, mint a fiatalabbaknál, és ez vélhetően azzal a tempóértékekre kapott átlagértékekkel függ össze, amely gyorsabb beszédüket magyarázza vagy magyarázhatja.

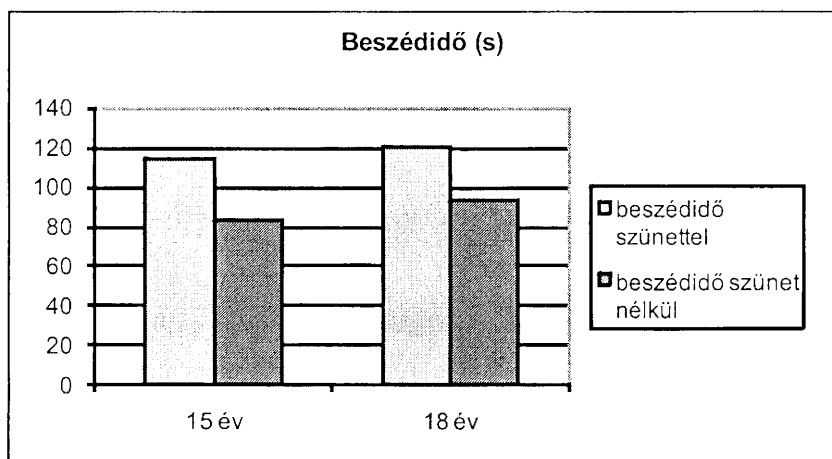
A beszédtempót befolyásoló tényezők egyike a beszélő neme. Általános megfigyelés, hogy a nők többnyire gyorsabban beszélnek, mint a férfiak, noha a magyarra vonatkozó kutatások (vö. Gocsál 2001) ezt a különbséget nem igazolták. Megnéztük, hogy anyagunkban található-e eltérés a lányok és a fiúk beszédsebessége között a két korcsoportban (6. ábra).

6. ábra. Az artikulációs tempó és a beszédtempó nemek szerint

A grafikonok mind a két korcsoportban alátámasztják azt az általános megfigyelést, hogy a lányok gyorsabban beszélnek, mint a fiúk. A lányok és a fiúk közötti eltérés azonban egyik korcsoportban sem szignifikáns ($p < 0,151$ a 15 éveseknél, $p < 0,268$ a 18 éveseknél), így statisztikailag igazolható különbség a nemek között anyagunkban sem volt kimutatható.

Megnéztük, hogy mennyi időt fordítottak a tanulók átlagosan a beszédre, és mennyit a beszéd közben tartott szünetekre (vö. 7. ábra).

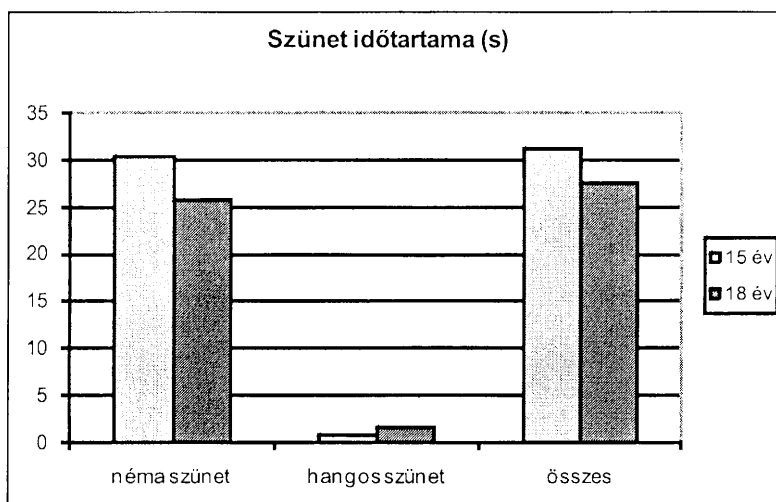

7. ábra. A beszéd ideje szünettel és szünet nélkül

A 7. ábra azt mutatja, hogy az idősebb tanulók átlagosan hosszabb ideig beszéltek, és a beszélésre fordított idő szintén több náluk akkor is, ha leszámoljuk a beszéd közben tartott szüneteket. A szünetekkel együtt számított beszédidő

114,64 s (15 évesek) és 120,69 s (18 évesek), míg a szünet nélküli 83,41 s (15 évesek) és 93,18 s (18 évesek). Így megnéztük, hogy a gyorsabb tempó a szünetek számával vagy időtartamával van-e, lehet-e összefüggésben.

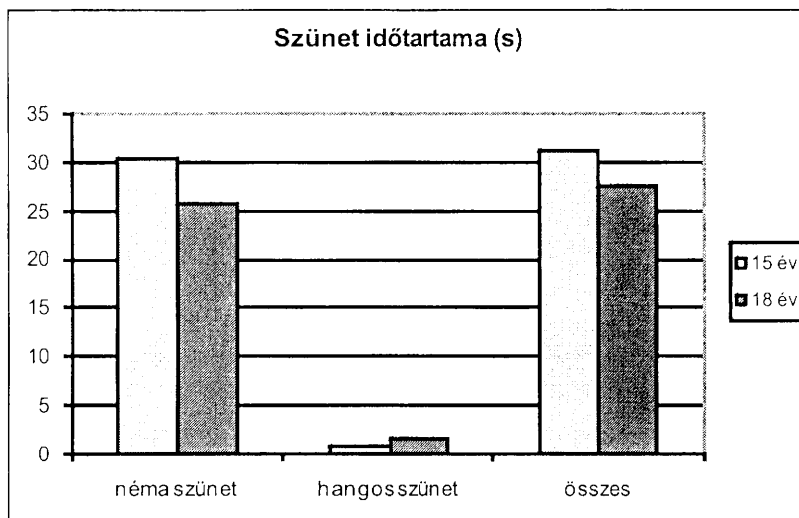
A 8. ábra azt mutatja, hogy a két korcsoport beszéd közben tartott **összes néma szünetének a száma** gyakorlatilag nem tér el (15 évesek: 38,3, 18 évesek: 39, $p < 0,407$), míg a hangos szünetekben van némi különbség, ez inkább az idősebbekre jellemző. A 15 évesek átlagosan 2 hangos szünetet tartottak az adott beszéd-idő alatt, a 18 évesek ennek a kétszeresét (4,2). A talált különbséget a statisztikai vizsgálat is alátámasztotta, a $p < 0,003$. A fiatalabbak beszéd közben tartott összes szünetének tehát 95,1%-a néma szünet és 4,9%-a hangos szünet, míg a 18 éveseknél a néma szünetek aránya 90,3%, a hangos szüneteké 9,7%. A beszédidő és a szünet egymáshoz viszonyított százalékos arányai így megerősítik, hogy az idősebbek hangos szüneteinek aránya a fiatalabbaknál talált hangos szünetek számának megközelítően a duplája. A beszéd közbeni kitöltött szünetek az idősebbek beszéd-termelését tehát nagyobb mértékben jellemzik, mint a fiatalabbakét, ez pedig vélhetően beszédtervezési stratégiájuk különbözőségével függhet össze.

8. ábra. A beszéd közben tartott szünetek száma (átlagértékek)

A **szünetek időtartamában** (9. ábra) jobban kirajzolódik a különbség a két korcsoport között. A 15 évesek beszéd közben tartott összes néma szünetének időtartamára kapott átlagérték 30,45 s (30450 ms), a 18 éveseknél 25,83 s (25830 ms). A 15 évesek tehát 4,62 s-mal (4620 ms) hosszabb szünetet tartottak és ez a viszonylag hosszú szünet leíró statisztikai értelemben szignifikáns különbség ($p < 0,075$). A 15 évesek néma szüneteinek időtartama 18,9 s (18900 ms) és 45,35 s (45350 ms) között, míg a 18 éveseké 11,02 s (11020 ms) és 40,18 s (40180 ms) között szóródik. A fiatalabbak 73,3%-a tartott a beszélés folyamán az átlaghoz közeli időtartamú szünetet, míg az idősebbeknél ez az arány 60%. Mindössze egy 15 éves tanuló (6,7%) beszédében találtunk az átlagnál sokkal rövidebb időtartamú szünetet, ám artiku-

lációs tempója nem haladta meg korcsoportja átlagát. Ebben a korcsoportban a tanulók 20%-a az átlaghoz képest hosszabb szüneteket produkált, de e diákok mind-egyikének átlagos volt az artikulációs tempója. A 18 évesek között az átlagtól rövidebb szünetet a diákok 20%-a tartott, ám az ő artikulációs tempójuk jóval nagyobb volt a korcsoportjuk átlagánál. Az átlaghoz képesti hosszabb időtartamú néma szünet szintén 20%-ban fordult elő náluk, és ekkor az artikulációs tempó a korcsoport átlaga és az átlag alatti értékek között 14,3%, illetve 6,7% arányban oszlott meg. A néma szünet időtartamában észlelt különbség így az átlagok mellett az egyes tanulók beszéd közbeni szünetének időtartamában is követhető, az idősebbek szünetei rövidebbek, mint a fiatalabbakéi. Ha a néma szünetek átlagos hosszát vetjük össze, szintén jól láthatóak a különbségek a korcsoportokban. A 15 évesek egy néma szünetének átlagos időtartama 795 ms, a 18 éveseké 662,3 ms. A különbség körülbelül egy [a:] hang időtartamának feleltethető meg. A korcsoportok közötti eltérés szintén jól látható a néma szünet és a beszédjel időtartamának egymáshoz viszonyított százalékos arányában. A 15 éveseknél a néma szünet és a beszédjel aránya 36,5%, míg a 18 éveseknél 27,7%.

9. ábra. A szünetek időtartama (s)

A hangos szünetek időtartamában kisebb a különbség, és fordított az eltérés. Vagyis a 18 évesek hangos szünetének az időtartama hosszabb, de náluk a hangos szünetek száma is több volt. A 15 évesek összes hangos szünetének időtartamára kapott átlag 0,79 s (790 ms), a 18 éveseknél 1,68 s (1680 ms). A különbség 0,89 s (890 ms), ám ez gyakorlatilag nagyon kicsi, ha meggondoljuk azt, hogy a 18 évesek kétszer annyi szünetet tartottak, mint a 15 évesek. Ezt támasztja alá a hangos szünetek átlagosan mért időtartama is, amely megközelítőleg egyezett a korcsoportokban, a 15 éveseknél 395 ms, a 18 éveseknél 400 ms volt. A hangos szünet és a beszédjel időtartamának egymáshoz viszonyított százalékos aránya szintén alá-

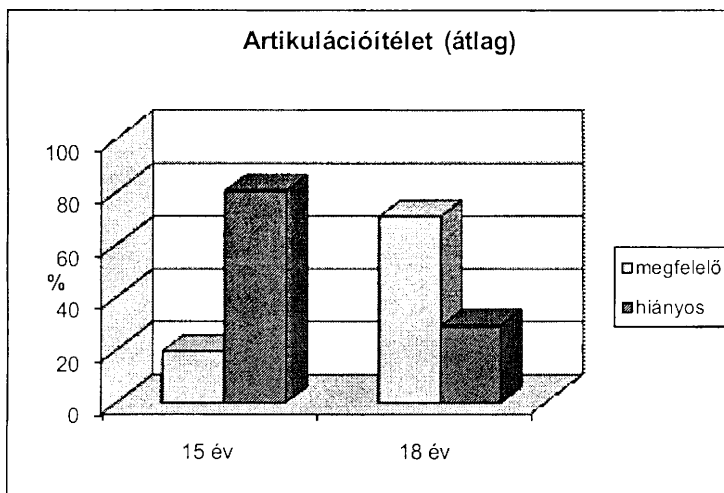
támasztja mindezeket. A hangos szünet és a beszédjel aránya ezúttal a 15 éveseknél 0,9%, a 18 éveseknél 1,8%. A 15 évesek hangos szünetei 0,34 s (340 ms) és 2,13 s (2130 ms), míg a 18 éveseknél 0,35 s (350 ms) és 3,17 s (3170 ms) közöttiek.

Összességében tehát az állapítható meg, hogy az idősebb tanulóknál mért nagyobb tempóértékek nem a szünetek számában, hanem a szünetek, elsősorban a néma szünetek időtartamával vannak összefüggésben. Azaz a beszéd közben tartott néma szünetek rövidülése jelentkezik gyorsabb beszédtempójuk hátterében. Ugyanakkor adataink arra is rámutattak, hogy a hangos szünetek számának növekedése inkább az idősebb korcsoport sajátja. A beszédprodukciók tartalmának ismeretében ez a két korcsoport eltérő beszédtervezési stratégiáit és gondolkodási folyamatait erősíti meg (vö. Laczkó 2006b). Azt, hogy a 15 évesek és a 18 évesek is sokszor ismétlik gondolataikat, ám a 15 évesek azonos, míg a 18 évesek eltérő nyelvi formában, és a különböző nyelvi formák megtalálása a beszéd közbeni hangos szünetek számának emelkedésével jár.

A továbbiakban megnéztük, hogy milyen **összefüggés** található a tanulók **beszédtempója és beszédük minősége** között.

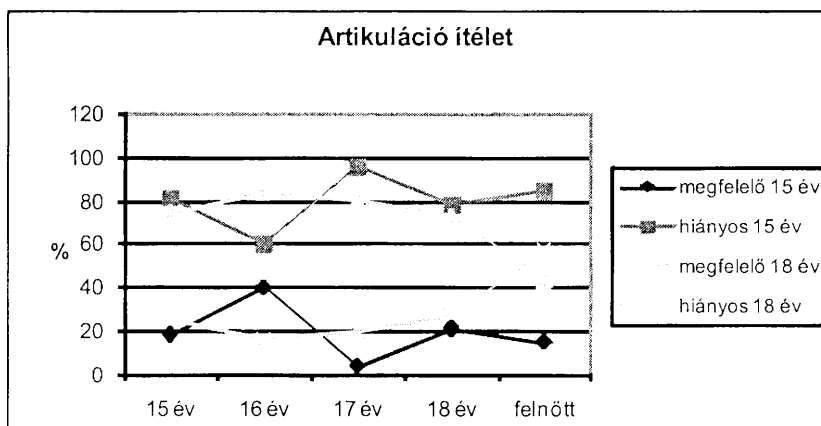
Ismert, hogy a gyors tempó miatt megváltozhatnak egyrészt a beszéd időviszonyai, másrészt a beszéd sebességének emelkedése fonológiai és artikulációs szinten is befolyásol(hat)ja a beszéd folyamatokat. Artikulációs következményként például speciális lazítási folyamatok léphetnek fel a beszédben, és a laza ejtés miatt különböző artikulációs megoldások jelenhetnek meg és állandósulhatnak, amelyek különféle ejtészváltozatokat eredményezhetnek. A laza ejtésből származó renyhe artikuláció miatt szintén átrendeződhetnek a beszéd időviszonyai, és ez a hallgató percepciójában a gyorsabb tempó érzetét keltheti (Kassai 1993). A természetes spontán vagy félspontán beszédben a beszédhangok kapcsolódására jellemzőek az átmenetek, amelyek az egymás környezetében levő beszédhangok egymásra hatásának következtében jönnek létre, és nem feltétlenül eredményeznek más beszédhangot. Az egymás szomszédságában levő beszédhangok kapcsolódására jellemző lehet a forma módosulása is, vagyis az, amikor egy jelentésmegkülönböztető funkcióval bíró egység, fonéma keletkezik. A szakirodalomban az előbbi fonetikai, az utóbbit fonológiai koartikulációs folyamatnak nevezik (a fogalomra vö. Gósy 2004: 150). A beszédtempó gyorsulása a koartikulációs folyamatokat is megváltoztathatja, így a spontán, félspontán beszédben az artikulációs konfiguráció megváltozásának eredményeképpen hibák, például hang- és szótagkihagyások jelenhetnek meg. Ezek a módosulások olyan beszédprodukcióval járhatnak, amelynek a feldolgozása a hallgatóra negatívan hat(hat), „kirívó” esetekben szinte nem is teszi lehetővé a beszéd feldolgozását és megértését. Minthogy a tempóértékek a vizsgált korcsoportokban a gyorsulás tényét egyértelműen megerősítették, így megnéztük, hogy egyrészt milyen összefüggés mutatkozik a két korcsoport tempóértékei és beszédük időviszonyai között, másrészt tempóértékeik és artikulációjuk minősége között.

Először ismertetjük a megkérdezetteknek a vizsgált tanulók **artikulációjára** vonatkozó **ítéleteinek** eredményét (10. ábra).

10. ábra. Az artikulációra kapott ítéletek átlagai (%)

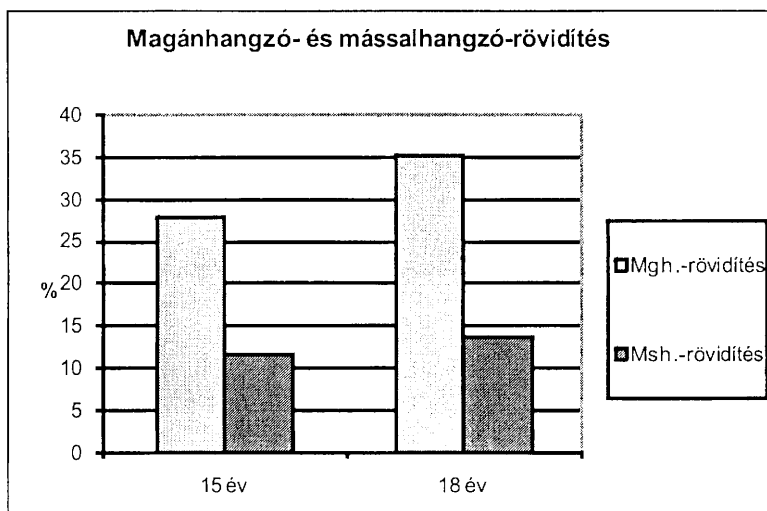
A megkérdezettek a 15 évesek artikulációjában sok hiányosságot látnak, míg a 18 évesek artikulációját jobbra tökéletesnek gondolják. A fiatalabbak hiányos artikulációjára kapott ítéletek aránya 70,8%, az idősebbek pontos artikulációjára adottaké 80,4%. Valamelyest változik a kép, ha a korcsoportonkénti minősítéseket is megvizsgáljuk (11. ábra).

11. ábra: az artikulációra kapott ítéletek (%)

Vagyis a különböző életkorú diákok a 18 évesek artikulációját egyöntetűen ítélik meg, és túlnyomórészt problémamentesnek, míg a 15 éveseket inkább problémásnak vélik, de ekkor a megítélésük korcsoportonként változó. A felnőttek azonban mindkét korcsoport artikulációjában látnak hiányosságokat, noha a fiatalabbaknál kissé nagyobb arányban.

A beszédtempó és az időviszonyok közötti összefüggés elemzésekor azt feltételeztük, hogy a gyorsabb beszédtempót mutató 18 éveseknél a spontán beszéd időviszonyainak átrendeződése jobban érzékelhető, mint a 15 éveseknél, ez a magánhangzók és a mássalhangzók időtartamának rövidítésére kapott arányokban (vö. 12. ábra) egyértelműen tükröződik.

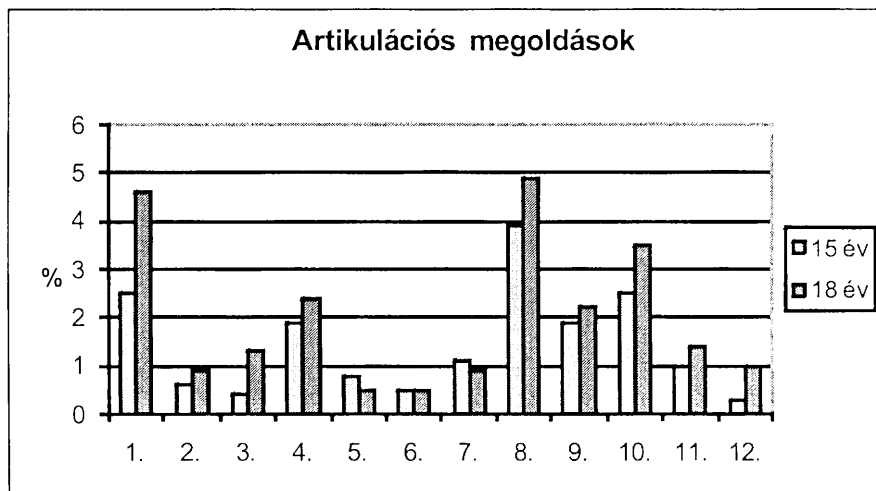
12. ábra. A magánhangzók és a mássalhangzók rövidítésének aránya (%)

Feltételezésünk elsősorban a magánhangzók időtartamának átrendeződésében volt nyomon követhető, noha mind a magán-, mind a mássalhangzók időtartamát az idősebb tanulók rövidítették nagyobb arányban. Amíg a 15 évesek a magánhangzók időtartamát 28%-ban, addig a 18 évesek 35,3%-ban rövidítettek. (A különbség statisztikailag szignifikáns, $p < 0,054$). A mássalhangzók időtartamának rövidítése a 15 éveseknél 11,7%, a 18 éveseknél 13,8%, a két korcsoport közötti különbség ezúttal nem jelentős ($p < 0,242$). Az artikulációs tempóval a magánhangzók és a mássalhangzók rövidítése is csak a 18 éveseknél függött össze szorosan. (A magánhangzók rövidítésekor $r = 0,0788$ a 15 éveseknél, $r = 0,688$ a 18 éveseknél, a mássalhangzók rövidítésekor az r értékei a korcsoportok sorrendjében 0,080 és 0,519). Így a kapott eredmények egyöntetűen megerősítik azt, hogy a gyors tempó a beszéd időzési viszonyait felborítja, ez pedig főképpen a magánhangzók időzési arányainak eltolódását jelent(het)i.

Megnéztük, milyen jellegzetes artikulációs megoldások és milyen arányban fordulnak elő a két korcsoport beszédében, továbbá mutatnak-e és milyen összefüggést a beszédükre kapott tempóértékekkel.

A 13. ábra azt mutatja, hogy a legtöbb artikulációs megoldás egy főre eső aránya az idősebbeknél magasabb, mint a fiatalabbaknál. Mindössze három jelenség volt közel azonos arányú a korcsoportokban, vagy a fiatalabbaknál volt kissé nagyobb arányú. Ezek a hangcserék, a hangkihagyások és a szóhatár-eltolódás jelensége. Az artikulációs jellemzők összességében hasonlóan alakultak a korcsoport-

tokban. A leggyakoribb artikulációs megoldásnak mindkét korcsoportban a *t* hang kihagyása bizonyult, második a gyakoriságát tekintve a szótagkihagyás. Igen magas az aránya az *l* és az *n* hangok kiesésének. Szintén gyakori az, amikor a szóban egy-egy hangnak a kihagyása a szótaghatár megváltozását eredményezi. Úgy tűnik tehát, hogy a leggyakoribb artikulációs problémák a renyhe artikuláció, laza ejtés miatt jönnek létre mind a két korcsoportban. Ennek azonban oka lehet a gyors beszéd, hiszen a lazítási folyamatok éppen a gyorsabb tempó miatt következhetnek be.

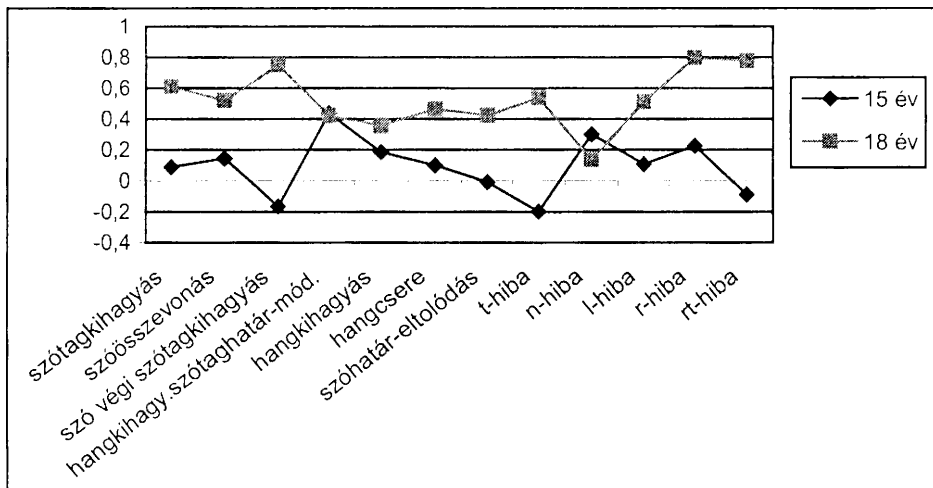

13. ábra. Az artikulációs hibatípusok átlagos előfordulási aránya (darab/fő)

Jelmagyarázat

1. = szótagkihagyás 2. = szóösszevonás 3. = szótagelhagyás szóvégen
 4. = hangkihagyás szótaghatár-módosítással 5. = hangkihagyás
 6. = hangcsere 7. = szóhatár-eltolódás 8. = t-kiesés 9. = n-kiesés
 10. = l-kiesés 11. = r-kiesés 12. = rt-kiesés

A tempó és az artikuláció közötti összefüggést a Pearson-féle korrelációs vizsgálattal néztük meg oly módon, hogy a korrelációs együtthatókat az összes előforduló artikulációs megoldás és az artikulációs tempó, valamint a korcsoportokban előforduló artikulációs jellemzők és a tempó tekintetében is kiszámoltuk. Az első esetben a Pearson-féle korrelációs együttható értéke (r) a 15 éveseknél 0,230, a 18 éveseknél 0,878, azaz a beszédbeli artikulációs jelenségek az idősebbeknél mutattak összefüggést a tempóval. Az artikulációs tempó és az egyes artikulációs jelenségek között számított korrelációs együtthatókat a 14. ábra mutatja.

14. ábra. Az AT és az artikulációs jelenségek közötti korrelációs együtthatók értéke

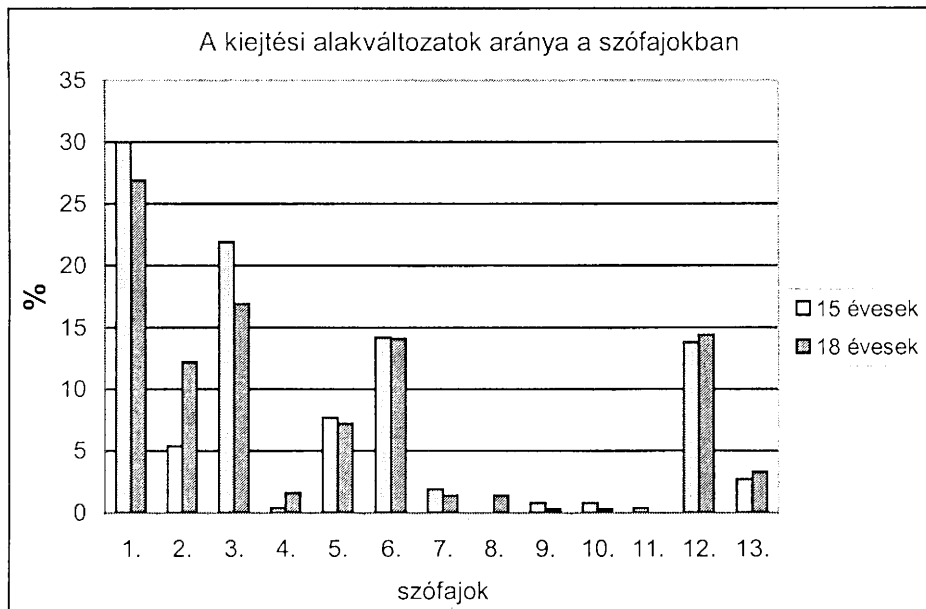
A két korcsoportban a leggyakoribb artikulációs megoldás a t-kiesés. Ez a 18 éveseknél szorososan összefüggött az artikulációs tempóval ($r = -0,198$, 15 évesek; $r = 0,536$, 18 évesek). A második leggyakoribb jelenség, a szótagkihagyás, valamint a szintén gyakori / hang kihagyása ismét csak náluk korrelált a tempóval. (A szótagkihagyásakor az $r = 0,089$ a 15 éveseknél, $r = 0,610$ a 18 éveseknél, az / kiesésekor $r = 0,107$ a 15 éveseknél és $r = 0,510$ a 18 éveseknél). Az *n* hang kihagyása viszont egyik korcsoportban sem mutatott erős korrelációt az AT-val. (A 15 éveseknél $r = 0,300$, a 18 éveseknél $r = 0,136$.) Az a három jelenség, amelynek aránya a fiatalabbaknál kissé magasabb, vagy a két korcsoportban egyező előfordulású volt, az artikulációs tempóval a következőképpen függött össze. A 15 évesekre jellemző szóhatár-eltolódás náluk a tempóértékekkel nem mutatott összefüggést ($r = -0,007$), a 18 éveseknél közepes volt a korrelációja (az $r = 0,421$). A két korcsoportban azonos arányú hangcserék a 15 éveseknél szintén nem, a 18 éveseknél közepes korrelációt mutattak a tempóval (a 15 éveseknél $r = 0,099$, a 18 éveseknél $r = 0,463$). A hangkihagyások a 15 éveseknél kissé gyakoribbak voltak, ám egyik korcsoportban sem korreláltak a tempóértékekkel, főleg nem a fiatalabbaknál. (Az r értékei: 15 évesek: 0,186; 18 évesek: 0,356.) Csúpan a szótaghatárok megváltozásával együtt járó hangkihagyás volt az, amelyik mindkét korcsoportban és nagyjából azonosan, gyenge közepes mértékben korrelált az artikulációs tempóval. A legerősebb korrelációt a tempóval a 18 éveseknél láttuk az *r* hang és az *rt* hangkapcsolat kiesésekor, illetve a szóvégi szótagok elhagyásakor. A korrelációs vizsgálatok így megerősítették, hogy az idősebbek gyakori artikulációs megoldásai vélhetően a rájuk jellemző gyorsabb tempó miatti speciális lazítási folyamatok következményei. A fiatalabbak artikulációs hibáinak azonban más oka is lehet, például alkati sajátosság, adottság vagy rossz beidegződés miatt a beszédképző szervek helytelen működése. Mindezt, továbbá a tempó gyorsításának az artikulációra való (negatív) hatását támasztja alá az, hogy a 15 évesek csoportjában a renyhe artikulációt mutató tanu-

lónak az artikulációs tempója egy kivétellel a csoportjuk átlaga körüli, ez pedig a felgyorsult köznyelvi tempóértéknek felel meg (vö. Bóna 2007). A kivételt képező 15 éves diák artikulációs tempója csoportja átlagánál jóval magasabb. Ugyanígy a 18 évesek között renyhe artikulációt mutató tanulók mindegyikének az artikulációs tempója a csoportjuk átlagát jelentősen meghaladta. A műszeres vizsgálatok tehát egyértelműen igazolták, hogy a tempó gyorsítása jelentősen „megnöveli az eshetőségét” az artikulációs pontatlanságokból eredő hibáknak. Az elemzések szerint a gyorsítás miatt módosult artikulációs konfiguráció főleg hangkihagyásokban, szótagkihagyásokban, valamint hangcserékben realizálódik. Adataink arra is rámutattak, hogy a zárt szájú beszéd, a renyhe artikuláció olyan generációs jellemző, amely nem feltétlen a tempógyorsítás következménye, ám szintén gyakori hangkihagyásokkal jár együtt a tizenévesek spontán beszédében. Ez utóbbi a 15 évesekre volt jellemző, és mivel beszédük sebessége a mára felgyorsult köznyelvi átlagnak feleltethető meg, így a **tempógyorsításnak a beszéd minőségére** való negatív hatása még inkább igazolható. Mivel a spontán beszéd folyamán ejtett szavakban a tárgyalt jelenségek közül több is előfordulhat oly módon, hogy ugyanannak a szónak a kiejtésakor hol az egyik, hol a másik dominál, következményként jellegzetes **kiejtési alakváltozatok** lép(het)nek fel (vö. 2. táblázat).

2. táblázat. Kiejtési alakváltozatok

	Kiejtési alakváltozatok						
<i>tehát</i>	tet	tát					
<i>például</i>	pélál	példal	péla	pédál			15 év
	péda	péla	pélida	pédáu	péau	példá	18 év
<i>szerintem</i>	szentem	szintem	szeintem				
<i>mostanában</i>	mostába	mossába	mostaába				
<i>szóval</i>	szova	szoal	sza	szal			
<i>általában</i>	általába	áltába	általba	általáb	áltlába		

Amint a táblázat is mutatja, ezek gyakran a kötőszók, a töltelékelemek, illetve az ekként funkcionáló szók mellett úgynevezett tartalmas szavakra is vonatkozhatnak. Mindez felveti az érthetőségnek a kérdését, hiszen a közlés a hibák miatt pontatlanná válhat, vagy súlyosabb esetben oly mértékben „torzulhat”, ami a feldolgozást megnehezíti. A továbbiakban megnéztük, hogy a kiejtési alakváltozatok milyen szófajú szavakat milyen arányban érintenek a két korcsoportban. Arra kerestünk választ, hogy a jellegzetes **kiejtési alakváltozatoknak a szófaji eloszlása** mennyiben enged következtetni érthetőségi nehézségre. A 15 évesek között összesen 260, míg a 18 évesek csoportjában 361 kiejtési alakváltozatot regisztráltunk az elemzett beszédrészletekben. A 15. ábrán mindezeknek az egyes szófajokba történő besorolással kapott százalékos megoszlását ábrázoltuk

15. ábra. A kiejtési alakváltozatok előfordulási aránya az egyes szófajokban (%)

Jelmagyarázat

1. = kötőszó 2. = ige 3. = főnév 4. = főnévi igenév 5. = névmás
 6. = határozószó 7. = melléknév 8. = névutó 9. = számnév 10. = igekötő
 11. = határozói igenév 12. = módosítószó 13. = indulatszó

A grafikonon jól látható, hogy a kiejtési alakváltozatok szinte minden szófajban előfordultak, bár nem azonos arányban. A 18 éveseknél a névutóra, míg a 15 éveseknél a határozói igenévre egyáltalán nem találtunk az artikulációs megoldások következményeként előforduló jellegzetes kiejtési alakváltozatot. Ahogyan várható volt, a legtöbb alakváltozat a kötőszók ejtésekor mutatkozott mind a két korcsoportban, ám az úgynevezett tartalmas szavak esetében is magas előfordulási arányokat találtunk. A kötőszók után a második leggyakoribb szófaj a főnév volt, amelynek különböző ejtésvariánsait regisztráltuk mind a két korcsoportban, továbbá igen magas a kiejtési alakváltozatok előfordulása a módosítószók és a határozószók csoportjában. A gyakorisági sorrendet a névmások, az igék és az indulatszók követik, míg a többi szófaj esetében a kiejtési alakváltozatok aránya nem számottevő. Ha a két korcsoport kiejtési alakváltozatainak szófaji megoszlását egymáshoz viszonyítjuk, a következő megállapítások tehetők. A leggyakoribb szófajokban előforduló alakváltozatok aránya közel egyező a korcsoportokban. Az ige jelenti a kivételt, ebben a szófaji kategóriában a kiejtési alakváltozatok az idősebbeknél nagyjából a fiatalabbaknál található arányszám kétszeresét teszik ki. Az alakváltozatoknak a legalacsonyabb előfordulást mutató szófaji kategóriáiban a főnévi igenév és a névutó említendő. E két szófajban az alakváltozatok inkább az idősebbekre jellemzőek, noha náluk is alacsony arányban. A tempóra kapott magas értékek és a különböző szófajú szavak alakváltozatainak megoszlása így arra enged következtetni, hogy

a középiskolások beszédének minőségével és érthetőségével összefüggő pedagógiai tapasztalat objektív vizsgálattal is alátámasztható. Azaz e korosztály beszéde részben a gyors tempó következményeként, részben a renyhe artikuláció miatti ejtésbeli jellemzők eredményeként gyakran nehezen követhető és érthető.

Összefoglalás, következtetések

Dolgozatunk céljaként a középiskolai tanulók spontán beszédében megjelenő temporális jellemzők feltárását tűztük ki. A műszeres eljárással végzett vizsgálatban így két újabb korcsoport, a 15 és a 18 éves diákok artikulációs és beszédtempóját határoztuk meg konkrét számadatok alapján. Az elemzés eredményei objektív módon igazolták a beszéd gyorsulását az anyanyelv-elsajátítás záró periódusában. A tempóértékek szerint a középiskolás korú diákok beszéde igen gyors is lehet. A keresztmetszeti vizsgálatban részt vevő két korcsoport tempóértékeiben talált eltérések alapján úgy tűnik, hogy a gyorsulás az életkorral lineárisan változik. Vagyis az **életkornak** a tempóra gyakorolt **hatása** a vizsgált, szűkebb életkori szakaszban szintén kimutatható. Adataink szerint az idősebb középiskolások beszéde bizonyult gyorsabbnak, és emögött a beszéd közben tartott **néma szüneteik jelentős rövidülését** láttuk. A hangos szünetek számának növekedése szintén az idősebb tanulók beszédprodukcióira volt jellemző, és ez a sajátosság a két korcsoport korábbi munkánkban talált beszédtervezési műveleteinek különbözőségét támasztja alá (Laczko 2006b).

A **beszédtempó gyorsulása** a vizsgált életkori szakaszban főképpen **hangkihagyásokban, szótagkihagyásokban** és különböző **hangcserékben** realizálódott. Azt is láttuk, hogy a tempótól függetlenül is lehet ennek az életkornak a sajátossága a renyhe artikuláció, és e helytelen ejtésmód állandósulásának következményeként szintén **hangkihagyások** kísérhetik a produkciót. Mindezek a beszéd minőségének romlását eredményezhetik. Jól látható volt ez a beszédhangok, elsősorban a **magánhangzók időtartamának** erőteljes **rövidítésében**. Az idősebbek gyorsabb tempóértékeinek lehetséges következménye náluk a rövidítések magasabb arányában volt megfigyelhető. Minthogy a beszéd tempójának gyorsulása az időviszonyok észlelését is megváltoztathatja, így az időzítési hibák lehetséges további következményét a **helyesírási hibák** között az **időtartam észlelési hibáinak növekedésében** látjuk. Ezt a feltételezést igazolta az a vizsgálat, amelyben két, egy 1000 és egy 710 regisztrált helyesírási hibából álló korpusz adatait elemezték. Az eredmények szerint a magánhangzó és a mássalhangzóhibák aránya volt a legtöbb az előforduló hibák között (Laczko 2008).

Anyagunkban a tempógyorsulás és a különböző artikulációs megoldások közötti összefüggés azt mutatta, hogy az artikulációs pontatlanságok olyan **kiejtési alakváltozatokat** eredményeznek, amelyek nemcsak a **beszéd formai oldalát irányító szófajok**, például a kötőszók, hanem a **tartalmat meghatározó szófajcsoportokra** is vonatkoznak. Mindezek igen magas előfordulási aránya alapján lehetséges következményként feltételezhetők a beszédértési problémák és a kommunikációs nehézségek.

SZAKIRODALOM

- Balázs Boglárka 1993. Az időskori hangképzés jellemzői. *Beszéd kutatás* '93: 156–65.
- Bóna Judit 2007. *A felgyorsult beszéd produkciós és percepcióssajátosságai*. Doktori értekezés, Budapest.
- Gocsál Ákos 2000. A beszéd időviszonyai különböző életkorú személyeknél. In: *Beszéd kutatás*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 39–50.
- Gocsál Ákos 2001. Gyorsabban beszélnek-e a nők, mint a férfiak? In: *Beszéd kutatás*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 61–72.
- Gósy Mária 1997. A magyar beszéd tempója és a beszédmegértés. *Magyar Nyelvőr* 121: 129–39.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 1988. Tempóészlelés és beszédmegértés. In: Gósy Mária (szerk.): *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből*. V. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 87–122.
- Kassai Ilona 1993. Gyorsult-e a magyar beszéd tempója az elmúlt 100–120 évben? In: *Beszéd kutatás* '93. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 62–9.
- Laczkó Mária 2008. Beszédészlelési működések a helyesírási hibák hátterében. *Fejlesztő Pedagógia* 19/2: 4–11.
- Laczkó Mária 2006b. Beszédtervezési műveletek 15–18 évesek spontán beszédében. *Alkalmazott Nyelvtudomány* VI/1–2. 43–68.
- Laczkó Mária 2008. Hogyan minősítik tizenévesek beszédét a diákok, és hogyan a tanárok? *Anyanyelv-pedagógia* 3–4.
- Laczkó Mária 2006a. Idegen szavak tizenévesek spontán beszédében. *Magyartanítás*. 5: 14–20.
- Laczkó, Mária 1991. The interrelation of articulation rate and pauses in children's speech. In: Gósy, M. (ed.): *Temporal Factors in Speech. A collection of papers*. HAS Research Institute for Linguistics, Budapest, 139–51.
- Subosits István 1990. Az életkor hatása a beszédtempó alakulására. In: Szende Tamás (szerk.): *Magyar Fonetikai Füzetek* 22. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 131–2.
- Vértés O. András 1986. Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása. *Magyar Nyelv* 62: 11–29.
- Vértés O. András 1989. Gedanken über die geschichtliche Veränderung des Sprechetempos. Proceedings of the Speech Research '89 International Conference. *MFF/HPP* 21: 381–4.
- Walker, J. F.–Archibald, L.–Cherniak, S. R.–Fish, V. G. 1992. Articulation rate in 3 and 5 year-old children. *Journal of Speech and Hearing Research*. 35: 1: 4–14.
- Zimányi Árpád 2002. Angol hatásra megújuló latinizmusaink. In: Balázs Géza–Jászó Anna–Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk*, Budapest, 500–4.

Laczkó Mária
PSzK

SUMMARY

Laczkó, Mária

Temporal factors in the spontaneous speech of secondary school pupils

Previous studies on speech tempo in Hungarian have revealed that it is getting faster in general and that it is an age group related variable, too. In this paper, we have studied the speech rate and articulation rate of secondary school pupils, a group of speakers generally assumed to speak fast. We tried to find out what relationship obtains between the tempo and quality of their speech and how all that relates to comprehensibility.

Articulation rate and speech rate values, as well as the types, number, and length of utterance-internal (silent and filled) pauses were established for two age groups (15 and 18-year-olds). We have collected and classified the phenomena characterising their articulation, looked at their frequency of occurrence, and analysed the pronunciation variants arising due to fast tempo. Our results have confirmed the effect of age on tempo in this narrower age range, too. The faster speech of older pupils cooccurred with significant shortening of their silent pauses. Increasing speech tempo resulted in sound omissions, syllable omissions and various sound replacements, as well as in massive shortening of vowel durations. Articulatory inaccuracies due to fast tempo and the resulting variant pronunciations primarily occurred in content words, therefore they can lead to difficulties in comprehension and to communication deficits.

Keywords: articulation rate, speech rate, silent pause, filled pause, duration of pauses, quality of speech, articulatory characteristics, pronunciation variant

A cím mint a legkisebb metaszöveg¹

Az olvasó bizonyára felfigyelt arra, hogy néhány kivételtől eltekintve (pl. a beszélt nyelvi szövegek többsége és az újságok hirdetései) nem léteznek olyan újság-, illetve folyóiratcikkek vagy olyan irodalmi, tudományos és más jellegű művek, különböző típusú szövegek, képek stb., amelyeknek nincsen címe. A címet a legkisebb és a legfontosabb metaszövegnek tekinthetjük. A cím segíti az olvasmány tudatos kiválasztását, metainformációt közöl a szövegről, olvasásra ösztönöz, tehát tulajdonképpen a nyomtatott szöveg „kirakatának” a szerepét tölti be. Markiewicz az irodalmi művek címeit elemezve arról ír, hogy a szóban forgó címeknek paradox jellege van, mivel egyfelől tájékoztatnak azokról a szövegekről, amelyeket megneveznek, vagyis a metaszöveg szerepében jelennek meg, másfelől a paraszöveg kategóriáiban is értelmezhetők, mivel a főszöveg bemutatásával egyidejűleg a környezetét is alkotják (Markiewicz 1992: 14). A címnek sokféle alakja lehet, amely a főcímből és az alcímből is állhat, de úgy tűnik, hogy az írott szövegek túlnyomó többségének egyszerűen csak címe van.

Minden szövegnek saját stratégiai pozíciói vannak, amelyeket az adó szándékosan azzal a céllal hoz létre, hogy fokozza a vevő figyelmét. A legfontosabb ilyen stratégiai pozíciók egyike maga a cím, amely nemcsak felhívja a vevő figyelmét, hanem elősegíti az adott szöveg értelmezését is. A címek előre jelzik a szöveget. Így tájékoztató funkciót töltenek be. A címnek a szövegben elfoglalt iniciális pozíciója azt eredményezi, hogy a vevő figyelme elsősorban éppen erre összpontosul. A cím lokalizációja stratégiai jelentőséggel bír, amely egyfelől aktuálissá teszi a szöveget, másfelől pedig mint a mágnes vonzza a potenciális olvasókat (Žydek–Bednarczuk 2005: 171). Az újságcikkeket elemezve néhány olyan alaptényezőt különböztethetünk meg, amely az egyik hírt fontosabbá és vonzóbbá teszi, mint a másikat. A legfontosabbnak tartott szövegnek bizonyos kritériumoknak kell megfelelnie: ilyen az elhelyezés az első oldalon és a nagybetűs cím. A főhírek az első oldal felső felének közepén, bal, illetve jobb sarkában helyezkednek el. Előfordul az is, hogy az első oldal legfelső részén csak a nagybetűs cím szerepel (pl. MUNKAHELYÜNKET FÉLTJÜK A LEGJOB-BAN), utána következik az újság óriási betűs címe, és lejjebb majdnem féloldalas kép félkövér betűs címmel **Harry Potter visszatér** (M júl. 22.). A szóban forgó térbeli elrendezések a tér szemantikájából következnek. Azt, ami fent van, fontosabbnak tartjuk, mint a lentit, ebben közrejátszanak az olvasási szokások is (úgy olvassuk, ahogy nézzük, vagyis fentről lefele). Minél nagyobb a cím és a címet kísérő kép, annál jobban vonzza az olvasók figyelmét. Ez a szabály a legfontosabb szövegre mutat rá, amelyet a legnagyobb méretű cím „reklámoz”.

A vevőkben a legnagyobb hatást az a szöveg (néha csak a cím) váltja ki, amely az újság első oldalán szerepel. A vevők viszonylag sokáig fognak emlékezni rá és beszélni róla. A média nem is annyira az emberek véleményére, hanem inkább a gondolkodási irányaira fejt ki a hatását. Azzal, hogy rámutatnak azokra az információkra, amelyek szerintük fontosak, az olvasók tudatában az események kíváncsatos hierarchiájának a kialakítását eredményezik. A cím a hír fő és kulcsfontosságú

¹ Ez a munka a 2009. év júniusában, júliusában és augusztusában öt magyar újságban megjelent cikkek címeinek elemzése alapján készült.

témáját mutatja be, és az olvasók gyakran öntudatlanul is a cím prizmáján keresztül fogják fel és értelmezik a nekik szánt információt. A sajtóban megjelent cikkeknek célja nemcsak az adott valószínűségi fragmentum hű bemutatása, hanem olyan manipulációs szándékkal kódolt információ (dezinformáció) prezentálása is, amelyet a vevőknek valódinak kell tekinteniük.

A címnek szintaktikai szempontból különféle alakja lehet. Állhat például egyszerű és összetett főnévből (pl. *Oktatás* [MN júl. 24.], *Gyerektörvényszék* [M júl. 24.], *Strandbalesetek* [MH júl. 24.]), főnévi alaptagú és más típusú szintagmából (pl. *Jeges nyálánság* [M júl. 21.], *Szlovákiai viták* [M júl. 23.], *Elhibázott „fogszabályok”* [MN júl. 24.], *Begyakorolt önkritika* [MH júl. 24.], *Lendvai kirohanása* [MN júl. 24.], *Képzés az interneten* [MH júl. 24.]), két vagy több főnévből (pl. *Balhé és kiesés* [M júl. 24.], *Árak, bérek, arányok* [MN júl. 24.], *Aranyalma, országalma, gránátalma* [M júl. 10.], *Szólásszabadság, alkotmány, nemzetközi jog* [N aug. 14.]), határozói igenévből (pl. *Kiróhögve* [MH júl. 24.]) stb. Láthatjuk, hogy a szóban forgó címekben teljes mértékben érvényesül a tömörség elve. Ezt megfigyelhetjük a következő példákban is:

Botrány után díjazás (MN aug. 12.),
Szocialista trükközés a krízisalappal (MN aug. 12.),
Utolsó döfés a turizmus szívébe (MF jún. 25.),
Kedvezményes könyvek az üdülési szezonra (MF jún. 25.),
Út a foghíjas ország felé (MH júl. 24.),
Új influenza: az első áldozat (M júl. 23.) stb.

A címben szerepelhetnek egyszerű és összetett mondatok is. Úgy tűnik, hogy ez a leggyakrabban használt szintaktikai konstrukció, ez pedig azzal függ össze, hogy a címnek maximálisan tömörített formában kell közölnie azt az információt (metainformációt), amely a vonatkozó szöveg egész tartalmáról szól. Vegyünk néhány példát:

Elértük a gödör alját (N aug. 14.),
Tizenhárom kórházat jelöltek ki a legsúlyosabb betegek feltétlen ellátására (MN aug. 12.),
Haladékat kaptunk az IMF-től (MN júl. 24.),
Válság idején is keresik a jó szakembereket (MH júl. 24.),
A kormány intézkedései ellenére is nyaraljunk itthon (MF jún. 25.),
Óriási volt a légszennyezés a pekingi olimpia idején (M júl. 10.),
Izland beadta felvételi kérelmét (M júl. 24.),
Ismét élményfürdőben ért baleset egy gyereket, akit megmentettek a haláltól (MN aug. 12.),
Tagadják, hogy elbocsátásokat terveznek (MN aug. 12.) stb.

A címekben néha kérdőjel, illetve felkiáltójel is szerepel. Ez nem más, mint stratégiai fogás. A szerző kérdést tesz fel, amelyre az olvasó a vonatkozó szövegben találja meg. Például:

Magányos gyilkos nyomában? (MN aug. 12.),
Bányabővítés a Gerecse erdeiben? (MN aug. 12.),
Új koalíció a BKV romjain? (N aug. 14.),
Fuzárium a búzában? (MF jún. 25.),
Egy újabb CIA-szervezte puccs? (MF jún. 25.),
Gyors igazságszolgáltatás? (MN júl. 24.) stb.

A felkiáltójel esetében a szerző felszólítást, óhajt, buzdítást fogalmaz meg, például:

Csináljunk fesztivált! (MN aug. 12.),
Mosolyra fel! (M júl. 21.),
Előre hozott választásokat! (MF jún. 25.) stb.

Találkozhatunk olyan megoldással is, hogy a félkövér betűkkel szedett, általános formában megfogalmazott cím alatt szerepel egy kisebb (néha dőlt) betűméretű alcím is, amely konkretizálja a szöveg tartalmát. Az általános megfogalmazású cím mindig nagyobb határozatlansággal bír, a konkrétabb alcím viszont a szöveg tartalmának a terjedelmére tesz utalást, és így csökkenti a főcím entrópiáját, azaz ezzel fokozza az érdeklődést az olvasóban a vonatkozó szöveg iránt, aki kíváncsi a további részletekre is. Például:

Izgalmak csupán pályán kívül

Hajnali bombariadó, majd nézőtéri rendbontás volt, csak futball hiányzott Újpesten, de az nagyon
(MN júl. 24.),

Össztűz a kormányra és a bankokra

A szocialistáknak csak az egymásra mutogatásra és az álbalhékra futja a hazai bankokkal, a megoldással viszont máris elkéstek (MH júl. 24.),

Új tömegoszlatási etikett a rendőrségnek

Halántékra, torokra, vesékre, nemi szervekre célozni tilos (N aug. 14.),

Újra együtt a DJ-veteránok

Kitört a nevetés a Parlamentben, amikor felolvasták Dévényi nevét (M júl. 24.),

Ötmilliárd lehet a veszteség

Lehet, hogy a rendőrségnek vissza kell fizetnie az uniós támogatások egy részét
(MN júl. 24.) stb.

A címeket elemezve láthatjuk, hogy egyesek közülük olyan metainformációt közölnek, amelyet tulajdonképpen a szöveg tartalmi tömörítésének tekinthetünk. Ezek általában mondatok formájában fogalmazódnak meg, mások csak rámutatnak a főgondolatra, a következtetésre, a szerző beállítottságára. Az első típushoz olyan címeket sorolhatunk, mint például:

Ficsor azt csinálja, amit a párt kér tőle (MN júl. 24.),

Romák „elfogtak” egy sötét terepjárót (N aug. 14.),

Kósa: nem lehet elvonni 120 milliárdot (M júl. 10.) stb.

A másikhoz pedig olyanokat, mint például:

Országrontás (MF jún. 25.),

Szemfényvesztés (MH aug. 26.),

Koldusok és királyfik (MH aug. 26.),

Aranyalma, országalma, gránátalma (M júl. 10.) stb.

Mint köztudott, a „tisztá” információ nem más, mint sajátos elméleti konstrukció, amelyet lehetetlen realizálni a nyelvi kommunikációs aktusokban úgy, hogy az olvasóban olyan benyomást

keltsen, hogy ő hiteles, objektív szövegeket olvas. Minden leírás mindig bizonyos minősítést tartalmaz, mivel a cikkíró, amikor az adott eseményről tájékoztat, mindig szelektál, azaz csak azokat az információkat választja ki, amelyeket bizonyos szempontból a legfontosabbnak tart. A cím megadása szintén bizonyos értelemben szubjektív döntés. Tükröződik benne az a látásmód, ahogyan a szerző látja az adott eseményt, amelyet a címben gyakran kommentál is. A címben még egy újdonságot fedezhetünk fel, nevezetesen azt, hogy az objektív valóságról történő tájékoztatáson kívül érdekesnek, figyelemfelhívónak, szórakoztatónak is kell lennie. Az információ áruvá válik, tehát érdekes és vonzó címet kell adni neki. Az ötletes, szellemes, jól megfogalmazott címek vonzzák az olvasók figyelmét, provokálnak, felkeltik az érdeklődést, és azzal, hogy gyakran célzásokat tesznek, illetve nem egyértelműen fogalmazódnak meg, vitákra buzdítanak. Ez viszont nem csupán érdektelen játék, hanem olyan módszer is, amely az olvasók megszerzésére irányul (Bajer 2004: 152). Megfigyelhetjük azt is, hogy az egyes cikkcímek irodalmi szövegekre, filmekre, valamint a tévé-műsorokra is utalnak. Ezáltal az olvasóban olyan asszociációkat ébresztenek, amelyek kétségtelenül segítik a címben rejlő metainformáció dekódolását. A sikeres dekódolás pedig elégedettséget, örömet vált ki a vevőben. Ezáltal megfelelő kapcsolat is teremődik az adó és a vevő között.

A cím három funkciót tölthet be. Az első közülük a nominatív (megnevező) funkció, amelynek feladata a szöveg megnevezése. A második a deskriptív funkció, amely bemutatja a szöveg tartalmát, azaz a szöveg információiról szól, tehát metainformációt közöl róla. A harmadik funkció pragmatikai, vagyis olyan funkció, amely perszváziós, meggyőző hatást gyakorol a vevőre. A jó cím tömör, vonzza az olvasó figyelmét, hat az emócióira, és egyidejűleg közvetíti az írás tartalmát. Így a cím a legkisebb metaszöveg, amely egyidejűleg a vonatkozó szöveg reklámja, az olvasó megszerzésének módja. A címnek köszönhetően megismerhetjük azokat a stratégiákat is, amelyek a különböző újságokat, szerkesztőségeket jellemzik.

Az újságcímeket elemezve azt mondhatjuk, hogy nem léteznek olyan egységes szabályok, amelyek előírnák, hogyan kell megalkotni a címeket. Egy dolog azonban biztosnak vehető: az újságírói szöveg (és nem csak az) e fontos elem nélkül nem szerzi meg az olvasót, befejezetlen, erőtlén és hatástalan lesz.

RÖVIDÍTÉSEK

M	=	Metropol
MN	=	Magyar Nemzet
MH	=	Magyar Hírlap
MF	=	Magyar Fórum
N	=	Népszabadság

SZAKIRODALOM

- Bajer, Zbigniew 2004. Gatunkni dziennikarskie. In: Z. Bauer–E. Chudziński (eds.): *Dziennikarstwa i świat mediów*. Kraków.
- Markiewicz, Henryk 1992. *Zabawy literackie*. Kraków.
- Sziksainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 168–72.
- Żydek–Bednarczuk, Urszula 2005. *Wprowadzenie do lingwistycznej teorii tekstu*. Kraków.

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

Titles as minimal meta-texts

Titles may have three different functions. The first one is the nominative function, providing the name of a text. The second one is the descriptive function, referring to the content of the text, hence covering the information contained in the text: presenting meta-information. The third function is a pragmatic one, trying to make a persuasive effect on the receiver. A good title is short, attracts attention, affects emotions, and transmits the content of the text. Thus, titles are minimal meta-texts; but they are also advertisements of the text, a means to catch the reader's eye. Titles of newspaper articles also reveal strategies that are characteristic of the various papers, the various editorial staffs.

Keywords: title, structure, meta-information, functions

Reflexiók „A fokozás mibenlétéről”

A Nyr. 2009/3. számában Pete István „A fokozás mibenlétéről” címmel jelentetett meg viszonylag terjedelmes dolgozatot (295–310). Megtiszteltetés számomra, hogy professzor úr igen nagy figyelmet szentelt korábbi írásaimnak. Ez a figyelem ösztönzött arra, hogy még egyszer átgondoljak néhány kérdést a fokozással kapcsolatban. Dolgozatomnak a „Reflexiók” címet tudatosan, hasonló jelentésű szavak közötti válogatás után adtam. A *reflexió* az idegen szavak szótára szerint (Bakos 1979) 3. jelentésében ’valamiről fűződő megjegyzés, észrevétel’. Az ÉKsz. szerint a *megjegyzés* jelentése ’észrevétel, kijelentés’, az *észrevétel* szőve ’helyesbítő v. kiegészítő megjegyzés’, a *reflexióé* pedig ’vkinek a véleményéhez fűzött megjegyzés, válasz’ (2003). Szándékaim szerint e dolgozatban nemcsak válaszolni szeretnék Pete István írására, hanem korábbi értekezéseimnek, mindenekelőtt a térbeli és az időbeli viszonyokról írt munkáinak (1991, 1993) a témáit is érinteni fogom. Ezek a dolgozatok már megjelenésükkor is felkeltették figyelmemet. Most indokoltnak tűnik számomra, hogy – e dolgozatokra is utalva – megkísérleljek néhány összefüggésre a korábbiaknál körültekintőbben rámutatni. Némely vonatkozásban saját korábbi álláspontomat is szeretném kiegészíteni, pontosítani. A *megjegyzések, észrevételek, helyesbítés, kiegészítés, válasz* szavak tartalmát kívánom tehát „belesűríteni” a *reflexió* szó többes számú alakjának jelentéstartalmába.

1. A fokozásnak valóban három „főpillére” (Pete 2009: 296) van: szintaktikai, lexikális és morfológiai. A lexikai fokozás tárgyalásakor kiindulópontnak az olyan összetett mondatokat, mint például *Az asszony nép úgy visongott, hogy az ember füle fáj; Annnyira meg volt hatva, hogy felállott a székből és egy percig csak állott; illetve az Ő, milyen csacsiság!; Mekkora tudós!* típusú egyszerű mondatokat tekintetem. Az ilyen mondatokat az jellemzi, hogy mindegyikben van fokozható kulcsszó (*visongott, meg volt hatva, csacsiság, tudós*). Az összetett mondatok felszíni szerkezete az **utalószó – kulcsszó – kötőszó** „szintaktikai vázra” épül, az egyszerű mondatok pedig általában felkiáltó mondatok (vö. Székely 2001: 21–7). Az ilyen típusú mondatok egyes elemei olykor „lexikalizálódnak”, idiómákká válnak (*ahogy a lába bírja; mint akit felhúztak; mint a jég*), fokozó elemekké, tehát a lexikai vagy lexikális fokozás szótározható eszközeivé szilárdulnak (vö. i. m. 26–7). 2007-ben megjelent értekezésemben csak utalásszerűen érintettem ezt a kérdést (17), de egy korábbi dolgozatban több nyelvet is megvizsgálva kíséreltem meg leírni a fokozás szintaktikai változatának jellemzőit (vö. Székely 2000). A fokozó értelmű szókapcsolatok szótárába (Székely 2003a) mondatok természetesen nem kerülhettek be. A már meglévő (illetve sok esetben újonnan kreált kife-

jezések) felhasználásával mindig újabb és újabb fokozó értelmű mondatok „generálhatók”. A lexikai fokozás „pilléreivel” kapcsolatban véleményem tehát a legcsekélyebb mértékben sem tér el Pete István álláspontjától. Más a helyzet a **fok** és a **mérték** fogalmak esetében.

2. „A fok- és mértékhatározó az alaptagban kifejezett cselekvés-, történés-, minőség-, mennyiség- vagy körülményfogalomnak az erősségét, intenzitását, fokát, mértékét határozza meg. Ha ezt a határozó általánosságban nevezi meg, akkor inkább fokhatározóról, ha pedig pontosan, számszerűen akkor inkább mértékhatározóról beszélünk. A két jelentésáramlat között azonban számos az átmenet, nehéz is elkülöníteni egymástól, ezért együttesen tárgyaljuk őket” – olvashatjuk a Magyar grammatikában (Keszler 2000: 441). Tiszteletben tartom azt az álláspontot, hogy mondattani szempontból (különösen ha didaktikai érveket is figyelembe veszünk) célszerű a fok- és a mértékhatározókat együtt tárgyalni. Meggyőződéseim azonban, hogy a **fok** és a **mérték** fogalma, illetve a **fokozás** és a **mérés** mint tevékenység a valóságban mélyrehatóan különbözik egymástól. Amikor arra gondoltam, hogy megvizsgálom a fokozásnak mint nyelvi jelenségnek a szélesebb környezetét, keresni kezdtem azt a fajfogalmat, amelynek a fokozást alá lehetne rendelni. Ezt a fajfogalmat a **viszonyításban** véltem megtalálni (vö.: Székely 2007a, 2008). Pete István már említett dolgozataiban (1991, 1993) bemutatja két, az objektív valóságban létező dimenzió nyelvi kifejezőeszközeinek sajátosságait. Amennyiben nem tagadjuk az objektív valóság létezését, akkor azt is elfogadjuk, hogy a tér-idő dimenzióban tudatunktól függetlenül léteznek az objektív valóság tárgyai, amelyeknek térbeli kiterjedésük van, és létezésük időtartama (általában) korlátozott. A valóságban létező tárgyak egymással kölcsönhatásban vannak. Egy „létező” tulajdonképpen „szubjektív módon viszonyul” az őt körülvevő objektív világhoz, illetve az e világban számára elérhető létezőkhöz, végső soron függetlenül attól, hogy az adott létező élő vagy élettelen. A „szubjektív viszonyulás” jelensége ugyanis az élettelen tárgyak körében is megfigyelhető. Például a mágnes vonzza a vasat, a sav vagy a lúg reakcióba lép a vele érintkező anyagokkal. A növények, az állatok és az emberek természetesen ugyancsak viszonyulnak környezetükhöz. A **viszonyulásnak** (tudatosá vált módozatát talán nevezhetjük viszonyításnak) több változata létezik, például: **(össze)hasonlítás, megkülönböztetés (választás), azonosítás, kiemelés, fokozás, mérés, pontosítás, minősítés**.

Könnyen belátható, hogy elemi szinten összehasonlítani, megkülönböztetni, azonosítani és kiemelni dolgokat nemcsak az ember képes. Evidenciának tekinthető, hogy az állatok, sőt a növények is képesek azonosítani fajtársaikat. Az állatok képesek megkülönböztetni például az ehető és a számukra ehetetlen dolgokat. A kutyák képesek arra, hogy a környezetükben élő emberek közül kiválasszanak („kiemljenek”) egy személyt, és azt tekintsék „vezérnek”, akinek jobban engedelmeskednek, mint a többi embernek. Az azonosítás, megkülönböztetés, kiemelés alapját valamilyen szintű összehasonlítás képezi. Könnyen belátható az is, hogy az emberi nyelvben az itt említett tevékenységeknek megvannak a maguk tipikus kifejezési eszközei. Csak néhány példát említek meg a magyar nyelvből:

Azonosítás: *Ma is ugyanaz a postás hozta a leveleket.*

Megkülönböztetés, választás: *Vagy Jóska-val, vagy Pistával megyek moziba. Jóska nem olyan (más), mint Pista.*

Kiemelés: *Éva a legszebb lány az osztályban.*

Hasonlítás: *Jóska olyan, mint Pista.*

A nyelvnek ezeket a részrendszereit is le lehet írni teljes részletességgel, és elemezni lehet a kifejezőeszközök jellemző sajátosságait. Jelen témánk szempontjából azonban a **fokozás** és a **mérés**, (illetve a **pontosítás** és a **minősítés**) kérdése fontosabb, a kiemelésre pedig más összefüggésben később vissza kell térni.

Úgy vélem, hogy a fokozás képessége elemi szinten nem csak az embernek adatott meg.

„A Galápagosz szigetecsoport Genoves szigetén mintegy húszezer fregattmadár (*Fregata minor* ridgwayi) él. A hím vörös gégezacskóját az önmutogató udvarláskor hatalmas zsákká fújja fel. Miután a tojó a légélénkebb színű, s legnagyobbra fújt gége-„díszét” rázogató, vagyis legimponálóbban pöffeszkedő hímet választja partnerétül, e számunkra meglehetősen – de a tojó számára megigéző – „dísz” az ivari kiválasztódás ritualizálódott szelekciós eszközévé vált” –

olvashatjuk a „Meglehető dolgok állatokról” című könyvben (Lányi 1980: 58). Ez esetben nem arról van szó, mint például a hím oroszlánok vagy a szarvasbikák esetében, hogy tudniillik az erősebb egyed adja át génjeit az utódoknak. A madarak körében a tojóknak egyszerűen **jobban tetszik** az egyik hím egyed, mint a másik. Természetesen attól függetlenül, hogy a „szép” fogalmának megalkotására a madarak minden jel szerint képtelenek. Az a törekvés, hogy feltűnő legyen egy kakas, mert úgy tetszik a tojóknak, olykor – például az új-zélandi paradicsommadarak esetében – veszélyes a hímekre nézve, mert könnyebben esnek a ragadozók prédájául. Ennek ellenére „olyan erős az ivari kiválasztódás hatása, hogy ellensúlyozza a természetes kiválasztódás erejét” (Farkas 1978: 108–13). Annyi tanulságot mindebből levonhatunk, hogy egyes madarak a **tetszés fokától** függően viszonyulnak társaikhoz.

Térjünk át most a **mérés** kérdésére. A természetre nem jellemzők a szabályos formációk. A méhek által készített sejtek, egyes kristályok részletei ugyan viszonylag szabályosak, de például teljesen szabályos kockát, téglatestet, kört, gömböt, teljesen egyenes vonalat nem nagyon találunk az érzékszerveinkkel közvetlenül tapasztalható természetes tárgyak körében. A szabályos testeket az emberi elme alkotta meg, mind absztrakció révén (vö. például euklidészi geometria), mind pedig a mindennapi gyakorlatban (vö. az egyszerű építkezésnél használt téglától, a tíz- vagy akár százezred milliméter pontosságú golyóscsapágyig). A mérés az emberhez, az emberi elme tevékenységéhez kötődik. Az emberen kívül egyetlen ismert lény sem „mér”, egyetlen ismert lény sem használ mértékegységet. Az „egzakt” világot az emberi elme teremtette. A mérés ebben az egzakt világban nagyon fontos helyet foglal el. Módszerei, eszközei, a mérték egységeinek bonyolult rendszere az ember tudatos tevékenysége révén egyre inkább bővült.

A barlangban lakó, kőbaltát használó, de sem a téglát, sem a kereket nem ismerő embernek még nem volt fogalma az egzakt, szabályos elemekre épülő világról, de minden valószínűség szerint nagyon pontosan tudta, melyik gyermekét, esetleg asszonyát szereti jobban, melyik ellenségét gyűlöli jobban, melyik állat a legveszedelmesebb, és ezeket a különböző fokú érzelmeket, ismereteket – ha elemi szinten is – nagy valószínűséggel már szóba is öntötte. Az „ősi”, a „**természetben is meglévő**” viszonyulás, viszonyítás, tehát a fokozás. Az „új”, a **csak emberi elme által létrehozott, csak az emberre jellemző szubjektív viszonyítás a mérés**.

A viszonyítás két változata elméletileg a nyelvi eszközök síkján is jól elkülöníthető egymástól. Először azt kell eldöntenünk, hogy az adott szó által jelölt tárgy, fogalom a) csak fokozható **vagy** csak mérhető, b) fokozható és mérhető, c) **se nem** fokozható, **se nem** mérhető. A Magyar grammatika idézett részletét figyelembe véve ez minden egyes szó esetében viszonylag nagy biztonsággal eldönthető. Ha az alaptagban kifejezett cselekvés-, történés-, minőség-, mennyiség- vagy körülményfogalomra jellemző az „erősség”, az „intenzitás”, illetve a „potenciális” erősség, intenzitás, akkor az adott szó nagy valószínűséggel fokozható. Ha az alaptagban (a kulcsszóban) kifejezett tárgy (fogalom) tér- vagy időbeli „kiterjedéssel” rendelkezik, akkor nagy valószínűséggel mérhető dologról van szó. Ha mindkét sajátosság jellemzi a kulcsszót, akkor valószínűleg olyan dologról van szó, amely fokozható is és mérhető is. Ha a kulcsszó által jelölt fogalomnak sem idő-, sem térbeli kiterjedése nincs, de az erő, az intenzitás megléte sem jellemző rá, akkor a jelzett dolog nem fokozható és nem mérhető. (Más megközelítésben ezzel a kérdéssel máshol is foglalkozom vö. pl.: 2001: 11–3). Megjegyzendő, hogy a mérés lehetőségének a tér- és/vagy időbeli terjedelem nem egyedüli kritériuma. Mivel a mérés az emberi elme találománya, minden mérhető, amiben a mozgás, az energia, az erő, az intenzitás (akár csak a lehetőség szintjén is) jelen van. A természettudományok számos területén

– mint korábban is említettem – a mértékegységek bonyolult rendszerével dolgoznak. Ha szükséges, az ember képes új mérési rendszereket is kialakítani. Száz évvel ezelőtt még afféle *tudós emberekről* (‘olvasott, sok ismerettel rendelkezik’), *tudósokról* (‘feltalálók, felfedezők, tudományos munkával hivatásszerűen foglalkozók’), esetleg *nagy*, illetve *világhírű tudósokról* beszéltek. Ma a „tudósság”-nak majdnem teljesen egzakt mérési rendszere van. Ez a rendszer azért jött létre, mert szükség van rá (sokan foglalkoznak tudományos munkával, a bérezés a teljesítménytől függ stb., stb.)

Míndezt figyelembe véve és előre bocsátva, továbbra is ki kell tartanom amellett a véleményem mellett, hogy például a *ház* és *ül* szavak nem fokozhatók, mert nem tartalmaznak olyan jelentésszegmentumot, amely összefüggésbe lenne hozható az erővel, az intenzitással. A „*kis ház – kisebb ház, nagy/nagyobb ház, házikó, házacska*” (vö. Pete 2009: 300) szókapcsolatokban és szavakban a *ház* szót nem fokozzuk, legfeljebb a hozzá kapcsolódó melléknevet. (Mivel a házaknak van térbeli kiterjedésük, mérhetők, azaz lehetnek kicsik és nagyok, tíz méter magasak, húsz méter hosszúak stb., megadható tehát a méretük is. (Mellékesen jegyzem meg ezzel összefüggésben, hogy a *méret* és *mérték* szavakat a könyvemben valóban pontatlanul használtam – vö. Pete 2009: 300). A *házacska, házikó* szó sem fokozott változat, hanem vagy a mérethez utalunk (*házacska = kis ház*), azaz „mérünk”, vagy becéző változatról van szó (*Van egy házacskáim/házikóm a Balatonnál*. – Lehet hogy hatszobás, de kedvelem, tehát becézem.) Igaz, hogy az orosz nyelvben viszonylag gyakran, a magyarban ritkábban a kicsinyítő képző is lehet a „lefelé fokozás” eszköze, de csak akkor, ha a kulcsszó fokozható (*nagycsoka* ‘egy kicsit [nem nagyon!] nagy’, *sápadtas* ‘egy kicsit sápadt’). (Vö. részletesebben: Székely 2007b: 74–5, illetve Székely 2003b.) A lefelé fokozás szintetikus változatára példa lehet a *sírdogál* szó, mert *sírni* lehet különböző intenzitással (*zokog, nagyon sír, sír, sírdogál*). Az *ül* igét viszont mivel semmilyen intenzitás, erő, mozgás, változás nem kapcsolható hozzá, nem lehet fokozni. Az *üldögel* azt jelenti, hogy valaki valahol ‘hosszasan ül’ (vö. ÉKsz. 2003), de nem jelenti azt, hogy valaki valahol *‘kevésbé ül, egy kicsit ül’.

3. Vegyük szemügyre most a fokozás és a mérés kérdését a kulcsszóhoz kapcsolódó, kapcsolható nyelvi eszközök (fokozás esetében a fokozó elemek) oldaláról. Pete István a következőket írja: „A *fülig elpirul* kifejezésben nem lexikai fokozás van, hanem végpontot jelölő terminativusi esetraggal fokhatározói funkcióban kifejezett fokozás. Ezt alkalmilag számos esetben használhatjuk: *porig égett. A víz fülig ér* mondatban a terminativusi esetragos főnév az *ér* ige erős vonzata (argumentuma vagy aktánsa): **A víz ér*. Mondhatjuk azt is, hogy *A víz térdig, derékig, majdnem nyakig, a háztetőig ér*. Mit fokozunk itt, ha nem a víz eltérő magasságát, amelynek kifejezési eszközét fok- és mértékhatározóként is értékelhetjük?” (Pete 2009: 300). Ennek a megállapításnak minden részletével egyetértek, ha a dolgokat a szintaktika, a függőségi nyelvelmélet oldaláról szemléljük. A szemantika szempontjából azonban a víz eltérő magassága nem a fokozás, hanem a mérés körébe tartozik. Ha azt mondjuk, hogy a *víz térdig, derékig, majdnem nyakig, a háztetőig ér*, illetve *fülig ér*, akkor az *-ig* végződésű főnév mérték, amelyet a hosszúság, távolság mértékegységével helyettesíthetünk; ha pontosítani akarunk, vagy tudunk, akkor azt mondhatjuk, hogy *a víz 30 centis, 120 centis, 150 centis, ötméteres, illetve 170 centis*. Egyik esetben sem lehetséges azonban a **víz nagyon* vagy **kicsit ér* változat. A *kislány fülig pirult* mondat tartalma viszont azonos *A kislány nagyon elpirult* mondat tartalmával. (Tekintsünk el most az esetleges konnotatív különbségektől.) A *fülig* jelentése a *pirul* igehez kapcsolva módosul, amennyiben a *mértéket jelölő elem fokozó elemmé válik*. Ismét más a funkciója a *fülig* lexémának, ha az *ér a szája* kifejezéshez kapcsolódik. A *fülig ér a szája* olyan idióma, amelynek szemantikai szempontból sem a *fül*, sem a *száj* szóhoz, sőt a végpontot jelentő *-ig* esetraghoz sincs köze, mert azt jelenti, hogy ‘nagyon nevet’, tehát *fülig ér a szája* kifejezést megfelelő szituációban, illetve szövegkörnyezetben a *nevet* kulcsszó fokozó értelmű szinonimájának is tekinthetjük, mert annak kell tekintenünk. Fokozáskor az *-ig* végződésű szavak elvesztik a mérésnél használt, mértéket jelölő funkciójukat. Az *állig felfegyverzett harc*os kifejezés nem jelenti azt, hogy a katonának az álláig érnek a fegyverek (mérték), hanem azt jelent, hogy ‘nagyon jól fel van fegyverezve’ (fok).

4. Mindaz, amivel eddig foglalkoztam, tekinthető a fokozás „periférikus” kérdésének, hiszen a nyelvтанban használatos „fokozás” elsősorban mégiscsak a melléznevek fokozásáról szól. Ha nyelvészettel nem foglalkozó, magyarul tudó, viszonylag iskolázott embernek említjük meg ezt a szót a magyar nyelvvel összefüggésben, akkor valószínűleg nem a *ház* vagy a *sír* szó fokozása és nem is a lexikai fokozás, hanem a melléknév és a két *-bb* jut az eszébe. Sokat írtam erről, tehát igyekszem új szempontból megközelíteni a melléznevek fokozását. Ez az új szempont a **pontosítás**. Pete István a következőket írja: „Ha azt mondom, hogy *Éva az ötödik/hatodik hónapban van*, pontosítok és fokozok, de nem fejezek ki egzakt mértéket. Vö. még: *Akkor úgy öt-hat éves lehettem*. „Székely Gábor megfeledkezik a számok hozzávetőleges jelölésének típusairól, amelyekben a számnevek jelentése **nem** egy »konkrét«, egzakt mérték” (Pete 1981: 96–107; Pete 1992: 439; Pete 2009: 301). Vegyünk most olyan magyar szavakat, amelyekhez teljes bizonyossággal kapcsolhatjuk a *-bb*-t: *szép, fekete, messze*, illetve egy olyan szót, amely esetében szuppletív alakokkal egyértelműen jelölhetjük a középfokot (*sok, több*). Példák, amelyekhez **biztosan nem** kapcsolhatjuk a *-bb*-t: *nő, ott, három*. Az első csoportba tartozó szavak alkothatnak szókapcsolatokat a *nagyon* és a *kevésbé* szavakkal: *nagyon, kevésbé szép, fekete, messze, sok*. A második csoportba tartozó szavakra ezek a kapcsolódási lehetőségek nem jellemzők: **házasabb, *nagyon ház, *kevésbé ház, *ottabb, *nagyon ott, *kevésbé ott, *hármabb, *nagyon három, *kevésbé három*. Vizsgáljuk meg, kimutatható-e az intenzitás, az erő a felsorolt szavak jelentésében. Azt kell mondanunk, hogy nincs jelen. A 3. pontban javasolt módszerrel tehát nem tudjuk megmagyarázni, miért képesek, illetve alkalmasak az egyik csoport tagjai a jelzett kapcsolódásokra, és miért nem képesek erre a másik csoport tagjai. Ha viszont a „**pontosság**” fogalmából („A valóságnak, ill. a követelményeknek való, aprólékos részletekig terjedő megfelelés” – Ékszl 2003) indulunk ki, akkor tudunk válaszolni a feltett kérdésre. A magyarul tudó emberek értelmezése szerint a *szép, fekete, messze, sok* szavak szintaktikai funkciójuktól, morfológiai jellemzőiktől eltekintve **viszonylagosságot, pontatlanságot** fejeznek ki, míg a *ház, ott, három* szavak tartalmában köznapi felfogásunk szerint – különböző okok miatt – fellelhető a „**pontosság**”, tehát az, amit ezek a szavak jelentenek aprólékos részletekig megfelelnek a valóságnak, illetve a követelményeknek. Vizsgáljuk meg, igaza van-e „mindennapi tudatunknak”? Ha egy fekete öltönyhöz fekete színű nyakkendőt akarunk kötni, biztos, hogy nem találunk ugyanolyan színűt, hacsak nem az öltöny anyagából készült. Tehát többféle *fekete* szín létezik, mint ahogyan minden színből több változat van (l. színskála), és a színek pontos meghatározása a tudomány, nem pedig a mindennapi élet körébe tartozik. *Messze* szavunk egyértelműen viszonylagosságot jelöl, a *közel* szóval jelölt szó ellenpólusa. A két szó közötti (tér-, idő-, esetleg valamilyen „más”) távolság tagolható. A *sok* szó egyértelműen pontatlanságot, nem pedig meghatározott mennyiséget jelöl. (*Szép* szavunkra más összefüggésben még visszatérek.) *Ház*as szavunk tartalma azért felel meg a követelményeknek, mert törvényeink egzakt módon meghatározzák a szóval jelölt tartalmat. Az *ott* szó tartalmát viszont a „nyelvi köztudat” tekinti pontosnak (‘adott pontban’ – a pontnak nincs kiterjedése). A *három* – amennyiben jelentése egy ‘konkrét, egzakt mérték’ – teljesen pontos mennyiséget jelöl, nem lehet sem több, sem kevesebb. A minőség, tulajdonság kategóriában (ide tartozik a legtöbb melléknév) tehát azok a szavak fokozhatók, amelyek valamilyen viszonylagosságot, pontatlanságot jelölnek, a „pontosságot” jelölő szavak nem fokozhatók. Az *Éva az ötödik/hatodik hónapban van*, illetve az *Akkor úgy öt-hat éves lehettem* mondatokban (vö. Pete 2009: 301) ebből a szempontból nem fokozok, és természetesen nem fejezek ki egzakt mértéket. Pontosítani valóban pontosítok, valahogy úgy, ahogyan erről a kérdéssről Heidegger ír: „Amikor a messzeséget felbecsüljük, akkor ez azokra az eltávolításokra vonatkozva történik, amelyekben a mindennapi jelenvaló lét tartózkodik. Számszerűen ezek a becslések pontatlanok és ingadozók lehetnek, a jelenvaló lét mindennapiságában mégis megvan a *saját* és teljesen érthető *meghatározottságuk*. Azt mondjuk: egy kis séta odáig, ez egy »pipaszívásnyira« van. Ezek a mértékek azt fejezik ki, hogy nemcsak »mérni« nem akarunk, hanem az itt felbecsült eltávolítottság egy olyan létezőhöz tartozik, amelyhez gondoskodva-körültekintően közeledünk. Ha azonban pontosabb mértéket használunk, és azt mondjuk: »a ház egy

félóra az út», akkor ezt a mértéket is becslésnek kell tekintenünk” (Heidegger 1989: 22, illetve Székely 2001: 28). Pete István kitűnő munkáiban (1981; 1992) a számszavakat és mennyiségi viszonyokat elemezve vizsgálja. Nem csodálkozhatunk azon, hogy ha a fokozást is erről az oldalról szemléljük, akkor néhány részletkérdést illetően eltérő eredményt kapunk, mint akkor, ha az elemzés központi kérdése maga a fokozás.

5. Ha a hegeli „hármasság”-ot (minőség, mennyiség, mérték) (vö. Hegel 1979: 55) és a tér-időt mint az objektív valóság dimenzióit együtt szemléljük, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a mennyiség (a „számosság”) – eltérően például a szabályos alakzatoktól – benne van a természeti környezetben. A mennyiségi összefüggések feltárása viszont – hasonlóan a méréshez (ezen belül a mérték fogalmának és a mértékegységek bonyolult rendszerének kidolgozásához) – az emberi elme tevékenységének eredménye. (Olykor felröppennek hírek arról, hogy egyes állatok képesek kis mennyiségek pontos felismerésére, de aligha kétséges, hogy valódi matematikai ismeretekkel csak az ember rendelkezik). Más a helyzet a „minőséget” illetően. A számukra *jót* és *rosszat* az állatok (sőt tulajdonképpen a növények is) felismerik. A JÓ és a GONOSZ viszont csak az emberek világában nyert értelmet. „Az időviszonyokat vizsgálhatjuk természettudományi, filozófiai, logikai vallási, néprajzi és nyelvészeti szempontból” (Pete 1993: 385). Ezt a gondolatot kiegészíthetjük a következőkkel: Az emberi elme tevékenységére a világ és saját maga megismerésének folyamatában nagymértékben az objektív valóság törvényszerűségeinek leírása és a világhoz való szubjektív viszony vizsgálata, a viszonyítás különböző módozatainak alkalmazása jellemző. Az úgynevezett **egzakt matematikai és természettudományok** körében a mennyiségi viszonyok feltárása, a természeti létezők közötti konkrét kölcsönhatások vizsgálata, a mennyiségi és kölcsönhatások lehető legpontosabb leírása, mérése meghatározóan fontos szerepet játszik. A viszonylag **egzakt társadalomtudományok** (jog- és közgazdaságtudomány) körében a pontosságnak, a mennyiségi viszonyok leírásának, a mérésnek fontos szerepe lehet, de megjelenik a viszonylagosság is (vö. például a JÓ és a GONOSZ jogi megítélésének viszonylagosságát). A **vallás és a művészetek, illetve a hozzájuk kapcsolódó tudományok** területén a minőség, ezzel együtt a viszonylagosság szerepe megnő, a legfontosabb viszonylatok (a SZÉP, a JÓ és a GONOSZ morális, etikai megítélése) többnyire nem mérhetők. Mivel mindez összefüggésben van az emberi érzelmeken is túlmutató, a természetbe nagyon mélyen gyökerező érzelmekkel, amelyekre viszont nagyon is jellemző ez erősség, az intenzitás foka, a gondolkodás és a nyelvi kifejezés igen gyakran alkalmazott eszköze e körben a fokozás (*Jaj, de szép!*, *Mennyire szeretlek!*, *Rettenetes bűntény*, *Kiemelkedően jó*), de az emberi elme e területeken is alkotott egzakt mérési eszközöket, amennyiben a **minősítésnek** (l. a „tudósság” mérése, a minőségi teljesítmény mérése az oktatásban stb.) a művészetekhez, az érzelmi világhoz kapcsolódó területeken is lehet létjogosultságuk. (Mindezzel kapcsolatban számomra érdekesnek tűnő jelenség, hogy az ember éppen úgy „többet foglalkozik” a SZÉP-pel, mint ahogyan sokkal több fordulatot használ a „felfelé fokozás”, mint a „lefelé fokozás” kifejezésére.) A viszonyítás nyelvi kifejezőeszközeinek, illetve annak a szellemi, gondolati háttérnek a részletesebb vizsgálata, amely e kifejező eszközök mögött rejlik, nemcsak a szemantikai, hanem a kognitív vizsgálatoknak is a részét képezheti.

6. Indokoltnak tűnik, hogy a fokozás leírásának terminológiai, rendszertani kérdéseivel egészen röviden most is foglalkozzam.

A jelenség, amelyről Pete István dolgozatában ír: a **fokozás**. Ahogyan Pete is, én is több alkalommal megemlítettem, hogy már ez a magyar szakkifejezés önmagában is jelent némi problémát, ugyanis „fokozni valamit felfelé és lefelé is lehet” (Pete 1992: 432), de a *fokozás* szó – legalábbis a köznap értelemben – elsődlegesen mégis inkább valamiféle „nagytást” jelent. Ezért kerestem olyan kifejezést, amely egyértelműen utal a „lefelé fokozásra” is (vö. Székely 2003b). A tárgyalt jelenség – ha elfogadható az általam javasolt terminus technicus – valójában a **fokozás és mérséklés**.

A (nyelvi kifejezőeszközökkel történő) **fokozás és mérséklés** változatai szerintem a következők:

1. A nem összehasonlító fokozás és mérséklés, amely a következőképpen történhet:

a) Szintaktikai eszközökkel (összetett és egyszerű mondatok, szóismétlések, fokozó genitívus) (vö. Székely 2001: 21–5.)

b) Lexikai eszközökkel (ez a tulajdonképpeni **lexikai fokozás és mérséklés**: a kulcsszó és a fokozó elem a szó, szókapcsolat szintjén elkülönül egymástól, például *kifogástalanul jó, egy kicsit nehéz*); (E körben valóban sok szakkifejezés „van forgalomban”. Számomra a kiindulási alapot a *Magn paraméter* – Zsolkovszkij, Melcsuk 1967, 1969 – terminus technicus jelentette, de el kellett különíteni a szintetikus és az analitikus változatokat. A *lexikai fokozás* kifejezést Pusztai Ferenc [1997], a *lexikális fokozás* kifejezést pedig Szűcs Tibor [1999] használta. Az *abszolút szuperlatívusz* Austerlitz [1992] munkájához [is] kötődik. Az *elativust* éppen azért, mert a magyar nyelvészetben más fogalmat is jelent, nem használtam. Mindegyik kifejezés elsősorban a „felfelé fokozásra” irányítja a figyelmet.)

c) A nem összehasonlító fokozás és mérséklés **„szintetikus változatai”** (*jéghideg, fázik<didereg, csekélyke*).

2. Az összehasonlító fokozás és mérséklés, amelynek változatai a következők:

a) A szorosabban vett **melléknévfokozás** (*a torony magasabb, mint a fa*), illetve ennek az a változata, amikor a fokozható szóhoz nem kapcsolhatunk *-bb*-t, tehát a fokozást lexikális elemmel valószínűsítjük meg (*ez a vers jobban tetszik, mint az a vers; a fülgyulladás nagyobb fájdalommal jár, mint a fohúzás*). Lexikális elemet használhatunk a „mérsékléskor” is (*a fa kevésbé magas, mint a torony, az a vers kevésbé tetszik, mint ez a vers*), illetve a mérséklés kifejezhető ellentétes jelentésű szavakkal is: *a fa alacsonyabb, mint a torony; a fohúzás kisebb fájdalommal jár, mint a fülgyulladás*.

b) Az úgynevezett felsőfok jelölése, amely a szélesebb értelemben vett **viszonyítás** körében a **kiemelés** változathoz sorolandó. (A magyar nyelvben a *-bb* a többnyire a felsőfok jelölésekor is megjelenik. Az orosz nyelvben például nem ez a helyzet. A közép- és a felsőfok jelölésének teljesen eltérő morfológiai és lexikális eszközei indokolják, hogy az 1980-as akadémiai nyelvtan a középfokot és a felsőfokot egymástól teljesen elkülönítve tárgyalja (vö. Svedova 1980: 562–5, illetve 301, 307, 547).

Mind az a), mind a b) változatra jellemzőek az analitikus és a szintetikus fordulatok. (A *nem összehasonlító fokozás és mérséklés* kifejezéssel kapcsolatban talán még annyit itt is érdemes megjegyezni, hogy nem tévesztendő össze az úgynevezett „komparatív frazeologizmusokban” (vö. Fleischer 1982: 187, magyar példa *kemény, mint a kő*) megjelenő összehasonlítással. A *mint a kő* [= *nagyon*] fordulathoz hasonló elemek ezekben a frazeologizmusokban szerintem fokozó elemek, az ilyen kifejezések a nem összehasonlító fokozás körébe tartoznak.)

3. A fokozás különleges változata az a típus, amikor az összehasonlító fokozás eszközeivel tulajdonképpen nem összehasonlító fokozást valószínűsítünk meg (*A gyerekek a kertben vannak. A legkisebbek játszanak, a nagyobbak gyümölcsöt szednek, a legöregebbek szénát gyűjtenek*) (vö. részletesebben Engel 1991–92: 566–70).

Az itt csak vázlatosan összefoglalt rendszert (eltekintve a 3.-tól) nemcsak a többször hivatkozott monográfiákban (Székely 2001, 2007b), hanem kisebb terjedelmű értekezésekben is (pl. Székely 2006) igyekeztem minél körültekintőbben leírni. Törekedtem arra is, hogy a használt szakkifejezések fogalmát minél pontosabban meghatározzam. Vállalom Pete Istvánnak azt a kritikai megjegyzését, hogy „Székely professzor a »fokozás« terminust igen tág értelemben használja, s ez a »fokozás« csakis logikai-szemantikai alapon hozható közös nevezőre” (2009: 298). Valóban, a fokozást, később a fokozást és mérséklést a megszokottnál tágabb összefüggésekben igyekeztem vizsgálni. (E dolgozatban talán még inkább „tágítottam” a határokat.) Továbbra is vállalom azt, hogy a fokozás lényegét tekintve szemantikai jelenség, és a különböző nyelvekben változatos eszközzelrendszerekkel fejezhető ki (vö. Ágoston 1993: 222). Megismétlem azt is, amit korábban már más összefüggésben említettem: témája lehet a kognitív kutatásoknak is. Meggyőződésem, hogy a fokozás és mérséklés az egyes

nyelvek nyelvtanainak leírásakor külön fejezetet érdemel. Elfogadom azt, hogy nevezhetjük **szuper-kategóriának** (vö. Pete 2009: 298).

Igen hasznosnak tartom Pete István számos megjegyzését a magyar és az idegen nyelvű terminológiával kapcsolatban. Nagyon értékesek szemléletes táblázatai a tulajdonságot jelölő mellékevek szemantikai csoportjairól (305), az összehasonlító fokozásról (307), a nem összehasonlító fokozásról (308), az összehasonlító fokozás lexikai kifejezéseiről a latin, az angol, a német és a magyar nyelvben (309).

7. E dolgozatban nem foglalkozom a tagadással. Nagyon nehéz téma. Könyvemben csak azért érintettem, mert érdekelt, úgy éreztem, valamilyen módon a „tagadás fokozása” is beletartozik a témakörbe. Pete István kiegészítő megjegyzései nagyon érdekesek. Feltétlenül indokoltnak tartom, hogy a tagadás kérdéskörét vizsgáló nyelvészek, filozófusok, a logika szakemberei figyelembe vegyék észrevételeit.

Befejezőként csak azt tudom megismételni, amit rövid bevezetőmben már megfogalmaztam: nagyon hálás vagyok Pete Istvánnak körültekintő figyelméért, fontos és értékes észrevételeiért.

SAKIRODALOM

- Ágoston Mihály 1993. *A magyar halmaznevek: kategóriájuk, helyük a melléknevek osztályozásában, a szófaji rendszerben, belső rendszerük*. Fórum Könyvkiadó, Újvidék.
- Austerlitz, Robert 1992. *Nyelvek és kultúrák Euráziában*. Válogatta, szerkesztette és fordította: Simoncsics Péter. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bakos Ferenc 1970. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz. 2003. *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Főszerkesztő: Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Engel, Ulrich 1991–92. *Deutsche Grammatik*. Julius Groos Verlag, Heidelberg, Műszaki Kiadó, Budapest.
- Farkas Henrik 1978. *Változó állatvilág*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Fleischer, Walter 1982. *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1979. *A logika tudománya*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heidegger, Martin 1989. *Lét és idő*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 2000. A határozók. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 423–43.
- Lányi György 1980. *Meglepő dolgok állatokról*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pete István 1981. *Количественные отношения в русском и венгерском языках*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pete István 1991. A térbeli viszonyok szemantikai rendszere. *MNy.* 87: 313–26.
- Pete István 1992. A mennyiségi viszonyok szemantikai rendszere. *MNy.* 88: 425–43.
- Pete István 1993. Az időviszonyok szemantikai rendszere. *MNy.* 89: 385–401.
- Pete István 2009. A fokozás mibenlétéről. *Nyr.* 133: 295–310.
- Pusztai Ferenc 1997. A lexikai fokozás a lexikográfiában. In: Kiss Gábor–Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss János 75. születésnapjára*. Szerkesztette Kiss Gábor és Zaicz Gábor. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 336–40.
- Svedova, N. Ju 1980. *Русская грамматика. I–II*. Гл. редактор Н. Ю. Шведова. Академия Наук СССР, Москва.
- Székely Gábor 2000. Fokozó értelmű mondatok a magyarban, a latinban, a germán és újlatin nyelvekben. *Modern Filológiai Közlemények* II/1: 85–93.
- Székely Gábor 2001. *A lexikai fokozás*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Székely Gábor 2003a. *A fokozó értelmű szókapcsolatok magyar és német szótára. Wörterbuch der verstärkenden Wortgruppen der ungarischen und der deutschen Sprache*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Székely Gábor 2003b. A mérséklés kifejezésének eszközeiről a magyar nyelvben. *MNy.* 99: 65–9.
- Székely Gábor 2006. A fokozás és a mérséklés mechanizmusa. In: Galgóczi László–Vass László (szerk.): *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. JGYF Kiadó, Szeged, 355–9.
- Székely Gábor 2007a. Szemantikai elméletek, szóhasználat, nyelvtanulás, filozófia. In: Gecső Tamás–Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 315–20.
- Székely Gábor 2007b. *Egy sajátos nyelvi jelenség, a fokozás*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- Székely Gábor 2008. Zur Frage des Gattungsbegriffs vom Fachausdruck Graduierung. In: *Acta Germanistica Nyíregyháziensia II. Beiträge zum Tag der ungarischen Wissenschaft 2006*. (Herausgegeben von László Barabás). Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 84–90.
- Szűcs Tibor 1999. *Magyar–német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában*. Pécsi Nyelvészeti Tanulmányok 4. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Zsolkovszkij, A. K.–Melcsuk, I. A. 1967. *О семантическом синтезе*. Всероссийский центр переводов научно-технической литературы и документации, Москва.
- Zsolkovszkij, A. K.–Melcsuk, I. A. 1969. Szemantikai szintézis. *Dokumentáció és nyelvészet – az értelmi összefüggések formalizálása*. Szerk.: Varga Dénes. Budapest, OMK – Dok., 61–175.

Székely Gábor
Nyíregyházi Főiskola
Modern Filológiai Intézet

SUMMARY

Székely, Gábor

Reflections on István Pete's article 'On the nature of comparison'

The author – after expressing his thanks to István Pete for the latter's thorough and many-sided assessment of his book (cf. Magyar Nyelvőr 133: 295–310) – outlines his views that differ from Pete's standpoint concerning some questions raised there (the relation between gradation and measuring, gradable and ungradable words). He points out the interrelations between natural phenomena and human mental activity as well as those between gradation, measuring and clarification.

Keywords: comparison, comparative gradation, non-comparative gradation, adverb of degree

A mondatértékű bővítmények típusai a magyar nyelvben

1. Bevezetés

Ez a dolgozat új szempontból közelíti meg a magyar nyelvű alárendelő összetett mondatok azon típusát, amelyekben a főmondati predikátum szituációjelölő vonzatot vesz fel, vagyis kiegészül egy úgynevezett mondatértékű bővítménnyel. A magyar nyelvben ezeknek a bővítményeknek négy alaptípusa van: a kijelentő módú alárendelt mellékmondat, a kötőmódú alárendelt mellékmondat, a személyrag nélküli főnévi igenévi kifejezés és személyragos főnévi igenévi kifejezés. Az, hogy a véges, alárendelő mellékmondatok mellett a főnévi igeneves kifejezéseket is beágyazott mondatként kezeljük, azzal magyarázható, hogy ezek is tartalmaznak állítmányt és vonzatokat, valamint végrehajthatók rajtuk olyan – hagyományosan mondatokra jellemző – műveletek, mint például a tagadás, a topikalizáció, a fókuszálás vagy a kérdő kifejezéssé alakítás.

Az egyes bővítményfajták elemzésének célja, hogy megcáfoljam azokat a feltevéseket, amelyek szerint a mellékmondat típusának kiválasztása a főmondati predikátumok ad hoc tulajdonsága. Azt kívánom bebizonyítani, hogy a főmondat és a mellékmondat viszonyának két tulajdonságát elemezve megjósolható az, hogy a bővítmény a négy típus közül melyikben fog realizálódni. E két vizsgálандó tényező a szituációfüggőség és az alanyok azonosságának kérdése. A kritériumok bemutatását követően röviden összegezem az egyes mondatértékű bővítménytípusok főbb jellemzőit, majd röviden kitérek az obviáció jelenségére is, amelynek lényege, hogy a mellékmondat névmási alanyának referenciája kötelezően eltér a főmondati alany referenciájától.

2. Megoldási javaslat

2.1. A mondatértékű bővítménytípusok elkülönítésének kritériumai

Vegyük sorra először is azokat a fogalmakat, amelyek alapján – a fent említett hipotézisem szerint – csoportosíthatjuk a mondatértékű bővítményeket.

2.1.1. A szituációfüggőség

Az első kritériumként használt fogalmat, a szituációfüggőséget Farkas (1992a, 1992b) vezette be, amikor aszerint különítette el az egyes predikátumtípusokat, hogy a beágyazott mondatban leírt szituáció milyen kapcsolatban áll a főmondatban leírt szituációval.

Ahogy arra Roussou (2001) is felhívta a figyelmet, nem elég pontos az a felosztás, amely szerint a kijelentő módú predikátumok a reális világra vonatkoznak, vagyis igazak az aktuális világban, míg az infinitívusban és kötőmódban állók egyfajta irreális világra utalnak. Ezt a leegyszerűsítő megkülönböztetést Farkas (1992a, 1992b) azon feltevésből kiindulva helyezte új alapokra, hogy a predikátumok és argumentumaik szituációkat jelölnek. Ha egy predikátum egy szituációjelölő bővítménnyel, azaz egy beágyazott mondatból bővül, akkor a mellékmondat világát (azaz a mellékmondati szituációt) a főmondati predikátum vezeti be. A bevezetett világot új világnak, míg azt a világot, amelyben a főmondati predikátumot értékeljük, bázisvilágnak nevezzük.

A szemantikai függőség szituációfüggőségnek nevezett típusa az új világ és a bázisvilág viszonyával foglalkozik. Az új világ bevezetésének ugyanis két útja van: az egyik, hogy bevezetünk egy olyan világot, amelynek szituációi függetlenek a bázisvilágtól vagy bármilyen más világtól, vagyis az új világ nem a főmondati bázisvilágtól örökli tulajdonságait valamely részét. Ezek az úgynevezett független világok. Erre példa a következő mondat:

- (1) *János tudja, hogy Mari tortát süt.*

Láthatjuk, hogy itt a beágyazott szituáció – vagyis az, hogy Mari tortát süt – független attól a főmondatban leírt ténytől, hogy János mindezt tudja.

A másik módja egy világ bevezetésének, ha egy már létező világot változtatunk meg, ekkor ugyanis az új világ függ a bázisvilágtól. Ezt láthatjuk az alábbi példán:

- (2) *Mari tud tortát sütni.*

A *tud* ige ebben az esetben függő világot vezet be, mivel az, hogy Mari tortát süt, nem hoz létre új, a bázisvilágtól független világot, csupán az történik, hogy Mari világa – amelyben ő különböző dolgokat tud – kiegészül egy új mozzanattal, amely nem más, mint a tortasütésre való képesség. Ugyancsak szituációfüggőségre példa a következő mondat:

- (3) *János azt akarja, hogy Mari tortát süssön.*

Itt azt az eseményt, hogy Mari süt-e tortát, befolyásolhatja az a tény, hogy mit akar János, ugyanakkor János akaratának teljesülése is attól függ, hogy Mari süt-e tortát, vagy sem. Egyértelmű tehát a bázisvilág és az új világ közti függőségi viszony.

A fenti definíciók és példák alapján a későbbiekben részletesebben is el fogom különíteni egymástól a függő, illetve független szituációt bevezető predikátumtípusokat a magyar nyelvben.

2.1.2. Az alanyfüggőség

Az összetett mondatok esetében – a szituációfüggőség mellett – mindenképpen meg kell vizsgálnunk a szemantikai függőségnek egy másik típusát is: az alanyfüggőséget. Ahogyan megkülönböztettünk független és függő világokat, úgy beszélhetünk független és függő alanyokról is.

Független alanyúak azok a bővítmények, amelyek alanyainak referenseit a főmondati predikátum egyik résztvevője sem határozza meg. Erre jó példa az alábbi két mondat:

(4) *János tudja, hogy Mari hazamegy.*

(5) *Mari szeretné, hogy Péter elmosogasson.*

Függő alanyúnak nevezzük az olyan bővítményeket, amelyek alanyának referense a főmondati predikátum valamely vonzatával koreferens, vagyis amelyeket kontrollálnak. Attól függően, hogy a főmondati predikátum melyik résztvevője kontrollálja a mellékmondat alanyát, beszélhetünk alanyi, tárgyi vagy dativusi kontrollról.

Az alanyi kontroll estén a predikátumok azt követelik meg, hogy az alanyi résztvevőjük referense és a mellékmondati bővítmény alanyának referense azonos legyen, vagyis kötelezővé tesz a koreferenciát. Ezt figyelhetjük meg a következő esetben is:

(6) *János_i tud PRO_i olvasni.¹*

Találunk példát úgynevezett tárgyi kontrollra is, ahol a beágyazott mondat alanya szükségszerűen azonos a főmondati predikátum tárgyával:

(7) *Láttam Jánost_i PRO_i hazamenni.*

Végül dativusi kontrollról beszélünk akkor, ha a mellékmondati alany kötelezően koreferens a főmondat részeshatározójával. Ezt láthatjuk az alábbi példán:

(8) *Marinak_i fontos mielőbb PRO_i meggyógyulni.*

Előfordulhatnak olyan esetek is, amikor a fő- és mellékmondatok alanya azonos, ez azonban nem kontrollálás, hanem pusztán véletlen egybeesés eredménye.

(9) *János_i elképzelte, hogy pro_{ij} kap egy autót.*

Függő, tehát bizonyos szempontból kontrollált alanyúnak tekinthetők azonban azok a bővítmények is, ahol fellép a már említett obviáció, vagyis a kötelező referenciaeltérés:

(10) *János_i azt akarja, hogy pro_{k*}_i hazamenjen.²*

Az alanyi kontroll problémáját részletesen is elemezni fogom azon típus tárgyalásánál, amelyre jellemző lesz, egyelőre azonban csak az volt a cél, hogy bevezessem az alanyfüggőség terminusát, és ennek segítségével felvázoljam a mellékmondati alany kötöttségeivel kapcsolatos lehetőségeket.

¹ A *PRO* a főnévi igenév rejtett alanyának egyezményes jele. A *János* és a *PRO* azonos alsó indexe azt jelöli, hogy azonos megnevezetre utalnak.

² A * a helytelenség, a *pro* szimbólum pedig a személyragból rekonstruálható személyes névmás jele. A (10)-es példában a *k* alsó index azt fejezi ki, hogy a rejtett névmás megnevezettje nem lehet azonos Jánossal.*

2.2. A mondatértékű bővítmények csoportosítása a magyar nyelvben

A fenti kritériumok alapján világosan látszik, hogy mik az alapvető különbségek a magyarban használt bővítménytípusok között. Jellemzőik mindennek a segítségével az alábbi módon foglalhatók táblázatba:

	Kijelentő módú alárendelt mellékmondat	Kötőmódú alárendelt mellékmondat	Személyrag nélküli főnévi igenévi kifejezés	Személyragos főnévi igenévi kifejezés
1. Függő szituáció	–	+	+	+
2. Függő alany	–	–	+	Ø ³

Azt feltételezem tehát, hogy bármely főmondati predikátum esetében – pusztán az említett két tényező megvizsgálásával – előre megjósolható, hogy egy adott bővítmény milyen módban fog realizálódni. Hipotézisem bizonyítása érdekében vegyük sorra külön-külön az egyes bővítménajtákat, és elemezzük a személytelen főmondati predikátumok lehetséges bővítményeit.

2.2.1. A független szituációt jelölő, nem kötelezően kontrollált alanyú bővítmények: a kijelentő módú alárendelt mellékmondatok

A kijelentő módú bővítmények legfőbb jellemzője, amely minden más bővítménytípustól elhatárolja őket, hogy ezek minden esetben független világokat jelölnek, vagyis csak olyan predikátumok bővítményeiként jelennek meg, amelyek független világot vezetnek be. Vegyük sorra, milyen igék szerepelnek a független világot bevezető főmondatokban.

Ilyenek a faktív igék, amelyek arra utalnak, hogy a beágyazott szituáció egy faktum, azaz egy tény, amelynek igaz voltát előfeltételezzük. Ilyen többek között a *lát*, a *hall*, a *néz* vagy az *érez*. Ezek bővítményei szinte kivétel nélkül minden esetben kijelentő módú alárendelt mellékmondatban jelennek meg. Néhány példa erre:

(11) *Péter látta, hogy Mari elment.*

(12) *Mari érezte, hogy Júlia nem kedveli őt.*

A független világú mellékmondatokat bevezető igék közé tartoznak továbbá a kognitív igék (mint például a *gondol*, a *hisz* vagy az *elismer*), amelyek lexikai jelentésükből fakadóan arra utalnak, hogy az alanyuk referense igaznak tartja a beágyazott szituációt (Farkas 1992b). Erre volt példa korábban az (1) mondat, ahol megállapítottuk, hogy a beágyazott szituációnak semmi köze sincsen ahhoz a tényhez, hogy azt valaki tudja-e, vagy sem.

Független világot vezetnek be ezenkívül az *álmodik*, az *elképzel* és az *emlékszik* igék is. Láthatjuk, hogy itt sincs szó arról, hogy valamely szituáció realizálódásának köze lenne ahhoz, hogy valaki azt korábban elképzelte-e, vagy később emlékszik-e rá.

(13) *Mari elképzelte, hogy János feleségül veszi őt.*

³ Ez a kritérium a személyragos főnévi igenévi kifejezések esetében nem értelmezhető, mivel ezek csak olyan főmondatok bővítményeiként fordulhatnak elő, amelyekben egyáltalán nincsen lehetséges kontrolláló. Erről később részletesen is szó lesz.

Attól, hogy itt a mellékmondat tárgya azonos a főmondat alanyával, természetesen még nem beszélhetünk szituációfüggőségről, méghozzá éppen a főige jellege miatt nem. Hiszen Mari elképzelésétől független az, hogy János hajlandó-e őt elvenni. Ha azonban a főmondat igéjét a *megkérte* igével helyettesítenénk, már fellépne a szituációfüggőség, hiszen János döntésében közrejátszana Mari kérése is. Ebben az esetben azonban már kötőmódú lenne a beágyazott mondat:

(14) *Mari megkérte Jánost_i, hogy pro_i vegye őt feleségül.*

Az *elképzel* és az *emlékezik* igék esetében láthatunk, hogy – bár szituációfüggés nincsen – van egyfajta időbeli függés. Az *elképzel* ige bővítménye szükségyszerűen későbbi időreferenciához köthető, mint a főmondat. Erre volt példa a (13) mondat is. Az *emlékezik* esetében viszont éppen ellenkező a helyzet: itt a bővítményi szituáció korábbi a főmondat eseményénél, vagyis az emlékezésnél.

(15) *Mari emlékszik rá, hogy Péter az osztálytársa volt.*

A kijelentő módú bővítmények között tehát egyaránt vannak függő és független idejű szituációk. Ennek oka az lehet, hogy bár a beágyazott szituáció független a főmondatától, a főmondati predikátum mégis egyfajta viszonyt létesít a bővítményével, amikor megítéli, érzékeli vagy éppen felidézi annak világát – attól függően, hogy az igék melyik típusáról beszélünk. E viszony keretein belül képes az általa bevezetett szituáció idejét is meghatározni, de csak olyan mértékben, hogy hozzá viszonyítva korábbi, későbbi, esetleg vele egyidejű legyen. A beágyazott szituációra vonatkozó pontos időmeghatározást azonban csak a mellékmondat tartalmazhat.

(16) *Mari emlékszik rá, hogy János tegnap elkérte a könyvét.*

(Ha a *tegnap* a főmondatban szerepelne, akkor csak az emlékezés idejére vonatkozhatna, a könyv elkérésének idejére nem.)

A fenti példákon megfigyelhető időbeli függés azonban csupán tendencia, találhatunk példát ennek ellentétére is:

(17) *Emlékszem rá, hogy holnap meg fog látogatni.*

Mindez azt is bizonyítja, hogy a szituációfüggőség nem korlátozható pusztán az időbeli függőségre, és az időfüggőség mint kritérium önmagában nem elégséges a magyar nyelvben a mondatbővítmények típusainak elkülönítéséhez.

Térjünk rá az alany kontrolláltságának kérdésére. A kijelentő módú mellékmondatokat mindig szabad alanyválasztás jellemzi, vagyis előfordulásuk esetén biztos, hogy a főmondati predikátum egyik résztvevője sem követeli meg, hogy a mellékmondat alanya koreferens legyen vele. Ennek ellenére lehet szó egybeesésről akár az összetett mondat két alanya között (erre volt példa korábban a 9. mondat), akár a főmondati tárgy vagy részeshatározó és a mellékmondati alany között, ez azonban nem kötelező kontrollálás eredménye. Találunk azonban példát mind eltérő alanyokra (17), mind olyan esetekre, ahol a főmondatban nincsen alany (18). (Az utóbbi típusról később részletesen is szó lesz.)

(18) *Mari azt álmodta, hogy János megkéri a kezét.*

(19) *Látszik, hogy Péter elmegy az ablak előtt.*

A fenti mondatok is azt igazolják tehát, hogy a kijelentő módú mellékmondatok esetében nem beszélhetünk kontrollált alanyokról.

Összegzőképpen megállapíthatjuk tehát, hogy minden olyan esetben, amikor a főmondat független szituációt leíró, nem kontrollált alanyú bővítményt vesz fel, akkor a mellékmondat kijelentő módon realizálódik.

2.2.2. A függő szituációt jelölő, nem kötelezően kontrollált alanyú bővítmények: a kötőmódú alárendelt mellékmondatok

A kötőmód értelmezésében Pataki (1984), Farkas (1992a), Turi (2009) és Varga (2009) eredményeire támaszkodom. Turi – Farkast követve – a *-j-* igei toldalékot a kötőmód jelének tartja. A szintaxisban felszólító módú és kötőmódú mondatokat különböztet meg; az ige mindkettőben kötőmódjelet visel. Felfogásában kötőmódú alárendelt mellékmondatról abban az esetben beszélhetünk, ha a kötőmódú igei állítmánnyal rendelkező mondatban nincsen úgynevezett felszólító operátor, amely felszólító értelművé alakítaná a mondatot, és megfordítaná az igemódosító-ige sorrendet. Ez utóbbi ugyanis az egyik legszembevetőbb különbség a kötő- (20), illetve a felszólító módú (21) mondatok között.

(20) *János szeretné, hogy Péter elmenjen.*

(21) *János megparancsolta, hogy Péter menjen el.*

Mindennek tükrében térjünk rá a kötőmódú alárendelt mellékmondatok részletes vizsgálatára.

Akárcsak a személyrag nélküli főnévi igenévi kifejezések, ezek a bővítmények is függő szituációkat jelölnek, vagyis csak olyan főmondatok bővítményeként jelenhetnek meg, amelyek megkövetelik a függőségi viszonyt. Pataki (1984) és Tóth (2005) is megkísérelték összegyűjteni a kötőmódú mellékmondatokat vonzó predikátumtípusokat, a főmondati igék lexikai jelentése alapján összeállított csoportosítás azonban nem elégséges abból a szempontból, hogy nem jelzi azokat az eseteket, amelyeknél a kötőmód mellett a másik függő mód, a főnévi igenévi kifejezés is előfordulhat. Vegyük például az *igyekszik* igét a célt, hajlandóságot kifejező predikátumok közül. A (22) mondat éppen annyira helyes, mint a kötőmódú bővítménnyel álló (23).

(22) *János igyekszik mielőbb hazaérni.*

(23) *János igyekszik, hogy mielőbb hazaérjen.*

Ez a kettősség is azt a hipotézist erősíti, hogy nem lehetséges pusztán a főmondati igitípusok alapján megjósolni a mellékmondat módját. Az idézett gyűjteményben felsorolt predikátumtípusokban éppen az a közös, hogy függő szituációt vezetnek be, vagyis felvehetnek mind kötőmódú, mind főnévi igenévi bővítményt. Azt, hogy egy adott mondat esetében melyik módon fog realizálódni a beágyazott szituáció, a második kritérium dönti el, amely itt is az alany kontrolláltságának kérdése lesz.

Az alanyok referenseinek viszonyáról a kötőmódú bővítmények esetében ugyanaz mondható el, mint a kijelentő módúakéban, hiszen itt sem beszélhetünk kötelezően kontrollált beágyazott alanyról. A szabad alanyválasztás tehát megenged véletlen egybeesést az alanyok referensei között (24), de előfordulhat az is, hogy a főmondatnak és a mellékmondatnak két külön alanya van (25), sőt – kizárólag kötőmódú mellékmondat esetén – az is, hogy a beágyazott névmási alany referenciája kötelezően eltér a főmondati alanyétól (26). (Erről a jelenségről, az obviációról később részletesebben is szó lesz.)

(24) *János_i várja, hogy pro_i utazzon.*

(25) *Mari szeretné, hogy János elmenjen a tisztítóba.*

(26) *Mari_i szeretné, hogy pro_{k*i*} elmenjen a tisztítóba.*

Végül találhatunk példát arra is, hogy nincsen a főmondatban kontrollálásra képes alany:

(27) *Feltétlenül szükséges, hogy János elvigye az igazolványait.*

Megállapíthatjuk tehát, hogy a kötőmódú alárendelt mellékmondat akkor jelenik meg a magyar nyelvben, ha a beágyazott mondat függő szituációt jelöl, alanyának referensét azonban a főmondati predikátum egyik résztvevője sem kontrollálja. Turi (2009) és Varga (2009) eredményeit továbbgondolva pedig azt is beláthatjuk, hogy ha ezekben a kötőmódú beágyazott mondatokban megjelenik a felszólító operátor, akkor a mellékmondat felszólító módban fog realizálódni. (Éppen emiatt nem vettem külön mondatértékű bővítménytípusnak a felszólító módú alárendelt mellékmondatot.)

2.2.3. A függő szituációt jelölő, kötelezően kontrollált alanyú bővítmények: a ragozatlan főnévi igeneves kifejezések

Ahhoz, hogy össze tudjuk gyűjteni a személyrag nélküli főnévi igenévi kifejezések tulajdonságait, vegyük alapul az alábbi nagyon egyszerű példát:

(28) *János tud olvasni.*

Amint azt már a (2) példamondattal kapcsolatban beláttuk, a *tud* ige az olyan mondatokban, amelyekben valamely képesség meglétét vagy éppen hiányát állítja, függő szituációt vezet be. Mivel ezen esetekben a bővítmény mindig ragozatlan főnévi igenévi kifejezés formájában realizálódik, egyértelmű, hogy ez a mondatértékű bővítménytípus – akárcsak a kötőmódú alárendelt mellékmondat – függő szituációt jelöl.

Az a sajátos tulajdonság, amely ezt a típust élesen elkülöníti az összes többitől, a kontrollált alany. A magyarban ugyanis ezt a formát kizárólag olyan bővítményekben használják, amelyekben az alany a főmondat valamely szereplője (leginkább annak alanya) által kontrollálva van. Mit jelent mindez? Arról már röviden volt szó, hogy alanyi kontroll esetén a főmondat alanyának referense és a bővítmény alanyának referense azonosak. Arról azonban még nem esett szó, hogy hogyan történik ez a bizonyos kontrollálás.

A (28) mondatban a főigére és a beágyazott mondat igéjére látszólag csak egyetlen alany jut. Ez azonban nem lehetséges, hiszen a generatív elmélet théta-kritériumnak nevezett alapelve szerint egy bővítmény csak egy tematikus esetet kaphat, tehát a *János* nem lehet egyszerre a *tud* experiense és az *olvasni* ágense is. (Ezt leegyszerűsítve úgy is megfogalmazhatjuk, hogy két igéhez nem tartozhat egyetlen alany.) Így azt kell feltételeznünk, hogy a bővítménynek van egy rejtett névmási alanya (ezt jelöli a PRO rövidítés),⁴ amelyet a főmondati alany azonosít, vagyis köztük koreferencia jön létre, ezért elég a mondaton belül csak egyszer megjelölni az alany referensét. Valójában azonban ilyen a mondat felépítése:

(29) *János_i tud PRO_i olvasni.*

Most térjünk rá arra, hogy mely igék azok, amelyek természetüknél fogva azt követelik meg mondatértékű bővítményeiktől, hogy alanyuk referense a főmondati alanyéval azonos legyen, vagyis hogy ragozatlan főnévi igeneves kifejezésként realizálódjanak. Az időbeliséget kifejező úgy-

⁴ Szeretném hangsúlyozni, hogy ez az üres névmási alany (a PRO) nem tévesztendő össze a pro-val jelölt nem hangzó névmással, hiszen míg az előbbi egy szám és személy nélküli üres névmás, amelyet kontrollálás esetén a főmondat valamely résztvevője azonosít, addig az utóbbi nem üres, csak azért nem jelenik meg, mert tartalmát (az alany számát, személyét és a tárgy határozottságát) az igei személyrag maradéktalanul kifejezi. A különbséget szemlélteti a következő mondat: *pro_i Szeretnék [PRO_i venni egy kutyát].*

nevezett aspektuális igék (mint például a *kezd* vagy a *próbál*) alanyainak referensei kötelezően kontrollálják a bővítményeik alanyait, ezért beágyazott mondataik mindig a következő példával megegyező módon realizálódnak:

(30) *Mari_i elkezdett PRO_i zongorázni.*

(Teljesen magától értetődő, hogy az, aki elkezdi valamit, és az, aki az elkezdett tevékenységet végzi, egy és ugyanaz a személy.)

Felvetődhet a kérdés, hogy nem tartoznak-e az aspektuálisok közé a *fog* és a *szokott* igék is, hiszen ezek is egyfajta időbeliséget fejeznek ki, és ezek is mindig ragozatlan főnévi igenes kifejezésekkel állnak. E két igét azonban nem sorolom ide, mivel elfogadom Kenesei (2000) azon érvelését, amely szerint ezek (és a *talál* is) segédigék, amelyek nem osztanak alanyaiknak külön tematikus szerepet, és nem vonzanak beágyazott mondatot sem, vagyis egyszerű mondatot alkotnak a hozzájuk tartozó igékkel.

A magyarban tehát egyedül az aspektuálisok a kötelezően kontrollált alanyú bővítményeket bevezető igék. Vannak más predikátumtípusok is, amelyek vonzataként megjelenhet a személyrag nélküli főnévi igenévi kifejezés, ezek esetében azonban nem kötelező az alanyi kontroll, vagyis ilyenkor előfordulhat az adott mondatok kötőmódú változata is.

Visszatérve a kötőmódú mellékmondatok és a ragozatlan főnévi igenévi kifejezések közti, korábban már említett különbséghez, láthatjuk, hogy éppen az alany kontrolláltsága az, amely meghatározza, hogy egy adott mondat esetében melyik mód realizálódik: ha ugyanis egy függő szituációt jelölő mellékmondatban a beágyazott alany referensét nem kontrollálja a főmondati alany, akkor a bővítmény kötőmódú lesz; kontrollálás esetén azonban a másik függő módú (a személyrag nélküli főnévi igenévet tartalmazó) bővítmény fog realizálódni. Ezt a jelenséget Farkas (1992b) a függő mondat típusok rivalizálásának nevezte, amely az obviáció szempontjából különösen nagy jelentőséggel bír. Mielőtt azonban erre rátérnénk, térjünk ki azokra az esetekre, ahol a főmondatban nincsen lehetséges kontrolláló alany.

2.2.4. A személytelen predikátumok bővítményei

Lényeges kérdéseket vetnek fel azok a főmondati predikátumok, amelyekben nincsen kontrollálásra képes alany, hiszen itt egyáltalán nem értelmezhető az alanyfüggőség kritériuma. Először is vizsgáljuk meg, hogy miképp értelmezhető itt a szituációfüggőség, majd térjünk rá a személytelen predikátumok sajátos bővítményeire, a személyragos főnévi igenévi kifejezésekre.

A személytelen igéket tartalmazó és a személytelen összetett (hagyományos kifejezéssel névszóí-igei) állítványok esetében is megkülönböztethetünk függő és független szituációt bevezető predikátumokat. Az olyan személytelen főmondatok, amelyek egyfajta külső megítélést fejeznek ki a beágyazott mondatban leírt szituációval kapcsolatban, az esetek döntő többségében független világot vezetnek be, és ennek megfelelően független szituációt jelölő bővítményeket vesznek fel, azaz – mint az a korábban leírtakból egyértelműen következik – kijelentő módú alárendelt mellékmondatokkal bővülnek. Erre példa az alábbi két mondat:

(31) *Borzalmas, hogy János elköltözik.*

(32) *Csodálatos, hogy Mari zongorázik.*

Bonyolultabb a helyzet a függő szituációt bevezető személytelen predikátumok esetében, itt ugyanis több bővítménytípus is megjelenhet: előfordulhatnak kötőmódú alárendelt mellékmondatok (33) és főnévi igenévi kifejezések is, sőt ez utóbbi típusnak mind személyrag nélküli (34), mind személyragos (35) változatára találhatunk példát.

(33) *Muszáj, hogy János elköltözzön.*

(34) *Jánosnak muszáj elköltözni.*

(35) *Jánosnak muszáj elköltöznie.*

A kérdés ebben az esetben az, hogy mi a különbség a fenti mondatok között, illetve az, hogy mi indokolja a bővítmény módjának megválasztását.

É. Kiss (2001) megkülönbözteti a (kontrollálni képes) szabad határozóval és a nélkül álló személytelen predikátumokat. Személyragos főnévi igenévi kifejezéssel az utóbbiak bővülnek, hiszen esetükben nem lehet szó az alany kontrolljáról. Az alábbi példák alapján ez a kijelentés könnyen belátható:

(36) *Illetlenség volt tőled_i ilyet PRO_i mondani.*

(37) **Illetlenség volt tőled ilyet mondanod.*

Mint azt É. Kiss (1999) is megállapította, ha van főmondati kontrolláló (mint az *illetlenség* vonzataként álló *tőled* esetében), akkor nem lehet személyrag a főnévi igenéven. Vagyis a személyraggal ellátott főnévi igeneves kifejezések csak akkor fordulhatnak elő, ha a főmondatban nincsen lehetséges kontrolláló, ez a magyar nyelv esetében azt jelenti, hogy csakis a személytelen igék és a személytelen összetett állítmányok vonzataként használjuk. Ennek tükrében hasonlítsuk össze a következő két mondatot:

(38) *Nekem el kell menni.*

(39) *(Nekem) el kell mennem.*

Az elsőben – ahol ragozatlan a főnévi igeneves kifejezés – a *nekem* a főmondat részesesetben álló szabad határozója, amely a beágyazott alanyt is kontrollálja. É. Kiss (2001) is amellett érvelt, hogy a részesesetű NP ebben az esetben a főmondati predikátumhoz tartozik.) A második mondatban viszont a *nekem* a beágyazott predikátum alanyaként szerepel. Ezt bizonyítja egyrészt a bővítményi predikátummal való egyeztetése, másrészt az, hogy ha kötőmódú alárendelt mellékmondatát alakítunk egy személyragos főnévi igeneves kifejezéssé, akkor ez a kifejezés a mellékmondatba kerül. Ezt látjuk a következő példákon:

(40) *A fiúknak fontos volt hazamenniük.*

(41) *Fontos volt, hogy a fiúk hazamenjenek.*

Itt tehát nem egy, a főmondati alany által kontrollált névmás a beágyazott mondat alanya. (Arra a kérdésre, hogy itt az alanyok miért nem állhatnak alanyesetben, a választ az az univerzális elv adja meg, amely szerint a főnévi igeneves kifejezéseknek – mivel nem végesek – nem lehet nominativusban álló hangzó alanyuk.)

Nézzünk is meg két példát az alanyi kontroll és a bővítményi szerkezet jelölésével.

(42) *Fontos Marinak_i [PRO_i hazamenni].*

(43) *Fontos [Marinak hazamennie].*

Mindezt összefoglalva azt mondhatjuk, hogy ha van a főmondatban egy személyt jelölő (így kontrollálni képes) dativusi szabad határozó, akkor a főnévi igenév csak és kizárólag személyrag nélkül jelenhet meg; ha azonban nincsen ilyen lehetséges kontrolláló, akkor a bővítmény személyragos főnévi igenév formájában fog realizálódni.

Azt tehát világosan látjuk, hogy mi a különbség a főnévi igenévi kifejezések két változata között. Van azonban egy harmadik lehetséges bővítménytípus is: a kötőmódú alárendelt mellékmondat, amelynek előfordulását röviden azzal magyarázhatjuk, hogy a főmondati kontrollálójával nem rendelkező személytelen predikátumok esetében semmi sem zárja ki, hogy független alanyú, függő szituációt jelölő beágyazott mondatból bővüljenek. Vagyis egy adott személytelen főmondati predikátum bővítményeként ez a típus valójában egyenrangú a személyragos főnévi igenévi kifejezéssel. Ezt bizonyítja az is, hogy az ilyen mondatok jelentésváltozás nélkül átalakíthatók egymásba. (Ezt mutatta már a (40) és (41) alatti két mondat is.)

Végezetül összegezzük a személytelen predikátumokkal kapcsolatos megállapításokat. Először itt is a szituációfüggőséget kell megvizsgálnunk, ekkor tudjuk ugyanis megjósolni, hogy a bővítmény kijelentő módú lesz-e, vagy sem. Utóbbi esetben már csak a függő módok közül választhatunk: amennyiben a főmondati predikátumnak egyáltalán nincsen kontrollálásra képes résztvevője, úgy a bővítmény már nem lehet ragozatlan főnévi igenévi kifejezés, csak személyragos főnévi igeneves vagy kötőmódú alárendelt mellékmondat. Ha azonban a főmondatban van olyan mondatrészt, amely képes kontrollálni a beágyazott alanyt, akkor éppen a személyragos főnévi igenév előfordulása zárható ki, és a másik két függő módú típus marad. A kötőmódú mellékmondat és a főnévi igenévi kifejezés két típusa között nincsen lényeges különbség, így ezek akár fel is cserélhetők egymással.

2.3. A rivalizáláselmélet és az obviáció

Miután sorra vettük az egyes mondatértékű bővítménytípusokat, összegezzük röviden, hogy mit nyertünk e felosztás bevezetésével. Azon túl ugyanis, hogy az elkülönítési kritériumok segítségével könnyedén meg tudjuk jósolni, hogy egy adott főmondat esetén az adott igényeknek megfelelni kívánó mellékmondat milyen módon fog realizálódni, világossá válhatott számunkra az is, hogy egyes jelenségek éppen a bővítmények tulajdonságainak sokrétűségében gyökereznek. Térjünk vissza például Farkas (1992b) már említett rivalizáláselméletére. Arra már korábban is utaltam, hogy a magyar nyelvben a függő szituációt jelölő bővítmények között a kötőmódú mellékmondatok és a ragozatlan főnévi igenévi kifejezések aszerint oszlanak meg, hogy milyen viszonyban áll egymással a fő- és a mellékmondati alany referense. Eltérő referenciájú alanyok esetén az előbbi, míg alanyi kontroll (vagyis az alanyok közti koreferencia) esetén az utóbbi típus realizálódása figyelhető meg. Érdekes megvizsgálni, hogyan közelítette meg ugyanezt a jelenséget Farkas, és miért nevezte ezt rivalizálásnak.

Farkas (1992b) abból indult ki, hogy a kötőmód csak függő szituációt jelöl, függő (vagyis kontrollált) alanyt nem; míg a főnévi igenévi kifejezés⁵ függő szituációt és függő alanyt is. Az utóbbi tehát egy jóval megszorítottabb forma, amely – éppen ezért – blokkolja a kötőmódú alakokat.⁶ Vagyis ha az alany- és szituációfüggőség együttesen jelenik meg, akkor az alanyfüggőséget is jelölő forma meggátolja a pusztán szituációfüggőséget jelölő típus megjelenését, tehát a mellékmondat főnévi igenévi kifejezésként fog megvalósulni. Mindennek fényében érthetővé válnak az alábbi példák is:

(44) *Péter azt akarja, hogy Mari tortát egyen.*

(45) *Péter tortát akar enni.*

⁵ Mivel Farkas nem a magyar nyelvet vizsgálta, az ő rendszerében természetesen a főnévi igenév kifejezés csak annak ragozatlan formáját jelenti.

⁶ A blokkolás vagy gátlás lényege éppen az, hogy egy adott specifikus eset gátolja az általános szabályok működését. A magyarban jó példa erre a *van* létige főnévi igenévi alakja, a *lenni*, amelynek létezése meggátolja a szabályszerű *vanni* forma használatát.

Az első esetben a kötőmód használatát az alanyok eltérő referenciája indokolja, a másodikban pedig a főnévi igenévi kifejezést a szituációfüggésen túl az alanyi kontroll tettenérhetősége is.

Ez lényegében megegyezik mindazzal, amit a főnévi igenévi kifejezések tárgyalásakor már elmondtunk. Farkas azonban nem állt meg ezen a ponton, így az ő gondolatmenetét követve további fontos megállapításokat tehetünk. A rivalizáláselmélet végső következtetése ugyanis a következő: mivel a kontrollált alanyú, függő szituációt jelölő bővítmények esetében a ragozatlan főnévi igeneves kifejezés mindig blokkolja a kötőmódot, így biztosan tudható, hogy ha lehetséges volna a főnévi igenév alkalmazása is, a beágyazott mondat mégis kötőmódban áll, akkor a fő-, illetve a mellékmondat alanyai csak eltérő referenciájúak lehetnek. Vagyis a (46) alatti mondatot nem használjuk abban értelemben, hogy a mellékmondat alanya is ugyanaz a személy, mint a főmondaté, hiszen arra a (47) alatti formát alkalmazzuk. Azaz mindenképpen úgy értelmezzük, hogy a (46) esetében a két tagmondatnak más-más alanyi referense van.

(46) *János_i azt akarja_j, hogy pro_j*_i aludjon.*

(47) *János_i aludni PRO_i akar.*

Ez a jelenség az obviáció, vagyis a beágyazott névmási alany és a főmondati alany közti kötelező referenciaeltérés, amely tehát a két bővítménytípus versengésén alapszik: az alanyok koreferenciáját az gátolja meg, hogy ennek kifejezésére létezik egy jóval egyszerűbb forma (tudniillik a főnévi igenévi kifejezés). Így ha kötőmódú alárendelt mellékmondatként realizálódik egy függő szituációt jelölő bővítmény, akkor annak névmási alanyát szükségképpen mint eltérő referenciáját értelmezzük.

Az, hogy az obviációnak milyen további feltételei vannak a világ nyelveiben és specifikusan a magyar nyelvben, további elemzéseket igényel, amelyekre azonban ez a munka terjedelménél fogva nem vállalkozhat. Megemlítése azonban elengedhetetlen volt annak érdekében, hogy világosan lássuk, milyen fontos következtetések levonását teszi lehetővé számunkra a szituációfüggőségnek és az alanyi kontrollnak mint kritériumnak a bevezetése, valamint azért, hogy felosztásunkat egy – a magyar nyelvet illetően korábban még nem vizsgált – probléma segítségével ellenőrizzük.

3. Összegzés

Végezetül kíséreljük meg összefoglalni az elért eredményeket. Megállapíthatjuk, hogy az egyes mondatértékű bővítménytípusok részletes elemzése egyértelműen igazolta azt a hipotézist, hogy a bővítmény módja nem jósolható meg pusztán a főige jellegéből, hanem szükséges a főmondat és a beágyazott mondat viszonyának elemzése is – különös tekintettel az általuk leírt szituációk közti függőségre és az alanyok referensei között lévő kapcsolatra. A felosztásból következő állítások igazságát a példák mellett egy sajátos jelenségnek, az obviációnak a bemutatása is teljes mértékben igazolta.

SZAKIRODALOM

- É. Kiss Katalin 1999. Az igeneves kifejezések. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 112–27.
- É. Kiss Katalin 2001. A főnévi igenév személyragozásának kérdéseiről. In: Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris Kiadó, Budapest, 42–58.
- Farkas Donka 1992a. On the Semantics of Subjunctive Complements. In: P. Hirschbühler–K. Koerner (eds.): *Romance Languages and Modern Linguistic Theory*. John Benjamins, Amsterdam & Philadelphia, 67–104.

- Farkas Donka 1992b. On Obviation. In: Ivan A. Sag–Anna Szabolcsi (eds.): *Lexical Matters*. CSLI, Stanford, 85–109.
- Kenesei István 2000. Van-e segédige a magyarban? Esettanulmány a grammatikai kategória és a vonzat fogalmáról. In: Kenesei István (szerk.): *Igei vonzatszerkezet a magyarban*. Osiris Kiadó, Budapest, 157–96.
- Pataki Pál 1984. A francia subjonctif és a magyar kötőmód. *ÁNyT* XV: 207–18.
- Roussou, Anna 2001. Control and Raising. In: M–L. Rivero–A. Ralli (eds.): *Comparative Syntax of Balkan Languages*. Oxford University Press, Oxford, 74–104.
- Tóth Enikő 2005. Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, ill. felszólító módról. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok4*. SZTE, Szeged.
- Turi Gergő 2009. Kötőmód a mai magyar nyelvben. *Argumentum* V: 25–38.
- Varga Diána 2009. *A felszólító mód helye a magyar mondat szerkezetben*. Szakdolgozat.

Pintér Lilla

SUMMARY

Pintér, Lilla

The types of clausal complements in Hungarian

The aim of this paper is to examine the distribution of the various types of clausal complements in Hungarian. I argue that we can predict the syntactic type of the clausal complement of a predicate on the basis of two semantic criteria: world dependency and subject dependency between the matrix and the complement. To prove this, I investigate indicative, subjunctive and infinitive complements, and, in this context, I touch on the issue of obviation as well. The conclusions are the following:

1. If a complement introduces an independent world and it has an independent subject, it will be an indicative clausal complement.
2. If a complement introduces a dependent world and it has an independent subject, it will be a subjunctive clausal complement.
3. If a complement introduces a dependent world and it has a dependent subject, it will be an infinitive clausal complement.

Predicates that do not have a subject can pattern either with type 2 or with type 3, i.e., they can be realized either as subjunctive clausal complements or as infinitive clausal complements (taking an overt subject and agreeing with it).

Keywords: complex sentence, clausal complement, indicative clause, subjunctive clause, infinitival phrase involving no personal suffix, infinitival phrase involving a personal suffix, situation dependence, controlled subject, obviation

Még egyszer a *bosnyáknyakú* származékszó magyarázatáról

A nyelvjárásokban előforduló jelentéssűrítő szóösszetételek egyik alcsoportját, a hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetű, főnévi összetételekből *-ú/-ű* képzővel alkotott mellékeveket vizsgálva (l. részletesebben Szabó 2007a: 80–94; 2007b: 293–8) több olyan származékszót is találtam, amelyben az elő- és az utótag kapcsolódása magyarázatra szorul. Az ide sorolható adatok közül a *bosnyáknyakú* ~ *bosnyáknyaku* tájszó keletkezésével is foglalkoztam. Ennek a melléknévnek összetevő elemei jól ismertek ugyan, jelentésének kialakulása azonban magyarázatot igényel. A korábbi kutatásaimban felhasznált tájszótárak közül (felsorolásukra vö. Szabó 2007a: 39–40) erre a KkSz.-ban a következő példát találtam: *bosnyáknyaku* 'kopasz nyakú <tyúk, csirke>'. Ezenkívül ez a származékszó Dunaszentgyörgy és Balatonkenese nyelvjárásából is adathozható (vö. ÚMTsz. I: 567).

Mindezt azért hoztam szóba, mert a Magyar Nyelvőr egy nemrég megjelent számában Büky László több olyan kiegészítő megjegyzést fűzött a *bosnyáknyakú* melléknévvel kapcsolatos magyarázatomhoz (2009: 232–3), amellyel nem értek egyet, ezért fölvetéseire mindenképpen reflektálnom kell. Mielőtt észrevételeire részletesebben válaszolnék, célszerűnek tartom, hogy a *bosnyáknyakú* származékszóról kifejtett véleményemet, mivel az viszonylag rövid terjedelmű, teljes egészében megismételjem. A kialakulására vonatkozó magyarázatomat így összegeztem: „Keletkezése minden bizonnyal a borotvált férfifej hajdani divatjával függ össze. Ez a viselet ugyanis a magyarság körében is évszázadokon át el volt terjedve, amint azt a *tarfej* címszónál a *Magyar néprajzi lexikon*ban olvashatjuk: »A honfoglaló magyarság valószínűleg közép-ázsiai török módra borotvált fejű volt. Ezt a hajviseletet a 13. sz.-ban betelepülő kunok, majd az oszmán-törökök élesztették fel, akik nyomán a fej borotválása a DK-európai népeknél [...] újra divatba jött« (MNL. V. 1982: 209)”.

A *bosnyáknyaku* származékszó előtagja a *bosnyák* népnév, az állatokra (konkrétabban: a tyúk-félékre) átvitt jelentése pedig feltételezésem szerint a mohamedán bosnyákok egykori hajviseletével magyarázható. Ők ugyanis – az oszmán-törökökhöz hasonlóan – borotválták a fejüket, és mivel a 16–18. században sokan telepedtek meg hazánkban, és a magyarországi „török politikai-gazdasági adminisztrációban, a katonai szervezetben nagy volt a mohamedán bosnyákok száma” (MNL. I. 1977: 345), a korabeli magyarság (köztük pl. a nagykanizsai lakosság) is megismerhette őket és hajviseletüket. Nagykanizsa és környéke ugyanis a 17. század elejétől mintegy kilencven éven át török megszállta terület volt [vö. Barbarits: 1929; továbbá Müller é. n.]” (Szabó 2007b: 294–5).

Büky László, miután tömören összefoglalta az itt idézett véleményemet, a következő megjegyzést fűzte hozzá: „A hajviselet a *bosnyáknyaku* szempontjából érdektelen, s így a hasonlító-hasonlított jelentéssűrítő összetétel is, hiszen az *-ú/-ű* ~ *-jű/-jü* képző a »Jelzős szerkezetekben – a jelzett főnévhez járulva – 'vmivel bíró, ellátott' jelentésű» (MMNyR. I: 408), vagyis a **bosnyáknyakú tyúk* 'tyúk, amelynek bosnyák a nyaka'” (i. m. 232).

Ezt a magyarázatot nem tudom elfogadni. Arról ugyanis Büky László írása egyáltalán nem győzött meg, hogy a bosnyákok hajviselete, borotvált feje a *bosnyáknyaku* származékszónak 'kopasz nyakú' jelentése szempontjából érdektelen volna. A MMNyR. első kötetéből az általa fontosnak tartott, az *-ú/-ű*, *-jű/-jü* képzőre vonatkozó részt ugyan pontosan idézte, nem vette viszont figyelembe a b) pontban levő, következő kiegészítést: „a főnévi jelzős származékok h a s o n l í t ó jellegűek:

borjuszáj-ú (ing); *boríz-ű* (alma)...stb.” (MMNyR. I: 408). Valószínűleg emiatt sem gondolt arra, hogy a szóban forgó képzőnek a szerepe a hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetű, főnévi összetételekből alkotott melléknévi származékszókban – elsősorban nyelvjárásainkban – tágabb, gazdagabb is lehet. Ennélfogva a *bosnyáknakú tyúk* minőségjelzős szókapcsolatnak a Büky által kikövetkeztetett fenti értelmezése nem meggyőző, sőt teljesen elhibázott. Ilyen jelentésről én nem írtam, és ez egyáltalán nem is következik abból a magyarázatból, amelyet egyik írásomból az előzőekben megismételtem. Még közelebbről, még pontosabban miről is van tehát szó?

A hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetű, főnévi összetételekből alkotott melléknevekkel kapcsolatban vissza kell utalnom egyik könyvemre, amelyre Büky László is hivatkozott. Ebben az *-ú/-ű* képzős származékszavakról például a következőket írtam: „Az összetétel mindkét tagja főnév és h a s o n l í t á s t fejez ki. Ezeknek is két csoportja különíthető el: vannak hasonlítás kifejezők (pl. *kapafogu* 'nagy, kiálló fogú', *tokmányóru* 'nagy orrú <ember>'; stb.), valamint hasonlítás és birtokos kapcsolatot is kifejező összetételek (pl. *gunáryaku* 'hosszú nyakú', *lófogu* [kukorica] 'sárga színű, hosszúkas szemű, későn érő kukoricafajta'; stb.). Mind a kettőben hasonlítás van, de más-keppen, hiszen a *kapafogu* értelme 'kapához hasonló fogú', a *lófogu* jelentése pedig 'a ló fogához hasonló'. Itt jegyzem meg, hogy a tájszótárakból gyűjtött példák egy (egyébként elenyészően csekély) részét korántsem könnyű az említett két kategória valamelyikébe besorolni. Bizonyos esetekben ugyanis nemigen lehet eldönteni, hogy mi is valójában a hasonlítás alapja: a szó jelölte fogalom a maga egészében vagy annak csupán egy része” (2007a: 80–1). Egyébként csaknem ötven éve annak, hogy ezeknek a csoportoknak az egymástól való elkülöníthetőségét B. Lőrinczy Éva egyik dolgozatában meggyőző érveléssel részletesen is kifejtette (1960: 65–6).

A jelentéssűrítő szóösszetételeknek ezen két csoportját sem a régebbi, sem az újabb leíró nyelvtanaink nem különítik el, noha például *A mai magyar nyelv rendszere I.* című kötetnek a szóösszetételeket tárgyaló fejezetét maga B. Lőrinczy Éva írta (vö. MMNyR. I: 442–3). A Magyar Nyelvben 1960-ban megjelent cikkét, amelyre fentebb már hivatkoztam (1960: 65–5), Lengyel Klára is fölvette szakirodalmi jegyzékébe, eredményeit azonban ő sem használta föl a szóösszetételeket tárgyaló könyvfejezetben (2000: 332). Jómagam átvettem és példaanyagom elemzésében hasznosítani is tudtam az említett B. Lőrinczy Éva-féle felosztást, és ennek megfelelően tárgyaltam a hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetű, főnévi összetételekből *-ú/-ű* képzővel alkotott mellékneveket, mégpedig két külön csoportban (l. részletesebben 2007a: 80–94). A MMNyR.-ben található, a főnévi jelzős származékszavak hasonlító jellegére utaló megállapítást – mint már az előzőekben megjegyeztem – Büky László figyelmen kívül hagyta, ugyanígy a fent említett felosztás is elkerülte figyelmét. Feltehetően emiatt értelmezte rosszul a *bosnyáknakú* szó jelentését. Mindez tévútra vezette fejtegetését.

A továbbiakban Büky László írása – például a különböző tyúkfajtákkal, származáshelyükkel, elterjedésükkel kapcsolatban – több forrás alapján jó néhány adalékkal gazdagítja az olvasó ismereteit. Természetesen nem arra gondolok, amit a *kopasznyakú tyúkkal* kapcsolatban említett: „Ennek a házi szárnyasnak a nyaka – nem a feje, azon toll van! – a szeme aljától a (többnyire) begye felső harmadáig tollatlan” (i. h. 232). Erről a kétségbevonhatatlanul igaz megállapításról csak azt mondhatom, hogy nem hatott rám az újdonság erejével. Ebből (a 232. lapon található) tájékoztató részből – a vitatott téma szempontjából – sokkal inkább azt tartom figyelemre méltónak és megjegyzendőnek, hogy a *kopasznyakú tyúk* Büky László idézte elnevezései között egyetlen példa sincs a *bosnyáknakú* melléknévre, csupán a *bosnyák tyúk* minőségjelzős szókapcsolatra vannak adatok. Ezeket viszont nem vehetjük figyelembe, a vita tárgya ugyanis nem ennek a tyúkfajtának a származási helye, hanem az, hogy a *bosnyáknakú* melléknévi származékszó miként vehette föl a 'kopasz nyakú <tyúk, csirke>' jelentést néhány település nyelvjárásában. Ennek magyarázatát Büky László meg sem kísérelte, amint az a következő, összegző véleményéből is kitűnik: „Talán az eddigiekből nyilvánvaló, hogy e tyúkokcsának a származási helyére utaló neve a *bosnyák tyúk*. A *bosnyák* szót a többi baromfitól való különbözőségében legjellemzőbb testrészére, a nyakára (is) vonatkoztatták. Így lett

a *bosnyáknakú*, azaz 'bosnyák vidékről való (és kopasz nyakú) tyúk', amely kifejezésben immár a *bosnyák* 'kopasz' jelentésű. Az efféle tyúkfiaakra tudomásom szerint Nagykanizsa környékén a *bosnyáknakú* (*tyúk*) megnevezés ma is használatos" (i. m. 233).

Azt a megállapítást, amely szerint a *bosnyák tyúk* jelzős kapcsolatban a *bosnyák* melléknév a szóban forgó tyúkfajta származáshelyére utal, el tudom fogadni. Azt viszont kevésbé tartom meggyőzőnek, hogy ebben a minőségjelzős szerkezetben a *bosnyák* lexémának – a származási helyre való utalás mellett a tyúkok, csirkék nyakára vonatkoztatva – 'kopasz' jelentése is kialakult. Büky László magyarázata ezen a ponton meglehetősen hiányos, kiegészítésre szorul. Megítélésem szerint továbbra is vitatható, kérdéses, hogy miképpen hozható összefüggésbe a *bosnyák* szó a kopasz nyakú tyúkkal, csirkével. A probléma tehát az, hogy milyen alapon keletkezhett a *bosnyáknakú* melléknév és annak 'kopasz nyakú' jelentése.

Úgy vélem, hogy említett írásaimban erre a kérdésre lényegében már megadtam a választ. De miután Büky László véleményét megismertem, ismét végiggondoltam a *bosnyáknakú* ~ *bosnyáknakú* melléknév keletkezésének magyarázatát. Most is úgy vélem, hogy a bosnyákok nyakának a tyúkokéval való összevetése nem szolgálhatott a hasonlítás alapjául, a szóban forgó népcsoportba tartozók nyaka ugyanis éppolyan kopasz, mint más népek fiaié. Ennek a képzett szónak a keletkezése – a hasonlítás jelentéstartalmát figyelembe véve – nyilvánvalóan nem a bosnyákok nyakával hozható összefüggésbe, az ugyanis az egykori megnevezők, szóteremtők számára semmiképpen sem lehetett feltűnő, szokatlan sajtáság. A hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetű *bosnyáknakú* elnevezés alapjául sokkal inkább a **bosnyákok hajviselete, borotvált (kopasz) feje és a tyúkok, csirkék (kopasz) nyaka közötti hasonlóság** szolgálhatott. A *bosnyáknakú tyúk* jelzős szó szerkezet jelentését, amint már említettem, nem lehet akképpen megadni, ahogyan azt Büky László tette (i. h. 232). Ennek jelentését én a következőképpen értelmezem: 'a bosnyákok borotvált fejéhez hasonlóan kopasz nyakú <tyúk, csirke>'. Ez olyan, megfigyelésen alapuló hasonlítás, amelyben a hasonlító-hasonlított összefüggése természetesen nem annyira egyértelmű, nyilvánvaló, mint például a 'rendkívül izmos, vastag nyakú <férfi>' jelentésű *bikanyakú* melléknévben (vö. ÉKsz. 135) vagy a B. Lőrinczy Éva említette példák közül a 'bogárhoz hasonló hátú' értelemben ismert és használt *bogárhátú* származékszó esetében (1960: 66).

A jelentéssűrítő szóösszetételekben és a belőlük képzett származékszavakban a hasonlítás konkrét szemléleti alapja sok esetben világos, egyértelmű (ilyenek a KmTsz.-ban például a következők: *kalácsképű* 'kerek arcú', *karónyakú* 'hosszú nyakú'). A nyelvjárásokban azonban viszonylag sok olyan példát is találunk, amelyben „a szóteremtés szemléleti alapja már alig érezhető, nem igazán világos, sőt valamilyen okból (pl. a képzettársítás, az eredeti jelentés elhomályosulása miatt) többé-kevésbé érthetetlennek, nehezen kikövetkeztethetőnek látszik” (Szabó 2007a: 67). Különösképpen jellemző ez a fogalmak hangulati hasonlóságán alapuló jelentéssűrítő összetételekre és a belőlük *-ü/-ű* képzővel alkotott melléktalálókra (vö. Szabó 2007a: 94–103). Ezek közül jó néhányra igen nehéz magyarázatot adni (ilyenek pl. a SzegSz.-ban a következők: *bürgebelű* 'olyan ember, akinek a szervezete megkívánja, hogy folyton rácsálgjon, emésszen valamit' [vö. *bürge* 'juh'], *kancaszár* 'olyan kukoricaszár, amelyik nem hajt csövet'). Ha az előtag jelentése ma már nem ismert, akkor a szóban forgó lexéma keletkezésének oka is homályban marad, hiszen a hasonlító-hasonlított szerkezetű összetételekben az utótag jelentéstartalmát az előtagban megnevezett dologhoz hasonlítjuk (ilyen pl. a SzamSz.-ban a *dájlábu* ~ *gájlábu* 'görbelábú' melléknév).

Büky László észrevételeit, megjegyzéseit is mérlegelve újragondoltam a *bosnyáknakú* ~ *bosnyáknakú* származékszó keletkezésének kiváltó okát. Korábbi fejtegetésemet – most már területi korlátozás nélkül, egy-két újabb megközelítési móddal, szemponttal kiegészítve – bővítettem. Bár korábbi véleményemen lényegében véve nem változtattam, megítélésem szerint mégis érdemes, hasznos volt visszatérni a korábbinál részletesebb kifejtésére. Mindezek után azt mondhatom: a *bosnyáknakú* melléknév keletkezésére vonatkozó magyarázatomban nemhogy elbizonytalanodtam

volna, hanem elfogadhatóságáról még inkább meggyőződtem. Remélem, hogy nemcsak számomra, hanem talán mások okulására is szolgál a *bosnyáknyakú* melléknévi származékszó – kétségtelenül szokatlan képzettársításon alapuló – kialakulása.

SZAKIRODALOM

- Barbarits Lajos 1929. *Magyar városok monográfiája*. Nagykanizsa, Budapest.
- Büky László 2009. Bosnyáknyakú tyúk. *Magyar Nyelvőr* 133: 232–3.
- ÉKsz. = Juhász József–Szóke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- KkTsz. = Markó Imre Lehel: *Kiskánizsai szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- KmTsz. = Sz. Bozóki Margit–Szabó József: *Koppány menti tájszótár*. Szekszárd, 2000.
- Lengyel Klára 2000. A szóösszetétel. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 321–36.
- B. Lőrinczy Éva 1960. Szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavainkról. *Magyar Nyelv* 56: 63–75.
- MMNyR. = Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961–1962.
- MNL. = Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Müller Veronika é. n. *Thury György kapitánysága*.
- Szabó József 2007a. *A népi szemlélet tükröződése nyelvújításaink szókészletében*. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Szabó József 2007b. Néhány, -ú, -ű képzővel keletkezett tájszó magyarázata. In: Benő Attila–Fazakas Emese–Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok 1–2*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, Kolozsvár, 2: 293–8.
- SzamSz. = Csüry Bálint: *Szamosháti szótár I–II*. Budapest, 1935–1936.
- SzegSz. = Bálint Sándor: *Szegedi szótár I–II*. Budapest, 1957.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (szerk.): *Új magyar tájszótár I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

Szabó József
SZTE BTK

Bozsik Gabriella (szerk.): Két évtized a helyesírásért. EKF Líceum Kiadó, Eger, 2005–2007. 270 lap.

Szükséges-e foglalkozni helyesírási kérdésekkel a szabályzatban kodifikált helyesírásunk és a kialakult helyesírási logikánk ellenére is? Ha ez a naiv kérdés vetődik fel a *Két évtized a helyesírásért* könyvcím olvastán, akkor a Nagy J. Béla helyesírási versenyek kapcsán három év helyesírás-elméleti, -történeti és -gyakorlati kérdéseivel foglalkozó kötet meggyőzi az olvasót arról, hogy kell, sőt érdemes ezzel a kérdéskörrel többféle megközelítésből is foglalkozni, hiszen ahogy például a Polgári Törvénykönyv időnként módosításra, pontosításra szorul a társadalmi-történelmi változások következtében, helyesírásunknak is vannak sorsfordulói, időszerei kérdései, korjelző változásai. Ezek pedig megoldásra, illetve magyarázatra várnak. Mindezekkel szorosan összefüggnek a helyesírás-tanítás módszertani problémái és annak hangsúlyozása, hogy a tanároknak nagy a felelősségük a helyesírási kultúra fejlesztésében.

A kötet első nagy egységében helyesírásunk elméleti kérdéseiről szóló tanulmányok szerepelnek. Ezek egytől-egyik mind érdekes, időszerei kérdéseket vetnek fel, de most csak vázlatos ismertetésekre nyílik mód.

Köztudott, hogy a magyar helyesírási szakirodalom könyvtárnyi mennyiségű. „Hiányzott azonban egy olyan átfogó, rendszeres helyesírási kézikönyv, amely az alapoktól a teljes rendszert szem előtt tartva ismerteti és magyarázza a szabályokat” (90) – állapítja meg Laczkó Krisztina. Ennek a hiánynak a pótlására vállalkozott az Osiris Kiadó a *Helyesírás* (rövidítve: OH.) című kötetével. Laczkó Krisztina magyarázata szerint ez nem egyszerűen kézikönyv, hanem az ún. tanácsadó részhez egy helyesírási szótár is csatlakozik. Tanulmányából (*Gondolatok a magyar helyesírásról egy új kézikönyv kapcsán. I.*) arra is magyarázatot kaphat az olvasó, hogy a kézikönyv létrejöttét státusz- és korpusztervezés előzte meg, valamint az alapelvek meghatározása. Az Osiris Helyesírás társszerzője, Mártonfi Attila pedig a szótári rész készítésekor főként az idegen szavak és nevek, átírások kapcsán felmerülő kérdések taglalásának szenteli írását (*Gondolatok a magyar helyesírásról egy új kézikönyv kapcsán. II.*).

Keszler Borbála tanulmánya (*Csak a helyesírás problémája az írásjelhasználat?*) azért érdemel figyelmet, mert arra figyelmeztet: az írásjelhasználat nem kizárólag a helyesírás problémája. És ha nincs is nálunk Magyarországon írásjeltan a grammatika részeként, a helyesírás mégis szoros kapcsolatban áll vele. Sőt szorosan összefügg az írásjeltan a szupraszegmentális fonetikával, a stilisztikával, a jelentéstanival, a pszichológiával és a paleográfiával is.

Hatalom és helyesírás című írásában Balázs Géza abból indul ki, hogy az írás önmagában is „jelező” tevékenység, a helyesírás pedig jelentéshordó jelként az íráshasználat kitüntetett kódrendszere, amelyben megragadhatók a társadalmi-kulturális változások, hiszen a helyesírás vall egy adott korról, csoportról vagy emberről. Ráadásul az egyes hatalmi berendezkedések a helyesírást is megreformálják. Ezért a tanulmány bevallott célja az, hogy antropológiai és szocioszemiotikai megközelítéssel számba vegye a hatalomnak a helyesírás-szabályozásában kimutatható jeleit.

Fercsik Erzsébet *A tulajdonnevek helyesírásáról* című cikkében azt bizonyítja, hogy szükséges a helyesírás és a névtudomány közötti együttműködés, mert a tulajdonnévi csoportok és alcsoportok folyamatosan bővülő és differenciálódó rendszere az írásbeliségben is jelentkezik. Egy-egy névcsoport onomasztikai sajátosságaink feltárása hozzájárulhatna az új névformák helyesírási szabályozásához, a helyesírási szabályozás pedig a névtani kutatások irányára is hatással lehetne.

Különös kérdéskörrel foglalkozik Misad Katalin *A tulajdonnevek írásának sajátos esetei a szlovákiai magyar nyelvű sajtóban* című írása. Arra kíván a szerző választ adni: vajon hatással lehet-e az írott nyelvre az esetleges szlovák kölcsönzések helyesírása. Arra a következtetésre jut, hogy a szlovákiai magyar nyelvű sajtóból gyűjtött nyelvi anyag nem igazolja azt a feltevést, hogy a szlovák helyesírás befolyásolná a magyar tulajdonnevek írását.

Kétségtelen, hogy a betűszók szókészletünk leggyorsabban változó és nagy számban keletkező elemei, de a használatban levő helyesírási könyvek (a *Magyar helyesírási szótár* és az Osiris Kiadó által megjelentetett *Helyesírás* című kötet) ezek írásában nem járnak el egységesen (például: *taj-szám* ↔ *taj szám*). Ezért jogos ezzel a témával olyan módon is foglalkozni, ahogy ezt Bíró János teszi (*A betűszók írásmódja egy empirikus vizsgálat tükrében*). Ő ugyanis empirikus vizsgálatot végzett, azt kutatva, hogy „a beszélők nyelvi tudatában a betűszók mennyire alkotnak önálló és sajátos egységet, s ennek következményeként ez a sajátos egységként való kezelés milyen írásformát eredményez” (31).

A *Kalandozások a rövidítések birodalmában* című írásában Cs. Nagy Lajos a könyvtartományból vett információkereső nyelvi anyagon egyrészt a homonímia elvének érvényesülését vizsgálja, másrészt a pont és a szóköz rövidítésbeli szerepét.

Különösen problémás terület a szaknyelvi helyesírás, ezért érdekeltő Zimányi Árpád tanulmánya (*A magyar orvosi szaknyelv helyesírásáról*), amely számba veszi a szaknyelvi helyesírási hibák forrásait, ezenkívül részletesen foglalkozik az orvosi szaknyelv helyesírásával és időszerű kérdéseivel. Szól még az *Orvosi helyesírási szótár* alapelveiről, a *Magyar Orvosi Nyelv* című folyóirat indulásáról is.

A *kézírástól a szövegszerkesztésig* című tanulmányban Vörös Ferenc a helyesírás kevésbé hangsúlyozott szerepeiről értekezik: először úgy szól a helyesírásról mint valamiféle egységet megteremtő gyakorlati igény termékéről, majd pedig az írás rendszerszerűségének a kultúrtörténetben betöltött funkciójáról. Ezt követően azt a kérdést feszegeti: van-e a helyesírásnak a nyelvek és nyelvváltozataik szempontjából önmagán túlmutató jelentősége, és ha van, ez miben áll, valamint a helyesírást ellenőrző programok képesek-e kiváltani az embert.

Mivel a mai helyesírás elveiről, állapotáról a hagyomány ismerete nélkül nem tudományos szólni, ezért fontos Szathmári István *Simonyi és helyesírásunk* című tanulmánya. Ebben a szerző sorra veszi, milyen újításokat köszönhetünk Simonyi Zsigmondnak mint a Helyesírási Bizottság előadójának.

Helyesírásunk múltjának egy sajátos vonását, az idézés jelölését kutatja Csontos Nóra *Az idézés jelölésének módja a XVII. század közepétől a XIX. század elejéig* című cikkében. A szerző abból a tényből indul ki, hogy az írásjelhasználat együtt változik a nyelvvel, ezért a nyelv írott változatának alakulási folyamata is körvonalazódik tanulmányozásakor. A pragmatikai és szöveg-tipológiai keretben végzett vizsgálódás a párbeszédek drámában és regényben való jelölésének módjait és ezek változását kíséri nyomon egy megadott időszakban.

A kötet második nagy egysége *A helyesírás tanulásáról és tanításáról* címet viseli. Ebben Bozsik Gabriella tanulmánya (*Módszertani javaslatok néhány tulajdonnévfajta helyesírásának tanításához*) az egyik legnehezebbnek, legszerteágazóbbnak tartott helyesírási problémával foglalkozva egyes tulajdonnévfajták (személy-, intézmény-, földrajzi név) tanításához ad útmutatót.

Eleki László – miközben a helyesírási hibák minősítéséhez nyújt a négy helyesírási alapvető figyelembevételén nyugvó támpontokat a *Helyesírási hibák minősítése* című dolgozatában – a helyesírás szabályozásával kapcsolatban is fontos megállapításokat tesz. Így a kiejtés elvével ellenkező

hibák egy részét (például az *ű, ű, í* magánhangzók időtartamát az ingadozó formájú szavakban) még kis hibának sem tekintené, mert több esetben „a hagyományt túlhaladta a szokás” (177); a helyesírási szabályzat 12. kiadását pedig azért nem szabadna elsietni, mert csak nyelvilleg megokolt esetben érdemes módosítani, hiszen a „viszonylagos állandóság még mindig jobb, mint a teljes összevisszaság” (180).

Hangay Zoltánnak három írása is szerepel a kötetnek ebben a részében, és kettő (*Az írásjel mint az értelemtükrözés eszköze, Az írásjelek fontossága a szövegértésben*) ezek közül az összetett mondatokban az írásjelek értelemtükröző, szövegértést segítő szerepével foglalkozik. A szerző egyrészt jól választott szövegeken mutatja be az összetett mondatok mintaszerű tagolását, másrészt a helyesírási hibák tipikus előfordulási helyeit veszi számba: a tagmondatok határainak, a beékelődéseknek az írásjelzését, a mondatrészek közötti szükséges, illetve fölösleges vesszőhasználatot. Külön érdekesség Hangay Zoltánnak a Nagy J. Béla nyelvtankönyv-írói munkásságáról szóló tanulmánya (*A magyar nyelvtanítás és Nagy J. Béla*), amely öt könyvet aszerint vizsgál, hogy szerzőjük „mennyiben követte elődei útját, hogy mennyire haladt együtt kortársaival, vagy mennyiben választott más utat” (196).

H. Tóth István „*Adj esélyt!*” *Egy helyesírási verseny tényei, adatai és feladatsorai* című írása számszerűsíti egy pesti középfokú intézményben zajló helyesírási versenyek feladatmegoldásaiban a helyes válaszokat, és grafikonokban ábrázolva mutatja ki az egyes feladattípusokra, valamint az összes feladatra adott helyes válaszok arányát. Az adatokat értékelve javaslatokat fogalmaz meg a szerző a magyar munkaközösség számára: a számszerű adatok figyelembevételével érdemes a helyesírás-fejlesztő munkát tervezni, és ehhez a munkaközösség közmegegyezésen nyugvó stratégiája kell, ezenkívül a tanév eleji helyesírási felméréseket pedig a fejlődés kimutatására a második félév elején célszerű megismételni.

A kötet harmadik nagy egysége *Helyesírási feladatsorok és tollbamondásszövegek* című. Címének megfelelően Kardos Tamás és Bozsik Gabiella szerkesztésében minta tollbamondási szövegeket és helyesírási feladatlapokat vonultat fel.

A kötetet – mint ahogy ezt a szerkesztő is teszi – melegen ajánlom a helyesírás iránt érdeklődőknek, mert benne helyesírásunk kérdéskörében hasznos tudnivalókról olvashatnak.

Szikszaíné Nagy Irma
DE BTK

V. Raisz Rózsa két új kötetéről

Aki megszelídítette a magyar mondatot. Dolgozatok Mikszáth Kálmán stílusáról. Mikszáth Kálmán Társaság. Horpács. 2008. 75 lap

Szövegszerkezet és stílus Márai Sándor kisprózai műveiben. Pandora Könyvek 11. Líceum Kiadó. Eger. 2008. 138 lap

Aki megszelídítette a magyar mondatot

Mikszáth prózájának stílusa mindig is kitüntetett figyelmet kapott mind a szűkebben értett, azaz magát a nyelvtudomány egyik ágaként definiáló stilisztikában, mind a stílusvizsgálatokra nyitott irodalomtudományban. Jellemző Schöppflin Aladár megjegyzése, amely szerint Mikszáth éppen „a stílus vonalán emelkedik legmagasabbra”. Példaként a korábbi gazdag szakirodalomból Schöppflin mellett itt most hadd utaljak csak Rubinyi Mózes, Herczeg Gyula, a legújabból Eisemann György és Hajdu Péter munkáira. Raisz Rózsa maga is több évtizede hűséges kutatója az életmű stilisztikai

vonatkozásainak, már 1985-ös kandidátusi értekezését is ebben a témában védte meg, disszertációjának címe „Mondat- és szövegszerkezeti jellemzők stilisztikai vizsgálata Mikszáth-novellákban” volt. Az azóta eltelt negyedszázadban is számos újabb jelentős, a szakirodalomba is szervesen beépült eredménnyel járult hozzá a mikszáthi stílus árnyaltabb leírásához.

Jelen gyűjteményében kilenc dolgozatot fogott egybe, ezekben – a címben ígért mondatstilisztikai megközelítés mellett – különböző, hasonlóképpen lényeges szempontokból elemzi Mikszáth szövegeit. A kötet cím egyébként, ahogy azt a bevezetőből megtudhatjuk, Esterházy Péter egyik Mészöly Miklósról szóló írásának erre a megjegyzésére vezethető vissza: „MM [Mészöly Miklós] is változtatott a magyar mondaton. **Nem szelídítette meg, mint a zseniálisan plump Mikszáth,** nem bontotta ki, mint Krúdy, nem nyeste meg, mint Kosztolányi, ennyi tér már nincs” (a kiemelés tőlem: P. J.).

Az első, *Egy Mikszáth-elbeszélés nyelvi világa* című dolgozat az író egyik jellegzetes novellájának, „A Plutó”-nak a komplex elemzése, magában foglalja az élményvilág, az időkezelés stb. bemutatását is, de Raisz Rózsa szerint a „legfontosabb mikszáthi sajátosság [...] ebben a novellában az elbeszélőművészet árnyaltságában, szövegalkotásának, nyelvkezelésének utánozhatatlan finomságaiban rejlik” (6). Ebből következően mindenekelőtt a szövegszerkezetre, a különféle közlésformákra, a mondat szerkezeti típusokra, illetve a mondattani jelenségekre fókuszál, de a komplexitás jegyében szól ezenkívül az elbeszélés szó- és kifejezőkészségéről, sőt az írói névadást is elemzi. A második dolgozatban – *A nevek szövegbe épülése egy kisregényben* – „A gavallérok” névadását vizsgálja, a tipizálás mellett azt is feltárva, hogy miképpen épülnek be a tulajdonnevek a kisregény szövegébe. Érdekes és tanulságos hozzájárulás Mikszáth stílusának jellemzéséhez a következő tanulmány is, a *Szállóigék Mikszáth írói nyelvében*. A fő típusok bemutatása mellett a szerző itt is részletesen analizálja azt, hogyan szerkeszti szövegébe Mikszáth a vizsgált nyelvi elemeket. A *Népnyelv, nyelvjárás – és Mikszáth* című dolgozat a példamutatóan alapos fogalmi tisztázás és szakirodalmi áttekintés után „A jó palócok”, a „Tót atyafiak” és egyéb szövegek alapján a népnyelvi eredetű stíluselemek fő típusait mutatja be, a népnyelvi szavakat, ejtőváltozatokat, grammatikai formákat, illetve azokat a népnyelvi jelenségeket, amelyeket Bárczi Géza „stilisztikai eszközök” néven foglalt össze: a fordulatok, a képek, a szólások és a közmondások tartoznak ide. A *Mikszáth írásainak ízeréről* című dolgozat összegző jelleggel mutatja be az író stílusát, amelynek a szerző szerint a következők a legfőbb tényezői: „az elbeszélő nézőpont, a közlésformák sokfélesége és bravúros változtatása; az esztétikai minőség, a művészi magatartás változatai; a különféle nyelvi rétegek használata” (43). A *Mikszáth Kálmán: Szent Péter esernyője* című tanulmány a nagy sikerű regény – már az író életében 17 nyelvre fordították le – nyelvi-stilisztikai jellemzőit veszi számba, ezekre a kérdésekre keresve választ: „Milyen ez a [mikszáthi] hang? Miből ered humora? Mi adja életszerűségét?” Raisz Rózsa a szövegalkotás legfőbb sajátosságaként a közlésformák változtatását határozza meg, lényeges stílustényezőnek tartja ezen kívül a mondatok természetes ritmusát, az írói névadást és szóhasználatot (a regény szóállományának nagy része a korabeli sztenderdhez tartozik, emellett a környezetfestés és a jellemzés eszközeként használt régies, tájnyelvi vagy idegen elemekkel találkozunk). A *Nyelv, irodalmi szöveg és stílus. Szempontok egy Mikszáth-karcolat iskolai elemzéséhez* című dolgozat egy az általános iskolai anyagban is szereplő Mikszáth-szöveg: a „Vidéki alakok” ciklus „A római” című írásának komplex, funkcionális feldolgozásával az „irodalmi, szövegtani és stilisztikai elemzés elválaszthatatlan összefonódását, s mindehhez a nyelvtan szükségességét” (59) is meggyőzően bemutatja. Egy Mikszáth-szövegrészletből kiindulva szép, megszívlelendő gondolatokat tartalmaz anyanyelvünkéről a *Nem mind arany, ami fénylik* című rövid írás. A Mikszáth Kálmán Társaság által rendezett megemlékezésen hangzott el az ezt követő dolgozat, a *Mikszáth Kálmánra emlékezve* előadásváltozata. Ennek első bekezdésében idézi Kosztolányitól Raisz Rózsa ezt a stílusportrét: „[Mikszáth] többet tud az alkotás, szerkesztés, stílus csínjáról-bínjáról, mint bármely írónk. Stílusa maga a dallamosság, mely már a vers határait súrolja. Könnyedén odavetett megjegyzéseiben jellem van, mondatainak megformálásában mérték, kritika, önmegtartóztatás. Az ő írása szóról

szóra, mondatról mondatra csalogat, mindig beljebb és beljebb, úgy, hogy az olvasó megigézve követi, akár társalog, akár jellemmez, akár elmélkedik” (67). Kosztolányi szép és igaz jellemzéséhez hozzátehetjük azt, amit az ismertetett kötet ennek a stílusnak kiváló ismerőjéről bizonyít: Raisz Rózsa azok közé tartozik, akiket az író stílusa valóban „szóról szóra, mondatról mondatra csalogat, mindig beljebb és beljebb”, és akik így valóban a legtöbbet tudják a mikszáthi „alkotás, szerkesztés, stílus csinjáról-bínjáról”.

Szövegszerkezet és stílus Márai Sándor kisprózai műveiben

Szintén hosszabb ideje, 1994-től kezdődően rendszeresen publikál Raisz Rózsa Márai Sándor életművéről, főleg rövidebb szövegeiről. A másfél évtized alatt a „szöveg mikroszerkezeti egységeinek stíláriis lehetőségeit kutatva a téma a szövegszerkezet általánosabb – főleg a mezoszerkezet, kisebb mértékben a makroszerkezet – vizsgálata irányába tágult” (7). Azaz Raisz Rózsa egy olyan több szempontú, funkcionális módszerű vizsgálatot valósított meg, amelyben egyaránt figyelmet kapott az elbeszélő, a „beszélő én” nézőpontja, az időviszonyok, a tematikus, a szemantikai és a grammatikai struktúra.

A kötet öt nagy fejezetből épül fel: *A szöveg szerkezetéről; A választott szövegekről; A szöveg mikroszintjének vizsgálata; A mezoszerkezeti szint elemzése; A szerkezeti egységek érintkezése.*

Az első, bevezető nagy egység (8–19) az elméleti alapozást végzi el a vonatkozó szakirodalom alapos áttekintésével, a következő szövegtani fogalmak és összefüggések itteni értelmezésének világossá tételével: makro- és szuperstruktúrák a szövegben és a szövegtípus, mondat és nyilatkozat, mondatfő, konstrukciótípus és bekezdés. Saját gyakorlatában a szerző a mondatot és a mondatfőt mikroszerkezeti, a konstrukciótípust és a bekezdést mezoszerkezeti egységként kezeli, azaz a megszorítással, hogy a bekezdés több mezoszerkezeti egységre is tagolódhat. Szövegtagolási elgondolását a fejezet záró részében Szabolcsi Bence „Liszt Ferenc estéje” című monográfiájának előszavát elemezve a gyakorlatban is bemutatja.

A választott szövegekről című fejezet (20–36) elején Szegedy-Maszák Mihály és Lőrinczy Huba osztályozására építve tekinti át Márai műfajait, majd a „rövid szöveg” fogalmát vizsgálja műfajelméleti és szövegtani szempontból. Ezt követően a „Füves könyv” stilisztikai-retorikai, szövegszerkezeti elemzése során ezekre a kérdésekre keresi a választ: összefüggő mű-e a „Füves könyv”; hogyan, milyen formákban jelentkezik benne a retorizáltság; milyen nyelvi formákban fejeződik ki az általános érvényű jelentés; melyek a jellemző konstrukciótípusok, illetve szerkezeti megoldások az elmélkedésekben?

A szöveg mikroszintjének vizsgálata során (37–70) „A négy évszak” prózai költeményeit, az „Ég és föld” és a „Füves könyv” maximáit és reflexióit elemzi a szerző. Első szempontja a mondat-hosszúság; kiindulópontja szerint „a mondat-hosszúság stilisztikai értékelése a befogadó oldaláról nem a mondat-egész (grammatikai mondat, mondatzáró írással lezárt mondat [...]) hosszúsága szerint ítéltető meg, sokkal inkább a tagmondatok (mondat-egységek) hosszúsága, bonyolultsága lehet meghatározó”. Ezután először Márai jellemző átmeneti mondatformáit tárgyalja, bemutatva, hogy ezek gyakran hátravetett, toldásszerű részletekkel jönnek létre, idetartoznak aztán a nominális mondatok, a szervetlen közbevetések, a felkiáltó értékű, állítmány nélküli tagmondatok. A fejezet második egységében a fent említett három kötetben szereplő egymondatos szövegeket analizálja részletesen. Ezek legtöbbje úgynevezett mondás, szövegszervező elvük azonban változatos, például ellentét, párhuzam, fokozás stb. A mikroszinttel foglalkozó egység következő alfejezetében a Márai-szövegek jellegzetes halmaztípusairól kapunk alapos leírást azzal a tanulsággal, hogy a vizsgált szövegekben „különösen fontos a retorizáltság, s elmondható, hogy az adjekciós alakzatok általában, a halmaz alakzatainak különféle típusai jellemzően szövegalkotó tényezők a Márai-művekben” (60). Mint azt a mikroszinttel foglalkozó utolsó alfejezet címe is jelzi, ez a rész már átvezetés is a kö-

vetkező szövegszinthez: „A körmondat: átmenet a mezoszerkezet felé”. Ebben az alfejezetben a körmondatra vonatkozó szakirodalom tömör, de igen gondos – az antik retorikáktól a 20. századig terjedő – áttekintése után az „Ég és föld”, valamint a „Füves könyv” jellegzetes körmondait elemzi a szerző. A részletes analízis összegzéseként megállapítja, hogy „Márai Sándor mondat- és szövegszerkesztését arányosságra törekvő szigorú műgond jellemzi. Körmondatai nemcsak a klasszikus forma által megemelt stílus következtében ünnepélyes hatásúak, hanem tartalmuk is emelkedett: az emberi élet vagy az írói alkotás életfontosságú tényezőiről szólnak, szerkezetüktől eltekintve is értéktelítő stílusban” (69).

A mezoszerkezeti szintet elemezve (71–109) először a szentenciák és az aforizmák szövegbe épülését vizsgálja Raisz Rózsa, korpusza Márai „A négy évszak” című kötete. Különböző mezoszerkezeti megoldásokat mutat be: az egyik típusban például már a tételmondat is szentencia, a kifejtés után pedig merész aforizma következik; van olyan megoldás is, amely nem általános érvényű tételmondattal indul, hanem személyes jellegű bevezetéssel, ilyenkor a generikus értelmet akár a középső rész, akár a záró szentencia vagy aforizma hordozhatja stb. Ezután a szövegszerkezeti egységek logikai kapcsolásait és tömbösödését vizsgálja Márai szövegeiben, feltárva azokban a tudatos szerkesztést és az erős – különböző alakzatokban megvalósuló – retorizáltságot. Az *Egy maxima és egy naplórészlet* című részben a „Füves könyv” egy darabját az 1943–44-es napló hasonló tartalmú részével veti össze, az összehasonlításban bemutatva a jelentésbeli hasonlóság mellett a lényegi szerkezeti különbözőséget. A *Nézőpont, időviszonyok egy regényrészletben* című alfejezetben az „Egy polgár vallomái” egyik részletét elemezve nemcsak a perszonális narráció nyelvi formáit, hanem a részszöveg logikai, tematikai és modalitásbeli tagolódását is feltárja. A *Funkcionális mondatperspektíva: topik-komment-rendszer* című alfejezetben ugyanezt a részszöveget elemzi a szerző, azzal a céllal, hogy feltárja a szöveg felé mutató sajátosságokat a mikroszerkezeti egységekben: a mondatokban, vagyis azt, hogy a „mezoszerkezeti egységek elhatárolása nemcsak [...] stílári, tematikai, időbeli stb. [...] alapon állapítható meg, hasonlóan megmutatja az egységek határait: különbözőségeit és hasonlóságait az aktuális mondattagolás, más néven a funkcionális mondatperspektíva” (104).

Az utolsó, ötödik fejezetben a szerkezeti egységek érintkezését elemzi a szerző. Elsőként erre a kérdésre keresi a választ: mindig a makroszerkezet tényezője-e a cím? A választ a „Füves könyv” címadásának bemutatásával adja meg. Elemzésében megállapítja, hogy bár a 202 maxima címadása egységes abban a tekintetben, hogy mind *-ról/-ről* raggal szerkesztett, rövid, hiányos mondat, „a címek és a szövegek kapcsolata szemantikai szempontból is, továbbá olyan szempontból is különféle lehet, hogy a cím csak globálisan vagy lineárisan is hozzátartozik-e szervesen a szöveghez” (111). A címek rendszerint a szövegtémát határozzák meg, globálisan kapcsolódnak a szöveghez, néhányuk azonban lineárisan is: a szövegkezdő mondat ilyenkor szerkezetileg, grammatikai eszközökkel is jelöli az összetartozást. A második alfejezet tárgya lényegében az elsőével megegyező, ám más a korpusz: *A cím és a szöveg viszonyának további vizsgálata az Órend című maximákban*. A címeket három szinten vizsgálja: kötetcímek, cikluscímek és a részszövegek címei. Ez utóbbiak között azonos címek is vannak, ezek közül az „Órend” címűeket emeli ki, és analizálja tüzetesen. A fejezetet záró, *Egy Krúdy-kisregény szerkezetéről: a makroszerkezet és a mezo-, mikrostruktúrák összefüggése* című elemzés Krúdy Gyula „Őszi versenyek” c. szövegében tárja fel ányaltan a szerkezeti egységek viszonyát, bemutatva, „hogy a kisregény stílusstruktúrájára makro-, mezo-, mikroszinten egyaránt az összetettség és a hierarchizáltság jellemző kognitív jellemzőit tekintve”, szociokulturális rétegzettség szerint a szöveg stílusa választékos, az érték mentén dominánsabb benne az ironikus, értéknegvonó elem, a nyelvváltozatok tekintetében pedig a sztenderd, az irodalmi nyelv csaknem kizárólagos (128).

A könyvet tömör összegzés zárja (*Befejezés*, 129–31), amelyben először a szövegszerkezet tagolódására vonatkozó megállapításokat, elemzési eredményeket, majd a Márai-szövegek szövegszerkezeti, illetve stílusbeli sajátosságaira vonatkozó legfőbb tanulságokat foglalja össze a szerző.

Jó szívvel ajánlható a széles körű szakirodalmi tájékozottsággal, példászerű alaposággal és kiértelmezett szakmai tudással megírt két kötet mind a szövegtan, mind a stilisztika, mind az irodalomtörténet, ez utóbbin belül természetesen mindenekelőtt a Mikszáth- és a Márai-próza iránt érdeklődőknek.

Pethő József
Nyíregyházi Főiskola
BTMK

Szikszainé Nagy Irma: Magyar stilisztika. Osiris Kiadó. Budapest. 2007. 752 lap

A magyar stilisztika utóbbi évtizedeinek az egyik legjelentősebb, a jövőben minden bizonnyal nagy hatást kifejtő stilisztikai szintézise Szikszainé Nagy Irma munkája, a *Magyar stilisztika*.

A kötet az Osiris Tankönyvek sorozatban jelent meg, és ez azt is jelzi, hogy a szerzői, illetve kiadói szándék szerint az összefoglalás elsősorban a felsőoktatás hallgatói számára készült. Vitathatatlan azonban, hogy a *Magyar stilisztika* hatóköre ennél szélesebb. Így például biztosak lehetünk abban, hogy a benne foglalt hatalmas és jól strukturált ismeretanyagot fel fogják használni az általános és a középiskolai oktatásban is. Konkrétabban szólva: alapvető fontosságú forrása lehet a magyarmelv-tankönyveket összeállító szerzőknek, használható ezen kívül közvetlenül is a mindennapi tanítási gyakorlatban, az érettségire történő felkészítésben stb.; és hogy az oktatásban történő felhasználás másik „végpontját” is megjelöljük, említhetjük a doktori iskolák képzéseit is, hiszen a Szikszainé Nagy Irma által összefoglalt ismeretanyagot sokoldalúan hasznosíthatják a nyelvtudományi doktori iskolák hallgatói.

Arról szintén szólni kell itt, hogy alkalmas ez a szintézis arra is, hogy hozzájáruljon a magyar stilisztikai kutatások további irányainak alakulásához. Mégpedig több szempontból is: egyes, különösen kidolgozott témakörök – a lehetséges példák közül hadd említssem itt csak a stilisztika történetét vagy az alakzatokat bemutató fejezeteket – biztos alapul szolgálhatnak a további kifejtő, az itt rögzítettekre építő megállapításoknak. És ha már alapozásról beszélünk, illik megemlíteni, hogy biztos alapot jelentett e szintézis több részének lényegében lezáró jellegű megírásához az a közel négy évtizedes kutatómunka, amelyet 1970-től kezdődően a Szathmári István vezetésével működő Stíluskutató csoport végzett. Ezért is volt szerencsés, hogy éppen Szathmári István volt az egyik lektor. Egyébként a könyv másik lektora is igen tapasztalt, neves kutató: Kemény Gábor. Azok a problémafelvetések, részben vagy esetleg egészen nyitva hagyott kérdések, amelyeket megfogalmaz e kötet, szintén inspiráló hatással lehetnek a további kutatásokra. Itt is lássunk legalább egy példát: a stílustipológiáról szólva joggal állapítja meg a szerző a témakör bevezetéseként, hogy a különböző pragmatikai vagy szövegtani elméletekhez kapcsolódva keletkezett stílustipológiák közül egyik sem vált általánosan elfogadottá (569), majd ehhez azt fűzi hozzá, hogy „lehetetlen egységes alapról felosztani a stílusváltozatokat” (570). Ezután a stílustipológia különböző rendszereinek olyan alapos, tárgyilagos és logikus rendszert teremtő ismeretése következik, amely kiváló alapot teremt a bonyolult kérdéskör áttekintéséhez, újragondolásához, illetve akár a további ilyen irányú kutatások számára újabb szempontok megfogalmazásához.

A kötet tárgyát a szerzői előszó így összegzi: „a stílus általános szabályszerűségeit vagy éppen kirívó jelenségeit igyekszik megismertetni a jelenlegi magyartanárokkal és a felsőoktatási intézmények magyar szakos hallgatóival, valamint a stílus iránt érdeklődőkkel. De mindenképpen rendszeres ismeretanyagot kíván nyújtani a stíluselméletben, stílustipológiában és stíluskritikában, segítve az eligazodást a stilisztika tudományában, annak fontos részterületein, szolgálva ezzel a stíluselemzést és ezáltal a szöveg mélyebb megértését.” Ennek a célkitűzésnek megfelelően, illetve a stilisztika tudományági tagolódásához, a stilisztikai kutatások fő irányaihoz igazodva a szerző három nagy egységbe rendezve mutatja be tárgyát. Itt kell megjegyezni, hogy a tankönyvjellegből adódóan, de Szikszainé Nagy Irma már korábbi munkáiból is ismert szerzői elveiből is következően a kötet tagolása példamutatóan logikus, ezáltal – hogy divatos kifejezéssel éljünk – „olvasóbarát”, hiszen a világos, jól áttekinthető szerkezet teljességgel megalapozza, illetve folyamatosan segíti az olvasói

megértést, a belső összefüggések átlátását. Az alfejezetek sorrendjükben lényegében – a funkcionális stilisztika alapelvei szerint – a nyelvi szintek sorát követik, mégpedig a nyelvi egységek terjedelme szerint. Valójában azonban ötvözik ezt a befogadás sorrendjével, Szikszainé Nagy Irna ezért először magáról a szövegről szól, hiszen ez a maga komplexitásában érinti a befogadót. Igaza van a szerzőnek abban is, hogy a nyelvi elemek merev különválasztása nem célszerű, sőt nem is lehetséges, hiszen ezek stíláriis szerepe mindig magasabb szinteken valósul meg, ezért azt lényegében a szöveg egészében kell vizsgálni.

A fent említett három nagy egység, azaz főfejezet – a stíluselméleti, a stílustipológiai és a stíluskritikai – a stílustörténet kivételével lényegében lefedi a stilisztikai kutatások összességét. A stílustörténet hiányát – teljesen megalapozottan – Szikszainé azzal indokolja, hogy ennek részletes kifejtését megtalálhatja az olvasó a néhai kiváló kolozsvári nyelvész, Szabó Zoltán monográfiájában, *A magyar szépiírói stílus történetének fő irányai* című kötetben.

A kötet első nagy fejezete (21–566) tehát a stíluselmélettel foglalkozik. A szerző a következőképpen definiálja a stilisztikának ezt az ágát: „A stíluselmélet vagy általános stilisztika a stilisztikának az az ága, amely a stílus jellemzőivel, eszközeivel és fogalmának meghatározásával foglalkozik.” A stíluselméleti rész 13 alfejezetre tagolódik, ezek közül az első *A stílus* című. Mivel nincs módomban a későbbiekben részletesen felsorolni a munkában kifejtett fogalmakat, illetve egészében bemutatni a tárgyalt rendszereket, itt, az első fejezet bemutatásakor hadd tegyem ezt meg, abból a célból is, hogy érzékeltsem a fejezetek alaposságát, finom, a teljességre törekvően részletező struktúráját. Az itt kifejtett fogalmak tehát a következők: stílusérzék (stíluskompetencia), stílusértelem, stílusérték, stíluselvárás, stílustulajdonítás, stílus hatás, stílus, nyelvi stílus – szövegstílus, a stílus fogalma a nyelvben, a stílus kognitív meghatározottsága: a stílus mint választás és elrendezés eredménye, a stílus mint a nyelvi elemek gyakorisága, a stílus mint konnotáció, a stílus mint a normától való eltérés, a stílus mint a szövegértelem része, a stílus szocioregionális és -kulturális determináltsága, a stílus összetettsége és rétegzettség, strukturáltsága, a stílus kohéziót teremtő ereje.

Ez a felsorolás is mutathatja, hogy Szikszainé igyekszik a lehető legalaposabban, a lehető legtöbb szempont bevonásával körüljárni tárgyát. Ez egyrészt jelenti az egyes fogalmak történetének, történeti változásainak alapos bemutatását, másrészt pedig azt, hogy a legújabb tudományos paradigmák eredményeit is felhasználja. A didaktikai szempontból is példamutató felépítésű munkában a részletező tárgyalást a fejezet(ek) végén rövid összefoglalás követi, majd az alapfogalmakat és a fontos kifejezéseket még egyszer közli a szerző. Még egy, szintén általánosítható érvényű megjegyzés az első fejezetről: a stíluselmélet a stilisztika egyik leginkább vitatott területe, egyesek szerint annyira ellentétesek a stílusra vonatkozó felfogások, hogy ezek között nem is lehet szintézist teremteni. Szikszainé viszont – Enkvisttel egyetérve – úgy látja, hogy „a stílusfelfogások fő típusai nem mondanak ellent egymásnak, hanem valójában kölcsönösen kiegészítik egymást” (37). Ez aztán azt is jelenti – és ez a munka egészére érvényes –, hogy a szerző nem kötelezi el magát egyetlen irányzat mellett sem, hanem nyitott minden megközelítési lehetőségre, legyen az akár „klasszikus” vagy éppen a legmodernebb. Meglátja és látja az összekapcsolás lehetséges pontjait, ugyanakkor világosan elhatárolja a különböző megközelítésmódokat. Ennek eredményeképpen valóban árnyalt, érhető és jól tanítható, tanulható képet kapunk a stílus mibenlétéről.

A 2. alfejezet tárgya a stilisztika története. A bevezetés itt is – mint minden esetben – tömör, szemléletes vázlat. A kifejtésben Szikszainé először röviden tárgyalja magát a *stilisztika* elnevezést, a diszciplína eredetét és önállósodását, majd részletesebben bemutatja a funkcionális stilisztika kialakulását és kibontakozását, és külön foglalkozik a magyar stilisztika történetével. Ezután elhelyezi a stilisztikát a tudományok rendszerében, bemutatja, hogyan viszonyul a stilisztika az egyes nyelvtudományi ágakhoz és az irodalomtudományhoz. Végül a különböző stilisztikai „módszertípus”-okat és az ezekhez kötődő „stilisztikatípus”-okat ismerteti meg az olvasóval, azaz a funkcionális stilisztikát, az elmúlt évtizedek legtekintélyesebb irányzatát, majd a kognitív stilisztikát, napjaink egyre hatósabb megközelítésmódját, aztán az összehasonlító stilisztikát, illetve a statisztikai stílus kutatását.

Meghatározó jelentőségű alapfogalmakat tárgyal, funkcionális megközelítésben, a 3. alfejezet: stíluseszköz, stílusérték, stíluserény – stílushiba, adekvát stílus – inadekvát stílus, stíluszándék, stílushatás. Az inadekvát stílus jellemző típusait részletesen is bemutatja: azaz a szükséztűsűsűgűt, a bűbeszűdűsűgűt, a dagályossűgűt, a szűtűvesztűst stb. Meg kell jegyezni, hogy ezeket a kűrdűseket nemegyszer a nyelvűművelűsű „illetűkűessűgi tűrűlet”-űhez sorolűjkű. Vitathatatlan azonban, hogy a stílűszűtika tűrgűykűrűbe is beletartoznak. Helyeselűthűt tűhűt Szűksűzainű elűjárűsa, űs hadd jegyezűzűk meg ehhez azt is, hogy ezűltal rűmutat a stílűszűtika űs a nyelvűművelűsű igen-igen szűros kapcsolatűra. Egyűbkűnt a nyelvűművelűsű oldalűrűl is mutatkozűk a tudatos kűzeledűsű, Keműny Gűbor pűldűul nemrűgiben megjelent kűnyvűben a „stílűskűzpontű nyelvűművelűsű”-rűl szűlvű egyenesen azt mondűa, hogy a nyelvűművelűst „űrdemes lenne stílűszűtikai alapra helyezni”, hiszen – űs ez visszavezethetű Simonyi programűahoz űs műkűdűsűsűhez – a nyelvűművelűnek nem elűsűsorban a fennűllű (sűt olykor egy korűbbi) nyelvűállapot vűdelmezűjűkűnt űs az egykorű nyelvűhasznűlat bűrűlűjűakűnt kell fellűpnűe, hanem azt kell elűsűrendű feladatűnak tekintenie, hogy az anyanyelvben rejlű kűfejzűsi lehetűsűsűgeket felkűtassa, űs a nyelvűkűzűssűgű elű tűrűja (Keműny G.: *Nyelvű mozaik*, Tinta Kiadű, Budapest, 2008, 115, 126). Ebben a fejezetben tűrgűyalűa Szűksűzainű a stílűszűtikai hatűssűzűndűk űs a stílushatűs kategűriűkat is.

A stílűselműleti fejezetben a kűvetekűzű nagyobb tűműkat fejtű ki műg egy-egy alfejezetben (4–13. fejezet): a szűveg mint stílűsegsűsűgű; az űthallűsű mint a szűvegek stílűsa kűzűtti kapcsolat; a mondat mint az elrendezűsbűl fakadű stílűsteremtű műdű; a frazűműk mint stílűspanelek; a szű mint a vűlasztűsbűl fakadű stílűszűtikumforrűsű, itt rűszletesen tűrgűyalűa a funkcionűlis stílűszűtikűban alapvetű fontossűgű szerepet kapű szinonimia stílűris szerepűt; a szű grammatikai jellegzetessűgei mint stílűsűrtűk-hordozűk; a hang mint stílűema; a kűp mint a szemlűletessűg űs az ismeretűtűdűsű eszkűze; az alakzat mint a retorikűssűgű funkciűs elemű; a nyelvű stílűs kűsűrűi mint kűgűszűzűtű stílűs-eszkűzűk. A felsorolt tűmakűrűk egytűl egyig alapvetű jelentűsűsűgűk űs – engedessűk meg a szűbűjektűvűnek tűnű minűsűtűs – „izgalmasak”, most azonban nincs lehetűsűgű mindegűk rűszletesebb tűrgűyalűsűra. űltűlűnos űrvűnnűl azonban elmondhatű, hogy kivűtel nűlkűl mindegűk fejezet műgűtűt rendkűvűl szűes, gondosan feldolgozott – természetesen nemcsűk magyar, hanem nemzetkűzi – szakirodalom űll, amelynek eredműnyeit a szerűz saját kutatűsaival kűgűszűzűve, logikus egyűni rendszert teremtűve, jű űrzűkkel vűlasztott, talűlű pűldűkkal űsszegű űs gondolűa tovűbb. Műdszertűni szempontbűl kiemelendű, hogy tűbb fejezet vűgűn is Tűth űrpűd „Hegű beszűdek felű” című versűnek a fejezet tűműjűhűz igazodű stílűselemzűsű illusztrűlja űsszefoglalű, gyakorlati jelleggel az elűzűekben kűfejtettek.

A kűtet műsodik nagy egysűgűnek (567–652) tűrgűya a stílűstipolűgia. Ez a rűsz kűt alfejezetbűl űpűl fel: *A stílűsvűltozatok mint a tűrsadalműlag elfogadott nyelvűhasznűlat variűnsai*, illetve *A stílűsűrűnyalatok mint vűlasztűsi lehetűsűsűgek*. Az elűsű alfejezetben belűl a kűvetekűzű fontos kűrdűsűekkel foglalkozűk a szerűz: a stílűstipolűgia mibenlűte, a funkcionűlis variancia, a stílűsvűltozatok, a stílűsrűtegek, a stílűstipűsok, a stílűsvűltozatok űrintkűzűsű, azaz a stílűspluralizmus űs a stílűsvűltűs. űrdemes megjegyezni, hogy a stílűsvűltozat, a stílűsrűteg űs stílűstipűs fogalműrűl űs ebbűl kűvetekűzűen ezeknek egyműshoz vűlű viszonyűrűl kűlűnbűzű felfogűsok űlnek, ezeket, illetve ezek viszonyűt tűhűt igen nehéz mindenki szűműra elfogadhatű műdon űrtelmezni. Az viszont elvűrűhatű, hogy egy-egy rendszer kűvetekűzetes legűyen, egyűrtelmű belűsű logika alapűn űpűljűn fel, űs ez kűtsűgtelenűl űll Szűksűzainű felosztűsűra.

A 2. alfejezetben a stílűsűrűnyalatokat vizsgűlja a szerűz, műgpedig a stílűsűrűnyalatot meghatűrűzű tűnyezűket bemutatűva. Rendszereben ezek a kűvetekűzűk: a stílűlis igrűnyessűgű, a kommunikűciűs kűrűlműnyek: a megnyilatkozű(k) űs a befogadű(k) kapcsolata, az űrtelmi űs hangulatű-űrzűelmi elemek arűnya űs milyensűge, a megnyilatkozűsű ideje, a szűvegtűpűsű, -műfaj, a megnyilatkozűsűnak a kűzlendűhűz, a tűműhűz vűlű űrzűelmi viszonyűlűsa. Ezűtan műg a stílűsvariancia kűt fontos vonatkozűsűrűl űsik szű, elűszűr is arról az esetrűl, amikor ugyanarrűl tűbbfűle stílűsűrűnyalattal nyilatkozűk meg a beszűlű, írű, illetve a stílűsűrűnyalatok keveredűsűrűl.

Az utolsó, azaz a harmadik nagy egység (653–689) tárgya a stíluskritika. Ebben a szépirodalmi stílust mint az egyéni művészi stílus megvalósulását vizsgálja Szikszainé. Először egy, mondhatni, „klasszikus” stilisztikai kérdés válaszlehetőségeit mutatja be, főként Péter Mihály érveire építve: hogyan különíthető el a nem művészi és a művészi stílustípus? Ezután foglalkozik még a művészi stílus és a nem művészi stílustípusok kapcsolatával, vagyis egymásra való hatásával: például a művészi stílusba emelt társalgási stílussal, a művészi stílusba beemelt szlengelemekkel stb., az egyéni szépirói stílussal, a művészi stílussal mint a mű egyedi stílusával, a stilizáltsággal, a stílusegység – stílusrétegzettség – stíluspluralizmus kérdéseivel, a stílusváltással és végül a stíluselemzéssel, vagyis az egyéni szépirói stílus feltárásának módszereivel.

Igen hasznos része a kötetnek a *Stilisztikai fogalomtár* (691–708). Többféle funkciója is lehet: azon túl, hogy a stilisztika iránt érdeklődő olvasó itt könnyen és gyorsan megtalálhatja a legfontosabb stilisztikai fogalmak jelentését, a stilisztikát középiszkolai, főiskolai vagy egyetemi szinten tanulók számára is nagy segítség lehet ez a tömör kislexikon.

Szintén kiemelendő a könyv végén található alapos és igen gazdag stilisztikai bibliográfia hasznossága. A *stilisztikai szakirodalomból* című részben (709–43) Szikszainé Nagy Irma gazdag irodalomjegyzékét adja a magyar nyelvű és a külföldi stilisztikai munkáknak. A források és a rövidítések jegyzéke után tárgymutató zárja a kötetet.

A mérlegkészítés előtt érdemes megemlíteni itt még azt a jó hírt is, hogy várható a munka folytatása, az elméleti összefoglalást kiegészítő gyakorlókönyv: *Stíluselemzés – Stílusértékelés – Stílusművelés* címmel. Ezen kívül ígéretet kapunk a szerzőtől egy olyan kötetre is, amely a stílusirányzatokat mutatja be elemzésekkel, ennek tervezett címe: *A kezdetektől a posztmodernig. Stílusirányzatokról – stíluselemzésekkel*.

Egy ilyen jellegű, azaz lényegében egy diszciplína teljességét átfogó szintézis áttekintése után nemcsak hogy nem könnyű, hanem valószínűleg egyenesen lehetetlen minden részletre kiterjedő érvénnyel megvonni a mérleget. Néhány megjegyzés azonban mégis teljes bizonyossággal megfogalmazható. Így például az, hogy vitathatatlan: adott időközökben hasznos, sőt szükséges egy-egy tudományterület eredményeinek a teljességre törekvő összegzése, ez pedig egyszerre hálás és hálátlan feladat. Hálás, hiszen joggal érezheti a szerző azt, hogy ilyenkor jelentős feladatot teljesít a tudomány szolgálatában. Olyan értelemben lehet azonban hálátlan feladatnak is tekinteni ezt a „szolgálat”-ot, hogy mindig maradhatnak olyan kisebb-nagyobb területek, amelyeket egy adott részterület kutatója hangsúlyosabbnak ítélné, vagy egyik-másik irányzat képviselője másképpen, más hangsúlyokkal tárgyalna. Ezt azonban szükségszerűnek, sőt ösztönzőnek tekinthetjük a diszciplína szempontjából, ugyanis az ilyen nagy összegzések minden esetben több funkcióval rendelkeznek. Az eredmények számbavétele mellett nemcsak továbbmunkálásra, hanem vitákra is sarkallhatnak. Mindezeknek a funkcióknak magas tudományos színvonalon tesz eleget a *Magyar stilisztika*. Nagyon lényeges szempont az is, hogy az oktatásnak is nagy nyereség, hiszen a közoktatásnak időről időre szüksége van olyan megbízható, kellően kimunkált alpművekre, amelyekre a tankönyvek épülhetnek, amelyekhez a gyakorló pedagógusok mindennapi munkájukban egy-egy tudományterület új eredményei iránt érdeklődve, biztos támpontokat keresve fordulhatnak. Ezeknek a követelményeknek is kiválóan megfelel Szikszainé munkája. Hadd utaljak itt vissza arra a már említett tényre is, hogy didaktikai szempontból rendkívül kiértékelte, azt merném mondani, hogy kifogástalan a könyv: hivatkozhatok itt a logikus elrendezésre, a lényegkiemelő rész- és a fejezet-összefoglalásokra, a megértést és a memorizálást könnyítő vázlatok alkalmazására, a remek érzékkel megválasztott és sokszor igen olvasmányos példákra stb.

Mindezek alapján jó szívvel ajánlhatom mindenkinek a *Magyar stilisztikát*. Sőt, az ajánlason túl azt is mondhatnám, hogy „kötelező olvasmány” mindenki számára ez a munka, aki ma Magyarországon komolyan, elmélyülten akar stilisztikával foglalkozni.

Pethő József
Nyíregyházi Főiskola
BTMK

Misad Katalin: Nyelvi kontaktusok. Szlovákiai magyar vonatkozású alkalmazott nyelvészeti tanulmányok. Lilium Kiadó, Dunaszerdahely. 2009. 247 oldal

Misad Katalin, a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének docense 2009-ben jelentette meg tanulmánykötetét, amelyben a szlovákiai magyar nemzeti nyelvvaltozat működésének és használatának különböző aspektusait mutatja be. A szlovákiai magyar nyelvvaltozatot a szlovák nyelvvel való különböző érintkezési területeivel összefüggésben elemzi a szerző.

A kötet első tanulmánya *A szaknyelvi regiszterek fejlesztésének szemantikai és pragmatikai összefüggései szlovákiai magyar viszonylatban* címet viseli. A szerző a szlovákiai magyar szaknyelvi regiszterek állapotára és fejlesztésének szükségességére hívja fel a figyelmet. A dolgozat első része a szlovákiai magyar szaknyelv kutatás történetének rövid áttekintését adja. Megállapítása szerint „napjainkban a magyar nyelv leginkább fejlődő, szókészletükben legintenzívebben gyarapodó részei a szaknyelvek” (11). Az elmúlt negyedszázad alatt azonban a szlovákiai magyar szaknyelv fejlődésében nem sok előrelépés tapasztalható. A Csehszlovákiai, majd később a Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társaságának terminológiai csoportja végzett ugyan bizonyos feladatokat, szótárszerkesztési munkákat is, de korszerű összefoglaló munka mindmáig nem jelent meg. A 2002-ben alakult nyelvi tervezéssel foglalkozó műhely, a dunaszerdahelyi székhelyű Gramma Nyelvi Iroda magára vállalta ugyan a hiányzó szaknyelvi regiszterek összegyűjtését, fejlesztését, de e munka nagyobb eredményei csak évek múlva várhatók. A kutatások részeredményei megtekinthetők az iroda honlapján: www.gramma.sk.

A terminológiai problémák a szlovák–magyar, illetve a magyar–szlovák vonatkozású szakszótárakban és szakkifejezés-gyűjteményekben című tanulmányban a szerző a szlovákiai magyar tannyelvű oktatási intézményekben használt kétnyelvű szakszógyűjteményeket jellemző nyelvi sajátosságok bemutatását és elemzését végezte el. Arra a következtetésre jutott, hogy a szakterminológia bizonytalan, a szlovák nyelvről fordított szakkönyvek és tankönyvek adekvát magyar nyelvű megformálását nagyfokú bizonytalanság jellemzi, amely nem kis részben a nem mindig szakszerű fordításnak köszönhető. Ugyanazt a fogalmat másképp nevezik meg a szlovákiai magyar szaknyelvvaltozatokban, mint a magyarországi standardban, sokszor tükörfordítással bővül a szakszókincs, amely nem teljesen adekvát a fogalom jelentésével. A szerző bőséges példaanyag elemzésével ismerteti azokat a szlovák–magyar szakszógyűjteményeket, amelyek 1919-től kezdve megjelentek.

A szakszójegyzékek, szakszótárak gyakori jellemzője a szlovák és a magyar szakszavak inadekvát megfeleltetése. „Inadekvát megfeleltetésnek azokat a szlovák–magyar vonatkozású (szak)szópárokat nevezzük, amelyekben a szlovák és a magyar (szak)szó összevetése és azonosítása gondmentesnek tűnik, [...] mégsem követik a szlovák megnevezés szemantikai és egyéb jellemzőit. Például: *špargl'ová kapusta* – *leveleskáposzta* (spárgakel v. brokkoli)”. Ugyancsak problémát okoznak az úgynevezett kölcsönszók. Ebbe a csoportba azokat a fordítás során keletkezett szavakat sorolja a szerző, amelyek „jelentésükben, szerkezeti felépítésükben és – részben – elemeik motiváltságában egyaránt követik a [...] szlovák modellt, s nyomukban új, a standard magyartól eltérő szókészleti elem kerül be nyelvünkbe” (56). Például: *hustotá populácie* – *populációsűrűség* 'népsűrűség'; *prvotny korienok* – *elsődleges gyökerecske* 'gyöckerkezdemény' stb.

Megfigyelhetők a magyar nyelv szlovákiai változatában a szómagyarító törekvések is. A szlovák nyelv hatására a nemzetközi szavak sokkal gyakrabban fordulnak elő szlovákiai magyar nyelvvaltozatban, mint a magyarországi magyarban, ugyanis a szlovák nyelvben sokkal több az idegen szó, mint a magyarban. Például: *kafiléria* – *állati fehérje tartalmú takarmányokat előállító vállalat* 'fehérje-feldolgozó'. A példaként felsorolt jellemzőkön kívül számos más nyelvi alakulatot sorol fel és elemez a szerző.

A magyar mint kisebbségi nyelv használatának gyakorlata a hivatalos érintkezésben című dolgozat nagyon időszerű kérdést elemez. A szerző megállapítja, hogy a szlovákiai kisebbségi hivatalos nyelvhasználat nem egyenrangú a szlovák nyelv hivatalos használatával. Ugyan a 20. század-

ban történtek kisebb pozitív intézkedések, amelyek elrendelték a nagyobb százalékban magyarok lakta járásokban és községekben, hogy magyarul is fel kell tüntetni az állami szervek és a közintézmények nevét, de a kisebbségi nyelvhasználat egészében továbbra is diszkriminatív maradt. Az 1989-es rendszerváltás után sem ismerték el a nemzeti kisebbségek nyelvét a szlovák nyelvvel egyenrangúnak: „a nemzeti kisebbségek nyelvének a hivatalos érintkezésben való használatát. [...] az 1990. évi nyelvtörvény elfogadása után, 1995. október 15-én a Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa jóváhagyta a 270. számú ún. nyelvtörvényt, amely 1996. január 1-jén lépett hatályba. Az új törvény lényegében az 1990-es nyelvtörvénynek a hivatalos nyelv használatát előíró rendelkezéseit terjesztette ki a hivatalos kapcsolattartáson túl az oktatásügyre, a tömegtájékoztatásra, a rendvédelmi szervezetekre, a hadseregre, a tűzoltóságra, a bírósági eljárásra, a gazdasági életre, valamint az egészségügyre” (73). Misad Katalin részletesen a többségében magyarok lakta település, Dunaszerdahely hivatalos nyelvhasználatát mutatja be. Kutatásaiban elsősorban a hivatalos feliratokat, a hivatalos ügyintézők nyelvét, dokumentumait vizsgálta. A felmérésből kiderül, hogy a szóbeli ügyintézésben a hivatali dolgozók azt a nyelvet használták, amelyet az ügyfél jobban értett. A közintézményekkel folytatott hivatali levelezés általában kétnyelvű volt, míg a személyre szóló levelezés szlovák nyelvű. A lakossággal való kapcsolatteremtés eszköze, a hangosbeszélő szintén kétnyelvű. „Elsőként minden alkalommal a szlovák nyelvű szöveg hangzott el, ezt követte a magyar nyelvű, amely többnyire nem önálló szöveg, hanem a szlovák eredeti alapján készült fordítás volt” (80).

A tanulmány az írott nyelvi korpusz, a dunaszerdahelyi önkormányzat által rendelkezésre bocsátott szlovák nyelvű hivatalos szövegek és magyar fordításaik nyelvi elemzéséből levont következtésekkel folytatódik. Az írott nyelvi korpuszokat elsősorban a mondat szerkezetek, lexikai jellemzők, grammatikai sajátosságok alapján elemezte a szerző. A tanulmány középpontjában – bár sokféle szempontot figyelembe vett – elsősorban a párhuzamos (szlovák–magyar) korpuszokban előforduló, lexikai-grammatikai fordítási műveleteken alapuló szlovákiai magyar hivatali nyelvhasználat elemzése áll.

A *Standardtól eltérő helyesírási formák a szlovákiai magyar nyelvű sajtóban* címet viseli a következő tanulmány. A szerző a szabványként alkalmazott *A magyar helyesírás szabályai* 11. kiadásában rögzített szabályoktól eltérő írásmódokat elemzi. Az intézménynevek, az intézmények alárendelt egységeinek nevei, az intézményszerű megjelölések, a rendezvények nevei, a földrajzi nevek, az ünnepek és az emléknepok nevei, a díjak, kitüntetések írásmódjának a standard magyartól való eltérései a szövegalkotásban nem kevés hibalehetőséget hordoznak. Az egybeírás-különírás is sokszor a fent említett szabályzattól eltérő többféle eltérést vonultat fel. Nem kis gondot okoz az írásjelhasználat sem. Sokszor a szlovák nyelvi hatás, máskor a magyar helyesírási szabályok hézagossága ismerete érhető tetten a sajtónyelvben. A szerző megjegyzi, hogy elképzelhetetlennek tartja, hogy másfajta helyesírási szabályok alakuljanak ki a szlovákiai magyar nyelvközösségekben, mint a magyarországi magyar nyelvben.

A *Nagybetűsítések a szlovákiai magyar írásgyakorlatban* című tanulmány szintén a szlovákiai magyarok helyesírás-gyakorlatával foglalkozik. Nem ismeretlen azonban ez a helyesírási szokás Magyarországon sem. Az intézménynevek, az intézmények alárendelt egységeinek neve, az intézményszerű megjelölések, a rendezvények nevei, a földrajzi nevek, az ünnepek és az emléknepok nevei, a díjak, kitüntetések, a kézikönyvek, a szakkiadványok, az ételek, az italok neveinek írásmódjában figyelhető meg nagymértékű nagybetűsítés terjedése. A tanulmány az 1989-es rendszerváltás után keletkezett új elnevezések írásmódját követte figyelemmel. „A példaanyagot tanulmányozva általában nem beszélhetünk egyszerű vagy tudatlanságból fakadó helyesírási hibákról, hiszen a változások iránya általában egybeesik. S a háttérben legtöbbször ott találjuk a megkülönböztetés, az egyedítés, a kiemelés igényét” (134).

Az *anyanyelvi nevelés problémái a szlovákiai magyar tannyelvű oktatási intézményekben* című tanulmány a szlovákiai új közoktatási törvény (2008) követelményeit és a közoktatásban várható eredményeit írja le, illetve várható következményeit diagnosztizálja. Az új érettségi rendszer-

nek magyar nyelv és irodalom című tantárggyal kapcsolatos követelményeinek, az érettségi próbateszteknek, valamint próbakönyveknek az elemzése kapcsán számos szakmai és módszertani hibát fedezett fel a szerző. Misad Katalin megállapítja, hogy a korábbi magyar nyelv és irodalom tankönyvek a magyarországi könyvekből összeollózott utánzatok voltak, amelyek nyelvi ideológiákra és mítoszokra épülnek: „figyelman kívül hagyják azt a tényt, hogy a kisebbségi magyar gyermekek természetszerűleg olyan kétnyelvű beszédközösségben élnek, amelyben anyanyelvként egy, a többségi nyelv hatása alatt álló nyelvváltozatot sajátítanak el, s a mindennapi kommunikációs szituációkban szinte kizárólagosan ezt használják” (154). Mindezen körülmények figyelembevételével kellene megírni azokat a korszerű tankönyveket a tanulók számára, amelyek az anyanyelv-elsajátítás hasznos segédeszközei lehetnének.

A tanulmánygyűjtemény következő témaköre a nyelvi nevelés problémáival foglalkozik a szlovák tannyelvű oktatási intézményekben. Az egyik tanulmányban a magyar anyanyelvi nevelés hiányosságaira hívja fel a figyelmet a szerző, egy másik tanulmánya felmérések alapján mutatja ki, hogy hasonlóan hiányos a szlovák nyelv oktatása a magyar tannyelvű intézményekben. Ennek is tudható be, hogy a nem kielégítő szlovák nyelvi ismeretek birtokában nehezebben tudnak elhelyezkedni a magyar iskolát végzett tanulók a szlovák munkaerőpiacon. Ez lehet az egyik oka, hogy sok szülő szlovák tannyelvű iskolába járattja gyermekét már az alapoktól kezdve.

Misad Katalin egyik tanulmányában ismerteti a magyar mint idegen nyelv, a hungarológia oktatásának helyzetét is a pozsonyi egyetemen. Egy másik tanulmány a *Szép magyar beszéd verseny* hangzási jellegzetességeiről szólva megállapítja, hogy a hangzó beszéd kultúrájára való nevelés nagyon fontos feladata az anyanyelvoktatásnak. Minél fejlettebb a nyelvhasználó anyanyelvi beszéd-kultúrája, annál eredményesebben illeszkedik be a társadalomba.

Az MTA határon túli kutatóállomásai nyelvi szolgáltató tevékenységének összefoglaló áttekintése, különös tekintettel a Gramma Nyelvi Irodára (2001–2005) a kötet záró tanulmánya. A szerző a kezdetektől, megalakulásától 2005-ig tekinti át az iroda nyelvi szolgáltató tevékenységét. A dunaszerdahelyi kutatóállomás mellett 2001-ben létrejött az erdélyi, a vajdasági és a kárpátaljai szolgáltató iroda is. Ezekről bővebb információt szerezhet az olvasó a www.mtaki.hu/kutatoallomasok honlapon.

A szerző részletesen beszámol a határon túli kutatóműhelyek eredményeiről és működésük szükségességéről. A dunaszerdahelyi székhelyű Gramma Nyelvi Iroda belső munkatársaként és egyben a nyelvi szolgáltatások felelőseként röviden ismerteti a négy határon túli kutatóhely létrejöttének körülményeit, feladatait, az adott időszakban elért eredményeit. „A nyelvi jellegű szolgáltatások fő célja, hogy segítse a külföldi magyar intézményeket és magánszemélyeket nyelvi gondjaik kiküszöbölésében, s hogy megteremtse az egyes országokban elfogadott nemzetközi jogszabályok által biztosított nyelvhasználati jogok érvényesülésének nyelvi feltételeit” (244).

Misad Katalin tanulmánykötetét jó szívvel ajánlom mindazon szakember és nem szakember olvasók figyelmébe, akiket érdekel a határon túli magyarság anyanyelvismerete, anyanyelvi nevelése, az ezért folytatott kutató- és oktatómunka, a külföldi magyarok anyanyelv-használati jogainak helyzete.

Lőrincz Julianna
Eszterházy Károly Főiskola

Szemle

Bozsik Gabriella (szerk.): Két évtized a helyesírásért (Ismerteti: Szikszainé Nagy Irma)	496
Pethő József: V. Raisz Rózsa két új kötetéről	498
Szikszainé Nagy Irma: Magyar stilisztika (Ismerteti: Pethő József)	502
Misad Katalin: Nyelvi kontaktusok. Szlovákiai magyar vonatkozású alkalmazott nyelvészeti tanulmányok (Ismerteti: Lőrincz Julianna)	506

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.)
Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>.
Email-címünk: nyelvor@c3.hu; keszler@ludens.elte.hu.

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága,
valamint
a Nemzeti Kulturális Alap (Oktatási és Kulturális Minisztérium)
támogatásával jelent meg.

nka

Nemzeti Kulturális Alap

OKM

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM

Ára: 800,— Ft

Előfizetés egy évre: 3200,— Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

- 151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
- 152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
- 153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.
- 154. **Pethő József:** A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
- 155. **Olaszy Gábor:** Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. 2006.
- 156. **Zelliger Erzsébet:** Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. 2006.
- 157. **Mátai Mária:** A magyar szófajttörténet általános kérdései. 2007.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

- 219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
- 221. **Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.** Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
- 222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammatae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvtári forgalomban nem kapható!)
- 224. **Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat.** A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
- 225. **Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről.** Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.
- 227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközéből. Adattár. 2007. 2000 Ft.
- 228. **Nyelv, területiség, társadalom.** A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet.** 2007. 3000 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhú átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
- Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
- Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
- Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
- Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
- Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
- Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
- Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.